

आनन्दाश्रमसंस्कृतग्रन्थावलिः ।

ग्रन्थाङ्कः ४२

श्रीमत्सायणाचार्यविरचितभाष्यसमेता

कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिता ।

एतत् प्रथमकाण्डस्थादिप्रथमपाठकमारभ्य तृतीयमपाठकस्थाप्रमाणानुवाकान्तः

प्रथमो भागः ।

एतत्पुस्तकं

वे० शा० सं० काशीनाथशास्त्री आगाशे इत्येतैः संशोधितम् ।

श्री. ए. इत्युपपदधारिभिः

विनायक गणेश आपटे

इत्येतैः १९१३

पुण्यारूप्यपत्तने

श्रीमन् " महादेव चिमणाजी आपटे " इत्यभिधेय-
महाभागप्रतिष्ठापिते

आनन्दाश्रममुद्रणालये

आयसाक्षरैर्मुद्रयित्वा

प्रकाशितम् ।

द्वितीयेयमङ्कनावृत्तिः ।

शालिवाहनशकाब्दाः १८६२ ।

ख्रिस्ताब्दाः १९४० ।

(अस्य सर्वेऽधिकारा राजशासनानुसारेण स्थायचीकृताः) ।

मूल्यं रूपकचतुष्टयम् (४) ।

CENTRAL ARCHAEOLOGICAL

LIBRARY, No. 57

Inv. No. ~~1072~~ 1893

Date 25. 8. 54.

Coll. No. Sa 2v 22 / ~~125~~ / Aga Tai / Aga

ॐ तत्सद्ब्रह्मणे नमः ।

श्रीमत्सायणाचार्यविरचितभाष्यसमेता-

कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिता ।

आदिमं काण्डम् ।

(तत्र प्रथमप्रपाठके प्रथमोऽनुवाकः)

(भाष्यकारोपोद्घातः)

(*गजवदनमचिन्त्यं तीक्ष्णदन्तं त्रिनेत्रं

बृहदुदरविशेषं भूतराजं पुराणम् ।

अमरवरसुपूज्यं रक्तवर्णं सुरेशं

पशुपतिसुतमीशं विघ्नराजं नमामि ॥ १ ॥

मूलाधारे चतुष्पत्रे पद्मकिञ्चल्कशोभिते ।

दाडिमीकुसुमप्रस्थे तरुणादित्यसंनिभे ॥ २ ॥

भगाख्ये कुण्डलीचक्रे पूजयेत्परमेश्वरीम् ।

अङ्कुशं चाक्षसूत्रं च पाशपुस्तकधारिणीम् ।

मुक्ताहारसमायुक्तां देवीं ध्यायेच्चतुर्भुजाम् ॥ ३ ॥

कपिलसदमुदञ्चत्कर्णमशीन्द्रिनाक्षं

विवृतवदनविद्युग्जिह्वमुत्फल्लनासम् ।

अरिदरकरयुगलं योगपट्टाङ्गजानु-

स्थितकरमरुणाङ्गिर्षिं श्रीनृसिंहं नतोऽस्मि ॥ ४ ॥

नमामि विष्णुं विधियज्ञरूपं सरस्वतीं चापि तदीयजिह्वाम् ।

त्रैविद्यवृक्षान्विदुषो गुरुंश्च + बोधायनाचार्यपदद्वयं च ॥५॥)

* धनुश्चिह्नान्तर्गतो ग्रन्थः ख. पुस्तके नास्ति । + पुस्तकेषु प्रायो यत्र यत्र बोधयन-
पदमागतं तत्र तत्र क्वचिद्बोधायनेति क्वचिच्च बोधायनेत्युभयविधं वर्तते । अस्माभिस्तु सर्वत्र
बोधायनेत्येकविधमेव स्थापितम् ।

वागीशाद्याः सुमनसः सर्वार्थानामुपक्रमे

यं नत्वा कृतकृत्वाः स्युस्तं नमामि गजाननम् ॥ ६ ॥

यस्य निःशसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥ ७ ॥

तत्कटाक्षेण तद्रूपं दधद्बुक्कमहीपतिः ।

अन्वशात्सायणाचार्यं वेदार्थस्य प्रकाशने ॥ ८ ॥

*स माह नृपतिं राजन्सायणार्यो ममानुजः ।

सर्वं वेत्येष वेदानां व्याख्यातृत्वे नियुज्यताम् ॥ ९ ॥

इत्युक्तो भाष्यार्येण धीरबुक्कमहीपतिः ।

अन्वशात्सायणाचार्यं वेदार्थस्य प्रकाशने ॥ १० ॥

ये पूर्वोत्तरमीमांसे ते व्याख्येयमातिसंग्रहात् ।

रूपालुर्माधवाचार्यो वेदार्थं वक्तुमुद्यतः ॥ ११ ॥

ब्राह्मणं कल्पसूत्रे द्वे^१ मीमांसा व्याकृतिं तथा ।

उदाहृत्याथ तैः सर्वैर्वेदार्थः स्पष्टमीर्यते ॥ १२ ॥

ननु कोऽयं वेदो नाम किं च तल्लक्षणं के वा तस्य विषयसंबन्धप्रयोजनाधि-
कारिणः कथं वा तस्य प्रामाण्यं न खल्वेतस्मिन्सर्वस्मिन्नसति वेदो व्याख्यान-
योग्यो भवति । अत्रोच्यते—इष्टप्राप्त्यनिष्टपरिहारयोरलौकिकमुपायं यो ग्रन्थो
वेदयति स वेदः । अलौकिकप्रदेन प्रत्यक्षानुमाने व्यावर्त्यते । अनुभूयमानस्त-
वचन्दनवानितदिष्टप्राप्तिहेतुत्वमौषधसेवादेरनिष्टपरिहारहेतुत्वं च प्रत्यक्षतः सि-
द्धम् । स्वेनानुभविष्यमाणस्य पुरुषान्तरगतस्य च तथात्वमनुमानगम्यम् । एवं
तर्हि भाविजन्मगतसुखादीनामप्यनुमानगम्यतेति चेत् । न । तद्वि-
शेषस्थानवगमात् । न खलु ज्योतिष्टोमादिरिष्टप्राप्तिहेतुः कलञ्जमक्षणवर्ज-
नादिरनिष्टपरिहारहेतुरित्यमुमर्थं वेदव्यतिरेकेणानुमानसहस्रेणापि तार्किकशिरोम-
णिरप्यनुमातुं शक्नोति । तस्मादलौकिकोपायबोधको वेद इति न लक्षणस्या-
तिव्याप्तिः ।

अत एवोक्तम्—

“ प्रत्यक्षेणानुमित्या वा यस्तूपायो न बुध्यते ।

एवं विद्वन्ति वेदेन तस्माद्वेदस्य वेदता ” इति ॥

* एतत्प्रभृति श्लोकद्वयं स. पुस्तके नास्ति ॥

(भाष्यकारोपोद्धातः)

स एवोपायो वेदस्य विषयः । तद्धोध एव पयोजनम् । तद्धोधार्थी चाधिकारी । तेन सहोपकार्योपकारकभावः संबन्धः । नन्वेवं सति स्त्रीशूद्रसाहिताः सर्वेऽधिकारिणः स्युः । इष्टं मे भवत्वनिष्टं मे मा भूदित्याशेषः सर्वजनीनत्वात् । मैवम् । स्त्रीशूद्रयोः सत्युपायबोधार्थित्वे हेत्वन्तरेण वेदाधिकारप्रतिषेधात् । उपनीतस्यैवाध्ययनाधिकारं ब्रुवन्ननुपनीतयोस्तयोर्वेदाध्ययनमनिष्टप्राप्तिहेतुरिति बोधयति । कथं तर्हि तयोस्तदुपायावगमः । पुराणादिभि रिति ब्रूमः ।

अत एवोक्तम्—

“ स्त्रीशूद्रद्विजबन्धूनां त्रयी न श्रुतिगोचरा ।

इति भारतमाख्यानं रूपया मुनिना कृतम् ” इति ॥

तस्मादुपनीतैरेव वैवर्णिकैर्वेदस्य संबन्धः । तत्प्रामाण्यं तु बोधकत्वात्स्वत एव सिद्धम् । पौरुषेयवाक्यं तु बोधकमपि सत्पुरुषगतभ्रान्तिमूलत्वसंभवात्तत्परिहाराय मूलप्रमाणपक्षेते न तु वेदस्तस्य नित्यत्वेन वक्तृदोषशङ्कननुदयात् । एतदेव जैमिनिना सूत्रितम्—“ तद्युमाणं वादरायणस्थानपेक्षितत्वात् ” [जै० मी० अ० १ पा० १ अ० ४ सू० ५] इति । ननु वेदोऽपि कालिदासादिवाक्यवत्पौरुषेय एव ब्रह्मकार्यत्वश्रवणात् । “ ऋचः सामानि जज्ञिरे । छन्दाशसि जज्ञिरे तस्माद्यजुस्तस्मादजायत ” इति श्रुतेः । अत एव भगवान्वादरायणः “ शास्त्रमोनित्वात् ” [ब्र० सू० १ । १ । ३] इति सूत्रे ब्रह्मणो वेदकारणत्वमवोचत् । मैवम्, श्रुतिस्मृतिभ्यां नित्यत्वावगमात् । “ वाचा विरूपनित्यया ” इति श्रुतिः । “ अनादिनिधना नित्या वागुत्सुष्टा स्वयंभुवा ” इति स्मृतिः । वादरायणोऽपि देवताधिकरणे सूत्रयामास “ अत एव च नित्यत्वम् ” [ब्र० सू० १ । ३ । २९] इति । तर्हि परस्परविरोध इति चेत् । न । नित्यत्वस्य व्यावहारिकत्वात् । सृष्टेरूर्ध्वं संहारात्पूर्वं व्यवहारकालः । तस्मिन्नुत्पादविनाशादर्शनात् । कालाकाशादयो यथा नित्या एवं वेदोऽपि व्यवहारकाले कालिदासादिवाक्यवत्पुरुषविरचितत्वाभावेन नित्यः । आदिसृष्टौ तु कालाकाशादिवदेव ब्रह्मणः सकाशाद्वेदोत्पत्तिराम्नायते । अतो विषयभेदाच्च परस्परविरोधः । ब्रह्मणो निर्दोषत्वेन वेदस्य वक्तृदोषासंभवात्स्वतः सिद्धं प्रामाण्यं तदवस्थम् । तस्माल्लक्षणप्रमाणसद्भावाद्विषयपयोजनसंबन्धाधिकारिसत्त्वाच्च प्रामाण्यस्य सुस्थितत्वाद्देदो व्याख्यातव्य एव । यथोक्तविषयादिसद्भावमभिधेत् “ स्वाध्यायोऽध्येतव्यः ” इत्यध्ययनं विधीयते । पाठमात्रस्याध्ययनशब्दा-

(भाष्यकारोपोद्घातः)

प्यत्वेनार्थावबोधस्याविहितत्वाद्देव्याख्यानमपसक्तमिति चेत् । न । विधेर्बोधप-
र्यवसायित्वात् । एतच्च भट्टेयमतानुसारिभिर्बहुधा प्रपञ्चितम् ।

आम्नायते च—

“ यदधीतमविज्ञातं निगदेनैव शब्धते ।

अनन्नायिव शुष्केधो न तज्ज्वलति कर्हीचित् ” ।

“ स्थाणुरयं भारहारः किलाभूत् । अधीत्य वेदं न विजानाति योऽर्थम् ।

योऽर्थज्ञ इत्सकलं मद्मयश्नुते नाकमेति ज्ञानविधूतपाप्मा ” ॥

“ ब्राह्मणेन निष्कारणो धर्मः षडङ्गो वेदोऽध्वेयो ज्ञेयश्च ” इति । एवं तर्हि
ज्ञानस्य पृथग्विधानादध्ययनं तस्य पाठमात्रमिति चेत् । अस्तु नाम, वर्णयगित
चैवमेव शांकरदर्शनानुसारिणः । क्रतुविधिभिरेवानुष्ठानान्वथानुपपत्त्या वेदार्थज्ञा-
नस्य प्रापितत्वाच्चैतद्विधेयमिति चेत् । तर्हि तद्विधिवलाद्देदनमात्रेण स्वतन्त्रं किं-
चिदपूर्वमस्तु । श्रूयते सनुष्ठानज्ञानयोः स्वतन्त्रं पृथक्कलम्—“सर्वे पाप्मानं तरति
तरति ब्रह्महर्षां योऽध्वमेधेन यजेत । य उ चैनमेवं वेद” इति । अल्पप्रयाससा-
ध्येन वेदनेन तस्मिन् ब्रह्मायाससाध्यमनुष्ठानं व्यर्थं स्यादिति चेन्न । तरणीयाया
ब्रह्महत्याया मानसवाचिकत्वादिभेदेन तारतम्योपपत्तेः । मनसा संकल्पिता वा-
चाऽभ्यनुज्ञाता परहस्तेन कारिता स्वयंकृता पुनः पुनः कृता चेत्येवं तारतम्येन
व्यवस्थिता ब्रह्महत्याऽनेकविधा । अतस्तत्तरणमप्यनेकविधम्, यथा स्वर्गो बहु-
विधस्तद्वत् । “अग्निहोत्रं जुहुयात्स्वर्गकामः” “दशौर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो य-
जेत” “ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेत” इत्याद्युच्चावचकर्मणामेकविधकलासं-
भवात्स्वर्गो बहुविधः । यत्तु कर्मानुष्ठानकालीनं वेदनं तत्कर्मफल एवातिशयं ज-
नयति । “उभौ कुरुतो यश्चैतदेवं वेद यश्च न वेद” इति विद्वद्विद्वत्प्रयोगौ
प्रकृत्य “यदेव विद्यया करोति तदेव वीर्यवत्तरं भवति” इत्याम्नानात् । अङ्गो-
पास्ताविषयमेतद्वाक्यमिति चेत् । न । न्यायस्य समानत्वात् । अस्ति सस्यार्थस्थो-
पोद्घातकं लिङ्गम् । प्रजापतिः किल सोमयागेभ्योऽर्वाचीनानग्निहोत्रपौर्णमास्यामा-
वास्यनामकान्परस्परमुच्चावचान्यज्ञान्ससर्ज । सोमयागांश्चाग्निहोत्रादिभ्यः भेदान-
ग्निष्टोमोक्त्यातिरात्रनामकान्परस्परमुच्चावचान्सुहृवा प्रथमसुष्टेष्वाग्निहोत्रादिष्वभि-
मानविशेषेण बर्गद्वयं तुल्योवमिमीत । एवं वृत्तान्तं जानतोऽग्निहोत्रादिभिरग्निष्टो-
मादिफलं भवति । तथा च ब्राह्मणमाम्नायते—“प्रजापतिर्यज्ञानसृजताग्निहोत्रं
चाग्निष्टोमं च पौर्णमासीं चोक्थ्यं चामावास्यां चातिरात्रं च तानुदमिमीति याव-

(भाष्यकारोपोद्घातः)

दग्निहोत्रमासीत्तावानग्निष्टोमो यावती पौर्णमासी तावानुक्थ्यो यावत्यमावास्था तावानतिरात्रो य एवं विद्वानग्निहोत्रं जुहोति यावदग्निष्टोमेनोपाप्नोति तावदुपाप्नोति य एवं विद्वान्पौर्णमासीं यजते यावदुक्थ्येनोपाप्नोति य एवं विद्वानमावा-
स्मां यजते यावदतिरात्रेणोपाप्नोति तावदुपाप्नोति ” इति । तदेतद्देदनस्य सर्वत्र स्वतन्त्रफलत्वे लिङ्गम् । किं च तत्रद्विधिसमीपे ‘ य एवं वेद ’ इति वचनानि वेदनादेव फलं ऋवते । तान्यर्थवादं इति चेत् । अस्तु नाम, सहामह एवैतमप-
राधं तेषां वचनानां विधेयार्थप्रशंसापरत्वात् । तर्हि यत्परः शब्दः स शब्दार्थ इति न्यायेन स्वार्थे प्रामाण्यं नास्तीति चेन्न । महाता-
त्पर्यस्य विधेयविषयत्वेऽप्यवान्तरतात्पर्यस्य स्वार्थविषयत्वानिवारणात् । “ आ-
वाणः प्लवन्ते ” इत्यर्थवादस्यापि स्वार्थे प्रामाण्यं पक्षधेतेति चेन्न । प्रमाण-
न्तरबाधितत्वात् । “ द्विः संवत्सरस्य सस्यं पच्यते ” इत्याद्यर्थवादस्य तु बाधा-
भावेऽप्यनुवादत्वान्न स्वार्थे प्रामाण्यम् । वेदनफलवचनानि तु नानुवादकानि ।
नापि बाध्यानि । तस्मादर्थवादत्वेऽप्यस्येषां स्वार्थे प्रामाण्यम् । अन्यथा मन्त्रार्थ-
वादादिभ्यो देवानां विग्रहादिपक्षं न सिध्येत् ।

अत एवोक्तम्—

“ विरोधे गुणवादः स्यादनुवादोऽवधारिते ।

भूतार्थवादस्तद्धानादर्थवादस्त्रिधा मतः ” इति ॥

किं बहुना विद्यत एवावश्यं वेदनमात्रादपूर्वमतो वेदनाय वेदो व्याख्यायते ।
योऽयं विषयरूप इष्टमाप्त्यनिष्ठपरिहारोपायः सामान्यतो निर्दिष्टः स विशेषेण
स्पष्टी क्रियते । वेदस्तावत्काण्डद्वयात्मकः । तत्र पूर्वत्र काण्डे नित्यनैमित्तिकका-
म्यनिबिद्धरूपं चतुर्विधं कर्म प्रतिपाद्यम् । “ पावज्जीवमग्निहोत्रं जुहोति ” इत्या-
दिकं नित्यं तस्य नियतनिमित्तत्वात् । “ यस्थ गृहान्दहत्यग्ने क्लामवते पुरोडा-
शमष्टाकपालं निर्वपेत् ” इत्यादि नैमित्तिकं तस्यानियतनिमित्तत्वात् । “ चित्रया
यजेत पशुकामः ” इत्यादि काम्यम् । “ तस्मान्मलवद्वास्तसा न संवेदत न सहाऽऽ-
सीत् ” इत्यादि निबिद्धम् । तेषु नित्यनैमित्तिकानुष्ठानेन तदकरणे प्रत्यवायरूप-
मनिष्टं परिह्रियते ।

त च प्रत्यवायो धाञ्जवल्कपेन स्मर्यते—

“ विहितस्याननुष्ठानान्निन्दितस्य च सेवनात् ।

अनिग्रहाच्चेन्द्रियाणां नरः पतनमृच्छति ” इति ॥

यावज्जीवादिवाक्येष्वनुक्तोऽप्यवर्जनीयतया स्वाभीष्टः स्वर्गः प्राप्यते । तथा चाऽऽस्तम्बः—“ तद्यथाऽऽज्ञे फलार्थं निमित्तं छायागन्धानुत्पद्येते । एवं धर्ममपि चर्यमाणमर्था अनूत्पद्यन्ते ” इति । काम्यस्पष्टफलहेतुत्वं तद्विधिवाक्ये स्पष्टमेव । इष्टविधातरूपमनिष्टं चार्थात्परिह्रियते । निषिद्धवर्जनाच्च रागमात्मानुष्ठानजन्यो नरकः परिह्रियते । न केवलं नित्यनैमित्तिकाभ्यामानुषङ्गिकस्वर्गप्राप्तिः किं तु धीशुद्ध्या विविदिषोत्पादनद्वारा ब्रह्मज्ञानहेतुत्वमपि तथोरस्ति । तथा च वाज-सनेयिनः समामनन्ति—“ तमेतं वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिषन्ति यज्ञेन दानेन तपसाऽनाशकेन ” इति । एवं तर्हि पूर्वकाण्ड एवाशेषपुरुषार्थसिद्धेः कृतमुत्तर-काण्डेनेति चेन्न । अपुनरावृत्तिलक्षणस्याऽऽत्यन्तिकपुरुषार्थस्य तत्रासिद्धेः । अत एवाऽऽथर्वणिकाः कर्मिणो दक्षिणमार्गेण चन्द्रमार्गिं पुनरावृत्तिं चाऽऽमनन्ति—“ स सोमलोके विभूतिमनुभूय पुनरावर्तते ” इति । अत उत्तरकाण्डस्त्वदर्धको द्रष्ट-व्यः । आत्यन्तिकपुरुषार्थश्च द्विविधः सद्योमुक्तिः क्रममुक्तिश्चेति । वर्तमानदेहपा-तानन्तरमेव सिध्यति सद्योमुक्तिः । उत्तरमार्गेण गत्वा ब्रह्मलोके चिरं भोगा-ननुभूय तत्रोत्पन्नज्ञानस्य ब्रह्मलोकावसाने सिध्यति क्रममुक्तिः । तस्मादुत्तरकाण्डे ब्रह्मोपदेशो ब्रह्मोपास्तिभेद्युभयं प्रतिपाद्यते । ब्रह्मोपास्तिमसङ्गेन ब्रह्मदृष्ट्या प्रतीकमुपास्यत्वेन सांसारिकफलकामिनमुद्दिश्य प्रतिपाद्यते । ब्रह्मोपासकप्रतीको-पासकयोः समानेऽप्युत्तरमार्गे प्रतीकोपासकस्य विद्युल्लोकादूर्ध्वं ब्रह्मलोकगमना-भावेन क्रमपुक्तेरप्यसिद्धत्वादस्ति पुनरावृत्तिः । एतच्च “ अपतीकालम्बनान्न-यति ” [ब्र० सू० ४ । ३ । १५] इत्यधिकरणे द्रष्टव्यम् । नन्वस्त्वेवं पूर्वोत्तरकाण्डयोर्विषयविशेषः प्रयोजनविशेषश्च तथाऽपि पूर्वकाण्डस्याऽऽदौ कर्मा-न्तरं परित्यज्य दर्शपूर्णमासेष्टिरेव कुतः प्रतिपाद्यत इति चेत् । प्रकृतित्वाच्चि-रपेक्षत्वाच्चेति ब्रूमः । प्रकर्षणाङ्गोपदेशो यत्र क्रियते सा प्रकृतिः । कृत्स्नाङ्गवि-षयत्वमुपदेशस्य प्रकर्षः । विकृतिषु तु विशेषाङ्गोपदेश एव क्रियते । अङ्गान्तराणि तु प्रकृतेरतिदिश्यन्ते । अतोऽतिदेशस्य प्रकर्षाभावः । प्रकृतिसिद्धि-अग्निहोत्रमिष्टिः सोमश्चेति । त्रिष्वप्येतेष्वन्यैरपेक्ष्येण स्वाङ्गजातं सर्वमुपदिष्टम् । तत्र सोमयागस्य स्वरूपेणान्यैरपेक्ष्येऽप्यङ्गेषु दीक्षणीयापावणीयादिषु दर्शपूर्ण-मासापेक्षत्वाच्च पूर्वभावित्वं युक्तम् । इष्टेस्तु सोमयागनिरपेक्षत्वात्सोमात्पाचीनत्वं युक्तम् । यद्यप्यग्निहोत्रस्य स्वरूपेऽङ्गेषु वा नान्यापेक्षा तथाऽप्यग्निसिद्धचपेक्ष-त्वादाहवनीयाद्यग्नीनां च पावमानेष्टिसाध्यत्वात्पावमानेष्टीनां च दर्शपूर्णमासवि-

(भाष्यकारोपोद्घातः)

छवित्वात्परम्परयाऽग्निहोत्रस्य दर्शपूर्णमासपेक्षाऽस्तीति प्रथममावित्वं न युक्तम् । दर्शपूर्णमासयोरप्यग्निसाध्यत्वाद्ग्निसाधकमाधानं प्रथमतो वक्तव्यमिति चेन्नैवम् । नाऽऽधानमात्रेणाग्नयः सिध्यन्ति । किं तु पवमानेष्टिभिरपि । तांश्चेष्टयो दर्शपूर्णमासविच्छित्वात्साक्षादेव दर्शपूर्णमासावपेक्षन्ते । दर्शपूर्णमासौ त्वग्निभौनिद्वारा पवमानेष्टिसापेक्षावपि न साक्षात्पवमानेष्टीरपेक्षेते । अतो निरपेक्षत्वाद्दर्शपूर्णमासेष्टिरेव प्रथमं वक्तव्या । ऋग्वेदसामवेदयोरादौ दर्शपूर्णमासेष्टिरनाम्नातेति चेद्वाङ्म । यजुर्वेदमपेक्ष्य दर्शपूर्णमासयोरादित्वमुक्तं कर्मकाण्डविषये यजुर्वेदस्यैव प्रधानत्वात् । आनुपूर्व्यात्कर्मणां स्वरूपं यजुर्वेदे सामम्नातम् । तत्र तत्र विशेषापेक्षायामपेक्षिता याज्यानुवाक्यादय ऋग्वेदे सामम्नायन्ते । स्तोत्रादीनि तु सामवेदे । तथा सति भित्तिस्थानीयो यजुर्वेदश्चिन्नस्थानीयावितरौ । तस्मात्कर्मसु यजुर्वेदस्यैव प्राधान्यम् । तस्मिंश्च दर्शपूर्णमासेष्टिरादौ सामम्नाता । यद्यपि मन्त्रब्राह्मणात्मको वेदस्तथाऽपि ब्राह्मणस्य मन्त्राभ्याख्यानरूपत्वान्मन्त्रा एवाऽऽदौ सामान्नाताः । ते च विविधा कचः सामानि यजूंषि चेति । तत्र यजुषामध्वर्युवेदे बहुलत्वात्कचिद्वर्चा सङ्गवेऽपि यजुर्वेद इत्येवाऽऽख्यायते । अध्वर्युवेदस्य चास्यानादिसिद्धयाज्ञिकसमाख्ययाऽवगन्तव्यम् । अस्मिन्वेदे सामान्नाता दर्शपूर्णमासेष्टिमन्त्रास्त्रिविधा आध्वर्यवा याजमाना हीवाञ्चेति । “इषे त्वा” इत्यादौ प्रपाठके पठिता आध्वर्यवाः । “सं त्वा सिञ्चामि” इत्यादौ पठिता याजमानाः । “सर्वं प्रपद्ये” इत्यादौ पठिता हीनाः । एतेषां मध्ये याजमानानां हीवाणां च चिन्नस्थानीयवाङ्मिच्छित्तिस्थानीयानामेवाऽऽध्वर्यवाणामादौ पाठो युक्तः । ते चाप्याध्वर्यवाः “इषे त्वा” इत्यादिषु त्रयोदशस्वनुवाकेष्वाम्नाताः । तत्र प्रथमेऽनुवाके षत्सापाकरणार्था मन्त्राः । द्वितीये बर्हिःसंपादनार्थाः । तृतीये दोहनार्थाः । चतुर्थे हविर्निर्वापार्थाः । पञ्चमे व्रीह्यघातार्थाः । षष्ठे तण्डुलपेषणार्थाः । सप्तमे कपालोपधानार्थाः । अष्टमे पुरोडाशानिष्पादनार्थाः । नवमे वेदिकरणार्थाः । दशमे प्राधान्येनाऽऽज्यग्रहणार्थाः, प्रसङ्गात्परनीसेनहनार्थाः । एकादशे प्राधान्येनेध्मसंनहनार्था बर्हिरास्तरणाद्यर्थाश्च । द्वादशे आघारार्थाः । अत्र सामिधेनीप्रयाजाज्यभागप्रधानयागादिमन्त्राणां प्राप्तावसरत्वेऽपि तेषां हीनत्वात्तानुपेक्षयोपरितनप्रयोगाङ्गभूता आध्वर्यवाः सुगन्धूहनादिमन्त्रास्त्रयोदशे सामान्नाताः ।

एतत्सर्वं विनियोगसंग्रहकारेणेत्यं संगृहीतम्—

“ ये दर्शपूर्णमासाङ्गमन्त्रा एते समासतः ।

इषेत्वाद्यनुवाकेषु त्रयोदशसु वर्णिताः ॥

वत्सापाकरणं बर्हिर्दोहो निर्वापकण्डने ।

पेषणं च कपालानि पुरोडाशश्च वेदिका ॥

आज्यग्रहेभ्यसंनाहावावारोपरितन्त्रके ।

इत्युक्ता अनुवाकार्थाः पतिमन्त्रं क्रियोच्यते ” ॥ इति ।

किमिदं वत्सापाकरणं कथं वा तस्य प्राथम्यमिति चेत्, उच्यते—सन्ति दर्श-
यागे त्रीणि प्रधानानि हृषीषि पूर्णमासयागे च त्रीणि । आग्नेयोऽष्टाकपाल ऐन्द्रं
दध्यैन्द्रं पय इति दर्शयागे । आग्नेयोऽष्टाकपाल आज्येन प्राजापत्य उपांशुया-
गोऽग्नीषोमीय एकादशकपाल इति पूर्णमासे । तत्र प्रतिपदिने इधिहोमे इधिसं-
पादनार्थममावास्यायां रात्रौ गावो दोग्धव्याः । तद्दोहार्थं प्रातःकाले लौकिक-
दोहादूर्ध्वं स्वमातृभिः सह संचरन्तो वत्सा मातृभ्योऽपाकरणीयाः । तदिदं वत्सा-
पाकरणं, यथोक्तीत्या तस्य प्राथम्यं च । तत्र वत्सापाकरणं सद्यश्छिन्नपला-
शशास्त्रया कर्तव्यमिति तच्छेदनाय “ इषे त्वा ” इति मन्त्र आदौ समान्ना-
यते । तस्य च मन्त्रस्य तच्छेदनाङ्गत्वं ब्राह्मणे द्रष्टव्यम् । अत एव सभ्राह्मणो
मन्त्रो ज्ञातव्य इति च्छन्दोगा अधीयते—“ यो ह वा अविदितार्वेयच्छन्दोदेवत-
ब्राह्मणेन मन्त्रेण यजति याजयति वाऽध्यापयति वा स्थाणुं वच्छंति गर्तं वा
पात्यते प्रमीयते वा पापीयान्भवति तस्मादेतानि मन्त्रे विद्यात् ” इति । आर्वेय
ऋषिभिः संबन्धः । अतीन्द्रियार्थद्वष्टारो हि ऋषयः ।

तेषां वेददृष्टृत्यं स्पष्टेते—

“ युगान्तेऽन्तार्हंतान्वेदान्सेतिहासान्महर्षयः ।

लेभिरे तपसा पूर्वमनुज्ञाताः स्वयंभुवा ” ॥ इति ।

इषेत्वादीनां मन्त्राणां प्रजापतिर्ऋषिः । तथा च काण्डानुक्रमणिकायामु-
क्तम्—

“ शास्त्रादिं याजमानं च होतृन्होत्रं च दार्शिकम् ।

तद्विधीन्पितृमेधं च नवाऽऽहुः कस्य तद्विदः ” ॥ इति ।

शास्त्रादिः “ इषे त्वा ” इत्यादि प्रपाठकः । याजमानाः “ सं त्वा सि-
ञ्चामि ” इत्याद्यनुवाकषट्कमन्त्राः । होतारः “ चित्तिः सुक् ” इत्यादयो मन्त्राः ।
“ सत्यं प्रपद्ये ” इत्यादिकं दार्शिकं होत्रम् । तद्विधयः प्रोक्तानां

(भाष्यकारोपोद्घातः)

चतुर्विधमन्त्राणां चत्वारि ब्राह्मणानि । पितृमेवः “परे युवाश्सम्” इति । तान्ये-
तानि नव काण्डानि प्रजापातिना दृष्टानि । छन्दोविशेषाश्च वेदाङ्गभूते छन्दो-
नामके ग्रन्थे द्रष्टव्याः । मन्त्रपदव्याख्यानादेव तत्प्रतिपाद्यार्थरूपा देवता विज्ञा-
यते । ब्राह्मणविशेषस्तु तत्तन्मन्त्रव्याख्यानावसर एवोदाह्रियते । यद्यपि मन्त्र-
विनियोगा ब्राह्मणे सर्वेऽपि नाऽऽम्नातास्तथाऽपि कल्पसूत्रकारैर्ब्राह्मणान्तर-
पर्यालोचनया ते सर्वेऽभिहिताः । अतो बौधायनादिसूत्रोदाहरणपूर्वकं ब्राह्मणा-
नुसारेण मन्त्रार्थं योजयामः ।

इति भाष्यकारोपोद्घातः ।

छण्यजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिता ।

(तत्र प्रथमाष्टके प्रथमप्रपाठके प्रथमोऽनुवाकः ।)

हरिः ॐ ।

इ॒षे त्वो॒र्जे त्वा॒ धाय॑र्यः स्थोपा॒यर्यः॑ स्थ
दे॒वो वः॑ स॒धिता॒ प्राप॑र्यतु॒ श्रेष्ठ॑तमा॒य क॑र्मण
आ॒ प्या॑यध्वमा॒ग्नि॒या दे॒वभा॒गमूर्जे॑स्वतीः
पय॑स्वतीः प्र॒जाव॑तीरनमी॒वा अ॒यक्ष्मा॑ मा
वः स्तेन॑ ई॒शत॒ माऽघ॑श॒सो रु॒द्रस्य॑ हेतिः
परि॑ षो घृणक्तु॒ ध्रु॒वा अ॒स्मिन्गो॑प॒तौ स्या॑-
त ब॒ह्नीर्य॑र्जमानस्य प॒शून्पा॑हि ॥

(इषे त्रिचत्वारिंशत्) ॥

इति छण्यजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां प्रथमाष्टके
प्रथमप्रपाठके प्रथमोऽनुवाकः ॥ १ ॥

(वत्सापाकरणार्थं मन्त्राः)

इषे स्वेति । दर्शयागं चिकीर्षुरभावास्यामां प्रातरभिहोत्रं हुत्वा दर्शयागार्थं
“ ममाग्ने वर्चः ” इत्यादिभिर्मन्त्रैर्वाह्विषु समिधानरूपमन्वाधानं कृत्वा वत्सापा-
करणार्थमन्त्रेण पलाशशाखां छिन्यात् ।

तदाह बौधायनः-“ तामाच्छिनतीषे त्वोर्जे त्वा ” इति ।

आपस्तम्बस्तु तदेतदभिधाय मन्त्रभेदपक्षमपि कंचिदाभित्य विनियोगभेदमाह-
“ इषे त्वोर्जे त्वेति तामाच्छिनत्यपि वेषे त्वेत्याच्छिनत्पूजे त्वेति संनमयत्यनुमा-
ष्टिं वा ” इति ।

संनमनमृजुकरणम् । अनुमार्जनमानुलोम्येन संलभधूत्पाद्यपनयनम् । सोऽथे
मन्त्रभेदपक्षो जैमिनिना द्वितीयाध्यायप्रथमपादे स्वीकृतः । तत्र पलाशशाखायाः
प्राशस्त्यं ब्राह्मणं समाह्नातम्-“ तृतीयस्यामितौ दिवि सोम आसीत् । तं गाय-
त्र्याहरत् । तस्य पर्णमच्छिद्यत् । तत्पर्णोऽभवत् । तत्पर्णस्य पर्णत्वम् ” [ब्रा०
का० ३ प्र० २ अ० १] इति । शुशब्दस्थाऽऽकाशे प्रसिद्धत्वात्तत्परित्यागेन
स्वर्लोकविक्षां दर्शयितुमितः पृथिवीत आरभ्य तृतीयस्यां दिवि सोमलता पूर्व-
मासीदित्युक्तम् । गायत्र्याः सोमाहरणं “ कद्रुश्च वै सुपर्णा च ” [सं० का०
६ प्र० १ अ० ६] इत्यनुवाके “ सोमो वै राजा गन्धर्वेष्वासीत् ” इति बहवु-
चब्राह्मणे च प्रपञ्चनम् । तदाहरणाभिघातेन सोमस्य पर्णं भूमौ पतितम् । पक्षि-
रूपाया गायत्र्याः पक्षः पतित इति केचित् । पक्षितस्य पलाशरूपेणाऽऽविर्भावा-
त्तस्य वृक्षस्य पर्णनाम संपन्नम् । न चात्र पर्णस्य कथं वृक्षत्वं संपन्नमिति वि-
स्मयितव्यं विधातुरीश्वरस्याचिन्त्यशक्तित्वात् । अन्यथा बीजाद्वृक्ष इत्यत्रार्थि
क्व बीजं क्व वृक्ष इत्यपि विस्मयः केन वार्येत । सर्वत्र पर्णेभ्यो वृक्ष इत्ययमति-
प्रसङ्गनेऽपीश्वरसंकल्पाभावेन परिहर्तव्यः । स च संकल्पः कार्यैकसम-
धिगम्यः । तस्माद्वेदार्थे कुतर्कैर्न चोदनीयम् । शास्त्रमा वत्सापाकरणं विघ्नते-
“ ब्रह्म वै पर्णः । यत्पर्णशास्त्रया वत्सानपाकरोति । ब्रह्मणैवैनानपाकरोति ”
(ब्रा० का० ३ प्र० २ अ० १) इति । यथा जगन्निष्पादकं ब्रह्म प्रशस्तं
तथा यागनिष्पादकस्य पलाशस्य प्रशस्तत्वाद्ब्रह्मत्वेन स्तुतिः । वैशब्देनार्थवादा-
न्तरोपपादिता पलाशस्य ब्रह्मसंबन्धमसिद्धिः सूच्यते । देवेषु परस्परं ब्रह्मतत्त्वं
निरूपयत्सु पलाशवृक्षस्तत्त्वप्रशृणोदित्येतादृशो ब्रह्मसंबन्धः । औपानुवाक्य-
काण्डे जुह्वाः पर्णमधीत्वविधिशेषेऽर्थवादे श्रूयते-“ देवा वै ब्रह्मन्वदन्त ।

(वत्सापाकरणार्था मन्त्राः)

सत्सर्षो उपाशृणोत् । सुभवा वै नाम । यस्य पर्णमयी जुहुर्मवति । न पापश्च
 श्लोकश्च शृणोति ” इति । एवं यत्र यत्रार्थवादे प्रसिद्धिसूचका वैशब्दहिशब्दा-
 दयः पठन्त्यन्ते तत्र सर्वत्र सति संभवे लौकिकप्रसिद्धिः । अन्यथाऽर्थवादान्तर-
 प्रसिद्धिरिति द्रष्टव्यम् । वत्सापाकरण इव गोप्रस्थापनेऽपि शाखां विनियुङ्क्ते-
 “ गायत्रो वै पर्णः । गायत्राः पञ्चवः । तस्मात्प्राणि त्रीणि पर्णस्य पलाशानि ।
 त्रिपदा गायत्री । यत्पर्णशाखया पाः मार्षयति । स्वयैवैना देवतया मार्षयति ”
 [ब्रा० का० ३ प्र० २ अ० १] इति । पर्णस्य गायत्रीसंबन्धो वेदगन्धः
 सोमाहरणद्वारतः पूर्वपुदाहतः । अनुमानगन्धोऽप्यपरः संबन्धोऽस्ति गायत्रीपवे-
 श्विद्वत्पलाशपर्णेषु शित्वावगमात् । पशूनां च गायत्री देवतेत्ययमर्थोऽन्यत्र
 द्रष्टव्यः । छेद्यायां पलाशशाखायां बहुपर्णत्वप्रागमत्वादिगुणान्विधत्ते—“ वे-
 कामयेतापशुः स्यादिति । अपर्णां तस्मै शुष्कामामाहरेत् । अपशुरेव भवति ।
 यं कामयेत पशुमान्स्यादिति । बहुपर्णां तस्मै बहुशाखामाहरेत् । पशुमन्तमेवैव
 करोति । यत्प्राचीनाहरेत् । देवलोकमभिजयेत् । यदुदीचीं मनुष्यलोकम् ।
 याचीमुदीचीमाहरेत् । उभयोर्लोकधोरभिजित्यै ” [ब्रा० का० ३ प्र० २
 अ० १] इति । यं यजमानमुद्दिश्याध्वर्युः कामयेत । स्पष्टमन्वत् । यथोक-
 शाखाच्छेदने कं मन्त्रं पठेदित्याशङ्क्योदाहरति—“इषे त्वोर्जे त्वेत्पाह ” [ब्रा०
 का० ३ प्र० २ अ० ३] इति । अस्मिन्मन्त्रे विनियोगानुसारेण चिञ्चनस्तीति
 पदप्रथमाहृत्य वाक्यं पूरणीयम् । इद्वित्यन्त्रं सर्वैः प्राणिभिरिष्यमाणत्वात् । ऊर्ज-
 लहेतु रसः । “ ऊर्जं बलप्राणनयोः ” इति धातुः । ऊर्ज्यते बर्द्धं संपाद्यतेऽ-
 नया रसरूपधेत्युक्तं । हे पलाशशाखे देवानां भागरूपदध्वर्युं त्वामाच्छिनन्मि ।
 तस्य देवस्य बलप्रदरसार्थं त्वामाच्छिनन्मीति वाक्यार्थः । मन्त्रद्वित्वपक्षे विनि-
 योगानुसारेणोर्जे त्वामनुपार्ज्जित्प्राहार्यम् । एतन्मन्त्रन्नावकमर्थवाद्भाह—“ इषे
 मेवोर्जे यजमाने दधाति ” [ब्रा० का० ३ प्र० २ अ० १] इति । एत-
 न्मन्त्रपठेनाध्वर्युर्भोजनायाश्च बलाय च रसं यजमाने संपादयति । न चात्र
 प्रत्यक्षविरोध आशङ्कनीयः । घ्रावाणः प्लवन्त इत्यादिवदस्थार्थवाद्स्य प्रशंसा-
 रूपगुणवाद्वाङ्गीकारात् ।

(वत्सापाकरणार्था मन्त्राः)

वायवः स्थेति । मन्त्रान्तरविनियोगमाह बौधायनः—“तथा वत्सानपाकरोवि वायवः स्थोपायवः स्थेति ” इति ।

वान्ति गच्छन्तीति वायवो गन्तारः । उप समीपे यजमानगृहे पुनरायन्त्या-
गच्छन्तीत्युपायवः । हे वत्सास्तुणभक्षणाथ प्रथमं मातृसकाशादपेत्य स्वेच्छयै-
वारण्ये गन्तारो भवत । सायं पुनर्यजमानगृहे समागन्तारो भवत । अथ वा
वत्सानां परम्परया वायुदेवताकत्वात्तदभेदविवक्षया वायुरूपत्वं ब्रुवन्मध्यर्थास्तद्-
क्षार्थं वत्सान्वायुदेवतायै समर्पयति । अनेनैव प्रकारेण मन्त्रस्य पूर्वभागो
ब्राह्मणेन व्याख्यायते—“ वायवः स्थेत्याह । वायुर्वा अन्तरिक्षस्माध्यक्षाः ।
अन्तरिक्षदेवत्याः स्रुतु वै पशवः । वायव एवैनाल्परिददाति ” [ब्रा० का० ३
प्र० २ अ० १] इति । अध्यक्षा इति वचनव्यत्ययः । वायुः स्वप्रचारेणान्त-
रिक्षमाधितिष्ठति । अन्तरिक्षे च विस्त्रम्भसंचाराय बहुलमवकाशं पयच्छन्वरास्रल्लौ-
ल्यति । सेयं प्रत्यक्षप्रसिद्धिरर्थवादान्तरगतः स्वस्वामिभावो वास्रुतुवैशब्दैर्घो-
त्यते । तस्यैव मन्त्रभागस्य प्रकारान्तरेणाभिप्राय आम्नायते—“ य वा एनानेत-
दाकरोति । यदाह । वायवः स्थेति ” [ब्रा० का० ३ प्र० २ अ० १]
इति । अध्वर्युरिमं भागमुच्चारयति यदेतेनोच्चारणेन वत्सान्वायुतादात्म्यलक्षण-
प्रकृष्टाकारवतः करोति । उत्तरभागं व्याचष्टे—“ उपायवः स्थेत्याह । यजमा-
नायैव पशूनुपह्वयते ” [ब्रा० का० ३ प्र० २ अ० १] इति ।

देवो व इति । विनियोगमाह बौधायनः—“ अथैषां मातृः भेरयति देवो वः
सविता प्रार्पयतु श्रेष्ठतमाय कर्मण आप्थायध्वमधिया देवभागमूर्जस्वतीः पयस्वतीः
पञ्चावतरिनमीवा अयक्ष्मा मा वः स्तेन ईशत माऽघशस्सो रुद्रस्य हेतिः परि
वो वृणक्तिवति ” इति ।

आपस्तम्बस्तु अनितात्मन्वानभिपेत्य विनियोगत्रयमाह—“ देवो वः सविता
प्रार्पयत्विति शास्त्रया गोचराय माः मस्थापयति, मस्थितानमेकां गां शास्त्रयो-
पस्पृशति इर्भैर्दंभपुञ्जीलैर्वा—आप्यायध्वमिति, रुद्रस्य हेतिः परि वो वृण-
क्तिवति मस्थितः अनुमन्त्रयते ” इति ।

हे गावः भेरको देवोऽन्तर्यामी परमेश्वरोऽत्यन्तश्रेष्ठायेन्द्रदाधिरूपाय कर्मणे
युष्मानरण्ये घासमत्तुं प्रार्पयतु भेरयत्विति प्रथममन्त्रार्थः । तस्य मन्त्रस्य पूर्व-

(वत्सापाकरणार्था मन्त्राः)

भागे स्थितस्य सवितृपदस्य तात्पर्यं व्याचष्टे—“ देवो वः सविता धार्ययत्वित्याह प्रसृत्यै ” [ब्रा० का० ३ प्र० २ अ० १] इति । मेरणायेत्यर्थः । उत्तरभागं व्याचष्टे—“ श्रेष्ठतमाय कर्मण इत्याह । यज्ञो हि श्रेष्ठतमं कर्म । तस्मादेवमाह ” [ब्रा० का० ३ प्र० २ अ० १] इति । द्वितीयमन्त्रस्यायमर्थः—हेऽदित्या गावो देवस्येन्द्रस्य दधिरूपं भागमाप्यायध्वं प्रभूतघासभक्षणेन प्रवृद्धं कुरुत । युष्मानपाहर्तुं स्तेनश्चोरो मेघात् शक्तो मा भूत् । कीदृशीर्बुष्मानत्यन्तरसा अधिकक्षरिा बह्वपत्वाः किमिदोषरहिता रोगान्तरहीनाश्च । अघशंसो भक्षणादिना तीव्रपापेन धातको व्याघ्रादिरपि शक्तो मा भूदिति । अस्म्य मन्त्रस्य प्रथमभागे देवभागमिति पदस्य तात्पर्यं व्याचष्टे—“ अप्यायध्वमग्निषा देवभागमित्याह । वत्सेभ्यश्च वा एताः पुरा मनुष्येभ्यश्चाऽऽप्यायन्त । देवेभ्य एवैना इन्द्रायाऽऽप्यायमति ” [ब्रा० का० ३ प्र० २ अ० १] इति । यागार्थप्रवृत्तेः पूर्वं गोघ्रासेन वत्सभागो मनुष्यभागश्च प्रवृद्धो भवति । ऊर्ध्वं तु क्षीराज्यरूपो देवान्तरभागो दधिरूप इन्द्रभागश्च प्रवर्धते । एवकारेण मनुष्यभागवधावृत्तिः । द्वितीयं भागमुपपादयति—“ ऊर्जस्वतीः पयस्वतीरित्याह । ऊर्जश्च हि पयः संभरन्ति ” [ब्रा० का० ३ प्र० २ अ० १] इति । प्रभूतघासभक्षणेन रसाधिक्यसंपादनं क्षीराधिक्यसंपादने च लौकिकदोहे प्रसिद्धमिति हिशब्दस्यार्थः । तृतीयभागस्य प्रयोजनमाह—“ प्रजावतीरनमीवा अयक्ष्मा इत्याह प्रजात्यै ” [ब्रा० का० ३ प्र० २ अ० १] इति । वन्ध्यात्वेन किमिदोषेण रोगान्तरेण च नास्ति प्रजोत्पत्तिः । तदभावे तु विद्यते । चतुर्थभागस्य प्रयोजनमाह—“ मा वः स्तेन ईशत् माऽघशंस इत्याह गुप्त्यै ” [ब्रा० का० ३ प्र० २ अ० १] इति । चौरव्याघ्रादेरशक्तौ गावो रक्षिता भवन्ति । तृतीयमन्त्रस्यायमर्थः—रुद्रनामकस्य क्रूरदेवस्याऽऽयुर्बं युष्मान्परिहरत्विति । एतन्मन्त्रपाठकलमाह—“ रुद्रस्य हेतिः परि वो वृणक्तिरमाह । रुद्रादवैनास्त्रापते ” [ब्रा० का० ३ प्र० २ अ० १] इति ॥

ध्रुवा अस्मिन्निति । बौधायनः—“ ध्रुवा अस्मिन्गोपती स्यात् बह्वीरिति यजमानमीक्षते ” इति । आपस्तम्बः—“ ध्रुवा अस्मिन्गोपती स्यात् बह्वीरिति यजमानस्य गृहानभिपर्यावर्तते ” इति ।

हे गावो भवत्यो भवरस्वामिनि यजमाने स्थिरा भवत, प्रीतिदानानपदा-

(वत्सापाकरणार्थी मन्त्राः)

रामुभिर्व्यजमानं मा त्यजत, अपत्यपरम्परया बह्वक्ष भवत । एतन्मन्त्रपाठं प्रशंसति--“ ध्रुवा अस्मिन्गोपतौ स्यात् बह्वीरित्याह । ध्रुवा एवास्मिन्बह्वीः करोति ” [ब्रा० का० ३ प्र० २ अ० १] इति ॥

यजमानस्येति । बौधायनः--“ अथैतां शास्त्रामग्नेषाऽऽहवनीयं पशवंहत्य पूर्वया द्वारा शपाद्य जघनेन गार्हपत्यमग्निष्ठेऽनस्युत्तरार्धे वाऽग्न्यामरश्चोद्गूहति यजमानस्य पशून्पाहीति ” इति ।

आपस्तम्बः--“ यजमानस्य पशून्पाहीत्यग्निष्ठेऽनस्यग्न्यगारे वा पुरस्तात्प-
तीचीं शास्त्रामुपगूहति पश्चात्प्राचीं वा ” इति ।

अग्निष्ठमनो व्रीहिरूपस्य हविषो वाहकं शकटम् । मन्त्रपाठपयोजनमह-
“ यजमानस्य पशून्पाहीत्याह । पशूनां गोपीथाय । तस्मात्सायं पशव उपस-
मावर्तन्ते ” [ब्रा० का० ३ प्र० २ अ० १] इति । गोपीथो रक्षणं तस्मा-
च्छाखाया रक्षितत्वाच्छाखाया भूमौ स्थापनं निवार्यते । निवारणं तत्फलं
चाऽऽह--“ अनधः सादयति । गर्भाणां घृत्या अप्रपादाय । तस्माद्गर्भाः प्रजा-
नामपपादुकाः ” [ब्रा० का० ३ प्र० २ अ० १] इति । उच्चदेशस्थापनं
तत्फलं चाऽऽह--“ उपरीव निदधाति । उपरीव हि सुवर्गो लोकः । सुवर्गस्य
लोकस्य समष्ट्यै ” [ब्रा० का० ३ प्र० २ अ० १] इति । इवशब्द
एवकारार्थः । समष्टिः सम्यग्बधातिः ।

अस्मिन्ननुवाके स्थितानां मन्त्राणां विनियोगः संगृह्यते-

“ इषे शास्त्रां छिनत्पूजे माष्टि वायेति वत्सकान् ।

अपाकृत्याथ देवो गाः प्रस्थाप्याऽऽप्येति गाः सृष्टेत् ॥

रुद्रस्येत्यभिमन्थ्येता ध्रुवेति गृहमावलेत् ।

यजेति शाखोपगूह इत्यष्टावनुवाकगाः ” इति ॥

सूत्रद्वयं ब्राह्मणं च विबोधार्थमुदाहृतम् ।

संदेहस्यापनुत्त्वर्थं मीमांसाऽऽप्यत्र वर्णयते ॥

लोके तावद्विचारेण संदेहनिवृत्तिः प्रसिद्धा । वेदेऽपि तत्र तत्र तत्त्वविचार-
पूर्वकं संदेहापनयनमुपलभामहे । तथा सग्न्युरस्थानविषये विवादे विचारः
प्रथमकाण्डे पञ्चम [प्र] पाठके नवमेऽनुवाके श्रूयते--“ उपस्थेयोऽग्निं ३
नीपस्थेया ३ इत्याहुर्मनुष्यायेन्वै योऽहरहराहत्याथैनं याचति स इन्वै तमुवा-
च्छत्यथ को देवानहरहर्षाधिष्यतीति तस्मान्नोपस्थेयोऽथो खत्वाहुराशिषे वै कं

(वत्सायाकरणाथी मन्त्राः)

यजमानो यजत इत्येषा खलु वा आहिताग्नेराशीर्षदग्निमुपतिष्ठते तस्मादुपस्थेयः” इति । अस्थायमर्थः—प्रतिदिनं सायं प्रातरग्निहोत्रमनुष्ठाय “ उप प्रयन्ते, अध्वरम् ” इत्यादिभिर्मन्त्रैरग्निपार्थनलक्षणमुपस्थानं कर्तव्यं न वेदि संशयः । न कर्तव्यमिति तावत्प्राप्तम् । कुतः, उपस्थानेनाग्नेरुपद्रवप्रसङ्गात् । तथा हि— “ आमुदा अग्नेऽस्यायुर्म देहि वर्षोदा अग्नेऽसि वर्षो मे देहि तनुषा अग्नेऽसि तनुवं मे पाहि ” इत्यादिषुपस्थानमन्त्रेष्वायुरादीनि बहूनि याच्यन्ते । तत्र यजमानः स्वल्पं हविर्दत्त्वा बहूनि याचमानः कथमग्निं न वाधेत । लोके हि यः कश्चिद्द्वारध्रो मनुष्यो यत्किञ्चिज्जम्बीरफलादिकं मनुष्यायैव राज्ञे प्रतिदिनमुपायनमानीय दत्त्वा तं राजानं प्रति सहस्रसंख्याकघनं याचति । स याचकस्तं राजानं पीडयत्येव । स च राजा तं कुम्पति(?) । यदा मनुष्येष्वप्येवं तदा को नामान्यादिदेवानामेधप्रभावान्प्रतिदिनं याचितुं धृष्टो भवेत् । तस्मादग्निर्नोपस्थेय इति पूर्वपक्षे पाठे राजान्तोऽभिधीयते—इदं मे भूमादिवं मे भूषादित्येवं स्वाभीष्टमस्विलमाशासितुमेव यजमानः प्रजापतिरूपमिममग्निं यजते । आहिताग्नेर्यजमानस्य मन्त्रैरुपस्थानपेक्षाऽऽशीः । न चात्र हविवोऽल्पत्वं शङ्कनीयम् । मन्त्रसामर्थ्येन वर्षमानत्वात् । तथा च श्रूयते—“ वाचमसि धिनुहि देवानित्याह । एतस्य यजुषो वीर्येण । यावदेका देवता कामयते यावदेका । तावदाहुतिः पथते । न हि तदस्ति । यत्तावदेव स्यात् । यावज्जुहोति ” [ब्रा० का० ३ प्र० २ अ० ६] इति । तस्मान्मनुष्याणां कथविक्रयादिव यजमानदेवतयोर्गणदशकले विशम्भेण व्यवहर्तुं शक्यते ।

अथ एव भगवद्गीतायां तृतीयाध्याये कर्मानुष्ठानप्रसङ्गेन स्मर्यते—

“ देवान्भाषयन्नेन ते देवा भाषयन्तु वः ।

परस्परं भाषयन्तः श्रेयः परमवाप्स्यथ ” इति ॥

तस्माद्भविषो जम्बीरफलादिवैषम्येणोक्तदोषाभावाद्ग्निरुपस्थेय एवेति सिद्धान्तः । एतदेव ब्रह्मयितुं वाक्यशेषे राज्ञ इव देवतायाः कोपप्रसङ्गे नास्तीत्यभिप्रेत्य श्रूयते—“ न तत्र जाम्यस्तीत्याहुर्योऽहरहरूपतिष्ठते ” इति । तथा पञ्चमकाण्डस्य पञ्चमप्रपाठके प्रथमानुवाकेऽग्निध्यानगतस्य कस्यचित्पशोर्देवताविशेषो विचारितः—“ वायव्यः कार्या ३ः प्राजापत्या ३ इत्याहुर्षद्वायव्यं कुदा-

(बत्सापाकरणार्था मन्वाः)

त्पञ्चापनेरियात् ” इति । तत्रैव तृतीयानुवाके चीघमानस्याग्नेरधोमुखत्वमूर्ध्व-
मुखत्वं वेति विचारितम्—“ ब्रह्मवादिनो वदन्ति न्यङ्ङुश्चित्तव्या ३ उत्ताना
३ इति ” । षष्ठकाण्डस्य प्रथमप्रपाठके चतुर्थानुवाके होमो विचारितः—
“ ब्रह्मवादिनो वदन्ति होतव्यं दीक्षितस्य गृहा ३ इ न होतव्या ३मिति ” इति ।
तत्रैव नवमानुवाके केतव्ये सोमे पतिततृणादिकमपनेयं न वेति विचारितम्—
“ श्रक्षवादिनो वदन्ति विचित्यः सोमा ३ न विचिरया ३ इति ” इति । तस्मि-
न्नेव काण्डे तृतीयप्रपाठकेऽष्टमानुवाकेऽध्वर्युयजमानयोः पशुस्पर्शो विचारितः—
“ ब्रह्मवादिनो वदन्त्यन्वारभ्यः पशू ३ नान्वारभ्या ३ इति ” इति । तस्यैव
पञ्चमे प्रपाठके नवमानुवाके सोमयागस्य तृतीयसवने हरियोजननामकग्रहं
प्रति होमो विचारितः—“ तं व्यचिकित्सञ्जुह्वानी ३ मा हौषा ३ मिति ”
इति । तत्रैव षष्ठप्रपाठके द्वितीयानुवाके देवभागनामकं मुनिं प्रति सात्यहव्य-
नामको मुनिः प्रपच्छ । यज्ञाङ्गे “ देवा मातुःविदः ” इत्येतन्मन्त्रहेभि सोमयागं
समापितवानासि यजमाने वेति प्रश्नार्थः । स पश्च एवं श्रूयते—“ वासिष्ठो ह सा-
त्यहव्यो देवभागं प्रपच्छ परसृञ्जयान्बहुयाजिनोऽपीयजो यज्ञे यज्ञं मत्यतिष्ठिषा ३
यज्ञपता ३विति स होवाच यज्ञपताविति ” इति । सप्तमकाण्डस्य प्रथमप्रपाठके
गर्गविराचनामकस्य यागस्य दक्षिणारूपे गोसहस्रे चरमधेनोरनुगमनं न वेति वि-
चारितम्—“ सहस्र ३ सहस्रतम्यन्वेती ३ सहस्रतमी ३ सहस्रा ३मिति ” इति । तत्रैव
पञ्चमप्रपाठके सप्तमानुवाके गवापद्यनविकृतिरूपस्थोत्सर्गिणामयनस्य संघन्धि किं-
चिदहः परित्याज्यं न वेति विचारितम्—“ उत्सृज्या ३ नोत्सृज्या ३ मिति मीमां-
सन्ते ब्रह्मवादिनस्तदाहुरुत्सृज्यमेवेत्यमावास्यायां च पौर्णमास्यां चोत्सृज्यमित्याहुः”
इति । एवं ब्राह्मणान्तरेऽपि विचारा उदाहरणीयाः । तदेवं वेदवादिनां विचार-
पूर्वकेऽर्थनिर्णये तात्पर्यातिशयदर्शनात्सर्वेऽपि वेदार्थो विचार्य निर्णेतव्य इत्यवग-
म्यते । तथा सति पुनः संशयो नोदेष्यति । अन्यथा कदाचित्स्वबुद्धौ पूर्वपक्ष-
मुक्तिपीतमाने सति विपरीतनिर्णयः संशयो वा पसज्येत ।

अत एवोक्तम्—

“ धर्मे प्रतीयमाणे हि वेदेन करणारम्भा ।

इतिकर्तव्यताभागं मीमांसा पूरयिष्यति ” इति ॥

(वत्सापाकरणार्था मन्त्राः)

स्मृतिरपि—

“ आर्षं धर्मोपदेशं च वेदशास्त्राविरोधिना ।

यस्तर्केणानुसंधत्ते स धर्मं वेद नेतरः ” इति ॥

आर्षं ब्रह्मज्ञानम् । तस्य जैमिनिबादरायणभ्यां मीमांसा प्रवर्तिता । तेषु वाक्येषु संशयो नास्ति तेष्वपि मीमांसया किंचिदपूर्वं व्यज्यते ।

अत एव स्मर्यते—

“ यश्च व्याकुरुते वाचं यश्च मीमांसतेऽध्वरम् ।

तावुभौ पुण्यकर्माणी पङ्कितपावनपावनौ ” इति ॥

तस्मादस्मामिस्तत्तदनुवाकेषु संभावितमीमांसोदाह्रियते । मथमं तावत्सर्ववेद-
साधारणान्विचारानुदाहरिष्यामः । यदुक्तमलौकिकार्थबोधको वेद इति । एत
वेदार्थो द्विविधो धर्मो ब्रह्म च । तयोर्धर्मं मति विचारितम्—

“ प्रत्यक्षादिभिरप्येष गम्यते विधिनाऽर्थेवा ।

अज्ञादीनां प्रमाणत्वान्मेधो धर्मोऽवभासते ॥

वर्तमानैकविषयमक्षं धर्मस्तु भाव्यते ।

अक्षमूलोऽनुमानादिस्तेन विध्येकमेयता ” इति ॥

स्पष्टोऽर्थः ।

ब्रह्मतत्त्वं प्रत्यपि विचारितम्—

अस्त्यन्यमेयताऽप्यस्य किंवा वेदैकमेयता ।

षट्पत्तिद्धवस्तुत्वाद्ब्रह्मान्येनापि मीयते ।

रूपलिङ्गादिराहित्यास्मास्य यान्तरयोग्यता ।

तं त्वौपनिषदेत्यादौ प्रोक्ता वेदैकमेयता ” इति ॥

“ तं त्वौपनिषदं पुरुषं पृच्छामि ” इति याज्ञवल्क्यः शाकल्यं प्रपञ्च ।
तत्रौपनिषत्स्वेवाधिगतः पुरुष औपनिषदः । आदिशब्देन “ नावेदविन्मनुते तं
नृहन्तम् ” इति श्रुतिर्विधिक्षिता । तस्मादलौकिकार्थबोधको वेदः ।

तस्य प्रामाण्यं विचारितम्—

“ वेदवाक्यममानं स्यान्मानं वा नास्य मानता ।

पृथक्संकेतवीक्षायामनपेक्षत्वधर्जनात् ॥

(वत्सायाकरणार्था मन्त्राः)

वेदेऽपि लोकावगमैव वाक्यार्थे संगतिः पृथक् ।

ग्रहीतव्या ततो वाक्यं प्रमाणं नैरपेक्ष्यतः ” इति ॥

“अग्निर्माळी पुरोहितम् ” “इषे त्वा ” इत्यादिपदानां पृथक्संकेतापेक्षैः स्वार्थैः सह संगतिर्वृद्धव्यवहारैर्गृहीतेति पदार्था बुध्यन्ते । ज्योतिष्टोमादिवाक्यस्य सत्य-ज्ञानादिवाक्यस्य च स्वार्थान्भ्यां धर्मब्रह्मभ्यां संगतेरगृहीतत्वादास्ति पृथक्संकेतापेक्षेत्यनपेक्षत्वलक्षणं प्रामाण्यं नास्तीति चेन्मैवम् । लोके तावद्वादिपदानामेव स्वार्थे संगतिर्गृह्यते न तु गामानयेत्यादिवाक्यानां तथाऽपि वाक्यार्थो बुध्यत एव । तद्वद्वेदेऽपि बोधसंभवादस्त्येव नैरपेक्ष्यम् । वृद्धव्यवहारे लौकिकयोरेव पद-पदार्थयोः संगतिर्गृह्यते न तु वैदिकयोरिति शङ्कणं निवारयितुं विचार्यते ।

इदं विचारितम्—

“ लोके पदपदार्थौ यौ न तौ वेदेऽथवाऽत्र तौ ।

रूपभेदात्पदं भिन्नमुत्तानादिभिदा स्फुटा ॥

वर्णैकत्वात्पदैकत्वं काचित्की रूपभिन्नता ।

प्रायिकेण पदैक्येन पदार्थैक्यं तथाविधम् ” इति ॥

वैदिकौ पदपदार्थौ लौकिकाभ्यां भिन्नौ । कुतः, रूपभेदात् । ब्राह्मणा इति लौकिकपदस्य रूपं वेदे ब्राह्मणासः पितर इत्याजामते । अर्थभेदोऽप्यस्ति । अवाञ्छो लौकिका गावो वहन्ति वेदे तु “ उत्तानां हि देवगवा वहन्ति ” इति श्रुतम् । अत्रोच्यते—य एव लौकिकाः पदपदार्थास्त एव वैदिकाः । कुतः, प्रत्यभिज्ञानात् । यथा प्रयोक्तृणां पुरुषाणां भेदेऽप्येककपुरुषस्य बहुकृत्व उच्चारणभेदेऽपि त एवैते वर्णा इत्यबाधितप्रत्यभिज्ञानाद्दर्शकत्वं तन्नित्यत्ववादिभिरभ्युपगतं तथा गवाभ्यादिपदानां लोकवेदमोरबाधितप्रत्यभिज्ञानात्पदैकत्वम् । काचित्को रूपभेदो बहुतरप्रत्यभिज्ञया बाध्यते । उत्तानवहनाद्यर्थभेदश्च काचित्कः । क्वचिदुत्तानशब्दवहनशब्दयोस्तदर्थयोश्च भेदो नास्ति । तस्माद्वेदे पृथगभ्युत्पत्तिर्नापेक्षिता । तथा चांकम्—

“ लोकावगतसामर्थ्यः शब्दो वेदेऽपि बोधकः ” इति ॥

कर्तृदोषेणामामाध्यं निवारयितुमिदं विचारितम्—

(वत्सापाकरणार्था मन्त्राः)

“ पौरुषेयं न वा वेदवाक्यं स्यात्पौरुषेयता ।
काठकादिसमाख्यानाद्वाक्यत्वाच्चाम्यवाक्यवत् ॥
समाख्यानं प्रवचनाद्वाक्यत्वं तु पराहतम् ।
तत्कर्तृनुपलम्भेन स्यात्ततोऽपौरुषेयता ” ॥ इति ।

वाल्मीकीयं वैयासकमित्यादिसमाख्यानाद्ग्रामायणभारतादिकं यथा पौरुषेयं तथा काठकं कौशुभं तैत्तिरीयमित्यादिसमाख्यानाद्देवः पौरुषेयः । किं च वेद-
वाक्यं पौरुषेयं वाक्यत्वात्कालिदासादिवाक्यवादिनि चेन्नैवम् । संप्रदायप्रवृत्त्या स-
माख्यानोपपत्तेः । वाक्यत्वहेतुस्त्वनुपलब्धिविरुद्धकालात्ययापदिष्टः । यथाव्यासवा-
ल्मीकिप्रभृतयोऽत्र तत्तद्ग्रन्थनिर्माणावसरे कैश्चिदुपलब्धा अन्यैरप्यविच्छिन्नसंप्र-
दायेनोपलभ्यन्ते न तथा वेदकर्ता पुरुषः क्वचिदुपलब्धः । प्रत्युत वेदस्य नित्यत्वं
श्रुतिस्मृतिभ्यां पूर्वमुदाहृतम् । परमात्मा तु वेदकर्ताऽपि न लौकिकः पुरुषः ।
तस्मात्कर्तृदोषाभावाच्चास्याप्रामाण्यशङ्का । तेष्वेतेषु विचारेषु ब्रह्मणो
मानान्तरागोचरत्वं वैयासके शास्त्रे प्रथमाध्यायप्रथमपादे “ शास्त्रयोनित्वात् ”
[अ० सू० अ० १ पा० १ सू० ३] इत्यस्य सूत्रस्य द्वितीय-
वर्षिकेऽभिहितम् । अवाशिष्टं तु जैमिनीये । तत्रापि लोकवेदाधिकरणं प्रथमा-
ध्यायस्य तृतीयपादे । इतरतः प्रथमपादे । तस्यैतस्य प्रमाणभूतस्य वेदस्य भागद्वयं
कल्पसूत्रकारैरुक्तं मन्त्रब्राह्मणयोर्वेदनामधेयमिति । तयोर्मध्ये मन्त्रसामान्यस्य
मन्त्रविशेषाणामृगादीनां च लक्षणं द्वितीयाध्यायस्य प्रथमपादे विचारितम्—

“ अहे बुध्निय मन्त्रं म इति मन्त्रस्य लक्षणम् ।
नास्त्यस्ति वाऽस्य नास्त्येतद्व्याप्त्योदेरवारणात् ॥
याज्ञिकानां समाख्यानं लक्षणं दोषवर्जितम् ।
तेऽनुष्ठानस्मारकादौ मन्त्रशब्दं प्रयुञ्जते ” इति ॥

आधानप्रकरण इदमात्रायते—“अहे बुध्निय मन्त्रं मे गोपाय ” इति । तत्र
मन्त्रस्य लक्षणं नास्ति । कुतः । अव्याप्त्यतिव्याप्त्योदेरवारयितुमशक्यत्वात् ।
विहितार्थस्याभिधायको मन्त्र इत्युक्ते “ वसन्ताय कपिञ्जलानालम्बेव ” इत्यस्य
मन्त्रस्य विधिरूपत्वादव्याप्तिः । मननहेतुर्मन्त्र इत्युक्ते ब्राह्मणेऽतिव्याप्तिरिति
चेन्नैवम् । याज्ञिकसमाख्यानस्य निर्दोषलक्षणत्वात् । तत्र समाख्यानमनुष्ठान-

(वत्सापाकरणार्थं मन्त्राः)

स्मारकादीनां मन्त्रत्वं गमयति । “ उरु प्रथस्व ” इत्यादयोऽनुष्ठानस्मारकाः । “ अग्निमीळे पुरोहितम् ” इत्यादयः स्तुतिरूपाः । “ इषे त्वा ” इत्यादयस्त्वान्ताः । “ अत्र आयाहि धीतये ” इत्यादय आमन्त्रणोपेताः । एवमन्येऽप्युदाहार्याः । ईदृशेष्वन्यन्तविजातीयेषु समारूपानमन्तरेण नान्यः कश्चिदनुगतो धर्मोऽस्ति यस्य लक्षणत्वमुच्यते । तस्मात्समाख्यानं मन्त्रलक्षणम् ।

ऋगादिलक्षणे पूर्वोत्तरपक्षावाह—

“ नक्सामयजुषां लक्ष्म सांकर्यादिति शङ्खिते ।

पादश्च गीतिः प्रश्निष्टपाठ इत्यस्त्वसंकरः ” इति ॥

इदमाम्नायते—अहे बुध्निय मन्त्रं मे गोपाय । यमृष्यस्यैविदा विदुः । ऋचः सामानि यजूंषि ” इति । त्रीन्वेदान्विदन्तीति त्रिविदस्त्रिविदां संबन्धिनोऽध्ये-
सारस्यैविदाः । ते च यं मन्त्रभागमृगादिरूपेण त्रिविधं विदन्ति तं गोपायेति योजना । त्रिविधानामृक्तामयजुषां व्यवस्थितं लक्षणं नास्ति । कुतः । सांकर्यस्य दुष्परिहार्यत्वात् । अभ्यापकप्रसिद्धेष्वेवेदादिषु पठितो मन्त्र ऋगादिरिति हि लक्षणं वक्तव्यम् । तच्च संकीर्णम् । तथा हि—“ अग्नये मध्यमानायानुब्रूहि ” “ हविर्धानाम्यां पोसमाणाभ्यामनुब्रूहि ” इत्यादीनि यजूंषि ऋग्वेदे समा-
भ्रातानि । “ देवो वः सवितोत्पुनात्वच्छिद्रेण पविवेण वसोः सूर्यस्य रश्मिभिः ” इत्ययं मन्त्रो यजुर्वेदे संप्रतिपन्नयजुषां मध्ये पठितः । न च तस्य यजुष्टवमस्ति । ऋग्यजुर्वेदेन तद्व्याख्येण व्यवहृतत्वात् । “ सावित्र्यर्चा ” इति हि व्याख्येणम् । “ एतत्साम गायन्वास्ते ” इति प्रतिज्ञाय “ हा ३ वु हा ३ वु ” इत्या-
दिकं साम यजुर्वेदे गीतम् । “ अक्षितमसि ” “ अच्युतमसि ” “ प्राणसंशि-
वमसि ” इति त्रीणि यजूंषि सामवेदे सामान्नायन्ते । तस्मान्नास्ति लक्षणमिति चेन्न । पादादीनामसंकीर्णलक्षणत्वात् । पादेनार्धर्चनं चोपेता वृत्तबद्धा मन्त्रा ऋचः । गीत्युपेता मन्त्राः सामानि । वृत्तगीतिवर्जितत्वेन प्रश्निष्टपठितान् मन्त्रा यजूंषीति व्यवस्थितं लक्षणम् ।

प्रथमाध्यायस्य द्वितीयपादे मन्त्रेष्वन्यद्विचारितम्—

“ मन्त्रा उरु प्रथस्वेति किमदृष्टैकहेतवः ।

मागेषुत पुरोडाशप्रथमादेश्च भासकाः ॥

(कत्सापाकरणार्था मन्त्राः)

ब्राह्मणेनापि तद्भानान्मन्त्राः पुण्यैकहेतवः ।

न तद्भानस्य दृष्टत्वाद्दुष्टं वरमदृष्टतः ” इति ॥

“ उरु पथस्व ” इत्ययं कश्चिन्मन्त्रः । तस्यायमर्थः—भोः पुरोडाश त्वमुरु विपुलं यथा भवति तथा कपालेषु पथस्व पसरति । ईदृशा मन्त्रा यागप्रयोगेषु-
च्चार्यमाणा अदृष्टमेव जनयन्ति न त्वर्थप्रकाशनाय तदुच्चारणम् । पुरोडाशमथ-
नरूपार्थस्य ब्राह्मणवाक्येनापि सिद्धेः । “ उरु पथस्वेति पुरोडाशं पथयति ”
इति हि ब्राह्मणवाक्यमिति चेत् । नैतद्युक्तम् । अर्थप्रत्यायनस्य दृष्टप्रयोजनस्य
संभवे सति केवलाददृष्टस्य कल्पयितुमशक्यत्वात् । तस्माद्दृष्टमर्थानुस्मरणमेव याग-
प्रयोगे मन्त्रोच्चारणस्य प्रयोजनम् । ब्राह्मणवाक्येनाप्यर्थानुस्मरणसंभवे मन्त्रेणैवा-
नुस्मरणीयमिति यो नियमस्त्वस्यादृष्टं प्रयोजनमस्तु । ननु मन्त्रस्थानुष्ठेयार्थस्मारक-
त्वं क्वचिदनुपपन्नम् । तथा हि—“ दिवो वा विष्णुवुत वा पृथिव्या महो वा वि-
ष्णुवुत वाऽन्तरिक्षाद्भस्तौ पुणस्व बहुभिर्वसव्यैराभयच्छ दक्षिणादोत सव्यात् ”
इत्यस्मिन्मन्त्रे धनमाशास्त इत्यर्थः प्रतीयते । अनुष्ठेयार्थस्तु शकटस्थापनायाऽऽ-
धारभूतकाष्ठस्थापनम् । तत्र ब्राह्मणेन विधीयते—“दिवो वा विष्णुवुत वा पृथि-
व्या इत्याशीर्षद(शीःपर)यचां दक्षिणस्य हविर्धानस्य मेधीं निहन्ति ” इति ।
नायं दोषः । अस्याधिकरणस्य लिङ्गविनियोगविषयत्वात् । उदाहृतस्तु मन्त्रः
श्रुत्या विनियुष्यते ।

द्वितीयाध्यायस्य प्रथमे पादे मन्त्रेष्वन्वद्विचारितम् ।

“ देवांश्च याभिर्यजत इत्याख्यातं तु मन्त्रगम् ।

विधायकं न वाऽन्येन सम्यक्त्वात्तद्विधायकम् ॥

यच्छब्दादेः क्षीणशक्तिर्न विधिसिद्धिर्न ततः ।

आख्यातमभिधानं च प्रधानगुणकर्मणी । इति ॥

अयं मन्त्र आम्नायते—“ देवांश्च याभिर्यजते ददाति च ष्योमिन्नाभिः स-
चते गोपतिः सह ” इति । अयमर्थः—गोपतिर्यजमानो याभिर्गोभिर्देवान्यजते
याश्च गा ब्राह्मणेभ्यो ददाति चिरमेव दाभिः सह परलोकेऽवतिष्ठत इति । तत्र
यथा ब्राह्मणगतमारुधातपदं प्रधानगुणकर्मणोरन्यतरस्य विधायकं तथा मन्त्रग-
तमपीति चेन्मैवम् । यच्छब्दादिना विधिशक्येः क्षीणत्वात् । सति हि यच्छब्दे

(वत्सापाकरणार्था मन्त्राः)

तस्य वाक्यस्यानुवादकत्वं प्रतीयते न तु विधायकत्वम् । यच्छाब्दादेरित्यादि-
शब्देनाऽऽमन्त्रणोत्तमपुरुषादयः । “ वायवः स्थोपायवः स्थ ” इत्यामन्त्रणम् ।
“ अग्नये जुष्टं निर्वपामि ” इत्युत्तमपुरुषः । तस्मादास्मात्तस्य प्रधानकर्मविधा-
यकत्वं गुणकर्मविधायकत्वं चेत्येवं द्वावेव प्रकारौ न भवतः किंत्वाभिधायकत्व-
मिति तृतीयोऽपि प्रकारः । ततो मन्त्रगतमाख्यातं न विधायकम् । प्रधानगुणक-
र्मणोस्तु लक्षणं वक्ष्यते । एवमेतैर्विचारैरयं निर्णयः प्रकृते संपन्नः । “ इषे
त्वोर्जे त्वा ” “ ब्रह्मविदाप्नोति परम् ” इतिकाण्डद्वयप्रतिपाद्यार्थो न मानान्त-
रगम्यः । काण्डद्वयगतवाक्यस्य नास्ति पृथक्संकेतापेक्षा । तत्रत्यौ पदपदार्थौ
लौकिकावेव । तद्वाक्यं च न पौरुषेयम् । अभियुक्तसमाख्यानं मन्त्रस्य लक्ष-
णम् । यस्मिंश्चपाठो मन्त्रविशेषस्य यजुषो लक्षणम् । निर्दोषत्वान्मन्त्रस्य स्वार्था-
नुष्ठानकाले स्वार्थस्मारकत्वं प्रयोजनम् । मन्त्रगतं च वायवः स्थ सविता मार्प-
यतु, इत्यादिकं न विधायकमिति ।

इत्थं मन्त्रे सामान्यं विचार्य विशेषो विचार्यते—

“ इषे त्वादिर्मन्त्र एको भिन्नो वैकः क्रियापदे ।

असत्यर्थास्मारकत्वादेकादृष्टस्य कल्पनात् ॥

छेदने मार्जने चैतौ विनियुक्तौ क्रियापदे ।

अध्याहृते स्मारकत्वान्मन्त्रभेदोऽर्थभेदतः ” इति ॥

“ इषे त्वोर्जे त्वा ” इत्यत्र क्रियापदाभावेन “ उरु प्रथस्व ” इति मन्त्र-
वदर्थस्मारकत्वाभावाददृष्टार्थत्वे सत्येकादृष्टकल्पने लाघवादेक एव मन्त्र इति
चेन्मैवम् । शास्त्रान्तरे “ इषे त्वेत्याच्छिनत्स्यूर्जे त्वेत्यनुमार्ष्टि ” इति विनियोग-
भेदभावणात् । तदनुसारेणैषे त्वेत्याच्छिनत्स्यूर्जे त्वेत्यनुमार्ष्टिति क्रियापदेऽध्या-
हृते सति क्रियाभेदाद्भिन्नोऽयं मन्त्रः ।

अथ ब्राह्मणविषयविचाराः । तल्लक्षणं द्वितीयाध्यायमथमपादे विचारितम्—

“ नास्त्येतद्ब्राह्मणेत्यत्र लक्षणं विद्यतेऽथवा ।

नास्तीत्यन्तो वेद भागा इति क्लृप्तेरभावतः ॥

मन्त्रश्च ब्राह्मणं चेति द्वौ भागौ तेन मन्त्रतः ।

अन्यद्ब्राह्मणमित्येतद्भेदब्राह्मणलक्षणम् ” इति ॥

(वत्सापाकरणार्था मन्त्रः)

चातुर्भास्वेष्विदमाम्नायते—“ एतद्ब्राह्मणान्येव पञ्च हवींश्चि ” इति ।
 तत्र ब्राह्मणस्य लक्षणं नास्ति । कुतः । वेदभागानामिवधानवधारणेन ब्राह्मण-
 भागेष्वन्यभागेषु च लक्षणस्याव्याप्त्यतिव्याप्त्योर्निराकर्तुमशक्यत्वात्, इति चेत् ।
 भागद्वयाङ्गीकरणेन मन्त्रव्यतिरिक्तो भागो ब्राह्मणमिति लक्षणस्य निर्देशत्वात् ।
 ननु ब्रह्मयज्ञप्रकरणे मन्त्रब्राह्मणव्यतिरिक्ता इतिहासादयोऽपि भागा आमनायन्ते—
 “ यद्ब्राह्मणानीतिहासपुराणानि कल्याण्गाथा नाराशंसीः ” इति । मैवम् ।
 विप्रपरिवाजकन्यायेन ब्राह्मणाद्यवन्तरभेदानामेवेतिहासादीनां पृथगभिधानात् ।
 “ देवासुराः संयत्ता आसन् ” इत्यादय इतिहासाः । “ इदं वा अग्ने नैव
 किञ्चनाऽऽसीत् ” “ न द्यौरासीत् ” इत्यादिकं जगतः प्रागवस्थामुपक्रम्य सर्ग-
 मविपादकं वाक्यजातं पुराणम् । कल्पस्त्वारुणकेतुकचयनप्रकरणे समाम्नायते—
 “ इति मन्त्राः, कल्पोऽत ऊर्ध्वं, यदि बलिः हरेत् ” इति । अग्निचयने “ यम-
 गाथाभिः परिगायति ” इति विहितता मन्त्रविशेषा गाथाः । मनुष्यवृत्तान्तप्रदि-
 पादिका ऋचो नाराशंस्यः । तस्मान्मन्त्रब्राह्मणव्यतिरिक्तभागाभावाल्लक्षणं सुस्थि-
 तम् । तच्च ब्राह्मणं द्विविधं विधिरूपमर्थवादरूपं चेति । “ यत्पर्णशास्त्रया
 वत्सानपाकरोति ” इति विधिः । “ तुवीयस्थावितो दिवि सोम आसीत् ”
 इत्यादिकोऽर्थवादः ।

तत्र विधेः प्रमाणं प्रथमाध्याये प्रथमपादे प्रतिपादितम्—

“ अबोधको बोधको वा न तावद्बोधको विधिः ।

शक्तेरलौकिके धर्मे ग्रहणं दुर्घटं यतः ॥

समभिव्याहृते धर्मे शक्तिग्रहणसंभवात् ।

बोधकस्य विधेर्मात्वमनपेक्षतया स्थितम् ॥ ” इति ।

धर्मो नामानुष्ठानजन्यापूर्वं तद्धेतुर्यागो वा । तस्यालौकिकत्वेन गवाद्यर्थवद्बु-
 द्धव्यवहाराविषयत्वात्संगतिग्रहणं नास्ति । ततो विधेरबोधकत्वाद्प्रमाण्यमिति
 चेन्नैवम् । प्रसिद्धार्थैः पर्णशास्त्रादिपदैः समभिव्याहृतस्यापाकरोतीति पदस्यापूर्व-
 पर्यवसायिन्यर्थे शक्तिग्रहणसंभवात् । यथा प्रभिन्नकमलोदरे मधुकरो मधुनि
 पिबतीत्यत्र मधुकरशब्दस्यार्थमजानान इतरपदार्थानामर्थमवगत्य तत्समभिव्या-
 हारात्कमलमध्यगते मधुपानं कुर्वति भ्रमरे मधुकरशब्दस्य शक्तिं गृह्णाति तद्वत् ।

(वत्सानपाकरणार्था मन्त्राः)

अतो बोधकत्वान्मूलप्रमाणानपेक्षत्वाच्च विधिः स्वय एव प्रमाणम् । न च “ वत्सानपाकरोति ” इत्यत्र विधायकानां लिङ्गोद्गतव्यप्रत्ययानामभावादविधित्वमिति शङ्कनीयम् । कत्वङ्गनेपवीतवदपूर्वार्थत्वे सति पञ्चमलकाराश्रयणेन विधित्वसंभवात् ।

एतच्च तृतीयाध्यायस्थ चतुर्थपादे विचारितम्—

“ उपव्यानेऽनुवादो वा विधिर्वाऽऽद्यो घतः स्मृतौ ।

प्राप्तं मैवमपूर्वत्वात्कतौ लेटा विधीयते ” ॥ इति ।

दर्शपूर्णमासप्रकरणे कत्वङ्गत्वेन वत्सस्योपवीतत्वमन्त्राद्ये—“ देवानामुपव्ययते देवलक्ष्ममेव तत्कुरुते ” इति । तदिदं वाक्यमुपवीतत्वस्यानुवादकं वा विधायकं वेति संशयः । “ नित्योदकी नित्ययज्ञोपवीती ” इति स्मृत्या प्राप्तत्वाद्विधायकानां लिङ्गादीनामभावाच्चानुवादकमिति माते भ्रमः—पुरुषार्थस्य स्मृत्या प्राप्तावपि कत्वर्थस्य प्राप्त्यभावात्पञ्चमलकारेण दर्शपूर्णमासाङ्गत्वा विधीयत इति राक्षान्तः । तेनैव न्यायेन “ वत्सानपाकरोति ” इत्ययं न प्रथमलकारः किंतु पञ्चमलकारः । तस्य च विधायकत्वं “ लिङ्गर्थे लेट् ” [पा० सू० अ० ३ पा० ४ सू० ७] इतिसूत्रसिद्धम् । नन्वेवमपि “ मत्पर्णशास्त्रया ” इत्यनुवादत्वगमकेन यच्छब्देन विधिशक्तिप्रतिघातः “ देवाश्च याभिर्मर्जते ” इत्यादिवदिति चेन्नैवम् । उपरिधारणन्यायेन यच्छब्दस्य बाधितत्वात् ।

स च न्यायस्तस्मिन्नेव पादेऽभिहितः—

“ धारयत्युरिष्टाञ्चि देवेभ्य इति संस्तवः ।

विधिर्वाऽऽद्यो धृतेः पित्र्ये प्रोक्तायाः पूर्ववत्स्तुतिः ॥

ऊर्ध्वं विधारणं प्राप्तं तामिधो नान्धमानतः ।

अतो हिशब्दसंत्यागादपूर्वार्थो विधीयते ” इति ।

मेतामिहोत्रे श्रूयते—अधस्तात्समिधं धारयन्ननुद्भवेदुपरिष्टाञ्चि देवेभ्यो धारयति ” इति । अत्र पित्र्यं हविर्हेतुं हस्ते धारयन्त्यदा मन्त्रं पठति तदानीमुद्धृतस्याधस्तात्समिधं धारयेत्, इति यदिधीयते तदेतद्वैविकेनोपरिधारणेन स्तूयते । कुतः । हिशब्दादनुवादत्वप्रतीतिः । अत्रत्ये पूर्वाधिकरणे—प्राची-

(वत्सापाकरणार्था मन्त्राः)

नावीती दोहपेद्यज्ञोपवीती हि देवेभ्यो दोहयति ये पुरोदञ्चो दर्मास्तान्वक्षिणा-
मान्स्तुणीयात् ” इत्यस्मिन्नुदाहरणद्वये यज्ञोपवीतित्वोदगग्रत्ववाक्ययोर्द्विशब्दय-
च्छब्दयुक्तयोर्विधायकत्वमपेक्षार्थवादत्वं निर्णीतं तद्द्वन्वापीति परात्वे ऋमः—
विषमो दृष्टान्तः । दैविके यज्ञोपवीतित्वोदगग्रत्वयोर्मान्त्रान्तरप्राप्तत्वाद्धिशब्दय-
च्छब्दाववाधित्वा तत्रार्थवादत्वं वक्तुमुचितम् । उपरिधारिणे त्वप्राप्तत्वाद्धिशब्दं
परित्यज्य विधिरेवाभ्युपगन्तव्यः । एवं सति वत्सापाकरणस्याप्यपूर्वार्थत्वाद्य-
च्छब्दपरित्यागेन विधिरेव युक्तः । ननु लोके सायंदोहार्थिभिः प्रातर्वत्सा
गोभ्योऽप्राक्रियन्तेऽतो लोके एव प्राप्तत्वाच्च वत्सापाकरणं विधेयमिति चेन्नै-
वम् । अवघातवन्नियमापूर्वहेतुत्वेन विधेयत्वात् ।

अवघातन्यायश्च द्वितीयाध्यायस्य प्रथमपादे वर्धितः—

“ अवघातादिनाऽपूर्वमुत्पाद्यं विद्यते न वा ।

यजत्यादिवदस्तथैव वाक्यवैयर्थ्यमन्यथा ॥

दृष्टे तुषविमोकेऽस्ति नापूर्वं द्रव्यतन्त्रता ।

स्याद्यजत्वादिवैषम्यं नियमापूर्वच्छब्दचः ” इति ॥

यथा “ समिधो यजति ” इत्यत्र यागजन्यमपूर्वमस्ति तथा “ व्रीहीनव-
हन्यात् ” इत्यत्रापि तदभ्युपेक्षमन्यथा विधिवाक्यवैयर्थ्यप्रसङ्गादिति चेन्न ।
दृष्टे संभवत्यदृष्टकल्पनस्यान्ध्याभ्यत्वात् । न चात्र यजत्यादिविधिसाम्यमस्ति,
गुणकर्तृत्वेनावघातस्य द्रव्यतन्त्रत्वात् । यागस्तु प्रधानकर्म । अयं च कर्मणां
भेदो जैमिनिना सूत्रत्रयेण स्पष्टीकृतः—“ तानि द्वैधं गुणप्रधानभूतानि । यैस्तु
द्रव्यं चिकीर्ष्यते गुणस्तत्र पतीयेत तस्य द्रव्यप्रधानत्वात् । यैस्तु द्रव्यं न
चिकीर्ष्यते तानि प्रधानभूतानि द्रव्यस्थ गुणभूतत्वात् ” इति । यैस्तु कर्मभि-
र्द्रव्यमुत्पादयितुं संस्कर्तुं वेद्यते तेषु कर्मसु गुणत्वम् । कुतः । तस्य कर्मणो द्रव्य-
प्रधानत्वात् । द्रव्यं प्रधानमस्येति बहुव्रीहिः । “ युर्यं तक्षति ” “ आहवनी-
यमादधाति ” इत्यादौ यूपआहवनीयादि द्रव्यमुत्पादयितुमिष्यते । “ व्रीहीनवहन्ति ”
“ तण्डुलान्पिनष्टि ” इत्यत्र व्रीक्षादि द्रव्यं संस्कर्तुमिष्यम् । “ आज्येन प्रवाज्य
इज्यन्ते ” इत्यादिषु कर्तृवैपरीत्यात्प्रधानकर्मत्वम् । अतो यजतिवैषम्यान्नावघा-
तोऽपूर्वजनकः । न च विधिवाक्यवैयर्थ्यं, नखविदलनादिनाऽपि तण्डुलनिष्प-
त्तिसंभवे सत्यवघातेनैव तण्डुला निष्पादनीया इति तन्नियमजन्यमपूर्वं बोधयितुं
विधेरपेक्षितत्वात् । तद्दृच्छास्त्रीयापाकरणेनैव सायं दोहः संपादनीय इति
नियमविधिरस्तु । उक्तेषु विधिसामान्यविचारेष्वेते निर्णयाः संपन्नाः—विधिर-

(वत्सापाकरणार्था मन्त्राः)

लौकिककर्मबोधकः । पञ्चमलकाराश्रयणेन विधायकत्वम् । अपाप्तार्थे यच्छब्दादयो न विधिबाधकाः । संस्कारकर्म दृष्टार्थसंभवेऽपि नियमापूर्वार्थमधीति ।

शास्त्राहरणं एव चतुर्थाध्याये विचारितं किञ्चिद्द्वितीयपादे—

“ प्राचीमाहुरतीत्यत्र दिक्शाखा वाऽस्तु दिक्श्रुतेः ।

आहार्यत्वं दिशो नास्ति शाखा तेनोपलभ्यते ” इति ॥

“ यत्प्राचीमाहरेत् ” इति वाक्ये प्राचीशब्देन मुख्या दिग्विवक्षितेति चेत् । दिश आहृतुमशक्यत्वेन दिक्संबन्धिन्याः शाखाया उपलक्षणीयत्वात् । तस्मिन्नेव पादेऽन्यद्विचारितम् ।

“ शाखां छित्त्वोपवेशं च मूले कुर्वीत शाखया ।

नुदेह्वत्सान्कपालानि स्थापयेदुपवेशतः ॥

द्वयं प्रयोजनं छित्त्वेरसापाच्छिरेव वा ।

आद्योऽग्रमूलयोरत्र विभज्य विनियोगतः ॥

उपवेशं करोतीति साकाङ्क्षोऽन्यार्थमूलतः ।

पूर्यतेऽतोऽनुनिष्पादी स तस्माद्युज्यतेऽन्तिमः ” इति ॥

इदाम्नायते— “ मूलतः शाखां परिवास्त्योपवेशं करोति ” इति । अस्यायमर्थः—येषाम् “ इषे त्वा ” इति मन्त्रेणावच्छिन्ना शाखा तां पुनर्मूले छित्त्वा तं मूलभागमुपवेशं कुर्यादिति । अत्र तयोर्मूलाग्रयोः पृथग्विनियोग आम्नायते— “ उपवेशेण कपालान्युपदधाति शाखया वत्सानपाकरोति ” इति । अत्र कपालोपधानं वत्सापाकरणं चेत्युभयं शाखाच्छेदनस्य प्रयोजकम् । कुतः । अग्रमूलयोः साम्येन विभज्य विनियोगात्, इति चेन्नैवम् । उपवेशं करोतीत्यर्थं विधिरुपवेशस्थ प्रकृतिद्रव्यमपेक्षते । सा चापेक्षा मूलेन पूर्यते । तच्च मूलं शाखार्थम् । “ इषे त्वोर्जे त्वेति तामाच्छिनत्ति ” इत्यत्र च्छिन्नायाः समूलायाः शाखायाः सौकर्यार्थं परिवास्तनवाक्येन पुनर्मूलापादानकं छेदनं श्रूयते । न चास्ति मूले मूलापादानकं छेदनं संभवति । तस्माच्छाखार्थमेव मूलं न तूपवेशार्थम् । अतोऽन्यार्थमूलानुनिष्पन्नोपवेशेण क्रियमाणं कपालोपधानं न शाखाच्छेदनस्य प्रयोजकं, किंतु वत्सापाकरणमेव तत्प्रयोजकम् । तथा सति यत्र शाखायाः प्रथमच्छेदनेनैव सौकर्यं संपद्यते तत्रोपवेशसिद्धये पुनः प्रयत्नेन मूलं न संपादनीयं, किंतु लौकिकेन केनचित्काष्ठेन कपालान्युपधेयानीति विचारस्य कलं सिद्धम् ।

(वत्सापाकरणार्था मन्त्राः)

ब्राह्मणे विधिभागस्य सामान्यविशेषविचाराः प्रकाशिताः ।

अथार्थवादविचाराः प्रदर्शयन्ते—

“ वायुर्वा इत्येवमादेरर्थवादस्य मानता ।

न विधेयेऽस्ति धर्मं किं किं वाऽसौ तत्र विद्यते ॥

विध्यर्थवादशब्दानां मिथोपेक्षापरिक्षयात् ।

मास्त्येकवाक्यता धर्मं प्रामाण्यं संभवेत्कृतः ॥

विध्यर्थवादौ साकाङ्क्षौ प्राशस्त्यपुरुषार्थयोः ।

तेनैकवाक्यता तस्माद्वादानां धर्ममानता ” इति ॥

काम्यपशुकाण्डे विध्यर्थवादौ श्रूयन्ते—“ वायव्यं श्वेतमालभेत मृत्ति-
कामः ” इति विधिः । “ वायुर्वै क्षेपिष्ठा देवता ” इत्यर्थवादः । तत्र वाय-
व्यादिशब्दा अर्थवादशब्दनैरेपेक्ष्येणैव विशिष्टमर्थं विदधते । अर्थवादशब्दा-
श्वेतरनैरेपेक्ष्येणैव शीघ्रगामिदेवतालक्षणं सिद्धार्थमाचक्षते । अत एवैकवाक्य-
त्वाभावात्प्रत्यर्थवादानां धर्मं प्रामाण्यमिति चेन्न । पदैकवाक्यत्वाभावेऽपि
वाक्यैकवाक्यत्वात् । विधिवाक्येन पुरुषप्रवृत्तिसिद्धये स्तावकमर्थवादवाक्य-
मपेक्ष(क्ष्य)ते । अर्थवादवाक्यस्यापि पुरुषार्थपर्यवसानाय विधिवाक्यापेक्षा ।
अतो वाक्ययोः परस्परमन्वयादेकवाक्यत्वे सति विधिभागवदर्थवादभागेऽपि धर्मं
प्रामाण्यम् । अनेनैव न्यायेन “ तृतीयस्यामितो दिवि सोम आसीत् ” इत्या-
द्यर्थवादस्य “ यत्पर्णंशास्वया वत्सानपाकरोति ” इत्येतद्विधित्वावकत्वाद्दि-
धिगम्ये नियमापूर्वं प्रामाण्यमस्ति । नन्वर्थवादस्य विधिस्तावकत्वं क्वचिद्व्य-
भिचरति “ प्राचीमुदीचीमाहरति । उभयोर्लोकयोरभिजित्यै ” इत्यत्र फल-
विधिप्रतिभानादिति चेन्नैवम् । औदुम्बराधिकरणन्यायेन स्तावकत्वात् ।

स च न्यायस्तस्मिन्नेव पादेऽभिहितः—

“ ऊर्जोऽवरुद्ध्या इत्येष विधिवन्निगदो न किम् ।

यूपौदुम्बरतां स्तौति स्तौति वा तद्विधित्तया ॥

चतुर्थ्या फलताभानाद्यूपौदुम्बरता फलम् ।

ऊर्जोऽवरोधं कथयन्कथं स्तुतिपरो भवेत् ॥

अस्तुतौदुम्बरत्वस्याविधानात्कस्य तत्फलम् ।

अर्थद्वेषे वाक्यभेदस्तेन स्तावक एव सः ” इति ॥

इदमाम्नायते—“ औदुम्बरो यूपो भवत्यूर्वा उदुम्बर उर्कंशव ऊर्जे-
वास्मा ऊर्जे पशूनाप्नोत्यूर्जोऽवरुद्ध्यै ” इति । अत्रावरोधवाक्येन किं फलमेव

(वत्सापाकरणार्थी मन्त्रः)

विधीयते किंवा मूर्धोदुम्बरत्वमपि स्तुयते । नाऽऽद्यः । औदुम्बरत्वविष्यभावेन
सत्फलकथनायोगात् । न चात्रौदुम्बरत्वस्य प्रत्यक्षो विधिरस्ति । छिद्राद्यश्रव-
णात् । अतः स्तुत्यैवात्र विधिरुचेतव्यः । न चात्र स्तुतिमङ्गो करोषि । न द्वि-
तीयः । अर्थभेदेनाऽऽवृत्तिलक्षणवाक्यभेदापत्तेः । तस्माद्गर्वरोधः स्तावकः । तद्व-
दुभयलोकाभिजयेनाप्यैशानदिक्रूरवृद्धौषेष्णादीभिः(?)प्रवृत्ता शास्त्रा विधानाय
स्तुयते । तदेवं वेदसामान्यतद्विशेषयोर्मन्त्रब्रह्मणयोर्मन्त्रविशेषाणामृगादीनां ब्रा-
ह्मणविशेषयोर्विध्यर्थवादयोश्चापेक्षिताः सामान्यविशेषविचारा अस्मिन्ननुवाक
उदाहृताः । वक्ष्यमाणानुवाकेष्वपि ते सर्वे यथायोगमुदाहरणीयाः ।

उदाहृत्यात्र मीमांसां प्रकृतिप्रत्ययस्थितिम् ।

अर्थं व्याकरणे सिद्धं बोद्धुं तत्प्रक्रियोच्यते ॥

न च व्याकरणप्रामाण्ये तत्प्रयोजने वा विवक्षितव्यम् । तत्प्रामाण्यस्य स्मृ-
तिपदे निर्णीतत्वात् । तत्प्रयोजनस्थ च कात्यायनेनाभिहितत्वात् ।

तथा हि—

“ गोगाव्यादिषु साधुत्वे प्रयोगे वा न कश्चन ।

नियमोऽप्यास्ति वा नास्ति व्याकृतेर्मूलवर्णनात् ॥

साधुनेव प्रयुञ्जीत गवाद्या एव साधवः ।

इत्यस्ति नियमः पूर्वपूर्वव्याकृतिसूत्रतः ” इति ॥

निर्मूलत्वेन विगीतत्वादयः पूर्वपक्षहेतवोऽप्युपलक्ष्यन्ते—

“ निर्मूलत्वाद्दिगीतत्वाद्द्वैफल्याद्देदवाधनात् ।

पूर्वापरविरोधाच्च नास्य प्रामाण्यसंभवः ” ॥

इति हेतव उक्ताः ।

व्याकरणस्य पौरुषेयत्वान्मूलप्रमाणमपेक्षितम् । अत एव बुद्ध्यादिवाक्यानां
प्रामाण्यं दूषितम्—

“ प्रायेणानृतवादित्वात्पुंसां भ्रान्त्यदिसंभवात् ।

चोदनानुपलब्धेश्च श्रद्धामानात्प्रमाणता ” इति ॥

न तावत्प्रत्यक्षं मूलं गवादिशब्दा एव साधवो न गव्यादिशब्दाः । साधुनेव
प्रयुञ्जीत नापशब्दानित्यर्थद्वयस्य केनापीन्द्रियेण ग्रहीतुमशक्यत्वात् । योगिप्र-
त्यक्षस्यातीन्द्रियत्वात्तद्व्यहकत्वमिति चेन्न ।

(वत्सापाकरणार्था मन्त्राः)

“ यथास्यातिशयो दृष्टः स स्वार्थानितिलङ्घनात् ।

अयोग्यं नेन्द्रियग्राह्यं न रूपे श्रोत्रवृत्तिना ” ॥

इत्याचार्योक्तेः ।

विगीतत्वमपि व्याकरणे बहुश उपलभ्यते । अनादिसिद्धेऽभिप्रयुक्तव्यवहारे गृहीतसंगतिका गवादिशब्दा एव साधव इति भगवतो मतम् । पाणिनिस्तु शास्त्र-
स्याऽऽमूलधूङं तद्विपरीतानेव शब्दाज्जगौ । “ अहङ्ण् ” “ वेङ्ङिति ” “ स्तो-
भुना भुः ” “ हुना हृः ” इत्यादिप्रयोगात् । न च धर्मार्थकाममोक्षादिषु
किञ्चित्फलं व्याकरणस्य पश्यामः । वेदस्तु प्रयत्नेन व्याकरणं बाधते “ तस्मात्-
ब्राह्मणेन न म्लेच्छित्तवै नापभाषितवै म्लेच्छो ह वा एष यदपशब्दः ” इति ।
परस्परविरोधश्च भूयानस्ति त्रिमुनि व्याकरणमित्यभ्युपगच्छन्ति । यत्पाणिनिना
प्रयुक्तम् “ इन्धिभवतिभ्यां च ” [पा० सू० १।२।६] “ कर्मवत्कर्मणा तुल्याक्रियः ”
[पा० सू० ३।१।८७] इति, तत्कात्यायनो दूषयति—“ इन्वेश्छन्दोविषयत्वाद्भुवो
धुको नित्यत्वात्ताभ्यां लिटः किद्वचनानर्थक्यं, सिद्धं तु पैकनकर्मत्वात् ”
इति । क्वचित्तु पाणिनिना स्वोक्तं स्वयमेव दूष्यते—“ तदशिष्यं संज्ञाप्रमाणत्वा-
त् ” [पा० सू० १।२।५३] इति । तस्मात्तु व्याकरणं प्रमाणमिति प्राप्ते भ्रमः—
न तावदिदं निर्मूलं पूर्वव्याकरणानामेव मूलत्वात् । सन्ति हि तानि, पाणिनिनेव
तत्तन्मतानामुदाहृतत्वात् । “ सुषिभृषिरूपेः काश्यपस्य ” [पा० सू० १-२-२५]
“ क्रतो भारद्वाजस्य ” [पा० सू० ७-२-६३] “ त्रिप्रभृतिषु शाकटायनस्य ”
[पा० सू० ८-४-५०] “ लोपः शाकल्यस्य ” [पा० सू० ८-३-१९] “ ओतो
गार्ग्यस्य ” [पा० सू० ८-३-२०] इति सुदाहृतम् । तत्तद्व्याकरणानां पूर्वपूर्व-
व्याकरणमूलत्वेऽपि बीजाङ्ककुम्बदनादित्वेन मूलक्षयाभावाच्चाानवस्थादोषः । न
च “ वेङ्ङिति ” इत्यादेरपशब्दत्वं सकितिकानामपि गवादिपदवत्स्वविषये
सुशब्दत्वात् । अन्यथा बबरः पादाहणिरकामथत ” इत्यादिरपशब्दः स्यात् ।
नापि निष्फलत्वम् । एकः शब्दः सम्यग्ज्ञातः सुप्रयुक्तः स्वर्गे लोके कामधु-
ग्भवति ” इति साधुशब्दावगमतत्प्रयोगाभ्यां धर्मोत्पत्तिश्रवणात् । नापि वेद-
बाधः, न म्लेच्छित्तवै ” इत्यादेर्गाव्याद्यपशब्दविषयत्वादिनाऽभ्युपपत्तेः ।
नानुध्याथाङ्गह्रस्वशब्दान्वाचो विम्लापनं हि तत् ” इति निषेधः समाधिनिष्ठ-
ब्रह्मयोगिविषयः । नापि परस्परविरोधः । उकानुक्तदुरुक्तचिन्तारूपं वार्तिकं कुर्वतः
कात्यायनस्य क्वचित्क्वित्दूषयितुमुचितत्वात् । नापि स्वोक्तव्याहृतिः । पूर्वोत्तरप-
क्षाभिप्रायेण तदुपन्यासात् । तस्मात्प्रमाणभूतव्याकरणानुसारेण गवादिशब्दा एव

(वत्सापाकरणार्था मन्त्राः)

साधवस्तानेष प्रयुञ्जीतेति नियमद्वयं सिद्धम् । प्रकृतिप्रत्ययविभागोऽपि ज्ञातव्य इत्यनेनैवाभिप्रायेण वेदे तत्र तत्र शब्दनिर्वचनमुदाह्रियते । तथा हि आस्रणे प्रथमकाण्डे प्रथमप्रपाठके श्रूयते— प्रजापती रोहिण्यामग्निमसृजत । तं देवा रोहिण्यामादधत । ततो वै ते सर्वान्रोहानरोहन् । तत्रौहिण्यै रोहिणित्वम् ॥ इति । एतैव तृतीयेऽनुवाके प्रजापतिं प्रस्तुत्य श्रूयते—स वराहो रूपं कृत्वोप-
न्यमञ्जत् । स पृथिवीमथ आच्छत् । तस्या उपहत्योदमञ्जत् । तत्पुष्करपर्णेऽ-
प्रथयत् । यदप्रथयत् । तत्पृथिव्यै पृथिवित्वम् । अभुद्वा इदमिति । तन्मू-
भूषित्वम् ॥ इति । एवं सर्वभोदाहार्यम् । व्याकरणपूर्वकस्य पदार्थज्ञानस्यावश्यं-
भावित्वादेव देवैः प्रार्थित इन्द्रो व्याकरणं निर्गमे । एतच्च षष्ठकाण्डे चतुर्थप्रपा-
ठके इन्द्रवायवग्रहब्राह्मणे श्रूयते— वाग्वै पराभ्यव्याकृताऽवदन्ते देवा इन्द्रमनु-
वज्जिर्षा नो वाचं व्याकुर्विति । सोऽन्नवीद्वरं वृणे मह्यं चैवैव वायवे च सह गृह्णाता
इति । तस्माद्देन्द्रवायवः सह गृह्णते तामिन्द्रो मध्यमोऽवकम्भ व्याकरोत्समादियं
व्याकृता वागुच्यते ॥ इति । पराची प्रकृतिप्रत्ययविभागरहिता । मध्यतोऽ-
वकम्भ विभागं कृत्वेत्यर्थः । आथर्वणिकास्तु ऋग्वेदादिव्याकरणमपि वेदि-
तव्यमित्यामनन्ति— द्वे विद्ये वेदितव्ये इति ह स्म यद्ब्रह्मविदो वदन्ति
परा चैवापरा च । तत्रापरा ऋग्वेदो यजुर्वेदः सामवेदोऽथर्ववेदः शिक्षा क-
ल्पो व्याकरणं निरुक्तं छन्दो ज्योतिषमिति । अथ परा यथा तदक्षरमधिगम्यते ॥
इति । कात्यायनोऽपि व्याकरणप्रयोजनान्मुदाह्वार—“ रक्षोहागमल्लघ्वसंदेहाः
प्रयोजनम् ॥ इति । स्वरवर्णविपर्ययस्वरूपो विष्टवो वेदस्य मा भूदिति व्याकरणेन
वेदो रक्षणीयः । विष्टवे तु बाधे पठन्ति—

“ मन्त्रो हीनः स्वरतो वर्णो वा मिथ्या प्रयुक्तो न तमर्थमाह ।

स वाग्वज्जो यजमानं हिनस्ति यथेन्द्रशत्रुः स्वरतोऽपराधात् ॥ इति ।

इदस्त्वष्टुः पुत्रं विश्वरूपाख्यं जघानेति त्वष्टा सोमयागे नेन्द्रमुपाह्वयत् । इन्द्रश्च
यज्ञविघ्नं कृत्वा बलात्सोमं पीत्वा जगाम । अवशिष्टेन सोमरसेनेन्द्रस्याभिचारं
कर्तुं [त्वष्टा] “ स्वाहेन्द्रशत्रुर्वधस्व ॥ इत्यनेन मन्त्रेणाणुहोत् । तत्र शत्रुश-
ब्दो घातकमाचष्टे । भो उत्पत्स्यमानपुरुषेन्द्रस्य घातकस्त्वं वर्धस्वेति विवक्षित्वा
मन्त्रमुच्चारितवान् । तदानीं तत्पुरुषसमासत्वादन्योदात्तेन भवितव्यम् । प्रमादा-
स्वनेनाऽऽद्युदात्तो मन्त्रः प्रयुक्तः । स च स्वरो बहुव्रीहौ समासे लभ्यः । तत-
श्चेन्द्रो घातको यस्मैत्यर्थे पर्यवसानादिन्द्रेण वध्यो वुष उदपद्यत । तस्माच्च

(नत्सापाकरणार्था मन्त्राः)

वेदस्य रक्षा कर्तव्या । तथा प्रकृतौ दशपूर्णभासेष्टौ “ अग्नये जुष्टं निर्वपामि ” इति मन्त्र आम्नातः । स च विकृतावैन्द्राग्नेष्टावतिदिष्टः । तत्र कर्मसमवेतार्थप्रकाशनायाम्निपदं परित्यज्य “ इन्द्राग्निभ्यां जुष्टं निर्वपामि ” इत्युहनीयः । स चोहो व्याकरणानभिज्ञेन कर्तुमशक्यः । तथा “ वेदोऽध्येयो ज्ञेयश्च ” इत्यागमेन ज्ञेयत्वं विहितम् । तच्च प्रकृतिप्रत्ययादिनिर्णयं विना न संभवति । तथा नृहस्थतिनाऽध्याप्यमान इन्द्रो दिव्यं वर्षसहस्रमधीयानोऽपि यदा शब्दानामन्तं न जगाम तदानीमिन्द्रादिभिर्धातुप्रातिपदिकप्रत्ययादिशादिरूपा उपायाः कल्पिताः । उपायमन्तरेण सर्वे शब्दाः कथं ज्ञातुं शक्यन्ते । तथा “ स्थूलपृषतीमालभेत ” इत्यत्र स्थूला चासौ पृषती चेति विग्रहे पशुशरीरगतं स्थौल्यमुक्तं भवति, स्थूलानि पृषन्ति यस्यामित्यत्र शरीरगतवर्णविशेषरूपाणां विन्दूनां स्थौल्यमुक्तं भवतीत्ययं संदेहः स्वरनिर्णयमन्तरेण नापैति । तस्माद्ग्लोहादीनि पञ्च प्रयोजनानि । तस्मात्प्रमाणत्वात्सप्रयोजनत्वाच्च व्याकरणमा-
रब्धव्यम् ।

इषेत्वेत्यादिशब्दानां मक्रियां शब्दसंग्रहे ।

अतोचं स्वरमात्रं तु वैशद्याय पुनर्ब्रुवे ॥

इषि प्रातिपदिके गत इकारः “ फिषोऽन्त उदात्तः ” [फि० पा० सू० १ । १] इत्युदात्तः । फिडिति प्रातिपदिकसंज्ञा । इषित्यत्र षकारस्यान्वि-
मत्वेऽपि “ स्वरविधौ व्यञ्जनमविद्यमानवद्भवति ” इत्युक्तरवादिकार एवान्वितमः ।
एकारस्य सुप्त्वात् “ अनुदात्तौ सुप्तिनौ ” [पा० सू० ३-१-४] इत्यनुदात्तत्वे
भाषे तदपवादः “ सतिक्काचस्तृतीयादिर्विभक्तिः ” [पा० सू० ६-१-१६८]
इति । सप्तर्मावहुवच्चे परतः स्थिते यत्प्रातिपदिकमेकाच्चं तस्मादुत्तरा तृतीया-
दिर्विभक्तिरुदात्ता भवति । “ अनुदात्तं पदमेकवर्जम् ” [पा० सू० ६-१-१५८]
उदात्तः स्वरितो वा यस्य वर्णस्य विधीयते तं वर्जयित्वा शिष्टं पदमनुदात्तं
भवति । तत्रास्मिन्पद एकारस्योदात्तत्वविधानादिकारोऽनुदात्तः । नन्विकारस्यापि
पूर्वमुदात्तत्वं विहितं ततस्तं वर्जयित्वा विभक्तेरनुदात्तत्वमस्त्विति चेत् । पथमन्तः
प्रातिपदिकस्वरेऽवास्थिते सति पश्चाद्विधीयमानत्वेन विभक्तिस्वरस्य प्रचलत्वात् ।
सति शिष्टस्वरो बलवानिति हि मर्यादा । तस्मान्नुदात्तादिकमुदात्तान्तमिष
इति पदम् । त्वेति पदमनुदात्तम् । युष्मच्छब्दस्याऽऽष्टमिकापादादादेशत्वात् ।
“ अनुदात्तं सर्वमपादादौ ” [पा० सू० ८-१-१८] इति हि तत्रानुवर्तते ।
संहितायामुदात्तादेकारादुत्तरत्वेन तस्य “ उदात्तादनुदात्तस्य स्वरितः ”

(वत्सापाकरणार्था मन्त्राः)

[पा०सू० ८-४-६६] इति स्वरितत्वम् । ततः स्वरितान्तमिदं वाक्यम् । एवमूर्जे त्वेति वाक्यं योज्यम् । तयोर्वाक्ययोः संहितायाम् “ आद्गुणः ” [पा० सू० ६-१-८७] इत्योकारे गुणे स्वरिते प्राप्ते “ पूर्वनासिद्धम् ” [पा०सू० ८-१-१] इति स्वरितत्वासिद्ध्याऽनुदात्तयोः पूर्वोत्तरवर्णयोः स्थाने विहित ओकारोऽनुदात्तः । तस्योदात्तादुत्तरत्वेन स्वरितत्वे प्राप्ते तदपवादः “ उदात्तस्वरितपरस्य सन्नतरः ” [पा०सू० १-२-४०] इति । यस्मादनुदात्तात्परस्य उदात्तः स्वरितो वा वर्तते तस्यानुदात्तस्यादिनीचोऽनुदात्तो भवति । एतावता यथाभ्या-
नभिषे त्वोर्जे त्वेति सिद्धम् । “ उणादीन्धव्युत्पन्नानि प्रातिपदिकानि ” इति मते वायुशब्दस्य फिट्स्वरेणान्तोदान्तत्वादवशिष्ट आकारोऽनुदात्तः । द्विमक्केः सुप्त्वादानुदात्तत्वे सत्युदात्तादुत्तरत्वेन स्वरितत्वम् । स्थशब्दस्य “ तिङ्ङितिङ्ङः ” [पा०सू० ८-१-२८] इति [निघातः] । अतिङ्ङ-तात्परं तिङ्ङन्तं निहन्त्ये । निघातो नामानुदात्तः । “ स्वरितात्संहितायामनुदात्तानाम् ” [पा०सू० १-२-३९] इति स्थशब्दगतस्यानुदात्तस्य स्वरितादुत्तरत्वेनैकश्रुतिर्भवति । तां प्रचय इत्या-
चक्षतेऽध्यापकाः । एवमुपायवः स्थेति वाक्यं योज्यम् । तयोर्वाक्ययोः संहिताया-
मोकारः प्रचयः । प्रचयानुदात्तयोरुभयोः स्थाने विहितस्यापि द्वैरूप्यस्य युगपदसंभवात्पर्यायेण तर्थावस्थात्वे स्थानिवद्भावादेवैकस्मिन्पक्षे प्रचयः ।
पश्चान्तरे तु स्थानिवद्भावादानुदात्तत्वे स्वरितात्संहितायामिति प्रचयः । पाशब्दस्य सन्नतरत्वम् । देवशब्दस्य फिट्स्वरेणान्तोदात्तत्वात्संहितायामोकारोऽप्युदात्तः ।
मुष्मच्छब्दादेशश्चानुदात्तः । संहितायां स्वरितः । “ चितः ” [पा०सू० ६ । १ । १६३] चित्प्रत्ययस्य चकारेत्त्वात्सवितृपदस्य रुदन्तत्वेन प्रातिपदिकत्वाद्वाऽन्तो-
दात्तत्वम् । संहितायां सेत्यस्य प्रचयः । विशब्दस्योदात्तपरत्वादिकारः सन्नतरः ।
“ उपसर्गाश्चाभिषर्जम् ” अभिव्यतिरिक्ता उपसर्गाश्चाऽऽद्युदात्ता इति प्रशब्द उदात्तः । अर्पयत्वित्यस्य निघाते “ एकादेश उदात्तेनोदात्तः ” [पा०सू० ८ । २ । ५] उदात्तेन सह य एकादेशः स उदात्तः स्यादिति सर्वर्णदीर्घ उदात्तः ।
तस्मादुत्तरेषां स्वरितप्रचयौ । तुशब्दस्य संहितायां सन्नतरत्वम् । श्रेष्ठतमाये-
त्यत्र “ जिनित्यादिर्नित्यम् ” [पा०सू० ६ । १ । ९७] जिति निति च प्रत्यये परतः पूर्वस्याऽऽदिरुदात्तः स्यादिति श्रेष्ठशब्दगतस्ये-
ष्ठप्रत्ययस्य निष्वाच्छ्रेष्ठशब्दस्याऽऽदिरुदात्तः । छेत्यस्यानुदात्तस्वरितौ । तमपः पित्वाद्विमक्केः सुप्त्वाच्चानुदात्तत्वे सति पश्चात्प्रचयसन्नतरत्वं पूर्ववत् ।

(वत्सापाकरणार्था मन्त्राः)

“ नन्विषयस्यानिसन्तस्य ” इत्यन्तव्यतिरिक्तस्य नपुंसकलिङ्गविषयस्य प्राति-
पादिकस्याऽऽदिरुदात्तः स्यादित्यनेन कर्मशब्दस्याऽऽदिरुदात्तः । इतरयोर्थथा-
योगमनुदात्ते सति स्वरितप्रचयौ सन्नतरत्वं च पूर्ववत् । आप्यायम्भमित्यत्रोप-
पसर्ग उदात्तः । शिष्टस्यानुदात्तत्वे सति स्वरितप्रचयौ । “ आमन्त्रितस्य च ”
[पा०सू० ८-१-१९] पदादुत्तरस्य च संबोधनात्तस्य सर्वस्यानुदात्तः स्यादिति
अधिनयाशब्दस्य निघाते सति संहितायां पूर्वाभ्यां प्रचयाम्भ्यां सह प्रचयः ।
देवभागशब्दे “ समासस्य ” [पा०सू० ६-१-२२३] इत्यन्तोदात्ते सति
विभक्त्या सहैकादेशस्वरः । संहितायामाद्यौ द्वौ प्रचयौ । तृतीयः सन्नतरः ।
ऊर्जःपयःशब्दयोर्नपुंसकत्वादाद्युदात्तत्वम् । मनुषो ङीप्श्च पित्त्वादानुदात्तत्वम् ।
ततो यथायोगं स्वरितप्रचयसञ्चरताः । मजाशब्दे प्रातिपादिकमन्तोदात्तं टाबनुदा-
त्तस्तयोरैकादेश उदात्तः । शेषं पूर्ववत् । “ नञ्सुभ्याम् ” [पा०सू० ६-२-१७२]
बहुव्रीहिसमासे नञ्सु इत्येताभ्यामुत्तरस्य पदस्यान्त उदात्तः स्यादित्यनमविषय-
क्षमशब्दयोरन्तोदात्तत्वे सति शेषमुञ्चयम् । न चात्र समासस्येत्यन्तोदात्तत्वं
सिध्यति । “ बहुव्रीहौ प्रकृत्या पूर्वपदम् ” [पा०सू० ६-२-१] इत्युक्तपूर्वपदप्रकृ-
तिस्वरत्वमपवादितुं नञ्सुभ्यामिति सूत्रस्यापेक्षितत्वात् । निपाता आद्युदात्ता इति
माशब्द उदात्तः । व इत्येतत्पूर्ववत् । स्तेनशब्दस्य फिट्स्वरः । ईशतेत्यस्य
निघातः । मति पूर्ववत् । अघेन कौर्येण शंसो विशसनं वधो यस्य सोऽयमघ-
शंसः । ततो बहुव्रीहिस्वरेणाघ इत्यन्तोदात्तः । रुद्रहेतिशब्दयोः फिट्स्वरः ।
परिशब्दो निपातत्वादाद्युदात्तः । षो वृणकित्वतिशब्दावनुदात्तौ । ध्रुवशब्दस्य
फिट्स्वरे सति टाप्प्रत्ययेन विभक्त्या सहैकादेशस्वरः । अस्मिन्मित्यत्र विभक्तेः
“ सावेकाचः ” [पा०सू० ६-१-१६८] इत्युदात्तत्वम् । गोपतावित्यत्र
“ पत्यावैश्वर्ये ” [पा०सू० ६-२-१८] [इति] ऐश्वर्यार्थे पतिशब्दे परतः पूर्वप-
दस्य प्रकृतिस्वरत्वं भवति । ततो गोशब्दस्योदात्तत्वे सति शिष्टस्यानुदात्तस्वरित-
प्रचयाः । स्यातेत्यस्य निघातप्रचयौ । बह्वीरिति ङीष्प्रत्ययस्योदात्तत्वे सर्वर्णदी-
र्घोऽभ्युदात्तः । यजमानस्येत्यत्र “ धातोः ” [पा०सू० ६-१-१६२] धावोरन्त
उदात्तः स्यादिति जकारात्पूर्वाकार उदात्तः । शपः पित्त्वादानुदात्तत्वम् । शानचः
“ चितः ” [पा०सू० ६-१-६३] इत्यन्तोदात्तत्वे प्राप्ते तदपवादः “ तास्मनु-
चेन्दिदुपदेशाल्लसार्वधातुकमनुदात्तमह्विञ्जोः ” [पा०सू० ६-१-१८६] तासि-
प्रत्ययावनुदात्तेतो धातोर्ङितो धावोरकारोपदेशाच्चोत्तरस्य लकारस्य स्थाने

विहितं भस्मावधानुकुं तदनुदात्तं भवति हनुङ् अण्डवे, इह अभ्यये, इत्येती
धातु वर्जयित्वा । अत्र शबन्तस्य यजेत्यस्यादुपदेशत्वात्तदुत्तरः शानजनुवात् ।
पशुनित्यथ फिट्स्वर एकादेशस्वरश्च । पाहीत्यस्य निघाते सति स्वरितवचसौ ।
संबन्धश्च श्रुतिव्याख्यामीमांसाव्याकृतिस्वरेः ।

चतुष्प्रकारैराद्योऽभ्यनुवाकः समापितः ॥ ३ ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे छण्णयजुर्वेदीयतैत्तिरी-
यसंहिताभाष्ये प्रथमकाण्डे प्रथमप्रपाठके त्रयोऽनुवाकः ॥ १ ॥

(अथ प्रथमाष्टके प्रथमप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः) ।

यज्ञस्यं घोषवसि प्रत्युष्ट* रक्षः प्रत्युष्टा
अरसंतयः प्रेषमंगाद्धिषणां बर्हिरच्छ मनुना
कृता स्वधया वितष्टा त आ वहन्ति केवयः
पुरस्ताद्वेभ्यो जुष्टमिह बर्हिरासवे देवानां
परिपूतमसि वर्षवृद्धमसि देवबर्हिर्भा स्वाऽ-
न्वङ्गा तिर्यक्पर्वं ते राध्यासंभाच्छेत्ता ते मा
रिषं देवबर्हिः शतवल्शं वि रोह सहस्रवल्शाः
(१) वि वय* रुहेम पृथिव्याः संपृथः पाहि
सुसंभृता त्वा सं भंराम्यदित्यै रास्नाऽस्ती-
न्द्राण्यै संनहनं पूषा ते अन्धि अन्नातु स ते
भाऽऽस्थाविन्द्रस्य त्वा नाहुभ्यामुयच्छे वृह-
स्पतेर्मूर्ध्ना हराम्युर्वन्तरिक्षमन्धिहि देवम-
भमसि ॥

(सहस्रवल्शम अहार्विशश्च) ।

इति छण्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां प्रथमाष्टके
प्रथमप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः ॥ २ ॥

(अथिवाक्यम्)

(अथ मथमकाण्डे मथमपाठके द्वितीयोऽनुवाकः) ।

मथमानुवाके वत्सापाकरणमुक्तम् । द्वितीये वैर्हिराद्वरणमुच्यते । तपोरनुकरो
पाठः प्रमाणमिति प्रीतिरितिच्यते । वैर्हिराद्वार्यां सान्निध्याभावे वत्सापाकरेऽप्याभावा-
दन्वाधानस्थानन्तरमपावास्यायामसंनयतोऽपि वैर्हिरेव प्रथमं संपादनीयम् । अथ
एव बोधायनः—“ यद्यु वै न संनयति वैर्हिः प्रतिपदेव भवति ” इति । अस्मि-
न्नुवाके मथस्य बोधदसीत्ययमाद्यो मन्त्रः । ब्राह्मणेन तु तस्यात्पूर्वमथो एवः
आप्तान्तरादिन्यायेन व्याख्यातवत्स्य विनियोगमाह बोधायनः—“ अथ अथमेक-
गार्हपत्यं विह्वत्सिद्धं वाऽथपशुं वाऽऽदत्ते देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽभिनीर्वा-
हुभ्यां पूष्यो हस्ताभ्यामादद इति ” इति । आपस्तम्बः—“ अत्रेण गार्हपत्यम-
सिद्धोऽथपशुरनहुत्पशुर्वा विहितो भवति देवस्य त्वा सवितुः प्रसव इत्यसिद्धमथ-
पशुं वाऽऽदत्ते तुष्पिमनहुत्पशुम् ” इति । अतिदो दर्भच्छेदनसाधनं वासम् ।
पशुः वैर्हिराद्वार्यां खण्डम् । तच्च तीक्ष्णधारत्वाच्चवनसमर्थम् । मथार्थस्तु—भे-
दस्तथाभक्त भेरकस्य देवस्य भेस्वोः सति देवतासंनन्धिभ्यां वाहुभ्यां हस्ताभ्यां च
त्वां इति कसेभीति । मथिबन्धादधस्तनौ वाह उपरिद्वौ हस्तौ । अथ व्याह-
णम्—“ देवस्य त्वा सवितुः प्रसव इत्यथपशुमादत्ते प्रसूये । अभिकोर्त्वाहुभ्या-
मित्यह । अभिके कि देवतामथमथं भ्रस्ताम् । पूष्यो हस्ताभ्यामित्याह मथे ”
[ब्रा० का० ३ म० २ अ० २] इति । यत्किमितिः । यद्यद्यज्ञसाधनमुक्त-
देवे उत्सर्गं होक्कस्य देवस्य हस्ताभ्यामेवेति नियमः । अथपशुना सह वैर्हिः
माप्तुं गच्छेदिति सार्थवादेन वाक्येण विधिरुन्नीयते, “ यो वा ओषधीः र्ज्वलो
वेत् । तेजसः स हिमस्ति । प्रजापतिर्वा ओषधीः पर्वलो वेत् । स एव स हि-
मस्ति । अथपशुं वैर्हिच्छेति । प्रजापत्यो वा अथः सप्तोन्निवात् । ओषधी-
नामहिस्तस्यै ” [ब्रा० का० ३ म० २ अ० २] इति । प्रजापत्यस्तिवि-
षाकोऽथ इत्यभोधकिको भूयते—“ प्रजापतेरकथयत् । तत्पराकम् । तन्मोऽ-
भक्तः । यद्भयत् । तद्भयस्याधत्तम् ” इति । ततोऽथस्य माजाभक्त्यात्पराक्ये-

१ ल. 'येऽनुवाके व' । २ ल. 'स्यां तु सां' । ३ ल. 'एणप्रयोजनाभा' । ४ ल.
'जे तु' । ५ ल. 'विहाऽऽनीय ये' । ६ ल. 'सिद्धमथ' । ७ ल. 'पार्थीत्यि तच्च सत्ता-
वनीद्व' । ८ ल. 'सिद्धे यो' । ९ क. ग. 'पतिप' ।

श्वैषधीषु तत्तत्पक्षाभिज्ञत्वेन पर्वणोः संघौ छेतुं प्रवृत्तस्य पर्वभञ्जकत्वाभिवेनाश-
पक्षां प्रजापतिरूपया दर्भच्छेदे हिंसा न भवतीति । द्रव्यान्तरपरित्यागेनाश्वपशु-
स्वीकारस्तद्योनिभूतप्रजापतिसाहित्यार्थम् । अस्ति च तत्साहित्यं कारणस्य का-
र्येऽनुगतत्वात् । तस्मात्प्रजापतिद्वारेण कर्तुं हिंसादोषाभाव उपपद्यते ।

यज्ञस्येति । अश्वपशुभिमन्त्रणे प्रथममन्त्रं विनियुङ्क्ते बौधायनः-“ आदा-
याभिमन्त्रयते यज्ञस्य घोषदसीति ” इति ।

आपस्तम्बस्तु ऋक्ते-“ यज्ञस्य घोषदसीति गार्हपत्यमभिमन्त्र्य ” इति ।

घोषदिति धनस्य नाम । भो अश्वपशो त्वं यज्ञस्य साधनं द्रव्यमसि । भो
गार्हपत्येति वा योजनीयम् । अत्र ब्राह्मणम्-“ यज्ञस्य घोषदसीत्याह । यज्ञ-
मान एव रयिं दधाति ” [ब्रा०का० ३ प्र० २ अ० २] इति । रयिं धनम् ।

प्रत्युष्टमिति । बौधायनः-“ गार्हपत्ये प्रतितपति प्रत्युष्ट* रक्षः प्रत्युष्टा
अंरातय इति ” इति ।

आपस्तम्बस्तु “ प्रत्युष्ट* रक्षः प्रत्युष्टा अंरातय इत्याहवनीये गार्हपत्ये वाऽ-
सिदं प्रतितपति न पशुम् ” इति ।

अस्मिन्नवनसाधने निगूढं रक्षसामथ वैरिणां च स्वरूपमत्यन्तं दुर्घं भवतु ।
मन्त्रप्रयोजनमाह-“ प्रत्युष्ट* रक्षः प्रत्युष्टा अंरातय इत्याह । रक्षसामपहृत्यै ”
[ब्रा० का० ३ प्र० २ अ० २] इति ।

प्रेयमगादिति । बौधायनः-“ आहवनीयमभिषेति प्रेयमगाद्विषणा बर्हि-
रच्छ मनुना छता स्वधया वितष्टा त आवहन्ति कवयः पुरस्ताद्देवभ्यो जुष्टमिति ”
इति । स एव मन्त्रशेषं पृथग्विनियुङ्क्ते-“ इह बर्हिरासद् इति वेदिं प्रत्यवेक्ष-
ते ” इति ।

आपस्तम्बस्तु कृत्स्नमन्त्रस्यैकमेव विनियोगमाह-“ प्रेयमगादित्युक्त्वोर्वन्तरि-
क्षमन्विहीति प्राचीमुदीचीं वा दिशमभिमन्त्र्य यतः कुतश्चिदर्धमयं बर्हिराहरति ”
इति ।

इयमश्वपशुर्विष्टारूपत्वेनाभिज्ञानवती बर्हिराशुं गच्छति । कीदृशी सा ।
प्रजापतिरूपेण मनुना स्वचक्षुषो निर्मिता । अश्वभक्षितान्नलक्षणया स्वधया
विशेषेण तीक्ष्णीकृता । यस्मात्ते पूर्वं कवयो विद्वांसोऽनुष्ठायतारः पूर्वस्मा दिशो
बर्हिरानयन्ति तस्मादियं प्रोक्तगच्छति । हविर्भुग्भ्यः प्रियं बर्हिरिह वेद्यामासा-

(बर्हिराहरणम्)

दयितव्यम् । अस्य मन्त्रस्य मध्यमभागे पदार्थं तात्पर्यं चाऽऽह—“ मेषमगाद्धि-
षणा बर्हिरच्छेत्याह । विद्या वै धिषणा । विद्ययैवैनदच्छैति ” [ब्रा० का०
३ प्र० २ अ० ३] इति । द्वितीयभागस्यार्थे श्रुत्यन्तरप्रसिद्धिपनुमानप्रसिद्धि
चाऽऽह—“ मनुना कृता स्वधया वितञ्जेत्याह । मानवी हि पशुः स्वधाकृता ”
[ब्रा० का० ३ प्र० २ अ० २] इति । अन्तेनास्थाद्युपचयोऽन्वयव्यतिरे-
कसिद्धः । तृतीयभागे पदार्थं पुरस्ताच्छब्दतात्पर्यं चाऽऽह—“ त आवहन्ति
कवमः पुरस्तादित्याह । शुश्रुवांसो वै कवयः । यज्ञः पुरस्तात् । मुखत एव
यज्ञमारभते ” [ब्रा० का० ३ प्र० २ अ० २] इति । होमाधारस्थाऽऽहव-
नीयस्य पूर्वदिक्स्थत्वाद्यज्ञः पुरस्ताद्वर्तत इत्युच्यते । तच्छब्दपाठेन पुरस्तादेव
यज्ञ आरब्धो भवति । अपि च तत्पाठे दिगन्तरप्रयुक्तं वैकल्यं नास्तीत्याह—
“ अथो मदेतदुक्त्वा यतः कुतश्चाऽऽहरति । तत्माच्या एव दिशो भवति ”
[ब्रा० का० ३ प्र० २ अ० २] इति । चतुर्थभाग आसद् इत्यस्य तात्पर्य-
माह—“ देवेभ्यो जुष्टमिह बर्हिरासद् इत्याह । बर्हिषः समुद्धयै । कर्मणोऽनप-
राधाय ” [ब्रा० का० ३ प्र० २ अ० २] इति । आसादयितव्यमित्युक्ते
धावद्देद्यास्तरणस्य युक्तं पदार्थं तावत्तः सूचितत्वादेतत्पदोच्चारणं समुद्धयै संप-
द्यते । ततो न्यूनत्वलक्षणः कर्मणोऽपराधो न भविष्यति ।

. देवानामिति । बौधायनः—“ दर्भस्तम्भं गृह्णीते यावन्तमलं प्रस्तरणाद्य
मन्यते देवानां परिषुतमसीत्यथैनमूर्ध्वमुन्मार्ष्टि वर्षवृद्धमसीति ” इति ।

आपस्तम्बस्तु द्वयोरिकमन्त्रत्वमभिप्रेत्यैकमेव विनियोगमाह—“ देवानां परि-
षुतमसि वर्षवृद्धमसीति दर्भान्परिषौति ” इति ।

सो दर्भभाव त्वं देवानामर्थे परिगृहीतमसि न तु मया स्वगुहाच्छादना-
द्यर्थमतो न मे लवनदोषोऽस्ति । वर्षेण पुनर्वृद्धिसंभवाच्चवापि न हानिः । परि-
गृहीतस्य सर्वस्य देवार्थत्वं न त्वेकदेशस्येत्येवं मन्त्राभिप्रायं दर्शयति—“ देवानां
परिषुतमसीत्याह । यद्वा इदं किंच । तद्देवानां परिषुतम् ” [ब्रा० का० ३
प्र० २ अ० २] इति । अपि च यथा लोके कश्चिद्भृत्यो राधनियोगाद्ग्रामेषु
गत्वा बलाद्गृह्यमाणं दधिकीराविद्रव्यं वसुमत्तमाय राज्ञे न तु मदर्थमिति प्रजा-
नामग्रे प्रतिपोच्य निर्भयः सर्वथेदं हरिष्यामीति ज्ञोते तद्वदिदमित्यभिप्रायान्तर-

(वर्हितरण्ये)

देववर्हिः शतेति । कल्पसूत्रम्—“ देववर्हिः शतवल्गं विरोहेत्याज्वानमिमु-
शति ” इति ।

ह्यनावाशिष्टमूलाज्वालाः । शतवल्गमनन्वशास्त्रम् । वर्हिषः पुत्रादिवदुषका-
रकत्वाक्तप्ररोहार्थं यत्नः पुत्रोत्पत्तये भवतीति व्याचष्टे—“ देववर्हिः शतवल्गं वि-
रोहेत्याह । यथा वै वर्हिः । यजानां यजनवाप ” [ब्रा० का० ३ प० १
अ० २] इति ॥

सहस्रवल्ग्या इति । कल्पः—“ सहस्रवल्ग्या वि ययं रुहेमेत्यात्मानं प्रत्य-
मिमुशति ” इति ।

मन्त्रस्याऽऽशीःपररथं स्पष्टमित्याह—“ सहस्रवल्ग्या वि ययं रुहेमेत्याह ।
आशिशमेवैतामावास्ते ” [ब्रा० का० ३ प० १ अ० २] इति ।

पृथिव्या इति । कल्पः “ पृथिव्याः संपृचः पाहीत्यनधो निदधाति ” इति ।

भोरदृष्यकाद्याद्याधार पृथिव्या संपर्कादिमं दर्भं रक्त । इत्यान्तरस्पोपरि स्था-
पने मन्त्रेजनमाह—“ पृथिव्याः संपृचः पाहीत्याह धलिकित्ये ” [ब्रा० का० ३
प० २ अ० २] इति । यदि ह्यनमिमं दर्भं पृथिव्या निदध्यात्तदानीमुच्छिष्टा-
दिस्पर्शेन त्याज्यत्वे सति दर्भोऽप्रतिष्ठितः स्यात् । पूर्वं मस्तराज्यस्य दर्भंपुष्टेः
समन्वकलवनं प्रपञ्चितम् । इदानीं पुष्टयन्तराणां मन्त्रमन्तरेणैव लवनं
विधत्ते—“ अयुङ्गनायुङ्गनन्मुष्टैल्लुंनोति । मिथुनत्वाय प्रजायते ” [ब्रा० का० ३ प०
२ अ० २] इति । अयुङ्गत्वं युग्मरूपसमसंख्याराहित्यम् । अथ विषमसंख्यापक्षाणां
बहुविधत्वादधोपाधेसंमहार्थां बीप्ता, सान्ध्यान्दर्शयति औपायनः—“ पूष्णीमव
ऊर्ध्वमयुजो मुष्टैल्लुंनोति तन्वा पञ्च वा सप्त वा नवैकादश वा ” इति । अमन्वक-
लवने ब्राह्मणान्तरमुद्राजहाराऽऽपस्तम्बः—पस्तरमेव मन्त्रेण दावि पूष्णीमितरदिति
बाजसनेयकम् ” इति । समन्वकामन्वकयोश्च लवनयोर्द्वित्वेन मिथुनत्वं ज्ञेयं च
लौकिकक्षीपुरुषरूपमिथुनस्पर्णात्तद्वास्तऽऽपमजोत्पत्तये लवनद्वयं संपद्यते ।

सुसंभृतेति । अथ दर्भमयं शुल्बं भूमौ प्रसार्य तस्मिन्लुंनोना मुष्टयो निधाव-
द्याः । तत्र पाठक्रमादर्धक्रमो बलीयादिति न्यायेन मन्त्रद्वयस्य व्यत्यासेन विनि-
योगः कल्पे दर्शितः—

“ अदित्यै रास्नाऽशीत्युदगमं वित्तप्य सुसंभृता त्वा संभरासीति तस्मिन्निध-
नाति सीर्ध्वम् ” इति ।

४० श्रीमत्सायणाचार्यविरचितभाष्यसमेता । [१मथमकाण्डे—

(नहिंराहरणम्)

हे रज्जो त्वं भूमेः काञ्ची गुणस्थानीया रशनाऽसि । हे दर्भमुष्टिसमुदाय
त्वां सुष्ठु संग्रहीतुं योग्यया रशनया संगृह्णामि । ब्राह्मणं तु पाठक्रमेणैव व्या-
चष्टे—“ सुसंभृतां त्वां संभरामीत्याह । ब्रह्मणेवैनत्संभरति । आदित्यै
रास्नाऽऽसीत्याह । इयं वा आदितिः । अस्मा एवैनद्रास्नां करोति ” [ब्रा०
का० ३ प्र० २ अ० २] इति । दर्भमयत्वेन प्रशस्तत्वाद्गजोर्मसत्वम् । एन-
द्दर्भजातम् । एनदेनां रशनाम् ।

इन्द्राण्या इति । कल्पः—“ इन्द्राण्यै संनहनमिति संनहति ” इति ।

शुल्बमूलाग्रयोर्मैखलास्वरूपं बन्धनं संनहनम् । तस्येन्द्राणीप्रियत्वं विशदयति—
“ इन्द्राण्यै संनहनमित्याह । इन्द्राणी वा अग्ने देवतानां समनहन । साऽऽ-
ध्नीत् । ऋद्धचै संनहति ” [ब्रा० का० ३ प्र० २ अ० २] इति । श्वे-
पिदानीमिन्द्राणीन्द्रपत्नी देवतानां मध्ये श्रेष्ठा वर्तते सा पूर्वस्मिञ्जन्मनि शतसं-
ख्याकान्कतूननुतिष्ठदा यजमानेन तत्तत्कतौ योक्त्रेण बद्धाऽभूत्तद्वन्धनसामर्थ्या-
दिन्द्राणीत्वरूपां समृद्धिं प्राप्तवती । तस्मात्समृद्धयर्थमेवाध्वर्युर्दर्भैः संनहोत् । किं-
च बर्हिषः प्रजास्वरूपादिदं संनहनं प्रजानामपरावापाय भवति । तस्माद्ब्रह्मसू-
ष्ट्रावपि प्रजा धमनीभिर्व्याघ्रा जायन्त इत्याह—“ प्रजा वै बर्हिः । प्रजानामप-
रावापाय । तस्मात्स्नावसंतताः प्रजा जायन्ते ” [ब्रा० का० ३ प्र० २ अ०
२] इति ।

पूषा त इति । कल्पः—“ पूषा ते ग्रन्थिं ग्रथ्नात्विति ग्रन्थिं करोति ”
इति ।

हे संनद्धरज्जो तव ग्रन्थिं पोषको देवः करोतु । हे दर्भेति वा योज्यम् । देव-
ताविवक्षायां पूषशब्दस्यैव धयोगेऽभिप्रायसाह—“ पूषा ते ग्रन्थिं ग्रथ्नात्वित्य-
त्याह । पुष्टिमेव यजमाने दधाति ” [ब्रा० का० ३ प्र० २ अ० २] इति ।

स ते भेति । कल्पः—“ स ते माऽऽस्थादिति पुरस्तात्प्रत्यञ्चं ग्रन्थिमुपगूहति
पश्चात्प्राञ्चं वा ” इति ।

हे दर्भं तव निर्बन्धकारी स रज्जुग्रन्थिधिरं मा तिष्ठतु । दर्भोपद्रवपरि-
हाररूपनिषेधफलमाह—“ स ते माऽऽस्थादित्याहाहिरसायै ” [ब्रा० का०
३ प्र० २ अ० २] इति । गूहनं विधत्ते—“ पश्चात्प्राञ्चापुपगूहति । पश्चाद्वै

[बर्हिराहरणम्]

प्राचीनश्च रेतो धीयते । पश्चादेवास्मै प्राचीनश्च रेतो दधाति ” [ब्रा० का० ३ प्र० २ अ० २] इति । तं अन्विशेषं रज्जोरज्जतो द्विगुणिकृत्य रज्जुवेष्टन-
स्थानात्पश्चादाकृष्य यथा प्रागग्रं भवति तथोपगूहेत् । पुरुषोऽपि पश्चादवस्थाप्य
प्राचीनश्च रेतः सिञ्चति । तस्मादीदृशं गूहनमपत्यार्थीयजमानार्थं रेतःसिञ्चन-
रूपेण पर्यवस्यति ।

इन्द्रस्येति । कल्पः—“इन्द्रस्य त्वा बाहुभ्यामुद्यच्छ इत्युद्यच्छते” इति ।

इन्द्रशब्दप्रयोगेणेन्द्रदत्तस्य सामर्थ्यस्थ सिद्धिं दर्शयति—“इन्द्रस्य त्वा बाहु-
भ्यामुद्यच्छ इत्याह । इन्द्रियमेव यजमाने दधाति ” [ब्रा० का० ३ प्र० २
अ० २] इति ।

बृहस्पतेरिति । कल्पः—“बृहस्पतेर्मूर्ध्ना हरामीति शीर्षन्नाधिनिधत्ते” इति ।

माशस्त्याद्भस्मत्वेन बृहस्पतिं स्तौति—“बृहस्पतेर्मूर्ध्ना हरामीत्याह । भस्म वै
देवानां बृहस्पतिः । न्नक्षणेवैनद्धरति ” [ब्रा० का० ३ प्र० २ अ० २] इति ।

उर्वन्तरिक्षमिति । कल्पः—“एतदुर्वन्तरिक्षमन्विहीति ” इति ।

एत्यामच्छेदित्यर्थः । हे दर्भं विस्तीर्णत्वादन्रिक्षं ममनाभ्यानुकूलमतस्त्वं
गच्छ । इद्रीत्यस्य शब्दस्य विवक्षां दर्शयति—“उर्वन्तरिक्षमन्विहीत्याह गत्यै ”
[ब्रा० का० ३ प्र० २ अ० २] इति ।

देवंगममिति । कल्पः—“एत्योत्तरेण गार्हपत्यमनघः सादयाति देवंगममसी-
ति ” इति ।

असीत्यस्याभिप्रायमाह—“देवंगममसीत्याह । देवानेवैनद्रमयति ” [ब्रा०
का० ३ प्र० २ अ० २] इति । पलाशशाखाया इव बर्हिषो भूमौ स्थापनं
निषिध्योच्चपदेशस्थापनं विधत्ते—“अनघः सादयाति । गर्भणां घृत्या अप्रपा-
दाय । तस्माद्गर्भाः प्रजानामप्रपादुकाः । उपरीव निदधाति । उपरीव हि सुवर्गो
लोकः । सुवर्गस्य लोकस्य समष्ट्यै ” [ब्रा० का० ३ प्र० २ अ० २]
इति ।

अत्र विनियोगसंग्रहः—

यज्ञस्येत्याशिमामन्थ्य प्रत्यु दावस्य तापनम् ।

प्रेयं जपति देवानां दर्भसीमाऽथ मुष्टितः ॥

(नार्हिसंहरणम्)

देवेति दर्भान्संयम्य पर्वं संस्थाप्य दात्रकम् ।
 आच्छेच्छिन्द्याद्देव मूलं स्पृशेत्स्वं च सहेत्यतः ॥
 पृथिव्युपर्यवस्थाप्यादित्यै रज्जुं प्रसारयेत् ।
 सुसंभृद्भ्राः संभार्या इन्द्राण्या इति बन्धनम् ॥
 पूषा अन्थिः स ते गूह इन्द्रोद्यम्य बृहस्पतेः ।
 मूध्न्यावायोर्वेत्य चोर्ध्वं स्थापयेद्देवमित्यतः ।
 अनुवाके द्वितीयेऽस्मिन्नुक्ता एकोनविंशतिः ॥

अथ मीमांसा—

तत्र पाठस्थानुक्रमे प्राप्ताप्यमित्ययमर्थः पञ्चमाध्यायस्य प्रथमपादे विचारितः—

“प्रयाजेषु क्रमो नास्ति विद्यते वा न विद्यते ।

श्रुत्यर्थाभावतो मैवं क्रमः पाठाच्चियम्यते ” इति ।

यथा “अध्वर्युर्गृहपतिं दीक्षयित्वा ब्रह्माणं दीक्षयति । तत उद्गातारं ततो हो-
 तारम् ” इत्यत्र क्त्वाश्रुत्या पञ्चमीश्रुत्या च क्रमः प्रतीयते । न तथा प्रयाजेषु
 श्रुतिरस्ति । “समिधो यजति ” “तनूनपातं यजति ” इत्यत्र समिद्यागतनून-
 पाद्यागयोः क्रमवाचिनः शब्दस्यादर्शनात् । यथा वा “अग्निहोत्रं जुहोति ”
 “यवागुं पचति ” इत्यत्र यवाग्वा होमसाधनत्वेन पूर्वभावित्वमार्थिकं न
 तथा समिद्यागस्येतरयागसाधनत्वमस्ति । अतोऽर्थापत्तेरप्यभावाच्चास्ति क्रम
 इति चेत् । मैवम् । वाक्यपाठेन प्रतीयतस्य क्रमस्य बाधकाभावेनाभ्युपे-
 यत्वात् । अनेनैव न्यायेन प्रथमद्वितीयाध्यामनुवाकाभ्यामुक्तयोर्वित्सापाकर-
 णवार्हिसंपादनयोः क्रमो द्रष्टव्यः ।

पाठादर्थक्रमो बलीमानित्येतदपि एतैव विचारितम्—

“अग्निहोत्रं जुहोतीति यवागुं पचतीति च ।

क्रमः पाठादर्थतो वा पाठात्सर्वत्र दर्शनात् ॥

होमद्रव्यसमुत्पत्त्यै पूर्वं पाकोऽवगम्यते ।

यवाग्नेति श्रुता होमद्रव्यताऽतोऽर्थतः क्रमः ॥ इति ।

“यावाग्वाग्निहोत्रं जुहोति ” इति होमद्रव्यत्वं श्रुतम् । अनेनैव न्यायेन
 “अदित्यै रास्नाऽसि ” इति मन्त्रेण रज्जुप्रसारणं पूर्वभावि “सुसंभृता त्वा
 संभराभि ” इति मन्त्रेण दर्भसंभरणं पश्चाद्गर्वाति द्रष्टव्यम् ।

विषणा बर्हिश्छेत्वाद्दौ बर्हिःशब्दार्थो विचारितः पथमाध्यायस्य चतुर्थ-
पादे—

“ बर्हिराज्यपुरोडाशशब्दाः संस्कारवाचिनः ।

जात्यर्था वा शास्त्ररूढेस्ते स्युः संस्कारवाचिनः ॥

जातिं त्यक्त्वा न संस्कारे ममुक्ता लोकवेदयोः ।

विनाऽपि संस्कृतिं लोके दृष्टत्वाज्जातिवाचिनः ” ॥ इति ।

दशैर्पूर्णमासयोः श्रूयते—“ बर्हिर्हेनास्याज्यं विलापमवि पुरोडाशं पर्यग्न-
करोति ” इति । तत्र बर्हिराज्यादिशब्दानां शास्त्रे सर्वत्र संस्कृतेष्वेव तृणादिषु
प्रयोगात्पीत्वादिशब्देषु शास्त्रीयरूढिमानव्यस्योक्तत्वाद्गुणहवनीयादिशब्दवत्संस्कार-
वाचिनो बर्हिरादिशब्दा इति चेत् । मैवम् । अन्वयव्यतिरेकाभ्यां जातिवाचि-
त्वात् । यत्र यत्र बर्हिरादिशब्दप्रयोगस्तत्र तत्र जातिरित्यस्या व्याप्तेर्लोके वेदे
च नास्ति व्यभिचारः । संस्कारव्याप्तेस्तु लौकिकप्रयोगे व्यभिचारो दृश्यते ।
क्वचिद्देशविशेषे लौकिकव्यवहारे जातिमात्रमुपजीव्य विना संस्कारं ते शब्दाः
प्रयुज्यन्ते । बर्हिरादाय गावो गताः, गव्यमाज्यं, पुरोडाशेन भे माता प्रहेलकं
ददातीति । तस्माज्जातिवाचिनः । विचारप्रयोजनं तु बर्हिषा शूपावटमवस्तुणाती-
त्यत्र विना संस्कारेणाऽऽस्तरणसिद्धिः ।

अथ व्याकरणम्—

मज्ञस्येत्यत्र फिट्स्वरशेषानुदात्तसुबनुदात्तस्वरिताः । घोषदित्यत्र फिट्स्व-
रानुदात्तसन्नतराः । असीत्यत्र निघातस्वरितप्रचमसन्नतराः । अथ विशेषमेव
वदामः—प्रत्युष्टमित्यत्र “ समासस्य ” [पा० ६ । १ । २२३] इत्यन्वो-
दात्तत्वे प्राप्ते तदपवादेनाव्ययपूर्वपदमकृतिस्वरत्वं प्राप्तम् । तस्याप्यपवादः “ गति-
कारकोपपदात्कृत् ” [पा० ६ । २ । १३९] तत्पुरुषसमासे गतेः कारका-
नुपपदाच्चोत्तरं कृत्प्रत्ययान्तं पदं मकृतिस्वरं भवतीत्युत्तरपदमकृतिस्वरत्वे प्राप्ते
वस्याप्यपवादः “ गतिरनन्तरः ” [पा० ६ । २ । ९] कर्मवाचिनि क्त्वन्त
उत्तरपदे परतः प्रत्यासन्नः पूर्वभाविगदिसंज्ञकः शब्दः मकृतिस्वरो भवतीति ।
प्रतिशब्दस्योपसर्गाश्चाभिवर्जमित्याद्युदात्तः मकृतिस्वरः । रक्ष इत्यत्र नन्विकपस्ये-
त्याद्युदात्तः । रातयो धनस्थ दातारस्तद्विपरीता अरातयो घनापहारिणः शत्रवः ।
“ तत्पुरुषे तुल्यार्थंतृतीयासप्तम्युपमानाव्ययद्वितीयाकृत्याः ” (पा० ६ । २ ।

(बर्हिरोहस्यम्)

२] तत्पुरुषसभाके तुल्यार्थतृतीयान्तं सप्तम्यन्तप्रपमानवाचकमन्वये द्वितीयान्तं
 कृत्यप्रत्ययान्तं च यत्पूर्वपदं, तत्प्रकृतिस्वरं भवतीति पूर्वपदस्य प्रकृतिस्वरत्वम् ।
 तच्च समासस्वरस्वापवादः । नञश्च निपाता आद्युदात्ता इति आद्युदात्तः ।
 धिषणेत्यत्र “ वृषोदरादीनि यथोपदिष्टम् ” [पा० ६-३-१०९] इति
 मध्योदात्तत्वम् । बर्हिःशब्दस्थैसान्तत्वेन नपुंसकस्वराभावेन फिदृस्वर एव ।
 अच्छेति निपातस्वरः । मनुनाशब्दो “ वृषादीनां च ” [पा० ६-१-२०३]
 इत्याद्युदात्तः । वितष्टेति यत्युष्टवत् । पुरस्तादित्यत्र “ आद्युदात्तश्च ” [पा०
 ३-१-३] यः प्रत्ययः स आद्युदात्तो भवतीत्यस्तातिप्रत्ययस्याऽऽदिहृदात्तः ।
 जुष्टशब्दस्य “ नित्यं मन्त्रे ” [पा० ६-१-२१०] इति मन्त्रविषये “ जुष्टा-
 र्पिते च ऋन्दसि ” [पा० ६-१-२०९] इति जुष्टार्पितशब्दौ नित्यमाद्यु-
 दात्तौ भवत इत्याद्युदात्तत्वम् । इहशब्दे ह्रमन्यय उदात्तः । आसद् इत्यत्र
 आसादयितव्यमित्यस्मिन्कृत्यप्रत्ययस्यार्थे विहितस्य केनप्रत्ययस्य नित्वात्सद्
 इत्येवत्पदमाद्युदात्तम् । ततः समासान्तोदात्तत्वं धाधित्वा तत्पुरुषे पूर्वपदप्रकृति-
 स्वरत्वं प्राप्ते तदपोद्य गतोरुत्तरस्य ऊदन्तस्य प्रकृतिस्वरत्वम् । परिपूतमित्यत्र
 परिशब्दो निपातत्वादाद्युदात्तः । वृतशब्दः “ वृ प्रेरणे ” इत्यतो धातोस्तत्प्रश्नः
 कप्रत्ययान्तः । “ धातोः ” [पा० ६-१-१६२] धातोरन्त उदात्तः । कप्र-
 त्ययोऽपि “ आद्युदात्तश्च ” [पा० ३-१-३] इत्युदात्तः । सति शिष्टत्वादय-
 मेव श्लिष्यते । ततः “ समासस्य ” [पा० ६-१-२२३] इत्यन्तोदात्तत्वे
 प्राप्ते तदपवादत्वेन तत्पुरुषे तुल्यार्थेति सूत्रेणाव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं प्राप्तं तद-
 पोद्य गतिकारकेति सूत्रेण ऊदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वे प्राप्ते तन्निवार्यं “ गतिरन-
 न्तरः ” [पा० ६-२-४९] इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वे प्राप्ते तदपवादः “ पसे-
 सभितोभक्ति मण्डलम् ” [पा० ६-२-१८२] परिशब्दादभितोभाव्यर्थवाचकं
 पदं मण्डलपदं चान्तोदात्तं स्यात् [इति] । परितोऽभितः सर्वतः सूतं स्वीकृ-
 तमिति हि तस्य पदस्यार्थ इति । वर्षवृद्धमित्यत्र कारकादुत्तरस्य ऊदन्तस्य
 प्रकृतिस्वरत्वे प्राप्ते तदपवादः “ तुषीया कर्मणि ” [पा० ६-२-४८] कर्म-
 धाधिकि कान्तः उत्तरपदे तृतीयान्तं पूर्वपदं प्रकृतिस्वरं स्यात् [इति] । देव-
 र्हिःरित्यत्र षष्ठाध्यायोक्तेन “ आमन्त्रितस्य च ” [पा० ६-१-१९८] इति
 सूत्रेणाऽऽद्युदात्तः । पूर्वांनुवाकगतस्मश्रिया इत्यस्य पदात्परत्वेनाष्टमाध्यायोक्तेन

(दोहनार्था मन्वाः)

“ आमन्वितस्य च ” [पा० ८-१-१९] इति तुनेषा स्थितः । इह तु वाक्यादित्वात् न पदात्परत्वम् । आच्छेत्तेति ऋदुत्तरपदप्रकृतिस्वरः । शतवल्श-
 “ मित्यत्र ” बहुमीहौ प्रकृत्या पूर्वपदम् ” [पा० ६-२-१] इति पूर्वपदम-
 कृतिस्वरत्वम् । शतशब्दस्य फिट्स्वरः । सहस्रशब्दः पृषोदरादित्वान्मध्योदात्तः ।
 पृथिवीशब्दे ङीषः प्रत्ययस्वरः । “ उदात्तयणो हल्पूर्वात् ” [पा० ६-१-१७४]
 उदात्तस्य स्थाने षो षण्हल्पूर्वस्तस्मादुत्तरस्य नदीसंज्ञकस्य प्रत्ययस्याजादिवि-
 भक्तेश्चोदात्तस्वरत्वं स्यात् । संपृच इत्यत्र क्लिप्त्याभ्यामन्वयेऽऽदुत्तरपदप्रकृतिस्व-
 रत्वम् । तद्वत्सुसंभृतेति शब्देऽपि । दितिः स्फिण्डता न दितिरदितिः । तत्पुरुषे
 तुल्यार्थेत्यव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरः । रासाशब्दे वृषादिः । इन्द्राण्या इत्यत्रोदात्तयण
 इति विभक्तिरुदात्ता । सनहनमित्यत्र “ लिति ” [पा० ६-१-१९३]
 इत्संज्ञकलकारोपेते मत्ये परतः पूर्वमुदात्तं स्यात् । नक्षत्रिधातोरुपरि ल्युट्प्रत्यय-
 स्थानदेशोऽपि लिङ्गवति । ततः ऋदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । इन्द्राब्दो वृषादिः ।
 बृहस्पतेरित्यत्र “ उभे वनस्पत्यादिषु युगपत् ” (पा० ६-२-१४०) वनस्प-
 त्यादिषु समासेषु पूर्वोत्तरपदे युगपत्प्रकृतिस्वरे भवतः । बृहच्छब्दः फटिशब्दश्च
 वृषादिः । मूध्नेत्यत्र “ अनुदात्तस्य च धनोदात्तलोपः ” (फट० ६-१-१६१)
 इति विभक्तिरुदात्ता । अन्तरिक्षशब्दः पृषोदरादिः । सर्वत्रमतिक्रम आद्युदात्तो
 वृषादिः । अमतिक्रममध्योदात्तः पृषोदरादिरिति ब्रह्मम् । वेदत्रयमित्यत्र प्रातिप-
 दिकत्वात्समासस्वरत्तुत्तरपदत्वाद्वाऽऽतोदात्तात्वम् ।

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वे-

दीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये प्रथमकाण्डे प्रथमप्रपाठके

द्वितीयोऽनुवाकः ॥ २ ॥

[अथ प्रथमाष्टके प्रथमप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः] ।

शुन्धध्वं देव्याय कर्मणे देवयज्यार्यं मात-
 रिश्वनो धर्मोऽसि यौरासि पृथिव्यसि विश्व-
 धाया असि परमेण धाम्ना वृहस्व मरुत्तव
 सुर्ना पवित्रमसि ज्ञतश्चरं वसुन्तं पवित्रमसि

सहस्रधार* हुतः स्तोको हुतो इत्सोऽग्ने
बृहते नाकाय स्वाहा द्यावाधिबिभ्या* सा
विश्वायुः सा विश्वव्यचाः सा विश्वकर्मा सं
पृष्यध्वमृतावरीरूमिणीर्मधुमत्तमा मन्द्रा धनस्य
सातये सोमेन स्वाऽऽ तनश्मिन्द्रोय दधि
विष्णो हव्य* रक्षस्व ॥

(सोमेनाद्यौ च) ।

इति छण्यजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां प्रथमाष्टके
प्रथमप्रपाठके तृतीयोऽनुवाकः ॥ ३ ॥

(अथ प्रथमकाण्डे प्रथमप्रपाठके तृतीयोऽनुवाकः) ।

द्वाम्यामनुवाकाभ्याममावास्यायामहनि षत्कर्तव्यं तदुक्तम् । तृतीयेन रात्रौ
कर्तव्यो दोह उच्यते । आदौ तावद्बालणेन बर्हिषः कालो विधीयते—“पूर्वे-
द्युरिष्माबर्हिः करोति । यज्ञमेवाऽऽरभ्य गृहीत्वोपवसति ” [ब्रा० का० ३
प० २ अ० ३] इति । यद्यपि दर्शपूर्णमासेष्टिः प्रतिपदि कर्तव्या तथाऽपि
पर्वण्येवेष्ट्यं बर्हिश्च संपादयेत् । तावता यज्ञः प्रारब्ध एव भवति । न केवलं
प्रारब्धः किंतु देवताश्च गृहीत्वा तासां समीपे निवासः कृतो भवति । अनेन
देवतापरिग्रहस्यापि पूर्वेद्युरेव काल इति सूच्यते । तत्प्रकारस्तु याजमानकाण्डे
वक्ष्यते । इधमन्वास्तु “ यत्कृष्णो रूपं कृत्वा ” इत्येवमादयः । ते चान्य-
त्राऽऽम्नातत्वात्तत्रैव व्याख्यास्यन्ते । अथ दोहनार्थं कुम्भीद्वयं विधत्ते—“मजाप-
तिर्धमसृजत । तस्योस्ते अस्त्रसेवाम् । यज्ञो वै मजापतिः । यत्सानाम्योस्ते
भवतः । यज्ञस्यैव तदुस्ते उपदधात्यमस्त्रसाय ” [ब्रा० का० ३ प० २ अ०
३] इति । यज्ञो दर्शेष्टिः । सानाम्यमिति दधिपयसोर्नाम । यज्ञसंबन्धिन्योः
कुम्भोर्नाशे यज्ञस्य नष्टत्वात्सष्टुः मजापतेरपि नाशः । कुम्भयोः संपादने यज्ञस्य
संपादितत्वात्प्रजापतेरेवाधिनाशायैतत्संपद्यते । यदुस्ते भवत इति यदास्ति तत्ते-
नोस्वासंपादनेनेति योज्यम् ।

(दोहनार्था मन्त्राः)

शुन्धध्वामिति । बौधायनः—“ उत्तरेण गार्हपत्यं तुणानि सस्तीर्य तेषु चतुष्टयं संसादयति दोहनं पवित्रं सांनाय्यतपन्धौ स्थाल्याविवि, अथैनान्यद्भिः प्रोक्षति शुन्धध्वं दैव्याय कर्मणे देवयज्याया इति त्रिः । इति ।

आपस्तम्बः—सांनाय्यपात्राणि प्रक्षाल्योत्तरेण गार्हपत्यं दूर्मान्सस्तीर्य द्वंद्वं न्यश्चि पात्राणि पर्युनक्ति कुम्भीं च शारवापवित्रमभिधानीं निदने दारुपात्रं दोहनमयस्पात्रं दारुपात्रं वा पिधानार्थमग्निहोत्राहवणीमुपवेवं पर्णवल्कं च तुणं च, शुन्धध्वं दैव्याय कर्मणे इति त्रिः प्रोक्षति ” इति ।

हे पात्राणि देवयज्यात्मने दैव्याय कर्मणे शुन्धध्वं शुन्दानि भवत । विशेषेण प्रयोजनमाह—“ शुन्धध्वं दैव्याय कर्मणे देवयज्याया इत्याह । देवयज्याया एवैतानि शुन्धति ” [ब्रा० का० ३ । प्र० २ । अ० ३] इति । शोधयतीत्यर्थः । तेन दानवतादिरूपं स्मार्तमपि कर्म दैविकमस्ति तन्मा भूदिति विशेषणम् ।

मातरिश्वन इति । बौधायनः—“ अथ जघनेन गार्हपत्यमुपविशोपवे-
वेणोदीचोऽङ्गाराभिरुहति मातरिश्वनो घर्मोऽसीति तेषु सांनाय्यतपनीपविश्रयति
घौरसि पृथिव्यसि विश्वधाया असि परमेण धाम्ना इरहस्व मा ह्यारिति ” इति ।

आपस्तम्बस्त्वेकमन्त्रात्त्वमाभित्याऽऽह—“ मातरिश्वनो घर्मोऽसीति तेषु कुम्भी-
मविश्रयति ” इति ।

हे कुम्भ धायोः संचारस्थानप्रदानेन दीपको योऽन्तरिक्षलोकस्तद्वृ-
त्त्वमस्ति । तदोदरेऽप्यन्तरिक्षसद्भावात् । किंच शुलोकजन्यवृष्ट्युदकाद्भूलोकस्थ-
मृत्तिकाभाश्च संपादितत्वेन लोकद्रव्यरूपोऽसि । किंच विश्वेन बहुक्षीरधारण-
सामर्थ्येन विश्वधारकवृष्टिरूपोऽसि । ततो हृदो भव भग्नो वा भूः । यथोक्तार्थो
ब्राह्मणेन विश्वदी क्रियते—मातरिश्वनो घर्मोऽसीत्याह । अन्तरिक्षं वै मातरिश्वनो
धर्मः । एषां लोकानां विभुत्यै । घौरसि पृथिव्यसीत्याह । दिवश्च तेषां पृथि-
व्याश्च संभूता । यदुक्ता । तस्मादेवमाह । विश्वधाया असि परमेण धाम्नेत्याह ।
वृष्टिर्वै विश्वधायाः । वृष्टिमेवावरुन्धे । इरहस्व मा ह्यारित्याह पृत्यै ” [ब्रा०
का० ३ प्र० २ अ० ३] इति । घौरसि पृथिव्यसीति द्वयोर्लोकयोर्वाचक-
शब्देनोपात्तत्वात्साहचर्येण घर्मशब्देऽन्तरिक्षपरे सति कुम्भे यथाणां लोकानां

विशेषेण धार्ष्णिंश्चक्षते । विश्वधाम्ना इत्युच्चारणाद्बृष्टेरवरोधः स्वार्थानता भवति ।

वसूनामिति । कलः—“ तस्यां प्रोचीनाग्रं शाखापवित्रं निदधाति वसूनां पवित्रमसि शक्यारं वसूनां पवित्रमसि सहस्रधारमिति ” इति ।

धोः शाखापवित्रं कुम्भीमुखेऽवस्थापितं त्वं प्राणनिवासहेतूनां वेसूनां पवित्रं शोधकमसि । त्वद्द्वयवधनिम्नं वृणवर्णादीनां क्षीरेण सह कुम्भ्यां पततां प्रतिबध्यमानत्वात् । न च क्षीरमध्येर्षं प्रतिबध्येतेति शङ्कनीयम् । सूक्ष्मैः पवित्रच्छिद्रैः कुम्भ्यां पतन्तीनां शतसहस्रसंख्यानां क्षीरधाराणां सद्भवात् । शोधकत्वमादत्तुं वसूनां पवित्रमसीति द्विरुक्तिः । वसुशब्दार्थं षष्ठ्यभिधेत् संबन्धविशेषं चाऽऽह—“ वसूनां पवित्रमसीत्याह । प्राणा वै वसवः । तेषां वा एतद्भगवधिमम् । यत्पवित्रम् । तेभ्य एवैनत्करोति ” [ब्रा० का० ३ प्र० २ अ० ३] इति । धनवाचिना वसुशब्देनेह विवक्षितानां क्षीराद्यवार्ता प्राणनिवासलक्षणजीवनहेतुत्वात्प्राणरूपत्वम् । शोधकं पवित्रमिति यदस्ति एत्याणानमिव संबन्धि । कुतः । प्राणार्थमेव हि सर्वो जनः पिपीलिकापक्षिकाद्यपमयत्नेन क्षीरशोधनं करोति । शतसहस्रशब्दसूचितमर्थमाह—“ शतधारं सहस्रधारमित्याह । प्राणेष्वेवाऽऽयुर्दधाति सर्वंवाय ” [ब्रा० का० ३ प्र० २ अ० ३] इति । शतायुर्मव सहस्रायुर्भवेत्येवमाशीर्वादो लोके प्रसिद्धः । स चापमृत्युपरिहरिणाऽऽयुषः कात्स्न्याय संपद्यते । गुणत्रयविशिष्टं पवित्रं विधत्ते—“ त्रिवृत्यलाशशाखायां दर्भमयं भवति ” [ब्रा० का० ३ प्र० २ अ० ३] इति । क्रमेण त्रीनर्थवादानाह—“ त्रिवृद्धैः प्राणः । त्रिवृतमेव प्राणं मध्यतो यजमाने दधाति । सौम्यः पर्णः सथोनित्वाय । साक्षात्पवित्रं दर्भाः ” [ब्रा० का० ३ प्र० २ अ० ३] इति । प्राणापानव्याननामकैरुर्ध्वाधोमध्यवृत्तिलक्षणैरवान्तरभेदैः प्राणवायोस्त्रिवृत्यम् । कार्ये पलाशे कारणस्य सोमस्यानुगतिसौमिसहितत्वम् । तदर्थमेवात्र पलाशशाखायामादरः । दर्भास्तु सप्तदेव शुद्धिहेतवो न तु इव्यान्तरसंपादनेन । एतच्च संख्याबन्धनादिशब्देषु मसिद्धम् । शाखापवित्रस्य निर्माणप्रकारः सूत्रे दर्शितः—“ त्रिवृद्धर्भमयं पवित्रं कृत्वा वसूनां पवित्रमसीति शाखायां शिथिलमवसृजति मूले मूला-

[दोहनार्था मन्त्रः]

श्वश्रेऽग्नाणि न ग्रन्थि करोति ” इति । तस्य शाखापवित्रस्य कालभेदेन कुम्भीमुखे स्थापनप्रकारभेदं विधत्ते—“ प्राक्सत्वापधिनिदधाति । तत्प्राणापानयो रूपम् । तिर्यक्प्रातः । तद्दर्शस्य रूपम् । दार्शर्यं ऽक्षेतदहः । अश्वं वै चन्द्रमाः । अन्नं प्राणाः । उभयमेवोपैत्यजामित्वाय । तस्मादयं सर्वतः पवते ” [ब्रा० का० १ प्र० २ अ० ३] इति । अभावास्थादिने साधदोहे कुम्भ्या उपरि शाखापवित्रं प्रागग्रं पश्चान्मूर्च्छं निदध्यात् । तथा सति प्राणापानसदृशं भवति । प्राणवायुः पूर्वरूपे मुखद्वारे निःसरति । अपानवायुः पश्चिमरूपेऽधोद्वारे मूर्च्छं निःसारयति । तस्मादस्ति सादृश्यम् । प्रतिपदि प्रातर्दोहे तिर्यक्काले निदध्यात् । प्रागग्रत्वस्य दीर्घत्वादुदगग्रत्वं तिर्यक्त्वम् । तच्च दर्शनविषयेण चन्द्रेण सदृशम् । दृश्यते हि शुक्लपक्षे द्वितीयादिषु दक्षिणोत्तरवर्तिशुक्लद्वयोपेतश्चन्द्रमाः । यद्यपि प्रतिपदि न दृश्यते तथाऽप्येकया कलया चन्द्रोत्पत्तेः शास्त्रसिद्धत्वेन दर्शनवोप्यत्वादेतदहश्चन्द्रदर्शनसंबन्धि भवति । न च चन्द्रमाणरूपत्वे मयोजनभावः । तयोरश्वरूपत्वेन सप्रयोजनत्वात् । ओषधीरनुगुहानश्चन्द्रमास्तद्द्वारेणान्नं भवति । प्राणस्थान्मन्त्रेणोपचीयमानत्वाद्भक्तत्वम् । तर्ह्युभयोरपि कालयोः प्रागग्रत्वमेवास्तु तावत्तैवान्तवसिद्धेरिति चेत् । मैवम् । अनालस्याय विलक्षणयोः प्रागग्रत्वोदगग्रत्वयोः कर्तव्यत्वात् । यस्मादालस्यमवश्यं त्याज्यं तस्मादेवायं वायुरनलसः सर्वेषु देशेषु सर्वेषु कालेषु पवते ।

हुत इति । वीधायमः—“ दोक्षमानामनुमन्त्रयते हुतः स्तोको हुतो वृष्तीऽ-
घ्नये बृहते नाकाय स्वाहा धावापृथिवीभ्यामिति ” इति ।

आपस्तम्बस्तु दुग्धस्य क्षीरस्य कुम्भ्यां शाखापवित्रे सेचनकाले बहिः पततां विन्दूनामभिमन्त्रणे' मन्त्रं विनियुङ्क्ते—“ हुतः स्तोको हुतो वृष्त् इति विष्कषोऽ-
नुमन्त्रयते ” इति ।

अल्पो विन्दुः स्तोकोः प्रौढो विन्दुर्वृष्त्सः । तदुभयं नाकनाम्ने स्वर्गवासिने प्रौढायाग्नये हुतमस्तु । तथा धावापृथिवीभ्यामपि स्वाहा हुतमस्तु । अत्र हुतशब्दप्रयोगाद्बहिःत्वेन प्रवितिष्ठति । ततः स्कन्द्दोषो न भवतीत्याह—“ हुतः स्तोको हुतो वृष्त् इत्याह प्रतिष्ठित्यै । हविषोऽस्कन्दाय । न हि हुतः स्वाहाकृतः स्कन्द्ति ” [ब्रा० का० ३ प्र० २ अ० ३] इति । हविषोऽग्नौ यत्सिप्तत्वं

(दोहनार्था मन्वाः)

हुतत्वम् । देवतोद्देशपूर्वकत्यागवाचकस्वाहाशब्दप्रयोगेण विषयीकृतत्वं स्वाहाकृतत्वम् । न च स्वाहाकारमन्तरेण हविष्प्रक्षेपो नास्तीति शङ्कनीयम् । वषट्कारेणापि तत्प्रक्षेपात् । अत एव वाजसनेयिनो वाग्धेनोरुपास्तौ समामनन्ति—“तस्यै द्वौ स्तनौ देवा उपजीयन्ति स्वाहाकारं च वषट्कारं च ” [बृ० ५-८-१] इति । विकल्पश्च तयोः शास्त्रे चिन्तितः । एवं च सति द्विधाऽपि देवतानामुपयुक्तयोर्हुतस्वाहाकृतयोर्नास्ति नाशदोषः । न खलु लोके कश्चिदपि भुक्तमन्नं नष्टमिति ज्ञेते । नाकीयविष्णुर्वा होममुपपादयति—“दिवि नाको नामाग्निः । तस्य विष्णुषो भागधेयम् । अग्नये बृहते नाकायेत्याह । नाकमेवाग्निं भागधेयेन समर्धयति ” [ब्रा० का० ३ प्र० २ अ० ३] इति । नाकस्य भागः कथं द्यावापृथिवीभ्यां दत्त इत्याशङ्क्य न तयोर्नाकवद्भोक्तृत्वं किंतु स्थित्याधारत्वेन पालकत्वमित्याह—“स्वाहा द्यावापृथिवीभ्यामित्याह । द्यावापृथ्वोरैवैनत्पतिष्ठापयति ” [ब्रा० का० ३ प्र० २ अ० ३] इति । सपवित्रे कुम्भे क्षीरसेचनं विधत्ते—“पवित्रवत्थानयति । अपां चैवौषधीनां च रसः सः सुजाति । अथो ओषधीष्वेव पशून्प्रतिष्ठापयति ” [ब्रा० का० ३ प्र० २ अ० ३] इति । वर्षधाराभिरागतामामपां रसो दर्मः । गोभिर्मक्षितानामोषधीनां रसः क्षीरम् । तदुभेयमत्र संसृष्टं भवत्येव । किं च दर्भोपलक्षितास्वोषधीषु क्षीरोपलक्षितान्पशून्प्रतिष्ठापयत्येव । दोहनकाले कुम्भीस्पर्शनपूर्वकं मौनं विधत्ते—“अन्वारम्य वाचं यच्छति । पशस्य भृत्यै ” [ब्रा० का० ३ प्र० २ अ० ३] इति । पवित्रधारणं विधत्ते—“धारयन्नास्ते । धारयन्त इव हि दुहन्ति ” [ब्रा० का० ३ प्र० २ अ० ३] इति । लोके दोगधारो वामहस्तेन वा जानुभ्यां वा पात्रं धारयन्त एव दुहन्ति । तथा पवित्रं धारयन्तेवाऽऽसीत् । कुम्भीस्पर्शपवित्रधारणयोर्विकल्पः सूत्रे दर्शितः—“कुम्भीमन्वारम्य वाचं यच्छति । पवित्रं वा धारयन्नास्ते ” इति । गां दुग्ध्वा कुम्भीं पति क्षीरमानयन्तं दोगधारं पृच्छेदिति विधत्ते—“कामधुक्ष इत्याहाऽऽतृतीयस्यै । त्रय इमे लोकाः । इमानेव लोकान्यजमानो दुहे ” [ब्रा० का० ३ प्र० २ अ० ३] इति । विद्यमानानां गवां मध्ये कां गां दुग्धवानासि । सोऽयं प्रथस्तृतीयलोकपर्यन्तः । गोभूरादिलोकस्वरूपत्वाद्गवां त्रित्वेन लोकत्रयदोहो लभ्यते । दोगधुरुत्तरं विधत्ते—

(दोहनार्था मन्त्राः)

“ अमूमिति नाम गृह्णाति । मद्मेवाऽऽसां कर्माऽऽविष्करोति ” [ब्रा० का० ३ प्र० २ अ० ३] इति । अमूमित्यङ्गुल्या निर्दिश्य तदीयं व्यावहारिकं नाम गृह्णीयात् । सन्ति हि गवां व्यवहाराय तत्तत्स्वामिभिः संकेतितानि गङ्गनाथमुनासरस्थतीत्यादीनि नामानि । तत्तन्नाथग्रहणाद्गृह्णीरमदानलक्षणमासां मद्मे कर्माऽऽविष्कृतं भवति । अथवा मन्त्रद्वयमच्छिन्नकाण्डे समाप्नातम्—“ कामधुक्षः प्र णो ब्रूहीन्नाथ हविरिन्द्रियम् ” इति । “ अमूं यस्यां देवानां मनुष्याणां पयो हितम् ” इति च । तथोरत्र पञ्चोत्तरधाकषाभ्यां मतीकग्रहणमस्तु । आपस्तम्बेन तयोः पठितत्वात् ।

सा विश्वायुरिति । कल्पः “ अथ पुरस्तात्प्रत्यगानयन्तं पृच्छति कामधुक्ष इति । अमूमितीतरः प्रत्याह । तामनुमन्त्रयते सा विश्वायुरिति । द्वितीयमानयन्तं पृच्छति कामधुक्ष इति । अमूमित्येवेतरः प्रत्याह । तामनुमन्त्रयते सा विश्वव्यचा इति । तृतीयमानयन्तं पृच्छति कामधुक्ष इति । अमूमित्येवेतरः प्रत्याह । तामनुमन्त्रयते सा विश्वकर्मेति ” इति ।

विश्वं लक्ष्ममायुर्यस्याः सा विश्वायुः । विश्वस्य व्यघो व्याप्तिर्यस्याः सा विश्वव्यचाः । विश्वानि कर्माणि यस्याः सा विश्वकर्मा । पृथिव्यन्तरिक्षण्डुलोकामिमानिदेवतानां क्रमेणोक्तगुणोपेतत्वान्तदभेदेन गावः स्तुयन्त इत्यमुं मन्त्राभिप्रायं दर्शयति—“ सा विश्वायुः सा विश्वव्यचाः सा विश्वकर्मेत्याह । इयं दे विश्वायुः । अन्तरिक्षं विश्वव्यचाः । असौ विश्वकर्मा । इमानेवैतामिर्लोकान्यथापूर्वं दुहे ” [ब्रा० का० ३ प्र० २ अ० ३] इति । दुग्ध इत्यर्थः । किंच बहुक्षीरमदानेन संगुष्टो विश्वापुष्ट्वादिकमाशीर्वादं मयुक्त्वा इत्यभिप्रायान्तरमाह—“ अथो यथा मवात्रे पुण्यमाशास्ते । एवमेवैना एतदुपस्तौति । तस्मात्पादादित्युन्नीय वन्दमाना उपस्तुवन्तः पशून्दुहन्ति ” [ब्रा० का० ३ प्र० २ अ० ३] इति । यथा लोके प्रभूतं धनं दत्तवते राज्ञे चिरं जीवित्वाशीर्वादं पुरोधः करोति । एवमेवैतेन मन्त्रेण गाः स्तौति । यस्माच्छास्त्रीमदोहने स्तुतिशान्नायते तस्माच्छौकिकदोहनेऽपि प्रभूतं क्षीरं पूर्वेद्युरदादिति निश्चित्य हस्तेन वन्दमाना वाचा मम माता मम भगिनीत्येवं गाँः स्तुवन्तो दुहन्ति । एतत्काण्ड-

१ क. ग. "त्याहानु" । २ स. "तीयामा" । ३ स. "तीयामा" । ४ क. ग. तां ।

(दोहनार्था मन्त्राः)

गतेषु मन्त्रेष्वनाम्नात् कंचिन्मन्त्रमुत्पाद्य विनियुङ्क्ते—“ बहु दुग्धीन्द्राय देवेभ्यो हविरिति ब्राह्मं विसृजते । यथादेवतमेव प्रतीति । दैव्यस्य च मानुषस्य च व्यावृत्तयै ” [ब्रा० का० ३ प्र० २ अ० ३] इति । हे दोग्धस्त्वमिन्द्राय तदनुचरेभ्यश्च देवेभ्यः पर्याप्तं बहु क्षीरं संपादयितुं तिसृभ्य उत्तरा गा दुग्धि । तत्र समन्त्रकं गोजयदोहनमिन्द्रार्थममन्त्रकमितरगोदोहनं तदीयानुचरेभ्य इति यथादेशतत्वं प्रभूतत्वेन मानुषदोहनाव्यावृत्तिः । कल्पे त्वच्छिद्रकाण्डोक्त एव नत्समानार्थो मन्त्रो विनियुक्तः—“ बहु दुग्धीन्द्राय देवेभ्यो हव्यमाप्सामतां पुनः । वत्सेभ्यो मनुष्येभ्यः पुनर्दोहाय कल्पतामिति त्रिवाचं विसृजेत् ” इति । ब्राह्मणेऽप्येतस्यैव मन्त्रस्य प्रतीकमस्तु । अर्थतो निर्देशाद्भविरिति पदं पाठभेदः । मन्त्रावृत्तिं विधत्ते—“ त्रिराह । त्रिषत्या हि देवाः ” [ब्रा० का० ३ प्र० २ अ० ३] इति । त्रिरुक्ते सत्यत्वबुद्धिर्येषां ते त्रिषत्याः । भौतं कुम्भीस्पर्शनं च विनैव तिसृभ्योऽधिका गा दोहयेदिति विधत्ते—“ अवाचंघमोऽनन्वारम्योत्तराः । अपरिमितमेवावरुन्धे ” [ब्रा० का० ३ प्र० २ अ० ३] इति । उत्तरासामपि गवां दोहने बहुदेवसहिनायेन्द्रायापरिमितं क्षीरं संपादितं भवति । तूष्णीमुत्तरा दोहयित्वेत्यमन्त्रकदोहनं कल्पे दर्शितम् । पूर्वपक्षत्वेन दारुपात्रं निषेधति—“ न दारुपात्रेण दुह्यात् । अग्निवद्द्वै दारुपात्रम् । यद्दारुपात्रेण दुह्यात् । यातयाम्ना हविषा यजेत ” [ब्रा० का० ३ प्र० २ अ० ३] इति । मन्थनेनाभिव्यञ्जमानोऽग्निः पूर्वं गूढो दारुणि वर्तत इत्यग्निसहितं दारुपात्रं तत्रत्येनाग्निना क्षीरस्य स्वीकृतत्वाद्भविसो गतरसत्वम् । सिद्धान्तरूपत्वेन तत्पात्रं विधत्ते—“ अथो सत्त्वाहुः । पुरोडाशमुखानि वै हवींश्चि । नेत इतः पुरोडाशश्च हविषो यामोऽस्तीति । काममेव दारुपात्रेण दुह्यात् ” [ब्रा० का० ३ प्र० २ अ० ३] इति । पूर्वं निषेधवादिनो हविषस्तत्त्वं न जानन्ति । अतस्तद्ब्यावृत्त्यर्थमथोशब्दः । अभिज्ञास्त्वेवमाहुः । लोके तावदपूपौदनादीनां क्षुभिवर्तकत्वेन प्राधान्यं दृष्टं दधिक्षीरादीनां तु सहकारित्वमेव । ततो यागेष्वपि पुरोडाशचरुमांसान्येव सारवन्ति हवींषि न तु पुरोडाशादवाचीनस्य क्षीरादिहविषः कश्चित्सारोऽस्ति शोऽग्निना स्वी क्रियेत । तस्माद्दारुपात्रदोहनं न विरुध्यत इति । “यवुपधुपरि शिरो हरेत् । प्राणान्विच्छिद्यात् । अघोऽघः शिरो हरति ” इत्यादाविव नेत इतः पुरोडाशमिति वीप्सा द्वितीया च चरुपुरोडाशादत्यन्तमर्वाचीनस्ये-

(दोहनार्था मन्त्राः)

त्यर्थे । पुनरप्यन्यं पूर्वपक्षमाह—सूत्र एव न दुसात् । असतो वा एष संभूतः । यच्छूद्रः । अहविरेव तदित्याहुः । यच्छूद्रो दोग्धीति ” [ब्रा० का० ३ प्र० २ अ० ३] इति । असतोऽधमावयवात्पादाज्जातः । राखान्तमाह—“ अग्निहोत्रमेव न दुसाच्छूद्रः । तद्धि नोत्पुनन्ति । यदा खलु वै पवित्रमत्येति । अथ तद्धविरिति ” [ब्रा० का० ३ प्र० २ अ० ३] इति । अग्निहोत्रहविष उत्पन्ननाभावान्नास्ति शूत्रस्पर्शशुद्धिः । इदं तु हविरुत्पन्नस्य त्रिरावृत्त्या पवित्रमतिशयेन प्राप्नोतीति शुद्धमेव ।

संपृच्यध्वामिति । कल्पः—दोहनेऽप आनीय संक्षालनमानमति संपृच्यध्वमृतावरीरुर्मिणीर्मधुमत्तपा मन्त्रा धनस्य सातये ” इति ।

कृतशब्देन सत्यवाचिना जलेऽवश्यंभाविक्षालनसामर्थ्यमुपलक्ष्यते । हे सामर्थ्यवत्य आपो मयं कुम्भीगतेन क्षीरेण संपृका भवत । कीदृशो मयम् । कार्मि-मत्त्वेनात्यन्तमाधुर्येण हर्षहेतुत्वेन च क्षीरसदृश्यः । किमर्थः संपर्कः, सान्नाय्यलक्षणधनलाभार्थः । सामर्थ्योर्मिमाधुर्यगुणोपन्यासाद्न रससंपर्को विवक्षितः । न तु अव्यसंपर्कमानमित्याह—“ संपृच्यध्वमृतावरीरित्याह । अपां वैवोधनीनां च रसस्य सत्सृजति । तस्मादपां वीषधीनां च रसमुपजीवायः ” [ब्रा० का० ३ प्र० २ अ० ३] इति । दोहपात्रक्षालनेन स्वाकुतमोऽपां रसः । कुम्भीगतक्षीरस्वरूपमेव गोभिर्मक्षितानामोषधीनां रसः । तदसदृश्यं कुम्भ्यां संसृष्टम् । यस्मादु-मथमेर्लनं प्रशस्तं तस्माद्वर्ध सर्वे तदुभयमुपजीवायः । एतच्च लोकमसिद्धम् । छन्दोगास्तुभययोपजीवनं विशदीकृत्याऽऽमनन्ति—“ अन्नमशितं वेधा विधीयते तस्य यः स्थविष्ठो धातुस्तत्पुरीषं भवति यो मध्यमस्तन्मांसं योऽणिष्ठस्तन्मनः । आपः पित्तस्त्रेधा विधीयन्ते तासां यः स्थविष्ठो धातुस्तन्मूत्रं भवति यो मध्यमस्तल्लोहितं योऽणिष्ठः स प्राणः ” [छा० ६ । ५ । १] इति । धनलाभोक्तिप्रयोजनं दर्शयति—“ मन्त्रा धनस्य सातये इत्याह । पुष्टिमेव यजमाने दधाति ” [ब्रा० का० ३ प्र० २ अ० ३] इति ।

सोमेनेति । कल्पः—“ अथैनतत्त्वोदगुहास्य शीवं कृत्वा तिरःपवित्रं दध्नाऽऽक्षन्कि सोमेन त्वाऽऽतन्धीन्द्राय दधीति ” इति ।

हे क्षीर दधिरूपेण सोमेन त्वाभातनन्मि । तेनाऽऽतन्धनेन निष्पन्नं दधीन्द्राय होष्यते । नन्वत्र सोमशब्देन मुख्यं सोमं परित्यज्य कुतो दध्युपलक्ष्यते । ब्राह्म-

(दोहनार्था मन्त्रा)

णान्तरबलादिति ब्रूमः । तत्र ह्यातश्चनद्रव्यविशेषैर्देवताविशेषाणां मीतिं ब्रुवती
 श्रुतिर्दध्न इन्द्रमियत्वं दर्शयति—“ यत्पूतीकैर्वा पर्णवल्कैर्वाऽऽतश्च्ययात्सौम्यं तद्य-
 त्कलै राक्षसं तद्यत्तण्डुलैर्वैभदेवं तद्यदातश्चनेन मानुषं तद्यद्दध्ना तत्सेन्द्रं तद्य-
 ध्नाऽऽतनक्ति सेन्द्रस्वाय ” इति । अत्राऽऽतश्चने मुख्यं दधिशब्दं परित्यज्य
 गौणस्य सोमशब्दस्थोपादाने प्रयोजनमाह—“ सोमेन त्वाऽऽतनश्चीन्द्राय वधी-
 त्याह । सोममेवैनत्करोति ” [भा०का० ३ प्र० २ अ० ३] इति । सांनाय्यस्य
 सोमीकरणं प्रयोजनं तस्यापि प्रयोजनमाह—“ यो वै सोमं भक्षयित्वा संवत्सरं
 सोमं न पिबति । पुनर्भक्ष्योऽस्य सोमपीथो भवति । सोमः खलु वै सांनाय्यम् ।
 य एवं विद्वान्सांनाय्यं पिबति । अपुनर्भक्ष्योऽस्य सोमपीथो भवति ” [भा० का०
 ३ प्र० २ अ० ३] इति । सोमपीथः पातव्यत्वेन विहितः सोम इत्यर्थः ।
 अभिष्टोभमनुष्ठाय संवत्सरमतिवाह्य यः सोमयागं न करोति तेनावश्यमसौ
 कर्तव्यः । “ वसन्ते वसन्ते ज्योतिषा यजेत ” इति तद्विधानात् । यदि ब्रह्मा-
 भावादिनिमित्तेन न प्रतिपद्येत तदा तद्भावनया सोमीकृतं सांनाय्यं पिबतस्तद्वै-
 कल्यं परिह्रियते । अस्ति ह्यनुष्ठानुमत्राक्तस्य सर्वत्र भावनया तत्पूर्तिः । अत एव
 बृहदारण्यके सूत्रिप्रकरणे ब्रह्मचारिणो गार्हस्थ्यधर्मं वाञ्छतस्तदसंभवे सत्युपा-
 सनया तत्पूर्तिराज्जायते—“ एकाकी कामयते जाया मे स्थादथ प्रजायेयाथ वित्तं
 मे स्थादथ कर्म कुर्वीयेति स यावदप्येतेषामेकैकं न प्राप्नोत्यकृत्स्न एव तावन्म-
 न्यते तस्यो कृत्स्नता मन एवास्याऽऽत्मा वाग्जाया प्राणः प्रजा चक्षुर्मानुषं वित्तं
 चक्षुषा हि तद्विन्दते श्रोत्रं दैव्यं श्रोत्रेण हि तच्छृणोत्यात्मैवास्य कर्माऽऽत्मना हि
 कर्म करोति ” [बृ० १-४-१७] इति । आत्मा देहः । वेदगम्यं मन्त्रादिकं
 दैवं वित्तम् । अतः सोमभावनया वैकल्यपरिहारो युज्यते । कुम्भाः पिधानाय
 पात्रविशेषं विधत्ते—“ न मृन्मयेनापिदध्यात् । मन्मृन्मयेनापिदध्यात् । पितृदेव-
 त्यं स्यात् । अयस्पात्रेण वा दारुपात्रेण वाऽपिदधाति । तद्धि सदेवम् ” [भा०
 का० ३ प्र० २ अ० ३] इति । पितृणां मृत्पात्रमुदकुम्भश्चाद्दादौ सिद्धम् ।
 दारुपात्रस्य सदेवत्वं दोहनपात्रावगतं मन्त्रान्तराद्वा । तत्रैवाम्नायते—“अमृन्मयं
 देवपात्रं यज्ञस्याऽऽयुषि प्रयुज्यताम् ” इति । अयस्पात्रस्याप्येतद्द्रष्टव्यम् ।
 पिधानपात्रस्य सोदकत्वं विधत्ते—“ उदन्वद्भवति । आपो वै रक्षोघ्नीः । रक्ष-

(दोहनार्था मन्वाः)

सामपहत्यै ” [ब्रा० का० ३ प्र० २ अ० ३] इति । स्वाभिमानिदेवतामु-
खेनापां रक्षोघ्नत्वम् । पिधानाय मन्त्रमुत्पाद्य व्याचष्टे—“ अदस्तमसि विष्णवे
त्वित्याह । यज्ञो वै विष्णुः । यज्ञायैवैनद्वस्तं करोति ” [ब्रा० का० ३ प्र०
२ अ० ३] इति । अदस्तमनुपक्षिणम् । कल्पे तु प्रतीकमिदमित्यभिप्रेत्याच्छि-
द्रकाण्डमन्त्रो विनियुक्तः—“ अथैनद्वन्वता कश्तेन चमसैन वाऽपिदधादि ।
अदस्तमसि विष्णवे त्वा यज्ञायपिदधाम्यहम् । अद्भिररिक्तेन पात्रेण याः पूताः
परिशेरते ” इति । प्रथमपक्षे हे सांनाम्येऽपि विष्णवे त्वाऽपिदधामित्यध्याहारः ।

विष्णो इति । कल्पः—“ अथैतदुपरिव निदधावि यत्र गुप्तं मन्वते विष्णो
हव्यं रक्षस्वेति ” इति ।

अत्र रक्षणार्थमेव विष्णुसंशोधनं न त्विन्द्रवृद्धिः स्वीकारायेत्यमुमाभिप्रायं
विशदयति—“ विष्णो हव्यं रक्षस्वेत्याह गुप्त्यै ” [ब्रा० का० ३ प्र० २
अ० ३] इति । शास्त्रावर्हिषोरिव सांनाम्येऽपि विद्यते—“ अनधः सादयति ।
गर्भाणां भृत्या अमपादाय । तस्माद्गर्भाः मजानामप्रपादुकाः । उपरीष निदधाति ।
उपरीष हि सुवर्गो लोकः । सुवर्गस्य लोकस्य समष्टयै ” [ब्रा० का० ३ प्र०
२ अ० ३] इति ।

अत्र विनियोगसंग्रहः—

“ शुन्ध सांनाम्यपानाणि प्रोक्ष्य मातेवि कुम्भिकाम् ।
संस्थाम्यामौ वसू शास्त्रापवित्रं तत्र निक्षिपेत् ॥ १ ॥
हुत विन्वुन्सेति गाथ दुग्धास्त्रिसोऽभिमन्त्रयेत् ।
संपृ संक्षालनं क्षिप्त्वा सोमे दध्नाऽऽतनक्ति हि ।
विष्णोऽनधो दधात्यस्मिस्तृतीये दश वर्णिताः ॥ २ ॥

अथ भीमांसा—

एत्र तृतीयाध्यायस्य तृतीयपादे विचारितम्—

“ शुन्धध्वमिति मन्त्रोऽयं पौरोडाशिकशोधने ।
सांनाम्यपात्रशुद्धौ वा प्रथमोऽस्तु समाख्यया ॥
पौरोडाशिकमित्यत्र प्रकृत्या तद्धितेन वा ।
संनिध्यनुक्तिः कल्पः कृत्तत्वाच्चरमः क्रमात् ” इति ।

“ शुन्धध्वं दैव्याय कर्मणे ” इत्ययं मन्त्रः पौरोडाशिकमिति याज्ञिकैः
समाख्याते काण्डे पाठितत्वात्समाख्यया पुरोडाशकाण्डोक्तानामुल्लखलजुद्धादीनां

(दोहनार्था मन्त्रः)

शोधनेऽङ्गमिति चेत् । भैवम् । पौरोडाशिकमिति समाख्यायां प्रकृतिः पुरोडा-
शमात्रमभिधत्ते । तद्धितप्रत्ययश्च तत्संबन्धिकाण्डम् । न चैतावता पुरोडाशपा-
त्राणां मन्त्रसंनिधिः प्रत्यक्षो भवति, किंत्वर्थापत्त्या कल्प्यते । यद्युक्तः संनि-
धिर्न स्यात्तदा मन्त्रग्रन्थस्य पौरोडाशिकसमाख्या न स्यात् । न ह्यभावसंहि-
तानामिषे त्वादिमन्त्राणामाग्नेयकाण्डसमाख्या भवति । संनिहितानां तु “बुद्धानः
प्रथमम् ” इत्यादिमन्त्राणां भवत्येषा समाख्या । तस्मात्काण्डसमाख्यया संनिधिं
परिकल्प्य तत्संनिध्यन्वधानुपपत्त्या परस्पराकाङ्क्षारूपं पौरोडाशिकपात्रप्रकरणं
कल्पयित्वा तद्द्वारा वाक्यलिङ्गश्रुतीः कल्पयित्वा तथा श्रुत्या विनियोग इति
समाख्याया विपक्षवर्षः । सांनाय्यपात्राणां शोधनमन्त्रसंनिधिस्तु प्रत्यक्षः । इध्मा-
वर्हिःसंपादनस्य मुष्टिनिर्वापस्य चान्तरालं सांनाय्यपात्राणां देशः । उक्तमन्त्रधे-
ध्मावर्हिर्मिर्वापाविषमयोर्मन्त्रानुवाकयोर्मध्यमेऽनुवाके पठ्यते । तेन च प्रत्यक्षसं-
निधिना प्रकरणादीनां चतुर्णामेव कल्पनासंनिधिः संनिष्ठप्यते । तस्मात्क्रमेण
समाख्यां बाधित्वा सांनाय्यपात्रशोधनशेषो मन्त्र इत्यर्थं चरमः पक्षोऽभ्यु-
पेतव्यः । तस्मिन्नेवाध्याये षष्ठपादे विचारितम्—

“ शास्त्रालेदादयो दोहधर्माः सायं व्यवस्थिताः ।

प्रातश्च सन्ति वा सायं स्थानान्ते पूर्ववत्स्थिताः ॥

आनर्थक्यप्रतिहतिः पूर्ववन्नैव विद्यते ।

बलिनीश्वरः प्रकरणात्प्रातर्दोहेऽपि सन्ति ते ” इति ।

दर्शपूर्णमासप्रकरणे पलाशशास्त्रालेदनं तथा शास्त्रया वत्सप्राकरणमित्या-
दयो दोहधर्माः समाम्नादाः । दोहौ च द्वौ विद्येते । अमावास्थार्थां राजावेको
दोहः । प्रतिपदि प्रातरपरो दोहः । तत्र पूर्वन्यायेन स्थानबलात्प्राथमिके सायं-
दोहे प्रथमश्रुतास्ते धर्मा व्यवदिष्ठन्त इति चेत् । भैवम् । वैषम्यात् । पूर्वत्र हि
सोमे विशसनादिधर्माणामन्वयात्प्रकरणमानर्थक्यप्रतिहतम् । अतोऽर्थाशोभीय-
पशौ स्थानबलात्ते धर्मा व्यवस्थिताः । इह तु नास्त्यानर्थक्यप्रतिहतिः । ततः
प्रकरणेन स्थानं बाधित्वा द्वयोर्दोहयोस्ते धर्मा अभ्युपेयाः ।

दशमाध्यायस्थाष्टमे पादे विचारितम्—

“ स्वाहित्युक्तिर्दोहोमे संहारः स्यान्न वाऽग्निमः ।

पूर्वन्यायाश्च तन्मन्त्रे स्थाहाकाराविधित्वतः ॥

(दोहनार्था मन्त्राः)

विधिरथेऽपि नियत्यै स्यान्न व्यत्यासवषट्कृती ।

होमान्तरे वषट्कारस्वाहाकारविकल्पनम् ॥ इति ॥

अनारभ्य भ्रूयते—“वषट्कारेण स्वाहाकारेण वा देवेभ्योऽन्नं प्रदीयते” इति ।
 दर्विहोमविशेषे श्रूयते—“पृथिव्यै स्वाहाऽन्तारिक्षाय स्वाहा” इति । तत्र पूर्वा-
 धिकरणे यथाऽनारभ्यविहितस्य सामदक्षस्य प्राकरणिकेन सामदक्षविधिनोप-
 संहारे सति विकृत्यन्तरे सामदक्षं नास्ति तथेहाप्यनारभ्यवादेन विहितस्य स्वाहा-
 कारस्य दर्विहोमप्रकरणपठितमन्त्रगतेन स्वाहाशब्देनोपसंहारे सति होमान्तरेषु
 नास्ति स्वाहाकार इति प्राप्ते ब्रूमः—“पृथिव्यै स्वाहा” इति मन्त्रपाठोऽयम् ।
 न तत्र स्वाहाकारोऽनारभ्याधीतब्राह्मणवाक्यनैव विधीयते । न खलु “यथा-
 दित्या अशुभाप्यायन्ति” इत्यादियाज्यामन्त्रगतादित्यादिशब्दाः कस्यचि-
 दर्थस्य विधायका दृष्टाः । यथा सिद्धार्थवाचकादित्यशब्दो न विधत्ते यथा
 वा क्रियावाचित्वेऽपि वर्तमानार्थं आप्याययन्तीति न विधायकस्तथा वैदिकह-
 विर्विषयो देवस्य दत्तमित्यस्मिन्मन्त्रे वर्तमानः स्वाहाशब्दो नोच्चारणं विदधाति ।
 तथा सत्पुपसंहारोपसंहारकयोरेकविधयत्वशङ्काया अप्यभावात्नास्त्येषात्र पूर्व-
 म्यामः । ननु प्रकरणादिना मन्त्रस्य होमे विनियुक्तत्वास्वाहाकारविधिरर्था-
 क्तम्यत इति चेत्, एवमपि ब्राह्मणवाक्येन पक्षे प्राप्तः स्वाहाकारो नियम्यते—
 अस्मिन्पुपहोमे स्वाहाकारेणैवान्नं प्रदीयत इति । ततः पाक्षिको वषट्कारोऽर्था-
 निवर्तते । किञ्च पुरस्तात्स्वाहाकारा वा अन्ये देवा उपरिष्ठात्स्वाहाकारा अग्न्य
 इति ब्राह्मणोक्त्यायेन स्वाहा पृथिव्या इत्यपि पाठः पक्षे प्राप्नोति । तत्र
 “पृथिव्यै स्वाहा” इत्येव पठेदिति नियम्यते । अर्थाद्व्यवस्थासो निवर्तते ।
 तस्माद्विधित्वविधित्वयोरुपसंहाराभवेन होमान्तरेऽनारभ्य विहितो वषट्कार-
 स्वाहाकारविकल्पः सुस्थितो भवति । एवं च सति “हुतः श्लोकः” “स्वाहा
 छावापृथिवीभ्याम्” इति मन्त्रांशार्था सूचितस्य स्वाहाकारविकल्पस्य न कदा-
 प्यिदमनुपपत्तिः ।

प्रथमाध्यायस्य द्वितीयपादे किञ्चिद्विचारितम्—

“तेन ह्यन्नमिति प्रोक्तो वादो हेतुरुत स्तुतिः ।

दिना श्रुता हेतुताऽथः शूर्पादन्यच्च साधनम् ॥

शूर्पसाधनता श्रौती नार्थोतैः सा विकल्प्यते ।

अतो निरर्थको हेतुः स्तुतिस्तु स्यात्प्रवर्तिका” इति ॥

इदमाम्नायते-“ शूर्पेण जुहोति तेन स्रञ्चं क्रियते ” इति । अयमर्थवादो विधेयशूर्पे हेतुत्वेनान्वेति । हिशब्दस्य हेतुवाचित्वात् । यस्मादन्नसाधनं तस्माच्छूर्पेण होतव्यमित्युक्ते यद्यदन्नसाधनं दर्वीपिठरादिकं तेन सर्वेण होतव्यमिति लभ्यते । ततः पिठरादयः शूर्पेण सह विकल्पन्त इति प्राप्ते ब्रूमः-शूर्पस्य होमसाधनत्वं श्रौतं तृतीयया तदवगमात्पिठरादीनां त्वानुपानिकमतोऽसमानबलत्वाच्च विकल्पो युक्तस्ततो हेतुव्यर्थः । स्तुतिस्तु प्ररोचनाधोपयुक्ता । तस्मात्स्तुदित्वेनान्वयः । अनेनैव न्यायेन प्रकृतेऽपि “ अग्निहोत्रमेव न दुस्याच्छूद्रः । तद्धि नोत्पुनन्ति ” इत्यत्र हिशब्दस्य हेतुत्वाद्यत्र यत्र नास्त्युत्पन्नं तत्र तत्र शूद्रस्पर्शो निषिद्ध इति व्याघौ सत्यामुत्पन्नरहितानां त्रीहियवादीनां कदाचिच्छूद्रेण स्पृष्टानां यागयोग्यत्वं न स्यादिति पूर्वः पक्षः । तद्धि नोत्पुनन्तीत्यस्यार्थवादस्य स्तावकत्वेन हेतुमतिपादकत्वाभावाभोक्तो दोष इति राज्ञान्तः ।

अथ व्याकरणम्-

शुन्धध्वमित्यत्र धातुरुदात्तः । शप्प्रत्ययः पिप्वादानुदात्तः । अदुपदेशादुत्तरं लसार्धधातुकमप्यनुदात्तम् । दैव्यशब्दो यजन्तत्वेन ङित्यादिरित्याद्युदात्तः । मातरिश्वशब्दो धिषणोदिवन्मध्योदात्तः । घर्मोऽसीत्योकारस्योदात्तानुदात्तघोरोकाराकारयोः स्थाने पतितत्वादेकादेशस्वरेण नित्यमुदात्तत्वे प्राप्ते तदपवादः “ स्वरितो वाऽनुदात्तेऽपदादौ ” [पा० ८-२-६] उत्तरपदस्याऽऽदावनुदात्ते परत उदात्तानुदात्तयोर्य एकादेशः स विकल्पेन स्वारितः स्यादित्योकारः स्वरितः । पृथिव्यसीत्यत्र “ उदात्तस्वरितयोर्यणः स्वरितोऽनुदात्तस्य ” [पा० ८-२-४] उदात्तस्य वा स्वरितस्य वा स्थाने यो घणतस्मादुत्तरस्यानुदात्तस्य स्वरितः स्यादित्यकारः स्वरितः । विश्वस्य घायो वारणं यस्या वृष्टेः सा विश्वधायाः । यत्र पूर्वपदप्रकृतिस्वरः प्राप्तः । विश्वशब्दश्च स्वत आद्युदात्तः । विश्वे देवा ऋतावृध इत्यादौ दर्शनात् । इह तु “ बहुर्वाहौ विश्वं संज्ञायाम् ” [पा० ६-२-१०६] इति विश्वमित्येतत्पूर्वपदमन्तोदात्तम् । परमशब्दो नपुंसकालिङ्गोऽपि नित्यनपुंसकत्वाभावात्पिप्वास्वरेणान्तोदात्तः । इहस्वेत्यत्र पृथग्वाक्यत्वेन पदात्परत्वाभावाच्च निघातः । किंतु धातुस्वरशप्स्वरलसार्धधातुकस्वराः । परमेण धाम्ना इहस्वेत्येकवाक्यत्वेऽपि इहस्व मा ह्योश्चेति समुच्चयविवक्षया चकारस्य लुप्तत्वेन “ चादि-

[बोहनार्थी मन्त्राः]

सोपे विभाषा ” [पा० ८-१-६३] इति निघण्टस्य विकल्पो दृष्टव्यः । वसु-
शब्दो वृषादिः । पवित्रमित्यत्र “ पुषः संज्ञायाम् ” [पा० ३-२-१८५] इति
पूङ्धातोरेत्रमत्यमे सतीकार उदात्तः । शतधारशब्दः शतवल्शशब्दवत् । वृत्तोऽ-
न्नय इत्यत्र बर्भोऽस्तीतिषदोकारः स्वरितः । बृहन्महतोरुपसंख्यानमिति बृहच्छ-
ब्दादुत्तरस्या अजादिविभक्तेरुदात्तत्वम् । कं सुखमकं दुःखं तच्च विद्यते यस्वासौ
नाकः पूर्वपदप्रकृतिस्वरः । स्वाहाशब्दो निषेधः । द्यावापृथिवीशब्दस्य “ देव-
ताइदे च ” [पा० ६-२-१४१] इत्युभयपदप्रकृतिस्वरत्वादाद्यन्तावुदात्तौ ।
विश्वधाया इतिषद्विश्वधुरित्यादयः । अतावरीरोमन्त्रिसत्त्वाभिघातः । ऊर्मिशब्दस्य
फिट्स्वरः । ङीघनुदात्तः । मधुशब्दो वृषादिः । मतुप्तमपावधनुदात्तौ । धनशब्दो
नपुंसकस्वरः । सोमेन्द्रविष्णुशब्दा वृषादिगताः । हवस्य होमस्य योग्यं हव्यं
मत्ययस्वरः ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थमकाशे कृष्णयजुर्वे-

दीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये प्रथमकाण्डे प्रथमप्रपाठके

तृतीयोऽनुवाकः ॥ ३ ॥

[अथ प्रथमाष्टके प्रथमप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः] ।

कर्मणे वां देवेभ्यः शकेयं वेषाय त्वा प्रत्यु-
ष्ट* रक्षः प्रत्युष्टा अरांतयो धूरंसि धूर्व धूर्वन्तं
धूर्व तं योऽस्मान्धूर्वति तं धूर्वयं वयं धूर्वा-
मस्त्वं देवानामसि सस्त्रितमं पप्रितमं जुष्टतमं
वस्त्रितमं देवहृतममहनुतमसि हविर्धानं ह*
हंस्व मा ह्वामित्रस्य त्वा चक्षुषा प्रेक्ष मा मेमां
सं विंश्या मा त्वा (१) हि*सिषमुरु वाताय
देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्वाह्वभ्यां पुष्णो
हस्ताभ्यामन्नये जुष्टं निर्वपाम्यग्नीषोमाभ्यामिदं

देवानामिदमु नः सह स्फात्यै त्वा नारात्यै सु-
 वरमि वि स्वेषं वैश्वानरं ज्योतिर्ह*हन्तां दुर्या
 घावापृथिव्योरुर्वन्तरिक्षमन्विह्यदित्यास्त्वोपस्थे
 सादयाम्यग्नें हव्य* रक्षस्व (२) ॥

(मा त्वा षट्त्वारिंशच्च)

इति छण्णयजुर्वेदीयतैत्तिरियसंहितायां प्रथमाष्टके
 प्रथमप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः ॥ ४ ॥

(अथ प्रथमकाण्डे प्रथमप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः) ।

अनुवाकत्रयेणो पर्वदिनकर्तव्यं समापितमुत्तरैर्दशभिरनुवाकैः प्रतिपदिनकर्तव्य-
 मभिधातव्यम् । तत्र प्रथमं तावदस्मिंश्चतुर्थोऽनुवाके हविर्निर्वापोऽभिधीयते ।

कर्मण इति । बोधायनः—“ अथ पातहुर्वेऽग्निहोत्रे हस्तौ संमृशते कर्मणे
 वां देवेभ्यः शक्यमिति ” इति ।

आपस्तम्बः—“ कर्मणे वां देवेभ्यः शक्यमिति हस्तावदनिज्य ” इति ।

हे हस्तौ देवानां संबन्धिने कर्मणे प्रक्षालितौ युवां प्रयोक्तुं शक्तो भूयासम् ।
 विनाऽपि प्रक्षालनं लौकिकशक्तेः सद्भावाच्छास्त्रीप्रशक्त्यर्थो मन्त्रः प्रक्षालनहे-
 तुरित्यभिप्रेत्याऽऽह—“ कर्मणे वां देवेभ्यः शक्यमित्याह शक्त्यै ” [ब्रा० का०
 ३ प्र० २ अ० ४] इति । कंचिन्मन्त्रमुत्पाद्य तृणास्तरणे विनियुङ्क्ते—“ यज्ञस्य
 वै संततिमनु प्रजाः पशवो यजमानस्य संतायन्ते । यज्ञस्य विच्छित्तिमनु प्रजाः
 पशवो यजमानस्य विच्छिद्यन्ते । यज्ञस्य संततिरसि यज्ञस्य त्वा संतत्यै स्तृणामि
 संतत्यै त्वा यज्ञस्येत्याहवनीयात्संतनेति । यजमानस्य प्रजायै पशूनां संव-
 त्यै ” [ब्रा० का० ३ प्र० २ अ० ४] इति । यज्ञस्य त्वा संतत्या इत्येषां
 पदानामादरार्थेन द्विरभ्यासेन भूमिर्ग्रथा न दृश्यते तथा स्तरणीयमिति सूच्यते ।
 अत एवान्यवाऽऽम्नातम्—“ अनतिदृश्वः स्तृणाति ” इति । स्तरणपदेशस्याऽऽ-
 शन्तौ कल्पे दर्शितौ—“ गार्हपत्यात्प्रक्रम्य संततामुलपराजीः स्तृणात्याहवनीयात् ”
 इति । उलपराजिस्तृणाविशेषः । प्रणयनं विद्यते—“ अणः प्रणयति ” [ब्रा०
 का० ३ प्र० २ अ० ४] इति । तत्प्रकारः कल्पे दर्शितः—“ अंधोत्तरेण

[हविर्निर्वापार्थं मन्वाः]

गार्हपत्यमुपविश्य करसं वा चमसं वा मणीतामणयनमानीय तस्मिन् स्तिरःपवित्र-
मप आनयन्नाह ब्रह्मन्त्रपः प्रणेप्यामि यजमान वाचं यच्छेति प्रसूतः समं प्राणै-
र्धारयमाणो विषिञ्चन्हत्वोत्तरेणाऽऽहवनीयं दर्भेषु सादयित्वा ” इति । प्रणयन-
विधेरर्थवादमाह—“ अद्वा वा आपः । अद्वामेवाऽऽरभ्य प्रणीय प्रचरति ” [ब्रा०
का० ३ प्र० २ अ० ४] इति । अपां अद्वाजनकत्वेन अद्वात्वरूपत्वमुपचर्यते ।
तज्जनकत्वं च श्रुत्यन्तरे समाम्नातम्—“ आपो हास्मै अद्वां संनमन्ते पुण्याय
कर्मणे ” इति । दृश्यते च स्नानाचमनोपेतस्य अद्वातिशयः । पूर्वोक्तमेव प्रणयन-
विधिं पुनः पुनरनूद्य बहुधा स्तौति—“ अपः प्रणयति । यज्ञो वा आपः । यज्ञ-
मेवाऽऽरभ्य प्रणीय प्रचरति । अपः प्रणयति । वज्रो वा आपः । वज्रमेव
भ्रातृभ्येभ्यः प्रहृत्य प्रणीय प्रचरति । अपः प्रणयति । आपो वै रक्षोघ्नीः ।
रक्षसामपहत्यै । अपः प्रणयति । आपो वै देवानां भियं धाम । देवानामेव भियं
धाम प्रणीय प्रचरति । अपः प्रणयति । आपो वै सर्वा देवताः । देवता एवाऽऽ-
रभ्य प्रणीय प्रचरति ” [ब्रा० का० ३ प्र० २ अ० ४] इति । यज्ञो
यथाऽभीष्टस्वर्गसाधनं तद्दद्यामभीष्टपीरयादिसाधनत्वाद्यज्ञत्वम् । मणीताभिरद्भिः
पिष्टस्य संयवनं प्रचरणम् । यथा वज्रो वैरिणं वारयति तद्ददापः शत्रुं वारयन्ति ।
रक्षोघ्नीत्वं पुरैवोक्तम् । वृष्ट्युदकस्य देवमियधाम्नो घृष्टोकादुत्पन्नत्वादर्पां तद्दा-
मत्वम् । देवास्तावदार्ष्टिं प्रविश्य तद्भावं प्राप्ताः । तथा च श्रूयते—“ देवासुराः
संयन्ता आसन् । ते देवा बिभ्यन्तोऽग्निं प्राविशन् । तस्मादाहुरग्निः सर्वा देवता
इति ” इति । स चाग्निरप्सु प्रविष्टः । “ स निलायत । सोऽपः प्राविशत् ”
इति श्रुतेः । तस्मादर्पां सर्वदेवतात्वम् । ब्राह्मणान्तराद्वा तथात्वं द्रष्टव्यम् ।

वेषायेति । कल्पः—“ आदत्ते दक्षिणेनाग्निहोत्रहवणीं सव्येन शूर्पं वेषाय
त्येति ” इति ।

तदेतदुभयं यज्ञायुधमध्यपाणि । तानि यज्ञायुधान्यवैवमाम्नातानि—स्वमश्च
कपालानि चाग्निहोत्रहवणी च शूर्पं च कृष्णाजिनं च शम्भा चोलूखलं च
मुसलं च इषच्चोपला चैतानि वै दश यज्ञायुधानि ” इति । तेषां प्रयोगप्रकार-
स्तत्रैव दर्शितः—“ उत्तरेण गार्हपत्याहवनीयौ दर्भान्सस्तीर्य वृद्धं न्यश्चि पात्राणि
प्रमुनक्ति दशापराणि दश पूर्वाणि स्फुशश्च कपालानि चेति यथासमास्तातमप-

[हविर्निर्वापार्था मन्त्राः]

राणि प्रयुज्य सुवे जुहुमुपभृतं ध्रुवां वेवं पात्रीमाज्यस्थालीं प्राञ्चिन्नहरणमिहापात्रं
 प्रणीताप्रणयनमिति पूर्वाणि तान्युत्तरेणावशिष्टान्यन्वाहार्यस्थालीं मदन्तीमुपवेशं
 प्रातर्दोहपानाणीति प्रणीताप्रणयनं पानसंसादनात्पूर्वमेके समापनन्ति ” इति ।
 तत्राग्निहोत्रहवण्यादाने शास्त्रान्तरमन्त्र उदाहृतः—“ पानस्पत्याऽसि दक्षाय
 त्वेत्यग्निहोत्रहवणीमादत्ते ” इति । तस्माद्देषाय त्वेति मन्त्रेण शूर्पमादत्ते । वेषो
 व्याहिमान्मज्जस्तदर्थं भोः शूर्पं त्वामाददे । अत्रार्थावबोधकाल एव वाक्यपूर्तये
 पदाध्याहारः । अनुष्ठानकाले तु न लौकिकं पदमध्याहर्तव्यम् । अनाम्नातस्यो-
 हादिषडमन्त्रत्वात् । अवबुद्धस्यार्थस्य वाक्यैकदेशेनापि संस्कारोद्बोधे सति
 स्मृत्युत्पत्तेः । अमन्त्रत्वादेव तद्द्वारकस्मृत्या नास्त्यदृष्टं किञ्चित् । सूर्याय जुष्टं
 निर्वापार्थमित्यादीनमन्त्रानपि प्रयुञ्जते । अन्यथाऽग्रमे जुष्टमित्येवमाम्नातस्यैव
 प्रयोगे सौर्यकर्मसमवेतस्यार्थस्य स्मृत्यभावप्रसङ्गात् । शूर्पस्य यज्ञार्थत्वं निर्वा-
 पावघातादौ प्रसिद्धमित्याह—“ वेषाय त्वेत्याह । वेषाय क्षेमदादत्ते ” [ब्रा०
 का० ३ प्र० १ अ० ४] इति ।

प्रत्युष्टमिति । कल्पः—“ प्रत्युष्टः रक्षः प्रत्युष्टा अरातय इत्याहवनीये
 गार्हपत्ये वा पतितस्य ” इति ।

व्याचष्टे—“ प्रत्युष्टः रक्षः प्रत्युष्टा अरातय इत्याह । रक्षसापपहत्यै ”
 [ब्रा० का० ३ प्र० २ अ० ४] इति ।

धूरसीति । कल्पः—“ जघनेन गार्हपत्यमग्निष्ठमनो भवति तस्यैत्योचरां
 युगधुरमभिभृशति धूरसि धूर्वं धूर्वन्तं धूर्वं तं योऽस्मान्धूर्वति तं धूर्वं यं धर्मं
 धूर्वाम इति ” इति ।

श्रीहिरूपहविर्धारकशकटसंबन्धिनो युगस्य बलीवद्वहनप्रदेशो कश्चिद्विस-
 कोऽग्निः शास्त्रदृष्टोऽस्ति तं प्रार्थयते—भो बह्वे त्वं हिंसकोऽसि । ततः पापरूपं
 हिंसकं विनाशय । किञ्च यो राक्षसादिर्यागविघ्नेनास्माञ्छिधांसति तमपि
 विनाशय । यं वाऽऽलस्यादिरूपं वैरिणं वयं धूर्वामो जिघांसामस्तमपि विना-
 शय । बह्व्याधारभूताया युगधुरः संस्पृशं विधत्ते—“ धूरसीत्याह । एष वै
 धुर्योऽग्निः । तं यदनुपस्पृश्यातीयात् । अध्वर्युं च यजमानं च मदहेत् । उपस्पृ-
 श्यात्येति । अध्वर्युश्च यजमानस्य चापदाहाय ” [ब्रा० का० ३ प्र० २

[हविर्निर्वापार्था मन्त्राः]

अ० ४] इति । तं धूर्वति वाक्ययोः पौनरुक्त्यभ्रमं निवारयति—“ धूर्वं तं योऽस्मान्धूर्वति तं धूर्वं यं वयं धूर्वाम इत्याह । द्वा वाव पुरुषौ । यं चैव धूर्वति । यथैर्न धूर्वति । तावुभौ शुचाऽर्षयति ” [ब्रा० का० ३ प्र० २ अ० ४] इति । शोकेन योजयदीत्यर्थः ।

त्वं देवानामिति । कल्पः—“अनोऽभिमन्त्रयते त्वं देवानामसि सक्षितमं पमितमं जुष्टतमं वक्रितमं देवहृतममहुरुतमसि हविर्धानं इ२इस्व मा ह्यारिति ” इति ।

भोः शकट त्वं देवानां संबन्धि भवसि । ततः शुद्धतमं व्रीहिभिः पूर्णतमं मियतमं हविषो वाहकतमं देवानामाह्वातुतमं वासि । किञ्च व्रीहिभारपादितव-
करवरहितं हविषो धारकमस्यतो इदं भव भ्रमं मा भूः । मन्त्रस्य प्रथमभागे स्पष्टार्थत्वं दर्शयति—“ त्वं देवानामसि सक्षितमं पमितमं जुष्टतमं वक्रितमं देवहृतम-
मित्याह । यथायजुरेवैतत् ” [ब्रा० का० ३ प्र० २ अ० ४] इति । मन्त्रपदैर्योऽर्थो यथा प्रतीयते स तथैव न त्वन्न कश्चिद्विवक्षाविशेषोऽस्ति । द्वितीयभागे व्रीहि-
भारप्रयुक्तं सौधिल्यं वार्यत इत्याह—“ अहुरुतमसि हविर्धानमित्याहानार्थे ” [ब्रा० का० ३ प्र० २ अ० ४] इति । तृतीयभागे स्वयमप्यारोहं शकटस्य धैर्यं संपाद्यत इत्याह—“ इ२इस्व मा ह्यारित्याह धृत्यै ” [ब्रा० का० ३ प्र० २ अ० ४] इति । अत एवाऽऽपस्तम्ब उत्तरस्य भागस्य मन्त्रान्तरत्वमभिप्रेत्याऽऽह—“ अहुरुतमसि हविर्धानमित्यारोहति ” इति ।

मित्रस्येति । कल्पः—“ अथ पुरोह्याशीयान्मेक्षते मित्रस्य त्वा चक्षुषा मेक्षे मा भेर्मा संविकथा मा त्वा हि२सिषमिति ” इति ।

हे व्रीहिसमूह जगन्मित्रस्य सूर्यस्य चक्षुषा त्वामवलोकयामि न तु वैरिचक्षुषा । ततो मा भेर्माऽन्न कम्पिषाः । अहं तु त्वां न मारयामि । अनुकूलोऽयामिति शुद्धचुत्पादनाय मित्रशब्दप्रयोग इत्याह—“ मित्रस्य त्वा चक्षुषा मेक्ष इत्याह मित्रत्वाय ” [ब्रा० का० ३ प्र० २ अ० ४] इति । मयकम्पयोरपि हिंसा-
वान्तरभेदत्वमित्यभिप्रेत्याऽऽह—“ मा भेर्मा संविकथा मा त्वा हि२सिषमित्याह हिंसायै ” [ब्रा० का० ३ प्र० २ अ० ४] इति ।

उर्विति । कल्पः—“ उरु वातायेति परिणाहमर्षच्छाद्य ” इति ।

हे करिष्यमाणद्वार त्वमेतेन पिधानभूततृष्याद्यपनयनेन वायुप्रवेशार्थं विस्तीर्णं

भव । वायुप्रवेशे प्रयोजनमाह—“ यद्वै किञ्च वातो नाभिधाति । तत्सर्वं वरुण-
दवत्यम् । उरु वादायेत्याह । अवारुणमेवैनत्करोति ” [ब्रा० का० ३ प्र० २
अ० ४] इति । यद्द्रव्यमावृतत्वेन वायुर्न स्पृशति तस्य सर्वस्याऽऽवरको वरुणः
स्वामी । तच्च स्वामित्वं वायुना निवर्त्यते ।

देवस्येति । कल्पः—“ अथ निर्वपति । देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनो-
र्बाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्यामग्नेश् जुष्टं निर्वपामीति ” इति ।

तत्प्रकारः सूत्रे दर्शितः—“ शूर्पे पवित्रे निधाय तस्मिन्नाग्निहोत्रहवण्या
हवींषि निर्वपति तथा वा पवित्रवत्या ” इति ।

व्याचेष्ट—“ देवस्य त्वा सवितुः प्रसव इत्याह प्रसूत्यै । अश्विनोर्बाहुभ्या-
मित्याह । अश्विनी हि देवानामध्वर्युं आस्ताम् । पूष्णो हस्ताभ्यामित्याह यत्यै ।
अग्नये जुष्टं निर्वपामीत्याह । अग्नय एवैनाञ्जुष्टं निर्वपति ” [ब्रा० का०
३ प्र० २ अ० ४] इति । एनान्त्रीहीन्धियं हविर्यथा भवति तथा निर्वपति ।
आवृत्तिं विधत्ते—“ विर्यजुषा । इय इमे लोकाः । एषां लोकानामाप्त्यै ।
तूष्णीं चतुर्थम् । अपरिमितमेवावरुन्धे ” [ब्रा० का० ३ प्र० २ अ० ४]
इति ।

अग्नीषोमाभ्यामिति । आपस्तम्बः—“ एवमुत्तरं यथादेवतमग्नीषोमाभ्या-
मिति पौर्णमास्याम् ” इति ।

तदिदं स्पष्टी चकार बौधायनः—“ एतामेव प्रतिपदं कृत्वाऽग्नीषोमाभ्यामिति
पौर्णमास्यामिन्द्राय वैमूर्धायेति चेन्द्राग्निभ्यामित्यमावास्यायामसंनयत इन्द्रायेति
संनयतो महेन्द्रायेति वा यदि महेन्द्रयाजी भवति ” इति ।

देवस्य त्वेत्येतमेव भागमुपक्रमं कृत्वा जुष्टं निर्वपामीत्युपसंहारं कृत्वा तयो-
र्मध्येऽग्नीषोमाभ्यामिति प्रयोक्तव्यम् । एतत्सर्वमभिधेत्याऽऽह—“ स एवमेवानु-
पूर्वः हवींषि निर्वपति ” [ब्रा० का० ३ प्र० २ अ० ४] इति ।

इदमिति । कल्पः—“ इदं देवानामिति निरुक्तानभिमृशतीदमु नः सहेत्यव-
शिष्टान् ” इति ।

शूर्पे निरुक्तमिदं देवानामेव स्वमिदं तु शकटस्थं देवैः सहितानाभस्मार्कं स्व
यागान्तराणामस्माभिः करिष्यमाणत्वाद्भोक्ष्यमाणत्वाच्च । भागधोरसांकर्षाय मन्त्र-

[हविर्निर्वापार्था मन्त्राः]

इममित्याह—“ इदं देवानामिदमु नः सहेत्याह ध्यावृत्तै ” [ब्रा० का० ३ प्र० २ अ० ४] इति ।

स्फात्या इति । कल्पः—“स्फात्यै त्वा नारात्या इति निरुत्तानेवामिमन्त्र्य ” इति ।

हे हविरभिवृद्ध्यै त्वामभिमन्त्रयामि । तत्राभिवर्धनमदानाय न भवति किंतु देवेभ्यो दातुमेव । सोऽयं मन्त्रो हविषोऽवस्कन्दनेन क्षयो मा भूदित्येवं रक्षार्थं इत्याह—“ स्फात्यै त्वा नारात्या इत्याह गुप्त्यै ” [ब्रा० का० ३ प्र० २ अ० ४] इति ।

सुवरिति । बौधायनः—“ अथाऽऽहवनीयमीक्षते सुवरभि विरुषेवं वैश्वानरं ष्योतिरिति ” इति ।

आपस्तम्बस्तु मन्त्रभेदमभिधेत्याऽऽह—“ सुवरभि विरुषेवमिति सर्वं विहारमनुषीक्षते वैश्वानरं ष्योतिरित्याहवनीयम् ” इति ।

स्वर्गसाधनत्वेन स्वर्गरूपं सर्वयागप्रदेशमभितो विशेषेण पश्यामि । आह-
वनीयामि स्वर्गमकाशकष्योतिःस्वरूपं पश्यामि । शकटस्थोपरिभागे परितः
कटवेष्टिते तमस्विनि प्रदेशेऽवस्थितस्य बहिरवलोकनमप्यपेक्षितमित्याह—“ तम-
सीव वा एषोऽन्तश्चरति । यः परीणहि । सुवरभि विरुषेवं वैश्वानरं ष्योति-
रित्याह । सुवरेवाभि विपश्यति वैश्वानरं ष्योतिः ” [ब्रा० का० ३ प्र० २
अ० ४] इति ।

दृशन्तामिति । बौधायनः—“ अथ गृहानन्वीक्षते दृशन्तां दुर्यां घावा-
पृथिव्योरिति ” इति । आपस्तम्बः—“ दृशन्तां दुर्यां घावापृथिव्योरिति प्रत्य-
वैरुष ” इति ।

इहलोकपरलोकघोरस्मद्गृहा दृढी भवन्तु । अदाढ्यंशङ्कायाः सद्भावादाढ्य-
माशंसनीयमित्याह—“ घावापृथिवी हविषि गृहीत उद्वेपेताम् । दृशन्तां दुर्यां
घावापृथिव्योरित्याह । गृहाणां घावापृथिव्योर्धृत्यै ” [ब्रा० का० ३ प्र० २
अ० ४] इति । गृहीतहविष्कः किंवाद्दिश्य यक्ष्यतीत्यज्ञानालोकघोर्भयेन क-
म्पः प्राप्तः । दृशन्तामित्युक्ते सत्येवदिनाश उद्देश्यो न भवतीति निश्चयाद्द्वैर्षं
भवति ।

उर्वेति । कल्पः “ उर्वन्तरिक्षमन्विहीति हरति ” इति ।

व्याचष्टे—“ उर्वन्तरिक्षमन्विहीत्याह गत्यै ” [ब्रा० का० ३ प्र० २ अ० ४] इति ।

अदित्या इति । कल्पः—“ एत्योत्तरेण गार्हपत्यमुपसादयत्यदित्यास्त्वोपस्थे सादयामीति ” इति ।

अदितिशब्दस्य भूमिरर्थ इत्याह—“ अदित्यास्त्वोपस्थे सादयामीत्याह । इत्थं वा अदितिः । अस्था एवैनदुपस्थे सादयति ” [ब्रा० का० ३ प्र० २ अ० ४] इति ।

अग्न इति । कल्पः—“ गार्हपत्यमभिमन्त्रयते—अग्ने हव्यं रक्षस्वेति ” इति ।

अत्र हविषो रक्षामात्रं विवक्षितमित्याह—“ अग्ने हव्यं रक्षस्वेत्याह गुप्त्यै ” [ब्रा० का० ३ प्र० २ अ० ४] इति ।

अत्र विनियोगसंग्रहः—

कर्मणे हस्तयोः शुद्धिर्वेषा शूर्पपरिमहः ।

मृत्युष्टमिति संतप्य धुः स्पृशेच्छकटे घुरम् ॥ १ ॥

त्वमीषां संस्पृशेद्दृष्ट्वा शकटं त्वधिरोहति ।

उर्वन्तर्धिमपच्छाद्य मित्रेति हविरीक्षते ॥ २ ॥

देवेति निर्वपेदग्नीत्यपि पूर्वानुपञ्जनात् ।

इदं निरुपतच्छेषौ स्पृशेत्स्फात्यभिमन्त्रणम् ।

सुवर्धिहारं वीक्ष्याथ वैशा पूर्वाग्निवीक्षणम् ।

दृष्ट्वावरुक्षोरु गच्छेदादि भूमौ हि सादयेत् ।

अग्नेऽभिमन्त्रणं मन्त्रा उक्ता एकोनविंशतिः ॥ ४ ॥

अथ मीमांसा—

तत्र केचित्साधान्यविचारा उच्यन्ते । यद्यपीषे त्वेत्यत्रैवैते वक्तव्यास्तथाऽपि सर्वत्र संचारव्युत्पत्तये तत्तदनुवाकेषु वर्ण्यन्ते ।

द्वादशाध्यायस्य तृतीयपादे विचारितम्—

“ अनध्याये मन्त्रपाठः कर्तव्यो नास्त्यस्ति वा न सः ।

तत्पाठस्य निषिद्धत्वादस्ति तत्रानिवेधः ” इति ॥

[हविर्निर्वाप्याथ मन्त्रः]

“ पर्वणि नाभ्येतव्यम् ” इति निषिद्धत्वादनभ्यायेषु क्रतुप्रयोगे मन्त्रपाठो नास्तीति चेत्, भैवम् । निषेधस्य ग्रहणार्थाध्ययनविषयत्वात्क्रतुप्रयोगे तदभावात् । अन्यथा प्रतिपद्येवेष्टेर्विहितत्वेन मन्त्रपाठाभावे तदध्ययनमनर्थकं स्यात् । तस्मात्प्रतिपदि “ कर्मणे वाम् ” इत्यादयो मन्त्राः पठितव्याः ।

तत्रैवान्यद्विचारितम्—

“ स्वरो मन्त्रे भाषिकः किं स्यात्मावचनिकोऽथवा ।

ब्राह्मणोकेरादिमोऽन्यस्तदुक्तेर्लक्षणत्वतः ” इति ॥

एतद्वेदीयब्राह्मणस्वरो भाषिक इत्युच्यते । तदुक्तमाचार्यैः—

“ छन्दोगा बह्वृचाश्चैव तथा वाजसनेभिः ।

उच्चनीचस्वरं प्राहुः स वै भाषिक उच्यते ” इति ।

सोऽर्थ भाषिकः क्रतौ मन्त्रेषु प्रयोक्तव्यः । क्रतुः । ब्राह्मणोक्तत्वात् । मन्त्रस्य लिङ्गविनिर्वाण्यतया स्वरविशेषविधानाद्यैव ब्राह्मणे मन्त्र उपादीयत इति प्राप्ते ज्ञमः—त हि ब्राह्मणे मन्त्रः पठ्यते, किंतु मन्त्रमन्त्रसिद्धस्वराद्युपेतं मन्त्रकाण्डोत्पन्नं मन्त्रमुपलक्षयितुं तदुपलक्षणसमर्थानि मन्त्रोपक्रमसदृशानि कानिचिदक्षराण्युच्चार्यन्ते, यथा—“ इमामगृभ्यान् रक्षनामृतस्येत्यश्राभिधानीमादत्ते ” इति । एतमेवाभिप्रायं द्योतयितुं ऋषिच्छब्दान्तरेणोपलक्षयते, यथा—“ सावित्राणि जुहोति मसूत्यै ” इति । यत्र लिङ्गनिर्वाण्यो विनिर्वाण्यस्तत्र ब्राह्मणमनुवाक्यमस्तु । तस्मात्प्रावचनिकः स्वरः क्रतौ कर्मणे वामित्यादिमन्त्राणां प्रयोक्तव्यः ।

तत्रैवान्यद्विचारितम्—

“ ब्राह्मणोत्पन्नमन्त्रस्य त्रैस्वर्यं भाषिकोऽथवा ।

आद्योऽन्यमन्त्रवन्मैवं स्वरान्तरविषयर्जदात् ” इति ॥

“ वानस्पत्योऽपि ” इत्यर्थं मन्त्रो ब्राह्मण एवोत्पन्नः । तस्याप्यन्यमन्त्रवत्प्रावचनिकस्वर इति चेत् । भैवम् । मन्त्रकाण्डे तदपाठेन तत्स्वराभावात् । तस्मात्प्रावचनिकस्वरः । यद्यपि “ यज्ञस्य संततिः ” इति तैत्तिरीयब्राह्मणोत्पन्नो मन्त्रस्त्रैस्वर्येणाऽऽम्नायते तथाऽपि “ सोमस्य राज्ञे क्रीताय मोक्षमाणायानुब्रूहि ” इत्येवमादीनां बह्वृचब्राह्मणोत्पन्नमन्त्राणामर्थं भाषिकः स्वरः ।

अन्यदपि तत्रैव चिन्तितम्—

“ यदा कदाचिन्मन्त्रान्ते वा कर्मानियमाद्भवेत् ।

आद्यो भैवं छत्स्वजम्भस्मृतेरङ्गत्वतोऽन्विमः ” इति ।

(हविर्निर्वापार्था मन्त्राः)

“ इषे त्वा ” इति मन्त्रः शाखाछेदे करणम् । “ इमामगृभ्णन् ” इति रश्नादाने । तत्र संशयः—किं मन्त्रादौ कर्म कर्तव्यं किंवाऽगृभ्णन् रश्नामित्येवं-विधस्य कर्मप्रकाशकमन्त्रस्थोच्चारणकाले किंवा यस्य कस्यचित्पदस्योच्चारण-काल आहोस्विन्मन्त्रान्देश्यवा ततोऽपि किंचिद्विलम्बेनेति । तत्र नियामकभा-वाद्यदा कदाचिदिति प्राप्ते ब्रूमः—ऋत्स्त्रमन्त्रजन्यमर्थस्मरणं कर्मणोऽङ्गम् । तस्य मन्त्रसमाप्तेः पूर्वं नोदेति । विलम्बे तत्पत्रं स्मरणं विनश्यतीति परिशेषात् “ क-र्मणे वाम् ” इत्यादिमन्त्राते कर्म संनिपतेत् ।

तृतीयाध्यायस्य प्रथमपादे विचारितम्—

“ हस्तौ द्व्यवनेनिके स्तुणात्सुलपराजिकाम् ।

दर्भास्तरण एवाङ्गं हस्तशुद्धिरुताखिले ॥

तन्मात्राङ्गत्वमत्र स्यादानन्तर्यात्मकात्कमात् ।

लिङ्गप्रकरणाभ्यां तु सर्वानुष्ठानशेषता ” इति ॥

दर्शपूर्णमासयोः श्रूयते—“ हस्तावनेनिके । उलपराजी २ स्तुणाति ” इति । वेद्यामास्वरितुं संपादितः स्तम्भ उलपराजी । तत्र हस्तशुद्धिदर्भास्तरणवाक्ययोर्नै-रन्तर्येण पाठात्कर्मप्रमाणेन हस्तशुद्धिरास्तरणमात्रस्याङ्गमिति चेन्मैवम् । अवने-जनं हस्तसंस्कारः । संस्कृतौ च हस्तौ सर्वानुष्ठानयोग्यावित्येतादृशं सामर्थ्यं लि-ङ्गम् । प्रकरणं च दर्शपूर्णमासयोः स्फुटम् । अतः प्रबलाभ्यां लिङ्गप्रकरणाभ्यां कर्मबाधात्सर्वशेषो हस्तशुद्धिः । अयं न्यायो वाग्यमेऽपि द्रष्टव्यः ।

चतुर्थाध्यायस्य तृतीयपादे धित्तितम्—

“ मृन्मये प्रणयेत्कामी नित्येऽप्येतदुतेतरत् ।

आकाङ्क्षा संनिधिश्चास्ति तस्मान्नित्येऽपि मृन्मयम् ॥

कामार्थत्वादयोग्यत्वं सामान्यविहितेन च ।

आकाङ्क्षाया निवृत्तत्वाच्चित्यार्थमितरद्भवेत् ” इति ॥

अपः प्रणयतीति प्रकृत्य श्रूयते—“ मृन्मयेन प्रतिष्ठाकामस्य प्रणयेत् ” इति । तत्रापां प्रणयनस्य नित्येऽपि प्रयोगे मृन्मयपात्रमेव साधनम् । कुतः । नित्येऽपि पात्रस्थाऽऽकाङ्क्षाक्षितत्वात् । न च लोकसिद्धं किंचित्पात्रमुपादीयत इति वाच्यम् । भौते कर्मण्यश्रुताच्छ्रुतस्य संनिहितत्वादिति माप्ते ब्रूमः—

[हविर्निर्वापार्था मन्त्राः]

कामार्थं मृन्मयमान्नातम् । तच्च सति कामे योग्यम् । न हि पाक्षिकं कामं निमित्तीकृत्य प्रवृत्तं नित्यस्य योग्यं भवति । पात्राकाङ्क्षा तु सामान्यतो विहितेन निवर्तते । “अपः प्रणयति” इति हि पात्रमनुपपन्नस्य विहितम् । तत्रान्यथाऽनुपपत्त्या पात्रं सामान्येनाऽऽक्षिपति । तस्मान्नित्यप्रयोगे तत्काम्यं मृन्मयं नान्वेति । किंत्वितरत्पात्रं किंचिदुपादेयम् । “वमसेनापः प्रणयेत्” इति नित्ये पात्रं विधीयत इति चेत्तर्हि छत्वाचिन्ताऽस्तु ।

द्वितीयाध्यायस्य प्रथमपादे चिन्तितम्—

“देवस्य त्वेति मन्त्रस्य भिन्नत्वमथैकत्वा ।

एक्यमयोजकस्याप्यदुर्बोधत्वेन भिन्नता ॥

विभागे सति साकाङ्क्षत्वैकार्थत्वं मयोजकम् ।

तस्माद्वाक्यैक्यमेतेन यजुरन्तोऽवधार्यते” इति ॥

दर्शपूर्णमासयोराम्नायते—“देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽधिगोर्वाहृभ्यां पुष्पो हस्ताभ्यामग्नये जुष्टं निर्वापामि” इति । तत्र वाक्यानि भिन्नानि भवितुमर्हन्ति । कुतः । एकत्वनिवामकस्य दुर्बोधत्वात् । अर्थैक्यं वाक्यैक्ये मयोजकमिति चेत् । एकस्मिन्पदेऽतिव्याप्तेः । पदसमूहस्य वाक्यत्वे समूहानामत्र बहूनां संभवाद्वाक्यं नावधार्यत इति प्राप्ते ब्रूमः—यद्विभागे साकाङ्क्षमविभागे चैकार्थं तदेकं वाक्यमिति नियामकम् । विभागे साकाङ्क्षमित्येवोक्तेऽतिव्याप्तिः स्यात् । “स्योनं ते सदनं करोमि घृतस्य धारया सुशेवं कल्पयामि तस्मिन्सीदामृते प्रवितिष्ठ वीहीर्णा मेध सुमनस्यमानः” इत्यत्र तस्मिन्सीदित्यादिपदसमूहस्य साकाङ्क्षत्वमस्त्यतस्तद्व्यवच्छेत्तुमेकार्थमित्युक्तम् । न हि तत्रैकार्थत्वमस्ति । पूर्वसमूहस्य सदनकरणमर्थः । उत्तरसमूहस्य पुरोडाशप्रतिष्ठापनमर्थः । स्योनं समीचीनं सुशेवं सुष्टु सेवितुं योग्यमिति प्रथमवाक्यस्यार्थः । वीहीर्णा मेध वीहिसारभूत पुरोडाशेत्यर्थः । अत्र द्वयोः समूहयोर्वाक्यद्वयत्वमुभयवादि-सिद्धं तदेकार्थमित्यनेन वार्यते । एकार्थमित्युक्तेऽतिव्याप्तिः । भगो वा विभजतु पूषा वा विभजत्वित्थनयोर्भिन्नमन्त्रत्वेन संमतयोः पदसमूहयोस्तात्पर्यविषयस्य ब्रह्मविभागरूपस्यार्थस्यैकत्वात्तद्व्यवच्छेत्तुं विभागे साकाङ्क्षमित्युक्तम् । प्रकृतेऽग्नये जुष्टमित्यादिसमूहे पृथक्कृते पूर्वं देवस्य त्वेति समूहो न निराकाङ्क्षः । एकीकृते तु छत्स्नस्यैक एवार्थो निर्वापः । एतेनैकवाक्यत्वनिर्णयेनानियतपारिणामस्य यजुषोऽवसानं निश्चेतुं शक्यम् ।

तत्रैवान्यद्विचारितम्—

“ या ते अग्ने रजेत्यध्याहारो यद्वाऽनुषङ्गनम् ।

तनूरित्यन्वशेषत्वादध्याहारोऽत्र लौकिकः ॥

वेदाकाङ्क्षा पूरणीया वेदेनेत्यनुषङ्गनम् ।

अन्वशेषोऽपि बुद्धिस्थो लौकिकस्तु न तादृशः ” इति ॥

ज्योतिष्टोम उपसद्धोमेष्वेवमान्नायते—“ या ते अग्नेऽयाशया तनूर्वापिष्टा गह्वरेष्टोमं वचो अपावधीं त्वेषं वचो अपावधीं स्वाहा । या ते अग्ने रजाशया । या ते अग्ने हराशया ” इति । अयमर्थः—अयसा रजतेन हिरण्येन च निर्मिता अग्नेस्तिस्त्रस्तनवः । तास्वाद्या घेयमुक्ता साऽतिशयेन प्रवृद्धा गह्वरे क्षीणद्रव्ये ऋहेऽवस्थिता तथा तन्वा क्षुत्पिपासे गोवधाद्युपपातकं वीरहत्यादिकं च महापातकं हस्तघानस्मीति । तथा च ब्राह्मणम्—“ उग्रं वचो अपावधीं त्वेषं वचो अपावधीं स्वाहेति । अशनयापिपासे ह वा उग्रं वचः । एनश्च वैरहृत्यं च त्वेषं वचः ” इति । तत्र स्वाहान्तः प्रथमो मन्त्रः संपूर्णवाक्यत्वान्निराकाङ्क्षः । द्वितीयतृतीयमन्त्रयोराकाङ्क्षां पूरयितुमुचितो लौकिको वाक्यशेषोऽप्यहर्तव्यः । न हि तनूर्वापिष्टेत्यादिभागस्तयोरन्वेतुं व्याज्यः । तस्य प्रथममन्त्रशेषत्वादिति प्राप्ते श्रूमः—वैदिकयोर्मन्त्रयोराकाङ्क्षा वैदिकेनैव वाक्यशेषेण पूरणीयाः । ततस्तनूर्वापिष्टेत्यादिभाग उत्तरयोर्मन्त्रयोरनुषज्यते । यद्यप्यसाक्यशेषस्तथाऽपि बुद्धिस्थः सन्कल्पनीयादध्याहारोत्संनिच्छ्यते । तस्मादनुषङ्गः कर्तव्यः । एवं च सति प्रकृतेऽप्यग्नीषोमाभ्यामित्यस्मिन्मन्त्रे देवस्य त्वेत्यादिपूर्वभागो जुष्टमित्याद्युत्तरभागश्चानुषङ्गनीयः ।

नवमाध्यायस्य प्रथमपादे चिन्तितम्—

“ सवित्रश्याङ्ग्रहनीयं न वाऽर्थः संगतस्ततः ।

रूढो नाविस्तस्यैव निर्वापान्वयसंभवात् ” इति ॥

“ देवस्य त्वा सवितुः प्रसवे ” इत्यस्मिन्नेव मन्त्रे सवित्रश्रिपूषशब्दाः कर्मसंगतं देवतारूपपर्ययमभिधातुमर्हन्ति । तथा सति दृष्टप्रयोजनलाभात् । अग्निश्च कर्मसमवेता देवता । ततः कयाचिदपि व्युरपत्त्या सवित्रादिशब्दैरग्निरभिधीयताम् । अधोच्यतेऽग्निशब्देनैवाग्नेरभिधानात्पुनस्तदाभिधानं व्यर्थम् । किंच देवतान्तरेषु रूढास्ते शब्दा नाग्निमभिदध्युरिति । एवं तर्हि तास्त्रिसौ

(हविर्निर्वापार्था मन्त्राः)

देवता अग्निना सह कर्मणि विकल्प्यन्ताम् । ततः प्राकृतस्य मन्त्रस्य विकृति-
ष्वतिदेशे सति सवित्रादिशब्दस्थाने तत्तद्देवतावाचकशब्द ऊहनीय इति प्राप्ते
ब्रूमः—नात्रोहः कर्तव्यः । कुतः । अविकृतस्यैव मन्त्रस्य निर्वापशेषत्वेनाश्व-
यसंभवात् । न हि प्रकृतावभिना सह-सवित्रादिवेतानां विकल्पो वाक्यभेदा-
द्विदोषप्रसङ्गात् । तस्मान्निर्वापस्तावकानां सवित्रादिशब्दानां कर्मण्यसमवेतार्थ-
स्वाप्तास्त्युहः ।

तत्रैवान्यच्चिन्तितम्—

“ तत्राग्निशब्दो नोहः स्यादूहो वा स्तावकत्वतः ।

सवित्रादिवदाद्यो नो समवेतार्थवर्णनात् ” इति ॥

तस्मिन्पूर्वोक्त एव मन्त्रेऽग्नये जुष्टमित्ययमग्निशब्दो विकृतिषु नोहनीयः ।
कुतः । देवतान्तरवाचिसवित्रादिशब्दवदग्निशब्दस्याप्यत्र निर्वापस्तावकत्वेन पाठा-
दिति प्राप्ते ब्रूमः—विषमो दृष्टान्तः । कर्मण्यस्तसमवेतार्थाः सवित्रादिशब्दाः ।
अग्निशब्दस्वाग्नेये कर्मणि समवेतमर्थं ब्रूते । नन्वत्र जुष्टशब्दोऽसमवेतार्थः ।
निर्वापात्पूर्वं हविषो जुष्टत्वाभावात् । तद्योमादग्निशब्दोऽपि तथा स्यादिति
चेत् । वैवम् । जुष्टं यथा भवति तथा निर्वपामीति क्रियाविशेषणत्वेन भविष्य-
ज्जोषणपरत्वे सति समवेतार्थत्वात् । तस्मात्सूर्ययज्ञे सूर्याय जुष्टं निर्वपामीत्ये-
वमूहनीयम् । एवं च सति प्रकृतेऽपीन्द्राय वैमूषाय जुष्टमित्याद्युहः कर्तव्यः ।

द्वितीयाध्यायस्य प्रथमपादे चिन्तितम्—

“ ऊहप्रवरनाम्नां किं मन्त्रताऽस्त्यथवा न हि ।

मन्त्रास्तदेकवाक्यत्वात् तल्लक्षणवर्जनात् ” इति ॥

“ अग्नये जुष्टं निर्वपामि ” इत्यस्य सौर्यवरौ सूर्याय जुष्टमित्येवं पदान्तर-
प्रक्षेप ऊहः । अदीक्षिष्टायं ब्राह्मण इत्यस्य मन्त्रस्य दोषत्वेन प्रयोगकाले देव-
वृत्तोऽयमिति ब्राह्मणनामधेयविशेषं पठन्ति । तथा वरणमन्त्रेषु—आङ्गिरसबार्हस्प-
त्यभारद्वाजगोत्रं ब्राह्मणं त्वा वृणीमह इति प्रवरं पठन्ति । एतेषामूहप्रवरनामधेया-
नां मन्त्रत्वमस्ति । कुतः । मन्त्रेण सहैकवाक्यत्वात्, इति चेन्नैवम् । माशिकप्र-
सिद्धिरूपस्य मन्त्रलक्षणस्योहादावभावात् । न ह्यप्येतार ऊहादीन्मन्त्रकाण्डेऽधी-
यते । तस्मान्नास्ति मन्त्रत्वम् । तथा सतीन्द्राय वैमूषाय जुष्टमित्याद्युहस्य मन्त्र-
त्वाभावात्स्वरवैकल्येऽपि मन्त्रो हीन इत्यादिनोक्तौ दोषो न भविष्यति । तदेवं
मन्त्रसंभाविता विचारा वर्धिषाः ॥

अथ व्याकरणम्—

कर्मणे वामित्पादिशब्देषु नन्विषयस्येत्यादिकं पूर्वोक्तं यथास्योगमनुसंधेयम् ।
वेषशब्दो वृषादिः । प्रथमद्वितीययोर्धूर्वशब्दयोर्वाक्यादित्वेन षदात्परत्वं नास्तीति
निघाताभावः । तृतीयस्य तं धूर्वेत्येषु षदादुत्तरत्वादस्ति निघातः । योऽस्मान्धूर्व-
ति मं धूर्वाम इत्यनयोर्धूर्वशब्दयोगान्निघातो निषिद्धः । “ निपातैर्यद्यदिहन्तकु-
विजेचेच्चणकश्चिद्यत्रयुक्तम् ” [पा० ८-१-३] एतैर्यदादिभिर्गुक्तं न निहन्य-
ते । साक्षिपमिशब्दयोः किन्प्रत्यस्य निष्वादाद्युदात्तः । जुष्टशब्दो गतः । बद्धि-
शब्दो वृषादिः । देवानाह्वयतीति देवहरित्यत्र तत्पुरुषे तुल्यार्थेति द्वितीयान्तपूर्व-
पदप्रकृतिस्वरः प्राप्ताः । स च छदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेण बाध्यते । अहुरुतमित्यव्य-
यपूर्वपदप्रकृतिस्वरः । हविर्धानमित्यत्र लुट्प्रत्ययात्पूर्वस्य धाञ्शब्दस्योदात्तत्वात्स-
मासे छदुत्तरपदप्रकृतिस्वरः । इहस्वेति गतम् । भेक्ष इत्यत्रोत्तरपदादेरनुदात्तत्वेऽ-
पि स्वरितो वाऽनुदात्त इत्यस्य विकल्पितत्वादेकादेश इत्युदात्तः । मां भेरित्यत्र
षादिलोपसूत्रेण निघातस्य विकल्पितत्वाद्वातुस्वरः । वातशब्दो वृषादिः । सवि-
स्तुरित्यत्र प्रातिपदिकान्तोदात्तस्य विभक्त्या सहैकादेशे सत्युकार उदात्तः । मसव
इत्यत्र सुभावेरप्यत्यये सति तस्य चित्वाद्वातुस्वर एव शिष्यते । ततः समासे
छदुत्तरपदप्रकृतिस्वरे प्राप्ते तदपवादः “ थाथषञ्क्ताज्जिब्रकरणात् ” [पा० ६-
२-१४४] गतेः कारकादुपपदाच्चोत्तरेषां थादीनामथानां प्रत्ययानामन्त उदात्तः
स्यात् । पूषण इत्यत्रानुदात्तस्य च यत्रेति विभक्तिरुदात्ता । अशीषोमाम्यामित्य-
शिशब्दस्यान्तोदात्तत्वात्सोमशब्दस्य चाऽऽद्युदात्तत्वात्समासे देवताद्वन्द्वे चेति युगप-
दुभयोः प्रकृतिस्वरत्वम् । उशब्दस्यानुदात्तत्वं स्वरादिपाठे निपातितम् । सहशब्द-
स्य निपातत्वाभावेन फिट्स्वरः । स्फात्या इत्यत्र स्फाधीघातोर्ध्वन्तादुत्तरस्य कि-
न्प्रत्ययस्य निष्त्वेन स्फाशब्दस्योदात्तत्वप्राप्तावप्युदात्तस्य णिचो लुप्तत्वादुदात्तनि-
वृत्तिस्वरेणं किन्नुदात्त इति उदात्तयण इति विभक्तिरुदात्ता । अशतिशब्दस्य
नञ्जत्पुरुषत्वादाव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । सुवरिति वृषादिः । अभीति फिट्स्वरः ।
क्षीत्युपसर्गस्वरः । इहस्वन्तामित्यत्र वाक्यदित्वान्निघाताभावः । थावाप्राथम्योरि-
त्यत्रोदात्तयण इति विभक्तिरुदात्ता । उपस्थशब्दः पृषोदरादिः ॥

(श्रीसप्तयातार्या मन्त्राः)

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये प्रथमकाण्डे प्रथमप्रपाठके

चतुर्थोऽनुवाकः ॥ ४ ॥

[अथ प्रथमाष्टके प्रथमप्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः] ।

देवो वः सवितोत्पुनात्वच्छिद्रेण पवित्रेण वसोः
सूर्यस्य रश्मिभिरापो देधीरग्रेपुषो अग्नेगुवोऽ-
ग्रं इमं यत्नं नयताग्ने यज्ञपतिं धत्त युष्मानि-
न्द्रोऽवृणीत वृत्रतुर्ये युयमिन्द्रमवृणीध्वं वृत्र-
तुर्ये प्रोक्षिताः स्थाग्नये वो जुष्टं प्रोक्षाम्यग्नी-
षोमाभ्या* इन्द्रध्वं देव्याय कर्मणे देवयज्या-
या अवधूत* रक्षोऽवधूता अरातयोऽदित्या-
स्त्वगंसि प्रति त्वा (१) पृथिवी वैत्स्वधिष-
र्वणमंसि वानस्पत्यं प्रति त्वाऽदित्यास्त्वग्देत्व-
ग्नेस्तनूरंसि वाचो विसर्जनं देवधीतये त्वा गु-
ह्याम्यद्रिरंसि वानस्पत्यः स इदं देवेभ्यो हव्य*
सुशामिं शमिष्वेपमा वदोर्जमा षट्शुमद्वदत
वय* संघातं जेष्य वर्षवृद्धमसि प्रति त्वा वर्ष-
वृद्धं वेत्तु परापूत* रक्षः परापूता अरातयो
रक्षसां भागोऽसि वायुर्वो वि विनक्तु देवो वः
सविता हिरण्यपाणिः प्रति गृह्णातु (२) ।

(त्वा माग एकादश च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां प्रथमाष्टके
प्रथमप्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः ॥ ५ ॥

(अथ प्रथमकाण्डे प्रथमप्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः) ।

चतुर्थानुवाके व्रीहिनिर्वापः प्रोक्तो निरुक्ते वृषस्य रक्षोभागत्वात्तदपनयनार्थोऽ-
वघातः पञ्चमोऽनुवाकेऽभिधीयते । प्रोक्षितानामेव व्रीहिणामत्रावघातयोग्यत्वात्प्रो-
क्षणस्य षोत्पुतोदकसाध्यत्वादुत्पवनमन्त्रस्य चाङ्गभूतस्याङ्गिन्युत्पवने साकाङ्क्ष-
त्वादुत्पवनमन्त्रव्याख्यानात्प्रागेवोत्पवनं विधत्ते—“ इन्द्रो वृषमहन् । सोऽपः ।
अभ्यद्रियत् । तासां यन्मेध्यं यज्ञियं सदेवमासीत् । तदपोदकामत् । ते दर्भा
अभवन् । यद्दभैरप उत्पुनाति । या एव मेध्या यज्ञियाः सदेवा आपः । तामि-
रेवैना उत्पुनाति ” [ब्रा० का० ३ प्र० २ अ० ५] इति । इन्द्रेण हतस्य
वृत्तस्योदकाभिमुख्येन मृतत्वादुदकस्य सारं निर्गतम् । तच्च सारं द्विविधं दैवं
मानुषं च । तत्र मलयक्षालनोपयुक्तं मानुषम् । दैवं च द्विविधं ज्ञानादिना पाप-
शोधकं प्रोक्षणादिना द्रव्यशोधकं च । तदुभयमत्र मेध्ययज्ञियशब्दाभ्यां विव-
क्षितम् । तच्च निर्गत्य भूमौ दर्भरूपेणाऽऽविर्बभूव । तस्माद्दर्भैरुत्पुनीयात् । दर्भ-
संख्यां विधत्ते—“ द्वाभ्यामुत्पुनाति । द्विपाद्यजमानः प्रतिष्ठित्यै ” [ब्रा० का०
३ प्र० २ अ० ५] इति । अनेन विधीयमानद्वित्वेन विरोधात्पूर्वस्मिन्वाक्ये
दर्भैरिति बहुवचनं जात्यभिप्रायं व्याख्येयम् । यजमानो लोकेन पादेनोत्तिष्ठन्-
तिष्ठां न लभते । द्वाभ्यां तु लभते । ततो दर्भद्वित्वमपि प्रतिष्ठित्यै भवति ।

देव इति । कल्पः—अथैतस्यामेव सृचि तिरःपवित्रमप आनीयोदीर्घनि-
ग्राम्यां पवित्राभ्यां विरुत्पुनाति देवो वः सवितोत्पुनात्वच्छिद्रेण पवित्रेण वसोः
सूर्यस्य रश्मिभिरिति पच्छः ” इति ।

अत्र स्रुक्शब्देन निर्वापहेतुराग्निहोत्रहवणी विवक्षिता । सशूकायामग्नि-
होत्रहवण्यामप आनीयेत्यन्यत्राभिधानात् । हे आपोऽध्वर्युर्हृदयेऽवस्थितः प्रेरकोऽ-
न्तर्धाग्नी युष्मानूर्ध्वं पुनातु । केन साधनेन । आदित्यरूपत्वभावनावलादच्छि-
द्रेण दर्भपवित्रेण । पुनरपि केन । जगज्जिवात्सहेतोः सूर्यस्य रश्मित्वेन भावि-
तेर्दर्भावयवैः । यथोक्तं मन्त्रार्थं विशदयति—“ देवो वः सवितोत्पुनात्वित्याह ।
सवितृप्रसूत एवैना उत्पुनाति । आच्छिद्रेण पवित्रेणेत्याह । असौ वा आदित्योऽ-
च्छिद्रे पवित्रम् । तेनैवैना उत्पुनाति । वसोः सूर्यस्य रश्मिभिरित्याह । प्राणा
वा आपः । प्राणा वसवः । प्राणा रश्मयः । प्राणैरेव प्राणान्तसंप्रणक्ति ”
[ब्रा० का० ३ प्र० २ अ० ५] इति । उदकेनाऽऽभ्यापिताः प्राणा इत्यर्था

[वीह्यवशात्तार्था मन्त्राः]

माणत्वम् । आदित्याद्यधिष्ठातृदेवतानुग्रहैश्चक्षुरादीनां माणानां देहे वासितत्वाद्-
सुशब्दाभिधेयानां देवतानुग्रहाणां प्राणत्वम् । आदित्यरशीनां प्राणव्यवहारोप-
कारित्वात्प्राणत्वम् । ततः सूर्यरूपप्राणत्वेन भावितैर्दर्भप्राणैः सहोदकरूपाः प्राणा
उत्पवनकाले संप्रुक्ता भवन्ति । मन्त्रस्य सवितेत्यनेन लिङ्गेन यत्सावित्रत्वं यच्च
पादबद्धत्वाद्ग्रहत्वं तदुभयमत्र समयोजनमित्याह—“ सावित्रियर्त्वा । सवितु-
मसूतं मे कर्मासदिति । सवितुमसूतमेवास्य कर्म भवति । पच्छो गायत्रिधा त्रिष-
सूद्धत्वाय ” [ब्रा० का० ३ प्र० २ अ० ५] इति । ममेदं कर्म निस्त्रिंशत्
सावित्रा मेरितमस्त्रिंशत्सवित्य सावित्रमन्त्रेणोत्पुनीयात् । तेन तत्तथैव संपद्यते ।
कसूपत्वेन तत्रस्यं छन्दो ज्ञातुं शक्यते । छन्दसश्चात्र लक्षणतो गायत्रीत्वाद्वा-
यभ्याश्च त्रिपाश्वात्यतिपादमुत्पद्यते सति त्रिरावृत्त्या सुध्यति । अतिशयेन कर्मफलं
समृद्धं भवति । आवृत्तिप्रकारः सूत्रे दर्शितः—“ देवो वः सवितोत्पुनारिवति
प्रथममच्छिद्रेण पवित्रेणेति द्वितीयं वसोः सूर्यस्य रश्मिभिरिति तृतीयम् ” इति ।

आप इति । बौधायनः—“ अथैना उन्मह्यन्नुपोत्तिष्ठति आपो देवीरग्नेपुवो
अग्नेगुवोऽग्न इमं यज्ञं नयताग्ने यज्ञपार्तिं यत्त युष्मानिन्द्रोऽबुणीत वृत्रतूर्ये सुयमि-
न्द्रमबुणीत्थं वृत्रतूर्य इत्यङ्गिरेवापः पोक्षति प्रोक्षिताः स्थेति विः ” इति ।

आपस्तम्बस्तु मन्त्रैक्यमभिधेत्याऽऽह—“ आपो देवीरग्नेपुव इत्यभि-
मन्व्य ” इति ।

हे जलदेव्यो सुयमिमं यज्ञमविध्नेन परिसमार्थिं नयत । यजमानं च स्वर्गं
प्रापयत । कीदृश्य आपः । शुद्धिहेतुनां दर्भादीनामपि प्रोक्षणेन शोधकत्वाद्ग्रे
पुनन्तीत्यग्नेपुवस्तेन यज्ञं समापयितुं समर्थाः । पुनः कीदृश्यः । प्रवाहरूपेण
शीघ्रगामित्वाद्गन्तृभ्यो मनुष्यादिभ्योऽप्यग्ने गच्छन्तीत्यग्नेगुवः । तेन यजमानं
स्वर्गं नेतुं समर्थाः । किञ्च वृत्रासुरवधे युष्माकमिन्द्रस्य च परस्परमपेक्षा
जाता । तत इन्द्रसमाना मूयं किं नाम कर्तुमसमर्थाः । अस्य मन्त्रस्य पूर्वभागे
तत्रत्यशब्दस्वरूपमेवापां महिमानमभिधावृत्त्या स्पष्टयति । ततोऽत्र किञ्चिद्ब्या-
ख्येयं नास्तीत्याह—“ आपो देवीरग्नेपुवो अग्नेगुव इत्याह । रूपमेवाऽऽसा-
मेतन्महिमानं व्याचष्टे ” [ब्रा० का० ३ प्र० २ अ० ५] इति । मध्य-
मभागे मार्थितं कार्यमापो नोपेक्षन्त इत्याह—“ अग्न इमं यज्ञं नयताग्ने यज्ञप-

[नीलवधातार्था मन्वाः)

तिमित्याह । अन्न एव यज्ञं नयन्ति । अग्रे यज्ञपतिम् ” [ब्रा० का० ३ म० २ अ० ५] इति । ब्राह्मणान्तरप्रसिद्धं परस्परसापेक्षत्वमेव तृतीयभागे दर्शयतीत्याह—“ युष्मानिन्द्रोऽवृणोति वृचतूर्ये मयमिन्द्रमकुणीध्वं वृचतूर्यं इत्याह । वृचः ह हनिष्यन्तिन्द्र आपो वने । आपो हेन्द्रं वजिरे । संज्ञामेवाऽऽसमेतत्सामानं व्याचष्टे ” [ब्रा० का० ३ म० २ अ० ५] इति । आपो यत्र इति च्छान्दसो दीर्घः । वृवाद्गीतायेन्द्राद्य प्रजापतिर्वज्रमग्निः प्रक्षाल्य इदाधित्यसाविन्द्रस्योदकापेक्षत्वमसिद्धिवृत्रं हेतिसब्देन सूच्यते । अत एव श्रूयते—“ तस्मादिन्द्रोऽविभेत्स प्रजापतिमुपाधावच्छत्रुर्मेऽजनीति तस्मै वज्रं सिक्त्वा प्रायच्छदेतेन जहीति तेनाभ्यायत ” इति । प्रक्षालितस्यापि वज्रस्येन्द्रेण मघो-ज्यत्वाद्पापिन्द्रोपेक्षेत्येषा प्रसिद्धिरापो हेत्यत्र हशब्देन सूच्यते । आपो मघ सहकारिण्य इत्येतदिन्द्रस्य सम्यग्ज्ञानम् । इन्द्रोऽस्माकं सहकारीत्येतदुक्तदेवतानां सम्यग्ज्ञानम् । तामेतामपां संज्ञामिन्द्रेण सयानां मन्वः प्रख्यापयति । दीर्घव्यत्यासश्छान्दसः । मन्वपाठ एवापां प्रोक्षणमित्याह—“ प्रोक्षिताः स्थेत्याह । तेनाऽऽपः प्रोक्षिताः ” [ब्रा० का० ३ म० २ अ० ५] इति । अग्निर्देव हवींषि प्रोक्षति । ब्राह्मणाऽप इध्मावर्हिः प्रोक्षति ” इति श्रुत्यन्तरम् । ब्रह्मणाऽभिमन्वणमन्त्रेणेत्यर्थः ।

अन्नय इति । अन्नये वो जुष्टं प्रोक्षाम्यग्नीषोमाभ्यामित्यस्य शेषं पूरयित्वा विनियोगः कल्पे दीर्घतः—“ अथ पुरोडाशीयान्प्रोक्षति देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्यामन्नये वो जुष्टं प्रोक्षाम्यग्नीषोमाभ्याममुष्मा अमुष्मा इति यथादेवतं विः ” इति ।

इदमेव तात्पर्यं दर्शयति—“ अन्नये वो जुष्टं प्रोक्षाम्यग्नीषोमाभ्यामित्याह । यथादेवतमेवैनान्प्रोक्षति [ब्रा० का० ३ म० २ अ० ५] इति । आवृत्तिं विधत्ते—“ विः प्रोक्षति । व्यावृद्धिं यज्ञः । अथो रक्षसामपहत्यै ” [ब्रा० का० ३ म० २ अ० ५] इति । तिल आवृत्तयो मस्य यज्ञस्यासौ व्यावृत् । विः प्रथमामन्वाह विरुत्तमामित्यादिश्रौतप्रसिद्धिं हिशब्दो द्योतयति । रक्षोध्न-त्वमपामसक्तदुक्तम् ।

शुन्धध्वमिति । कल्पः—“ उत्तानानि पात्राणि कृत्वा प्रोक्षति शुन्धध्वं देव्याय कर्मणे देवयज्याया इति विः ” इति ।

(मीशवपातार्था मन्त्राः)

पूर्ववद्भ्याचष्टे—“ शुन्धध्वं वैश्याय कर्षणे देववच्याया इत्याह । देववच्याया एवैनानि शुन्धति । विः प्रोक्षति । श्यावृद्धि यज्ञः । अथो मेध्यत्वाय ” [ब्रा० का० ३ प्र० २ अ० ५] इति । मेध्यत्वं यज्ञार्हत्वम् ।

अवधूतमिति । कल्पः—“ ऋष्णाजिनमादायावधूतश्च रक्षोऽवधूता अरातव इत्युत्करे चिरवधूनोति ” इति ।

अवधूतं विनाशितम् । प्रत्युष्टमिति बहुधाचष्टे—“ अवधूतश्च रक्षोऽवधूता अरातव इत्याह । रक्षसामपहत्यै ” [ब्रा० का० ३ प्र० २ अ० ५] इति ।

अदित्य इति । कल्पः—“ अथ हैनत्पुरस्तात्पतीचीनमीवमुत्तरलोभोपस्तृणात्पदित्यास्त्वगसि प्रति त्वा पृथिवी वेत्त्विति ” इति ।

हे ऋष्णाजिन एवं भूदेवतापासवक्स्वरूपमसि । ततो भूमिस्त्वा प्रतिगृह्य मवी-
मेयं त्वमित्येवं जानातु । मन्वस्योक्तार्थपरत्वं दर्शयति—“ अदित्यास्त्वगसीत्याह ।
इयं वा अदितिः । अस्या एवैतत्त्वं करोति । प्रति त्वा पृथिवी वेत्त्वित्याह
प्रतिष्ठित्यै ” [ब्रा० का० ३ प्र० २ अ० ५] इति । यदि स्वर्कीयस्वरूप-
येण न स्वी कुर्यात्तदानीमपसारयेत् । ततो न प्रतिनिष्टेत् । अतः प्रतिष्ठार्थोऽयं
स्वीकारः । देवादिगुणविशिष्टमास्तरणं विधत्ते—“ पुरस्तात्पतीचीनमीवमुत्तरलो-
भोपस्तृणाति मेध्यत्वाय । तस्मात्पुरस्तात्पत्यश्वः पशवो मेधमुपविष्टन्ते । तस्मात्प-
जा मृगमाहुकाः ” [ब्रा० का० ३ प्र० २ अ० ५] इति । यस्मादाहवनी-
यस्य पूर्वभागे ऋष्णाजिनं पश्चिमशिरस्कमूर्ध्वलोकमास्तृतं तस्मात्ताहारा एव सन्तो
मूषे बद्धाः पशवो यज्ञं सेवन्ते । यस्मादयं पशुभिः सेव्यो यज्ञस्तरुपदेव पत्यवा-
यभयरहिताः सत्यः प्रजा यज्ञार्थं मृगमहृणशीला भवन्ति । ऋष्णाजिनस्याऽऽद-
रे हेतुं ब्रुवंस्ताद्विशिष्टमवघातं विधत्ते—“ यज्ञो देवेभ्यो निलायव । ऋष्णो रूपं
ऊरवा । यश्च ऋष्णाजिने हविरभ्यवहन्ति । यज्ञादेव तद्यज्ञं प्रभुर्हृके । इविवोऽस्कन्वाव ”
[ब्रा० का० ३ प्र० २ अ० ५] इति । यज्ञपुरुषः केनापि निमित्तेन देवे-
भ्यो विमुखोऽगात्तद्दिशि रोर्धाय स्वयं ऋष्णमृगो भूत्वा तदीयरूपमात्मनः संपूर्णं
कृतवान् । ततः ऋष्णाजिनस्योपरि हविरभ्यवहन्तीति पदस्ति तेन यज्ञशरीरा-
त्ऋष्णाजिनादादाय हवीरूपो यज्ञः प्रयुक्तो भवति । किञ्चिद्व्ययः पवित्रमपि विहि-
तत्वात्ऋष्णाजिनेनावरुद्धत्वाच्च हविरस्कन्मेव भवति ।

अधिषवणमिति । कल्पः—“ तस्मिन्नुलूखलमधिषवर्तयत्यधिषवणमसि वानस्पत्यं प्रति त्वाऽदित्यास्त्वग्वेष्विति ” इति ।

हे उलूखल त्वमधिषवणस्यावघातस्याऽऽधारभूतं वनस्पतिजन्यं चासि । तादृशं त्वां कृष्णाजिनरूपेयं भूमेस्त्वक्प्रतिगृह्य भदीयमिति जानातु । अवघाताधारं कर्तुमधिषवणविशेषणमित्याह—“ अधिषवणमसि वानस्पत्यमित्याह । अधिषवणमेवैनत्करोति ” [ब्रा० का० ३ प्र० २ अ० ५] इति । अविरोधेन संबन्धामेयमाशीरित्याह—“ प्रति त्वाऽदित्यास्त्वग्वेष्वित्याह सयत्वाय ” [ब्रा० का० ३ प्र० २ अ० ५] इति । सयः संबन्धवान् । विलम्बन्धन इत्यस्माद्धातोरुत्पत्त्यत्वात् ।

अग्नेरिति । कल्पः—“ तस्मिन्पुरोडाशीयानावपत्यग्नेस्तनूरसि वाचो विसर्जनं देववीतये त्वा गृह्णामीति ” इति ।

भोः पुरोडाशीयघ्नीहिसमूह त्वमग्नेः शरीरमसि । यतो दाहं काष्ठमिव त्वां स्वीकृत्योदराग्निराहवनीयाग्निश्चोपचितवपुर्भवति । किञ्च, वाचः प्रवृत्तिकारणमसि । त्वदीयरसेनोपचिताया वाचः शब्दोच्चारणे प्रवृत्तत्वात् । अत ईदृशं त्वां देवभक्षणायोलूखले प्रक्षिपामि । यथोक्तं मन्त्रार्थं दर्शयति—“ अग्नेस्तनूरसीत्याह । अग्नेर्वा एषा तनूः । यदोषधयः । वाचो विसर्जनमित्याह । यदा हि मजा ओषधीनामश्नन्ति । अथ वाचं विसृजन्ते । देववीतये त्वा गृह्णामीत्याह । देवताभिरेवैनत्समर्धयति ” [ब्रा० का० ३ प्र० २ अ० ५] इति । देवैर्भक्षित्वे सति “ यामदेका देवता कामयते यावदेका । तावदाहुविः मयते ” इति न्यायेनाभिवृद्धिः ।

अत्रिरिति । कल्पः—“ मुसलमवदधात्यत्रिरसि वानस्पत्यः स इदं देवेभ्यो हव्यं सुशमि शमिष्वेति ” इति ।

हे मुसलपदार्थं त्वं वनस्पतिजन्योऽपि दाढर्चेन पाषाणोऽसि स त्वं देवार्थमिदं हव्यं भक्षणविरोधुग्रतुषापनयनेन सुष्ठु शान्तं यथा भवति तथा शमय । एतदेवाभिषेत्त्याऽऽह—“ अत्रिरसि वानस्पत्य इत्याह । प्रावाणमेवैनत्करोति । स इदं देवेभ्यो हव्यं सुशमि शमिष्वेत्याह शान्त्यै ” [ब्रा० का० ३ प्र० २ अ० ५] इति । मन्त्रमुत्पाद्य लिङ्गसूचितं विनियोगं प्रकटयति—“ हविष्कृदेहीत्याह । य एव देवानां हविष्कृतः । सान्द्रयति । त्रिह्वयति । विषत्या हि देवाः ” [ब्रा० का० ३ प्र० २ अ० ५] इति ।

[श्रीश्रद्धातार्या मन्त्राः]

इषमिति । कल्पः—“ अथ इषदुपले वृषारवेणोच्चैः समाहन्ति—इषमा वदोर्जभा वद द्युमद्वदत वयं संघातं जेष्येति ” इति ।

तत्प्रकारोऽन्यथ स्पष्टीकृतः—“ आग्नीध्रोऽपानमादायेषमावदेति इषदुपले समाहन्ति द्विर्द्वेषदि सकृदुपलायां निः संचारयश्चकृत्वः संपादयति ” इति ।

हे पाषाण हविःस्वरूपमिदमन्नं तदीयं स्वादुतरं रसं च यजमान आनेष्य-
सीति देवेभ्यो वद । हे यज्ञायुधानि सर्वाणि यूयं रसाभिष्किकिमदिवं हविरिति
देवेभ्यो पवत । वयं त्वनेन पाषाणघोषेणाविनीतं वैरिसंघातं जेष्य । अनेन
मन्त्रेणोष्ठप्राप्तमनिष्टपरिहारं च दर्शयति—“ इषमा वदोर्जभा वदेत्याह । इषमेवोर्ज
यजमाने दधाति । द्युमद्वद वयं संघातं जेष्येत्याह । भ्रातृव्याभिभूत्यै ” [जा०
का० ३ म० २ अ० ५] इति । उपात्मानेन भ्रातृव्याभिभूतिं द्रढयति—
“ मनोः श्रद्धा देवस्य यजमानस्यासुरग्रीं वाक् । यज्ञायुधेषु मविष्ठाऽऽसीत् ।
तेऽसुरा यावन्तो यज्ञायुधानामुद्वदतामुपाशृण्वन् । ते परामवन् । तस्मात्स्वानां
मध्येऽवसाय यजेत । यावन्तोऽस्य भ्रातृव्या यज्ञायुधानामुद्वदतामुपशृण्वन्ति ।
ते परामवन्ति ” [जा० का० ३ म० २ अ० ५] इति । श्रद्धालुत्वेन
यागं कुर्वतो मनोः प्रभावादिदं सर्वं संपन्नम् । ततो ज्ञातीनामनुकूलानां प्रतिकूलानां
च मध्ये य इयं वृत्तान्तं निश्चित्य श्रद्धालुर्यजेत तस्य भ्रातृव्याः परामवन्ति ।
भैषमन्त्रमुत्पाद्य विनियोगं तात्पर्यं च दर्शयति—“ उच्चैः समाहन्त वा आह
विशित्यै । वृद्धं एषामिन्द्रियं वीर्यम् । श्रेष्ठ एषां भवति ” [जा० का० ३
म० २ अ० ५] इति । हे आग्नीध्र त्वदीयहस्तगतोपाषाणेन इषदुपलावु-
ग्ममुच्चैस्तादृशमिति मन्त्रार्थः । तं मन्त्रमध्वर्युः पठेत् । स च पाषाणध्वनिर्विज-
माय भवति । यजमानश्चैषां वैरिणाभिन्द्रियं बलं च विनाशयति । स्वयं चैषां
ज्ञातीनां मध्ये श्रेष्ठो भवति ।

वर्षवृद्धमिति । कल्पः—“ अवहाय वितुषान्छरत्तोरतः शूर्पमुपयच्छति
वर्षवृद्धमसीति ” इति ।

हे शूर्प वर्षवृद्धं वेणुनिष्पन्नतया त्वमपि वर्षवृद्धमासि ।

प्रतीति । कल्पः—“ तस्मिन्पुरोडाशीयानुद्गशवि मति त्वा वर्षवृद्धं वेत्त्विति ”
इति ।

हे श्रीहिसमूह वर्षवृद्धं त्वां स्वकीयत्वेन शूर्पं प्रतिमन्यताम् । मन्त्रद्वये वृद्ध-

शब्देन समृद्धिर्घोत्यत इत्याह—“ वर्षवृद्धमसि प्रति त्वा वर्षवृद्धं वेत्स्वित्याह । वर्षवृद्धा वा ओषधयः । वर्षवृद्धा इषीकाः समृद्धयै ” [ब्रा० का० ३ प्र० १ अ० ५] इति । इषीका धेणवः ।

परापूतमिति । कल्पः—“ अथोदरूपर्यावृत्य परापुनाति परापूतः रक्षः परापूता अरातय इति ” इति ।

रक्षसोऽत्र प्रसङ्गमुपन्यस्य मन्त्रं व्याख्ये—“ यज्ञः रक्षाऽस्यनुपाविशन् । तान्यस्ना पशुभ्यो मिरवाद्यन्त तुषैरोषधीभ्यः । परापूतः रक्षः परापूता अरातय इत्याह । रक्षसामपहत्यै ” [ब्रा० का० ३ प्र० २ अ० ५] इति । देवाः पशुधामेषु रुधिरं वज्रागत्वेन बहिस्स्थक्त्वा पशुधामेभ्यो रक्षांसि निष्कासितवन्तस्तुपत्यागेन चौषध्युपलक्षितेभ्यः ।

रक्षसामिति । कल्पः—“ मध्यमे पुरोडाशकपाले तुषानोप्य रक्षसां भागोऽसीत्यधस्तात्कृष्याजिनस्योपवपत्युत्तरमपरमवान्तरदेशं हस्तेनोपवपतीति बह्वृचब्राह्मणम् ” इति ।

निष्कासनार्थं भागप्रदानमिति दर्शयति—“ रक्षसां भागोऽसीत्याह । तुषैरेव रक्षांसि निरवदयते ” [ब्रा० का० ३ प्र० २ अ० ५] इति । विधत्ते—“ अप उपस्पृशति मेध्यत्वाय ” [ब्रा० का० ३ प्र० २ अ० ५] इति ।

वायुरिति । कल्पः—“ वायुर्वो वि विनक्तित्वाति विविध्य ” इति ।

हे तण्डुला वो युष्माभ्यायुः कणेभ्यः पृथक्करोतु शुद्ध्यापादकत्वेन वा वायावाद् इत्याह “ वायुर्वो वि विनक्तित्वाह । एविबं वै वायुः । पुनात्येवैनान् ” [ब्रा० का० ३ प्र० २ अ० ५] इति ।

देव इति । कल्पः—“ देवो वः सविता हिरण्यपाणिः प्रतिगृह्णात्विति पात्र्यां तण्डुलान्मस्कन्दयित्वा ” इति ।

हिरण्यमङ्गुलीयकं पाणौ यस्यासौ हिरण्यपाणिः । अन्तरिक्षात्पततां वर्षोपलादीनामिवोच्चस्थानस्थिताच्छूर्पात्पततां तण्डुलानामितस्ततः पाते सत्यप्रतिष्ठितत्वेन हविर्विनाशो या भूदित्यभिमेत्य सवितुः प्रतिग्रह इत्याह—“ अन्तरिक्षादिव वा एते प्रस्कन्दन्ति ये शूर्पात् । देवो वः सविता हिरण्यपाणिः प्रतिगृह्णात्वित्याह प्रतिष्ठित्यै । हविषोऽवस्कन्दाय ” [ब्रा० का० ३ प्र० २ अ० ५]

[वीद्यवशात्सार्था मन्वाः]

इति । प्रेषयन्मपुत्रपादयति—“ त्रिष्कली कर्तव्या आह । व्यावृद्धि यज्ञः । अथो मेध्यत्वाय ” [ब्रा० का० ३ म० २ अ० ५] इति । हे षडमानपरिनि स्वया तण्डुलास्त्रिवारं फलीकर्तव्याः । श्वेत्याच्छादकतुषापनयनं फलीकरणम् ।

अथ विनियोगसंग्रहः—

देवो व उत्पुनात्यंशैस्त्रिभिरापोऽनुमन्त्रयेत् ।
अग्नयेऽग्नी हविः प्रोक्ष्य शुन्धोक्षेद्यागवानकम् ॥ १ ॥
अव चर्मोत्करे ध्रुत्वा ह्यदित्याश्वर्मसंस्तुतिः ।
अप्युलूखलमादध्यादमेस्तत्र हविः क्षिपेत् ॥ २ ॥
आग्निर्मुत्तलमादत्त इषं ह्यदि वादनम् ।
वर्षशूर्पमुपोक्षात्र मति त्वा हविरावपेत् ॥ ३ ॥
परा व्रीहीन्परापूय रक्षसामिति चर्मणः ।
अधस्तुषं कपालेन क्षिपेद्वायुर्विषिच्यते ॥
देवः क्षिपेद्धविः पात्र्यां मन्वाः सप्तदशोरिताः ॥ ४ ॥

अथ मीमांसा ।

तृतीयाध्यायस्य द्वितीयपादे विहितम्—

“ हविष्कृदेहीति मन्वात्त्रिरवघ्नन्समाह्वयेत् ।

विनियोगोऽवघाते स्यादाहवाने वाऽवघातके ।

ऐन्द्रीवन्मान्त्रमाह्वानं गौणं हन्तिर्बुधाऽन्वथा ॥

पाठेन प्रापितं त्रित्वं ह्ययत्तरुपचारगीः ॥

निरभ्यासो विधातस्यो नित्यप्राप्तेरमावतः ।

हन्तिना लक्ष्यते कालः प्राप्तोऽसौ ह्ययतिस्तथा ।

विनियोगे वाक्यभेदो लिङ्गादाह्वानशेषता ।

नैन्द्रीन्यायः श्रुत्यभावाद्बहिर्न्यायेन मुख्ययः ” इति ॥

दर्शपूर्णमासयोः श्रूयते—“ हविष्कृदेहीति त्रिरवघ्नन्नाह्वयति ” इति । देवानामर्थे या हविः संपादयति सा हविष्कृत्, तामेतां संबोध्याश्वर्मयुरेहीति ब्रूति । तथा चार्यं मन्त्रो ब्राह्मणेन व्याख्यायते—“ हविष्कृदेहीत्वाह । अ एव देवानां हविष्कृतः । तान्ह्वयति ” इति । तमिमं मन्त्रमुच्चार्याश्वर्यास्त्रिवारमवघातं कुर्वन्नायह्वतीत्यर्थः । अनेन वाक्येन मन्त्रोऽवघाते विनियुज्यते न त्वाह्वाने । एहीत्ये-

[त्रीन्वचनार्था मन्त्राः]

तन्मन्त्रगतं पदमाह्वाने समर्थं न त्ववघात इति चेत् । न । तस्यावघातलक्षक-
त्वात् । यथा पूर्वोदाहृताद्यामैन्द्र्यामृचीन्त्रशब्दो गौणस्तद्वदेहीति पदं मन्त्रगतत्वे-
नावघाते गौर्णं भविष्यति । अन्यथा मन्त्रब्राह्मणयोराल्लानपरत्वाच्छ्रूयमाणमवघ-
ञ्जिति पदमनर्थकं स्यात् । पाठमवघातमुद्दिश्य तत्र मन्त्रस्य त्रित्वस्य च विधौ
वाक्यभेद इति चेत् । न । त्रित्वस्य प्राप्तत्वेनानुवादकत्वात् । कस्यांचिच्छास्त्रा-
धामर्थं मन्त्रो मन्त्रकाण्डे त्रिवारमभ्यस्याऽऽन्नातः । ह्ययतिपदं त्वेहीतिवदवघा-
तपरतयोपचारेण नेयमिति प्राप्ते ब्रूमः—त्रिरभ्यासस्य नित्यवत्प्राप्तिः पाठमात्रेण
न सिद्ध्यति । कस्यांचिच्छास्त्रार्थां द्विःपाठात्कस्यांचित्सकृत्पाठात् । अतोऽसौ
नित्यवाद्दिधीयते । न चावघ्नचित्यस्य वैयर्थ्यं तस्य काललक्षकत्वात् । काल-
स्यापि विधौ वाक्यभेद इति चेन्न । प्राप्तत्वात् । न ह्यवघाते सहायाह्वानमन्य-
स्मिन्काले भवति । ततोऽर्थप्राप्तः कालः । आह्वानमपि मन्त्रसामर्थ्यादेव प्राप्त-
त्वान्न विधेयम् । न ह्येहीति मन्त्रपाठ आह्वानमन्तरेणोपपद्यते । मन्त्रव्याख्यानं
चोदाहृतम् । तत्रार्थं वाक्यार्थः संपन्नः—अवघातकाले यदाह्वानं तस्य त्रिर-
भ्यासः कर्तव्य इति । अत एव शास्त्रान्तरे विस्पष्टमाह्वानानुवादेनाभ्यासो विधी-
यते—“ त्रिहर्षयति । त्रिपत्या हि देवाः ” इति । एवं सति मन्त्रस्यापि विनि-
योगे वाक्यभेदः स्यात् । लिङ्गेन त्वाह्वाने विनियुष्यते नावघाते । न चैन्दी-
न्यायोऽत्र प्रसरति । तृतीयाश्रुत्यभावात् । बहिर्देवसदनं दामीत्यत्रोक्तेन तु न्यायेन
मुख्य एवाऽऽह्वाने लिङ्गेन मन्त्रविनियोगो न त्ववघातरूपे गौणाह्वाने । तस्मा-
न्नावघातशेषोऽर्थं मन्त्रः ।

द्वादशाध्यायस्य द्वितीयपादे चिन्तितम्—

“ सवनीये पुरोडाशे स्यादाहूतिर्हविष्कृतः ।

न वाऽतिदेशात्स्थान्मैवं पश्चाह्वानात्मसकितः” इति ॥

सवनीयपुरोडाशस्याऽऽग्नेयपुरोडाशविकृतित्वात्प्रकृतिवद्विकृतिः कर्तव्येत्यति-
देशेन हविष्कृदाह्वानं तत्र कर्तव्यमिति चेत् । मैवम् । पशौ कृतेन हविष्कृदा-
ह्वानेन तत्कालीने पुरोडाशोऽपि प्रसङ्गसिद्धत्वात् । यद्यप्यौषधार्थं हविष्कृदा-
ह्वानं पशौ नास्ति तथाऽप्येषा कृत्वाचिन्ता ।

तत्रैवान्धचिन्तितम्—

“ अस्त्याहूतिश्चरौ सौम्ये नास्ति वा पशुपाकतः ।

निवृत्तत्वाद्दस्ति मैवमनिवृत्तेः पुरोत्थितेः ” इति ॥

[वीहवघातार्था मन्त्राः]

तृतीयसवनीये सौम्यचर्वादयस्तेषु हविष्कृदाह्वानं पुनः कर्तव्यं पशावाहृता-
यास्तस्याः पशुपाके निवृत्तत्वात्, इति चेत् । मैषम् । प्रकृतौ पत्नीसंधाजेभ्य
ऊर्ध्वं हविष्कृतः पत्न्या उत्थानकालत्वेन पशावपि ततः पूर्वं निवृत्त्यभावात् ।
तस्मात्तत्कालीनेषु सौम्यचर्वादिषु नास्ति पुनराह्वानम् ।

एकादशाध्यायस्य प्रथमपादे चिन्तितम्—

“ अवघातः सकृद्भूयो वा सकृद्विधिसिद्धितः ।

दृष्टा तण्डुलनिष्पत्तिस्तदन्तोऽभ्यस्यतामयम् ” इति ॥

वीहीनवहन्त्वित्त्र सञ्जन्मुसलघातमात्रेण विधिपयुक्तस्यापूर्वस्य सिद्धेर्नास्त्वा-
वृत्तिरिति चेत् । मैषम् । तण्डुलनिष्पत्तेर्दृष्टप्रयोजनत्वेन तत्पर्यन्तस्याभ्यासस्या-
श्रुतस्थापि कल्पनीयत्वात् । एवं तण्डुलपेपणादावपि द्रष्टव्यम् ।

तत्रैवान्यच्चिन्तितम् ।

“ सर्वौषधावघातः किमावर्त्यः सकृदेव वा ।

आवृत्तिः पूर्ववन्मैवं दृष्टार्थस्यात्र वर्जनात् ” इति ॥

अग्निचक्षणे श्रूयते—“ औदुम्बरमुलूखलः सर्वौषधस्य पुरयित्वाऽवहन्यथैनदु-
पदधाति ” इति । अत्रादृष्टमात्रप्रयोजनत्वात्सकृदेवावघातः ।

एकादशाध्यायस्य चतुर्थपादे चिन्तितम्—

“ अवघातार्थमन्त्रः किमसकृत्सकृदेव वा ।

प्रहारभेदादावृत्तिः कर्मैक्येन(ण) सकृद्भवेत् ” इति ।

अवरक्षो दिवः सप्तत्वं बभ्यासमित्यवहन्तीत्यवघाते विहितो मन्त्र आधर्त-
नीयः । कुतः । अवघातस्य प्रहाररूपत्वात् । प्रहाराणां च भिन्नत्वात्, इति माधे
भूमः—तण्डुलनिष्पत्तिपर्यन्तत्वेनाऽऽक्षिप्तप्रहाराभ्यासयुक्तस्यावघातस्यैकत्वाच्च वि-
नियुक्तस्यावघातोपक्रमे सकृदेव पाठः ।

तत्रैवान्यच्चिन्तितम्—

“ नानाबीजेषु तन्मन्त्रः सकृद्भूयोऽथवा सकृत् ।

चिकीर्षेकधाद्ययोगाणां भिन्नत्वादसकृद्भवेत् ” इति ॥

राजसूये नानाबीजेषुसमुदाये श्रूयते—“ अग्नये गृहपतये पुरोडाशमष्टाकपा-
लं निर्वपति छण्णानां वीहीणाः सोमाय वनस्पतये श्यामार्कं चरुम् ” इत्यादि ।
तत्र सोऽवघातमन्त्रः सकृदेव पठव्यः । कुतः । सर्वौषधावघातविषयायमेकस्यां चि-

[श्रीहरिवंशकाण्डे]

कीर्णाणां वृत्तत्वात्, इति प्राप्ते ब्रूमः—समन्त्रोऽवघातश्चोदकातिदेशेन रीजेषु यु-
ज्यते । तत्तन्त्रीजेषु वृणुलनिष्पत्तौ स कृतार्थः संपन्नः । पुनर्बीजान्तरे तद्वृणु-
लनिष्पत्तये समन्त्रस्यावघातस्य प्रयोक्तव्यत्वादसकृन्मन्त्रपाठः ।

दशमाध्यायस्य प्रथमपादे चिन्तितम्—

“ अवघातः कृष्णलानामस्ति नो वाऽस्ति पाकवत् ।

प्रत्यक्षोक्त्या चरेत्याकमवघाते तु नास्ति सा ” इति ॥

विच्छिन्नरूपाणां काम्येष्टीनां काण्डे पठ्यते—“ प्राजापत्यं घृते चरुं निर्वपेच्छ-
तकृष्णलमायुष्कामः ” इति । कृष्णलशब्दः सुवर्णशकलवाची । पृच्छतौ व्रीही-
नवहन्तीति पुरोडाशहेतूनां व्रीहीणामवघातो विहितः । सोऽत्र चरुहेतूनां कृष्ण-
लानां चोदकवशादस्ति नो वेति संशयः । अस्तीति पूर्वपक्षप्रतिज्ञा । वितुषीक-
रणं तत्कृतचरुपकारः । लुप्तेऽभ्युपकारे वत्सत्तायां पाकवदिति निर्दर्शनम् । लु-
प्तेऽपि विवलेदनोपकारे पाकः प्रतिवादिनोऽभिमतः । तद्वदवघातोऽप्यस्तु । घृते
श्रपयतीति प्रत्यक्षोक्त्या पाकोऽभ्युपगतः । अवघाते तु सोक्तिर्नास्तीति वैष-
म्यादवघातो भास्ति ।

नवमाध्यायस्य प्रथमपादे चिन्तितम्—

“ अवघाते व्रीहिरूपाविवक्षीत न वा श्रुतेः ।

आद्यः साधनतामात्रमवर्ज्यत्वाद्विवक्षयते ” इति ॥

व्रीहीनवहन्तीत्यत्र व्रीहीणां स्वरूपं श्रूयमाणत्वाद्विवक्षितम् । तथा सति नै-
वारश्रुर्भेदतीत्यत्र नीवारानामव्रीहितत्वादवघातो नास्तीत्युच्यते नाऽऽरभ्येत । प्राकृ-
तानामवघातविषयाणां व्रीहीणां परित्यागेन व्रीहिस्थानेष्वघातविषयत्वेन व्रीवा-
शर्णां प्रयोगः कृहः । यदा व्रीहिष्वेव नियतोऽवघातो व्रीहिनियुक्तौ निवर्तते तदा
कुतः कंहावसर इति प्राप्ते ब्रूमः—व्रीहिस्वरूपविवक्षायापि व्रीहगतोऽपूर्वसाधन-
त्वाकारो न वर्जयितुं शक्यः । अन्यथाऽवघातवैमर्श्यापत्तेः । ततोऽपूर्वसाधन-
त्वाकारोऽवश्यं विवक्षितव्यः । तत्र व्रीहिरूपस्यापि विवक्षायां गौरवं स्यात् ।
तद्विवक्षायां तु नीवारानामपि विहितत्वेनापूर्वसाधनत्वाकारसंज्ञात्वादवघातविष-
यत्वेनोहः सिध्यति ।

दशैवान्यत्र चिन्तितम्—

“ मुसल्लक्ष्णं हृत्यै स्यादपूर्वाय वीक्तवः ।

अमरः प्रकृत्याऽवन्त्यो व्यर्थं तस्यादिहान्यथा ” इति ॥

(वीक्षणव्यस्तार्थं मन्त्रः)

“ मोक्षितान्यामुल्लसलमुसलाभ्यामवहन्ति ” इति श्रूयते । क्व मोक्षणमुल्ल-
सलमुसलद्रव्यद्वाराऽवघातार्थम् । कुतः । वाक्येन वच्छेषत्वप्रतीतिरिति चेत् । मैव-
म् । प्रकरणेनापूर्वशेषत्वावगमात् । न च वाक्ये प्रकरणाद्बलीय इति वाच्यम् ।
अपूर्वशेषत्वाभावे वैयर्थ्यमसङ्गत् । पूर्वपक्षे यत्रावघातस्तत्रैव मोक्षणम् । तथा
सति नैर्ऋतचरौ छणानां व्रीहिणां नखनिभिन्नानामिति श्रुतेषु नखेषु मोक्षणं
नोद्यते । सिद्धान्ते त्वपूर्वस्य प्रयोजकत्वादासि कत्रोहः । तदेवमवघातसंभवा वि-
चारा उदाहृताः ।

अथ व्याकरणम्—

देवो व इत्यादिषु स्वरो गवः । अच्छिद्रेणेत्यत्र बहुव्रीहियक्षे “ नजसुभ्याम् ”
[पा० ६-२-१७२] इत्युत्तस्वदान्तोदात्तः प्राप्नोति । ततस्तत्पुरुष एव कर्तव्यः ।
छिद्रं छेदनोपेतं न भवतीत्याच्छिद्रं तत्राव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । पवित्रशब्दे
प्रत्ययस्वरः । वसुसूर्यशब्दौ वृषादी । आप इत्यत्र वाक्यादित्वात्वाऽऽमन्त्रितनि-
घातः । देवीरित्यादीनां सोऽस्ति । यज्ञपतिमित्यत्र “ कत्यावैश्वर्ये ” [पा० ६-
२-१८] इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरः । वृत्रस्तुघ्नते हिंस्थतेऽस्मिन्निति वृत्रतूर्ध्वं यु-
ञ्जम् । तूरीधातोः स्वार्थेण्यन्तस्याजन्तत्वेन “ अधो यत् ” [पा० ३-१-९७]
इति यत्प्रत्यये सति प्रत्ययस्वरं बाधित्वा “ तित्स्वारितम् ” [पा० ६-१-८५]
इति स्वरिते प्राप्ते तदपवादः “ यतोऽनादः ” [पा ६-१-२१३] नौशब्द-
व्यतिरिक्तस्य यत्प्रथमान्तस्याऽऽदिरुदात्तो भवति । ततो वृत्रेत्युपपदसद्भावात्समासा-
न्दोदात्तत्वं बाधित्वा “ गतिकारकोपपदात्कत् ” [पा० ६-२-१३९] इत्युत्त-
रपदप्रकृतिस्वरत्वम् । मोक्षिता इत्यत्र “ गतिरनेन्तरः ” [पा० ६-२-४९]
इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । अवधूतमित्यत्रापि वद्धत् । अधिषवणमित्यत्र सवन-
शब्दस्य ल्युट्प्रत्ययान्तत्वेन “ लिति ” [पा० ६-१-१९३] इति प्रत्ययात्पूर्-
वपदस्योदात्तत्वे सति समासे छवुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । वानस्पत्यामिभ्यत्र वनस्प-
तोर्विकार इत्यास्मिन्नर्थे विहितस्वाद्धितप्रत्यय उदात्तः । कच इत्यत्र “ सावेकाचः ”
[पा० ६-१-१६८] इति विभक्तिरुदात्ता । अधिषवणवाहिसर्जनम् । देववी-
लय इत्यत्र दासीभारादित्वात् “ दासीभाराणां च ” [पा० ६-२-४२] इति
सूत्रांशेन पूर्वपदप्रकृतिस्वरे सति समासस्वरो बाध्यते । सुश्रमीत्यञ्चोत्तरपदस्य प्र-
त्ययस्वरेणान्तोदात्तत्वात्कदुत्तरपदत्वेनापि तथैव प्राप्ते “ प्रादिशब्दसि बहुल-

(तण्डुलपेषणार्था मन्नाः)

म्” [पा० ६-२-१९९] इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । सुमवित्यत्र मनुषः पि-
 श्वाद्नुदात्तत्वे प्राप्ते तदपवादः “ ह्रस्वनुद्भ्यां मनुष्” [पा० ६-१-१७६] ह-
 स्वान्वाद्भ्रोदाच्चासुडागमाच्चोत्तरो मनुषुदात्तः स्यात् । अवधूतवत्परापूतम् । हिर-
 ण्यपाणिरित्यत्र बहुवीहित्वात्पूर्वपदस्वरः । हिरण्यशब्दश्चाद्युदात्तेषु निपातितः ।

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थमकाशे ऋष्णयजुर्वेदी-
 यतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये प्रथमकाण्डे प्रथमप्रपाठके
 पञ्चमोऽनुवाकः ॥ ५ ॥

(अथ प्रथमाष्टके प्रथमप्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः) ।

अवधूत॑ रक्षोऽवधूता॑ अरा॑तयोऽदित्या॑स्त्व-
 गा॑सि प्रति॑ त्वा पृथि॒वी वै॑त्तु दि॒वः स्क॑म्भनि-
 र॑सि प्रति॑ त्वाऽदित्या॑स्त्वग्वै॑त्तु धिष॑णाऽसि
 पर्व॑त्या प्रति॑ त्वा दि॒वः स्क॑म्भनिर्वै॑त्तु धिष॑-
 णाऽसि पार्व॑तेयी प्रति॑ त्वा पर्व॑तिर्वै॑त्तु दे॒वस्य॑
 त्वा स॒वितुः॑ प्र॒सवे॑ऽश्विनोर्बा॒हुभ्यां॑ पू॒ष्णो
 हस्ता॑भ्यामधि॑ वपामि धान्य॑मसि धि॒नुहि
 दे॒वान्प्रा॑णाय॑ त्वाऽपा॑नाय॑ त्वा द्या॒नाय॑ त्वा
 दीर्घा॑मनु॒ प्रसि॑तिमायुषे॑ धां दे॒वो वः॑ स॒विता
 हिर॑ण्यपाणिः॒ प्रति॑ गृह्णातु ॥ १ ॥

(प्राणायं त्वा पञ्चदश च) ।

इति ऋष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां प्रथमाष्टके
 प्रथमप्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः ॥ ६ ॥

(अथ प्रथमाष्टके प्रथमप्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः) ।

पञ्चमोऽनुवाके ब्रह्मवचात् उक्तः । अवहतानां च तण्डुलानां पेषणात्पूर्वं
 कपालोपधानस्य निष्प्रयोजनत्वेन तदुपधानात्पूर्वं षष्ठे पेषणमभिधीयते ।

(तण्डुलपेषणार्था मन्त्राः)

अवधूतमिति । कल्पः—“ अथ भोक्षितेषु त्रिष्फलीकृतेषु तथैव कृष्णाजिनमवधूनोत्पूर्वग्रीवमृदगावुत्यावधूतः रक्षोऽवधूता अरातय इति त्रिरथैनत्पुरस्तात्पतीचीनग्रीवमुत्तरलोमोपस्तृणात्त्यदित्यास्त्वगसि प्रति त्वा पृथिवी वेत्त्विति ” इति ।

पूर्ववद्व्याचष्टे—“ अवधूतः रक्षोऽवधूता अरातय इत्याह । रक्षसामपहत्यै । अदित्यास्त्वगसीत्याह । इयं वा अदितिः । अस्या एवैनत्त्वचं करोति । प्रति त्वा पृथिवी वेत्त्वित्याह प्रतिष्ठित्यै । पुरस्तात्पतीचीनग्रीवमुत्तरलोमोपस्तृणाति मेध्यत्वाय । तस्मात्पुरस्तात्पत्यश्वः पशवो मेधमुपतिष्ठन्ते । तस्मात्पजा मृगग्राहकाः । यज्ञो देवेभ्यो निलायत । कृष्णो रूपं कृत्वा । यत्कृष्णाजिने हविरधिपिनष्टि । यज्ञादेव तद्यज्ञं प्रयुञ्जे । हविषोऽस्कन्दाय ” [ब्रा० का० ३ प० २ अ० ६] इति । अवचातस्येवान्न पेषणस्य विशिष्टविधिः ।

दिव इति । कल्पः—“ तस्मिन्नुदीचीनकुम्भाः शम्भ्यां निदधाति दिवः स्कम्भनिरसि प्रति त्वाऽदित्यास्त्वग्वेत्त्विति ” इति ।

गद्या समाभाकारो व्यामार्धपारीमितः काष्ठविशेषः शम्भ्या । तां कृष्णाजिनस्योपर्युर्दचीनाशिरस्कां निदध्मात् । सा च पेषणहेतोर्दृषदः पश्चाद्भागधारणेन तद्भागस्यौन्नत्यं करोति । हे शम्भ्ये त्वं द्युलोकस्य धारयिष्यसि । तस्मात्कृष्णाजिनरूपाया भूमेस्त्वगियं त्वामभिमन्यताम् । शम्भ्याया द्युलोकधारस्त्वमुपपादयति—“ द्यावापृथिवी सहाऽऽस्ताम् । ते शम्भ्यामात्रमेकमहर्व्येताः शम्भ्यामात्रमेकमहः । दिवः स्कम्भनिरसि प्रति त्वाऽदित्यास्त्वग्वेत्त्वित्याह । द्यावापृथिव्योर्वीत्यै ” [ब्रा० का० ३ प० २ अ० ६] इति । प्रजापतिना सृष्टे द्यावापृथिव्यौ पूर्वं जनु-काष्ठवत्परस्परं संश्लिष्टे अभूताम् । ते पश्चादेकस्मिन्दिने शम्भ्याप्रमाणेन परस्परं वि-मुक्ते अभूताम् । प्रतिदिनं तथेति विवक्षया वीप्सोक्ता । तयोः पुनः संश्लेषे यागस्यावकाशो न स्यात् । एवो विश्लेषार्था दिवः स्कम्भनिरित्युच्यते ।

धिषणोति—कल्पः—तस्यां मार्चां दृषदमध्युहति धिषणाऽसि पर्वत्या प्रति त्वा दिवः स्कम्भनिर्वेत्त्विति ” इति ।

हे पेषणसाधनभूते दृषद्रूपे त्वं पेषुमभिज्ञतया धिषणाऽसि दृढतया पर्वतावस्थानमर्हसि । तादृशीं त्वां द्युलोकधारिका शम्भ्याऽभिमन्यताम् । सेयं

दृषद्दृढतया लोकद्वन्द्वधारणाव कल्पत इत्याह—“ धिषणाऽसि पर्वत्या प्रति त्वा
दिवः स्फुम्भिर्वोत्त्वित्याह । द्यावापृथिव्योर्विधृत्यै ” [ब्रा० का० ३ प्र० २
अ० ६] इति ।

धिषणोति । कल्पः—“ दृषद्युपलभ्युहति धिषणाऽसि पर्वितेयी प्रति त्वा
पर्वतिर्वोत्त्विति ” इति ।

पूर्ववत् । पर्वतिः पर्वतसंबन्धिनी दृषत् । तथैव व्याचष्टे—“ धिषणाऽसि पा-
र्वितेयी प्रति त्वा पर्वतिर्वोत्त्वित्याह । द्यावापृथिव्योर्विधृत्यै ” [ब्रा० का० ३ प्र०
२ अ० ६] इति ।

देवस्थोति । बौधायनः—“ तस्यां पुरोडाशयानुवृषति देवस्य त्वा सवितुः
प्रसवेऽधिनोर्बाहुभ्यां पूषणो हस्ताभ्यामग्नये जुष्टमधिवषाम्यग्नीषोमाभ्याममुष्मा अ-
मुष्मा इति यथादेवतमधिवपति धान्यमसि धिनुहि देवानिति ” इति ।

आपस्तम्बस्तु धान्यमसीत्यनेन सहैकमन्त्रतामाश्रित्याऽऽह—“ देवस्य त्वेत्यनु-
वृत्त्याग्नेये जुष्टमधिवषामीति यथादेवतं दृषदि तण्डुलानधिवपति धियंजुषा तुष्णीं
चतुर्थम् ” इति ।

अत्र वाक्यपूरणायामग्नय इत्यादिकमध्याहृतमतो यथाम्नातमेवानुद्य व्याचष्टे—
“ देवस्य त्वा सवितुः प्रसव इत्याह प्रसूत्यै । अधिनोर्बाहुभ्यामित्याह । आधि-
नो हि देवानामध्वर्यु आस्ताम् । पूषणो हस्ताभ्यामित्याह यत्यै । अधिवषामी-
त्याह । यथादेवतमेवैतानधिवपति ” [ब्रा० का० ३ प्र० २ अ० ६] इति ।
देवान्प्रीणयेति यदुक्तं तस्य नास्त्यनुपपत्तिः, आहुतीरूपस्य धान्यस्याल्पत्वेऽपि
मन्त्रसामर्थ्येन तदभिवृद्धेरित्याह—“ धान्यमसि धिनुहि देवानित्याह । एतस्य य-
जुषो वीर्येण । यावदेका देवता कामयते यावदेका । तावदाहुतिः पथते । न हि
तदास्ति । यत्तावदेव स्थात् । यावञ्जुहोति ” [ब्रा० का० ३ प्र० २ अ० ६]
इति । वीप्सा सर्वत्रानुगमार्था । यदि ब्रह्मं यावञ्जुहोति तावदेव देवान्प्राप्नुयात्,
तदा कथमिदमल्पं देवान्प्रीणयेदित्याशङ्क्येत, न तु तावदेवेति नियमोऽस्ति ।
किंतु यावत्काम्यते तावत्प्रवर्धते । एतः समवत्येव प्रीणनम् ।

प्राणाघोते । बौधायनः—“ धिष्वति प्राणाय त्वाऽपानाय त्वा व्यानाय त्वेति ”
इति ।

(तण्डुलपेषणार्थं मन्त्रः)

आपस्वम्बः—“ प्राणाय त्वेति प्राचीमुपलां मोहत्पानाय त्वेति प्रतीचीं
व्यानाय त्वेति मध्यदेशे व्यवधारयति प्राणाय त्वाऽपानाय त्वा व्यानाय त्वेति
संततं पिनाष्टि ” इति ।

उच्छ्वासनिःधासतत्संधिगता वृत्तयः प्राणापानव्यानाः । अथ यः प्राणापान-
योः संधिः स व्यान इति श्रुत्यन्तरात् । हे हविर्वृत्तित्रयं यजमाने चिरं स्थाप-
यितुं त्वां पिनाष्टि । एतदेव दर्शयति—“ प्राणाय त्वाऽपानाय त्वेत्याह । प्राणा-
नेव यजमाने दधाति ” [ब्रा० का० ३ प्र० २ अ० ६] इति ।

दीर्घामिति । बौधायनः—“ अथ बाहू अन्वेषक्षते दीर्घामिनु प्रसितिमायुषे
धामिति ” इति ।

आपस्वम्बः—“ प्राचीमन्ततोऽनुमोक्ष ” इति ।

प्रसितिः प्रबन्धः कर्मसंतानः । यजमानस्थाऽऽयुरभिवृद्धश्चर्थमिमांषविच्छि-
न्नकर्मसंततिहेतुरूपांमुपलां धारितवानस्मि । तदेतदाह—दीर्घामिनु प्रसितिमायुषे
धामित्याह । आयुरेदौस्मिन्दधाति ” [ब्रा० का० ३ प्र० २ अ० ६] इति ।

देव इति । कल्पः—देवो वः सविता हिरण्यपाणिः प्रति गृह्णात्विति
ऋण्यजिने पिष्टानि प्रस्कन्दयति ” इति ।

पूर्वद्रव्याचष्टे—“ अन्तरिक्षादिव वा एतानि प्रस्कन्दन्ति । यानि दृषदः ।
देवो वः सविता हिरण्यपाणिः प्रति गृह्णात्वित्याह प्रतिष्ठित्यै । हविषोऽ-
स्कन्दाय ” [ब्रा० का० ३ प्र० २ अ० ६] इति । पत्नीं दासीं वा प्रति
पैषमन्त्रमुत्पाद्य व्याचष्टे—“ असंवपन्ती पिष्ठाणानि कुरुतादित्याह मेघ-
त्वाय ” [ब्रा० का० ३ प्र० २ अ० ६] इति । तथा च सूत्रितम्—
असंवपन्ती पिष्ठाणानि कुरुतादिति संप्रेष्यति दासीं पिनाष्टि पत्नीं वाऽपि वा
पस्ववहन्ति शूद्रा पिनाष्टि ” इति । हे दासि तण्डुलोष्वन्यद्रव्यं किमप्यप्रवेशयन्ती
पेषणं कुरु । तानि च पिष्टानि सूक्ष्माणि कुरु । तमिमं पैषमन्त्रयुः पठेत् ।
पिष्टस्य सूक्ष्मत्वे पुरोडाशद्वारा यज्ञयोग्यता भवति ।

अथ विनियोगसंग्रहः—

“ अवेति पूर्ववत्त्र शम्पां स्थापयते दिवः ।

धिषणा द्वे तथाऽश्मानौ देवेत्याधिवेषद्विः ॥ १ ॥

प्राणायामेति विधिः पिष्ट्वा दीर्घेत्यन्त उपोहति ।

देवोऽजिने स्कन्दयेत मोक्षा एकावश त्विह ॥ २ ॥ इति ।

अथ भीमांसा ।

यद्यप्यत्र विशेषाकारेण विचारा बहवो नोपलभ्यन्ते तथाऽपि सामान्यविचाराः पूर्वोक्ता अनुसंधेयाः । इषे स्वेत्यत्र वाक्यपूर्तये यथाऽध्याहारस्तथैवाधिवषा-
मीत्यत्राप्यग्नये जुष्टमित्यादिकमध्याहर्तव्यम् । अध्याहृतस्य चानाम्नादत्वेनामन्व-
त्वादूहादिविव स्वराद्यपराधो नास्ति । किंच नवमाध्यायस्य प्रथमपदे चि-
न्तितम्—

“ नोह ऊहोऽथवा धान्यशब्दो नासङ्गतोक्तिः ।

ऊहो लक्षणमार्थस्य गोपानस्येव संगतेः ” इति ॥

एषदि पेषणाय तण्डुलावापेऽयं मन्त्रो विहितः—धान्यमसि धिनुहि देवानिति ।
सोऽयं धान्यशब्दोऽसमवेतार्थं ब्रूते निस्तुषाणां तण्डुलानां धान्यशब्दार्थत्वाभा-
वात् । तदयं सवित्रादिशब्दवन्नोहनीय इति चेत् । भैवम् । लक्षणानुसया धान्यश-
ब्दस्य तण्डुलरूपेऽर्थे समवेतत्वात् । यथा गावः पीयन्त इत्यत्र मुख्यवृत्त्यभिव्येऽपि
नासमवेतार्थत्वं लोका वर्णयन्ति किंतु पयो लक्षयित्वाऽर्थे समवेतमेव प्रतीयन्ति
तद्वत् । तस्मान्छाक्यानामयने षट्त्रिंशत्संवत्सरे धान्यशब्द ऊहनीयः । तत्र
शेवाम्नायते—संस्थितेऽहनि गृहपतिर्मुंगयां याति, स तत्र धान्मृगान्हन्ति, तेषां
तरसा सवनीयाः पुरोडाशा भवन्तीति । तत्र एषदि पेषणाय मांसमापण्मांसमसि
धिनुहि देवानित्येवं मन्त्रमूहेत् । न च धान्यशब्दवल्लक्षको मुंगशब्द ऊहे प्रयो-
क्तव्य इति वाच्यं, लक्षणानुसयेः प्रकृतावार्थिकत्वेनातिदेशानर्हत्वात् । तस्मान्मां-
समित्येव धान्यशब्दस्योहः ।

अथ व्याकरणम्—

अवधूतमित्यादयो गताः । पर्वत्येत्यस्य पर्वतमर्हतीत्यस्मिन्नर्थे छन्दोविषये
तकाररहितस्य यप्रत्ययस्य विधानात्प्रत्ययस्वरः । पार्वतेधीत्यत्र डीषुदात्तः । पर्व-
तिरित्यत्र तदर्हतीत्यस्मिन्नर्थे छान्दस इकारप्रत्ययोऽप्युदात्तः । धान्यशब्दस्य
तिल्यशिक्षपर्यंकाशपर्यंधान्यकन्याराजन्यमनुष्याणामित्यन्तस्वरितत्वम् । धिनु-
हीत्यत्र “ सेर्षापिष्ठा ” [पा० ३-४-८७] इति सिपः स्थान आदि-

(कर्मलोपधानार्था मन्त्राः)

एस्य हिशब्दस्य पितृनिषेधात्प्रत्ययस्वरः । यद्यपि विकरणप्रत्ययस्योकारस्य स्वरः सतिशिष्टस्तथाऽपि व्यत्ययो द्रष्टव्यः । प्रसिद्धिभित्तत्र ऊदुत्तरपदप्रकृति-स्वरे प्राप्ते तदपवादः “ तादौ च निधि कृत्यतौ ” [पा० ६-२-५०] तुम-त्ययव्यतिरिक्ते एकारादौ निधि कृति प्रत्यये परतः पूर्वपदं प्रकृतिस्वरं भवति ।

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतै-त्तिरीयसंहिताभाष्ये प्रथमपाठके प्रथमपाठके षष्ठोऽनुवाकः ॥ ६ ॥

(अथ प्रथमाष्टके प्रथमपाठके सप्तमोऽनुवाकः) ।

धृष्टिरसि ब्रह्मं यच्छापभेऽभिमामार्दं जहि
निष्कव्यादं सेधाऽऽ देवयजं वह निर्वग्धं
रक्षो निर्वग्धा अरांतयो भ्रुवमसि पृथिर्वी
हंहाऽऽयुर्हंह प्रजां हंह सजातानस्मै यज-
मानाय पर्युह धर्मस्यन्तरिक्षं हंह प्राणं
हंहापानं हंह सजातानस्मै यजमानाय पर्युह
धरुणमसि दिवं हंह चक्षुः (१) हंह श्रोत्रं
हंह सजातानस्मै यजमानाय पर्युह धर्मासि
दिशो हंह योनिं हंह प्रजां हंह सजाता-
नस्मै यजमानाय पर्युह चित्तः स्थ प्रजामस्मै-
रयिमस्मै सजातानस्मै यजमानाय पर्युह भृगू-
णामङ्गिरसां तर्पसा तप्यध्वं यानि धर्मे कपा-
लान्युपचिन्वन्ति वेधसः । पूष्णस्तान्यपि व्रत
इन्द्रकायू वि मुञ्चताम् (२) ॥

(बक्षरहाचत्वारिंशच्च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां प्रथमपाठके
प्रथमपाठके सप्तमोऽनुवाकः ॥ ७ ॥

(कपालोपधानार्था मन्त्राः)

(अथ प्रथमकाण्डे प्रथमपपाठके सप्तमोऽनुवाकः) ।

षष्ठानुवाके पेषणमुक्तम् । यद्यप्यनन्तरं पुरोडाशो निष्पादनीयस्तथाऽप्यत-
त्रेषु कपालेषु पुरोडाशस्य श्रययितुमशक्यत्वात्सप्तमे कपालोपधानमभिधीयते ।

धृष्टिरिति । कल्पः—“ धृष्टिरसि ब्रह्म यच्छेत्युपवेदमादाय ” इति ।

पलाशशास्त्रामूले छिन्नः प्रादेशपरिमित उपवेशः । हे उपवेश त्वमङ्गारार्णा
धर्षणे समर्थोऽसि । अतो ब्रह्मशब्दोदितं पुरोडाशस्वरूपं देवान् प्रयच्छ । धृष्टि-
शब्दो धैर्यद्योतनायेत्याह—“ धृष्टिरसि ब्रह्म यच्छेत्याह धृत्यै ” [ब्रा० का०
३ प्र० २ अ० ७] इति ।

अपाग्नि इति । कल्पः—“ अपाग्नेऽग्निमामादं जहीति गार्हपत्यादाहवनी-
याद्वा प्रत्यञ्चावङ्गारौ निर्वर्त्य निष्कृव्यादः सेधेति तयोरन्यतरमुत्तरमपरमवान्त-
रदेशं वा निरस्याऽऽदेवयज्ञं वहेति दक्षिणमवस्थाप्य ” इति ।

हे गार्हपत्याग्ने योऽग्निः शास्त्रीयं पाकमन्तरेणाऽऽग्ने द्रव्यमस्ति न तु पाकार्थ-
स्थापितस्य पाकं करोति तमपनय मारय । यद्य लौकिकं मांसमस्ति तमपि
निषेधय । यस्तु देवान्यजति तमावह । यथोक्तस्याग्न्यानयनस्य कपालोपधा-
नार्थतां दर्शयन्प्रशंसति—“ अपाग्नेऽग्निमामादं जहि निष्कृव्यादः सेधाऽऽदेव-
यज्ञं वहेत्याह । य एवाऽऽमात्कव्यात् । तमपहत्य । भेष्येऽग्नौ कपालमुपद-
धाति ” [ब्रा० का० ३ प्र० २ अ० ७] इति ।

निर्दग्धमिति । निर्दग्धः रक्षो निर्दग्धा अरातयो ध्रुवमसि पृथिवीं
दृश्याऽऽयुर्दृशं मर्णां दृशं सजातानस्मै यजमानाय पर्युहेत्येतद्योर्मन्त्रयोरर्थक्रमेण
विनियोगः कल्पे दर्शितः—“ ध्रुवमसीति तस्मिन्मध्यमं पुरोडाशकपालमुपदधाति
निर्दग्धः रक्षो निर्दग्धा अरातय इति कपालेऽङ्गारमस्याधाय ” इति ।

हे कपाल त्वं दृढमस्यतः पृथिव्यादीन्दृढी कुरु । अस्य यजमानस्य शाती-
न्परितः सेवकान्कुरु । अस्मिन्कपालेऽवस्थितं रक्षो निःशेषेण दग्धम् । आज्ञा-
नक्रमेण निर्दग्धमन्त्रमादौ व्याचष्टे—“ निर्दग्धः रक्षो निर्दग्धा अरातय इत्याह ।
रक्षाःस्थेव निर्दहति ” [ब्रा० का० ३ प्र० २ अ० ७] इति । कपाला-
नामुपधानं विधत्ते—“ अग्निवत्युपदधाति । अस्मिन्नेव लोके ज्योतिर्धत्ते ”
[ब्रा० का० ३ प्र० २ अ० ७] इति । यथोक्ताङ्गारयुक्ते प्रदेशे कपा-
लमुपदध्यात् । कपालोपर्यन्यस्याङ्गारस्य स्थापनं विधत्ते—“ अङ्गारमधिर्वर्त-

(कपालोपधानार्था मन्वाः)

यति । अन्तरिक्ष एव ज्योतिर्धत्ते ” [ब्रा० का० ३ प्र० २ अ० ७] इति । कपालस्याध ऊर्ध्वं च स्थिताभ्यामङ्गगराभ्यां लोकद्वयस्य ज्योतिष्मत्त्वे ततोऽप्यूर्ध्वमङ्गारस्थ स्थापनासंभवाद्दिवो ज्योतिर्न स्यादिति न शङ्कनीयमित्याह—“ आदित्यमेवाग्निहोत्रे ज्योतिर्धत्ते ” [ब्रा० का० ३ प्र० २ अ० ७] इति । एतद्वृत्तान्तज्ञानं प्रशंसति—“ ज्योतिष्मत्तोऽस्मा इमे लोका भवन्ति । य एवं वेद ” [ब्रा० का० ३ प्र० २ अ० ७] इति ।

धर्ममिति । बौधायनः—“ अथ पूर्वाध्वंमुपदधाति धर्ममस्थन्तरिक्षं दृश्यमाणं दृश्यापानं दृश्य सजातानस्मै यजमानाय पर्युहेत्यथ पराध्वंमुपदधाति धरुणमसि दिवं दृश्य चक्षुर्दृश्य श्रोत्रं दृश्य सजातानस्मै यजमानाय पर्युहेत्यथ दक्षिणाध्वंमुपदधाति धर्मासि दृशो दृश्य मोर्नि दृश्य प्रजां दृश्य सजातानस्मै यजमानाय पर्युहेत्यथ पूर्वाध्वंमुपदधाति चितः स्थ प्रजामस्मै रथियस्मै सजातानस्मै यजमानाय पर्युहेति ” इति ।

आपस्तम्बः—“ धर्ममसीति पूर्वं द्वितीयं सूस्पृष्टं धरुणमसीति पूर्वं तृतीयमिति धर्मासीति सप्तमं चितः स्थेत्यष्टमम् ” इति ।

तत्र धर्ममधरुणशब्दा धारकत्वं ब्रुवन्तो दृढत्वं लक्षयन्ति । हेऽष्टमकपालत्वमुपचितरूपोऽसि । ततो यजमानस्य प्रजादिकं परितः संपादय । प्रजादेः प्रत्येकमुपचयविवक्षया पृथग्वाक्यत्वं द्योतयितुमस्मा इति पदस्याऽऽवृत्तिः । चितः स्थेति बहुवचनमादरार्थम् । क्रमेण मन्वान्याचष्ट—“ धरुवमसि पृथिवीं दृश्येत्याह । पृथिवीमेवैतेन दृश्यंति । धर्ममस्थन्तरिक्षं दृश्येत्याह । अन्तरिक्षमेवैतेन दृश्यंति । धरुणमसि दिवं दृश्येत्याह । दिवमेवैतेन दृश्यंति । धर्मासि दिशो दृश्येत्याह । दिश एवैतेन दृश्यंति ” [ब्रा० का० ३ प्र० २ अ० ७] इति । उपसंहरति—“ इमानेवैतेलोकान्दृश्यंति ” [ब्रा० का० ३ प्र० २ अ० ७] इति । एतद्वेदनं प्रशंसति—“ दृश्यन्तेऽस्मा इमे लोकाः प्रजया पशुभिः । य एवं वेद ” [ब्रा० का० ३ प्र० २ अ० ७] इति । सर्वत्र विधेयार्थं केनापि प्रकारेण स्तुत्वा अज्ज्ञोत्पादनीयेति व्युत्पादयितुं कपालोपधानं बहुधा स्तौति । तत्रायमेकः प्रकारः—“ त्रीण्यग्रे कपालान्मुपदधाति । तत्र इमे लोकाः । एषां लोकानामाप्यै ” [ब्रा० का० ३ प्र० २ अ० ७] इति । मध्यमपूर्वापरकपालगतं चित्वमपि प्रशस्तम् । अथापरः प्रकारः—“ एकमग्रे कपालमुपद-

धाति । एकं वा अग्ने कपालं पुरुषस्य संभवति । अथ द्वे । अथ त्रीणि ।
 अथ चत्वारि । अथाष्टौ । तस्मादष्टाकपालं पुरुषस्य शिरः ॥ [ब्रा० का०
 ३ प्र० २ अ० ७] इति । प्रथमं ध्रुवमसीत्येकं कपालमुपधीयते । ततो धर्म-
 मसीत्यनेन सह द्वे । धरुणमसीत्यनेन सह त्रीणि । धर्मासीत्यनेन सह चत्वारि ।
 ततः केषांचिन्मते चितः स्थेत्यनेनैवोपरितनानि चत्वारीत्यष्टौ भवन्ति । पुरुष-
 स्थापि गर्भे प्रथमं शिरोरूपमखण्डं कपालमुत्पद्यते । पश्चात्क्रमेण रेस्ताभिरष्टधा
 भिद्यते । कपालेषु संख्यां स्तुत्वा तदुपधानं स्तौति-“ यदेवं कपालान्युपदधाति ।
 यज्ञो वै प्रजापतिः । यज्ञमेव प्रजापतिः संस्करोति । आत्मानमेव तत्संस्क-
 रोति । तं संस्कृतमात्मानम् । अमुष्मिँल्लोकेऽनुपैरिति ॥ [ब्रा० का० ३
 प्र० २ अ० ७] इति । उपधानेन कपालेषु संस्कृतेषु तद्द्वारा तत्साध्यो
 यागः संस्क्रियते । यज्ञद्वारा तत्सष्टः प्रजापतेः संस्कारः । तेन कपालयज्ञप्रजा-
 पतिसंस्कारेण तेषां संस्कृतत्वाद्यजमानः स्वयं संस्कृतो भवति । तं च संस्कृतं
 स्वर्गे लोके गच्छन्तमनु फलदानाय यज्ञः प्रजापतिरूपधारी कश्चिद्देवो गच्छति ।
 अपरः प्रकारः-“ यदष्टावुपदधाति । गायत्रिषा तत्संमितम् । यक्ष्म । त्रिवृदा
 तत् । यदश । विराजा तत् । यदेकादश । त्रिष्टुभा तत् । यद्द्वादश । जमत्या
 तत् । छन्दःसंमितानि स उपदधत्कपालानि । इमाँल्लोकाननुपर्वं दिशो विधृत्यै
 दृश्यति । अथाऽऽयुः प्राणान्प्रजां पशून्यजमाने दधाति । सजातानस्मा अभितो
 बहुलान्करोति ॥ [ब्रा० का० ३ प्र० २ अ० ७] इति । त्रिवृच्छब्दः
 स्तोमवाची । स च स्तोम उपास्मै गायता नर इत्याद्युष्मिर्नवभिः संपद्यते ।
 छन्दःशब्दश्च स्तोममप्युपलक्षयति । गायत्रीविराट्त्रिष्टुब्जगतीनां चाष्टत्वाद्यक्षर-
 संख्या पसिद्धा । तथा संख्यया छन्दःसादृश्यम् । नन्वथाऽऽग्नेयस्याष्टौ कपा-
 लान्यग्नीषोमीयस्थ चैकादश न तु नवादिसंख्या लभ्यत इति चेद्वाढम् । तथाऽपि
 संख्याऽन्यत्र विद्यमाना प्रसङ्गादिह स्तुयते । त्रयोदशादिसंख्या न क्वाप्यस्ति ।
 एकादिका सप्तपर्यन्ता संख्याऽन्यत्रास्तीति चेत्तर्हि तस्या अप्यनेन न्यायेन स्तुति-
 रुच्येया । ईदृशानि कपाला-युपधानोऽध्वर्युरनुक्रमेण पृथिव्यादिलोकान्प्रागादि-
 दिशश्च दृष्टी करोति । लोकबुद्ध्या कपालानां स्थापितत्वात् । अत इदमुपधानं
 लोकबुद्ध्यै भवति । किंचाऽऽयुरादीन्प्रातृपुत्रांश्च यजमाने संपादितवान्भवति ।

(कपालोपधानार्था मन्त्राः)

क्रमप्राप्ते मन्त्रे स्पष्टार्थत्वं दर्शयति—“ चितः स्थेत्याह । यथायजुरेवैतत् ”
[ब्रा० का० ३ प्र० २ अ० ७] इति ।

भृगूणामिति । कल्पः—“ भृगूणामङ्गिरसां तपसा तप्यध्वमिति वेदेन
कपालेष्वङ्गारानध्वुह्य ” इति ।

हे कपालानि देवतातपोरूपेणानेनाग्निना तप्तानि भवत । इममेवार्थं दर्शयति—
“ भृगूणामङ्गिरसां तपसा तप्यध्वमित्याह । देवतानामेवैनानि तपसा तपति ”
[ब्रा० का० ३ प्र० २ अ० ७] इति ।

यानीति । अयं मन्त्रो यद्यपि यागसमाप्तौ पठनीयस्तथाऽपि कपालप्रसङ्ग-
दिहाऽऽम्नातः । ताद्विनियोगः सूत्रे दर्शितः—“ यानि घर्मे कपालानीति चतुष्प-
ददर्चा कपालानि विमुच्य संख्यापोद्वासयति संतिष्ठते दर्शपूर्णमासौ ” इति ।

अध्वर्युरेव वेधसो यानि घर्मे कपालान्यादीप्ते वह्नौ ध्रुवपसीत्यादिमन्त्रैरुप-
स्थापितधन्तः । पूजार्थं बहुवचनम् । तादृशान्यपि कपालानि विमोक्तं सपर्यावि-
न्द्रवायु पोषकस्य यजमानस्य यागरूपे ब्रते समाप्ते सति विमुञ्चताम् । अनेकगुण-
विशिष्टं विमोक्तं विवृत्ते—“ तानि ततः सःस्थिते । यानि घर्मे कपालान्युपचिन्व-
न्ति वेधस इति चतुष्पददर्चा विमुञ्चति । चतुष्पादः पशवः । पशुष्वेवोपरिष्ठात्प्र-
तिविष्ठति ” [ब्रा० का० ३ प्र० २ अ० ७] इति ।

अत्र विनियोगसंग्रहः—

“ धृष्टिरादायोषवेवमपाङ्गारौ विधोजयेत् ।

निष्क्रापसारयेदेकमा देवान्यं तु शेषयेत् ॥ १ ॥

ध्रुवं कपालमाधाय निर्दाङ्गारं तथोपरि ।

धर्मं द्वितीयं धरुणं तृतीयं धर्मं सप्तमम् ॥ २ ॥

चितोऽष्टमं भृगू तेषु सर्वेष्वङ्गाररोपणम् ।

यानि स्वकाले समाप्ते कपालानि विमुञ्चति ॥

अनुवाके सप्तमेऽस्मिन्नुक्ता द्वादश मन्त्रकाः ॥३॥ ” इति ।

अथ भीर्मासा ।

चतुर्थीध्यायस्य मध्यमपादे चिन्तितम्—

“ श्रपणं तुषचापश्च कपालस्य प्रयोजकौ ।

उत श्रपणमेवाऽऽद्यो वापार्थत्वात्तृतीयया ॥

पुरोडाशकपालेति नाम्ना स्याच्छ्रवणार्थता ।

प्रयुक्तस्य प्रयुक्तिर्नो तस्य वापि प्रसञ्जनम् ” इति ॥

कपालेषु श्रवयतीति श्रवणं पुरोडाशस्य श्रुतम् । तथा पुरोडाशकपालेन तुषानुषवपतीति कपाले तुषधारणं श्रुतम् । ते च तुषाः सकपाला रक्षसां भागोऽसीति मन्त्रेण कृष्णाजिनस्याधस्तादवस्थापनीयाः । तत्र श्रवणं मथा कपालसं-
पादनस्य प्रयोजकं तथा तुषवापोऽपि प्रयोजकः । एकहायन्येति तृतीयया मथा गोः क्रयार्थत्वं तथा कपालेनेति तृतीयया कपालस्य तुषवापार्थत्वावगमादिति चेन्मैवम् । नात्र कपालमात्रस्य तुषोपवापसाधनत्वं श्रुतं किं तर्हि यत्कपालं पुरोडाशश्रवणायोपात्तमासादितं च यस्यैव कपालस्य साधनम् । एतच्च पुरो-
डाशकपालेनेति सविशेषणनाम्ना दद्विधानादवगम्यते । तथा सति प्रथमं श्रव-
णेन कपालं प्रयुज्यते । न च प्रयुक्तस्य पुनस्तुषवापेन प्रयुक्तिः संभवति । तस्मा-
च्छ्रवणेनैव प्रयुक्तं कपालं तुषोपवापेऽपि प्रसङ्गान्तिष्यति । ईदृशमेवाङ्गत्वं तृतीयाश्रुत्या बोध्यते ।

अथ व्याकरणम्—

धृष्टिशब्दः किन्मत्ययान्तत्वादाद्युदात्तः । आमाच्छब्दे कृत्स्वरः । तथैव देवयज्ञशब्दः । निर्दग्धमिति प्रत्युष्टवत् । सजावानित्यत्र समानं जातं जन्म येषां ते सजाताः । “ वां जाते ” [पा० ६-२-१७१] जातशब्द उत्तर-
पदे बहुव्रीहौ समासे विकल्पेनान्तोदात्तो भवति । भुग्दङ्गिन्ःशब्दौ वृषादी । उपचिन्वन्तीत्यत्र यानीत्यनेन यच्छब्दयोगान्निघाताभावः । विकरणप्रत्ययस्व-
रस्य सति शिष्टस्याप्यबलीयस्त्वेन “ उदात्तघणः ” [पा० ६-१-१७४] इत्युपरितनस्याकारस्योदात्तः । पूष्ण इत्यत्र “ अनुदात्तस्य च यत्रोदात्त-
लोपः ” [पा० ६-१-१६१] इति विभक्तिरुदात्ता । इन्द्रवायू इत्यत्र “ देवताद्वन्द्वे च ” [पा० ६-२-१४१] इत्युभयपदप्रकृतिस्वरत्वे षोष्ठे तदप-
वादः—“ नोत्तरपदेऽनुदात्तादावपृथिवीरुद्रपुष्यमन्थिषु ” [पा० ६-२-१४२] अनुदात्तादौ पृथिव्यादिव्यतिरिक्तं उत्तरपदे देवताद्वन्द्वस्वरो न भवति । ततः समासस्येत्यन्तोदात्तः ।

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णमजुर्वेदीयतैत्तिरी-
यसंहिताभाष्ये प्रथमकाण्डे प्रथमपाठके सप्तमोऽनुवाकः ॥ ७ ॥

[पुरोडाशानिष्यादनार्था मन्त्राः]

(अथ प्रथमाष्टके प्रथमप्रपाठकेऽष्टमोऽनुवाकः) ।

सं वपामि समापो अद्भिरग्मत समोर्धधयो
 रसेन स* रेवतीर्जगतीभिर्मधुमतीर्मधुमतीभिः
 सृज्यध्वमद्भ्यः परि प्रजाताः स्थ समद्भिः
 पृच्यध्वं जनयत्यै त्वा सं यौम्यन्नये त्वाऽग्नी-
 षोमाभ्यां मसस्य शिरोऽसि घर्मोऽसि विश्वा-
 युरु रू प्रथस्वोरू ते यज्ञपतिः प्रथतां त्वर्चं
 गृह्णीष्वान्तरित* रक्षोऽन्तरिता अरातयो देव-
 स्त्वा सविता श्रपयतु वर्षिष्ठे अधि नाकेऽ-
 भिस्ते तनुवं भाऽति धामने हव्य* रक्षस्व सं-
 ब्रह्मणा पृच्यस्वैकताय स्वाहा द्विताय स्वाहा
 त्रिताय स्वाहा (१) ।

(सविता द्वाविंशतिश्च) ।

इति ऋण्यजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां प्रथमाष्टके
 प्रथमप्रपाठकेऽष्टमोऽनुवाकः ॥ ८ ॥

(अथ प्रथमकाण्डे प्रथमप्रपाठकेऽष्टमोऽनुवाकः) ।

सप्तमे कपालोपधानमुक्तं ततस्त्वप्नेषु कपालेषु लब्धावसरत्वादष्टमे पुरोडाश-
 श्रपणमभिधीयते ।

सामिति । संवपामीत्यस्याऽऽम्नातस्य मन्त्रस्य शेषं पूरयित्वा विनियोगः
 कल्पे दर्शितः—“ अधोत्तरेण गार्हपत्यमुपविश्य वाचंयमस्तिरःपवित्रं पात्र्यां
 ऋण्णाजिनातिष्ठानि संवपति देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽभिर्नोर्बाहुभ्यां पूष्णो
 हस्ताभ्यामग्रये जुष्टं संवपाम्वग्नीषोमाभ्याममुष्मा अमुष्मा इति ” इति ।

अपेक्षितस्थाने प्रयोक्तव्य इत्येतमर्थं दर्शयितुमेव निर्वापपेषणयोर्देवस्य त्वेति
 मन्त्रो द्विराज्ञातः । अत्रानाज्ञातमप्यनेनैवाभिप्रायेण व्याचष्टे—“ देवस्य त्वा

[पुरोडाशविष्वादनार्था मन्त्राः]

सविनुः प्रसव इत्याह प्रसूत्यै । अधिनोर्बाहुभ्यामित्याह । अधिनौ हि देवाना-
मध्वर्युं आस्ताम् । पूष्णो हस्ताभ्यामित्याह यत्यै । संवषामीत्याह । यथादे-
वतमेवैनानि संवपति ॥ [ब्रा० का० ३ प्र० २ अ० ८] इति ।

समाप इति । बौधायनः—“ प्रणीताभ्यः स्रुवेणोपहृत्य वेदेनोपयम्य पाणिं
चान्तर्वाधैवं मदन्तीभ्यस्ता उभयीरानीयमानाः प्रतिमन्त्रयते समापो अद्भिरग्मत
समोषधयो रसेन स२ रेवतीर्जगतीभिर्मधुमतीभिर्मधुमतीभिः सृज्यध्वमिति ॥” इति ।

पूर्वं चमसे संगृहीता आपः प्रणीताः । तत्र आपो मदन्त्यः । आपस्तम्बेन
तु प्रणीतामानेऽर्थं मन्त्रो विनियुक्तः—“ स्रुवेण प्रणीताभ्य आदाय वेदेनोपयम्य
समापो अद्भिरग्मतेति पिष्टेव्यानयति ॥” इति । प्रणीता आपो मदन्तीभिरद्भिः
संगच्छन्ताम् । पिष्टरूपा ओषधयो द्विविधोदकरसेन संगच्छन्ताम् । किंच हे
आपो यूर्यं सर्वसंस्याभिषुद्धिहेतुत्वात्तद्द्वारा धनवत्यः स्वभावतो माधुर्यवत्यश्च ।
ओषधयोऽपि जङ्गमरूपपश्वभिषुद्धिहेतुत्वात् पशुरूपधनयुक्ताः स्वभावात्सिद्धस्वा-
दुत्वेन माधुर्यवत्यश्च । ततः पिष्टरूपाभिस्ताभिरोषधीभिः संसृष्टा भवत । मन्त्रस्य
पूर्वभागे जलाषधिसंगमस्य फलमाह—“ समापो अद्भिरग्मत समोषधयो रसेने-
त्याह । आपो वा ओषधीर्जिन्वन्ति । ओषधयोऽपो जिन्वन्ति । अन्या वा
एतासामन्या जिन्वति । तस्मादेवमाह ॥ [ब्रा० का० ३ प्र० २ अ० ८]
इति । जिन्वन्ति प्रीणयन्ति । यद्यप्यचेतनानामपाओषधीनां च नास्ति प्रीति-
स्तथाऽपि पुरोडाशरूपेण देवमियहेतुत्वात्तदुपचारः । न हि केवलेन जलेन
पिष्टेन वा पुरोडाशः संभवति किंत्वन्योन्यमेलनरूपेण प्रीणनेन । यस्मात्तासा-
मपाओषधीनां च मध्येऽन्या आपोऽन्या ओषधीः प्रीणयन्ति । अन्याओषध-
योऽन्या अपः प्रीणयन्ति । तस्मान्मन्त्रः समोषधयो रसेनेत्येवं ब्रूते । उत्तरभागे
माधुर्यसंपादनं फलमाह—“ स२ रेवतीर्जगतीभिर्मधुमतीभिर्मधुमतीभिः सृज्यध्वमि-
त्याह । आपो वै रेवतीः । पशवो जगतीः । ओषधयो मधुमतीः । आप
ओषधीः पशून् । तानेवास्मा एकधा स२सृज्य । मधुमतः करोति [ब्रा० का०
३ प्र० २ अ० ८] इति ।

अद्भ्य इति । बौधायनः—“ अधानुपरिप्लावयत्यद्भ्यः परि मजाताः स्थ
समद्भिः पृच्यध्वमिति ॥” इति ।

[पुरोडाशनिष्पावनार्था मन्त्राः]

आपस्तम्बः—“ अद्भ्यः परि प्रजाता इति तन्नाभिरनुपरिष्ठाव्य ” इति ।

परिष्ठावनं पिष्टस्य सर्वत आर्दीकरणम् । हे पिष्टरूपा ओषधयो यूयं पूर्व-
मद्भ्य उत्पन्नाः स्थ । ततोऽध्याप्यद्भिः संपृक्ता भवत । मन्त्रेण परिष्ठावनं
विधत्ते—“ अद्भ्यः परि प्रजाताः स्थ समद्भिः पृच्यध्वमिति पर्याष्ठावयति ।
यथा सुवृष्ट इमामनुविसृत्य । आप ओषधीर्महयन्ति । तादृगेव तन् ” [ब्रा०
का० ३ प्र० २ अ० ८] इति । यथा पर्जन्ये सुवृष्टे सत्पापो भूमिमनुप्रवि-
श्यौषधीर्वर्धयन्ति तथाविधिभिर्दं परिष्ठावनं जलेन पिष्टे सर्वदः ष्ठाविते सति
पुरोडाशनिष्पत्तेः ॥

जनयत्या इति । कल्पः—“ सं यौति जनयत्यै त्वा सं यौमीति ” इति ।

हे परिष्ठावित पिष्ट त्वां हस्ताङ्गुलिमर्दनेन सम्यङ्मिश्री करोषि । एतच्च
यजमानस्य शुक्रशोणितमिश्रणेनैव प्रजोत्पत्तये संपद्यते । एतदेव विशदयति—
“ जनयत्यै त्वा सं यौमीत्याह । प्रजा एवैतेन दाधार ” [ब्रा० का० ३ प्र०
२ अ० ८] इति ।

अग्नय इति । कल्पः—“ संयुत्य व्यु(व्यु)क्षाभिमृशत्यग्नये त्वाऽग्नीषोमाभ्याम-
मुष्णा अमुष्णा इति यथादेवतम् ” इति ।

त्वामहं स्तुशामीति शेषः । असांकर्यं मन्त्रद्वयमयोजनमित्याह—“ अग्नये
त्वाऽग्नीषोमाभ्यामित्याह ध्वावृच्यै ” [ब्रा० का० ३ प्र० २ अ० ८] इति ।

मखस्येति । कल्पः—“ पिष्टं करोति मखस्य शिरोऽसीति ” इति ।

विशदीकृत्य व्याचष्टे—“ मखस्य शिरोऽसीत्याह । यज्ञो वै मखः । तस्यैत-
च्छिरः । यत्पुरोडाशः । तस्मादेवमाह ” [ब्रा० का० ३ प्र० २ अ० ८]
इति ।

धर्म इति । कल्पः—“ धर्मोऽसि विश्वायुरित्याग्नेयं पुरोडाशमष्टासु कषाळे-
ष्वधिश्रयत्येवमुत्तरस्मृतरेषु ” इति ।

हे पुरोडाश त्वं तप्तकपालावस्थानेन इषिो देवतायोग्यत्वेन कृत्स्नायुःप्रद-
श्वासि । विश्वमायुर्यस्येति बहुव्रीहेरायुःप्रदस्त्वमित्येवात्रार्थ इत्याह—“ धर्मोऽसि
विश्वायुरित्याह । विश्वमेवाऽऽयुर्यजमाने दधाति ” [ब्रा० का० ३ प्र० २
अ० ८] इति ।

[पुरोडाहानिष्पादनार्था मन्त्राः]

उर्विति । कल्पः—“ उरु मथस्वोरु ते यज्ञपतिः मथतामिति पुरोडाशं मथ-
यन्सर्वाणि कषालान्धभिप्रथयत्यतुङ्गमनूपपाकृतिं कर्मस्वेव पतिकृतिमथशफमारं
करोति ” इति ।

हे पुरोडाश त्वं बहु यथा भवति तथा विस्तीर्णो भव । त्वदीयो यजमानोऽ-
पि प्रजादिभिः प्रथितोऽस्तु । यज्ञपतेर्विस्तारं दर्शयति—“ उरु मथस्वोरु ते यज्ञ-
पतिः मथतामित्याह । यजमानमेव प्रजया पशुभिः मथयति ” [ब्रा० का० ३
प्र० २ अ० ८] इति ।

त्वचामिति । कल्पः—“ त्वचं गृह्णीष्वेत्यद्भिः श्लक्ष्णी करोत्यनभिक्षारय-
न् ” इति ।

हे पुरोडाश त्वमाद्भिः श्लक्ष्णीभूतां त्वचं स्वी कुरु । निम्नोन्नतभावपरिहारेण
त्वक्सादृश्ये सति पुरोडाशः सदेहो भवतीत्याह—“ त्वचं गृह्णीष्वेत्याह । सर्वमेवैनं
सतमुं करोति ” [ब्रा० का० ३ प्र० २ अ० ८] इति । श्लक्ष्णीकरणं वि-
धत्ते—“ अथाप आनीय परिमार्ष्टि । मांस एव तत्त्वचं दधाति । तस्मात्त्वचा
मांसं छन्नम् ” [ब्रा० का० ३ प्र० २ अ० ८] इति । तत्तेन मार्जनेन
पिष्टरूपे मांस एव श्लक्ष्णात्वरूपत्वचं स्थापयति । ततो लोके साऽपि तथा दृश्यते ।

अन्तरितमिति । कल्पः—“ अन्तरितश् रक्षोऽन्तरिता अरातय इति सर्वाणि
हवींषि त्रिः पर्यग्निं कृत्वा ” इति ।

दूर्ध्वर्ध्वैः पुरोडाशस्य परितो रक्षसां संशोधनं पर्यग्निकरणम् । अनेन पर्य-
ग्निकरणेन राक्षसजातिर्ध्ववहिता । अत्रवोऽपि व्यवहिताः । तदेतद्विधत्ते—“ धर्मो वा
एषोऽशान्तः । अर्धमासेऽर्धमासे प्रवृज्यते । यत्पुरोडाशः । स ईधरो यजमानश्
शुचाऽग्दहः । पर्यग्निं करोति । पशुमिवैनमकः । शान्त्या अमदाहाय ” [ब्रा०
का० ३ प्र० २ अ० ८] इति । पुरोडाशो योऽस्ति स एव दीप्यमानोऽग्नि-
र्भूत्वा कदाचिदपि न शान्त्यति । प्रतिपक्षं तसकपालैः संतप्यमानत्वान् । स च
तापेन यजमानं प्रदग्धुं समर्थः । तेन पशुप्रचारेण पर्यग्निकरणेन पुरोडाशे पशौ
कृते सति प्रदीप्ताग्निरूपपरित्यागेन शान्तो भूत्वा यजमानं न प्रदहति । आवृत्तिं
विधत्ते—“ त्रिः पर्यग्निं करोति । त्र्यावुद्धि यज्ञः । अथो रक्षसामपहत्यै ” [ब्रा०
का० ३ प्र० २ अ० ८] इति । मन्त्रं व्याधत्ते—“ अन्तरितश् रक्षोऽन्तरिता

(पुरोडाशनिष्पादनार्था मन्त्राः)

अरातय इत्याह । रक्षसामन्तर्हित्यै ” [ब्रा० का० ३ प्र० २ अ० ८] इति ।

देव इति । बौधायनः—“ पुरोडाशः अपयति देवस्त्वा सविता अपयतु वर्षिष्ठे अधि नाकेऽग्निस्ते तनुवं माऽति धागिति ” इति ।

आपस्तम्बो मन्त्रभेदमाह—“ देवस्त्वा सविता अपयत्वित्युत्मुकैः प्रदितपत्य-
ग्निस्ते तनुवं माऽति धागिति दर्मैरभिज्वलयति ” इति ।

हे पुरोडाश प्रवृद्धे नाकनाम्न्यग्नौ त्वामधिभित्य सविता देवः पक्तं करोतु । अयमग्निस्तव शरीरस्य भस्मीभावरूपमतिदाहं मा करोतु । सवितुपदस्य नाक-
पदस्य माऽतिधागित्यस्य चाभिप्रायमाह—पुरोडाशं वा अधिभितः रक्षाःस्पजि-
घाःसन् । दिवि नाको नामाग्नी रक्षोहा । स एवास्मादक्षाःस्पवाहन् । देवस्त्वा
सविता अपयत्वित्याह । सवितुप्रसूत एवैनः अपयति । वर्षिष्ठे अधि नाक
इत्याह । रक्षसामपहत्यै । अग्निस्ते तनुवं माऽति धागित्याहानतिदाहाय ”
[ब्रा० का० ३ प्र० २ अ० ८] इति ।

अन्न इति । बौधायनः—“ गार्हपत्यमभिन्वयतेऽग्ने हव्यः रक्षस्वेति ” इति ।

आपस्तम्बस्तु पूर्वमन्त्रस्यैव शेषं मन्यते । पूर्ववद्व्याचष्टे—“ अग्ने हव्यः
रक्षस्वेत्याह गुप्त्यै ” [ब्रा० का० ३ प्र० २ अ० ८] इति । आग्नीर्ध्रं
प्रति प्रैषमन्त्रमुत्पाद्य व्याचष्टे—“ आविदहन्तः अपयतेति वाचं विसृजते । यज्ञ-
मेव हवीःष्यमिव्याहृत्य प्रतनुते । पुरोरुचमविदाहाय श्रुत्यै करोति ” [ब्रा०
का० ३ प्र० २ अ० ८] इति । संवपनकाले यो वाङ्मनियमस्तापिदानीं
परित्यजेत् । विशेषेण दाहो भस्मीभावस्तं परित्यज्य सम्यक्पाकं अपणं कुरुत ।
अत एवाऽऽम्नायते—“ यो विदग्धः स नैर्ऋतो योऽश्रुतः स रौद्रो यः श्रुतः स
सदेवस्तस्माद्विदहता श्रुतं कृत्यः सदेवत्वाथ ” इति । आविदहन्त इति बहु-
वचनं पूजार्थम् । अस्मिन्काले वाग्विमोके सति यज्ञमेवाभिलक्ष्य तत्रापि प्रधान-
भूतानि हवीःष्यमिलक्ष्य वाचमुच्चार्य यज्ञं विस्तारितवान्भवति । किञ्च विशे-
षेण दाहनियुक्त्यै सम्यक्पाकगुणसिद्धये चैनं प्रैषमुच्चारयन्हविःस्वीकारात्पुरैव
देवेभ्यो रुचिं कृतवान्भवति । पुरोडाशाच्छादनं विधत्ते—“ मस्तिष्को वै पुरो-
डाशः । तं यन्नाभिवासयेत् । आविर्मस्तिष्कः स्मात् । अभिवासयति । तस्मा-
द्ब्रूहा मस्तिष्कः ” [ब्रा० का० ३ प्र० २ अ० ८] इति । मस्तिष्कः शिरस्यव-

[मुरोडाशनिष्पादनार्था मन्त्राः]

तेभ्य इदं प्राचीप्रक्षालनोदकं हुतमस्तु । एकतादीनामुत्पत्तिप्रकारमाह—“ देवा वै हविर्भूत्वाऽश्रुधन् । कस्मिन्निदं प्रक्षयामह इति । सोऽग्निरब्रवीत् । मयि तनुः संनिधद्भवम् । अहं वस्तं जनयिष्यामि । यस्मिन्प्रक्षयध्व इति । ते देवा अग्नौ तनुः संन्यदधत । तस्मादाहुः । अग्निः सर्वा देवता इति । सोऽङ्गारेणापः । अभ्यपातयत् । तत एकतोऽजायत । स द्वितीयमभ्यपातयन् । ततो द्वितोऽजायत । स तृतीयमभ्यपातयत् । ततस्त्रितोऽजायत । यदद्भ्योऽजायन्त । तदाप्यानामाप्यत्वम् । यदात्मभ्योऽजायन्त । तदात्म्यानामात्म्यत्वम् ” [ब्रा० का० ३ प्र० २ अ० ८] इति । देवाः पूर्वं व्रीह्यवघातादिना हविः संपाद्य व्रीह्यवघादिपापलेपः कस्मिन्पुरुषे मार्जनीय इति विचार्याग्निवचनेन स्वकीर्षमेग्नौ स्थापितवन्तः । ततः सोऽग्निः सर्वदेवकीर्षधारिणाऽङ्गारेणाब्देवतामभिलक्ष्य तद्वीर्यमपातयत् । तस्मादुत्पन्नानामेकतादिनामकानां देवविशेषाणामागो मातरो देवा आत्मानः पितर इत्याप्यनामकत्वमात्म्यनामकत्वं च युक्तम् । स च लेपः परम्परया व्रीह्यवघातिनि पुरुषे पर्यवसित इत्याह—“ ते देवा आप्येष्वमृजत । आप्या अमृजत सूर्याभ्युदिते । सूर्याभ्युदितः सूर्याभिनिष्कृते । सूर्याभिनिष्कृकः कुनस्विनि । कुनस्वी श्यावदति । श्यावदन्नप्रदिधिषौ । अन्नदिधिषुः परिबिते । परिबितो वीरहणि । वीरहा ब्रह्महणि । तद्ब्रह्महणं नात्यच्यवत ” [ब्रा० का० ३ प्र० २ अ० ८] इति । आप्या एकतादयः । उदमास्तमयकालयोः सुप्तौ पुरुषावभ्युदितामिनिष्कृतौ । तथा चोक्तम्—

“ सुप्ते यस्मिन्नस्तमेति सुप्ते यस्मिन्नुदेति च ।

अंशुमानमिनिष्कृताभ्युदितौ तौ यथाक्रमम् ” इति ।

नखवकत्वं दन्तमालिन्यं चात्र रोमविशेषकृतम् । ज्येष्ठायामनुहायां कनिष्ठा-
मूढ्वाज्वस्थितोऽग्नदिधिषुः । ऊढवति कनिष्ठे सति विवाहरहितो ज्येष्ठः परिबितः ।
वीरस्य क्षत्रियस्थ हन्ता वीरहा । ब्राह्मणस्य हन्ता ब्रह्महा । एतेष्वाप्यानामेक-
तादीनां देवानां पापलेपमार्जनायैव सृष्टत्वान्निष्ठु तन्मार्जनमुचितम् । सूर्याभ्युदिता-
दीनां ब्रह्महान्तानां पापप्रवणत्वान्निम्नगामिनो जलस्येव लेपस्यापि तेषु प्रवाहो
युक्तः । ब्रह्महत्यायाः पापाधिकथतारतम्यविश्रान्तिभूमित्वालेपो ब्रह्महणं नाति-
कामति । प्रक्षालनोदकस्य लेखासु नितयनं विधत्ते—“ अन्नर्वेदि नितयत्यवरु-

[पुरोडाहानिष्पादनार्था मन्वाः]

क्षयै ” [ब्रा० का० ३ प्र० २ अ० ८] इति । एतेन निनयनेन कर्मफल-
प्रतिबन्धकपापसेपस्यापनीतत्वात्फलसंपादनायेदं निनयनं संपद्यते । तस्य जलस्य
वद्वितापं विधत्ते—“ उल्मुकेनामिगृह्णाति शृतत्वाय । शृतकामा इव हि देवाः”
[ब्रा० का० ३ प्र० २ अ० ८] इति । शृतं पक्वम् । यः शृतः स सदेव
इति पूर्वमुदाहृतम् ।

अथ विनियोगसंग्रहः—

“ संवपामि हविर्वापः समा तत्र जलं क्षिपेत् ।

अद्भ्यः संप्लाव्य तप्तभिर्जलं(न) संधौत्यशेषतः ॥ १ ॥

अन्नाग्नी निर्दिशेद्भागौ मत्स्यं पिपहं करोति हि ।

घर्मः कपाले निक्षिप्य प्रथयेदुरुगन्वतः ॥ २ ॥

त्थं श्लक्ष्णी करोत्यन्धिरन्तः पर्यग्नये छतिः ।

मपयत्युल्मुकैर्देवो सभिस्ते ज्वालयते कुशैः ॥ ३ ॥

सं वेदेन च साङ्गारमस्मनाऽऽच्छादयेद्धविः ।

एकान्तर्वेदि लेखासु क्षालनं निनयेत्त्रिभिः ॥

अनुवाकेऽष्टमे सप्तदश मन्वाः प्रकीर्तिताः ॥ ४ ॥ ” इति ।

अत्राविदहन्वः श्रपयतेति कश्चिन्मन्त्र उक्तः । शृतकामा इव हि देवा इत्यर्थ-
वाद्व्य । एतद्विषये ब्राह्मणान्तरवाक्यमपि यो विदग्ध इत्यादिकमुदाहृतम् ।

तत्र किञ्चित्तृतीयाध्यायस्य चतुर्थपादे चिन्तितम्—

“ परुषि छिन्नमित्युक्त्या बर्हिषस्तु समूलताम् ।

घृतं देवं मस्तु पिभ्यमित्युक्त्या नवनीतकम् ॥

यो विदग्धः स इत्युक्त्या पुरोडाशस्य पकृताम् ।

स्तौति पूर्वोत्तरौ पक्षौ योजनीयौ निवीदवत् ” इति ।

चातुर्मास्त्रेषु महापितृयज्ञे श्रूयते—“ यत्परुषि दितं तद्देवानाम् । यदन्तरा
तन्मनुष्याणाम् । यत्समूलं तत्पितृणाम् । समूलं बर्हिर्भवति व्यावृत्तै ” इति ।
परुः पर्व । दितं स्वण्डितम् । ष्योतिष्ठोमे दीक्षाभ्यङ्गे श्रूयते—“ घृतं देवानां
मस्तु पितृणां निष्पकं मनुष्याणां तद्वा एतत्सर्वदेवार्थं यच्चवनीतं यच्चवनीते-
नाभ्यङ्क्ते सर्वा एव देवताः प्रीणाति ” [सं० का० ६ प्र० १ अ० १]
इति । मस्तु दधिभवं मण्डम् । निष्पकं शिरसि प्रक्षेप्तुमीषद्विर्लिनं नवनीतं
सकं वा । दशपूर्णमासयोः पुरोडाशश्रपणे श्रूयते—“ यो विदग्धः स नैर्कृतो

[वेदिकरणार्था मन्वाः]

योऽश्रुतः स रौद्रो यः श्रुतः स सदेवस्तस्मादविदहता श्रुतं कृत्यः सदेवत्वाय ॥
इति । विदग्धोऽतिपक्वः । अश्रुतोऽपक्वः । तत्र वर्षिषि समूलच्छेदनस्याभ्यङ्गे
नवनीतस्य पुरोडाशे यथोचितपातस्य च विधेयतया सर्वपवशिष्टं स्तावकम् ।
अत्र पूर्वोत्तरपक्षौ न प्रपञ्चितौ । अस्यैव पादस्य प्रथमाधिकरणे निवीतवाक्ये
प्रोक्तयोरेवात्रापि योजनीयत्वात् । तस्यैवाधिकरणस्योदाहरणनाहुल्यमनेनैवाधि-
करणेन प्रपञ्च्यते ।

अथ व्याकरणम्—

संवपामीत्यादौ स्वरा गताः । आप इत्यथ फिट्स्वरः । अद्भिरित्यत्र “ऊङि-
द्वेषदाद्यप्पुरैष्टुभ्यः ॥” [पा० ६-१-१७१] ऊङादेशादिदंशब्दात्पद्भित्याद्या-
देशेभ्योऽपञ्चशब्दात्पुंशब्दाद्द्वैशब्दाद्विशब्दाच्चोत्तरमसर्वनामस्थानमुदात्तं भवति ।
यद्यपि “सावेकाचस्तुतीयादिः ॥” [पा० ६-१-१६८] इति सूत्रेणैतत्सिद्धं
तथाऽपि द्वितीयाबहुवचनार्थमस्य सूत्रस्य वक्तव्यत्वात्तनेन विशेषसूत्रेणोदात्तो
विधेयः । रेवतीरित्यत्र रेशब्दाच्चोपसंख्यानमिति मतुवाद्युदात्तः । प्रजाता इत्य-
न्नान्तर्भावितण्यर्थात्कर्मणि निष्ठायां “गतिरेनन्तरः ॥” [पा० ६-२-४९]
इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । जनयत्या इत्यत्र क्तिन्प्रत्ययान्तत्वेन “जिनत्यादि-
नित्यम् ॥” [पा० ६-१-१९७] इत्याद्युदात्तः । उरुशब्दस्य नित्यनपुंसकत्वा-
भावात्फिट्स्वरः । यज्ञपतिरित्यत्र “पत्यावैश्वर्ये ॥” [पा० ६-२-१८] इति
पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । अन्तरितमित्यत्रान्तःशब्दस्य गतित्वात् “गतिरेनन्तरः ॥”
[पा० ६-२-४९] इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । वर्षिष्ठ इत्यपेष्टन्प्रत्ययस्य
नित्वादाद्युदात्तः । एवं सर्वमुच्येयम् ॥

इति श्रीपरसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे ऋण्यजुर्वेदी-

यतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये प्रथमकाण्डे प्रथमप्रपाठकेऽ-

ष्टमोऽनुवाकः ॥ ८ ॥

(अथ प्रथमाष्टके प्रथमप्रपाठके नवमोऽनुवाकः) ।

आ दद् इन्द्रस्य बाहुरसि दक्षिणः सहस्र-
भृष्टिः शततेजा वायुरसि निग्मतेजाः पृथिवि

देवयजन्धोषध्यास्ते मूलं मा हिंसिषमपह-
तोऽरुः पृथिव्यै ब्रजं गच्छ गोस्थानं वर्षतु
ते द्यौर्बधान देव सवितः परमस्यां परा-
वति शतेन पाशैर्योऽस्मान्द्वेष्टि यं च वयं
द्विष्मस्तमतो मा मौगपहतोऽरुः पृथिव्यै
देवयजन्धै ब्रजम् (१) गच्छ गोस्थानं वर्षतु
ते द्यौर्बधान देव सवितः परमस्यां परावति
शतेन पाशैर्योऽस्मान्द्वेष्टि यं च वयं द्विष्म-
स्तमतो मा मौगपहतोऽरुः पृथिव्या अदेव-
यजनो ब्रजं गच्छ गोस्थानं वर्षतु ते द्यौर्ब-
धान देव सवितः परमस्यां परावति शतेन
पाशैर्योऽस्मान्द्वेष्टि यं च वयं द्विष्मस्तमतो
मा (२) मौगरुस्वे दिवं मा स्कान्वस-
वस्त्वा परि गृह्णन्तु गायत्रेण छन्दसा रुद्रा-
स्त्वा परि गृह्णन्तु त्रैष्टुभेन छन्दसाऽऽदि-
र्यास्त्वा परि गृह्णन्तु जाम्बतेन छन्दसा देवस्यं
सवितुः सवे कर्म कृण्वन्ति वेधसं क्रतमस्युतसद-
नमस्युतश्रीरसि धा असि स्वधा अस्युर्वी चासि
वस्वी चासि पुरा क्रूरस्यं विसृपो विरिञ्चिनुदा-
दायं पृथिवीं जीरंदानुर्यामैर्यञ्चन्द्रमसि स्वधा-
भिस्तां धीरांसो अनुदृश्यं यजन्ते (३) ॥

(देवयजन्धै ब्रजं तमतो मा विरिञ्चिञ्जेकादश च) ।

इति ऋष्ययजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां प्रथमाष्टके
प्रथमप्रपाठके नवमोऽनुवाकः ॥ ९ ॥

[वेदिकरणार्था मन्त्राः]

[अथ प्रथमकाण्डे प्रथमप्रपाठके नवमोऽनुवाकः]

अष्टमे पुरोडाशप्रणमुक्तम् । अथ पक्वस्य हविषो वेद्यामासादनीयत्वाश्रवमे वेदिरूप्येत ।

आदद् इति । आदद् इत्याम्नातस्य मन्त्रस्य शेषं पूरयित्वा विनियोगः कल्पे दर्शितः—“ अथ जघनेन वेद्यास्तिष्ठन्स्वमादत्ते देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽभिर्नोर्बाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्यामादद् इति ” इति ।

यथोक्तमादानं विधत्ते—“ देवस्य त्वा सवितुः प्रसव इति स्वमादत्ते प्रसूत्यै । अभिर्नोर्बाहुभ्यामित्याह । अभिर्नो हि देवानामध्वर्युं आस्ताम् । पूष्णो हस्ताभ्यामित्याह यत्यै ” [ब्रा० का० ३ प्र० २ अ० ९] इति ।

इन्द्रस्येति । बोधायनः—“ आदायाभिमन्त्रयत इन्द्रस्य बाहुरसि दक्षिणः सहस्रभृष्टिः शततेजा इत्यथैनं बर्हिषा सश्रयति वायुरसि तिग्मतेजा इति ” इति । संश्रयति सम्यक्तन् करोति ।

एकमन्त्रत्वमाहाऽऽपस्तम्बः—“ इन्द्रस्य बाहुरसि दक्षिण इत्याभिमन्त्रयते ” इति ।

हे स्वस्य त्वमिन्द्रस्य दक्षिणो बाहुरिव समर्थोऽसि । कीदृशो बाहुः । सहस्रसंख्यानां शतानां भृष्टिः एको मारणं यस्यासौ सहस्रभृष्टिः । पुनः कीदृशः । शतसंख्याकान्यायुधानि तेजोमुक्तानि यस्यासौ शततेजाः । न केवलमिन्द्रबाहुसदृशः किंतु वायुसदृशोऽप्यसि । यथा वायुस्तीक्ष्णामभिष्वालासुत्पादयंस्तिग्मतेजास्तथा स्वस्योऽपि वक्ष्यमाणस्तम्बच्छेदस्वरूपं तीक्ष्णं कर्म कुर्वंस्तिग्मतेजा इत्युच्यते । मन्त्रस्य प्रथमभाग इन्द्रशब्दविवक्षायाह—“ आदद् इन्द्रस्य बाहुरसि दक्षिण इत्याह । इन्द्रियमेव यजमाने दधाति ” [ब्रा० का० ३ प्र० २ अ० ९] इति । अत्राऽऽदद् इति पदं पूर्वमन्त्रस्वरूपम् । तच्च स्पष्टार्थम् । इन्द्रस्येति मन्त्रादिः । द्वितीयभागे मन्त्रगतशब्दस्वरूपमेव बाहुसदृशस्य स्वस्य महिमानं ख्यापयतीत्याह—“ सहस्रभृष्टिः शततेजा इत्याह । रूपमेवास्यैतन्महिमानं व्याचष्टे ” [ब्रा० का० ३ प्र० २ अ० ९] इति । तृतीयभागे तेजोजनकतया तेजोरूपेण वायुना स्वस्वरूप उपमिते सति यजमाने तेजो भवतीत्याह—“ वायुरसि तिग्मतेजा इत्याह । तेजो वै वायुः । तेज एवास्मिन्दधाति ” [ब्रा० का० ३ प्र० २ अ० ९] इति ।

(वेदिकरणार्था मन्त्राः)

पृथिवीति । कल्पः—“ अथान्तर्वेद्युदीचीनामं दध्मं निधाय तस्मिन्स्फ्येन महरति पृथिवि देवयजन्योषध्यास्ते मूलं मा हिःसिषमिति ” इति ।

हे देवयागाभ्यभूते पृथिवि त्वदीयाया ओषध्या मूलं मा विनाशयामि । अम देवयजनीति विशेषणेन वान्तिऽलोहिताभ्यामापादितमद्युचित्वं निवारयतीत्याह—“ विषाद्वै नामासुर आसीत् । सोऽविभेत् । । यज्ञेन मा देवा अभिभविष्यन्तीति । स पृथिवीमभ्यवमीत् । साऽपेध्याऽभवत् । अथो यद्विन्द्रो वृत्रमहन् । तस्य लोहितं पृथिवीमनु व्यधावन् । साऽपेध्याऽभवत् । पृथिवि देवयजनीत्याह । मेध्यामेवैनां देवयजनीं करोति ” [ब्रा० का० ३ प्र० २ अ० ९] इति । विषमतीति विषात् । इतरभागप्रयोजनमाह—“ ओषध्यास्ते मूलं मा हिःसिषमित्याह । ओषधीनामहिःस्यै ” [ब्रा० का० ३ प्र० २ अ० ९] इति ।

अपहत इति । कल्पः—“ अपहतोऽरुः पृथिव्या इति स्फ्येन सतुणान्पांसुषपादाय ” इति ।

अरुरुनामकोऽसुरः । सोऽत्र रजोपनयनेन पृथिव्याः सकाशादपहतः ।

व्रजमिति । कल्पः—“ व्रजं गच्छ गोस्थानमिति हरति ” इति ।

अस्तु श्रीषड्विंशनेन मन्त्रेणाऽऽग्नीध्रः प्रत्याश्रावणं वक्ति । सेयं वागव गोशब्देन विवक्षिता । तस्या वाचः स्थानभूत उत्करदेशो व्रजः । हे तृणसहितपांसो तं व्रजं गच्छ । अपहतोऽरुः पृथिव्या इत्येवं पूर्वं मन्त्रं स्पष्टार्थत्वाद्दुपेक्ष्योत्तरं मन्त्रं व्याषष्टे—“ व्रजं गच्छ गोस्थानमित्याह । छन्दांसि वै व्रजो गोस्थानः । छन्दांस्येवास्यै व्रजं गोस्थानं करोति ” [ब्रा० का० ३ प्र० २ अ० ९] इति । गायत्र्यादीनि छन्दांस्येव गोशब्दाभिधेयानां वाचाभवस्थानयोग्यो व्रजशब्दाभिधेयो देशविशेषः । त्वार्थद्वयसाधारणशब्दोपेतं मन्त्रं पठन्नुत्करदेशं छन्दोरूपं संपादितवान्भवति ।

वर्षत्विति । कल्पः—“ वर्षतु ते द्यौरिति वेदिं प्रत्यवेक्षते ” इति ।

हे वेदे तवाऽऽप्यायनाय धुशब्दोपलक्षितः पर्जन्यो वर्षतु । पर्जन्याधारतया तद्रूपत्वोपचारो दिव इत्याह—“ वर्षतु ते द्यौरित्याह । वृष्टिर्वै द्यौः । वृष्टिमेवावर्षन्वे ” [ब्रा० का० ३ प्र० २ अ० ९] इति । वर्षतीति वृष्टिः पर्जन्यः ।

वधानेति । कल्पः—“ हत्वोत्करे निवपति वधान देव सवितः परमस्यां परावति शतेन पाशैर्मोऽस्मान्द्वेष्टि यं ष वयं द्विष्मस्तमतो मा मौगिति ” इति ।

[वेदिकरणार्थं मन्त्राः)

हे सवितर्देवानेन सतृणपांसुरूपेणावस्थितं द्वेष्टारं द्वेष्यं च पाशशतेनात्यन्त-
दूरदेशे बधान तं पुरुषद्वयमतो बन्धमान्मा मुञ्च । अत्र योऽस्मान्द्वेष्टेति न
पुनरुक्तिर्द्वेषं प्रति कर्तृत्वेन कर्मत्वेन च पुरुषभेदादित्याह—“ बधान देव सवितः
परमस्यां परावतीत्याह । द्वौ वाव पुरुषौ । यं चैव द्वेष्टि । पश्यैनं द्वेष्टि । तावुभौ
बध्नाति । परमस्यां परावति शतेन पाशैः । योऽस्मान्द्वेष्टि यं च वयं द्विष्मस्त-
मतो मा मौमित्याहानिमुक्त्यै ” [ब्रा० का० ३ म० २ अ० ९] इति ।
परावति दूरभूमौ । अनिघुक्तिरनिर्मोक्षः । व्याख्यातान्मन्त्रत्रयात्पूर्वभाषी यो मन्त्रः
स्पष्टार्थनुद्धयोपेक्षितस्तं पुनः सिंहावलोकनन्यायेन स्मृत्वा व्याचष्ट—“ अरुरुर्वै
नामासुर आसीत् । स पृथिव्यामुपम्लुप्तोऽव्ययत् । तं देवा अपहतोऽरुरुः पृथि-
व्या इति पृथिव्या अपाधनन् । भ्रातृव्यो वा अरुरुः । अपहतोऽरुरुः पृथिव्या
इति यदाह । भ्रातृव्यमेव पृथिव्या अपहन्ति ” [ब्रा० का० ३ म० २
९] इति । उपम्लुप्तस्तिरोहितः । यज्ञविघाताय गृह्यरूपेण भूमौ शयानत्वात् ।
अत एवायं भ्रातृव्यः शत्रुः । तं च देववन्मन्त्रोच्चारणपूर्वकेण सतृणानां पांसूना-
मपनयनेनापहन्ति ।

अपहत इति । कल्पः—“ द्वितीयं महरति पृथिवि देवयजन्योषध्यास्ते मूलं
मा हिःसिषामित्यपहतोऽरुरुः पृथिव्यै देवयजन्या इत्यादत्ते षर्जं गच्छ गोस्थान-
मिति हरति वेदिं मत्स्यवेक्षते वर्षतु ते द्यौरिति ह्रस्वोत्करे निवपति बधान देव
सवितः परमस्यां परावति शतेन पाशैर्षोऽस्मान्द्वेष्टि यं च वयं द्विष्मस्तमतो मा
मौमिति तृतीयं महरति पृथिवि देवयजन्योषध्यास्ते मूलं मा हिःसिषामित्यपहतोऽ-
रुरुः पृथिव्या अदेवयजन इत्यादत्ते षर्जं गच्छ गोस्थानमिति हरति वेदिं मत्स्य-
वेक्षते वर्षतु ते द्यौरिति ह्रस्वोत्करे निवपति बधान देव सवितः परमस्यां परावति
शतेन पाशैर्षोऽस्मान्द्वेष्टि यं च वयं द्विष्मस्तमतो मा मौमिति ” इति ।

यद्यप्यपहत इत्यनयोर्द्वितीयतृतीययोः पृथिवि देवयजनीत्ययमाद्यमन्त्रो नाऽऽ-
म्नातस्तथाऽपि प्रथमपर्यायादनुषङ्गनीयः । यथा वाक्यस्थ परिपूर्तये शब्दान्तर-
मनुष्यते तथा प्रयोगपरिसमाप्त्यर्थं मन्त्रानुषङ्गो न्याय्यः । अरुरुशयनेनोपह-
तवेदिभूमिपांसवः कियन्तोऽपि प्रथमपर्यायेऽपनीतास्तावता वेदिभूम्येकदेशो
यागयोग्यः संपन्नः । अनेनैवाभिप्रायेण द्वितीयपर्यायेऽपहतोऽरुरुः पृथिव्यै
देवयजन्या इति पृथिवी विशेष्यते । तृतीयपर्याये तु—अदेवयजन इत्यरुरुवि-

शेषणम् । तदेवमुपहृतास्तृणपांसवो यज्ञभूमेरुद्धृत्य पस्मिन्दुददेशे निरस्पन्ते स उत्कर उच्यते ।

अररुरिति । कल्पः—“ अररुस्ते दिवं मा स्कानिति' व्युप्तभाभीधोऽञ्जलि-
नाऽभिगृह्णाति ” इति ।

हे पांसुसमूहरूपोत्करु तव संबन्धी योऽररुः स स्वर्गं मा गच्छतु । द्वितीयतृ-
तीयपर्याययोः प्रथमव्याख्ययाऽवबोधुं शक्यतया तावुपेक्ष्य मन्त्रमेतं व्याचष्टे—
“ तेऽमन्यन्त । दिवं वा अपमितः पतिष्यतीति । तमररुस्ते दिवं मा स्कानिति
दिवः पर्यवाधन्त । भ्रातृभ्यो वा अररुः । अररुस्ते दिवं मा स्कानिति यदाह ।
भ्रातृभ्येव दिवः परिवाधते ” [ब्रा० का० ३ प्र० २ अ० ९] इति । ते
देवाः केनाभ्युपयेनाररुर्वन्धं छिन्ना कलविघालाय स्वर्गं गमिष्यतीति मत्वा
मन्त्रेण बन्धनं हृद्वीकृत्य दिवः सकाशाद्यथा परितो वाधितो भवति तथा यत्नं
कृतवन्तः । तस्मादाग्नीधाञ्जलिना पांसुराशौ निरुच्ये सति भ्रातृभ्यः स्वर्गवाधितो
भवति । मन्त्राभ्याख्यायानुष्ठानं विधत्ते—“ स्तम्बयजुर्हरति प्रथिव्या एक भ्रातृ-
व्यमपहन्ति । द्वितीयः हरति । अन्तरिक्षादेवैनमपहन्ति । तृतीयः हरति । दिव
एवैनमपहन्ति । तूर्णी चतुर्थः हरति । अपारिमितादेवैनमपहन्ति” [ब्रा० का० ३ प्र०
२ अ० ९] इति । यजुर्मन्त्रेण च्छिन्नो दुर्मः स्तम्बयजुः । तच्च स्तम्बरूपं
स्फयेन च्छित्त्वोत्करदेशे हरेत् । विदारमेवं हरणेन लोकेभ्यो भ्रातृभ्यो हतो
भवति । अमन्त्रकेण चतुर्थहरणेनापरिमिताद्ब्रह्माण्डात्सर्वस्माद्भ्रातृव्यावधानः ।

वसव इति । कल्पः—अथ पूर्वं परिग्राहं परिगृह्णाति वसवस्त्वा परि गृह्णन्तु
गायत्रेण छन्दसेति दक्षिणतो रुद्रास्त्वा परि गृह्णन्तु त्रैष्टुभेन छन्दसेति पश्चादा-
दित्यास्त्वा परि गृह्णन्तु आगतेन छन्दसेत्युत्तरतः ” इति ।

आहवनीयगार्हपत्ययोर्मध्ये वेदिं स्वानितुं वेदिमन्त्राय स्फयेन दिक्वये रेस्ता-
त्रयं कर्तव्यम् । सोऽयं वेदः परिग्राहः । परिग्रहीताऽश्वयुर्दिवसये क्रमेण भाव-
नया वस्वादिरूपः । पस्मिन्सहसावनभूतः स्फयश्च छन्दस्वरूपः । तमिमं परि-
ग्राहं विधत्ते—“ असुराणां वा इयमग्र आसीत् । यावदासीनः परापश्यति ।
तावदेवानाम् । ते देवा अद्भुवन् । अस्त्वेव नोऽस्यामपीति । क्यन्नो दास्यथेति ।
यावत्स्वयं परिगृह्णीथेति । ते वसवस्त्वेति दक्षिणतः पर्यगृह्णन् । रुद्रास्त्वेति

(वेदिकरणार्थं मन्त्राः)

पश्चात् । आदित्यास्त्वेत्युत्तरतः । तेऽग्निना प्राञ्चोऽजयन् । वसुभिर्दक्षिणा । रुद्रैः
 प्रत्यञ्चः । आदित्यैरुदञ्चः । यस्यैवं विदुषो वेदिं प्रतिगृह्णन्ति । भवत्यात्मना ।
 पराऽस्य भ्रातृभ्यो भवति ” [ब्रा० का० ३ प्र० २ अ० ९] इति । पुरा
 कदाचिदसुराणां विजये सति एषा पृथिवी कृत्स्नाऽपि तेषामेव स्वभूताऽऽसीत् ।
 देवानां कोऽपि भूमंशभूतो नाभूत् । किंतु यो देवो यत्र यदोपविष्टो यावद्देशं
 पश्यति तत्र तावान्देशस्तस्य देवस्य तदा स्वाधीनोऽभवत् । ततो देवा असुराम-
 षाचन्त गुणमदर्शनायामस्थां पृथिव्यां कोप्यंशोऽस्माकं नियतोऽपेक्षितस्तत्र किय-
 न्नुत्थानमस्मभ्यं दास्यथेति । ततोऽसुरैरनुज्ञाता देवा मन्त्रैर्वेदिं स्वकीयत्वेन स्वी-
 कृतवन्तः । तस्याथ वेदेः माध्यामाहवनीयोऽग्निः पालको दक्षिणादिषु वस्वादयः ।
 ततश्चतुर्दिकवस्थितानां देवानामग्न्यादिमुखेन विजय एव । तस्मादेवं विदुषो
 यस्म यजमानस्थाभ्वर्यवो यथोक्तमन्त्रैर्वेदिं परिगृह्णीयुः स यजमानः स्वैव
 रूपेणाभिरूपातो भवति । तस्य भ्रातृभ्यः पराभवति । परिगृह्णन्तीति बहु-
 वचनं पूजार्थं प्रयोगभेदाभिप्रायेण वा ।

वेदस्येति । बोधायनः—“ अथ मासीं स्फ्येन वेदिमुद्धन्ति । देवस्य सवितुः
 सवे कर्म कृण्वन्ति वेधस इति ” इति ।

आपस्तम्बस्तु शाखान्तरमन्त्रेण भूमेरुपरिभागावस्थितायास्तृणसहिताया मृद
 उद्धननमभिधाय ब्रूते—“ देवस्य सवितुः सव इति खनति ” इति ।

परमेश्वरस्यानुज्ञायां सत्यां वेधसः समाना अध्वर्यव इदमुद्धननरूपं खनन-
 रूपं वां कर्म कुर्वन्ति । ईश्वरानुज्ञया सर्वैर्जनैः स्वाभीष्टं कर्म कियत् इत्येताद्वि-
 दुषां प्रसिद्धमित्याह—“ देवस्य सवितुः सव इत्याह पसृत्यै । कर्म कृण्वन्ति
 वेधस इत्याह । इषितः हि कर्म कियते ” [ब्रा० का० ३ प्र० २ अ० ९]
 इति । वेदेर्दिग्द्वये निम्नतां विधत्ते—“ पृथिव्यै मेध्यं चामेध्यं च व्युदक्राम-
 ताम् । मासीनमुदीचीनं मेध्यम् । मतीचीनं दक्षिणा मेध्यम् । मासीमुदीचीं
 प्रवर्णां करोति । मेध्यामेवैनां देवयजनीं करोति ” [ब्रा० का० ३ प्र० २
 अ० ९] इति । व्युदक्रामतां विभागमाप्नुताम् । अंसाकारेण शोण्याकारेण च
 कोणेषु चतुर्ष्वैजत्यं विधत्ते—प्राञ्ची वेधःसापुञ्जमति । आहवनीयस्य परि-
 गृहीत्यै । मतीची शोणी । गार्हपत्यस्य परिगृहीत्यै । अथो मिथुनत्वाय ”
 [ब्रा० का० ३ प्र० २ अ० ९] इति । अंसयोः शोण्योश्च मत्येकं युग्म-

[वेदिकरणार्था मन्त्राः]

तया मिथुनत्वम् । यद्वा पुमानंसो योषिच्छ्रोणिरिति मिथुनत्वम् । भूमेरूर्ध्वभा-
गस्य त्वक्स्थानीयस्य स्फयेनापसारणं विधत्ते—“ उच्छन्ति । यदेवास्या अमे-
ध्यम् । तदपहन्ति ” [ब्रा० का० ३ प्र० २ अ० ९] इति । तमेव
विधिमनूयार्थवादान्तरमाह—“ उच्छन्ति । तस्मादोषधयः परामवन्ति ” [ब्रा०
का० ३ प्र० २ अ० ९] इति । तस्मादुच्छननाद्भूमिष्ठास्तृणास्तम्बा बहिरास्त-
रणहविरासादनविरोधिनो विनश्यन्ति । भूमावत्यन्तं निरूढानां तृणमूलानामुच्छ-
ननमात्रेणापगमाभावात्पृथग्यत्नेन च्छेदनं विधत्ते—“ मूलं छिनत्ति । अतुष्यस्यैव
मूलं छिनत्ति । मूलं वा अतितिष्ठद्रक्षाःस्यनुत्पिपते ” [ब्रा० का० ३ प्र० २
अ० ९] इति । वैरिणो मूलं निवासाधिकरणं गृहादिकम् । यदि तृणमूलं
भूमिमतीत्य किञ्चिदवतिष्ठेत तदा तदनु रक्षाःस्युद्भवेयुः । तस्मान्मूलं छेदनीयम् ।
छेदनसाधनं विधत्ते—“ यद्धस्तेन छिन्द्यात् । कुनस्विनीः पजाः स्युः । स्फयेन
छिनत्ति । वज्रो वै स्फयः । वज्रेणैव यज्ञाद्रक्षाःस्यपहन्ति ” [ब्रा० का० ३
प्र० २ अ० ९] इति । स्फयस्य वज्रत्वमन्यत्र स्पष्टमात्रातम्—“ इन्द्रो वृत्राय
वज्रं माहरत् । स व्रैधा व्यम्ववत् । स्फयस्तृतीयम् । रथस्तृतीयम् । यूपस्तृतीयम् ”
इति । प्रादेशपरिमितं वेदिस्वननं विधत्ते—“ पितृदेवत्याऽतिस्वाता । इयतीं
स्वनति । पञ्चापतिना यज्ञमुत्वेन संमिताम् ” [ब्रा० का० ३ प्र० २ अ० ९]
इति । यदेयं वेदिः प्रादेशपरिमाणमतीत्य स्वाता स्यात्तदा पितृदेवत्यरवादियं
दैविकी न भवेत् । इयतीमिति प्रादेशपरिमाणाभिनयः । पञ्चापतिसुष्ठतया तद्रूपं
यज्ञपुरुषस्य मुत्तम् । तच्च प्रादेशपरिमितम् । अतस्तत्संमितां वेदिं स्वनेत् । पक्षा-
न्तरं विधत्ते—“ वेदिर्देवेभ्यो निलायत । तां चतुरङ्गुलेऽन्वविन्दन् । तस्माच्च-
तुरङ्गुलं खेया ” [ब्रा० का० ३ प्र० २ अ० ९] इति । केनापि निमि-
त्तेन देवेभ्यो विमुक्तीभूता वेदिदेवता भूमौ निलीना सती चतुरङ्गुलमात्रं स्व-
नेन लब्धा । तस्माच्चतुरङ्गुलं स्वनेत् । तं विधिमनूयार्थवादान्तरमाह—“ चतुर-
ङ्गुलं स्वनति । चतुरङ्गुले श्लोषधयः प्रतितिष्ठन्ति ” [ब्रा० का० ३ प्र० २
अ० ९] इति । ओषधिमूले भूमेरन्तश्चतुरङ्गुलं प्रसृते सदि ता ओषधयो
वाधुना नोन्मत्स्यन्ते । पक्षान्तरं विधत्ते—“ आ पतिष्ठायै स्वनति । यजमान-
मेव मदिष्ठां गमयति ” [ब्रा० का० ३ प्र० २ अ० ९] इति । यदि चतुर-
ङ्गुलप्रमाणेन प्रादेशप्रमाणेन वा सिकदादिमयुकसैथित्याद्भूमिर्न लभ्येत तदा

(वेदिकरणार्थं मन्त्राः)

तद्भामपर्यन्तं स्वनेत् । दक्षिणस्यां दिश्यौन्नत्यं विधत्ते—“ दक्षिणतो वर्षीयसीं करोति । देवयजनस्यैव रूपमकः ” [भा० का० ३ म० २ अ० ९] इति । माचीमुदीचीं प्रवणां करोतीत्यनेनैव सिद्धेऽप्यौन्नत्ये पुनरपि कुड्याकारेण मृत्तिकापक्षोपोऽत्र विधीयते । अकः कृतवान्भवति । लोहभावरहितां सिकतया स-इशीं मुदं वेद्यां सर्वत्र विकिरेदित्याह—“ पुरीषवसीं करोति । प्रजा वै पशवः पुरीषम् । प्रजयैवैनं पशुभिः पुरीषवन्तं करोति ” [भा० का० ३ म० २ अ० ९] इति ।

ऋतमिति । कल्पः—“ उत्तरं परिग्राहं परिगृह्णाति ऋतमसीति दक्षिणत ऋतसदनमसीति पश्चाद्दत्तश्रीरसीत्युत्तरतः ” इति ।

ऋतं सत्यम् । तच्छ सत्यत्वं विष्वस्ति वेद्यां हविषि कले च । असुरदाना-त्पूर्वमासीनो देवो यावन्तं भूदेशं पश्यति न तस्य देवयजनत्वं नियतम् । अतोऽ-नुतत्वम् । वेदेरदत्तत्वात्तत्र पुनः पशवर्तत इत्युतत्वम् । ततो हे वेदे त्वमृतमसि । हविषः फलहेतुत्वं न कदाचिद्व्यभिचरतीत्यस्ति सत्यत्वम् । तच्छ सत्यं हवि-रस्यां वेद्यां सीदति । ततो हे वेदे त्वमृतसदनमसि । फलस्यावश्यंभाधित्वावस्त्यु-तत्वम् । तच्छ फलं हविर्द्वारेण वेद्यं श्रीयते । ततो हे वेदे त्वमृतश्रीरसि । वि-धत्ते—“ उत्तरं परिग्राहं परिगृह्णाति । एतावती वै पृथिवी । यावती वेदिः । तस्या एतावत् एव ज्ञातव्यं निर्भज्य । आत्मन उत्तरं परिग्राहं परिगृह्णाति ” [भा० का० ३ म० २ अ० ९] इति । वेदिव्यतिरिक्त्याय भूमेरातुरत्वेन कर्मण्यनुयोगादुपमुक्ता भूमिर्वादिरेव । तथा सति पूर्वपरिग्राहेण महाभूमेः संबन्धिनो वेदिरूपादेव तावतः प्रदेशाद्वैरिणं निःसार्य स्वार्थमुत्तरपरिग्राहं कुर्यात् । मन्त्रार्थो मन्त्रपदेऽप्येवामिष्यक इत्याह—“ ऋतमस्युतसदनमस्युतश्रीरसीत्याह । यथायजुरेवैतत् ” [भा० का० ३ म० २ अ० ९] इति ।

धा इति । बौधायनः—“ अथ मतीचीं स्फयेन वेदिं योयुष्यते धा असि स्वधा अस्युर्वी चासि वस्वी चासि पुरा क्रूरस्य विसृपो विरग्निञ्जदादाय पृथिवीं जीरदानुर्धामैरयश्च-द्रमसि स्वधाभिस्तां धीरासो अनुदश्य यजन्त इति ” इति ।

आपस्तम्बो मन्त्रभेदमाह—“ धा असि स्वधा असीति मतीचीं वेदिं स्फयेन योयुष्यते, उदादाय पृथिवीं जीरदानुरिति वेदिमनुवीक्षते ” इति ।

[वेदिकरणार्था मन्वाः]

योज्यते सपी करोति । विविधं रपणं शब्दनमुच्चैरुपांशुत्वादिभेदेन मन्तो-
 च्चारणं विरप् । तद्वन्त ऋत्विजो विरप्शाः । लोभशशब्दवद्दृष्टव्यम् । विर-
 प्शा ऋत्विजो यस्यां वेधां सा वेदिर्विरप्शिनी । तस्याः संबोधनं छान्दसं विर-
 प्शान्निति । हे वेदे क्रूरस्योत्करे पाशैर्बद्धस्याररोर्विसर्पणाच्चिर्गमात्पुरा त्वं
 वैविकहविषां धारयिष्यसि । स्वधाशब्देनैतत्ते तत् ये च त्वामन्वित्वादिनोक्तं
 पैतृकापिण्डादिकमुपलक्ष्यते । तेनापि युक्ताऽसि । अत एव छत्स्नधारणाद्दि-
 स्तीर्णा चासि । पुरोडाशादिरूपधनवत्त्वाद्दृक्सी चासि । द्रव्यवत्यसि । जीरा
 जीवन्शीला दानवो हविषां दातारो घावज्जीवादिशास्त्रपेरिता यजमाना
 यस्यां पृथिव्यां सा पृथिवी जीरदानुः । द्वितीयार्थे मथमा । यद्वा जीराश्व
 ते दानवश्च । छान्दसो वचनव्यत्ययः । तादृशाः पूर्वं यजमाना वेदिरूपां यां पृ-
 थिवीं छत्स्नभूमैरासुर्याः सकाशादूर्ध्वमादाय चन्द्रमस्यमृतकिरणैः सार्वं स्थापित-
 वन्तः, इदानींतनास्तु धीमन्तस्तामिमां वेदिं मनसाऽनुचिन्त्य तस्यां यजन्ते ।
 सपीकरणं विधत्ते—“ क्रूरमिव वा षुत्करोति । यद्वेदिं करोति । वा आसि
 स्वधा असीति योज्यते शान्त्यै ” [ब्रा० का० ३ प्र० २ अ० ९] इति ।
 विशेषणद्वयेन छत्स्नभूमिरूपत्वमशेषधनोपेतत्वं च संपाद्यत इत्याह—“ उर्वी
 चासि वस्वी चासीत्याह । उर्वीमेवैनां वस्वीं करोति ” [ब्रा० का० ३ प्र०
 २ अ० ९] इति । विसृपः पुरेत्युक्त्याऽररुमयुक्तमशुचित्वं निवार्यत इत्याह—
 “ पुरा क्रूरस्य विसृपो विरप्शान्नित्याह मेध्यत्वाय ” [ब्रा० का० ३ प्र० २
 अ० ९] इति । चन्द्रमस्यैरशन्नित्यनुसंधानस्य प्रयोजनमाह—“ उदादाय
 पृथिवीं जीरदानुर्माभैरपञ्चन्द्रमसि स्वधाभिरित्याह । यदेवास्या अमेध्यम् ।
 तदपहृत्य । मेध्यां देवयजनीं कृत्वा । यददश्चन्द्रमसि मेध्यम् । तदस्यामेरयति ”
 [ब्रा० का० ३ प्र० २ अ० ९] इति । एरयति—आनयतीत्यर्थः । अनुदृ-
 श्येति पदस्याभिप्रायमाह—“ तां धीरासो अनुदृश्य यजन्त इत्याहानुख्यात्यै ”
 [ब्रा० का० ३ प्र० २ अ० ९] इति । अनुसंधानायेत्यर्थः । आग्नीध्रं प्रति
 धैषमुत्पादयति—भोक्षणीरासादय । इध्मावर्हिरूपसादय । सुवं च हुचश्च
 संमृद्भुक्ति पत्नीं संनक्ष । आज्येनोदेहीत्याहानुपूर्वतायै ” [ब्रा० का० ३
 प्र० २ अ० ९] इति । बह्वर्थविषयप्रैषोऽनुक्रमेणानुष्ठानाद्योपयुज्यते । आग्नी-
 ध्रस्यानुष्ठानं विधत्ते—“ भोक्षणीरासादयति । आपो वै रक्षोऽधनीः । रक्षसाम-
 पहत्यै । रक्षस्य वंत्सन्सादयति यज्ञस्य संतत्यै ” [ब्रा० का० ३ प्र० २

अ० ९] इति । प्रीक्षणीनामर्षा वाहुल्यं विधत्ते—“ उवाच हासितो दैवतः । एतावतीर्षा अमुष्मिँल्लोक आप आसन् । यावतीः प्रीक्षणीरिति । तस्माद्ब्रह्मी-
 रासाद्याः ” [ब्रा० का० ३ प्र० २ अ० ९] इति । अस्मिन्पागे यावत्यः
 प्रीक्षण्य आसाद्यन्ते तावत्य एवामुष्मिँल्लोक आपो भवन्तीति देवतेनोक्तत्वाद्वा-
 हुल्यमत्र कर्तव्यम् । उत्करे स्फ्यस्य परित्यगं ध्यानविशिष्टं विधत्ते—“ स्फ्य-
 मुदस्यन् । यं द्विष्यात्तं ध्यायेत् । शुचैवैनर्षयति ” [ब्रा० का० ३ प्र०
 २ अ० ९] इति । यथोक्तप्रैषकाले स्फ्यस्य निर्यग्धारणं विधत्ते—“ वज्रो
 वै स्फ्यः । यदन्वञ्चं धारयेत् । वज्रेऽध्ययुः क्षण्वीत । पुरस्तात्तिर्यञ्चं धारयति ।
 वज्रो वै स्फ्यः । वज्रेणैव यज्ञस्य दक्षिणतो रक्षाऽस्त्वपहन्ति । अग्निभ्यां
 पाचश्च प्रतीचश्च । स्फ्येनोदीचश्चाधराचश्च । स्फ्येन वा एव वज्रेणास्यै पाप्मानं
 भ्रातृभ्यमपहस्य । उत्करेऽधि प्रवृश्चति । यथोपधाय वृधन्त्येवम् ” [ब्रा०
 का० ३ प्र० २ अ० १०] इति । स्फ्यस्य वज्रत्वमतिपादकं भृत्यन्तरं
 पूर्वमुदाहृतम् । अन्वञ्चमभिमुखम् । क्षण्वीत क्रियेत । तत्परिहाराय वेद्यां पूर्वभागे
 तिर्यञ्चं धारयेत् । तथा सति दक्षिणाग्रत्वेन वेदेर्दक्षिणदिश्यवस्थितानि रक्षांसि
 हतानि भवन्ति । आहवनीयाग्निना पूर्वविगवस्थितानसुरान्हन्ति । गार्हपत्याग्निना
 पश्चिमदिगवस्थितान् । स्फ्यस्य मुत्तेनोत्तरदिगवस्थितानसुरान्हन्ति । स्फ्यस्याधो-
 धारणयाऽधस्तान् । ऊर्ध्वधारणयोपरितनानित्यपि ब्रह्मण्यम् । एवं तिर्यञ्चं धारय-
 न्अध्ययुः पापरूपं वैरिणमस्या वेदेरपहस्योत्करे छिनत्ति । यथा काष्ठं कस्मिंश्चि-
 दापरिऽवस्थाप्य लोकाश्छिन्दन्ति तद्वत् । हस्तप्रक्षालनं विधत्ते—“ हस्तावधने-
 निक्ते । आत्मानमेव पश्यते ” [ब्रा० का० ३ प्र० २ अ० १०] इति ।
 स्फ्यस्यापि तद्विधत्ते—“ स्फ्यं प्रक्षालयति वेद्यत्वाय । अधो पाप्मन एव मातृ-
 व्यस्य न्यङ्गं छिनत्ति ” [ब्रा० का० ३ प्र० २ अ० १०] इति । प्रक्षालितः
 स्फ्यो यज्ञयोग्यो भवति । किञ्चानेन पापरूपस्य वैरिणः शरीरं छिन्नं भवति ।
 आग्नीध्रस्मानुष्ठानं विधत्ते—“ इध्मावर्हिरुपसादयति युक्त्यै । यज्ञस्य मिथुनत्वाय ।
 अथो पुरो रुचमेवैतां दधाति । उत्तरस्य कर्मणोऽनुख्यात्यै ” [ब्रा० का० ३ प्र०
 अ० १०] इति । इध्मस्य बर्हिषश्चोभयोः सहैव सादनं परस्परं योगाय । तेन च
 योगेन यज्ञसंबन्धि मिथुनं भवति । किञ्चैतामुपसादनरूपां दीहिं पुरः करोति । तथा
 दीप्त्योत्तरं कर्तव्यं रूपापितं भवति । ययोरुपसादने प्रागग्रत्वं विधत्ते—“ न

(वेदिकरणार्था मन्त्राः)

पुरस्तात्प्रत्यगुपसादयेत् । वत्पुरतात्प्रत्यगुपसादयेत् । अन्यत्राऽऽहुतिपश्च-
दिभ्यं प्रतिपादयेत् । प्रजा वै बर्हिः । अपराप्नुयाद्बर्हिषा प्रजानां प्रजननम् ।
पश्चात्प्रागुपसादयति । आहुतिपथेनेभ्यं प्रतिपादयति । संप्रत्येव बर्हिषा प्रजानां
प्रजननमुपैति ” [जा० का० ३ प्र० २ अ० १०] इति । इधमस्याऽऽहु-
तिपथः प्रागद्यत्वम् । प्रत्यगग्रेण बर्हिषा प्रजानामुत्पत्तिर्विनश्येत् । ततः स्वयं
पश्चादवस्थायोभयं प्रागद्यमुपसादयेत् । तथा सतीधमस्याऽऽहुतिपथो नपैति ।
संप्रत्येव समीचीनेन बर्हिषा प्रजोत्पत्तिं प्राप्नोति । इध्मबर्हिषोः परस्परं दिग्भेदं
विधत्ते—“ दक्षिणमिध्मम् । उत्तरं बर्हिः । आत्मा वा इध्मः । प्रजा बर्हिः ।
प्रजा ह्यात्मन उत्तरतरा तीर्थे । ततो मेधमुपनीय । यथादेवतमेवैनत्प्रतिष्ठाप-
यति । प्रतिष्ठति प्रजया पशुभिर्यजमानः ” [जा० का० ३ प्र० २ अ०
१०] इति । पितुर्यजमानस्य दक्षिणभागो युक्तः । प्रजाया उत्तरभागः । तथा
सत्युभयं तीर्थे योग्यस्थाने संपद्यते । ततस्त्वदुभयं यज्ञं नीत्वा तत्तदेवतामनति-
कम्य स्थापितवान्भवति । एतेन यजमानस्य प्रजापशुसमुच्चिर्भवति ।

अत्र विनियोगसंग्रहः—

“ आददे स्पर्धं समादत्त इन्द्रस्येत्यभिमन्त्रयेत् ।

पृथिवि स्वम्बधजुषिष्ठत्वा ह्यपगुह्णाति भूरजः ॥ १ ॥

म्रजं गच्छेदुदग्देशं वर्षं वेदिं समीक्षते ।

बध्ना धूर्लिं क्षिपेदेवं पुनः स्वम्बहतिद्वयम् ॥ २ ॥

अथान्न पूर्ववन्मन्त्रा अराऽऽधीधोऽऽस्तौ धरेत् ।

वसत्रिमिर्महो वेदेर्देव वेदिं त्वनेदमुम् ॥ ३ ॥

ऋतोत्तरपरिग्राहो वा असीति समीकृतिः ।

उदादायेति वेदीक्षा मन्त्रोक्ताः पञ्चविंशतिः ” ॥ ४ ॥ इति ।

अथ मीपांसा ।

तृतीयाध्यायस्य सप्तमपादे चिन्तितम्—

“ मुख्याङ्गनैव वेद्यादेः प्रयाजाद्यङ्गन्ताऽपि वा ।

तद्वाक्यं प्रक्रियायुक्तं मुख्याङ्गत्वस्य बोधकम् ॥

मुख्याङ्गस्यापि वेद्यादेः प्रयाजादिषु चाङ्गता ।

मुख्यार्थत्वात्प्रयाजादेश्चापूर्वव्यवधानतः ” इति ॥

दर्शपूर्णमासयोः श्रूयते—वेद्यां हवींष्यासादयति बर्हिषि हवींष्यासादयतीति । तथा तद्धर्माः श्रूयन्ते “ वेदिं खनति बर्हिर्लुनादि ” इत्यादयः । मुख्यानि हवींष्याग्नेयपुरोडाशादीनि । अमुख्यहवींषि तु मयाजाद्यर्थानि । तत्र स्वस्वधर्मसहितानि वेद्यादीनि प्रकरणबलान्मुख्यहविषायेवाङ्गानि । वेद्यां हवींष्यासादयतीति वाक्यात्सर्वहविरङ्गन्तेति चेत् । प्रकरणेन वाक्यस्य संकोचनीयत्वात् । यदि वाक्यं प्रकरणनैरेपेक्ष्येण स्वतन्त्रं स्यात्, तदा सादनमात्रपर्यवसानेन पागाभावे वैयर्थ्यं स्यात् । सौमिकहविषामभ्येतद्देद्यासात्त्वं प्रसज्येत । तस्मान्मुख्यं हविरङ्गं वेद्यादिकमिति प्राप्ते ज्ञयः—अस्तु वैयर्थ्यात्प्रसङ्गपरिहारेण प्रकृतापूर्वसाधनभूतहविःषु वेद्यादेरङ्गत्वम् । मयाजादिहवींष्यपि स्वकीयावान्तरापूर्वद्वारा मुख्यापूर्वसाधनान्येवेति तदङ्गत्वमपि वेद्यादेर्युक्तम् । एवं सति वाक्यस्यात्यन्तसंकोचो न भविष्यति । पञ्चमाध्यायस्य प्रथमपादे चिन्तितम्—

“ पुरोडाशाभिवासान्तस्यापकर्षोऽस्ति दर्शके ।

न वाऽऽद्योऽस्त्वपकृष्टाया वेदेवैगुण्यहानये ॥

अभिवासात्परा वेदिरिति तत्क्रमबोधतः ।

मागेष विहिता दर्शो वेदिर्नातोऽपकर्षणम् ” इति ।

दर्शपूर्णमासयोः पुरोडाशस्य कपालेषु अपितस्थाऽऽच्छादनमाज्जातम्—अस्मनाऽभिवासायतीति । तत उर्ध्वं वेदिराम्नाता । तेनैव क्रमेण पौर्णमासीयामे प्रतिपद्यनुष्ठानं कृतम् । दर्शयामे तु वेदेरपकर्षं आम्नातः—“ पूर्वेद्युरमावास्यायां वेदिं करोति ” इति । तत्र वेदेः पूर्वभाविनोऽभिवासनान्तस्याङ्गसमूहस्यापकर्षः कर्तव्योऽन्यथा वेदेवैगुण्यप्रसङ्गादिति प्राप्ते ज्ञयः—“ यदि दर्शः पूर्णमासीविकारः स्यात्तदा पौर्णमास्यां क्लृप्तः क्रमो दर्शोऽतिदिश्येत । न त्वसौ विकारः । तस्मात्कश्चित्क्रमोऽत्र स्वातन्त्र्येणोन्नेयः । क्रमोन्नेयं च सर्वेषु धर्मेष्वाम्नातेषु पश्वात्पाठादिभिः संपद्यते । वेदिपदार्थश्चाभिवासनादूर्ध्वं दर्शपूर्णमाससाधारण्येनाऽऽम्नातः । विशेषतस्तु दर्शयामे पूर्वधुरेवाऽऽम्नायते । तथा सत्यभिवासनवेद्योः क्रमबोधत्वात्प्रागेव दार्शनिकवेदेः पूर्वदिनसंबन्धावगमात्तदेव तस्याः स्थानमिति वेदेरपि तावन्नापकर्षः । तत्कृतोऽभिवासनान्तस्याङ्गसमूहस्यापकर्षः ।

प्रथमाध्यायस्य चतुर्थपादे चिन्तितम्—

“ मोक्षणीः संस्कृतिर्जातियोनो वा सर्वभूमिषु ।

तथोक्तेः संस्कृतिर्जातिः स्याद्भूदेः श्वत्सवतः ॥

अन्योन्याश्रयतो नाऽऽद्यो न जातिः कल्प्यशक्तितः ।

योगः स्यात्कल्पतशक्तित्वात्कल्पद्विर्घाकरणाद्भवेत् ” इति ॥

दशपूर्णमासयोः श्रूयते—“ प्रोक्षणीरासादयति ” इति । तत्र प्रोक्षणीशब्दस्याभिमन्वणासादनादिसंस्कृतिः प्रवृत्तिनिमित्तम् । कुतः । सर्वेषु वैदिकप्रयोगप्रदेशेषु संस्कृतानामेवापां प्रोक्षणीशब्देनोच्यमानत्वादित्येकः पक्षः । लोके जलक्रीडायां प्रोक्षणीभिरुद्देजिताः स्म इत्यसंस्कृतास्वप्सु प्रयोगाद्गार्हिरादिशब्दवज्जातौ रूढत्वादुदकत्वजातिः प्रवृत्तिनिमित्तम् । न च प्रकर्षेणोक्ष्यते सिध्यत आभिरिति योगोऽत्र शङ्कनीयो रूढेः प्रबलत्वादिति पक्षान्तरम् । तत्र न तावत्संस्कारो युक्तोऽन्योन्याश्रयत्वात् । विहितेष्वभिमन्वणादिसंस्कारेष्वनुहितेषु पश्चात्संस्कृतास्वप्सु प्रोक्षणीशब्दप्रवृत्तिः । तत्प्रवृत्तौ सत्यां प्रोक्षणीशब्देनापोऽनूद्याभिमन्वणादिविधिरित्यन्योन्याश्रयत्वम् । नापि जातिपक्षो युक्तः । उदकजातौ प्रोक्षणीशब्दस्य वृद्धव्यवहारे पूर्वमकल्पतत्वेनेतः परं कल्पनीयत्वात् । ततो गोशब्दवदशकर्मशब्दवच्च रूढो न भवति । योगस्तु व्याकरणेन कल्पः सोपसर्गाद्वातोः करणे ल्युट्प्रत्ययेन व्युत्पादनात् । तस्मात्प्रोक्षणीशब्दो यौगिकः । घृतादेः प्रोक्षणीत्वं प्रयोजनम् ।

द्वितीयाध्यायस्य मध्यमपादे चिन्तितम्—

“ प्रोक्षणीरासादयेति निगदस्त्रिविधाऽहः ।

यजुर्वोच्चैस्त्वधर्मस्य भेदादस्य चतुर्थता ॥

परमत्यायनार्थत्वाद्दुच्चैस्त्वं यजुरेव सः ।

तल्लक्षणेन युक्तत्वाच्चैविध्यमिति सुस्थितम् ” इति ॥

प्रोक्षणीरासादयेभ्मावर्हिरुपसादयाम्नीदग्नीन्विहर ऋहिः स्तुणीर्हीत्यावयो निगदा आम्नाताः । परसंबोधनार्था मन्त्रा निगदाः । ते च पूर्वभ्य ऋग्यजुःसामभ्यो बहिर्भूताश्चतुर्थमकाराः । कुतः । पादगीत्योर्ऋक्सामलक्षणयोरभावात्प्रश्चिष्टपाठस्य यजुर्लक्षणस्य सत्त्वेऽपि धर्मभेदेन यजुष्यन्तर्भावानुपपत्तेः । उपांशु यजुषोर्चा निगदेनेति हि धर्मभेद इति पाठे ज्ञमः—बहिर्भाषणा भोज्यन्तां परित्राजकास्त्वन्तरित्यत्र सत्येव परित्राजकानां ब्राह्मण्ये पूजानिमित्तो विशेषो यथा तथा निगदानां यजुर्लक्षणोपेक्षत्वाद्यजुषामेव सतां परमत्यायननिमित्त उच्चैस्त्वं धर्मः । ततो मन्वाणां चैविध्यं सुस्थितम् ।

[आञ्ज्यादिहविर्ग्रहणार्था मन्त्राः]

अथ व्याकरणम्—

आद्द इत्यादौ स्वराः प्रसिद्धाः । दक्षिण इत्यत्र स्वाङ्गाख्यायाभावेदे-
त्याद्युदात्तः । पृथिवीत्यत्र वाक्यादित्वेन षाष्ठिकामन्त्रिताद्युदात्तत्वम् । अररुरि-
त्यत्रार्थिधातोरुपत्यय आद्युदात्तः । गोस्थानमित्यत्र रुदुत्तरपदमकृतिस्वरत्वे
प्राप्ते तदपवादं “ मन्त्रिकव्याख्यानशयनासनस्थानयाजकादिक्रीताः ” [पा०
६-२-१५१] मन्त्रन्तं किन्नेत्वं व्याख्यानादिचतुष्टयं याजकादिगणः क्रीतश-
ब्दश्चोत्तरपदमन्तोदात्तं भवतीत्यन्तोदात्तत्वे प्राप्ते “ परादिश्छन्दसि बहुलम् ”
[पा० ६-२-१५९] इत्युत्तरपदाद्युदात्तः । वर्षात्विति वाक्यादिः । तथा
वधानेत्यपि । तत्र शानजादेशस्य चित्त्वाद्न्तोदात्तः । पाशशब्दो घञन्तः ।
द्वेष्टीत्यत्र यच्छब्दयोगान्न निघातः । गायत्रशब्दस्य तुम्पत्ययान्तत्वात्पत्ययस्वरः ।
त्रैलुभजामतशब्दधोरञ्ज्मत्यये सत्याद्युदात्तः । उर्वीशब्दो ङीष्न्तः । वस्वीशब्दो
वृषादिः । पुराशब्दस्य निघातत्वाभावाद्न्तोदात्तः । विसृप इत्यत्रोत्तरपदस्य कसु-
न्पत्ययान्तत्वादाद्युदात्तः । उदादायेत्यत्र ल्यप्ः पित्त्वाद्दानुस्वरावशेषे कृत्स्वरः ।
जीरदानुशब्दो दासीभारादिः । ऐरयन्नित्यत्र यच्छब्दयोगान्निघाताभावे सति,
आहागमस्य विहितमुदात्तत्वं सति शिष्टम् । चन्द्रमसीति पृषोदरादिः । अनुद-
श्येति कृत्स्वरः ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरी-
यसंहिताभाष्ये प्रथमकाण्डे प्रथमप्रपाठके नवमोऽनुवाकः ॥ ९ ॥

(अथ प्रथमाष्टके प्रथमप्रपाठके वृक्षमोऽनुवाकः) ।

प्रत्युष्ट* रक्षः प्रत्युष्टा अरातयोऽभवेवस्तोर्जि-
ष्टेन तेजसा निष्टपामि गोष्ठं मा निमृक्षं
वाजिनं त्वा सपत्नसाह* सं मार्जिम वाचं
प्राणं चक्षुःश्रोत्रं प्रजां योनिं मा निमृक्षं वाजि-
नीं त्वा सपत्नसाहश्चि सं मार्ज्याशासना
सौमनसं प्रजा* सौभाग्यं तनूम् । अग्नेरनु-
ब्रता भूत्वा सं नह्ये सुकृताय कम् । सुप्रज-

संस्त्वा वयं सुपत्नीरुप (१) सेदिम । अग्ने
सपत्नदम्भनमदब्धासौ अदाभ्यम् । इमं वि
ष्यामि वरुणस्य पाशं यमवर्धनीत सविता
सुकेतः । धातुश्च योनीं सुकृतस्य लोके स्योनं
मं सह पर्यां करोमि । समायुषा सं प्रजया
समग्ने वर्चसा पुनः । सं पत्नी प्रत्याऽहं गच्छे
समात्मा तनुवा मम । महीनां पयोऽस्योषधी-
नां रसस्तस्य तेऽक्षीयमाणस्य निः (२)
व्यामि महीनां पयोऽस्योषधीनां रसोऽद-
ब्धेन त्वा चक्षुषाऽवेक्षे सुप्रजास्त्वाय तेजोऽसि
तेजोऽनु प्रेह्यऽमिस्ते तेजो मा वि नैदग्नेर्जिह्वाऽ-
सि सुभूदेवानां धाम्नेधाम्ने देवेभ्यो यजुषेयजुषे
भव शुक्रमसि ज्योतिरासि तेजोऽसि देवो वः
सवितोत्पुनात्वच्छिद्रेण पवित्रेण वसोः सूर्यस्य
रश्मिभिः शुक्रं त्वा शुक्रायां धाम्नेधाम्ने देवेभ्यो
यजुषेयजुषे गृह्णामि ज्योतिस्त्वा ज्योतिष्यर्चि-
स्त्वाऽर्चिषि धाम्नेधाम्ने देवेभ्यो यजुषेयजुषे
गृह्णामि (३) ॥

(उपनी रश्मिभिः शुक्रं षोडश व) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां प्रथमाष्टके
प्रथमप्रपाठके दशमोऽनुवाकः ॥ १० ॥

(अथ प्रथमकाण्डे प्रथमप्रपाठके दशमोऽनुवाकः) ।

नवमे वेदिरुक्ताः । दशमे वेद्यामासादनीयस्याऽऽज्यादिहविषो अहणामभि-
धीयते ।

(आज्यादिहविर्ग्रहणार्था मन्त्राः)

प्रत्युष्टमिति । बौधायनः—“ अथैताः सुचः समादत्ते दक्षिणेन सुवं जुहूपभृतौ सव्येन ध्रुवां प्राशित्रहरणं वेदपरिचासनानीति गार्हपत्ये प्रतितपति प्रत्युष्टः रक्षः प्रत्युष्टा अरातयोऽग्नेर्वस्तेजिष्ठेन तेजसा निष्टपामीति ” इति ।

आपस्तम्बस्य मते प्रत्युष्टमग्नेर्व इत्येतौ द्वौ मन्त्रौ । तौ च संमार्जनात्माकष-
ध्याच्च क्रमेण सुचां तापने विनियुज्येते । प्रत्युष्टमन्त्रो व्याख्यातः । हे सुचो
युष्मानतितीक्ष्णेनाग्नेस्तेजसा निःशेषेण तपामि । अनिष्टपरिहारायेष्टसिद्धये चोभौ
मन्त्रावित्याह—“ प्रत्युष्टः रक्षः प्रत्युष्टा अरातय इत्याह । रक्षसामपहत्यै । अग्ने-
र्वस्तेजिष्ठेन तेजसा निष्टपामीत्याह मेध्यत्वाम् ” [ब्रा० का० ३ प्र० ३ अ०
१] इति ।

गोष्ठमिति । कल्पः—अथ सुवं संमार्ष्टि गोष्ठं मा निर्मुक्षं वाजिनं त्वा सप-
त्नसाहः संमार्ष्टित्यथ जुहूं संमार्ष्टि वाचं प्राणं मा निर्मुक्षं वाजिनीं त्वा सप-
त्नसाहीः संमार्ष्टित्यथोपभृतं संमार्ष्टि चक्षुः ओत्रं मा निर्मुक्षं वाजि त्वा सप-
त्नसाहः संमार्ष्टित्यथ ध्रुवां संमार्ष्टि प्रजां योनिं मा निर्मुक्षं वाजिनीं त्वा सप-
त्नसाहीः संमार्ष्टीति ” इति ।

हे सुच गवां स्थानं मा विनाशयामित्यभिप्रेत्याह्वन्तं वैरिणमभिभवितारं त्वा
सम्यक्शोधयामि । एवमन्त्रेषु योज्यम् । द्वितीयतृतीयमन्त्रयोर्मा निर्मुक्ष-
मित्यादिरनुषज्यते । मन्त्राणां स्पष्टार्थत्वमभिप्रेत्य तद्व्याख्यानमुपेक्ष्यानुष्ठानं
विधत्ते—“ सुचः संमार्ष्टि ” [ब्रा० का० ३ प्र० ३ अ० १] इति । तत्र
कर्म विधत्ते—“ सुचमग्ने । पुमांसमेवाऽऽभ्यः सश्रयति मिथुनत्वाय ” [ब्रा०
का० ३ प्र० ३ अ० १] इति । सुचः पुमाञ्जुहवाद्याः स्त्रियः । ततस्ताभ्यः
पूर्वभावित्वं सुचस्य युक्तम् । सश्रयति सम्यक्तनु करोति विवाहार्थं संस्करोतीत्यर्थः ।
जुह्वादीनां पौर्वापर्यं विधत्ते—“ अथ जुहूम् । अथोपभृतम् । अथ ध्रुवाम् ”
[ब्रा० का० ३ प्र० ३ अ० १] इति । प्रशंसति—“ असौ वै जुहूः ।
अन्तरिक्षमुपभृत् । पृथिवी ध्रुवा । इमे वै लोकाः सुचः । वृष्टिः संमार्जनानि ।
वृष्टिर्वा इमाँल्लोकाननुपूर्वं कल्पयति । ते एतः कल्प्याः समेधन्ते ” [ब्रा० का०
३ प्र० ३ अ० १] इति । क्रमावस्थानसाम्येन सुचां लोकत्वम् । समु-
ज्यन्ते सुचो यैर्वेदाग्रैस्तानि संमार्जनानि । पूर्वं दर्भैर्वेदं कृत्वा तदग्राणि परि-

[आज्यादिहविर्गर्हणार्था मन्त्राः]

वास्य तानि वेदपरिवासनानि स्रुचां संमार्जनाय स्थापितानि । तेषां वृष्टिजन्यतया वृष्टिरूपत्वम् । वृष्टिरूपैर्वेद, त्रैलोक्यरूपाणां जुह्वादीनां क्रमेण संमार्जने सति वृष्टिरेवानुक्रमवर्तिनो लोकान्वान्यादिसंपन्नान्करोति । ततस्ते लोकाः संपन्नाः सम्पन्नमिव वर्धन्ते । वेदनं प्रशंसति—“ समेधन्तेऽस्मा इमे लोकाः प्रजया पशुभिः । य एवं वेद ” [ब्रा० का० ३ प्र० ३ अ० १] इति । वेदपरिवासनानामग्रमूलावयवयोर्व्यवस्थां दर्शयति—“ यदि कामयेत वर्षुकः पर्जन्यः स्यादिति । अग्रतः संसृज्यात् । वृष्टिमेव नियच्छति । अवाचीनाग्रा हि वृष्टिः । यदि कामयेतावर्षुकः स्यादिति । मूलतः संसृज्यात् । वृष्टिमेवोद्यच्छति ” [ब्रा० का० ३ प्र० ३ अ० १] इति । नियच्छति न्यग्भावेन प्रवर्तयति । उद्यच्छत्यूर्ध्वोक्तिरेण वारयति । तस्मिन्नेव विषये संप्रदायविदां मतमाह—“ तद् वा आहुः । अग्रत एवोपरिष्ठात्संसृज्यात् । मूलतोऽधस्तात् । तदनुपूर्वं कल्पते । वर्षुको भवतीति ” [ब्रा० का० ३ प्र० ३ अ० १] इति । उपरिष्ठादिति स्रुचो बिलभागः । अधस्तादिति तदण्डभागः । एवं सति परिवासनानां स्रुवस्रुचां चाग्रपत्रेण संबध्यते मूलं मूलेनेत्यानुपूर्वी समा भवति । पर्जन्यश्च वर्धति । बिलभागे विशेषमाह—“ प्राचीपभ्याकारम् । अग्रैरन्तरतः । एवमिव स्रुवमद्यते । अथो अग्राद्वा ओषधीनामूर्णं प्रजा उपजीवन्ति । ऊर्जं एवाञ्जाद्यस्थावरुद्धयै ” [ब्रा० का० ३ प्र० ३ अ० १] इति । बिलभागे पश्चिमोपक्रमां प्रागवसानां स्रुक्संमार्जनक्रियां कृत्वा बिलस्याभ्यन्तरे सर्वत आकृष्याऽऽकृष्य संसृज्यात् । यथा भुञ्जानः पुमान्हरतं पुरतः पात्रे प्रसायांभितो भोज्यान्याकृष्याऽऽकृष्य मुस्तबिले प्रक्षिपति तद्वत् । किंच प्रजा ओषधीनामग्रभागादानीय रसमुपजीवन्ति तद्वत् । अत्र परिवासनःस्रुचैः संमार्जनं रसरूपस्यात्तु योग्यस्थानरूप प्राप्त्यै भवति । दण्डभागे विशेषमाह—“ अधस्तात्पतीचीम् । दण्डमुत्तमतः । मूलेन मूलं प्रतिष्ठित्यै ” [ब्रा० का० ३ प्र० ३ अ० १] इति । अधस्तादवस्थितं दण्डं प्रति प्रागुपक्रमां पश्चिमावसानां संमार्जनक्रियामुत्तमेन दर्भभागेन (ण) कुर्यात् । तथा सति दर्भमूलेन स्रुचो मूलं संबध्यते । तच्च प्रतिष्ठित्यै भवति । बिलदण्डयोरुक्तां व्यवस्थां लौकिकलिङ्गेन द्रढयति—“ तस्मादरत्नौ प्राञ्च्युपरिष्ठाळोमानि । पत्यञ्च्यवस्तात् । सुग्धेषा ” [ब्रा० का० ३ प्र० ३ अ० १] इति । मणिवन्धादूर्ध्वं

[आञ्ज्यादिहविर्ग्रहणार्था मन्त्राः]

सूक्ष्मरोमाणि प्राङ्मुखान्यधस्तात् प्रत्यङ्मुखानि । एषा हि लौकिकी स्रक्दृष्टा-
न्तेन वैदिकयापि स्रुचि यथोक्तप्रकारे ब्रष्टव्यः । अत्र केचिदाहुः—ऊर्ध्ववि-
लत्वेन हस्तधृतायाः स्रुच ऊर्ध्वाधोभागौ छत्राधप्युपरिष्ठादधस्ताच्छब्दाभ्यां
विवाक्षितौ न तु बिलभागदण्डभागौ । एवं धारकहस्तेऽप्यूर्ध्वाधोदेशौ । तथा
सत्पुष्कं लोमलिङ्गमनुकूलमिति । तर्हि तथैवास्तु । स्रुचस्य प्रथमतः संमार्जनं
रूपककल्पनायोपपादयति—“प्राणो वै स्रुचः । जुहुर्दक्षिणो हस्तः । उपभृत्सव्यः ।
आत्मा ध्रुवा । अन्नं संमार्जनानि । मुखतो वै प्राणोऽपानो भूत्वा । आत्मान-
मन्नं प्रविश्य । बाह्यतस्तनुवत् स्रुभयति । तस्मात्स्रुवमेवाग्नें संमार्ष्टि । मुखतो हि
प्राणोऽपानो भूत्वा । आत्मानमन्नमाविशति ” [ब्रा० का० ३ प्र० ३ अ०
१] इति । आत्मा हस्तयोर्मध्यवर्तिशरीरम् । मुखसंचारिणो वायोः प्राणापाना-
भिधेये द्वे वृत्तौ । उच्छ्वासरूपेण बहिर्निर्गच्छन्ती प्राणवृत्तिः । निःश्वासरूपे-
णास्तः प्रविशत्यपानवृत्तिः । तत्र प्राणरूपो वायुः प्राणतां परित्यज्य स्वयमपानो
भूत्वा मुखे प्रक्षिप्तमन्नप्रासं मध्यशरीरे प्रवेश्य बाह्यं हस्तादिरूपं शरीरं पुष्ट्या
शोभितं करोति । तस्मादनुरूपैर्वेदाग्नेः प्राणरूपस्य स्रुवस्याऽऽद्वौ संमार्जनं कर्त-
व्यम् । तथा कृते सति प्रथमतोऽन्नमवेशः पश्चाद्बाह्यहस्तरूपस्य जुह्वादेः शोभे-
त्येतदुपपन्नम् । प्रसङ्गतप्राणापानवेदनं प्रशंसति—“तौ प्राणापानौ । अव्यर्धुकः
प्राणापानाभ्यां भवति । य एवं वेद ” [ब्रा० का० ३ प्र० ३ अ० १]
इति । प्रकर्षेण बहिरनिर्तीति प्राणः । अपकर्षेणान्तरनितीत्यपानः । इत्येवं वृ-
त्तिभेदात्तौ प्राणापानौ संपन्नाविति वेदितुरकाले प्राणापानाभ्यां वियोगो मृत्युरू-
पो न भवति । मन्त्रमुत्पाद्य विनियुक्ते—“दिवः शिल्पमधततम् । पृथिव्याः क-
कुभि श्रितम् । तेन वथः सहस्रबलशेन । सपत्नं नाशयामसि स्वाहेति । रुरुक्तं-
मार्जनान्यशौ प्रहरति ” [ब्रा० का० ३ प्र० ३ अ० २] इति । दिवः स-
काशाड्वृष्टिरूपेणाधः प्रसूतमिदं दर्भरूपं चित्रं वस्तु भूमेरुपर्याश्रितं शशशास्त्रेण
तेन दर्भेण वयं वैरिणं नाशयामः । इदं दर्भरूपं हृतमस्तु । अनेन मन्त्रेण वेदप-
रिवासन्नान्यग्ने प्रक्षिपेत् । अस्मिन्मन्त्रे संमार्जनानि न प्रतीयन्त इति शङ्कां
धारयति—“आपो वै दर्भाः । रूपमेवैषामेतन्माहिमानं व्याचष्टे ” [ब्रा० का०
३ प्र० ३ अ० २] इति । दिवोऽवततमित्यनेन वृष्टिरूपा आपः प्रतीयन्ते ।

(आख्याविहविर्ह्रिणार्था मन्त्राः)

आपश्च दर्भरूपाः । दर्भरूपेणोत्पत्तिः पूर्वमेवोत्पन्नव्राह्मणे दर्शिता । तस्मादेत-
न्मन्त्रगतशब्दस्वरूपमेवैषां दर्भाणां दिवः शिल्पत्वादितिक्षणं महिमानं प्रख्याप-
यति । अस्य मन्त्रस्थानुष्टुप्छन्दस्त्वमृग्युपत्वं चानुसंधेयमित्याह—“ अनुष्टुभर्चा ”
[ब्रा० का० ३ प्र० ३ अ० २] इति । संमृज्यादिति शेषः । विधेयमनुष्टु-
प्यं स्तौति—“ आनुष्टुभः प्रजापतिः । माजापत्यो वेदः । वेदस्याग्रं सुक्संमार्ज-
नानि । स्वेनैवैनानि छन्दसा । स्वया देवतया समर्चयति ” [ब्रा० का० ३
प्र० ३ अ० २] इति । जगत्सृष्टौ प्रजापतेरनुष्टुप्छन्दसकारिणीति तापनीयोपनि-
षदि श्रूयते—“ स एतं मन्त्रराजं नारसिंहमानुष्टुभमपश्यत् । तेन वै
सर्वमिदमसृजत ” इति । तस्मात्प्रजापतेरानुष्टुभत्वम् । “ प्रजापतेर्वा एतानि
श्मश्राणि । यद्देदः ” इति वक्ष्यति । तस्माद्देदस्य प्रजापत्यत्वम् ।
तथा सति वेदाग्रस्य स्वकीयं छन्दः स्वकीया च देवतेत्युभयं समृद्धिहेतुर्भवति ।
न केवलं छन्दसः प्राशस्त्यं किंतु ऋचोऽपीत्याह—“ अथो ऋग्वाच योषा ।
दर्भो वृषा । तन्मिधुनम् । मिधुनमेवास्य तद्यज्ञे करोति प्रजननाय । प्रजायते
प्रजया पशुभिर्जमानः ” [ब्रा० का० ३ प्र० ३ अ० २] इति । वृषा
सेचनसमर्थः पुमान् । अत्र सुक्संमार्जनानामुक्तमन्त्रेणाग्नौ पक्षेप इत्येकः पक्षः ।
अग्निः प्रक्षाल्योत्करे परित्यजेदित्यपरः पक्षः । अत एव सूत्रकारोऽग्नौ महरती-
त्युक्त्वा पुनरप्याहोत्करे वा न्यस्यतीति । तमिमं पक्षं विधत्ते—“ तान्येके वृथे-
वाशास्पन्ति । तत्तथा न कार्यम् । आरन्वस्य यज्ञियस्य कर्मणः स विदोहः ।
यद्येनानि पशवोऽभितिष्ठेयुः । न तत्पशुभ्यः कश् । अग्निर्मार्जयित्वात्करे न्यस्ये-
त् । यद्वै यज्ञियस्य कर्मणोऽन्यत्राऽऽहुतीभ्यः संतिष्ठते । उत्करो वाव तस्य प्र-
तिष्ठा । एताः हि तस्मै प्रतिष्ठां देवाः समभरन् । यदग्निर्मार्जयति । तेन शान्त-
म् । यदुत्करे न्यस्यति । प्रतिष्ठामेवैनानि तद्भ्रमयति । प्रतितिष्ठति प्रजया पशु-
भिर्जमानः ” [ब्रा० का० ३ प्र० ३ अ० २] इति । केचिदाग्निः प्रक्षाल-
नमरुत्वेव यत्र कापि परित्यज्यन्ति । तदयुक्तम् । य एषोऽनुष्ठानप्रकारः स क-
र्मणो विपरीतं फलं दोग्धि । अप्रक्षालितदर्भाक्रमणेन पशूनां रोगोत्पत्त्या सुखं
न भवेत् । मार्जनेन तच्छान्तं भवति । आहुतिव्यतिरिक्तस्य यज्ञियद्रव्यस्योत्करः
समाधिस्थानमिति देवैः संपादितत्वात्तत्रैव परित्यागे प्रतिष्ठा भवति । अग्निप्रहर-
णपक्षमेव द्रष्टव्यमुत्करे परित्यागं दूषयति—“ अथो स्तम्बस्य वा एतद्भ्रमम् ।

[आज्यादिहविर्ग्रहणार्था मन्त्रः]

यत्सुक्त्संमार्जनानि । स्तम्बशो वा ओषधयः । तासां जरत्कक्षे पशवो न रमन्ते ।
 अप्रियो हेषां जरत्कक्षः । यावत्प्रियो ह वै जरत्कक्षः पशूनाम् । तावत्प्रियः
 पशूनां भवति । यस्यैतान्यन्पशाभेर्दधति ॥ [ब्रा० का० ३ प्र० ३ अ० २]
 इति । अधोशब्द इत्करपक्षव्यावृत्त्यर्थः । ओषधयो द्विविधाः । स्तम्बरूपा न-
 वदाव्यरूपाश्च । कोमलतृणाभावादस्वादुर्जरत्कक्षः स्तम्बः । दावाग्निदग्धप्रदेशे
 वृष्ट्या समुत्पन्नः कोमलस्वादुतृणसमूहो नवदाव्यः । तत्र सुक्त्संमार्जनानि स्तम्ब-
 लूनतया स्तम्बरूपाणि । यद्येतान्यग्नेरन्धजोत्करे त्यजे(ज्ये)रंस्तदा तत्र तत्र वि-
 कीर्णानि तानि बहुस्तम्बा ओषधयः संपद्यन्ते । तासामोषधीनां संबन्धिनि जर-
 त्कक्षे पीत्यभावाज्जरत्कक्षवद्यजमानोऽपि पशूनामप्रिय इत्थपशुरेव स्यात् । अ-
 भिमहरणपक्षं द्रढयति—“ नवदाव्यासु वा ओषधीषु पशवो रमन्ते । नवदावो
 हेषां प्रियः । यावत्प्रियो ह वै नवदावः पशूनाम् । तावत्प्रियः पशूनां भवति ।
 यस्यैतान्यग्नीं प्रहरन्ति । तस्मादेतान्यग्नावेव प्रहरेत् । यदरस्मिन्संमृज्यात् ।
 पशूनां धृत्यै ॥ [ब्रा० का० ३ प्र० ३ अ० २] इति । नवः प्रत्यासन्नपू-
 र्वकालभावी दावाग्निर्यस्य कोमलस्योषधिसमूहस्य सोऽर्थं नवदावः । तादृशोषधि-
 वद्यजमानोऽपि संमार्जनानामग्नौ प्रहरणे पशूनां प्रियो भवति । तस्मादाहवर्नाये
 गार्हपत्ये वा यस्मिन्नग्नौ सुचः प्रतितप्य संमुष्टास्तस्मिन्नेव प्रहरणं यजमानगृहे
 पशूनां बहूनां धारणाय भवति । सुक्त्संमार्जनप्रसङ्गादग्निं संमार्जनानामपि कंचि-
 न्मन्त्रमुत्पाद्य विनियुङ्क्ते—“ यो भूतानामधिपतिः । रुद्रस्तन्त्रिचरो वृषा । पशून-
 स्माकं मा हिंसीः । एतदस्तु हुतं तव स्वाहेत्यग्निं संमार्जनान्यग्नीं प्रहरति ॥
 [ब्रा० का० ३ प्र० ३ अ० २] इति । तन्विः कर्मसंतानं तत्र चरतीति
 तन्त्रिचरः । वृषा देवेषु श्रेष्ठः । हे रुद्र स त्वमस्माकं पशून्मा हिंसीः । एतद-
 ग्निं संमार्जनव्रणं तव हुतमस्तु । तस्यैवार्थस्यानुवादकः स्वाहेतिशब्दः । यैर्दग्धै-
 रिध्मः संनद्धस्तैरेवाग्निं संमृज्य स्वकाले संप्राप्ते तानि संमार्जनान्यग्नीं प्रहरेत् ।
 प्रथमतोऽग्नौ संमृष्टे प्रधानयागादूर्ध्वमन्वाहार्यरूपार्या दक्षिणायाः मृत्विग्भ्यो दत्ता-
 यामनूयाजहोमात्पूर्वं द्वितीयमग्नौ संमृष्टे सति तत्प्रहरणकालः । अग्निदग्धप्रदेशे
 पुनरुत्पद्य सम्यग्बर्धमानत्वादग्नौ दर्भाणां प्रहरणं युक्तमित्याह—“ एषा वा एतेषां
 योनिः । एषा प्रतिष्ठा । स्वामेवैनानि योनिम् । स्वां प्रतिष्ठां गमयति । प्रति-
 तिष्ठति प्रजया पशुभिर्बर्धमानः ॥ [ब्रा० का० ३ प्र० ३ अ० २] इति ।

(आज्यादिहविर्ग्रहणार्था मन्त्राः)

एषा वद्विरूपा । न चाग्निप्रहरणे रुद्रविषयो मन्त्रो ऽपधिकरण इति वाच्यम् । अग्नेरेवात्र रुद्रत्वात् । “ रुद्रो वा एषः । यदग्निः । स एतर्हि जातः ” इति श्रुत्यन्तरात् । यदरोदीत्तद्भुद्रस्य रुद्रत्वमिति निर्वचनञ्च ।

आशासानेति । कल्पः—“ अथैनां पत्नीमन्तरेण वेद्युत्करौ प्रपाद्य जघनेन दक्षिणेन गार्हपत्यभुदीचीमुपवेश्य योक्त्रेण संनसति आशासाना सौमनसं प्रजाः सौभाग्यं तनूम् । अग्नेरनुव्रता भूत्वा सं नसे सुकृताय कमिति ” इति ।

या पत्नी बह्नेरनुसारिणी भूत्वा सौमनस्याद्याशासाना वर्तते तामेतां शोमन-
कर्मणे सुखं यथा भवति तथा बध्नामि । योक्त्रबन्धनाय गार्हपत्यसमीपे पत्न्या
उपवेशनं विधत्ते—“ अयज्ञो वा एषः । योऽपत्नीकः । न प्रजाः प्रजायेरन् ।
पत्न्यन्वास्ते । यज्ञमेवाकः । यजानां यजननाय ” [ब्रा० का० ३ प्र० ३ अ० ३]
इति । अकः कृतवान्भवति । बन्धनकालेऽप्युपवेशनमेव न तु स्थानमित्याह—“ यत्ति-
ष्ठन्ती संनसेत् । यियं ज्ञातिः रुन्ध्यात् । आसीना संनसते । आसीना ह्येषा दीर्यं
करोति ” [ब्रा० का० ३ प्र० ३ अ० ३] इति । रुन्ध्याच्चाशयेत् । चिरमप्यव-
स्थातुं शक्यत्वादासीनायाः सामर्थ्यमस्ति । दिग्देशौ विधत्ते—“ यत्पश्चात्माच्य-
न्वासीत् । अनया समदं दधीत् । देवानां पत्निया समदं दधीत् । देशादक्षि-
णत् उदीच्यन्वास्ते । आत्मनो गोपीथाय ” [ब्रा० का० ३ प्र० ३ अ० ३]
इति । समदः कलहः । गार्हपत्यस्य पश्चान्नागे प्राङ्मुखत्वे सति प्राचीनक्षवण-
या वेदिरूपया पृथिव्या सह कलहः स्यात् । पत्नीसंयाजहोमेषु तृतीयाहुतेर्यां
देवता देवपत्नी तस्या अपि तदेव स्थानमिति तथाऽपि सह कलहं कुर्यात् ।
अतो दक्षिणदेशे स्वरक्षार्थमुदङ्मुखी तिष्ठेत् । ननु सर्वा अपि योषितः सौम-
नस्यादिकामानाशासते तत्र को विशेषोऽस्या इत्याशङ्क्य मन्त्रे पूर्वार्थस्याभि-
प्रायमाह—“ आशासाना सौमनसमित्याह । मेघ्यामेवैनां केवलीं कृत्वा । आ-
शिषा समर्धयति ” [ब्रा० का० ३ प्र० ३ अ० ३] इति । देवयजनपवे-
शेन यज्ञयोग्यां पापक्षयेण केवलीं कृत्वाऽऽशासानेति ब्रुवन्सात्ययाऽऽशिषा स-
मुद्धां करोति । अनुव्रतसूचितमर्थमाह—“ अग्नेरनुव्रता भूत्वा संनसे सुकृताय
कमित्याह । एतद्वै पत्न्यै व्रतोपनयनम् । तेनैवैनां व्रतमुपनयति ” [ब्रा० का०
३ प्र० ३ अ० ३] इति । पत्न्याः स्वातन्त्र्येण कर्माधिकाराभावात्पत्न्या सह
तदधिकारे सत्येतदेव योक्त्रं तस्या अनुव्रतस्वीकरणलिङ्गम् । यथा विवाहे

(आज्यादिहविर्महणार्था मन्वाः)

स्त्रियाः कण्ठे मङ्गलसूत्रं लिङ्गं तद्वत् । अस्मिन्नर्थे लौकिकवैदिकप्रसिद्धिं दर्शयति—“ तस्मादाहुः । यश्चैवं वेद यश्च न । योक्त्रमेव युते । यमन्वास्ते । तस्यामुष्मिण्णोके भवतीति योक्त्रेण ” [ब्रा० का० ३ प्र० ३ अ० ३] इति । यस्मात्सुप्रधारणं लोकवेदयोर्नियमस्वीकारे लिङ्गम् । लोके हि दूरदेश-वर्तिदेवतादर्शनं संकल्पयन्तः सूत्रं बध्नन्ति । वेदेऽप्युपनयनमते मौर्द्धी बध्नन्ति । तस्माद्यो यागं जानाति यश्च न जानाति तादृशाः सर्वेऽप्येवमाहुः । इयं पत्नी योक्त्रमवश्यं युते मिश्रयति बध्नाति यं पतिमन्वेषा मृतं स्वीकृत्याऽऽस्ते तस्य संबन्धना मङ्गलसूत्रेणामुष्मिण्णोके युक्ता भवति । प्रकारान्तरेण योक्त्रं स्तौति—“ यद्योक्त्रम् । स योगः । यदास्ते । स क्षेमः । योगक्षेमस्य कुरुष्वै ” [ब्रा० का० ३ प्र० ३ अ० ३] इति । अप्राप्तस्य वस्तुनः प्राप्तिर्योगः । प्राप्तस्य रक्षणं क्षेमः । अतो योक्त्रबन्धनमुदङ्मुखासनं चोभयसिद्धयं भवति । मनसि किमभिप्रेत्यासौ बध्यत इत्याशङ्क्याऽऽह—“ युक्तं किवाता आशीः कामे युज्याता इति । आशिषः समृद्धयै ” [ब्रा० का० ३ प्र० ३ अ० ३] इति । मया शास्त्रीयं कर्म क्रियतेऽतः सौमनस्यादिरूपा ममेयमाशीः कले युज्यताम् । अनेनाभिप्रायेणाऽऽशीः समृद्धा भवति । विधत्ते—“ ग्रन्थिं ग्रथ्नाति । आशिष एवास्यां परिगृह्णाति । पुमान्चै ग्रन्थिः । स्त्री पत्नी । तन्मिथुनम् । मिथुनमेवास्य तद्यज्ञे करोति प्रजननाय । प्रजायते प्रजया पशुभिर्धजमानः । अथो अर्धो वा एष आत्मनः । यत्पत्नी । यज्ञस्य धृत्या अशिथिलंभावाय ” [ब्रा० का० ३ प्र० ३ अ० ३] इति । सौमनस्याद्याशिषः सर्वा अपि योक्त्रग्रन्थिना तस्यां परिगृहीता भवन्ति । यज्ञकर्तुरर्धस्वरूपभूता पत्नी । ततस्तदीयग्रन्थिना यज्ञो ध्रियते न तु शिथिलो भवति ।

सुप्रजस इति । कल्पः—“ जघनेन गार्हपत्यमुपसीदति सुप्रजसस्त्वा वयं सुपत्नीरुपसेदिम । अग्रे सपत्नदम्भनमदन्धासो अवाभ्यमिति ” इति ।

हेऽग्रे वयं त्वामुपसीदामः । कीदृशो वयं सुप्रजसः शोभनमजोपेताः । शोभनः पतिर्यासां ताः सुपत्न्यः । त्वत्पसादाददन्धासः केनाप्यतिरस्कृताः । कीदृशं त्वां सपत्नदम्भनं वैरिदिनाशिनमदाभ्यं केनाप्यतिरस्कार्यम् । पत्न्या उपसी(स)दने प्रयोजनं दर्शयति—“ सुप्रजसस्त्वा वयं सुपत्नीरुपसेदिमेत्याह ।

(आज्यादिहविर्विष्णुष्यार्था मन्त्राः)

यज्ञमेव तन्मिथुनी करोति । ऊनेऽतिरिक्तं धीषाता इति प्रजात्यै ” [ब्रा०
का० ३ प्र० ३ अ० ३] इति । सोमनः पतिर्यस्या इत्यभिधानाद्यज्ञं मिथुन-
वन्तं करोति । तस्मिन्मिथुने पत्या कर्मण्यनुष्ठीयमाने सति यज्ञाङ्गं तेनाननुष्ठितं
सदूनं भवति । तत्रोनप्रदेशे तदङ्ग्यतिरिक्तं तेनाननुष्ठितमनया पत्या धियतेऽनु-
ष्ठीयते । अत एव पत्नीकर्तव्यं पूर्णपात्रनिनयनमाप्नायते—“ अञ्जलौ पूर्णपात्र-
मानयति । रेत एवास्यां प्रज्ञां दधाति ” इति । एवमन्यदपि तत्कर्तव्यमुदाहा-
र्यम् । अत ऊनं पत्नी परिपूरयतीति प्रयोजनेन पत्याः प्रवेशने सति तन्मिथुनं
प्रजननाय संपद्यते ।

यथा सप्तमेऽनुवाके कषालोपधानप्रसङ्गेन तद्विमोचनमन्त्रोऽप्याम्नात एवम-
त्रापि योक्त्रयन्धनमसङ्गेन योक्त्रविमोकमन्त्र आम्नायते—

इममिति । विष्यामि विमुञ्चामि । सुकेतः सुज्ञानः । सवित्रा बद्धेऽस्मि-
न्योक्त्ररूपे वरुणपाशे विमुक्ते सति धातुर्वृत्तणो योनौ स्थानेऽनुष्ठितस्य कर्मणः
फलभूते लोके पत्या सह भे सुखं करोमि ।

अस्य च योक्त्रस्य विमोक्षः स्वकाले कर्तव्यः । पिष्टलेपफलीकरणहोमा-
भ्यामूर्ध्वं प्रायश्चित्तहोमेभ्यः पूर्वमस्य स्वकालः । अत एव कल्पसूत्रकारस्तस्मि-
न्प्रदेशे पठति—“ इमं विष्यामीति पत्नी योक्त्रपाशं मुञ्चते तस्याः सप्तोक्त्रेऽ-
ञ्जलौ पूर्णपात्रमानयति समायुक्ता संप्रजयेत्पत्नीयमाने जपति ” इति ।

सोऽपि मन्त्रोऽथैवानन्तरमाप्नातः—

समायुषेति । हेऽग्नेऽहमायुषा संगच्छे प्रजया संगच्छे, पातिश्रत्यलक्षणेन
वर्चसा संगच्छे । अनेन पत्या पुनः पुनः पत्नी भूत्वा संगच्छे । वियोगः कदाचिदपि
मा भूदित्यर्थः । मम शरीरेण जीवात्मा चिरं संगच्छताम् ।

महीनामिति । कल्पः—महीनां पयोऽस्योषधीनां रसस्तस्य तेऽक्षीय-
माणस्य निर्वपामि देवयज्याया इति तस्यां पवित्रान्तर्हितायामाज्यं निरुप्य ”
इति ।

यद्यप्यत्र मन्त्रकाण्डे देवयज्याया इति पदं नाऽऽम्नातं तथाऽपि ब्राह्मणानु-
सारेण तत्पठितव्यम् । महीशब्दस्य गौरित्यर्थः । अत एव सप्तमकाण्डे गां
मस्तुत्याऽऽम्नायते—“ तस्या उपोत्थाय कर्णमाजपेदिष्टे रन्तेऽदिते सरस्वति
मिये प्रेषसि महि विश्रुत्येतानि ते अग्निषे नामानि ” इति । हे आज्य त्वं

(आज्याद्विहविर्ग्रहणार्था मन्त्रः)

महीनां गवां पयोऽसि साक्षात्तज्जन्यत्वात् । ओषधीनां रसश्चासि परस्परया तज्जन्यत्वात् । तादृशस्य क्षयेण रहितस्य तव स्वरूपं देवयागार्थं पात्र्यां निर्वपामि । इमं वि ध्यामि समायुषेत्यस्य मन्त्रद्वयस्यात्रामासङ्गिकत्वात्तद्व्याख्यानमुपेक्ष्यानन्तरस्य मन्त्रस्य पूर्वभागे स्पष्टार्थतां दर्शयति—“ महीनां पयोऽस्योषधीनां रस इत्याह । रूपमेवास्यैतन्माहिमानं ध्याचष्टे ” [ब्रा० का० ३ प्र० ३ अ० ३] इति । उत्तरभागस्य तेऽक्षीयमाणस्येतिपदस्थाभिप्रायमाह—“ वस्य तेऽक्षीयमाणस्य निर्वपामि देवयध्याया इत्याह । आशिषमेवेतामाशास्ते ” [ब्रा० का० ३ प्र० ३ अ० ३] इति । आज्यभागोऽङ्गतां विधत्ते—“ घृतं च वै मधु च प्रजापतिरासीत् । यतो मध्वासीत् । ततः प्रजा असृजत । तस्मान्मधुषि प्रजननमिवास्ति । तस्मान्मधुषा न प्रचरन्ति । यातयाम हि । आज्येन प्रचरन्ति । यज्ञो वा आज्यम् । यज्ञेनैव यज्ञं प्रचरन्त्ययातयामत्वाथ ” [ब्रा० का० ३ प्र० ३ अ० ४] इति । प्रजापतिः पूर्वं यागसाधनं सृष्टिसाधनं चाभिप्रेत्य स्वयमेव सत्यसंकल्पतया घृतमधुरूपेण परिणतोऽभूत् । यस्मादुत्पात्तबीजत्वमभिप्रेत्य मध्वभूतस्मान्मधुबीजेन प्रजा असृजत । अत एव मधुना नानाबीजोत्पादनं विद्यते । तेनोत्पादनेन यतो गतसारं ततो मधुना यागं न कुर्वन्ति । सारवत्त्वादाज्येन यागं कुर्युः । सर्वयज्ञहेतुत्वादाज्यस्य यज्ञत्वं तद्धेतुत्वं च वक्ष्यते—“ सर्वस्मै वा एतद्यज्ञाय गृह्यते । यद्मधुषायामाज्यम् ” इति । अतो यज्ञज्ञोग्यसाधनेनैव यज्ञस्थानुष्ठानान्नास्ति गतसारत्वदोषः ।

महीनामिति । कल्पः—“ अथैनामाज्यमवेक्षयति महीनां पयोऽस्योषधीनां रसोऽदध्वेन त्वा चक्षुषाऽवेक्षे सुप्रजास्त्वायेति ” इति ।

अदध्वेन रोगानुपहृतेन । विधत्ते—“ पत्न्यवेक्षते । मिथुनत्वाय प्रजात्यै । यद्वै पत्नी यज्ञस्य करोति । मिथुनं तत् । अथो पत्निया एवैष यज्ञस्यान्वारम्भोऽनवच्छिन्न्यै ” [ब्रा० का० ३ प्र० ३ अ० ४] इति । यज्ञस्य पुरुषत्वात्तेन सह पत्न्या मिथुनत्वम् । किंच पत्न्या आज्यावेक्षणरूप एष एव यजमानमनु यज्ञारम्भः । दंपत्योर्द्वयोरप्यारम्भे सति यज्ञो न विच्छिद्यते ।

तेज इति । कल्पः—“ अथैनद्गार्हपत्येऽधिभ्रयति तेजोऽसीति सभिधमुषयस्य प्राग्घरति तेजोऽनुमेहीत्यथैनदाहवनीयेऽधिभ्रयत्यभिस्तो तेजो मा वि नैदिति ” इति ।

(आज्याविहविग्रहणार्थं मन्नाः)

हे आज्य त्वं तेजोरूपमसि तेजोरूपमाहवनीयमनुप्रवेष्टुं गच्छ । अयमाहवनीयोऽग्निस्त्वदीयं तेजो माऽपनयतु । अनुष्ठानविधिपूर्वकं मन्त्रं व्याचष्टे—“अमेधं वा एतत्करोति । यत्पत्न्यवेक्षते । गार्हपत्येऽधिश्रयति मेध्वत्वाय । आहवनीयमभ्युद्भवति । यज्ञस्य संतत्यै । तेजोऽसि तेजोऽनु मेहीत्याह । तेजो वा अग्निः । तेन आज्यम् । तेजसैव तेजः समर्धयति । अग्निस्ते तेजो मा वि नैदित्वाहाहिःसायै ” [ब्रा० का० ३ प्र० ३ अ० ४] इति ।

अग्नेरिति । बौधायनः “ अथैनद्यथाहृतं प्रति परिहृत्योत्तरार्धे वैद्यै निधायाध्वर्युरेवेक्षते । अग्नेर्जिह्वाऽसि सुभूर्देवानां धाम्नेधाम्ने देवेभ्यो यजुषेयजुषे भवेति ” इति ।

आपस्तम्बः—“ अग्नेर्जिह्वाऽसीति स्फ्यस्य वर्त्मन्सादयति ” इति ।

आहवनीये स्थितस्याऽऽज्यस्योद्गन्देशो समानेतुं स्फ्येन कांचिद्वेत्तां कृत्वा तस्यां सादयेत् । हे आज्य ज्वालारूपाया जिह्वाया उत्यादकत्वादग्नेर्जिह्वाऽसि । देवानां सुखाय भवतीति सुभूः । ईदृशं त्वं तत्तथाहुतिस्थानाय वचन्मन्त्रपूर्वकग्रहणाय यथाप्तं भवं । व्याचष्टे—“अग्निर्जिह्वाऽसि सुभूर्देवानामित्याह । यथायजुरेवैतत् । धाम्नेधाम्ने देवेभ्यो यजुषेयजुषे भवेदित्याह । आशिषमेवैतामाशास्ते ” [ब्रा० का० ३ प्र० ३ अ० ४] इति ।

शुक्रमिति । कल्पः—“ अथैनदुदगग्राभ्यां पवित्राभ्यां पुनराहारमुत्पुनाति शुक्रमसीति प्रथमं ज्योतिरसीति द्वितीयं तेजोऽसीति तृतीयम् ” इति ।

शुक्रं दीपितम् । आज्यस्योत्पवनं विधत्ते—“ तद्वा अतः पवित्राभ्यामेवोत्पुनाति । यजमानो वा आज्यम् । प्राणापानौ पवित्रे । यजमान एव प्राणापानौ दधाति ” [ब्रा० का० ३ प्र० ३ अ० ४] इति । यतो योषिद्वीक्षणेनामेध्वस्याऽऽज्यस्य मेध्वत्वाय गार्हपत्याद्यधिश्रयणं कृतमत एवात्यन्तशुद्धचर्धमुत्पुनीयात् । मकारविशेषं विधत्ते—“ पुनराहारम् । एवमिव हि प्राणापानौ संचरतः ” [ब्रा० का० ३ प्र० ३ अ० ४] इति । आज्यस्थापिते पवित्रे माघ्यां प्रोक्ष्य पुनः पश्चादाहृत्य मध्यादूर्ध्वमुत्पुनीयात् । एवं त्रिवारमित्यभिप्रायेण दीप्तार्थो षमुत्पत्ययः प्रशुक्रः । मन्वाणां स्पष्टार्थतां दर्शयति—“ शुक्रमसि

(आज्याविह्विर्भ्रणार्थं मन्त्राः)

व्योतिरसि तेजोऽसीत्याह । रूपमेवास्यैतन्महिमानं व्याचष्टे ” [ब्रा० का० ३ म० ३ अ० ४] इति । प्रतिमन्त्रक्रियां विधत्ते—“ भिर्यजुषा । त्रय इमे लोकाः । एषां लोकानामाप्यै ” [ब्रा० का० ३ म० ३ अ० ४] इति । त्रित्वमनुद्यार्थवादान्तरमाह—“ त्रिः । व्यावृद्धि यज्ञः । अथो मेभ्यत्वाय ” [ब्रा० का० ३ म० ३ अ० ४] इति ।

देव इति । कल्पः “ अथ प्रोक्षणीरुत्पुनाति देवो वः सवितोत्पुनात्वच्छि-
द्रेण पवित्रेण वसोः सूर्यस्य रश्मिभिरिति पच्छः ” इति ।

तदेतदुत्पन्नं पवित्रविशिष्टं विधत्ते—“ अथाऽऽज्यवतीभ्यामपः । रूपमेवाऽऽ-
सामेतद्वर्णं दधाति । अपि वा उताऽऽहुः । यथा ह वै योषा सुवर्णं हिरण्यं
पेशले विभ्रती रूपाण्यास्ते । एवमेता एतर्हीति ” [ब्रा० का० ३ म० ३
अ० ४] इति । याम्यां पवित्राभ्यामाज्यमुत्पूतं ताभ्यामेवाऽऽज्यलिप्ताभ्या-
मप उत्पुनीयात् । व्यत्ययेन स्त्रीलिङ्गत्वम् । एतदाज्यं स्वबिन्दुभिरासामर्षां
वर्णविशेषोपेतं रूपं संपादयति । अपि च ताम्रादिकालुष्यराहित्येन शोभनवर्णो-
पेतं कटककाद्याकारसौकर्येण पेशले हिरण्यं विभ्रती योषेवेमा आप आज्यबिन्दु-
युक्ता भेदप्रिया भवन्ति । मन्मगतच्छन्दःप्रभृत्यनुसंधेयतया विधत्ते—“ आपो
वै सर्वा देवताः । एषा हि विश्वेषां देवानां तनुः । यदाज्यम् । तत्रोभयोर्मीमांसा ।
जामि स्यात् । यद्यजुषाऽऽज्यं यजुषाऽप उत्पुनीयात् । छन्दसाऽप उत्पुनात्य-
जामित्वाय । अथो मिथुनत्वाय । सावित्रियर्चा । सवितुप्रसूतं मे कर्मासदिति ।
सवितुप्रसूतमेवास्य कर्म भवति । पच्छो गायत्रिया त्रिः षमृद्धत्वाय । अङ्गिरे-
वौषधीः संनयति । ओषधीभिः पशून् । पशुभिर्यजमानम् ” [ब्रा० का०
३ म० ३ अ० ४] इति । उदकरूपेण वीर्येण देवताशरीरमुत्पद्यते । आहु-
तिरूपेणाऽऽज्येन तत्पोष्यते । तस्मादाज्योदकयोः सर्वदेवतारूपत्वे समे सति
क्रिमेतदुभयं यजुषैकोत्पुनीयादुताप अचेति भीमांसायामालस्यनिवारणार्थमुचेति
युक्तम् । ऋगयजुर्भ्यां मिथुनत्वमपि संपद्यते । त्रिवारमुत्पूतास्वप्स्वादरातिशयात्ता-
भिरङ्गिः क्रमेणौषधीपशुयजमानाः समृद्धा भवन्ति ।

शुक्रं स्वेति । “ कल्पः—आदत्ते दक्षिणेन सुर्वं सव्येन जुहुं वेदे मतिष्ठाप्य
तस्यां गृह्णीति शुक्रं त्वा शुक्रायां धान्नेधान्ने देवेभ्यो यजुषेयजुषे गृह्णामीत्येतेन
यजुषा चतुर्गृहीतं गृहीत्वा समृद्योत्पद्यच्छति । अथोपभृति गृह्णीति व्योति-

(आज्यादिहविर्गृहणार्थं मन्त्राः)

स्वा ज्योतिषि धाम्नेधाम्ने देवेभ्यो यजुषेयजुषे गृह्णामीत्येतेन यजुषाऽष्टगृहीतं गृहीत्वा भूयसो महान्गृह्णानः कर्तव्यं आज्यं गृह्णीते, तथैव संमृशोरमयच्छति । अथ ध्रुवायां गृह्णीतेऽर्षिस्त्वाऽर्षिषि धाम्नेधाम्ने देवेभ्यो यजुषेयजुषे गृह्णामीत्येतेन यजुषा चतुर्गृहीतं गृहीत्वाऽभिपूर्यं तथैव संमृशोरमयच्छति ॥ इति ।

अत्र मध्यमन्त्रे धाम्नेधाम्न इत्यादिकमनुषज्यते । हे आज्यं दीप्तं त्वां दीप्तायां तत्तन्मन्त्रपूर्वकमगृह्णाम्य तत्तद्धोमस्थानाय पर्याप्तं गृह्णाति । एवमितरयोर्योष्यम् । विष्वपि मन्त्रेषु धाम्यजुःशब्दयोर्वीप्सायास्त्रात्पर्यमाह-“ शुक्रं त्वा शुक्रायां ज्योतिस्त्वा ज्योतिष्यर्षिस्त्वाऽर्षिषीत्याह सर्वंत्वाय । पर्याप्त्या अनन्तरायाम् ॥ [ब्रा० का० ३ प्र० ३ अ० ४] इति । आहुतिबाहुल्यं सर्ववम् । एकैकस्यामाहुतावाज्यबाहुल्यं पर्याप्तिः । आहुतेः कस्या अभ्यन्तोपोऽनन्तरायः । यत्रे-तदाज्यवेक्षणं पूर्वमुक्तं तत्र विशेषं वक्तुं तत्प्रस्तौति-“ देवासुराः संयत्ता आसन् । स एतमिन्द्र आज्यस्यावकाशमपश्यत् । तेनावैक्षत । ततो देवा अभवन् । पराऽसुराः । य एवं विद्राज्जाज्यमवेक्षते । भवत्यात्थना । पराऽस्य आतुष्यो भवति ॥ [ब्रा० का० ३ प्र० ३ अ० ५] इति । अवकाशः प्रकाशको मन्त्रः । स चाग्नेर्जिह्वाऽसीत्यादिकः । अभिधारणरूपत्वकथनेनावेक्षणं प्रशंसति-“ ब्रह्मदादिनो वदन्ति । यदाज्येनान्यानि हवीःस्यभिधारयति । अथ केनाऽऽज्यमिति । सत्येनेति ब्रूयात् । चक्षुर्वै सत्यम् । सत्येनैवैनामिधारयति ॥ [ब्रा० का० ३ प्र० ३ अ० ५] इति । वक्तुर्विप्रलम्भसंभवाच्छ्रुतोऽर्थः कदाचिद्ध्यमिधारत्यापि दृष्टस्तु न सथेति । चक्षुः सत्यं, शुक्तिरजतरञ्जुसर्षव्यमिधारस्तु काचकामलादिदोषमयुक्तः । अवेक्षणे निमीलनरूपं विशेषं विधत्ते-“ ईशरो वा एषोऽन्धो भवितोः । यश्चक्षुषाऽऽज्यमवेक्षते । निमील्यावेक्षेत । दाधाराऽऽत्मन्चक्षुः । अभ्याज्यं धारयति ॥ [ब्रा० का० ३ प्र० ३ अ० ५] इति । आज्यस्याऽऽदित्यमण्डलवत्तेजस्वित्वाच्चैरन्तर्गवीक्षणेनान्धो भवितुं मभुर्भवति । तत्र निमीलनेन स्वात्मप्रविष्टाच्चक्षुषो धारणादन्धो न भवति । वीक्षणेनाऽऽज्यमभिधारयति । विधत्ते-“ आज्यं गृह्णाति । छन्दाःसि वा आज्यम् । छन्दाःस्येव भीणाति ॥ [ब्रा० का० ३ प्र० ३ अ० ५] इति । आज्यस्य यज्ञताभनत्वेन च्छन्दःसादृश्यम् । सुग्विशेषेणाऽऽवृत्तिविशेषं विधत्ते-“ चतुर्जुदां गृह्णाति । चतुष्पादः पशवः । पशु-

(आज्यादिहविर्महणार्था मन्त्राः)

नेवावरुन्धे । अष्टावुपभृति । अष्टाक्षरा गायत्री । गायत्रः प्राणः । प्राणमेव पशुषु दधाति । चतुर्ध्रुवायाम् । चतुष्पादः पशवः । पशुष्वेवोपरिष्ठात्प्रतितिष्ठति ” [ब्रा० का० ३ प्र० ३ अ० ५] इति । गायत्र्या रक्षितत्वात्प्राणो गायत्रः । तथा वाजसनेयिनः समाभनन्ति—“ प्राणा वै गयास्वत्प्राणास्त्वनेतद्यद्गयास्त्वने तस्माद्गायत्री नाम ” इति । स्वाधीनत्वेनावरुध्वेषु पशुषु पश्चात्प्रयोगेण प्रतितिष्ठतीति । ब्राह्मस्याऽऽज्यस्य सुग्विशेषेणाल्पाधिकपरिमाणं विवक्षे—“ यजमानदेवत्या वै जुहूः । भ्रातृव्यदेवत्योपभृत् । चतुर्जुह्वां गृह्णन्भूयो गृह्णीयान् । अष्टावुपभृति गृह्णन्कनीयः । यजमानाथैव भ्रातृव्यमुपस्ति करोति ” [ब्रा० का० ३ प्र० ३ अ० ५] इति । उप सधीपे भृत्यत्वेनास्ति तिष्ठतीत्युपस्तिः । संख्यया पुनः प्रकारान्तरेण स्तौति—“ गौर्वै सुचः । चतुर्जुह्वां गृह्णाति । तस्माच्चतुष्पदी । अष्टावुपभृति । तस्मादष्टाशफा । चतुर्ध्रुवायाम् । तस्माच्चतुस्तना । गमिष्य तत्संस्करोति । साऽस्मै सस्क्रुतेषमूर्जं दुहे ” [ब्रा० का० ३ प्र० ३ अ० ५] इति । अभिमतङ्गोहनात्सूचां गौरूपत्वं संख्यया तदवयवसाम्यं च । तेषः सूचामाज्यपूर्तिरूपो यः संस्कारस्तेन गमिष्य संस्करोति । सा च गौः पयो-रूपमन्नमाज्यरूपं रसं च दुग्धे । गृहीतस्याऽऽज्यस्य यथोचितमाहुत्यङ्गत्वं दर्शयति—“ यज्जुह्वां गृह्णाति । प्रयाजेभ्यस्तत् । यदुपभृति । प्रयाजान्प्राजेभ्यस्तत् । सर्वस्मै वा एतद्यज्ञाय गृह्णते । यद्भ्रुवायामाज्यम् ” [ब्रा० का० ३ प्र० ३ अ० ५] इति । पञ्चसु प्रयाजेषु त्रयं जौह्वाज्येन निष्पाद्यं, द्वयं त्वौपभृताभिन, शिष्टेन त्वनूयाजाः । यत्र द्रव्यापेक्षा तत्र सर्वत्र धौवम् ।

अत्र विनियोगसंग्रहः—

“ प्रत्यु सुचस्तपेदमेर्मृष्टेरुध्वं पुनस्त्वपेत् ।

गोष्ठं दाचं तथा चक्षुः प्रजां मार्ष्टि क्रमात्सुचः ॥ १ ॥

जुहूपभृद्भ्रुवा आशा पत्नीं योक्त्रेण नक्षति ।

सुमेति पत्न्युपविशेदिमं काले विमोचनम् ॥ २ ॥

सया पत्नी पूर्णप्राचं जपेदथ मही द्वयात् ।

घृतं निरुप्य वीक्षेत तेजोऽभिधित्य पश्चिमे ॥ ३ ॥

अग्नौ तेजो हरेदग्निः पूर्वाग्नावधिसंभवेत् ।

जग्नेः स्फ्यवर्त्मनि क्षिप्त्वा शुज्योतेचिभिराज्यकम् ॥ ४ ॥

(आज्याविहनिर्महणार्था मन्नाः)

उत्पूय देवो जलमुत्पुनार्याग्यपवित्रतः ।

शुज्योर्धिसिभिराज्यस्य महो जुह्वादिक्वे नये ॥

दशमे त्वनुवाकेऽस्मिन्नयोर्विशतिरीरिताः ॥ ५ ॥ ” इति ।

अथ भीमांसा ।

द्वितीयाध्यायस्य प्रथमपादे चिन्तितम्—

“ संमार्ष्टिं सूच इत्यत्र किं प्रधानाख्यकर्मता ।

गुणकर्मत्वमथवा दृष्टाभावेऽवघातवत् ॥

गुणत्वं न हि संभाव्यं प्राधान्यं तु प्रयाजवत् ।

अदृष्टकल्पनेनापि गुणत्वं स्याद्द्वितीयया ” इति ॥

दर्शपूर्णमासयोर्जुह्वादीनां द्भिः संमार्जनमाह्वयते—सूचः संमार्ष्टिंति । तत्र संमार्जनं प्रधानकर्म । कुतो गुणकर्मलक्षणरहितत्वात्मधानकर्मलक्षणयुक्तत्वाच्च । तथा हि—अवघातेन ग्रीहीणां तुषविभोको दृष्टः संस्कारः । तथा संमार्जेनेन जुह्वादिषु कंचिदतिशयं न पश्यामः । अतोऽवघातवद्गुणकर्मत्वं नास्ति । यैस्तु द्रव्यं चिकीर्ष्यते गुणस्तत्र प्रतीयतेति गुणकर्मलक्षणस्याभावात् । प्रयाजादिवददृष्टार्थत्वेन प्रधानकर्मत्वमस्ति । यैस्तु द्रव्यं न चिकीर्ष्यते तानि प्रधानभूतानीत्येतस्य प्रधानकर्मलक्षणस्य सद्भावादिति प्राप्ते ब्रूमः—सूच इति द्वितीया कर्मकारकं विहिता । कर्मत्वं चेत्सितत्वमत्वे सति भवति । “ कर्तुरीप्सिततमं कर्म ” [पा० १-४-४९] इति कर्मसंज्ञाविधानात् । ऋतुसाधनत्वेन च सूचं युक्तमीप्सितत्वमत्वम् । अतः प्रधानभूताः सूचः । तथा सपि संमार्जनक्रियाया गुणकर्मत्वमवघातवद्भविष्यति । अदि सूक्त दृष्टार्थो न स्यात्तत्पूर्वं कल्पनीयम् ।

द्वादशाध्यायस्य प्रथमपादे चिन्तितम्—

“ पत्नीसंनहनं कार्यं चोदकादिति चेन्न तत् ।

बन्धवासोधारणयोर्भोक्त्रबन्धनसिद्धितः ” इति ॥

दर्शपूर्णमासविकारेषु सौमिकेषु प्रायणीयादिषु चोदकातिदेशात्पत्नीसंनहनं कार्यमिति चेन्नैवम् । प्रसङ्गसिद्धत्वात् । यद्यदृष्टाय बन्धो यदि वा वासोधारणं दृष्टं प्रयोजनमुभयथाऽपि सौमिकेन योक्त्रबन्धेनैव तत्सिध्यति । योक्त्रेण पत्नीसंनहनीति हि सोमे विधीयते । तस्मादैष्टिकं पत्नीसंनहनं पृथङ्गन कार्यम् ।

नवमाध्यायस्य तृतीयपादे चिन्तितम्—

[आज्याविहविर्ग्रहणार्था मन्त्राः]

“ पत्नीमिति द्विपत्न्यादावुक्तं नो बोद्धव्येऽर्थतः ।

नोपदेशस्य सामान्यादतिदेशामनुत्तितः ” इति ॥

दर्शपूर्णमासयोर्मन्त्र आम्नायते—पत्नी संनक्षेति । तत्रैकपत्नीकस्य षण्मा-
नस्य प्रयोगे समवेतार्थं एकवचनान्तः पत्नीशब्दः । स च द्विपत्नीकस्य बहु-
पत्नीकस्य च प्रयोगेऽर्थवशाद्दुहनीय इति चेन्नैवम् । किमुपदेशमात्रस्योद्देश्येति-
देशमात्रस्य वा । नाऽऽद्यः । उपदेशस्य सर्वप्रयोगसाधारणत्वात् । यद्येकपत्नी-
कप्रयोगार्थमेवायं मन्त्रोपदेशः स्थाचदानामेकवचनं विवक्ष्येत । न त्वेवमस्ति ।
अन्यथा द्विबहुपत्नीकप्रयोगयोर्मन्त्र एव नोपदिश्येत । तत्र कुत ऊहानुहाचि-
न्तावकाशः । साधारणोपदेशे सर्वप्रयोगसमवेतार्थतया पत्नीमिति पदे प्रातिपदिकं
कर्मकारकविभक्तिश्चेत्युभयभेद विवक्षितम् । एकवचनं त्वदृष्टार्थतया सर्वप्रयोगेषु
यथावस्थितमेव पठनीयम् । नाप्यतिदेशप्राप्त्योह इति द्वितीयः पक्षः । द्विबहु-
पत्नीकप्रयोगोरविकृतित्वेनाविदेशायोगात् । तस्मादत्र नास्पृहः ।

तत्रैवान्पञ्चिन्तितम्—

“ ऊसो नो वैष विकृतावुहोऽपाठेन पाशवत् ।

नादृष्टच्छान्दसत्वाभ्यां पाशे छान्दसता न हि ” इति ॥

एष एकवचनान्तः पत्नीमन्त्रो विकृतौ द्विबहुपत्नीकप्रयोगयोर्स्थानुसारेणो-
हनीयः । कुतः । पाठाभावात् । प्रकृतावर्थानुसारेण प्राप्नोऽस्पृहः सर्वप्रयोगसा-
धारणेन मन्त्रपाठेन बाधितः । विकृतौ तु बाधकस्य पाठस्थामवेनास्मदायत्ते
प्रयोगेऽर्थानुसारेणोद्देश्ये युक्तः । अत एव पूर्वत्र द्विपशुकायां विकृतावदितिः
पाशं ममोक्तवदितिः पाशान्प्रमोक्तिवत्प्रत्येकवचनान्तो बहुवचनान्तश्च पाशमन्त्र
ऊहित इति चेन्नैवम् । पत्नीमित्येकवचनस्थाविवक्षितत्वेन प्रकृतावदृष्टार्थतया
यथावस्थितपाठे सति विकृतावप्यदृष्टार्थं यथावस्थितस्यैव पठितव्यत्वात् । अथो-
च्येत प्रकृतौ छान्दसत्वेनैकवचनमेव व्यत्ययेन द्वित्वबहुत्वधोरर्थयोर्वैतव इति । एवं
तर्हि विकृतावप्युह्यन्तरेणैव द्वित्वबहुत्ववाचित्वान्मा भूद्दुहः । न चैवं पाशेऽस्पृहो मा
भूदिति शङ्कनीयम् । प्रकृतावैकवचनबहुवचनयोरेकस्मिन्नेव पाशे वैदिकप्रयोग-
दर्शनाद्द्वित्वे तु तदभावात् । तस्मात्पाशस्योद्देश्ये विकृतावस्ति न तु पत्नीशब्दस्य ।
यद्यप्यस्मिन्ननुवाके पत्नी संनक्षेत्ययं प्रथमन्त्रो नाऽऽम्नातस्तथाऽपि पूर्वानुवाक-
ब्राह्मणे तदाम्नानाविह पत्नीसंनहनमसङ्गेन विचारद्वयं दाशितम् ।

चतुर्थाध्यायस्य प्रथमपादे चिन्तितम्—

“ जुहुपभुदध्रुवास्वाज्यं सर्वार्थं वा व्यवस्थितम् ।

सर्वार्थमविशेषात्स्यात्प्रयाजार्थं हि जौहवम् ॥

प्रयाजानुयाजहेतुः स्यादौपभृतमाज्यकम् ।

धौवमन्यार्थमित्येषा व्यवस्था वचनैर्मता ” इति ॥

चतुर्जुह्वा गृह्णात्यष्टावुपभृति चतुर्ध्रुवायामित्येषु ग्रहणवाक्येषु एतदर्थमिति विशेषनियामकस्याश्रवणात्पञ्चमगतमाज्यं सर्वार्थमिति चेन्नैवम् । यज्जुह्वा गृह्णाति प्रयाजेभ्यस्तदित्यादिवाक्यैर्व्यवस्थावगमात् ।

तथैवान्यच्चिन्तितम्—

“ अष्टावुपभृतीत्यत्र किमष्टैकग्रहे विधिः ।

चतुर्द्वयं ग्रहे वाऽऽद्यः स्यादष्टश्रुतिमुख्यतः ॥

चतुर्गृहीतं होमाङ्गं फलवत्त्वाच्च बाध्यते ।

चतुर्द्वित्वं लक्ष्यतेऽतः सहानीत्यर्थमष्टता ” इति ॥

ग्रहणवाक्ये चतुर्जुह्वां गृह्णातीत्यत्र यथा चतुःसंख्याविशिष्टमेकग्रहविग्रहणं विवक्षितं तथैवाष्टावुपभृतीत्यत्राप्यष्टसंख्याविशिष्टमेकग्रहविग्रहणं विधातव्यम् । तथा सत्यष्टत्वश्रुतेर्मुख्यत्वलाभात् । अष्टसंख्यावयवभूतयोश्चतुःसंख्ययोर्विधाने सत्यष्टशब्दस्यावयवलक्षणा प्रसज्येतेति प्राप्ते ब्रूमः—प्रसज्यतां नाम लक्षणा । मुख्या-
र्थस्वीकारे होमवाक्यविरोधापत्तेः । चतुर्गृहीतं जुहोतीत्यनारभ्य श्रुतं वाक्यं होमप्राज्ञादेशेन चतुर्गृहीतं विदधाति । यद्यप्येतत्सर्वहोमविषयतया सामान्यरूपमौ-
पभृतं तु प्रयाजानुयाजविषयतया विशेषरूपं तथाऽपि होमस्य फलवत्त्वेन प्राधान्याद्ग्रहणस्य होमार्थत्वेनोपसर्जनत्वात्प्रधानानुसारेण चतुर्गृहीतमेव युक्तं न तुपसर्जनानुसारेणाष्टगृहीतम् । तस्मादुपभृति चतुर्गृहीतद्वयं विधीयते । तत्रैकं चतुर्गृहीतं हविश्चतुर्थपञ्चमप्रयाजार्थमपरं त्वनूयाजार्थम् । नन्वेवं सति चतुर्गृही-
तस्यैव हविष्ट्वाच्चतुरुपभृतीत्येव विधान्यं न त्वष्टावुपभृतीति विधिर्मुक्त इति चेन्नैवम् । तथा सत्यनूयाजार्थं द्वितीयं चतुर्गृहीतं न सिध्येत् । अथ तदपि वाक्यान्तरेण विधीयेत तदानीमुपभृतः प्रथमेन चतुर्गृहीतेनावरुद्धत्वाद्द्वितीयस्यै शत्रान्तरमन्विष्येत । यद्युपभृति चतुर्गृहीतं विधीयेत तदा चतुर्गृहीतद्वयस्य पृथ-
गेवानुष्ठानादुपभृत्येकप्रयत्नेनाऽऽनयनं न सिध्येत् । अत्र उभयस्य सहोपभृत्या-
नयनार्थमष्टावुपभृतीत्युच्यते । तस्मात्साहित्यार्थमष्टशब्दप्रयोगेऽपि हविष्ट्वसि-
द्धये द्वे चतुर्गृहीते अत्र विधीयेते ।

(प्राधान्येनेष्मत्संनहनार्था बर्हिंरास्तरणाचर्थाश्च मन्त्राः)

अथ व्याकरणम्—

प्रत्युष्टमित्यादिषु स्वरा गताः । वाजिनमित्यत्र प्रत्ययस्वरः । सपत्नान्स-
हत इति सपत्नसाह इत्यत्राणि प्रत्ययान्तत्वात्प्रत्ययस्वरः । सपत्नसाहीमित्य-
त्रोदात्तनिवृत्तिस्वरेण ङीप उदात्तत्वम् । आशासानेत्यत्र शानचाश्चिच्चादन्तो-
दात्तत्वे प्राप्ते लसार्वधातुकानुदात्तत्वे धातुस्वरशेषे समासे कृत्स्वरः । सौभा-
ग्यशब्दस्य ष्यञ्प्रत्ययान्तस्य अित्स्वरः । व्रतमनुगताऽनुव्रतेत्यत्राव्ययपूर्वपदप्र-
कृतिस्वरः । सुकृतायेत्यत्र “ गतिरनन्तरः ” [पा० ६-२-४९] इति गति-
स्वरत्वे प्राप्ते तदपवादः—“ सुप्रमानरत्कः ” [पा० ६-२-१४५] सु इत्येत-
स्यादुपमानात्परं कान्तमुत्तरपदमन्तोदात्तं भवति । सुप्रजस इत्यत्रासिञ्प्रत्य-
यान्तस्य चित्स्वरे समासे कृत्स्वरः । शोभनः पतिर्योसां ताः सुपत्नीरित्यत्र “ न-
ञ्जसुभ्याम् ” [पा० ६-२-१७२] इत्युत्तरपदान्तोदात्तस्यापवादः—“ आद्युदात्तं
द्वयच्छन्दसि ” [पा० ६-२-११९] आद्युदात्तं द्वयच्छकं यदुत्तरपदं तद्बहु-
र्वीहौ समासे सौरुत्तरमाद्युदात्तं भवति । सुकेत इत्यत्रापि तद्वत् । महीनामित्यत्र
“ इत्याश्छन्दसि बहुलम् ” [पा० ६-१-१७८] इत्यन्वाच्छन्दसि विशेषे ब-
हुलं नामुदात्तो भवति । धाम्नेवात्र इत्यत्र “ अनुदात्तं च ” [पा० ८-१-३]
इत्याग्नेहितमनुदात्तम् । ज्योतिरित्यत्रेसुन्प्रत्ययान्तत्वाच्चित्स्वरः ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माध्वीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतै-
त्तिरीयसंहिताभाष्ये प्रथमकाण्डे प्रथमप्रपाठके दशमोऽनुवाकः ॥ १० ॥

[अथ प्रथमाहके प्रथमप्रपाठके एकावशोऽनुवाकः] ।

कृष्णोऽस्याखरेष्टोऽमये त्वा स्वाहा वेदि-
रसि बर्हिषे त्वा स्वाहा बर्हिंरसि सुग्भ्यस्त्वा
स्वाहा दिवे त्वाऽन्तरिक्षाय त्वा पृथिव्यै त्वा
स्वधा पितृभ्य ऊर्गभ्य बर्हिषद्भ्य ऊर्जा पृथिवी
गच्छत विष्णोः स्तूपोऽस्तूर्णाघ्नदसं त्वा स्तू-

[प्राधान्येनेध्मसंनहनार्था बहिरास्तरणार्थाश्च मन्त्राः]

गामि स्वासस्यं देवेभ्यो गन्धर्वोऽसि विश्वा-
 वसुर्विश्वस्मादीषतो यजमानस्य परिधिरिड
 ईडित इन्द्रस्य बाहुरसि (१) दक्षिणो यज-
 मानस्य परिधिरिड ईडितो मित्रावरुणौ त्वो-
 त्तरतः परि धत्ता ध्रुवेण धर्मणा यजमानस्य
 परिधिरिड ईडितः सूर्यस्त्वा पुरस्तात्पातु क-
 स्यांश्चिदभिर्ज्ञस्त्या वीतिहोत्रं त्वा कवे शुभ-
 न्त* समिधीमह्यमे बृहन्तमध्वरे विशो यन्वे
 स्थो वसूना* रुद्राणामादित्याना* सर्दसि सीद
 जुहूरुपभृद्ध्रुवाऽसि घृताची नाम्ना प्रियेण
 नाम्ना प्रिये सर्दसि सीदता असदन्त्सुकृतस्य
 लोके ता विष्णो पाहि पाहि यज्ञं पाहि यज्ञपतिं
 पाहि मां यज्ञनिर्यम् ॥ २ ॥

(बाहुरसि प्रिये सर्दसि पञ्चदश च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां प्रथमाष्टके
 प्रथमप्रपाठक एकादशोऽनुवाकः ॥ ११ ॥

(अथ प्रथमकाण्डे प्रथमप्रपाठक एकादशोऽनुवाकः) ।

दशमोऽनुवाक आञ्चहविषो ग्रहणमुक्तम् । एकादश इध्मावर्हिःपूर्वकं वेद्यां
 हविरासादनमुच्यते । तत्र कृष्णोऽस्थास्वरेष्टोऽग्नय इत्याद्यो मन्त्रः । ततः पूर्वमा-
 पो देवीरित्ययमुदकाभिमन्वणमन्त्र आम्नातव्य इत्यभिप्रेत्य पूर्ववद्वाचते—
 “ आपो देवीरग्नेषुवो अग्नेगुव इत्याह । रूपमेवाऽऽसामेतन्महिमानं व्याचष्टे ।
 अग्न इमं यज्ञं नयताये यज्ञपतिमित्याह । अग्न एव यज्ञं नयन्ति । अग्ने यज्ञप-
 तित् । युष्मानिन्द्रोऽवृणीत वृत्रतूर्ये यूयमिन्द्रमवृणीध्वं वृत्रतूर्य इत्याह । वृत्र*
 इनिष्यन्निन्द्र आपो वत्रे । आपो हेन्द्रं वविरिरे । संज्ञामेवाऽऽसामेतत्सामानं व्या-

[प्राधान्येनेधमसंनहनार्था बर्हिरास्तरणायर्थाश्च मन्त्राः]

चेष्टे । प्रोक्षिताः स्थेत्याह । तेनाऽऽपः प्रोक्षिताः ” [ब्रा० का० ३ प० ३ अ० ६] इति ।

कृष्ण इति । कल्पः—“ अथेध्मं विक्रास्य प्रोक्षति कृष्णोऽस्यास्त्रेष्टोऽग्नये त्वा स्वाहेति ” इति ।

हे इध्म त्वं वह्निमियतत्वात्तदभेदोपचारेण कृष्णो भृगोऽसि । तथा वनस्पति-स्थोऽसि । अतोऽग्नये प्रियं त्वां प्रोक्षामि । तदेतत्कर्तव्यमिति स्वकीया सरस्वती-श्रुते । सोऽपमर्थः स्वाहाशब्दवाच्यः । अत एवामिहोत्रब्राह्मणे प्रजापदेः स्वकीयया वाचा सह संवाद एवाम्नायते—“ तं वागभ्यवदञ्जुहुधीति । सोऽ-ब्रवीत् । कस्त्वमसीति । स्वैव ते वागित्यब्रवीत् । सोऽजुहोत्स्वाहेति ” इति । अथवा नानार्थवाची स्वाहाशब्दः प्रोक्षणं ब्रूते । अधोक्तमन्त्रार्थं दर्शयति—“ अग्निर्देवेभ्यो निलायत । कृष्णो रूपं कृत्वा । स वनस्पतीन्प्राविशत् । कृष्णोऽ-स्यास्त्रेष्टोऽग्नये त्वा स्वाहेत्याह । अग्नय एवैवं जुष्टं करोति । अथो अग्नेरेव मेधमवरुन्धे ” [ब्रा० का० ३ प० ३ अ० ६] इति ।

वेदिरिति । कल्पः—“ वेदिं प्रोक्षति वेदिरसि बर्हिषे त्वा स्वाहेति ” इति ।

हे वेदे त्वं लब्धाऽसि । “ वदिमामविन्दन्त यदिमामविन्दन्त तद्वेद्यै वेदित्वम् ” इति श्रुतेः । अतो बर्हिर्धौरयितुं त्वां प्रोक्षामि । रूपकेणाऽऽधाराधेयभावं दर्शयति—“ वेदिरसि बर्हिषे त्वा स्वाहेत्याह । प्रजा वै बर्हिः । पृथिवी वेदिः । प्रजा एव पृथिव्यां प्रतिष्ठापयति ” [ब्रा० का० ३ प० ३ अ० ६] इति ।

बर्हिरिति । कल्पः—“ बर्हिः प्रोक्षति बर्हिरसि सुग्म्यस्त्वा स्वाहेति ” इति ।

हे दर्भ वेदेस्त्वं बृंहणमसि । अतस्त्वयि सुचः स्थापयितुं त्वां प्रोक्षामि । पूर्ववदाधारत्वं दर्शयति—“ बर्हिरसि सुग्म्यस्त्वा स्वाहेत्याह । प्रजा वै बर्हिः । यजमानः सुचः । यजमानमेव प्रजासु प्रतिष्ठापयति ” [ब्रा० का० ३ प० ३ अ० ६] इति ।

दिव इति । कल्पः—“ अन्तर्वेदि पुरोअन्धि बर्हिरासाद्य दिवे त्वेत्यग्रं प्रो-क्षति, अन्तरिक्षाय त्वेति मध्यं पृथिव्यै त्वेति मूलम् ” इति ।

बर्हिष्येव लोकत्रयं भावयित्वा लोकार्थता प्रोक्षणस्येत्याह—“ दिवे त्वाऽन्त-रिक्षाय त्वा पृथिव्यै त्वेति बर्हिरासाद्य प्रोक्षति । एभ्य एवैवल्लोकेभ्यः प्रोक्षति ”

[प्राधान्येनेध्मसंनहनार्था बर्हिःरास्तरणाद्यर्थाश्च मन्त्राः]

[ब्रा० का० ३ प्र० ३ अ० ६] इति । विधत्ते—“ अथ ततः सह सुचा पुरस्तात्प्रत्यश्च ग्रन्थि मत्पुक्षति । प्रजा वै बर्हिः । यथा सूत्यै काल आपः पुरस्ताद्यन्ति । तादृगेव तत् ” [ब्रा० का० ३ प्र० ३ अ० ६] इति । अग्रादित्रयप्रोक्षणानन्तरं यः शेषस्तेन प्रोक्षणदोषेणोदकेन स्वयं हस्तस्थितप्रोक्षणपात्रेण सह बर्हिषः पुरस्ताद्भस्तं प्रसार्योदकं यथा प्रत्यकूसिच्यते तथोत्क्षिपेत् । यथा मनुष्याणां गवादीनां च प्रसूतिकाले प्रथमत आपो निर्गच्छन्ति तत्प्रोक्षणं तादृगेव भवति ।

स्वधेति । कल्पः—“ अतिशिष्टाः प्रोक्षणीर्निनयति दक्षिणायै श्रोणेरोत्तरस्यै श्रोणेः स्वधा पितृभ्य ऊर्गमव बर्हिषद्भ्य ऊर्जा पृथिवीं गच्छतेति ” इति ।

हे जल मया त्वं पितृभ्यो दत्तमसि । अतो बर्हिष्यवस्थितेभ्यः पितृभ्यो रसरूपं भव । हे जलावधया भवदीयोद्भूतरसरूपेण पृथिवीं गच्छत । मन्व्याख्यानपूर्वकं विधत्ते—“ स्वधा पितृभ्य इत्याह । स्वधाकारो हि पितृणाम् । ऊर्गमव बर्हिषद्भ्य इति दक्षिणायै श्रोणेरोत्तरस्यै निनयति संतत्यै । मासा वै पितरो बर्हिषदः । मासानेव प्रीणाति । मासा वा ओषधीर्वर्धयन्ति । मासाः पचन्ति समृद्धयै । अनतिस्कन्दन्ह पर्जन्यो वर्षति । यवैतदेवं क्रियते । ऊर्जा-पृथिवीं गच्छतेत्याह । पृथिव्यामेवोर्जा दधाति । तस्मात्पृथिव्या ऊर्जा भुङ्गते ” [ब्रा० का० ३ प्र० ३ अ० ६] इति । स्वधाकारः पितृणां प्रिय इत्यर्थो वाजसनेयिनां प्रसिद्धः । देवा उपजीवन्ति स्वाहाकारं च वषट्कारं च हन्तकारं मनुष्याः स्वधाकारं पितर इति श्रुतिः पूर्वमुदाहृता । वेदेर्दक्षिणश्रोणिमारभ्योत्तरश्रोणिपर्वन्तं निनयनेन यजमानस्याविच्छिन्ना प्रजा भवति । मासाभिमानिदेवा एव बर्हिषदः पितर इति तत्प्रीतौ सत्यामभिमन्तव्यकालात्मका मासा ओषधीर्वर्धयित्वा फलं संपादयन्ति । ततोऽन्नसमृद्धिः । यस्मिन्देश एतन्नियतमेवं क्रियते तस्मिन्देशे पर्जन्योऽतिवृष्ट्या सस्यपदिनाशस्यथाकालं यथोचितं वर्षति । उदकेरसस्य पृथिवीगतत्वात्पृथिवीजन्येनान्नस्तेन अना भोगं संपादयन्ति । कैथिल्यं विधत्ते—“ ग्रन्थि विस्रस्तयति । प्रजनयत्येव तत् ” [ब्रा० का० ३ प्र० ३ अ० ६] इति । बन्धनरूपे गर्भेऽवस्थितस्य बर्हिषो विस्रंसनेवोत्पादनम् । शिथिलस्य विमोचनं विधत्ते—“ ऊर्ध्वं पाञ्चमुद्गूढं

[प्राधान्येनेध्मसंनहनार्था बहिरास्तरणायर्थाश्च मन्त्राः]

प्रत्यञ्चमायच्छति । तस्मात्प्राचीनरेतो धीयते । प्रवीचीः प्रजा जायन्ते ”

[ब्रा० का० ३ प्र० ३ अ० ६] इति । पश्चात्प्राञ्चमुपगृह्णातीति हि पूर्वं विहितस्य प्राञ्चमुद्गूढस्य ग्रन्थेरग्रं ध्रुत्वोर्ध्वमुत्कृष्य प्रत्यङ्मुत्सत्वेन कर्षेत् ।

विष्णोरिति । कल्पः—“ विष्णोः स्तूपोऽसीति कर्षाभिवाऽऽहवर्षीयं यदि प्रस्तरमुपादत्ते ” इति ।

हे प्रस्तर त्वं व्यापिनो यज्ञस्य संचातरूपो धारकोऽसि । तदेतद्वर्षयति—
“ विष्णोः स्तूपोऽसीत्याह । यज्ञो वै विष्णुः । यज्ञस्य धृत्यै ” [ब्रा० का० ३ प्र० ३ अ० ६] इति । विधत्ते—“ पुरस्तात्प्रस्तरं गृह्णाति । मुख्यमेवैनं करोति ” [ब्रा० का० ३ प्र० ३ अ० ६] इति । वेदेः पूर्वभागे ब्रह्मा यजमानो वा प्रस्तरं धारयेत् । तच्च सूत्रेऽभिहितम्—“ ब्रह्मा प्रस्तरं धारयति यजमानो वा ” इति । धारणाय मुखसमानमौन्नत्यं हस्तेनाभिनीय विधत्ते—
“ इयन्तं गृह्णाति । प्रजापतिना यज्ञमुखेन संमितम् ” [ब्रा० का० ३ प्र० ३ अ० ६] इति । वेदिस्वननवाक्य इवायमभिनयः प्रादेशमात्रपरत्वेन व्याख्येयः । तदेवानूय प्रशंसति—“ इयन्तं गृह्णाति । यज्ञपरुषा संमितम् । इयन्तं गृह्णाति । एतावद्द्वै पुरुषे वीर्यम् । वीर्यसंमितम् ” [ब्रा० का० ३ प्र० ३ अ० ६] इति । परुः पर्व । तच्च यज्ञपुरुषस्य हस्तकर्षणरुमभयतः प्रादेशमात्रं भवति । प्रसारितयोरङ्गुष्ठकनिष्ठिकयोरङ्गुल्योर्धावन्मध्यं तावदेव पुरुषे सामर्थ्यं, हानोपादानाद्यशेषव्यापाराणां तत्रैव लिण्णत्तेः । पक्षान्तरं विधत्ते—
“ अपरिमितं गृह्णाति । अपरिमितस्यावरुद्धयै ” [ब्रा० का० ३ प्र० ३ अ० ६] इति । यावत्पौन्नत्ये स्वस्य सौकर्यं तावदेव गृह्णीयात् । एस्यापरिमितसंपत्तये भवति । उत्पन्नहेत्वोः पवित्रयोः प्रस्तरे स्थापनं विधत्ते—“ तस्मिन्पवित्रे अपिसृजति । यजमानो वै प्रस्तरः । प्राणापानौ पवित्रे । यजमान एव प्राणापानौ दधाति ” [ब्रा० का० ३ प्र० ३ अ० ६] इति । प्रस्तरस्य यजमानबध्नसिद्धिहेतुतया तदभेदोपचारः ।

ऊर्णोति । “ बर्हिर्वेद्याः स्तृणाति देवबर्हिरूर्णांमदसं त्वा स्तृणामि स्वासस्थं देवेभ्य इति ” इति ।

अथ शाखान्तरानुसारेण देवबर्हिरित्येतत्पदं पूरितम् । हे देवबर्हिस्त्वं कम्बलवन्मुदरूपं, देवानां मुखेनाऽऽसितुं स्थानरूपं त्वां वेद्यां स्तृणामि । व्याचष्टे—

(प्राधान्येनेधमसंनहनार्था बर्हिंरास्तरणाचर्याश्च मन्त्राः)

“ ऊर्णांम्रदसं त्वा स्तृणाभीत्याह । यथायजुरेवैतत् । स्वासस्थं देवेभ्य इत्याह । देवेभ्य एवैतस्त्वासस्थं करोति ” [ब्रा० का० ३ प्र० ३ अ० ६] इति । विधत्ते—“ बर्हिः स्तृणाति । प्रजा वै बर्हिः । पृथिवी वेदिः । प्रजा एव पृथिव्यां प्रतिष्ठापयति ” [ब्रा० का० ३ प्र० ३ अ० ६] इति । तत्रैव विशेषं विधत्ते—“ अनतिदृश्रं स्तृणाति । प्रजयैवैनं पशुभिरनदिदृश्रं करोति ” [ब्रा० का० ३ प्र० ३ अ० ६] इति । भूमिस्वरूपमत्यन्तं यथा न इश्यते तथा बहुलं स्तृणीयात् । बहुप्रजापश्चाद्वृत्तो यजमानोऽपि वैदेशिकैरदृश्यमानः प्रभुर्भवति ।

गन्धर्व इति । कल्पः—“ अथ प्रस्तरपाणिः प्रागभिसृप्य परिधीन्परिदधाति गन्धर्वोऽसि विश्वावसुर्विश्वस्मादीपतो यजमानस्य परिधिरिड ईडित इति मध्यममिन्द्रस्य बाहुरसि दक्षिणो यजमानस्य परिधिरिड ईडित इति दक्षिणं मित्रावरुणौ त्वोत्तरतः परि धत्तां ऋवेण घर्मणा यजमानस्य परिधिरिड ईडित इत्युत्तरम् ” इति ।

हे मध्यमपरिधे त्वं विश्वावसुनामा गन्धर्वोऽसि तद्दक्षकत्वात् । तेन सर्वस्पाद्धिसकाद्यजमानस्य परिपोषकोऽश्वरूपः स्तुतो भव । एवमुत्तरयोर्योग्यम् । ऋवेण घर्मणाऽनुष्ठीयमाननित्यकर्मनिमित्तम् । विधिपूर्वकं व्याचष्टे—“ धारयन्प्रस्तरं परिधीन्परिदधाति । यजमानो वै प्रस्तरः । यजमान एव तस्त्वयं परिधीन्परिदधाति । गन्धर्वोऽसि विश्वावसुरित्याह । विधमेवाऽऽधुर्मजमाने दधाति । इन्द्रस्य बाहुरसि दक्षिण इत्याह । इन्द्रियमेव यजमाने दधाति । मित्रावरुणौ त्वोत्तरतः परि धत्तामित्याह । प्राणापानौ मित्रावरुणौ । प्राणापानावेवास्मिन्दधाति ” [ब्रा० का० ३ प्र० ३ अ० ६] इति ।

सूर्य इति । बौधायनः—“ अथ सूर्येण पुरस्तात्परिदधाति सूर्यस्त्वा पुरस्तात्पानु कस्याश्चिदभिशस्त्या इति ” इति ।

आपस्तम्बः—“ आहवनीयमभिमन्थ ” इति ।

कस्याश्चिदभिशस्त्याः सर्वस्या अपि हिंसायाः । अनेनैवाभिप्रायेण व्याचष्टे—“ सूर्यस्त्वा पुरस्तात्पानुत्वित्याह । रक्षसामपहत्यै । कस्याश्चिदभिशस्त्या इत्याह । अपरिमितादेवैनं पाति ” [ब्रा० का० ३ प्र० ३ अ० ६] इति ।

वीतिहोत्रमिति । कल्पः—“ ऊर्ध्वे आघारसमिधावादधाति वीतिहोत्रं त्वा कवे द्युमन्तं समिधीमस्य भुहन्तमध्वर इति ” इति ।

[प्राधान्येनेध्मसंनहनार्था बर्हिंरास्तरणाद्यर्थोश्च मन्त्राः]

हे विद्वन्ममे त्वामध्वरं निमिचीकृत्य समिधीमाहि । कीदृशं त्वां वीतये व्यस्र-
ये समृद्धये होत्रं होमो यस्य तं वीतिहोत्रम् । एतमेवार्थं दर्शयति—वीतिहोत्रं त्वा
कव इत्याह । अभिमेव होत्रेण समर्धयति । द्युमन्तः समिधीमहत्याह । समि-
द्धये । अग्रे नृहन्तमध्वर इत्याह वृद्धये ” [ब्रा० का० ३ प्र० ३ अ० ६]
इति ।

विश इति । कल्पः—“ अन्तर्वेद्युदीचीनाग्रे विधृती तिरर्षी आसादयति
विशो यन्ने स्थ इति ” इति ।

हे दर्मरूपे विधृत्यौ युवां प्रजाया नियामिके भवयः । एतदेव दर्शयति—
“ विशो यन्ने स्थ इत्याह । विशां यत्ये ” [ब्रा० का० ३ प्र० ३ अ० ६]
इति । विधत्ते—“ उदीचीनाग्रे निदधाति प्रतिष्ठित्यै ” [ब्रा० का० ३ प्र०
३ अ० ६] इति ।

वसूनामिति । कल्पः—वसूनाः रुद्राणामादित्यानाः सदसि सीदेति तयोः
प्रस्तरमभ्यादधाति ” इति ।

विधृतिद्वयमेव सद इत्यभिमेत्याऽऽह—“ वसूनाः रुद्राणामादित्यानाः सदसि
सीदेत्याह । देवतानामेव सदने प्रस्तरः सादयति ” [ब्रा० का० ३ प्र० ३
अ० ६] इति ।

जुहूरिति । कल्पः—“ प्रस्तरे जुहूः सादयति जुहूरसि घृताची नाम्ना प्रियेण
नाम्ना प्रिये सदसि सीदेत्युत्तरामुपभृतमुपभृदासि घृताची नाम्ना प्रियेण नाम्ना
प्रिये सदसि सीदेत्युत्तरां भुवां भुवाऽसि घृताची नाम्ना प्रियेण नाम्ना प्रिये
सदसि सीदेति ” इति ।

प्रथमद्वितीययोरासि घृताचीत्यादिकमनुष्यते । व्याचष्टे—“ जुहूरसि घृताची
नाम्नेत्याह । असौ वै जुहूः । अन्तरिक्षमुपभृत् । पृथिवी भुवा । वासाभेतदेव
प्रियं नाम । यद्घृताचीति । यद्घृताचीत्याह । प्रियेणैवैना नाम्ना सादयति ”
[ब्रा० का० ३ प्र० ३ अ० ६] इति ।

एता इति । कल्पः—“ अथ स्रुचः सत्ता अभिसृशत्येता असदन्सुकृतस्य
लोके वा विष्णो पाहि पाहि यज्ञं पाहि यज्ञपतिं पाहि मां यज्ञानियमिति ” इति ।

लोकेऽवश्यंमावि फलं सद्रूपत्वेन भाविते प्रस्तरे स्रुचोऽवस्थिताः । एतदेव

दर्शयति—“ एता असदन्तसुकृतस्य लोक इत्याह । सत्यं वै सुकृतस्य लोकः । सत्य एवैनाः सुकृतस्य लोके सादयति । ता विष्णो पाहीत्याह । यज्ञो वै विष्णुः । यज्ञस्य धृत्यै । पाहि यज्ञं पाहि यज्ञपतिं पाहि मां यज्ञनियमित्याह । यज्ञाय यजमानायाऽऽत्मेने । तेभ्य एवाऽऽविषमाशास्तेऽनात्यै ” [ब्रा० का० ३ प्र० ३ अ० ६] इति । धृतिर्यज्ञपुरुषकर्तृकं सुवां पोषणम् ।

अत्र विनियोगसंग्रहः—

“ कृष्ण इध्मं वेदिवेदिं बहिर्वेदिः समुक्षति ।
दिवेत्रिभिर्वेदिषोऽग्रमध्यमूलानि चोक्षति ॥ १ ॥
स्वधा शेषं क्षिपेद्भूमौ विष्णोः प्रस्तरमुन्नयेत् ।
ऊर्णां बहिस्तुतिर्गन्धाभिभिस्त्रीन्परिधीन्क्षिपेत् ॥ २ ॥
सुर्योऽग्निमन्त्रं पूर्वाग्निं वीत्याश्वारसमितिथतिः ।
विशो आधाय विधुती वसू प्रस्तरसादनम् ।
गृह्णपृष्ठमिरासाद्य सुच एतास्तु मन्त्रयेत् ।
एकादशानुवाकेऽस्मिन्वीरिता मन्त्रविंशतिः ॥ ४ ॥ ” इति ।

अथ भीमांसा ।

प्रथमाध्यायस्य षतुर्यपादे चिन्तितम्—

“ यजमानः प्रस्तरोऽत्र गुणो वा नाम वा स्तुतिः ।
सामानाधिकरण्येन स्यादेकस्यान्यनामता ॥
गुणो वा यजमानोऽस्तु कार्ये प्रस्तरलक्षिते ।
अंशांशित्वाद्यभावेन पूर्ववच्चात्र संस्तुतिः ॥
अर्थभेदादनामत्वं गुणभेदप्रहिषेत् सः ।
यागसाधकताद्वारा विधेयप्रस्तरस्तुतिः ” इति ॥

इदमनाघते—“ यजमानः प्रस्तरः ” इति । तत्र यजमानस्य प्रस्तरशब्दो नामधेयं प्रस्तरस्य वा यजमानशब्दो नामधेयम् । कुतः । उन्दिदा यगिनेत्यादा-
विव सामानाधिकरण्यादित्येकः पक्षः । गुणविधिस्य इत्यपरः । तथाऽपि यजमा-
नकार्ये जपादौ प्रस्तरस्याचेतनस्य सामर्थ्याभावात्प्रस्तरकार्ये सुगंधारणादौ यज-
मानस्य शक्तत्वाद्यजमानरूपो गुणो विधीयते । एवं सति पश्चाच्छ्रुतस्य प्रस्त-
रशब्दस्य कर्मलक्षकत्वेऽपि प्रथमश्रुतो यजमानशब्दो मुख्यवृत्तिर्भविष्यति । न

(प्राधान्येनेधमसंनहनार्था बर्हिरस्तरणान्यर्थाश्च मन्त्राः)

चात्र पूर्वन्त्ययेन स्तुतिः संभवति । अष्टाकपालद्वादशकपालयोरिव प्रस्तरयज-
मानयोरंशाशित्वाभावात् । “ वायुर्वं क्षेपिष्ठा देवता ” “ ऊर्जोऽवरुञ्चै ”
इत्यादिवत्स्तुतिरिति चेन्न । क्षिप्रत्वादिधर्मवत्कस्यचिदुत्कर्षस्यापतीतेः । तस्मान्ना-
मगुणयोरन्यतरत्वमिति प्राप्ते ब्रूमः—गोमहिषयोरिवार्थभेदस्यात्यन्तप्रासिद्धत्वान्न
नामत्वं युक्तम् । गुणपक्षे त्वयौ प्रहरणस्य प्रस्तरविषयत्वाद्यजमाने प्रहते सति
कर्मलोपः स्यात् । तस्माद्विधेयः प्रस्तरो यजमानशब्देन स्तूयते । यथा सिंहो
देवदत्त इत्यत्र सिंहगुणेन शौर्यादिनोपेतो देवदत्तः सिंहशब्देन स्तूयते तथा
यजमानगुणेन यागसाधनत्वेन युक्तः प्रस्तरो यजमानशब्देन स्तूयते । एवं “ यज-
मानो वा एककपालः ” इत्यादिषु द्रष्टव्यम् ।

अथ व्याकरणम्—

कृष्णस्य मृगाख्या चेदिति कृष्णशब्दस्याऽऽद्युदात्तः । आत्तरेष्ठ इत्यत्र
प्रातिपदिकस्वरेण वा समासस्वरेण वा कृत्स्वरेण वा कृत्प्रत्ययान्तत्वेन थाथा-
दिस्वरेण वाऽन्तोदात्तत्वम् । वेदिशब्दस्येन्प्रत्ययान्तत्वेन निस्स्वरः । विष्णुशब्दो
नुप्रत्ययान्तः । स्तूपशब्दो वृषादिः । ऊर्णाशब्दस्य वृषादित्वादाद्युदात्तत्वे सत्यु-
पमानपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । स्वासस्थमित्यत्र “ नञ्सुभ्याम् ” [पा० ६-२-
१७२] इत्यन्तोदात्तः । विश्वावसुरित्यत्र “ बहुव्रीहौ संज्ञायाम् ” [पा०
६-२-१०६] इति पूर्वपदान्तोदात्तत्वम् । ईषतो यजमानस्येत्युभयत्र लसार्ध-
धातुकस्वरः । मित्रावरुणावित्यत्र देवताद्वन्द्वस्वरः । उत्तरत इत्यत्रातसुष्पप्रत्यया-
न्तत्वेन चित्स्वरः । धर्मणेत्यत्र मनिन्प्रत्ययान्तत्वान्चित्स्वरः । सूर्यशब्दे निपातना-
दाद्युदात्तः । कस्या इत्यत्र सधिकान्च इति विभक्तेरुदात्ते प्राप्ते “ न गोश्चन्सत्व-
वर्णराडङ्कुङ्कुङ्भ्यः ” [पा० ६-१-१८२] इति प्रथमैकवचने साववर्णा-
न्तत्वेन निषिध्यते । अभिशस्त्या इत्यत्र तादौ चेति गतेः प्रकृतिस्वरः । वीति-
होत्रमित्यत्र “ मन्त्रे वृषेषपचमनाग्निदभूवीरा उदात्तः ” [पा० ३-३-१६]
इति वीधातोरुदात्तत्वे किन्प्रत्यये सति बहुव्रीहिस्वरः । घृताचीत्यत्र कृत्स्वरः ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वे-

दीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये प्रथमकाण्डे प्रथमपरपाठक

एकादशोऽनुवाकः ॥ ११ ॥

[अथ प्रथमाष्टके प्रथमप्रपाठके द्वादशोऽनुवाकः]

भुवनमसि वि प्रथस्वाम्ने यष्टरिदं नमः ।
 जुह्वेह्यग्निस्त्वा ह्वयति देवयज्याया उपभूदेहि
 देवस्त्वा सविता ह्वयति देवयज्याया अग्ना-
 विष्णु मा वामर्ब क्रमिषं वि जिहाया मा मा
 सं तामं लोकं मे लोककृतौ कृणुतं विष्णोः
 स्थानंमसीत इन्द्रो अकृणोद्वीर्याणि समारभ्यो-
 ध्वो अध्वरो दिविस्पृशमहुतो यज्ञो यज्ञपते-
 रिन्द्रावान्त्स्वाहा बृहद्वाः पाहि माऽग्ने दुश्व-
 रितादा मा सुचरिते भज मस्तस्य शिरोऽसि सं
 ज्योतिषा ज्योतिरुक्ताम् (१) ॥

(अहर्कृत एकविंशतिश्च) ।

इति छण्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां प्रथमाष्टके
 प्रथमप्रपाठके द्वादशोऽनुवाकः ॥ १२ ॥

(अथ प्रथमकाण्डे प्रथमप्रपाठके द्वादशोऽनुवाकः) ।

एकादशोऽनुवाक इध्मावर्हिःस्रुचां मोक्षणादितन्त्रमुक्तम् । तत्राऽऽज्यहविषा
 पूर्णानां स्रुचां यदासादनमुक्तं तेन पुरोडाशसानानाव्यथोरपि वेद्यासासादनमुप-
 स्रक्ष्यते । ते मन्त्रास्त्वच्छिद्रकाण्डादौ दृष्टव्याः । सर्वेषु हविःष्वासादितेष्वग्ना-
 वध्याहितानामिध्मकाष्ठानामुपरि होतुमाधारो द्वादशो विधीयते ।

भुवनमिति । कल्पः—अथाग्नेण जुहूपभृतौ माश्चमञ्जलिं करोति भुवन-
 मसि वि प्रथस्वाम्ने यष्टरिदं नम इति ।

जुहूपभृद्भ्यां पूर्वास्मिन्देश आहवनीयं पत्ययमञ्जलिः । हे यागनिष्पादकाम्ने
 त्वं भुवनमसि, भवन्त्यस्मान्द्रतानीति भुवनम् । अतो भूतकारणत्वाद्विस्तृतो भव ।
 तुभ्यमिदमञ्जलिरूपं नमोऽस्तु । अस्य मन्त्रस्य द्वितीयाधारशेषत्वादमन्त्रकस्य प्रथ-

[आषारार्थ मन्त्राः]

माधारस्य पूर्वमनुष्ठेयत्वात्तं विधित्सुस्ततः पूर्वं होतारं प्रति प्रैषमन्त्रमुत्पादधाति—
 “ अग्निना वै होषा । देवा असुरानभ्यभवन् । अग्नये समिध्यमानायानुब्रूही-
 त्याह भ्रातृव्याभिभूत्यै ” [ब्रा० का० ३ प्र० ३ अ० ७] इति । हे होतरि-
 ष्यकाष्ठैः समिध्यमानस्याग्नेरनुरूपान्मन्त्रान्ब्रूहि । तमिमं प्रैषमध्वर्युर्ब्रूयात् । देवाः
 पूर्वं स्वकीयेषु मागेषु बर्हिं होतारं कृत्वा तन्मुखेनासुरानजयन् । अतोऽद्यापि
 वैरितिरस्काराय सममन्त्रकैः काष्ठैरग्निः प्रज्वलितः कार्यः । संख्याविशिष्टमिध्यं
 विधत्ते—“ एकविंशतिमिध्यदास्त्राणी भवन्ति । एकविंशो वै पुरुषः ।
 पुरुषस्याऽऽस्यै ” [ब्रा० का० ३ प्र० ३ अ० ७] इति । दश हस्त्या
 अङ्गुलयो दश पाद्या आत्मैकविंश इत्यन्वयाऽऽम्नातम् । होत्रा प्र वो वाजा
 अभिधव इत्यादिष्वुक्तु साभिधेनीसंज्ञकास्वनूच्यमानासु काष्ठानामशौ प्रक्षेपं
 विधत्ते—“ पञ्चदशेष्मदास्त्रण्यन्धादधाति । पञ्चदश वा अर्धमासस्य रात्रयः ।
 अर्धमासस्यः संवत्सर आप्यते ” [ब्रा० का० ३ प्र० ३ अ० ७]
 इति । कियत्संख्यैरर्धमासैश्चतुर्विंशतिसंख्याकैरित्यर्थः । अवशिष्टानां षण्णां
 काष्ठानां विनियोगमाह—“ त्रीन्परिधीन्परिदधाति । ऊर्ध्वं समिधावादधाति ।
 अनुयाजेभ्यः समिधमतिशिनष्टि । षट् संपद्यन्ते । षट् वा ऋतवः । ऋतून्वै
 प्रीणाति ” [ब्रा० का० ३ प्र० ३ अ० ७] इति । गन्धर्वोऽस्तीत्या-
 दयः परिधिमन्त्राः । कीतिहोत्रमित्यादिरूर्ध्वसमिन्मन्त्रः । ते च पूर्वानुवाकेऽभि-
 हिताः । अमिप्रज्वलनाय वायुत्पादनं विधत्ते—“ वेदेनोपवाजयति । प्राजा-
 पत्यो वै वेदः । प्राजापत्यः प्राणः । यजमान आहवनीयः । यजमान एव
 प्राणं दधाति ” [ब्रा० का० ३ प्र० ३ अ० ७] इति । वेदस्य प्राजाप-
 तिशमभ्रुत्वात्प्राजापत्यत्वम् । प्राणवाधोः प्राजापतिसृष्टतया प्राजापत्यत्वम् ।
 आहवनीयस्य मस्तरन्त्यायेन यजमानत्वम् । आवृत्तिं विधत्ते—“ त्रिरुपवाजयति ।
 त्रयो वै प्राणाः । प्राणानेवास्मिन्दधाति ” [ब्रा० का० ३ प्र० ३ अ० ७]
 इति । प्राणोऽपानो व्यानश्चेति प्राणानां त्रित्वम् । अनेकगुणविशिष्टं प्रथमा-
 धारं विधत्ते—“ वेदेनोपयत्य सुवेण प्राजापत्यमाधारमाधारयति । यज्ञो वै
 प्राजापतिः । यज्ञमेव प्राजापतिं मुखत आरभते । अथो प्राजापतिः सर्वा देवताः ।
 सर्वा एव देवताः प्रीणाति ” [ब्रा० का० ३ प्र० ३ अ० ७] इति ।
 उपयत्य वेदस्योपरि सुवमवस्थाप्येत्यर्थः । आहृतीनामादित्वादयमाधारो यज्ञस्य

[आचरार्था मन्त्राः]

भुक्तम् । तस्मिन्भुक्ते यज्ञरूपेण यज्ञरूपं प्रजापतिमेवाऽऽरब्धवान्भवति । प्रजा-
पतेः सर्वदेवतारूपत्वोपपादनं राजसनेयिन एवयामनन्ति—“ तद्यदिदमाहुरमुं
यजामुं यजेत्येकैकं देवमेतस्यैव सा विसृष्टिरेण उ ह्येव सर्वे देवाः ” इति ।
आग्नीध्रं प्रति मैवमन्त्रमुत्पादयति—“ अग्निमग्नीत्रिस्त्रिः संमृद्धीत्याह ।
न्यावृद्धि यज्ञः । अथो रक्षसामपहत्यै ” [ब्रा० का० ३ प्र० ३ अ०
७] इति । वैदर्भैरिध्मः पूर्वं संनद्धस्तैरग्निज्वालयां संमार्जनमभिनेतव्यम् ।
हेऽग्नीदिति संबोध्य तत्रासौ प्रेष्यते । त्रिस्त्रिरिति धीप्सा परिधिसंमार्जनोपेक्षा ।
तद्विधत्ते—“ परिधीन्संमार्ष्टि । पुनारयेवैनान् ” [ब्रा० का० ३ प्र० ३ अ०
७] इति । मतिपरिधि विरावृत्तिं विधत्ते—“ त्रिस्त्रिः संमार्ष्टि । न्यावृद्धि
यज्ञः । अथो मेध्यत्वाय । अथो एते वै देवाधाः । देवाधानेव तत्संमार्ष्टि ।
सुवर्गस्थ लोकस्य समष्ट्यै ” [ब्रा० का० ३ प्र० ३ अ० ७] इति । देवा-
श्रत्वेन भाविताः स्वर्गप्राप्तये भवन्ति । द्वयोरारधारयोः क्रमेण गुणभेदं विधत्ते—
“ आसीनोऽन्यमाधारमाधारयति । तिष्ठन्नन्यम् । यथाऽनो वा रथं वा
युञ्ज्यात् । एवमेव तदध्वर्युर्यज्ञं मुनक्ति । सुवर्गस्य लोकस्थाम्युद्धयै ” [ब्रा०
का० ३ प्र० ३ अ० ७] इति । शकटस्य प्राथमिकं बलीवर्दयुगमुपर्षासी-
नेन प्रेष्यते । द्वितीयमुत्तीयादिकं तु भूमौ स्थितेन । तद्द्विधाधाररथः स्वर्गलोक-
मभिलक्ष्य वहनाय भवति । एतन्नथवेदनं प्रशंसति—“ वहन्त्येनं ग्राम्याः पशवः ।
य एवं वेद ” [ब्रा० का० ३ प्र० ३ अ० ७] इति । बलीवर्दा-
धादथो ग्राम्याः । तिष्ठन्नन्यमिति विहितस्य द्वितीयाधारस्य संबन्धिषु मन्त्रेषु
प्रथमं मन्त्रं व्याचष्टे—“ भुवनमसि वि प्रथस्वेत्याह । यज्ञो वै भुवनम् । यज्ञ एव
यजमानं यजया पशुभिः प्रथयति । अग्ने यष्टरिदं नम इत्याह । अग्निर्वै देवानां
यष्टा । य एव देवानां यष्टा । तस्मा एव नमस्करोति” [ब्रा० का० ३ प्र० ३
अ० ७] इति । पूर्वोक्तनिर्वचनेन भूतोत्पत्तिकारणत्वाद्गन्धमिन्नो यज्ञो भुव-
नम् । यष्टा देवपूजकः । अग्निश्च हव्यवहनेन देवान्पूजयति ।

जुह्वेहीति । कल्पः—“ अथाऽऽदत्ते दक्षिणेन जुहं जुह्वेस्यग्निस्त्वा ह्वयति
देवयज्याया इति सव्येनोपभूतमुपभूदोहि देवस्त्वा सविता ह्वयति देवयज्याया
इति ” इति ।

अनयोर्भन्वयोरग्निर्साधिवृन्व्यवस्था युक्तेत्याह—“ जुह्वेस्यग्निस्त्वा ह्वयति देवय-

ज्याया उपभूदेहि देवस्त्वा सविता हवयति देवमज्याया इत्याह । आग्नेधी वै जुहूः । सावित्र्युपभूत् । ताभ्यामेवैने प्रसूत आदत्ते ” [ब्रा० का० ३ प्र० ३ अ० ७] इति । अग्निः सवितारौ जुहूपभूतोः सुचोरभिमानिदेवते ।

अग्नाविष्णु इति । बौधायनः—“ अत्याक्रामज्जपत्यग्नाविष्णु मा वामव क्रामिषं वि जिहार्था मा मा सं प्राघं लोकं मे लोककृतौ कृणुतमिति ” इति ।

अत्याक्रमणप्रकार आपस्तम्बेन दर्शितः—“ अग्नाविष्णु मा वामव क्रामिषमित्यग्नेण सुचोऽपरेण मध्यमं परिधिर्मवक्रामन्प्रस्तरं दक्षिणेन पदा दक्षिणाऽति क्रामत्युदक्स्तव्येन ” इति ।

मध्यमपरिधेः पुरतोऽवस्थित आहवनीयोऽग्निस्ततः पश्चात्सुचामग्रभागे शास्त्रदृष्ट्याऽवस्थितो यज्ञाभिमानो विष्णुः । हेऽग्नाविष्णु आघारहोमार्थं युवयोर्मध्ये गच्छन्नप्यहं पादेन युवां माऽवक्रामिषं मम गमनावकाशाय युवां वियुक्तौ भवतम् । मां प्रति संतापं मा कुरुतम् । किं च स्थानंकारणौ युवां मम गमनस्थानं कुरुतम् । यथोक्तमर्थं दर्शयति—“ अग्नाविष्णु मा वामव क्रामिषमित्याह । अग्निः पुरस्तात् । विष्णुर्यज्ञः पश्चात् । ताभ्यामेव प्रतिप्रोच्यत्याक्रामति । वि जिहार्था मा मा सं वाममित्याहाहिस्सायै । लोकं मे लोककृतौ कृणुतमित्याह । आशिषमेवैतामाशास्ते ” [ब्रा० का० ३ प्र० ३ अ० ७] इति ।

विष्णोरिति । बौधायनः—“ स्थानं कल्पयति विष्णोः स्थानमसीति ” इति ।

आपस्तम्बः—“ विष्णोः स्थानमसीत्यवतिष्ठतेऽन्तर्वेदि दक्षिणः पादो भवत्यवघ्नः सम्योर्ध्वंस्तिष्ठन्दाक्षिणं परिधिसंभिमन्ववहत्य ” इति ।

हे भूप्रदेश त्वं यज्ञपुरुषस्य स्थानमसि । यज्ञपुरुषमयुक्तमतिशयं दर्शयति—“ विष्णोः स्थानमसीत्याह । यज्ञो वै विष्णुः । एतत्खलु वै देवानामपराजितमायतनम् । यद्यज्ञः । देवानामेवापराजित आयतने तिष्ठति ” [ब्रा० का० ३ प्र० ३ अ० ७] इति । देवयजनभूव्यदिरिकभूमेरसुराभीनतया तत्र देवानां पराजयेऽपि यज्ञप्रदेशोऽपराजितः ।

इत इति । बौधायनः—“ अन्वारब्धे यजमाने मध्यमे परिधौ संस्पृशन्नुज्ज्-स्तिष्ठन्नुज्ज्[माघार]माघारयति संततं प्राञ्चमव्यवच्छिन्दाजित इन्द्रो अकृणोद्दीर्घाणि समारम्भोर्ध्वो अध्वरो दिविस्पृशमहुरुतो यज्ञो यज्ञपतेरिन्दावान्स्वाहेति ” इति ।

आपस्तम्बः—“ समारम्भोर्ध्वो अध्वर इति प्राञ्चमुदञ्चमृजुः संततं ज्योतिष्मत्याघारमाघारयन्सर्वाणीधमकाष्ठानि सः स्पर्शयति ” इति ।

अस्य मत इत इन्द्र इति वाक्यं पूर्वमन्त्रशेषः । इतो देवयजनस्थानचलादि-
न्द्रोऽसुरवधरूपाणि वीर्याप्यकरोत् । यज्ञपतेर्यजमानस्य यज्ञ आघारः स्वाहा दे-
वतायै दसः । कीदृशो यज्ञः । इन्द्रदेवताकत्वेनेन्द्रवाचैर्कर्तुं राक्षसीं दिशं
समारभ्योर्ध्वो दीर्घोऽध्वरो हिंसाकूपेण विच्छेदेन रहित पेशानीं दैविकीं दिशं
स्पृशति । अह्रुतोऽकुटिलः । इन्द्रशब्दसूचितं दर्शयति—“ इत इन्द्रो अह-
णोद्दीर्घाणीत्याह । इन्द्रियमेव यजमाने दधाति ” [ब्रा० का० ३ प्र० ३
अ० ७] इति । ऊर्ध्वशब्देन वृद्धिः सूचितेत्याह—“ समारभ्योर्ध्वो अध्वरो
दिविस्पृशमित्याह वृद्धयै ” [ना० का० ३ प्र० ३ अ० ७]
इति । समारभ्येतिपदसूचितं दर्शयति—“ आघारमाचार्यमाणमनु संमारभ्य । एत-
स्विन्काष्ठे देवाः सुवर्गं लोकमायन् । साक्षादेव यजमानः सुवर्गं लोकमेति ।
अथो समुद्वेनैव यज्ञेन यजमानः सुवर्गं लोकमेति ” [ब्रा० का० ३ प्र० ३
अ० ७] इति । देवाः स्वयं यागं कुर्वन्तोऽध्वर्युमभु तमाघारं स्पृष्ट्वा विलम्ब-
मन्तरेण स्वर्गं गताः । साक्षादेवाविलम्बेनैव । किंच सम्यगारभ्येत्यनेन समुद्धिः
सूचिता । अह्रुतशब्दार्थं दर्शयति—“ अह्रुतो यज्ञो यज्ञपतेरित्याहानार्थं ”
[ब्रा० का० ३ प्र० ३ अ० ७] इति । इन्द्रशब्दार्थमाह—इन्द्रावात्स्वाहे-
त्याह । इन्द्रियमेव यजमाने दधाति ” [ब्रा० का० ३ प्र० ३ अ० ७] इति ।

बृहदिति । कल्पः—“ बृहद्भा इति सुचमुद्गृह्णाति ” इति ।

अनेनाऽऽघारेण ज्वालारूपं यथा बृहद्भवति तथाऽपमाग्निर्भासते । ततो
जुहूर्मा दक्षतामित्युद्गृह्णाति । अधिकभासनेन स्वर्गः स्मार्यत इत्याह—
“ बृहद्भा इत्याह । सुवर्गो वै लोको बृहद्भाः । सुवर्गस्य लोकस्य समष्टयै ”
[ब्रा० का० ३ प्र० ३ अ० ७] इति ।

पाहीति । कल्पः—“ अथासत्स्पर्शयन्सुचावुदङ्कृत्याक्रामञ्जपति पाहि
माग्ने दुश्चरितादा मा सुचरिते भजेति ” इति ।

भग्न स्थापय । जुहूपमृतोः परस्परमसत्स्पर्शयन्त्रविशिष्टं प्रतिनिवृत्त्याऽऽगमनं
विघ्नते—“ यजमानदेवत्या वै जुहूः । भ्रातृव्यदेवत्योपभूत् । प्राण आघारः ।
यत्सत्स्पर्शयेत् । भ्रानव्येऽस्य मार्गं दध्यात् । असत्स्पर्शयन्त्रत्याक्रामति । यज-
मान एव मार्गं दधाति ” [ब्रा० का० ३ प्र० ३ अ० ७] इति । यजमानय-

[आधारार्था मन्त्राः]

द्युगे मत्यासन्नत्वाञ्जुहूर्यजमान इति मन्धते । औपभृतस्याऽऽज्यस्थ जुहूद्वारा होम इति व्यवहितत्वमुपभृतः । ततो भ्रातव्यो देवता । अर्थवादान्तरे वा एतदेव द्रष्टव्यम् । मन्त्रस्य पदार्थवाक्यार्थौ दर्शयति—“ पाहि माऽग्ने दुश्चरिताद्वा मा सुचरिते भजेत्याह । अग्निर्वाव पवित्रम् । वृजिनमनृतं दुश्चरितम् । ऋजुकर्म सत्यं सुचरिदम् । अग्निरेवैनं वृजिनादनृताद्दुश्चरितात्पाति । ऋजुकर्म सत्ये सुचरिते भजति । तस्मादेवमाशास्ते । आत्मनो गोपीथाय ” [ब्रा० का० ३ प्र० ३ अ० ७] इति । कायिकं निषिद्धाचरणं वृजिनं, विहिताचरणमृजुकर्म, वाचिके सत्यानुते ।

मस्रस्येति । कल्पः—“ जुह्वा ऋवां समनक्ति मस्रस्य शिरोऽसि सं ज्योतिषा ज्योतिरङ्कामिति त्रिः ” इति ।

हे आधारशेष त्वं यज्ञस्य शिरोवदुत्तममङ्गमसि । अतस्त्वद्रूपेण ज्योतिषा ध्रौवाज्यरूपं ज्योतिः समङ्कतां संधुव्यताम् । समञ्जनं विधत्ते—“ शिरो वा एतद्यज्ञस्य । यदाधारः । आत्मा ऋवा । आधारमाधार्यं ऋवां समनक्ति । आत्मनेव यज्ञस्य शिरः प्रतिदधाति ” [ब्रा० का० ३ प्र० ३ अ० ७] इति । गलाधस्तनो देह आत्मा । पूर्वपक्षत्वेन द्विरावृत्तिं विधत्ते—“ द्विः समनक्ति । द्वौ हि प्राणापानौ ” [ब्रा० का० ३ प्र० ३ अ० ७] इति । सिद्धान्तमाह—“ तदाहुः । त्रिरेव समञ्ज्यात् । त्रिधातु हि शिर इति । शिर इवैतद्यज्ञस्य । अथो त्रयो वै प्राणाः । प्राणानेवास्मिन्दधाति ” [ब्रा० का० ३ प्र० ३ अ० ७] इति । त्वगसृगस्थिरूपा विस्पष्टाल्लयो धातवो यस्य तत्रिधातु । मन्त्रगतज्योतिःशब्दविवक्षां दर्शयति—“ मस्रस्य शिरोऽसि सं ज्योतिषा ज्योतिरङ्कामित्याह । ज्योतिरेवास्मा उपरिष्ठादधाति । सुवर्गस्य लोकस्यानुख्यात्यै ” [ब्रा० का० ३ प्र० ३ अ० ७] इति । अस्य ध्रौवाज्यशेषस्योपरि स्थापितेनाऽऽधारशेषाज्येनास्युज्ज्वलसत्पदीपेनैव स्वर्गलोकः प्रकाशितो भवति ।

अथ विनियोगसंग्रहः—

“ भुवाग्नेरङ्गलिं कृत्वा जूपद्वाभ्यां तयोर्महः ।

अत्रा दक्षिणदिग्गामी विष्णोः स्थित्वा संधादतिः ॥ १ ॥

बृहन्नाः सुचमुद्गूल पाहि प्रतिनिवर्तते ।

मख ध्रुवामनकि त्रिर्नव मन्त्रा इहेस्ताः ॥ २ ॥

अथ मीमांसा—

अग्ने यष्टरिदं नमः, अग्निर्वै देवानां यष्टेत्यनयोर्मन्त्रब्राह्मणघोरग्निदेवताया
यागधिकारः प्रतीयते । तदयुक्तम् । नवमाध्यायप्रथमपादोक्तदेवताधिकरणविरोध-
प्रसङ्गात् ।

तत्र हेवं चिन्तितम्—

“ देवः प्रयोजकोऽपूर्वं वाऽऽद्योऽस्य फलप्रदत्वः ।

न विधेये गुणो हेवोऽपूर्वस्य फलितोचिता ” इति ॥

“ आग्नेयोऽष्टाकपालः ” इत्यादिषु सर्वेषु कर्मसु मन्त्रतन्त्ररूपानामनुष्ठयाना-
मङ्गनानामन्त्रादिदेवः प्रयोजकः । कुतः । यत्नेन पूजिताया देवतायाः फलप्र-
दत्वात् । संभवति च फलप्रदत्वं मन्त्रार्थवादादिभ्यो विग्रहादिपञ्चकावगमात् ।
विग्रहो हविःस्वीकारस्तद्भोजनं तृषिः प्रसादश्चेत्येतच्चेतनस्योचितं पञ्चकम् ।
सहस्राक्षो गोत्रमिद्वज्रबाहुरिति विग्रहः । आग्निरिदं हविरजुषतेति हविःस्वी-
कारः । अर्द्धादिन्द्र प्रस्थितेमा हवींस्वीति हविर्भोजनम् । वृष एदैनमिन्द्रः
मजया पशुभिस्वर्षयतीति तृषिप्रसादौ । ततः सेवितराजादिवत्पूजितदेवतायाः
फलप्रदत्वेन माधान्वात्सैवाङ्गनानां प्रयोजिकेति प्राप्ते ब्रूमः—किं देवतायाः
फलप्रदत्वलक्षणं माधान्यं शब्दादापाद्यते वस्तुसामर्थ्याद्वा । नाऽऽद्यः । स्वर्ग-
कामो यजेतेति शब्दे विधेयस्य यागस्यैव फलप्रदत्वावगमात् । ब्रह्मदेवते तु
सिद्धत्वेन विध्यनर्हे । तत्र यथा ब्रह्मस्य विधेयं इति गुणभावस्तथा देवताया
अपि । यदि यागस्य कालान्तरभाविफलं प्रति व्यवहितत्वं तर्हि तत्साधन-
भूता देवता ततोऽपि व्यवहिता । का तर्हि फलस्थ गतिः । अपूर्वमिति वदामः ।
तच्च श्रुत्या श्रुतार्थापत्त्या वा प्रतीयमानत्वाच्छाब्दमिति तस्य फलप्रदत्वमुचि-
तम् । नापि वस्तुसामर्थ्याद्देवस्य फलप्रदत्वं विग्रहादिपञ्चकप्रतिपादकयोर्मन्त्रा-
र्थवादयोः स्वार्थे तात्पर्याभावात् । अन्यथा वनस्पतिभ्यः स्वाहा मूलेभ्यः
स्वाहा तुलेभ्यः स्वाहेत्यादिमन्त्रेष्वपि देवत्वं विग्रहादियुक्तं कल्प्येत । तच्च
प्रत्यक्षविरुद्धम् । अतो न राजादिवत्फलप्रदत्वम् । किंच विग्रहादिमन्त्रदेवता-
याधपि न विना कर्मणा फलमभ्युपगच्छति । ततः प्राप्ताप्राप्तविवेकेनोभयवा-

[आचारार्था मन्त्राः]

दिसिद्धस्य यागस्यैव फलप्रदत्वमस्तु । किंच मातापितृगुर्वादिशुभ्रुषाया
 देवतां विनैव फलप्रदत्वमुपयथादिसिद्धम् । तस्मात्फलप्रदमपूर्वमेवाङ्गानुष्ठाने
 प्रयोजकम् । देवस्य प्रयोजकत्वे सत्याग्नेययाग उपादिष्टानि प्रयाजाद्यङ्गानि
 सौर्यादियागेष्वग्न्यभावादनुष्ठानानि । अपूर्वस्य प्रयोजकत्वे तत्सत्त्वादुह्यानीति
 विशेषः । तदिदं देवताधिकरणमग्न्यादिदेवानां कर्माधिकारे विरुध्यते । अत
 एव वैयासकदेवताधिकरणसूत्रेषु जैमिनिपक्ष एवमुपन्यस्तः—“ मध्वादिष्वसं-
 भवादनधिकारं जैमिनिः ” [ब० सू० १-३-३१] इति । अस्यापमर्थः—
 अस्ति हि काचन मधुविधा छन्दोगैरास्मात्तत्वात् । तस्यामादित्यो मधुत्वेन
 ध्यातव्यः । वसवो रुद्रा आदित्या मरुतः साध्याश्चेत्येते देवगणाः परित
 उपविश्य तन्मधुपञ्जीवन्ति । ईदृशेनोपासनेन वस्वादिमहिमानं प्राप्नुवन्तीति
 श्रूयते । तस्यां विद्यायां मनुष्याणां अधिकारः संभवति । वस्वादिदेवतास्तु
 कानन्यान्वस्वादीनुपासीरन्कं चान्यं वस्वादिमहिमानं प्राप्नुयुः । आदि-
 त्यश्च कमन्यमादित्यं मधुत्वेनोपासीत । तस्माद्देवानामनधिकारं जैमिनिर्म-
 न्यत इति । तर्हि विद्यान्तरेऽधिकारोऽस्त्वित्याशङ्क्योत्तरमेवं सूत्रितम्—
 “ ज्योतिषि भावाच्च ” [ब० सू० १-३-३२] इति । न खस्वा-
 दित्यो नाम कश्चिच्चेतनो विग्रहवान्देवोऽस्ति । किंत्वस्मिन्दृश्यमाने ज्योति-
 र्मण्डले भवत्यादित्यशब्दप्रयोगः । एवमङ्गरेष्वग्निशब्दः । यदि विग्रहवती
 देवता स्यात्तदानीमृत्विगादिवत्कर्मण्युपलभ्येत । किंचैकस्य यजमानस्य यामे
 हविः स्वीकर्तुं गत्वा तदानीमेवान्येषां यागेषु गन्तुं न शक्नुयात् । अत
 एवाऽऽज्जायते—“ कस्य वा ह देवा यज्ञयागच्छन्ति कस्य वा न बहूनां
 यजमानानाम् ” इति । किंच विग्रहवत्सु देवेषु मृतेषु वैदिकानामग्नीन्द्रादि-
 शब्दानामभिधेयाभावाद्देव्याणामाप्यं प्रसज्येत । तस्मान्मृगतृष्णादिवाक्ये-
 ष्विव सहस्राक्षो गोत्रभित्त्यादिकाक्येषु कश्चिद्विकल्पमत्ययो जायते । “ शब्द-
 ज्ञानानुपाती वस्तुशून्यो विकल्पः ” इति तल्लक्षणम् ।

“ मृगतृष्णाम्भसि स्नातः स्वपुष्पकृतशेखरः ।

एष वन्ध्यासुनो याति शशशृङ्गधनुर्धरः ” ॥

इत्यत्र विनैव बाह्यवस्तुना यथा कश्चिदाकारविशेषो मनसि प्रतिभासते
 तथैव देवतावाक्येषु । तस्मादाक्षिर्देवानां यष्टेतिवाक्यबलाद्देवानां यागाधि-
 कारो षक्तं न शक्यः । अत्रोच्यते—देवानामधिकाराभावः कुत इति षक्त-

व्यम् । देहाद्यभावाद्वा सत्यपि देहादावर्थित्वसामर्थ्यविद्यारूपाणामाधिकार-
हेतूनामभावाद्वा सत्त्वपि तेषु शस्त्रेण निषिद्धत्वाद्वा । प्रथमपक्षेऽपि देहाद्य-
भावः कुत इति वाच्यम् । प्रमाणाभावाद्वा बाधकसङ्गात्वाद्वा । नाऽऽद्यो मन्त्रार्थ-
वादेतिहासपुराणयोगिप्रत्यक्षलोकप्रसिद्धिनां तत्प्रमाणत्वात् । “ देवो वः सविता
प्रार्थयतु ” “ रुद्रस्य हेतितः परि वो वृणक्तु ” इत्यादयश्चेतनोचितव्यवहाराभिधा-
यिनो बहवो मन्त्राः पूर्वमुदाहृताः । “ अग्ने यष्टरिदं नमः ” “ इत इन्द्रो अरु-
णोद्दीर्घाणि ” इत्यादय उदाह्रियन्ते । “ अथा सप्तानामिन्द्राभी मे विषुवी-
नान्म्यस्यताम् ” “ अग्ने त्वं सु जागृहि ” इत्यादय उदाहरिष्यन्ते । तं गाय-
त्र्याहरत् । पुरुषं वै देवाः पशुमालभन्त । देवासुराः संयत्ता आसन्नित्यादयोऽर्थ-
वादाः । इतिहासो भारतादिः । पुराणं ब्राह्मपाद्मवैष्णवादि । योगिप्रत्यक्षं
योगशास्त्रे “ मूर्धज्योतिषि सिद्धदर्शनम् ” इत्यादिसूत्रेषु प्रसिद्धम् । लोकम-
सिद्धिश्च चित्रकारादिवत्तन्मूर्तिलेखनादिभिर्दृष्टव्या । नापि द्वितीयो बाधकस्यानु-
पलम्भान् । धनस्पतिकन्मूलादीनामपि विग्रहादिमन्त्रप्रसङ्गे बाधक इति चेत् ।
तस्येष्टत्वात् । प्रत्यक्षविरोध इति चेत् । स्थावररूपस्य प्रत्यक्षत्वेऽपि तदभिमा-
निदेवतानामप्रत्यक्षत्वात् । सन्ति हि सर्वेषु वस्तुष्वभिमानिदेवताः । अत एव
श्रूयते—“ अन्तरिक्षदेवत्याः स्वष्टु वै पशवः । यजमानदेवत्या वै जृहूः । भ्रातृ-
व्यदेवत्योपभूत् ” इति । नात्र दृश्यमाना अन्तरिक्षयजमानभ्रातृव्या विवक्षिताः ।
किंतु तदाभिमानिदेवताः । एवं च सत्यभिमानिनीभिः सहाभेदविवक्षया
“ वायवः स्थोपायवः स्थ ” “ जुह्वे क्षामिस्त्वा ह्वयति देवयज्याया उपभूदेहि
देवस्त्वा सविता ह्वयति ” इत्यादीनि चेतनोचितानि संबोधनान्युपपद्यन्ते । किंनि-
मित्तोऽयं देवताभिव्यक्त्यभिनिवेश इति चेत् । तत्र किंनिमित्तोऽयं देवताप्रद्वेषा-
भिनिवेशः । ज्योतिषि भावाच्चेति जैमिनिमतस्य सूत्रितत्वाद्दिति चेत् । किं
बादरायणस्य मतं न पश्यसि । स होवं सूत्रयामास—“ अभिमानिव्यपदेशस्तु
विशेषानुगतिभ्याम् ” [ब्र० सू० २-१-५] इति । अस्यायमर्थः—
वाक्चक्षुरादीन्द्रियाणां परस्परकलहश्रुतिषु “ मृदञ्जवीत् ” “ आपोऽ-
श्रुवन् ” इत्यादिश्रुतिषु चाभिमानिदेवता व्यपदिश्यन्ते । इन्द्रियसंवादावाक्य-
स्याऽऽज्ञावेवाऽऽहैता देवता इति देवताशब्देन विशेषितत्वात् । अन्यत्र च “ अ-
भिर्वाग्भूत्वा मुखं प्राविशत् । वायुः प्राणो भूत्वा नासिके प्राविशत् । आदित्य-
श्चक्षुर्भूत्वाऽक्षिणी प्राविशत् ” इत्यादिना सर्वेष्वेवेन्द्रियेषु देवतानुगतिश्रवणादिति ।

(आचाराथं मन्त्राः)

बाधकान्तरं तु बाधरायण एवाऽऽशङ्कन्थ निराचष्टे । तदीयं सूत्रमेतत्—“ विरोधः कर्मणीति चेन्नानेकमतिपत्तेर्दर्शनात् ” [ब्र० सू० १-३-२७] इति ।
 प्राविष्टष्टान्तेन यः कर्मणि विरोधः सोऽपि नास्त्येकस्य युगपद्बहुगृहभोजनासंभवेऽपि बहुकर्तृकनमस्कारस्वीकारः संभवतीत्यनेकप्रकारदर्शनात् । इह च यागस्थोद्देशत्यागात्मकत्वान्नमस्कारन्यायेन बहवो यजमाना युगपदेकां देवतामुद्दिश्य हवींषि त्यजेयुः । अथवा देवतानां योगसामर्थ्याद्युगपदनेकशरीरमाप्तिः श्रुतिस्मृत्योर्द्देश्यते । तैश्च शरीरैर्युगपद्बहुषु यागेषु युगपद्वच्छेयुः । न चानुभवविरोधस्तासांमन्तर्धानादिशक्तिमत्त्वेनायोग्यानुपलब्धेः । नापि विग्रहवतीषु देवव्यक्तिषु मृतासु वैदिकशब्दस्यार्थाभावो जातेरेव शब्दार्थत्वात् । अगो वनस्त्विति मूलशुद्धप्रभुदाद्यचेतनद्रव्येषु सर्वेष्वभिमानिनीनां विग्रहवतीनां चेतनानां देवतानामभ्युपगमेऽपि न बाधः कश्चित् । मृगतृष्णिकास्त्रपुष्पादिष्वपि वनस्पत्यादिष्विव देवताभ्युपगमः प्रसज्येतेति चेन्न । यदा मृगतृष्णायै स्वाहा स्त्रपुष्पाय स्वाहेति वेदवाक्यं दर्शयिष्यसि तदाऽभ्युपगमिष्यामः । अतः प्रमाणसङ्गावाङ्माधकाभावाच्च सत्येव देवतानां विग्रहादयः । नाप्यर्थित्वाद्यधिकारकारणाभावादिति द्वितीयः पक्षो युक्तः । आदित्यवस्वादीनां स्वस्वपदस्य प्राप्तत्वेन तत्प्रसिद्धेतावुपासने यागे वाऽर्थित्वाभावेऽपि फलान्तरहेतौ तत्संभवात् । सत्यसंकल्पानां तेषां संकल्पादेश फलसिद्धौ न यागादिप्रवृत्तिरिति चेन्न । संकल्प इव यागादावपि प्रयासबुद्धचभावेन प्रवृत्तिसंभवात् । श्रुपन्ते हि बहुशो वेदवाक्यानि—“ अग्निष्टोमेन वै प्रजापतिः प्रजा असृजत । ता अग्निष्टोमेनैव पर्यगृह्णात् ” इति । “ बृहस्पतिरकामयत । श्रन्धे देवा दधीरन् । गच्छेयं पुरोधामिति । स एवं धतुर्विशःशतिरात्रमपश्यत् । तमाहरत् । तेनायजत । ततो वै तस्मै अद्देवा अदधनागच्छन्पुरोधाम् ” इति । इदानीं मनुष्य एव सत्रे भाविसंज्ञया प्रजापतिबृहस्पत्यादिशब्दैरुच्यत इति चेत् । अस्त्वेवं नक्षत्रेष्टौ । तत्र हि यजमानो देवता चेत्युग्रयमेकेनैव शब्देन व्यग्रह्यतम्—“ अग्निर्वा अकामयत । अनादो देवानां स्यामिति । स एतमग्नेये ऋत्तिकाभ्यः पुरोडाशमष्टाकपालं निरवपत् ” इति । इह तु बाधकाभावात्मुक्त्या एव प्रजापतिबृहस्पत्यादयः । अन्यथा वसिष्ठविशेषणं विरुध्यते । तच्चैवमाग्नायते—“ वसिष्ठो हतपुत्रोऽकामयत विन्देय प्रजाम् ” इति । तस्माद्धिनेो देवा यागादिषु प्रवर्तेरन् । सामर्थ्यमपि धनवत्त्वं तेषामस्त्येव । उपनयनपू-

वैकाध्ययनाभावेऽपि स्वयंभातत्वाद्देदानामस्त्येव विद्या । निषेधं च न पश्याम-
स्तस्माच्छूद्रो यज्ञेऽनवकल्प इतिवद्देवा अनवकल्पता इत्यश्रवणात् । पत्युत “ देवा
वै यद्यज्ञेऽकुर्वन् तदसुरा अकुर्वन्त ” इति बह्वशः श्रुतम् । आचारब्राह्मणेऽपि श्रूयते-
“ देवा वै सामिधेनीरनुष्य यज्ञं नान्वपश्यन्त प्रजापतिस्तुष्णीमाचारमाधारयन्ततो वै
देवा यज्ञपन्वपश्यन् ” इति । ‘असुरेषु वै यज्ञ आसीत् देवास्तुष्णीर होमेनावृज्जत’
इति । सर्वोऽप्ययमर्थवाद इति चेद्भाट्टम् । न खलु वयमप्येतमनर्थवादं ब्रूयः । महा-
सात्वयेण विधिं पञ्चस्ततोऽवान्तरतात्पर्येण स्वार्थेऽपि प्रापण्यताभूतार्थवादत्वे का
तव हानिः । यदा प्रजापतिरमन्वकं प्रथममाधारं प्राजापत्यमनुतिष्ठति तदा कमन्व
प्रजापतिं मनसा ध्यायेदिति चेत्यूर्वकल्पेऽतीतं ब्रह्माण्डान्तरे वर्तमानं वा ध्यायतु ।
यथा देवदत्तः स्वयमन्यस्य पिताऽपि सन्विद्याधनादिभिः स्वपित्रा समानोऽपि
सन्स्वपितरं नमस्करोति । यथा वा ब्राह्मणकर्तृके श्राद्धे ब्राह्मणान्तरं भोज्यते
तद्वत् । यदि तत्र स्वसमानस्य पितुर्ब्राह्मणान्तरस्य च पूजया तुष्टः परमेश्वरः
फलं दद्यात्तर्हि स किमस्य प्रजापतेः फलदाने विस्मरिष्यति निद्रास्यति वा ।
“ तृण एवैनमिन्द्रः प्रजया पशुमिस्तर्पयति ” इत्यत्रापीन्द्रविग्रहेऽवस्थितोऽन्त-
र्धाम्येव फलस्य दाता । अत एव बावरायणः—“ फलमत उपपत्तेः ”
[म० सू० ३-३-३८] इति सूत्रयामास । ईश्वरस्य फलदानत्वेऽपि नापूर्ववै-
यर्थ्यं फलविशेषे सत्तारतम्ये चापूर्वस्यैव नियामकत्वात् । जैमिनिश्चापूर्वाङ्गी-
करणेण परितुष्टो न देवतां द्वेष्टि । तावतैव स्वापेक्षितोहाध्यायस्याऽऽरम्भसिद्धेः ।
न च प्रजापतिकर्तृके याग श्राव्यजामभावः । देवतान्तराणामृत्विक्त्वात् । नन्वा-
र्विष्यं विष्यैव । तथा च द्वादशाध्यायस्यावसाने चिन्तितम्—

“ आर्विष्यं किं त्रिवर्णस्थं विप्रगाम्येव वाऽग्निमः ।

विद्यावत्त्वात् तद्युक्तं ब्राह्मणस्यैव तत्स्मृतेः ” इति ।

“ प्रतिग्रहोऽधिको विभे याजनाध्यापने तथा ” इति स्मृतिः । भायं दोषः ।
तत्र शत्रियवैश्ययोरार्विष्यं नास्तीत्येतावदेव विवक्षितं न तु देवानां तन्निवार्यते ।
मन्त्रब्राह्मणयोस्तदवगमनात् । “ पृथिवी होता । धौरध्वर्युः । रुद्रोऽग्नीत् ।
बृहस्पतिरुपवक्ता । अग्निर्होता । अधिनाऽध्वर्युः । त्वष्टाऽग्नीत् । मित्र उपवक्ता ”
इति मन्त्राः । “ अधिनौ हि देवानामध्वर्यु आस्ताम् ” इति ब्राह्मणम् । वैव-
र्धिकानामेव वसन्तादिकालत्वाद्यनविधानाद्देवानां वर्णाश्रमाभावाच्चास्त्याधान-

[आधारार्था मन्त्राः]

मिति चेन्न । तद्विधानस्य मनुष्यविषयत्वात् । वर्णाश्रमपयुक्ता विधयो मनु-
ष्याणामेव सन्ति । देवास्तु न वर्णाश्रमधर्ममनुतिष्ठन्ति । किंतु काम्यकर्मपदा-
धानमपि देवानामाम्नातम् — “ प्रजापती रोहिण्यामाधिभसुजत । तं देवा रोहि-
ण्यामादधत । तं पूषाऽऽधत्त । तं स्वष्टाऽऽधत्त । तं मनुराधत्त । तं धाताऽऽ-
धत्त ” इति । तदेवं देवानां यागाधिकारे विद्याभावात् “अग्निर्वै देवानां यथा”
इत्येतदिह सुस्थितम् । सर्वत्र च मन्त्रब्राह्मणोतिहासपुराणादिवादाः सुतरामुज्जी-
विताः ।

प्रथमाध्यायस्य चतुर्थपादे चिन्तितम्—

“ अग्निहोत्रं जुहोत्याधारमाधारयतीत्यम् ।

विधेयो गुणसंस्कारावाहोस्विकर्मनामनी ॥

अग्नये होत्रमत्रेति बहुव्रीहिगतोऽनलः ।

गुणो विधेयो नामत्वे रूपं न स्वात्क्षरद्ध्युते ॥

संस्कियाऽऽधारमाधारयतीत्युक्ता द्वितीयया ।

आधारेत्याग्निहोत्रेति यौगिके कर्मनामनी ॥

अग्निज्योतिरिति प्रोक्तो मन्त्राद्देवस्तथा घृतम् ।

चतुर्गुहीतवाक्योक्तं द्वितीयायास्त्वियं गतिः ॥

नासाधिते हि धात्वर्थे करणत्वं ततोऽस्य सा ।

साध्यतां क्वि संस्कारो नैवाऽऽशङ्क्यः किमात्वतः ” इति ॥

“अग्निहोत्रं जुहोति ” इत्यत्राग्निहोत्रशब्दस्य कर्मनामत्वे ब्रह्मदेवतयोरभावा-
द्यागस्य स्वरूपमेव न सिध्येत् । ततोऽग्निदेवतारूपो गुणोऽनेन दर्विहोत्रे विधी-
यते । आधारशब्दश्च “ घृ क्षरणदीप्तयोः ” इत्यस्माद्धातोरुत्पन्नः क्षरद्घृतमाचष्टे ।
तस्मिन् घृते द्वितीयाविभक्त्या संस्कार्यत्वं प्रतीयते । तच्च संस्कर्तुं घृतमुपांशु-
यामे ब्रह्मं भवति । तस्मादग्निहोत्राधारशब्दौ गुणसंस्कारयोर्विधायकाविति
प्राप्ते रूपः—अग्निज्योतिरज्योतिरग्निः स्वाहेति सार्थं जुहोति । सूर्यो न्योत्ति-
ज्योतिः सूर्यः स्वाहेति मातरिति विहितेन मन्त्रेण प्राप्तवाद्देवता न विधेया ।
ततोऽग्निसूर्यदेवताकस्य सार्धप्रातःकालेषोर्नियमेनानुष्ठेयस्य कर्मणोऽग्निहोत्रमिति
यौगिकं नामधेयम् । योगश्च बहुव्रीहिणा दर्शितः । चतुर्गुहीत्वं वा एतद्भूत-
स्याऽऽधारमाधार्येत्याज्यब्रह्मस्य प्राप्ततया क्षरद्घृतसंस्कारस्याविधेयत्वादाधारश-

[आभारार्थं मन्त्राः]

व्योऽपि यौगिकं कर्मनामधेयम् । यस्मिन्कर्मणि नैर्कर्त्ता दिशमारभ्यैशानीं दिश-
मवधिं कृत्वा संतत्या घृतं क्षायते तस्य कर्मण एतन्नम । ननु नामत्वे सति
“ उद्भिदा यजेत ” “ ज्योतिष्टोमेन यजेत ” इत्यादाविव धात्वर्थेन करणेन
सामानाधिकरण्यायाग्निहोत्रेण जुहोत्याघारेणाऽऽधारयतीति तृतीयया भवितव्यम् ।
मैष दोषः । अनुष्ठानादूर्ध्वं धात्वर्थस्य सिद्धत्वाकारेण करणत्वेऽपि ततः पूर्वं
साध्यत्वाकारं वक्तुमग्निहोत्रमाधारमिति द्वितीयाया युक्तत्वात् । न चान्न द्विती-
यानुसारेण व्रीहीन्मोक्षतीत्यादाविव संस्कारः शङ्कनीयः । व्रीहिशब्दवदग्निहो-
त्राधारशब्दयोः प्रसिद्धव्यवाचकत्वाभावेन क्रियावाचित्वाभ्युपगमात् । तस्माद्-
ग्निहोत्राधारशब्दौ दर्विहोत्रोपांशुयागयोर्गुणसंस्कारविधायिनौ न भवतः किंतु
कर्मान्तरयोर्नामनी ।

द्वितीयाध्यास्य द्वितीयपदे चिन्तितम्—

“ अग्निहोत्राधारवाक्यमनुवादोऽथवा विधिः ।

अरूपत्वात्तु दध्यादिवाक्येनोक्तमनूयते ॥

गुण्यसिद्धौ न दध्यादिर्गुणो दुष्टा विशिष्टता ।

रूपं दध्यादिमन्त्राभ्यामतोऽसौ गुणिनो विधिः ” इति ॥

इदमन्नायते—“ अग्निहोत्रं जुहोति ” इति, “ दध्ना जुहोति ” इति,
“ पयसा जुहोति ” इति [च] । इदमपरमन्नायते—“ आधारमाधारयति ”
इति, “ ऊर्ध्वमाधारयति ” इति, “ ऋजुमाधारयति ” इति च । तत्राग्निहोत्र-
वाक्यं दध्यादिवाक्यविहितस्य कर्मसमुदायस्थानुवादः । आधारवाक्यं तूर्ध्वादि-
वाक्यविहितस्य तस्येति । न त्वेतद्वाक्यद्वयं कर्मविधायकम् । कुतः । द्रव्यदेव-
तालक्षणस्य यागरूपस्याभावादिति शेषत्र वक्तव्यम् । किं दध्यादिवाक्येन गुण-
मात्रं विधीयते किंवा गुणविशिष्टं कर्म । नाऽऽद्यः अग्निहोत्रादिवाक्यस्य
त्वन्मते कर्मविधायकत्वाभावेन गुणिनः कस्मचिदसिद्धौ गुण्यनुवादपुरःसरस्य
गुणमात्रविधानस्यासंभवात् । द्वितीये विधिगौरवं स्यात् । तच्च सत्यां गताव-
युक्तम् । अतोऽग्निहोत्रादिवाक्यं कर्मविधायकम् । तत्र द्रव्यं दध्यादिवाक्यैर्लभ्यते
देवता तु मान्त्रवर्णिकी । आधारेऽप्येवं द्रव्यदेवते उभेतव्ये ।

दशमाध्यायस्य तृतीयपदे चिन्तितम्—

“ हिरण्यगर्भं आधारे पूर्वस्मिन्नुत्तरेऽथवा ।

लिङ्गदाद्ये समं लिङ्गं क्लृप्तकार्यत्वतोऽन्तिमे ” इति ॥

(आचारार्थं मन्त्राः)

वायव्यपशौ “ हिरण्यगर्भः समवर्तताय इत्याधारमाधारयति ” इति श्रुतो मन्त्रः पूर्वस्मिन्नाधारे स्यात् । कुतो मन्त्रलिङ्गत् । प्रकृतौ प्रजापत्यः पूर्वं आधारः । अस्मिन्नपि मन्त्रे हिरण्यगर्भशब्देन प्रजापतिरभिधीयते । “ प्रजापतिर्वै हिरण्यगर्भः ” इति वाक्यशेषादिति प्राप्ते ब्रूमः—अन्तिम आधारेऽयं मन्त्रः क्लृप्तकार्यत्वात् । प्रकृतावमन्त्रकः प्रथम आधारः प्रजापतिं मनसा ध्यायन्नाधारयतीति ध्यानमात्रस्याभिधानात् । नृष्णीमाधारयतीत्यमन्त्रत्वं साक्षादेव श्रुतम् । द्वितीये त्वाधारं ऊर्ध्वो अध्वर इत्याद्यैन्द्रो मन्त्रो विहितः । अतो मन्त्रकार्यं तत्र क्लृप्तम् । तस्माद्द्वितीयाधारे हिरण्यगर्भमन्त्रविधिः । यत्तु प्रजापतिदेवतालिङ्गं तदिन्द्रेऽपि समानम् । इन्द्रोऽपि हि प्रजानां पतिः । तस्मादूर्ध्वो अध्वर इति मन्त्रं बाधित्वा हिरण्यादिमन्त्रस्तत्र विधीयते ।

तृतीयाध्यायस्याष्टमे पादे चिन्तितम्—

“ मा मा सं तामामित्येतत्कस्मिन्स्मादिति पूर्ववत् ।

अध्वर्यावस्तु कृत्वेन स्वामिकर्मोपयोगतः ” इति ॥

मा मेतिमन्त्रोक्तं संतापामावरूपं फलं यजमाने स्वाध्वर्यौ वेति संदेहः । पूर्वाधिकरणे समग्ने वचं इत्यध्वर्युणा पठधमानेऽपि मन्त्रे ममेति शब्दोऽध्वर्यु-स्वामिनं यजमानं लक्षयति । स्वर्गकामो यजेतेत्यात्मनेपदेन साङ्गत्यागफलस्य स्वर्गस्य यजमानगामिताया अवगमात् । ततो यथा वचो यजमाने भवति तथा संतापामावोऽपि यजमानगामीति प्राप्ते ब्रूमः—“ अध्वर्यावसंतप्ते सत्यविद्येन स्वामिनः कर्म समाप्यते । तस्मादध्वर्युगतेऽपि संतापामावो यजमानस्यैव फलमिति नात्र पूर्ववदस्योपचारः ।

अथ व्याकरणम्—

भुवनशब्दो नियतनपुंसकलिङ्गत्वादाद्युदात्तः । अग्न इत्यत्र वाक्यादित्वाच्च निष्वातः । “ आमन्त्रितं पूर्वमविद्यमानवत् ” [पा० ८-१-७२] इति तस्याविद्यमानवद्भावाद्यष्टरित्येतस्य पदात्परत्वाभावाच्च निष्वातः किंतु षष्ठ्यामन्विताद्युदात्तत्वम् । अग्नाविष्णु इत्यत्रापि तद्वत् । न विद्यते ध्वरो विघ्नो यस्य सोऽध्वरः । “ नऋसुभ्याम् ” [पा० ६-२-१७२] इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । दिविःशुशमित्यत्र कृत्स्वरः । अहूरुत इत्यत्राव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरः । वुश्चरितादित्यत्रापि तद्वत् ॥

(आध्वर्यवाः सुगन्धुहनाविमन्त्राः]

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे ऋण्यजुर्वे-

दीपतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये प्रथमकाण्डे प्रथमप्रपाठके

द्वादशोऽनुवाकः ॥ १२ ॥

[अथ प्रथमाष्टके प्रथमप्रपाठके त्रयोदशोऽनुवाकः ।]

वार्जस्य मा प्रसवेनोद्ग्रामेणोद्ग्रभीत् ।

अथा सपत्ना* इन्द्रो मे निग्रामेणाधरा*
 अकः । उद्ग्रामं च निग्रामं च ब्रह्म देवा
 अवीवृधन् । अथा सपत्नानिन्द्राग्नी मे विपूची
 नान्व्यस्यताम् । वसुभ्यस्त्वा रुद्रेभ्यस्त्वाऽऽदि-
 त्येभ्यस्त्वाऽऽक* रिहाणा वियन्तु वयः । प्रजां
 योनिं मा निर्मृक्षमा प्यायन्तामाप ओषधयो
 मरुतां पृथतयः स्थ दिवम् (१) गच्छ ततो
 नो वृष्टिमेरय । आयुष्या अग्नेऽस्वायुर्मे पाहि
 षक्षुष्या अग्नेऽसि चक्षुर्मे पाहि ध्रुवाऽसि यं
 परिधिं पर्यधेद्या अग्ने देव पाणिभिर्वीयमाणः ।
 तं त एतमनु जोषं भरामि नेदेष त्वदपचेतयति
 यज्ञस्य पाथ उप समित* सः स्रावभागाः
 स्थेषा बृहन्तः प्रस्तरेषा वाहिषदश्च [२] देवा
 इमां वाचंमभि विश्वे गृणन्त आसद्यास्मिन्ध-
 हिषिं मादयध्वमग्नेर्वामपन्नगृहस्य सदसि साद-
 यामि सुम्रायं सुम्निनी सुम्ने मां धत्तं धुरि
 धुर्यो पातमग्नेऽक्वधायोऽशीततनो पाहि माऽथ
 दिवः पाहि प्रसित्यै पाहि कुरिष्ट्यै पाहि इर-
 ग्रन्थै पाहि दुश्श्रिताद्विषं नः पितुं ऋणु

(आध्वर्यवाः सुग्व्यूहनादिमन्त्राः)

सुपदा योनि* स्वाहा देवां गातुविदो गातुं
वित्त्वा गातुभित मनसस्रुपत इमं नो देष देवेषु
यज्ञ* स्वाहा वाचि स्वाहा वाते धाः (३) ॥

(दिवै च वित्त्वा गातुं त्रयोदश च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां प्रथमाष्टके
प्रथमप्रपाठके त्रयोदशोऽनुवाकः ॥ १३ ॥

(अथ प्रथमकाण्डे प्रथमप्रपाठके त्रयोदशोऽनुवाकः) ।

द्वादशोऽनुवाक आधारावुकौ । अथ पञ्च प्रयाजाः । द्वावाज्यभागौ । त्रयः प्रधानयागाः । एकः खिष्टकृत् । इडाभागभक्षणम् । त्रयोऽनुयाजा इत्येतावेद-
पुष्टातव्यम् । तन्मन्त्रास्तु हौत्रत्वादध्वर्युकाण्ड एतस्मिन्नाऽऽम्नावाः । उपरितनास्तु
सुग्व्यूहनादिमन्त्रा आध्वर्यवत्वादिह त्रयोदशोऽनुवाक आम्नायन्ते ।

वाजस्येति । कल्पः—“ अथोदङ्घ्र्युः प्रत्याक्रम्य यथायतनं सूचौ
सादयित्वा वाजवतीभ्यां सूचौ व्यूहति वाजस्य मा प्रसवेनोद्ग्राभेणोद्ग्राभीदिति
दक्षिणेन जुहुमुत्गृह्णात्यथा सपत्ना १ इन्द्रो मे निग्राभेणाधरा २ अकरिति सव्येनो-
पभूतं निगृह्णात्युद्ग्राभं च निग्राभं च ब्रह्म देवा अवीवृधञ्जिति प्रार्चीं जुहुमुत्गृह्णात्यथा
सपत्नानिन्द्राग्नी मे विषुचीनान्व्यस्यतापिति प्रतीचीमुपभूतं प्रत्यूहति ” इति ।

अनस्य प्रसवहेतुना मुष्ट्या जुह्वा ऊर्ध्वग्रहणेनेतो मासूर्ध्वमग्रहीत् । अथो-
पभूतो नीचग्रहणेन मम वैरिणो निकृष्टान्कृद्धानकरोत् । परं ब्रह्म देवाश्च मयो-
त्कर्षं वैरिणो निकर्षं च वर्धितवन्तः । अथेन्द्राग्नी मम सपत्नान्विष्वग्गतपः स्व-
स्थामग्रष्टा यथा भवन्ति तथा विशेषेण प्रवर्तयेताम् । एतन्मन्त्रव्याख्यानान्तात्पूर्ववि-
डाभक्षणादिकं विधीयते । तस्य सुग्व्यूहनात्प्रागनुष्ठेयत्वात् । तत्रेडाभागस्य पुरो-
डाशादपच्छेदं विधत्ते—“ धिष्ण्या वा एते न्युप्यन्ते । यद्महा । यजोता ।
यदध्वर्युः । यदग्नीत् । यद्यजमानः । तान्यदन्तरेयात् । यजमानस्य प्राणान्संकर्षे-
त् । प्रमायुकः स्यात् । पुरोडाशमपगृह्य संवरत्यध्वर्युः । यजमानायैव तज्जोक्
शिश्यति । नास्य प्राणान्संकर्षति । न प्रमायुको भवति ” [मै० का० ३ प्र०

१ स. “वदङ्घ्र्युः” । २ स. “भं चेति जुहुमुत्गृह्णाति निग्राभं चेत्युपभूतं न” ।

(आध्वर्यवाः सुगन्धूहनादिमन्त्राः)

३ अ० ८] इति । धिष्णिष्यनामकाः केचन देवाः सोमरक्षकाः । तथा च श्रूयते—“ धिष्णिष्या वा अमुष्मिन्नोके सोममक्षरन् ” इति । ते च धिष्णिष्याः सोमभागे वेदिकासदृशा मृन्मेषा आम्नायन्ते । “ चान्वालाद्धिष्णियानुपवपति ” इति श्रुतेः । तेषां च धिष्णिष्यानामतिक्रमणं तत्रैव निधिद्धम्—“ प्राणा वा एते यद्धिष्णिष्या यदध्वर्युः प्रत्यङ्ग्धिष्णियानतिसर्पेत्प्राणान्तसंकर्षेत् ” इति । तद्दद्यात्पीडाभागभक्षणाय वेद्या उत्तरभागे स्थितानां ब्रह्मादीनां मध्ये संचारे प्राणापहारं बाधकमुपन्यस्य तत्पारिहाराय भक्ष्यं पुरोडाशभागमपच्छिद्य वेभ्यः प्रदानाय हस्ते धृत्वा संचरेदिति विधीयते । तेन यज्ञविघ्नाभावाद्यजमानस्य स्वर्गं लोकमवशेषयति । इह लोकेऽपि प्राणबाधो न भवति । अत्र सूत्रम्—“ इडापार्श्वे उपस्तीर्य सर्वेभ्यो हविर्भ्य इडामवद्यति ” इति । अवान्तरेडां विधत्ते—“ पुरस्तात्प्रत्यङ्गङ्कासीनः । इडाया इडामादधाति । हस्त्याः होत्रे । पशवो वा इडा । पशवः पुरुषः । पशुष्वेव पशून्प्रतिष्ठापयति । इडायै वा एषा प्रजातिः । तां प्रजातिं यजमानोऽनु प्रजायते ” [ब्रा० का० ३ प्र० ३ अ० ८] इति । पाञ्चस्थिताया इडायाः पूर्वभागे प्रत्यङ्गमुख उपविश्य सर्वसाधारण्या इडायाः सकाशाद्धोत्रे विभज्य प्रदातुं तद्धस्तयोभ्यामल्पापिडामवदाथ होतुहस्त आदध्यात् । “ गौर्वा अस्थै शरीरम् ” इतीडाभिमानिदेवतास्त्वश्रवणात्प्रशुत्वम् । नरमेधे पुरुषस्याऽऽलभ्यत्वात्सोऽपि पशुः । महत्या इडाया एषाऽवान्तरेडा प्रजाया । ततो यजमानस्य प्रजा भवति । अत्र सूत्रम्—“ पुरस्तात्प्रत्यङ्गङ्कासीन इडाया होतुहस्तेऽवान्तरेडामवद्यति ” इति । होतुः प्रदेक्षिन्या ह्ययोः पर्वणोराज्येनाञ्जनं विधत्ते—“ द्विरङ्गुलाधनाक्ते पर्वणोः । द्विपाद्यजमानः प्रतिष्ठित्यै ” [ब्रा० का० ३ प्र० ३ अ० ८] इति । द्वाभ्यां पादाभ्यां स्थैर्येणावस्थानं प्रतिष्ठितिः । अवान्तरेडार्यां प्रकारविशेषं विधत्ते—“ सकृदुपस्तुणाति । द्विरादधाति । सकृदभिधारयति । चतुःसंपद्यते । चत्वारि वै पशोः प्रतिष्ठानानि । सावानेव पशुः । तमुपह्वयते ” [ब्रा० का० ३ प्र० ३ अ० ८] इति । प्रतिष्ठानं पादः । अनेन चतुरवत्तेन तं चतुष्पादं पशुमुपह्वयते । इडाभागभक्षणायानुज्ञापितवान्भवति । अत्र चतुरवत्तं पुरोडाशभागं हीना हस्ते धृत्वा भक्षणानुज्ञार्थं हौत्रकाण्डे पठितमनुवाकमुपहृतं रथंतरमित्वादि पठेत् । तन्मध्येऽध्वर्युर्यजमानश्च प्रत्युपह्ववानरूपं मन्त्रान्तरं पठेत् ।

(आध्वर्यवाः सुगन्धुहनादिमन्त्राः)

तदिदं विधत्ते—“ मुखमिव प्रयुपह्वयते । संमुखानेव पशूनुपह्वयते ” [ब्रा० का० ३ प्र० ३ अ० ८] इति । होतुर्मुखमेवाभिवीक्ष्य पठेदित्यर्थः । अध्वर्यु-
यजमानयोर्होतृहस्तमतेडास्पर्शनं विधत्ते—“ पशवो वा इडा । तस्मात्साऽन्वारभ्या ।
अध्वर्युणा च यजमानेन च ” [ब्रा० का० ३ प्र० ३ अ० ८] इति ।
पाठचं मन्त्रान्तरमुत्पादयति—“ उपहृतः पशुमानसान्तात्याह । उप ह्येनौ ह्वयते
होता । इडायै देवतानामुपह्वये ” [ब्रा० का० ३ प्र० ३ अ० ८] इति ।
अहमध्वर्युर्देवैरनुज्ञातस्तत इडामक्षणेन पशुमान्भवानि । यजमानेऽप्येवं योग्यम् ।
कस्मिन्कालेऽयं मन्त्रपाठः । इडार्थं देवतानामनुज्ञापने होत्रा क्रियमाणे
सति तन्मध्ये एनाध्वर्युयजमानौ यदोपह्वयते तदा पठेत् । दैव्या अध्वर्यव
उपहृता उपहृतोऽयं यजमान इति मन्त्रावयवाम्यामाम्भ्यां तयोरुपहवः । तदन-
न्तरं पठेदित्यर्थः । तद्देदनं प्रशंसति—“ उपहृतः पशुमान्भवति । य एवं वेद ”
[ब्रा० का० ३ प्र० ३ अ० ८] इति । अवान्तरेडाया अवदानं
तदुपाह्वानं च वाकमाणदेवतयोः पियमिति स्तौति—“ यां वै हस्त्यामिडामादधा-
ति । वाचः सा भागधेयम् । यामुपह्वयते । प्राणानां सा । वाचं चैव
प्राणाश्चावरुन्धे ” [ब्रा० का० ३ प्र० ३ अ० ८] इति । पुरोडाशस्य
बर्हिषि स्थापनं विधातुं प्रस्तौति—“ अथ वा एतस्युपहृतायामिडायाम् । पुरो-
डाशस्यैव बर्हिषो मीमांसा ” [ब्रा० का० ३ प्र० ३ अ० ८] इति ।
इडावदानानन्तरं होत्रा तस्यामिडायामुपहृतायां सत्यामवशिष्टस्य पुरोडाशस्यै-
तस्मिन्नेव काले बर्हिस्थापनसंबन्धिनी काचिन्मीमांसा भवति । किं पुरोडाशो
बर्हिषि स्थापनीयो न वेति । तत्र प्रयोजनाभावाद्स्थापनमिति प्राप्ते प्रयोजनं
देवतानां सभागत्वमिति मत्वा विधत्ते—“ यजमानं देवा अब्रुवन् । हविर्नो
निर्वपेति । नाहमभागो निर्वप्स्यामीत्यब्रवीत् । न मयाऽभागयाऽनुवक्ष्यथेति वाग्ब्र-
वीत् । नाहमभागा पुरोनुवाक्या भविष्यामीति पुरोनुवाक्या । नाहमभागा याज्या
भविष्यामीति याज्या । न मयाऽभागेन वषट्करिष्यथेति वषट्कारः । यज-
मानभागं निधाय पुरोडाशं बर्हिषद् करोति । तानेव तद्भागिनः करोति ”
[ब्रा० का० ३ प्र० ३ अ० ८] इति । यजमानवागाद्यभिमानीदेवता भाग-
रहिताः स्वस्वव्यापारं न कुर्वन्ति । ततो यजमानस्यैकं पुरोडाशभागं पृथङ्नि-
धायवशिष्टं पुरोडाशं बर्हिषि स्थापयेत् । तेन स्थापनमात्रेण वयं भागिन इति
देवानां तुष्टिर्भवति । स्थापितस्य विभागं विधत्ते—“ चतुर्धा करोति । चतस्रो

दिशः । दिक्ष्वेव प्रतितिष्ठति ” [ब्रा० का० ३ प्र० ३ अ० ८] इति । पुनः पूर्वविधिमनूद्य प्रशंसति—“ बर्हिषदं करोति । यजमानो वै पुरोडाशः । प्रजा बर्हिः । यजमानमेव प्रजासु प्रतिष्ठापयति । तस्मादस्थनाऽन्याः प्रजाः प्रतितिष्ठन्ति । मांसेनान्याः ” [ब्रा० का० ३ प्र० ३ अ० ८] इति । यस्मात्कठिनस्य बर्हिषि स्थापितस्य पुरोडाशस्य मुदुनो बर्हिषश्च संयोगस्तस्मात्कृशदेहाः काश्चित्कठिनेनास्थना प्रतितिष्ठन्ति स्थूलकायास्तु मांसेन । प्रकारान्तरेण तमेव विधिं प्रशंसन्ति—“ अथो खल्वाहुः । दक्षिणा वा एता हविर्यस्यान्तर्वेद्य-वरुध्यन्ते । यत्पुरोडाशं बर्हिषदं करोति ” [ब्रा० का० ३ प्र० ३ अ० ८] इति । पुरोडाशहविष्को हविर्यज्ञः । तस्य बर्हिषि पुरोडाशस्थापनं यत्, एता-स्त्वृत्विषां वेदिमध्ये दक्षिणा एवावरुद्धाः । विष्वन्तरमनूद्य प्रशंसति—“ चतुर्धा करोति । चत्वारो ह्येते हविर्यज्ञस्यर्त्विजः । ब्रह्मा होताऽध्वर्युरग्नीत् ” [ब्रा० का० ३ प्र० ३ अ० ८] इति । तत्तद्भागस्य निर्देशं विधत्ते—“ तपभिमृशेत् । इदं ब्रह्मणः । इदं होतुः । इदमध्वर्योः । इदमग्नीध इति । यथैवाद्ः सौम्येऽध्वरे । आदेशमृत्विग्भ्यो दक्षिणा नीयन्ते । तादृगेव तत् ” [ब्रा० का० ३ प्र० ३ अ० ८] इति । यथा सोमयागे माध्यदिनसवने दक्षिणार्थानि ब्रह्म्याणि वेद्यां कृष्णाजिने प्रसार्येदमस्येदमस्येत्यादिश्य दक्षिणा नीयन्ते तद्वदिदं निर्देशनं ब्रह्मव्यम् । निर्दिष्टानां भागानां यौगपद्यनिवारणाय क्रमं विधत्ते—“अग्नीधे प्रथमामाऽऽदधाति । अग्निमुखा सृष्टिः । अग्निमुखामेवर्द्धि यजमान कञ्चोति ” [ब्रा० का० ३ प्र० ३ अ० ८] इति । अग्निः कृत्स्नयागहेतुत्वात्समृद्धि-हेतुः । तमग्निमिन्ध इत्यग्नीत् । ततोऽस्य प्राथम्यं युक्तम् । आग्नीधरस्य हस्ते भागाधानप्रकारं विधत्ते—“ सलदुपस्तीर्य द्विरादधत् । उपस्तीर्य द्विरभिघारयति । पद् संपद्यन्ते । पद् वा कृतवः । कतूनेव पीणाति ” [ब्रा० का० ३ प्र० ३ अ० ८] इति । अस्य विधेस्तात्पर्यं बौधायन एकप्रकारेणाऽऽह—“ उपहूतायामि-डायामग्नीध आदधाति पद्बत्तमुपस्तृणात्वाद्घातयभिघारयति ” इति । आप-स्तम्बस्त्वन्यथा ब्रूते—“ द्विरुपस्तृणाति । द्विरादधाति । द्विरभिघारयति ” इति । विधत्ते—“ वेदेन ब्रह्मणे ब्रह्मभार्गं परिहरति । प्राजापश्यो वै वेदः । प्राजापत्यो ब्रह्मा । सविता यज्ञस्य मसूत्यै ” [ब्रा० का० ३ प्र० ३ अ० ८] इति । परिहारः प्रदानम् । यथा प्रजापतिरन्तर्धामितया भेरक एवं

(आध्वर्यवा सूच्युहनादिमन्त्राः)

ब्रह्माऽपि तदा तदाऽनुज्ञया यज्ञस्य प्रवर्तक इति ब्रह्मणः प्राजापत्यत्वम् । वेद-
व्यतिरिक्तसाधनेन येन केनापि प्रकान्तप्रायेण भागान्तरं देयमित्याह—“ अथ
काममन्थेन ” [ब्रा० का० ३ प्र० ३ अ० ८] इति । होतुर्व्रतानन्तर्यं
विधत्ते—“ ततो होत्रे । मध्यं वा एतद्यज्ञस्य । यज्जोता । मध्यत एव यज्ञं
प्रीणाति ” [ब्रा० का० ३ प्र० ३ अ० ८] इति । सामिधेनीरारभ्योप-
रिष्ठादेव होतुर्व्यापाराद्यज्ञमध्यत्वम् । अध्वर्योर्होत्रानन्तर्यं विधत्ते—“ अथाध्व-
र्यवे । प्रतिष्ठा वा एषा यज्ञस्य । यदध्वर्युः ” [ब्रा० का० ३ प्र० ३ अ०
८] इति । प्रतिष्ठा समाप्तिः । समिष्टयजुर्होमपर्यन्तं यज्ञमध्वर्युः समापयति ।
आग्नीध्रमारभ्याध्वर्युपर्यन्तं क्रममन्वाहार्यादिदक्षिणायापतिदिशति—“ तस्मान्ध-
विर्यज्ञस्यैतामेवाऽऽवृतमनु । अन्या दक्षिणा नीयन्ते । यज्ञस्य प्रतिष्ठित्यै ”
[ब्रा० का० ३ प्र० ३ अ० ८] इति । आवृत्तकारः । आग्नीध्रं प्रति पेषमुत्पा-
दयति—“ अग्निपद्मीत्सकृतसकृतसंमुद्गीत्याह । पराङ्घ्रि व ह्येतर्हि यज्ञः ”
[ब्रा० का० ३ प्र० ३ अ० ८] इति । वीप्सया परिधिसंमार्जनमपि लभ्यते ।
अस्मिन्काले समाप्तप्रायश्वाद्यज्ञः पराङ्घ्रिमुख इव वर्तते । ततः सकृतसंमार्जनं
पर्याप्तम् । अथ होतारं प्रत्यस्ति कथिरपेषमन्त्रः—“ इषिता दैव्या होतारो
भद्रवाच्याय प्रेषितो मानुषः सूक्तवाकाय सूक्ता ब्रूहि ” इति । भद्रं फलं
तस्य वाच्यं यत्नं तदर्थमग्निर्होतृत्यादिभ्रुतिसिद्ध्या दैव्या होतारः परमधरेण
प्रेषिताः । हृदं घावापृथिवी भद्रमभूदित्याद्यनुवाकः सकं तस्य वाको वचनं
तदर्थं मानुषो होवा प्रेषितः । अतो हे होतस्त्वं तत्सूक्तं ब्रूहि । तस्मिन् मन्त्र-
मुत्पाद्य सत्रेषितपदस्य भद्रवाच्यायेति पदस्य च तात्पर्यं व्याचष्टे—“ इषिता
दैव्या होतार इत्याह । इषितस् हि कर्म क्रियते । भद्रवाच्याय प्रेषितो
मानुषः सूक्तवाकाय सूक्ता ब्रूहीत्याह । आशिषमेवैतामाशास्ते ”
[ब्रा० का० ३ प्र० ३ अ० ८] इति । अस्ति होतारं प्रत्यपरः पेषमन्त्रः—
“ स्वगा दैव्या होतुभ्यः स्वस्तिर्मानुषेभ्यः शंयोर्ब्रूहि ” इति । दैव्यानां होतृणा-
मर्थं यज्ञः स्वाधीनो मानुषेभ्यो होतुभ्यः स्वस्त्यस्तु । हे होतस्त्वं शंयुदेवस्य
संवन्धिनं तच्छंयोरानुष्ठीयस्व इत्यनुवाकं ब्रूहि । अस्मिन्मन्त्रे स्वगाशब्दस्वस्ति-
शब्दशंयुशब्दानामभिप्रायं क्रमेण दर्शयति—“ स्वगा दैव्या होतुभ्य इत्याह ।
यज्ञमेव तत्स्वगा करोति । स्वस्तिर्मानुषेभ्य इत्याह । आशिषमेवैतामाशास्ते ।

[आध्वर्यवाः सुगन्धूहनादिमन्त्राः)

शंयोर्ब्रूहीत्याह । शंयुमेव बार्हस्पत्यं मामधेयेन समर्धयति ” [ब्रा० का० ३ म० ३ अ० ८] इति । शंयुर्ब्रूहस्पतेः पुत्रः । इत्यभिद्राभागाद्यनुष्ठानं विधायान्-
स्मिन्काण्डे आम्नाताभ्यां वाजस्य भेदेताभ्यामुग्ध्यां सुगन्धूहनं विधत्ते—“ अय
सुचावनुष्टुग्ध्यां वाजवतीभ्यां व्यूहति । प्रतिष्ठा वा अनुष्टुक् । अर्धं वाजः
प्रतिष्ठिरथै । अम्नाद्यस्यावरुद्धचै ” [ब्रा० का० ३ म० ३ अ० ९] इति ।
चतुर्भिः पादैर्गवादीनां प्रतिष्ठितत्वात्तद्वदनुष्टुभः प्रतिष्ठाहेतुत्वम् । वाजशब्दस्या-
न्स्वाचित्वात्तद्वत्यावृत्तावत्तुं योग्यस्यान्स्यावरोधाय भवतः । सामान्याका-
रेण विहितं सुगन्धूहनं विश्रवाकारेण विशदयति—“ पार्ची जुहूगृहति । जाता-
नेव धातृव्यान्पणुदते । मतीचीशुपभृत्तम् । अनिष्ठमाणानेव प्रतिनुदते । स
विषुच एवापोह्य स्रग्न्यान्यजमानः । अस्मिन्नोके पतितिष्ठति ” [ब्रा० का०
३ म० ३ अ० ९] इति । वैरिणः परस्परवियुक्ता विविधदिक्कलायिता एव
यथा भवन्ति तथा तानपोह्य पतितिष्ठति । वाजवतीभ्यामिति द्विवचनार्थमनूय
प्रशंसति—“ द्वाभ्याम् । द्विप्रतिष्ठो हि ” [ब्रा० का० ३ म० ३ अ० ९]
इति । द्वाभ्यां पादाभ्यां प्रतिष्ठा यस्यासौ द्विप्रतिष्ठः ।

वसुभ्य इति । कल्पः—“ जुह्वा परिधीननक्ति वसुभ्यस्त्वेति मध्यमं, रुद्रे-
भ्यस्त्वेति दक्षिणम्, आदित्येभ्यस्त्वेत्युत्तरम् ” इति ।

निष्वप्यनज्जीत्यभ्याहारः । स्पष्टार्थतां दर्शयति—वसुभ्यस्त्वा रुद्रेभ्यस्त्वाऽऽ-
दित्येभ्यस्त्वेत्याह । यथायजुरेवैतत् ” [ब्रा० का० ३ म० ३ अ० ९]
इति ।

अक्तमिति । बौधायनः—“ सुक्षु प्रस्तरमनक्त्यक्तः रिहाणा इति जुह्वा-
मग्नाणि, विषन्तु वय इत्युपभृति मध्यानि, प्रजां योर्नि मा निर्मुक्षमिति ध्रुवायां
मूळानि ” इति ।

आपस्तम्बस्त्वाद्यद्वितीयमन्त्रावेकीकृत्याऽऽह—“ अक्तः रिहाणा विषन्तु वय
इति जुह्वामग्नां, प्रजां योर्नि मा निर्मुक्षमित्युपभृति मध्यमा प्यायन्तापप ओषधय
इति ध्रुवायां मूलम् ” इति ।

पक्षिण आज्येनाक्तं प्रस्तराग्नां ऐलिहाना विविधं मार्गं गच्छन्तु । अहं तु
प्रजां तत्कारणं च मा विनाशयामि । आज्यरूपा आपः प्रस्तरमूलरूपा ओष-
धीराप्याययन्तु । विधत्ते—“ सुक्षु प्रस्तरमनक्ति । इमे वै लोकाः सुचः ।
यजमानः प्रस्तरः । यजमानमेव तेषसाऽनक्ति । तेषाऽनक्ति । वय इमे लोकाः ।

[आध्वर्यवाः सुगन्धनादिमन्त्राः]

एभ्य एवैनं लोकेभ्योऽनक्ति । अभिपूर्वमनक्ति । अभिपूर्वमेव यजमानं तेज-
साऽनक्ति ” [ब्रा० का० ३ प्र० ३ अ० ९] इति । अभिमुखमंत्रं पूर्वं यथा
भवति तथा मस्तरमञ्ज्यात् । यजमानोऽपि मुख एव समासु वक्तृत्वेन तेजस्वी
भवति । मन्त्रगतस्याक्तशब्दस्याभिप्रायमाह—“ अक्तं रिहाणा इत्याह ।
तेजो वा आज्यम् । यजमानः मस्तरः । यजमानमेव तेजसाऽनक्ति ” [ब्रा०
का० ३ प्र० ३ अ० ९] इति । विशब्दसूचितं दर्शयति—“ विथन्तु वय
इत्याह । वय एवैनं कृत्वा । सुवर्गं लोकं गमयति ” [ब्रा० का० ३ प्र० ३
अ० ९] इति । मन्त्रे प्रथमाबहुवचनान्तो विशब्दः पक्षिवाची ब्राह्मणे तु
द्वितीयैकवचनान्तो वयःशब्दः । या निर्मुक्षमित्येतस्याभिप्रायमाह—पर्जां वोर्नि मा
निर्मुक्षमित्याह । मजाथै गोपीथाय ” [ब्रा० का० ३ प्र० ३ अ० ९]
इति । ओषधय इत्यत्र द्वितीया विवक्षितेत्याह—“ आ प्यायन्तामाप ओष-
धय इत्याह । आप एवौषधीराप्याययति ” [ब्रा० का० ३ प्र० ३ अ० ९]
इति । अत्र बहुवचनं द्रष्टव्यम् ।

आप्यायन्तामिति । बोधायनः—“ तम्परीष प्रहरति नारयञ्चं प्रहरति न
पुरस्तात्प्रत्यस्थति न प्रतिशृणाति न विष्वञ्चं विष्वोत्सूर्ध्वमुद्यौत्या प्यायन्तामाप
ओषधयो मरुतां पृषतयः स्थ दिवं गच्छ ततो नो वृष्टिभेरयेति ” इति ।

आपस्तम्बः—“ अनूच्यमाने सूक्तवाके मरुतां पृषतयः स्थेति सह शास्त्रया
मस्तरमाहवनीये प्रहरति ” इति ।

अत्र मस्तरमहती नात्यग्रमित्यादयो नियमविशेषाः । आहवनीयात्ययः
मस्तराग्रस्य न कार्यः । मस्तरस्य पुरस्तादन्यात्किमपि न प्रक्षिपेत् । दर्भस्य
कस्याचिच्छेदरूपा हिंसा न कार्या । दर्भाणां परस्परवियोगो न कार्यः । किंतु
कृत्वां मस्तरमुद्यच्छेत् । आपस्तम्बस्य तु मरुतामिति मस्तरमन्त्रादिः । सह
शास्त्रया वत्सापाकरणहेतुभूतया । हे मस्तरावयवा दर्भां यूयं वायुपेरितवृष्टिजन्य-
तया वायूनां विन्दवः स्थ । हे मस्तर त्वं दिवं गत्वा वृष्टिं भेरय । व्याचष्टे—
“ मरुतां पृषतयः स्थेत्याह । मरुतो वै वृष्ट्या ईशते । वृष्टिमेवावरुन्धे । दिवं
गच्छ ततो नो वृष्टिभेरयेत्याह । वृष्टिर्वै द्यौः । वृष्टिमेवावरुन्धे । ” [ब्रा० का०
३ प्र० ३ अ० ९] इति ।

[आध्वर्यवाः सुग्व्यूहनादिमन्त्राः]

आयुष्पा इति । कल्पः—“अथोपोत्थायाऽऽह्वनीयमुपातिष्ठवे—आयुष्पा अग्नेऽस्यायुर्मे पाहि चक्षुष्पा अग्नेऽसि चक्षुर्मे पाहीति ” इति ।

आयुश्चक्षुषोः पालनीयतां दर्शयति—“यावद्वा अध्वर्युः प्रस्तरं महरति । तावदस्याऽऽयुर्मीयते । आयुष्पा अग्नेऽस्यायुर्मे पाहीत्याह । आयुरेवाऽऽत्मन्वते । यावद्वा अध्वर्युः प्रस्तरं महरति । तावदस्य चक्षुर्मीयते । चक्षुष्पा अग्नेऽसि चक्षुर्मे पाहीत्याह । चक्षुरेवाऽऽत्मन्वते ” [ब्रा० का० ३ प्र० ३ अ० ९] इति ध्रुवेति । कल्पः—“ध्रुवाऽऽसीत्यन्तर्वेदि पृथिवीमपिमुशति ” इति ।

व्याचष्टे—“ध्रुवाऽऽसीत्याह प्रतिष्ठित्यै” [ब्रा० का० ३ प्र० ३ अ० ९] इति ।

यं परिधिमिति । कल्पः—“मध्यमं परिधिमनुमहरति यं परिधिं पर्यधत्था अग्ने देव षणिभिर्वीयमाणः । तं त एतमनु जोषं भरामि नेदेष । त्वदपचेतयाता इत्यथेतरावुपसमस्यति । यज्ञस्य पाथ उपसमितामिति ” इति ।

मो अग्ने देव स्तुतिभिः प्राप्यमाणस्त्वं स्वयं यं मध्यमपरिधिं पश्चिमे मागे स्थापितवानासि । तवानुकूलतया प्रियं तमेतं परिधिं त्वयि भरामि । एष त्वत्तोऽपरको नैव । हे दक्षिणोत्तरपरिधी यज्ञस्य फलरूपमर्थं युवामुपसंप्राप्नुतम् । पर्यधत्था इत्येतत्सत्यमित्याह—“यं परिधिं पर्यधत्था इत्याह । यथायजुरेवैतत् ” [ब्रा० का० ३ प्र० ३ अ० ९] इति । परिधावग्नेः प्रीत्युत्पादनायाशिसंबोधनमित्याह—“अग्ने देव षणिभिर्वीयमाण इत्याह । अग्नय एवैनं जुष्टं करोति” [ब्रा० का० ३ प्र० ३ अ० ९] इति । अनुशब्देन शातीनामनुरक्तत्वं सूच्यत इत्याह—“तं त एतमनु जोषं भरामीत्याह । सजातानेवास्या अनुकान्करोति ” [ब्रा० का० ३ प्र० ३ अ० ९] इति । अपरागनिषेध आनुकूल्यार्थे इत्याह—“नेदेष त्वदपचेतयाता इत्याहानुरूपात्यै ” [ब्रा० का० ३ प्र० ३ अ० ९] इति । अनेकयोः परिधयोः सह कथनं बहुविध्यानुकूल्यायेत्याह—“यज्ञस्य पाथ उपसमितमित्याह । भूपानमेवोपैति [ब्रा० का० ३ प्र० ३ अ० ९] इति । विधत्ते—परिधीन्महरति । यज्ञस्य समिष्ट्यै ” [ब्रा० का० ३ प्र० ३ अ० ९] इति । समिष्टिः संपूर्तिः ।

संस्त्रावेति । कल्पः—“अथैनान्संस्त्रावेणाभिजुहोति जुह्वामुपभृतं संस्त्रावयति संस्त्रावभागाः स्थेषा नुहन्तः प्रस्तरेष्ठा बर्हिषदश्च देवा इमां वाचमभि विश्वे गुणन्त आसद्यास्मिन्बर्हिषि मादयध्वमिति ” इति ।

[आध्वर्यवाः सुगव्यूहनादिमन्वाः]

हे विश्वे देवा यूयं संस्त्रावभागाः स्थ । जुहुपभृद्भ्यां सिञ्चमान आन्व-
शेषः संस्त्रावः । स एव भागो येषां ते संस्त्रावभागाः । कीदृशा देवास्तं भागं
लब्धुमिच्छावन्तो बृहन्तो महान्तः सर्वैराराधनीयाः । तत्र केषिरमस्तरमुष्टौ वि-
ष्टन्ति । अन्ये त्वास्तीर्णो बर्हिषि सीदन्ति । अस्माभिः क्रियामाणाभिर्मा स्तुतिम-
भिर्वीक्ष्य समीचीनेयमिति शृण्वन्तो यूयमस्मिन्धज्ञ उपविश्य हृष्टा भवत । विधत्ते—
“सुचौ संमस्त्रावयति । यदेव तत्र क्रूरम् । दत्तेन समयति । जुह्नामुपभूतम् ।
यजमानदेवत्या वै जुहुः । ज्ञातृव्यदेवत्वोपभूत् । यजमानामैव ज्ञातृव्यमुपास्ति
करोति ” [ब्रा० का० ३ प्र० ३ अ० ९] इति । व्याचष्टे—“संस्त्रावभागाः स्थे-
त्याह । वसवो वै रुद्रा आदित्याः संस्त्रावभागाः । येषां तद्भागधेयम् । तानेव
तेन प्रीणाति ” [ब्रा० का० ३ प्र० ३ अ० ९] इति । अस्मिन्मन्त्रे देवता-
संबन्धमृचश्छन्दोविशेषं च प्रशंसति—“वैश्वदेव्यर्चा । एते हि विश्वे देवाः । निष्टु-
ग्भवति । इन्द्रियं वै विष्टुक् । इन्द्रियमेव यजमाने दधाति ” [ब्रा० का० ३
प्र० ३ अ० ९] इति । एते वस्वादिरूपाः ।

अग्नेरिति । चौधासनः—अथ मक्षिणमावृत्य मत्यङ्कामृत्य धुरि
सुचौ विमुञ्चत्यग्नेर्वापन्नगृहस्य सदासि सादयामि सुम्नाय सुम्निनी सुम्ने मा
धत्तं धुरि धुर्यौ पातमिति ” इति ।

हे जुहुपभृतौ युवामविनधरगृहस्य पृथिव्यभिपानिनो वद्वेः स्थाने शकटरूपे
यजमानस्य सुखाय स्थापयामि । हे सुखवत्यौ सुखे मां स्थापयतं यज्ञमारवा-
हिनावेतौ दंपती रक्षतम् । यथोक्तं मन्त्रार्थे वर्णयति—“अग्नेर्वापन्नगृहस्य
सदासि सादयामीत्याह । इयं वा अभिरपन्नगृहः । अस्या एवैने सदने
सादयति । सुम्नाय सुम्निनी सुम्ने मा धत्तमित्याह । प्रजा वै पशवः सुम्नम् ।
प्रजामिव पशूनात्मन्धत्ते । धुरि धुर्यौ पातमित्याह । ज्ञायापत्वोर्गोपीधाय ”
[ब्रा० का० ३ प्र० ३ अ० ९] इति । अत्राऽऽपस्तम्बो मन्त्रभेदमाभित्याग्ने-
र्वामिति शकटस्य पूर्वभागे सुचौ सादयित्वा धुरि धुर्यामिति मुग्धुरोः मोहेदिति
मन्यते ।

अस इति । कल्पः—अपरं चतुर्गृहीतं गृहीत्वाऽन्वाहार्यपचन एवेष्मप्रज-
नान्यभ्याधाय फलीकरणानोप्य फलीकरणाञ्जुहोत्यग्नेऽदभ्यायोऽशीततनो पाहि

[आध्वर्यावाः सृग्यूहनाविमन्त्राः]

भाऽथ दिवः पाहि प्रसित्यै पाहि दुरिष्ट्यै पाहि दुरश्रन्वै पाहि दुश्चरितादविषं
नः पितुं ऋणु सुषदा योनिं स्वाहेति ” इति ।

तण्डुलेषु गृहे क्रियमाणेष्वपनेषा मालिन्यांशाः फलीकरणाः । हेऽग्ने मां
दिवः पाहि द्युलोकवासिनो देवा मध्यपरार्धं यथा न गृह्णन्ति तथा कुरु ।
अदम्बायोऽर्हिसितजीवित । अशीततनो, उष्णशरीर, प्रसित्यै परुष्ठाऽऽन्धात्फल-
विधात्पाहि । दुरिष्ट्यै बुध्वाद्यथाशास्त्रानुष्ठानात्पाहि । दुरश्रन्वै यागाधिकार-
विरोधिदुष्टवस्तुभोजनात्पाहि । दुश्चरितान्निषिद्धाचरणात्पाहि । पितुमन्नमस्मदी-
यमाविषममृतं कुरु । सुषदा सुखोपवेशनेन निमित्तेन योनिं स्थानं कुरु । इदं
फलीकरणब्रह्मं तुभ्यं स्वाहा ह्युतमस्तु । मन्त्रव्याख्यानपूर्वकं होमं विधत्ते—
“अग्नेऽदम्बायोऽशीततनो इत्याह । यथामणुरैवैतत् । पाहि भाऽथ दिवः पाहि
प्रसित्यै पाहि दुरिष्ट्यै पाहि दुरश्रन्वै पाहि दुश्चरितादित्याह । आधिक्यमेवैता-
माशास्ते । अविषं नः पितुं ऋणु सुषदा योनिं स्वाहेतीध्मसंवृश्नान्यन्वाहार्य-
पचनेऽम्बाधाय फलीकरणहोमं जुहोति । अतिरिक्तानि वा इध्मसंवृश्नानि ।
अतिरिक्ताः फलीकरणाः । अतिरिक्तमाज्योच्छेषणम् । अतिरिक्त एवाति-
रिक्तं दधाति । अथो अतिरिक्तैर्नैवातिरिक्तमाप्स्वाऽवरुन्धे ” [ब्रा०
का० ३ प्र० ३ अ० ९] इति । इध्मे शास्त्रोक्तप्रमाणेन ऋद्धिने सति
तच्छेषकाष्ठानीध्मसंवृश्नानि । तानि दक्षिणाञ्चै प्रक्षिप्य तेषामुपरि जुहूगताज्ये
स्थापिताम्फलीकरणाञ्जुहुयात् । यज्ञोपयुक्तद्रव्यादधिकत्वमतिरिक्तत्वम् । अधि-
कद्रव्यहोमेनाधिकं फलं प्राप्य तत्स्वाधीनं करोतीत्यर्थः । इत्थं फलीकरणहोमे
निष्पन्ने सत्त्वनन्तरं पत्न्याः समीपे वेदप्राप्तनं विधातव्यम् । तद्विधौ बुद्धिस्थे
सति तत्प्रसङ्गाद्देवस्य प्रशंसकः कश्चिन्मन्त्र उपाद्यते । स च प्रदेशान्तरविषय-
तया विनियुज्यते—“ वेदिर्देवेभ्यो मिलायत । तां वेदेनान्वविन्दन् । वेदेन वेदिं
विविदुः पृथिवीम् । सा पपथे पृथिवी पार्थिवानि । गर्भं विभक्त्य भुवनेष्वन्तः ।
ततो यज्ञो जायते विश्वदानिरिति पुरस्तात्स्तम्भमण्डो वेदेन वेदिं संमाष्टर्चनु-
वित्यै । अथो षड्देवश्च वेदिश्च भवतः । मिथुनत्वाय प्रजात्यै ” [ब्रा०
का० ३ प्र० ३ अ० ९] इति । केनापि कारणेन देवेभ्यस्तिरोहितां
वेद्यभिमानिदेवतां वेदाभिमानिदेवतामुखेन देवा अलभन्त । तमेतं वेदस्य महि-
मानं वेदेनेत्यादिको मन्त्रः प्रकाशयति । अस्यायमर्थः—असुरैर्दत्तां पृथिवीं देवाः

(आध्वर्यावाः सृग्व्यूहनादिमन्त्राः)

पूर्वोत्तरभागाभ्यां संस्कृत्य वेदिमकुर्वन् । तां च वेदिं देवाः पुनर्वेदेनालभन्त । सा च वेदिः पृथिवीरूपा सती पार्थिवानि त्रीसादीनि विस्तारितवती । किंच सा पृथिवीदेवता सर्वेषु-भुवनेष्वन्तस्तदरान्त्यै(रे) गर्भं चिभर्ति । तस्माद्गर्भात्सर्वस्य फलस्य दौता यज्ञपुरुष उत्पन्न इति । अनेन मन्त्रेणऽष्टमानुवाकोक्तात्पुरोडाशनिष्पादनादूर्ध्वं नवमानुवाके वक्ष्यमाणात्सम्बन्धयजुर्हरणात्पुरस्ताद्गर्भमयेन वेदेन वेदिस्थानं समृष्यात् । तच्च वेदिस्थाभाय । किंच वेदेवेदिरूपं मिथुनं प्रजननाय भवति । प्रासङ्गिकं समाप्य प्रकृतमनुसरति—“ प्रजापतेर्वा एतानि श्मश्रूणि । यद्देदः । पत्निया चपस्थ आस्यति । मिथुनमेव करोति । विन्दते प्रजाम् ” [ब्रा० का० ३ प्र० ३ अ० ९] इति । पत्नीसमीपे प्रास्तस्य वेदस्य पुनरास्तरणं विधत्ते—“ वेदः होवाऽऽहवनीयात्स्तरणेति । यज्ञपेद तत्संदमोत्योत्तरस्माद्धर्मासान् । तः संततमुत्तरेऽर्धमास आलभते । तं काले काल आगते यजते ” [ब्रा० का० ३ प्र० ३ अ० ९] इति । वेदस्य मन्धनं विमुच्य गार्हपत्यमारभ्याऽऽहवनीयपर्धन्तास्तरणेनाऽऽगामिपर्वपर्यन्तं यज्ञः संततो भवति । पुनः पर्वण्यन्वाधानादिकं कृत्वा प्रतिपदि तं संततं यज्ञं कर्तुमारभते । एवं पुनः पुनस्तत्काले समागते सति यजत इत्यविच्छिन्नो यज्ञो भवति ।

देवा इति । बौधायनः—“ अथोत्थाय दक्षिणेन पदा वेदिमवकम्य ध्रुवया समिष्टयजुर्जुहोति देवा गातुविदो गातुं वित्वा गातुमित मनसस्पत इमं नो देव देवेषु यज्ञः स्वाहा वाचि स्वाहा वाते धाः स्वाहेति ” इति ।

आपस्तम्बः—“ देवा गातुविद इत्यन्तर्वेद्यूर्ध्वंस्तिष्ठन्ध्रुवया समिष्टयजुर्जुहोति मध्यमे स्वाहाकारे बर्हिरनुप्रहरति ” इति ।

अन्तेऽपि बौधायनेन स्वाहाकारस्याध्याहृतत्वात्तेनावशिष्टं सर्वं होतव्यमिति लभ्यते । जुहादीनि तु यजमानेन यावदायुः संभार्याणि । तमाहिताग्निपक्षिभिर्दहन्ति यज्ञपात्रैश्चेति शास्त्रान् । हे गातुविदो मार्गविदो देवाः पूर्वं यं गातुं मार्गं लब्ध्वा समागताः पुनः प्रतिनिवृत्य तं गातुं मार्गं गच्छत । हे मनसस्पते देव भवतोक्तेषु देवेष्विमं नो यज्ञं निधेहि । इदमाज्यं हुतमस्तु । सर्वक्रियाप्रवर्तके वायौ निधेहि । इदमाज्यं हुतमस्तु । वायुविषयेणानेन मन्त्रेण

१ क. ग. 'नि ब्रूयादी' । २ स. 'ति मध्यमे स्वाहाकारे बर्हिरनुप्रहरति दे' ।

३ स. संभार्या' । ४ क. ऊ. च. 'णि । तं यजमानं यज्ञपात्रैर्दहन्तीति ।

(आध्वर्यवाः सुगन्धूहनाविमन्त्राः)

यज्ञसमाप्तिमुपपादयति—“ ब्रह्मवादिनो वदन्ति । स त्वा अध्वर्युः स्यात् । यो यतो यज्ञं प्रयुङ्क्ते तदेनं प्रतिष्ठापयतीति । वाताद्वा अध्वर्युर्पज्ञं प्रङ्गयुक्ते । देवा गातुविदो गातुं विच्चा गातुमितेत्याह । यत एव यज्ञं प्रयुङ्क्ते । तदेनं प्रतिष्ठापयति । प्रतिविष्ठति प्रजया पशुभिर्यजमानः ” [ब्रा० का० ३ प्र० ३ अ० ९] इति । योऽध्वर्युर्यस्माद्देवाद्यज्ञमुपक्रमते तस्मिन्नेव देवे यदि यज्ञं समापयेत्तर्हि स एव मुख्योऽध्वर्युः स्यादिति ब्रह्मवादिनामुक्तिः । अत्राप्यध्वर्युः सर्वक्रियाप्रवर्तकाद्वापोरेव यज्ञमुपक्रमते । “ देवा गातुविदो गातुं यज्ञाय विन्दत । मनसस्पतिना देवेन वाताद्यज्ञः प्रयुज्यताम् ” इत्येतस्याच्छिद्रकाण्डगतस्य मन्त्रस्य ग्रथमं जपितत्वात् । अतः समाप्तावपि देवा गातुविद इत्येष वासुविषयो मन्त्रो युक्तः । यद्यप्येतावता प्रयोदशानुवाकोक्तानां मन्त्राणां व्याख्यानं समाप्तं तथाऽपि दशमानुवाके पत्नीसंनहनप्रसङ्गेन पत्नीविषयौ द्वौ मन्त्रावाप्तातौ । तदानीमनुष्ययोगाद्ब्राह्मणेन तौ तत्र न व्याख्यातौ । उपवेष्टयागार्थं मन्त्रोत्पत्तिरपि कर्तव्येति तदुभयमत्र व्याक्रियते । प्रथमं तावद्योक्त्रविमोक्तमन्त्रस्य पूर्वाहं व्याचष्टे—“ यो वा अयथादेवतं यज्ञमुपचरति । आ देवताभ्यो वृश्च्यते । पत्नीयान्भवति । यो यथादेवतम् । न देवताभ्य आवृश्च्यते । वत्सीयान्भवति । वारुणो वै पाशः । इमं वि ध्यामि वरुणस्य पाशमित्याह । वरुणपाशादेवैनां मुञ्चति । सवितृप्रसूतो यथादेवतम् । न देवताभ्य आवृश्च्यते । वत्सीयान्भवति ” [ब्रा० का० ३ प्र० ३ अ० १०] इति । योक्त्रपाशस्य वरुणो देवता, तद्वन्धस्य च सविता देवता । ततो वरुणस्य पाशं यमबन्धीत सविदेति पदाभ्यां यथादेवतं यज्ञोपचारात्न देवताभ्य आवृश्च्यते न विच्छिन्नो भवति । नापि द्रिद्रो भवति । सवितृप्रसूतो यथादेवतमुपचरतीति शेषः । तृतीयपादे पदार्थवाक्यार्थौ दर्शयति—“ धातुश्च योनौ सुकृतस्य लोक इत्याह । अग्निर्वै धाता । पुण्यं कर्म सुकृतस्य लोकः । अग्निरेवैनां धाता । पुण्ये कर्माणि सुकृतस्य लोके दधाति ” [ब्रा० का० ३ प्र० ३ अ० १०] इति । दुःस्वनाशाय सुखमाप्तये च चतुर्थपादेोक्तिरित्याह—“ स्थोनं मे सह पत्या करोमीत्याह । आत्मनश्च यथमानस्य चानात्यै संत्वाय ” [ब्रा० का० ३ प्र० ३ अ० १०] इति । पत्न्याः पूर्णप्राप्तविमोक्तार्थो यो मन्त्रस्त्वं व्याचष्टे—“ समायुषा सं प्रजयेत्याह । आशिषमेवैताभाशास्ते पूर्णप्राप्ते ” [ब्रा० का० ३ प्र० ३ अ०

(आध्वर्यवाः सुगन्धुहनादिमन्त्राः)

१०] इति । समानीयमान इति शेषः । मन्त्रगतं छन्दः प्रशंसति—“ अन्त-
तोऽनुष्टुभा चतुष्पद्वा एतच्छन्दः प्रतिष्ठितं पत्नियै पूर्णपात्रे भवति । अस्मिँल्लोके
प्रतिविष्टानीति । अस्मिन्नेव लोके प्रतिविष्टति ” (ब्रा० का० ३ प्र० ३ अ०
१०) इति । पत्नीकर्तव्यस्यावसाने विहितं यदिदं पूर्णपात्राभिमन्त्रणमनुष्टुभा
क्रियते तदिदं छन्दः पादचतुष्टयोपेतत्वाद्दौरिव प्रतिष्ठितं भवति । कास्मिन्विषये ।
पत्न्याः संबन्धिनि पूर्णपात्रे विषये । मन्त्रं जपन्त्याः कोऽभिप्रायः । इह लोके
प्रतिष्ठिता स्पामित्यभिप्रायः । तत्र मन्त्रासापथ्यास्ता प्रतिविष्टयेव । मकास्सरेण
प्रशंसति—“ अथो वाग्वा अनुष्टुक् । वाग्मिथुनम् । आपो रेतः मजननम् ।
एतस्माद्दे मिथुनाद्विद्योतमानः स्तनयन्वर्षति । रेतः सिञ्चन् । मजाः मजनयन् ”
[ब्रा० का० ३ प्र० ३ अ० १०] इति । न केवलमनुष्टुभश्छन्दोरूपत्वं
किंतु वाग्मपत्न्यमप्यस्ति । सा च वाग्मोपिच्छन्दोरूपेण पुरुषेण सह मिथुनं
संपद्यते । यास्तु पूर्णपात्रगता आपस्ताः मजोत्पात्तिसाधनं रेतः । एतस्मादेव
वागानुष्ठानगतामिथुनादुत्पन्न आदित्यपेरितो देवो वृष्टिद्वारेण मजोत्पत्तौ पर्य-
वस्यति ।

तथा च स्मर्यते—

“ अग्नौ प्रास्ताऽऽहुतिः सम्यगादित्यमुपतिष्ठते ।

आदित्याज्जायते वृष्टिर्वृष्टेरन्नं ततः मजाः ” इति ॥

विमुक्तयोक्त्रस्य पूर्णपात्रोदकस्य च सहकारः पश्या कर्तव्य इत्याह—“ यद्वै
यज्ञस्य जहणा मुष्यते । जहणा वै तस्य विमोकः । अग्निः शान्तिः । विमुक्तं
वा एतर्हि योक्त्रं ब्रह्मणा । आदायैनत्परनी सहाप जपगृह्णीते शान्त्यै ” [ब्रा०
का० ३ प्र० ३ अ० १०] इति । यथा मन्त्रेणोपाहितानां कपालानां मन्त्रे-
णैव विमोकः कर्तव्यस्तथा योक्त्रस्यापि योगविमोकवत्या रज्ज्वा कृतस्योपद्रव-
स्याग्निः शान्तिर्युक्ता । योक्त्रं चेदानीं मन्त्रेण मुक्तपतोऽञ्जलौ तद्योक्त्रमादाय तेन
सहापो गृह्णीयात् । तद्यहणायाऽऽनयनं विधत्ते—“ अञ्जलौ पूर्णपात्रमात्रयति ।
रेत एवास्यां प्रजां दधाति । मजया हि मनुष्यः पूर्णः ” [ब्रा० का० ३ प्र०
३ अ० १०] इति । शोभत इति शेषः । पूर्णपात्रोदकेन पत्न्या मुखमक्षा-
द्यनं विधत्ते—“ मुखं विमुष्टे । अवभृथस्त्वैव रूपं कृत्वोपिष्ठति ” [ब्रा० का०
३ प्र० ३ अ० १०] इति । अत्तिष्ठेदिति विधिः । अथोपवेशो मन्त्रेण परि-

त्यक्व्योऽतः मस्तौति—“परिवेषो वा एष वनस्पतीनाम् । यदुपवेशः ” [ब्रा० का० ३ प्र० ३ अ० ११] इति । पलाशशाखाभूले त्यक्तो भाग उपवेशः । स च सर्वेषां वनस्पतीनां परितो व्याप्नोति । वनस्पतिभिर्दुःसाध्यस्याङ्गारवियोजनतद्वक्त्रालोपधानादेरनेन कृतत्वात् । वेदनं प्रशंसति—“य एवं वेद । विन्दते परिवेषारम्” [ब्रा० का० ३ प्र० ३ अ० ११] इति । सेवकजनमित्यर्थः । मन्त्रोत्पादनपूर्वकमुपवेशत्यागं विधत्ते—“तमुत्करे । यं देवा मनुष्येषु । उपवेशमधारयन् । ये अस्मदपचेतसः । तानस्मभ्यमिहाऽऽकुरु । उपवेशोपविद्मि नः । मर्जा पुष्टिमथो धनम् । द्विपदो नश्चतुष्पदः । भ्रुवाननपमान्कुर्विति पुरस्तात्प्रत्यञ्जमुपगृहति । तस्मात्पुरस्तात्प्रत्यञ्जः शूद्रा अवस्यन्ति ” [ब्रा० का० ३ प्र० ३ अ० ११] इति । तमुत्कर उपगृहतीत्यन्वयः । यमित्यादिर्मन्त्रः । यं पलाशशाखाभूलभागं देवा मनुष्यसंबन्धयज्ञेषु कपालोपधानाद्यग्रकर्मकारिणमुपवेशमकल्पयन्, हे उपवेश स त्वं ये पुत्रभार्यादयोऽस्मत्तोऽपरकास्तानस्मदर्धमिहाऽऽनीयानुरक्ताः कुरु । हे उपवेशास्माकं समीपे प्रजादिकं विद्मि ध्याप्तं कुरु । मनुष्यान्पशून् चिरजीविनो वियोगराहिताश्च कुरु । अनेन मन्त्रेण तमुपवेशमुत्करे मृत्सन्ननादिरूपे तूणादित्यागस्थाने पूर्वभागे प्रत्यङ्मुखं गूढं कुर्यात् । यस्मादेवं तस्माल्लोकेऽप्युपवेशवत्कर्मकराः शूद्राः स्वाम्यभिमुक्ताः स्वामिनः पुरस्तात्सर्वदाऽवतिष्ठन्ते । निःशेषेण गूहनं विधत्ते—“स्थविमत उपगृहति । अपतिवादिन एवैनाकुरुते” । [ब्रा० का० ३ प्र० ३ अ० ११] इति । अग्रमुत्करे प्रवेश्य मूलं बहिर्नावशेषयेत् । किंतु स्थविष्ठान्मूलादारभ्य कृत्स्नं प्रवेशयेत् । तथा सत्येतान्मृत्यानप्रतिवादिन उक्तकारिणः कुरुते । अभिचाराय मन्त्रान्तरमुत्पादयितुं मस्तौति—“धृष्टिर्वा उपवेशः । शुचर्तो वज्रो ब्रह्मणा सःशिवः ” [ब्रा० का० ३ प्र० ३ अ० ११] । इति अयमुपवेशः स्वत एव धाष्ट्ययुक्तोऽत ऊर्ध्वं वह्निसंतापेन युक्तः । पुनरपि मन्त्रेण तीक्ष्णकृतत्वाद्ब्रह्मः संपन्नोऽभिव्यक्तयोग्यः । तत्र मन्त्रमुत्पाद्य विद्रियुङ्क्ते—“योपवेशे शुक् । साऽमुमृच्छतु यं द्विष्म इति । अध्यास्यै नाम गृह्य प्रहरति ” [ब्रा० का० ३ प्र० ३ अ० ११] इति । शुक्संतापः । अमुमित्यत्र यो द्वेष्यस्वस्य नाम गृहीत्वा तमुपवेशमग्नौ महेरेत् । पुनरप्यूर्वा त्रयमभिचारार्थमुत्पादयति—“निरमुं नुद ओकसः । सप्तो यः पृतन्यति । निर्वाध्येन हविषा । इन्द्र एषं पराशरीत्

(आध्वर्यवाः स्रुच्युहनादिभन्त्राः)

इहि तिस्रः परावतः । इहि पञ्चजनाः अति । इहि तिस्रोऽतिरोचना यावत् ।
सूर्यो असदिवि । परमां त्वा परावतम् । इन्दो नयतु वृत्रंहा । यतो न पुनरा-
यसि । शशतीभ्यः समाभ्य इति ” [ब्रा० का० ३ प्र० ३ अ० ११]
इति । यः शत्रुर्ययुत्सति, अयं स्वगृहात्त्वं निःसारय । निःशेषं जगद्ब्राम्हं येन
तन्निर्वाभ्यं तादृशं हविरुपवेपरूपं तेनेन्द्र एनं शत्रुं पराकृत्य हिंसितवान् । परा-
वच्छब्दो दूरदेशवाची स्त्रीलिङ्गः । हे शशो त्वं त्रिभ्यो लोकेभ्यो निर्गत्य
धीन्द्रुदेशान्ब्राह्मणादीनतिक्रम्य चापडासादिषु गच्छ । यावत्सूर्यो दिव्यस्ति
तावन्तं कालमशिसूर्यचन्द्ररूपास्तिस्रो वीहीरतिक्रम्य महत्यन्धकारे गच्छ ।
वृमहेन्द्रस्यामत्यन्तदूरदेशं नयतु । यस्माद्दूरदेशादनेकेभ्यः संवत्सरेभ्य ऊर्ध्व-
मपि न पुनरागमिष्यसि । एताभिस्तिस्त्रिभिर्कर्मिभिरुपवेधं गृहाद्दूरतो निरस्येदित्येवं
विधिं (विं) स्तावकेनार्धवादेनोच्यते—“ त्रिवृदा एव वज्रो ब्रह्मणा सञ्चितः ।
शुचैवैनं विवृष्व । एभ्यो लोकेभ्यो निर्णुष्य । वज्रेण ब्रह्मणा स्तृणुते ” [ब्रा०
का० ३ प्र० ३ अ० ११] इति । मन्त्रव्ययेण तीक्ष्णीकृत एव उपवेपरूपो
वज्रस्त्रिगुणो भवति । एतन्निष्ठेन शोकेनैनं धैरिणं लोकत्रयाभिः सार्यं मन्त्राम-
केन वज्रेणाभिर्हिनस्ति । त्रिभूमिं खात्वा तत्रोपवेधं मतिक्रान्तुं यजुर्वेपरूपं मन्त्र-
मुपादयति—“ हतोऽस्तापयविष्मामुभिरमाह स्तृत्यै ” [ब्रा० का० ३ प्र० ३
अ० ११] इति । स्तृतिर्हिंसा । अत्र सूत्रम्—“ पञ्चभिर्निरस्येन्निस्रवेत्वा ”
इति । उपवेपस्यामौ क्षेपणे दूरदेशे निरसने भूमौ खनने च ध्यानं विधत्ते—
“ यं द्विष्मात्तं ध्यायेत् । शुचैवैनमर्पयति ” [ब्रा० का० ३ प्र० ३ अ०
११] इति ।

अत्र विनियोगसंग्रहः—

“ वाजद्वाभ्यां स्रुचोर्व्यूहो वस्वञ्ज्यात्परिधींश्चिभिः ।

अक्रमप्वा विभिः स्रुक्षु मस्तराभाविकाञ्जनम् ॥ १ ॥

मंके मस्तरहोमोऽयमायुरग्न्यभिमन्त्रणम् ।

भ्रुवा भूमिं स्पृशेद्यं प मध्यस्थ पारिधेर्हृतिः ॥ २ ॥

यज्ञान्पयोर्द्वेषोर्होमः संज्ञाव सावकाह्वतिः ।

अग्नेः स्रुचौ सादयित्वा धुरि ते मोहमेत्स्रुचौ ॥ ३ ॥

अग्ने फलीकृतेर्होमो देवा इष्टयजुर्हृतिः ।

वाचि बर्हिर्हृतिर्वाते सर्वहोमोऽत्र विंशतिः ॥ ४ ॥

अथ मीमांसा ।

दशमाध्यायस्य द्वितीयपादे चिन्तितम्—

“ क्रयाम प्रतिपत्यै वा चमसेडादिमक्षणम् ।

क्रयाम पूर्ववन्मैवं द्यामीये स्वत्ववर्जनात् ॥

अकीतमजमानस्य भक्षसत्त्वाच्च तेन सा ।

प्रतिपत्तिः संस्कृतित्वात्सत्रेषु न निवर्तते ” इति ॥

अस्ति सोमे चमसभक्षः । अस्ति चेष्टाविडाप्राश्ननादिभक्षः । तत्र भक्षेण कीतानामुत्विणां स्वाधीनत्वसंभवात् । दक्षिणेव क्रयार्थं भक्ष इति पूर्वः पक्षः । द्याग्देवतायै संकल्पिते द्रव्ये स्वत्वमलभमानो यजमानो न तेन क्रेतुं शक्नोति । किंच यजमानपञ्चमाः समुपहूयेडां प्राश्नन्तीत्यकीतस्यापि यजमानस्य भक्षः श्रूयते । तत्साहचर्याद्विजामपि भक्षणं न क्रयार्थमिति गम्यते । तस्मात्प्रतिपत्त्यर्थो भक्षः । तेन क्रयार्थत्वाभावेन परिशिष्यमाणा सा प्रतिपत्तिर्यागोपयुक्तद्रव्य-संस्कारत्वेन सत्रेषु न बाध्यते ।

तृतीयाध्यायस्य प्रथमपादे चिन्तितम्—

“ चतुर्धा क्रार्थं आग्नेयः पुरोडाश इतीरितम् ।

चतुर्धा करणं स्रग्शेषो वाऽऽग्नेयमावेगम् ।

अपलक्षणाताऽऽग्नेये युक्ताऽतः सर्वशेषता ॥

अग्नीषोमीय ऐन्द्राग्ने यतोऽस्त्याग्नेतया ततः ।

नाऽऽग्नेयत्वं तयोर्मुख्यं केवलाग्न्यनुप्राश्रयात् ॥

हेनैकस्मिन्पुरोडाशे चतुर्धाकरणस्थितिः ” इति ।

दर्शपूर्णमासयोः श्रूयते—“ आग्नेयं चतुर्धा करोति ” इति । तत्राऽऽग्नेयवदैन्द्राग्नान्नीषोमीययोरपि पुरोडाशयोरग्निसंबन्धादाग्नेयशब्देन पुरोडाशवयमुपलक्ष्यते । तत्सत्याणां शेष इति चेन्मैवम् । न साग्नेय इत्ययं तद्धितः संबन्धपात्रेऽभिहितः । किंतु देवतासंबन्धे । अग्निश्च केवलो द्विदेवत्ययोः पुरोडाशशयोर्न देवता । अतो देवतैकदेशेन कृतस्त्रोदेवतोपलक्षणादाग्नेयत्वं तयोर्न मुख्यमिति मुख्य एवाऽऽग्नेये चतुर्धाकरणं व्यवतिष्ठते ।

(आध्वर्यवः स्रुग्व्युहनादिमन्त्राः)

तत्रैव चतुर्थपादे चिन्तितम्—

“ इदं ब्रह्मण इत्युक्तिः क्रयार्थां भक्षणाय वा ।
भक्षाश्रुतेः क्रयार्थाऽतो यथेष्टं तैर्नियुज्यताम् ॥
देवतायै समस्तस्य क्लृप्तत्वात्स्वामिता न हि ।
शेषस्य प्रतिपत्त्यर्थं भक्षणं तत्र युज्यते ” इति ।

चतुर्धाकृतस्य पुरोडाशस्य भागान्यजमान एव निर्दिशेत्—“ इदं ब्रह्मणः ।
इदं होतुः । इदमध्वर्योः । इदमग्नीधः ” इति । सोऽयं निर्देशो न भक्षणार्थः ।
भक्षणस्याश्रुतत्वात् । ततो भूतिदानेन तान्नास्विजः परिकेतुमर्थं निर्देशः । क्रयश्च
तदङ्गीकारानुसारेण स्वल्पेनाऽप्युपपद्यते । तस्मात्स्वकीयभागास्तैरिच्छयोपयोक्तुं
शक्या इति प्राप्ते ब्रूमः—अत्रये जुष्टं निर्वपामीति क्लृप्तस्य हविषो देवतार्थं सं-
कल्पितत्वेन तत्र यजमानस्य स्वामित्वाभावात् न युक्तः परिक्रयः । भक्षणं तु प्रति-
पत्त्यर्थत्वाद्युक्तम् । अवशिष्टस्य यः कोऽप्युपयोगः प्रतिपत्तिः । पुरोडाशस्य
भक्षणार्हत्वाद्भक्षणेन कर्मकराणामुत्साहजननाच्च तद्भक्षणार्थो निर्देशो युज्यते ।

तत्रैवाष्टमपादे चिन्तितम्—

“ वाजस्य मेत्यमुं ब्रूपादेको द्वौ वा कृतार्थतः ।
एकः काण्डद्वये पाठादध्वर्युस्वामिनावुभौ ” इति ।

दशपूर्णमासयोर्वाजस्य मेत्यमं मन्त्रोऽध्वर्युकाण्डे यजमानकाण्डे वाऽऽज्ञातः ।
तत्रैकेन पठिते सति मन्त्रस्य चरितार्थत्वादितरस्तं न पठेदिति चेन्नैवम् । काण्डा-
न्तरपाठवैधर्ष्यमसङ्गत् । तस्मात्तुभाभ्यां पठनीयः । तयोः पठतोरशयभेदोऽस्ति ।
अनेन मन्त्रेण प्रकाशितमर्थमनुष्ठास्थामीत्यध्वर्युर्मनुते । अत्र न मनविष्यामीति
यजमानः ।

चतुर्थस्य द्वितीयपादे चिन्तितम्—

“ प्रस्तरे शाखाया सार्धं महरेत्पह्विस्त्वियम् ।
शाखाया अर्थकर्म स्यात्प्रतिपत्तिरुतोचिता ॥
महतिः प्रस्तरे यागः शाखायाः साहचर्यतः ।
तथात्वादर्थकर्मत्वे हतिः शाखां प्रयोजयेत् ॥
हरतिर्यागवाची नो प्रतिपत्तिस्ततो भवेत् ।
पौर्णमास्यां ततो नैव हतिः शाखां प्रयोजयेत् ” इति ॥

[आश्वर्यवाः सुगन्धूह्वादिमन्त्राः)

दर्शपूर्णमासयोः श्रूयते—“ सह शास्त्रया मस्तरं महरति ” इति । तत्र शास्त्राप्रहरणमर्थकर्म । कुतः । प्रहतिशब्देन यागस्याभिधानात् । एवञ्च सूक्तवाकेन मस्तरं प्रहरतीत्येतद्वाक्यमुदाहृत्य चिन्तितम् । मस्तरमहरणस्य यागत्वे तत्साहचर्याच्छास्त्राप्रहरणमपि याग एवेत्यर्थकर्म स्यात् । अर्थाय क्रतुसाकल्यप्रयोजनाय क्रियमाणमर्थकर्म । ततः प्रहरणेन पौर्णमास्यामपि पञ्चाशशाखा मयुज्यत इति भाषे ब्रूमः—सूक्तवाकेन मस्तरं महरतीत्यत्र हरतिधातोर्यागवाचित्वं नोक्तं, किंतु पान्चवर्णिकदेवतामुपलभ्य इव्यदेवताभ्यां यागः कल्पितः । शास्त्राप्रहरणे तु नास्ति देवता । ततो यागस्य कल्पयितुमशक्यतया हरतिधातुरत्र स्ववाच्यार्थपरित्यागमेवाऽऽचष्टे । इथा सति वत्सापाकरण उपयुक्तयोः पञ्चाशशाखाया उपयोगान्तराभावाद्यागदेशोऽवकाशात्प्राप्तमाय यत्र कल्पवचनं परिश्रमो प्राप्ते शास्त्रेणाऽऽहवनीये त्यागो नियम्यते । तेन च आस्तीत्युच्येन शास्त्रावाः प्रतिपत्तिर्भवति । प्रतिपत्तिर्नाम संस्काररूपो दृष्टार्थः । यथा राशुर्वाक्स्येवात्मानुस्य सौवर्णे पतद्ग्रहे प्रक्षेपस्तद्वत् । ततः प्रहरणं प्रतिपत्तिकर्मैतन्न तद्वत्त्वात् क्रतुवैकल्याभावात्पौर्णमास्यां स्वसिद्धेचहेतुभूतां शास्त्रां न प्रयोजयति ।

षष्ठाध्यायस्य प्रथमपादे चिन्तितम्—

“ स्त्रिया नास्ति स्वामिभावः पुंलिङ्गेन तद्विरणात् ।

प्रकृत्यर्थतया लिङ्गं संख्यवन्नाविवक्षितम् ॥

अस्त्युद्देश्यगतत्वेन संख्यया सदृशत्वतः ।

टाव्विभक्तिविकारादेरर्थस्तप्रकृतोर्न तु ” इति ॥

स्वर्गकामो यजेतेति पुंलिङ्गशब्देनाधिकारिणो विधानात्सोऽधिकारः स्त्रिया नास्ति । न च ग्रहैकत्ववलिङ्गमविवक्षितमिति वाच्यम् । एकत्ववलिङ्गस्य प्रत्ययार्थत्वाभावात्प्रकृत्यर्थतया तु ग्रहत्ववद्विवक्षितं पुंलिङ्गमिति भाषे ब्रूमः—अस्ति स्त्रियाः कर्मस्वधिकारः । कुतः । पुंलिङ्गस्याविवक्षितत्वात् । न हेकत्वस्य प्रत्ययार्थत्वमविवक्षायां निमित्तं तुद्देश्यगतत्वम् । इहापि यः स्वर्गकामः स यजेतेति वचनव्यक्तौ पुंलिङ्गस्योद्देश्यगतत्वेनैकत्वसदृशत्वान्नास्ति विवक्षितत्वम् । न च प्रकृत्यर्थो लिङ्गम् । स्त्रीलिङ्गं वावद्वादिभिः स्त्रीमत्ययैरभिधीयते । पुंलिङ्गं तु वृक्षानित्यस्मिन्निद्वितीयाबहुवचने विभक्तिविकारेण नकारादेशलक्षणेनाभिध्ययते ।

(आध्वर्यवाः ह्यव्यूहनादिमन्त्राः)

एवं कुष्ठमित्यस्मिन्मध्यमैकवचने नपुंसकाभिव्यक्तिः । तस्मात्त्रिङ्गस्य प्रकृत्यर्थत्वा-
भावादुद्देश्यगतवचनेनाविवक्षितत्वाच्च स्त्रिया अस्त्यधिकारः ।

तत्रैवान्यच्चिन्तितम्—

“ दंपतिभ्यां पृथक्कार्यं सह वाऽऽरूपात्संरूपया ।

पृथग्मेवमवैगुण्यात्कर्त्रैक्यं देवतैक्यवत् ” इति ॥

यजेतेत्याख्यातप्रत्ययगतायाः संख्याया उद्देश्यगतत्वाभावेन विवक्षाया
धारमितुमद्यक्यत्वादेककर्तृत्वाय दंपतिभ्यां पृथगेव कर्मानुष्ठेयमिति चेन्मैवम् ।
वैगुण्यप्रसङ्गात् । कर्मणि तत्र तत्र पत्न्यवेक्षणं यजमानावेक्षणं चेत्युभयमप्यान्वा-
तम् । तत्र यजमानप्रयोगे पत्न्यवेक्षणं लुप्येत पत्नीप्रयोगे यजमानावेक्षणं
लुप्येतेत्यवैगुण्यात् द्वयोः सहाधिकारः । न च यजेतेत्येकवचनं विरुद्धम् । अग्नी-
षोमौ देवतेत्यत्र यथा व्यासक्तयोर्देवताद्देवतैक्यं तथा दंपत्योरेकमेव कर्तृत्वमि-
त्यङ्गीकारात् । तस्माद्वैपत्योः सहाधिकारः । तथा सप्त्युनेऽतिरिक्तं धीयाता इति
वाक्येन कर्मणि भ्यूनाङ्गपुरणं परत्या क्रियत इति यदुक्तं तत्सुस्थितम् ।

अथ व्याकरणम्—

वाजस्येरमत्र “ वज वज गतौ ” इत्यस्माद्धातोःरपञ्चः कर्मणि षञन्तः,
[वाजशब्दः] । ततो भित्त्वादाद्युदात्तः । प्रसवशब्दोऽपत्ययान्तः । ततस्तत्र
धायादिस्वरः । एवं सर्वं यथायोग्यमुच्येयम् ।

“ इवे त्वाद्या यजुर्मन्वाः काचित्काचिदगीरिता ।

तासामृचा विविध्याथ वधिष ऋन्वोऽवनुद्धये ॥

साधिविद्यर्चा, अनुद्धमर्चा, वैश्वदेव्यर्चेति ब्राह्मणेन व्याख्यातत्वात्सर्वयजुषां
मध्ये समाप्नाता ऋचः । देवो वः सविता मार्षयत्विति द्विपदा विराहूगायत्री ।
आ प्यायध्वमिति मध्येज्योतिस्त्रिष्टुप् । रुद्रस्य हेतिरित्येकपदा त्रिष्टुप् । ध्रुवा
अस्मिन्निरयपि तद्वत् । येयमगादिति त्रिष्टुप् । सहस्रवल्शा इत्येकपदा त्रिष्टुप् ।
ज्वन्तारिक्षमित्येकपदा गायत्री । संपृथ्वध्वमिति गायत्री । देवो वः सवितोऽपुना-
त्विति गायत्री । अवधूतमित्येकपदा गायत्री । परापूतमित्यपि । दीर्घामन्त्रित्ये-
कपदा त्रिष्टुप् । यानि चर्म इत्यनुष्टुप् । समापो अङ्गिरस्युपरिष्ठाद्बृहती ।
अद्भ्यः परीत्येकपदा गायत्री । अन्तरितमित्येकपदा गायत्री । देवस्य सवितुः

[दर्शपूर्णमासविकृतिभूतकाम्येष्टीनां याज्यापुरोनुवाक्यामन्त्राः]

सव इति द्विपदा गायत्री । पुरा क्रूरस्येत्येकपदा त्रिष्टुप् । उदादायेति त्रिपदा त्रिष्टुप् । आशास्ताना मुमजसस्त्वेत्यनुष्टुभौ । इमं वि ध्यामीति त्रिष्टुप् । समामु-
षेत्यनुष्टुप् । देवो वः सवितोत्पुनात्विति गायत्री । वीतिहोत्रमिति गायत्री । एता
असदचित्येकपदा त्रिष्टुप् । अग्ने यष्टरित्येकपदा गायत्री । पाहि माऽग्न इति द्विपदा
गायत्री । वाजस्य मोद्गमार्भं चेत्यनुष्टुभौ । यं परिधिमिति पुरस्ताज्ज्योतिस्त्रिष्टुप् ।
संस्त्वावभागा इति त्रिष्टुप् । मन्वितरेषामपि मन्त्राणामनेन न्यायेनाक्षरमात्रासं-
ख्याविशेषमुपजीव्य यार्किकिच्छन्दः कल्पयतामिति चेन्न । यजुषां छन्दःकल्पने
श्रुतिविरोधमसङ्गात् । तथा च ब्राह्मणं पूर्वमेवोदाहृतम्—“तत्रोमयोर्मीमांसा । जापि
स्यात् । यद्यजुषाऽऽज्यं यजुषाऽऽप उत्पुनीयात् । छन्दसाऽप उत्पुनात्पजामित्वाय”
इति । तत्र यजुर्निषेध्य छन्दोऽभिधीयते । ततो यजुषां छन्दो न श्रुतेरभिमतम् ।
तथा सति स्वशक्त्या किञ्चिन्नूतनं छन्दः कल्पयितुं न शक्यते । किंतु पूर्वसि-
द्धसंप्रदायागतं छन्दोलक्षणं यत्र यत्रास्ति तस्यां तस्यामृचि च्छन्दो जानीयात् ।
षाषामेव च्छन्दोविधानात् ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वे-
दीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये प्रथमकाण्डे प्रथमपाठके
नयोदशोऽनुवाकः ॥ १३ ॥

(अथ प्रथमाष्टके प्रथमपाठके चतुर्विंशोऽनुवाकः) ।

उभा वामिन्द्राग्नी आहूवध्या उभा राधसः
सह माद्वध्वै । उभा दाताराविषा* रथीणा-
मुभा वाजस्य सातये हुवे वाम् । अश्वव* हि
भूरिदावत्तरा वां विजामातुरुत वां धा स्याला-
त् । अथा सोमस्य प्रयती युवभ्यामिन्द्राग्नी
स्तोमं जनयामि नच्यम् । इन्द्राग्नी नद्यतिं
पुरो दासपत्नीरधुनुतम् । साकमेकेन कर्मणा ।

(वशीपूर्णासासविकृतिभूतकाम्येष्टीनां याज्यापुरोनुवाक्यामन्त्राः)

शुचिं नु स्तोमं नवजातमद्येन्द्राग्नी वृत्रहणा
जुषेथाम् । (१) उभा हि वाꣳ सुहवा जोहं-
वीमि ता वाजꣳ सय उज्ञते धेष्ठा । वयमुं त्वा
पथस्पते रथं न वाजसातये । धिये पूषन्नयु-
ष्महि । पथस्पथः परिपतिं वचस्या कामेन
कृतो अभ्यानहर्कम् । स नो रासच्छुरुधश्च-
न्द्राम्ना धियं धियꣳ सीषधाति प्र पुषा । क्षेत्रस्य
पतिना वयꣳ हितेनेव जयामसि । गायथ्ये
पोषयित्वा स नः (२) मृडातीदृशे । क्षेत्रस्य
पते मधुमन्तमूमि धेनुरिव पयो अस्मात्
धुक्व । मधुश्चुते घृतमिव सुपूतमृतस्य नः
पतयो मृडयन्तु । अग्ने नयं सुपथा राये
अस्मान्विश्वानि देव धयुनानि विद्वान् । युयो-
ध्यस्मज्जुहुराणभेनो भूरिष्ठा ते नमउक्तिं
विधेम । आ देवानामपि पन्थामगन्म यच्छ-
क्रवाम तदनु प्रबोद्धुम् । अभिर्विद्वान्स यजात(६)
सेदु होता सो अश्वरान्स ऋतुष्कल्पयाति ।
यद्वाह्निर्धं तवमये बृहद्वचं विभावसो । महि-
षीव त्वद्रयिस्त्वद्वाजा उदीरते । अग्ने त्वं पा-
रया नव्यो अस्मान्स्वस्तिभिरति दुर्गाणि
विश्वा । पूर्व पृथ्वी बहुला न उर्वी भवा
तोकाय तनयाय शं योः । त्वमभे वतपा अंसि
देव आ मर्येष्व । त्वं यज्ञेष्वीड्यः । यद्वो वयं

(दशपूर्णमासविकृतिभूतकाम्येष्टीनां याज्यापुरोनुवाक्यामन्त्राः)

प्रमिन्तम इतानि विदुषी देवा अविद्वष्टरासः ।
अग्निष्टद्विष्वमापृणाति विद्वान्येभिर्देवाः ऋ-
तुभिः कल्पयाति [४] ॥

(जुषेधामा स नी यजाया प्रयोविश्वातिश्च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां प्रथमाष्टके
प्रथमप्रपाठके चतुर्दशोऽनुवाकः ॥ १४ ॥

इये त्वा यज्ञस्य शुन्धेष्वं कर्मणे देवेऽश्वभूतं घृष्टिः सं वपाम्या देवे पत्युष्टं
कृष्णोऽसि भुवनमसि वार्जस्योभ्य वा चतुर्दश ॥ १४ ॥

इये इरंह भुवनमष्टामि रंशतिः ॥ २८ ॥ हरिः ॐ ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां प्रथमाष्टके
ऋथमः अष्टाठकः ॥ १ ॥

(अथ प्रथमकाण्डे प्रथमप्रपाठके चतुर्दशोऽनुवाकः) ।

त्रयोदशानुवाके दशपूर्णमासमन्त्राः समाप्ताः । अथ तद्विकृतिमन्त्रा वक्तव्याः ।
विकृतिषु चाऽऽश्मन्त्र्यमन्त्रणामातिदेशे देवमातृत्वाद्दीवा एवानुशिष्यन्ते । ततः
प्रपाठकानामन्त्रानुवाक्येषु ऋत्वेष्टीनां याज्यापुरोनुवाक्याः क्रमेणोच्यन्ते । ताथे-
ष्टयो द्वितीयकाण्डस्य द्वितीयतृतीयचतुर्थप्रपाठकेषु क्रमेण विधीयन्ते । तत्रास्थानुवाके
द्वितीयकाण्डस्थद्वितीयप्रपाठकस्य सार्धप्रथमानुवाकोक्तकाम्येष्टीनां याज्यापुरोनुवा-
क्या उच्यन्ते । काम्या माज्या इति पाक्षिकसमाख्याबलादिष्टिकाण्डस्य याज्या-
काण्डस्य च परस्परं संबन्धः । इष्टिविद्वेषमन्त्रविद्वेषसंबन्धस्तु छिन्नक्रमाभ्यामवग-
न्तव्यः । यद्यप्येकैक एव मन्त्रः स्वस्मद्देवतामकाशकस्तथाऽपि दर्विहोमत्वव्यावृत्तये
प्रतीष्टि मन्त्रद्वयं प्रयोक्तव्यम् । एवञ्च शास्त्रेऽर्षीयहोमप्रस्तावे समाश्रास्यते-“यदे-
कया जुहुयादर्विहोमं कुर्यात् । पुरोनुवाक्यामनूष्य याज्यया जुहोति सदेवत्वाय ॥
इति । एतयोश्च छत्राजमाज्यभागप्राप्तौ षडिष्यते-“ पुरस्ताच्छ्रमा पुरोनुवाक्या

१ स. 'दशभिरनुवाकैर्दश' । २ क. ग. काम्यया' । ३ क. य. 'तीये हो' ।

[ऋषिपूर्णासाविहृतिभूतकाम्येष्टीनां याज्यापुरोनुवाक्यामन्त्राः]

भवति । जातानेव आनुव्यान्प्रणुदते । उपरिष्टाल्लक्ष्म याज्या जनिष्यमाणानेव प्रतिनुदते ” इति । यस्या ऋचः पूर्वाधै देवतालिङ्गं स पुरोनुवाक्या । उत्तरार्धे तलिङ्गं चेद्याज्या सा भवति । एतस्य लक्षणस्य प्रदर्शनार्थंवात्कचिदेतद्भ्यामि-
चरति । तत्र सर्वत्राऽऽम्नानकमो नियामकः । पुरस्ताद्गाम्नाताः पुरोनुवाक्याः, पश्चाद्गाम्नाता याज्याः । तस्मादिष्टिकर्म, मन्त्रकर्म च परीक्ष्यैकैकस्यामिष्टावेकैकं मन्त्रयुग्मं प्रयोज्यम् । ननु यत्र युग्मादधिकस्तद्युग्मसमानलिङ्गको मन्त्र आम्ना-
यते तत्र क्रमानुसारेणोत्तरेष्टौ मन्त्रयोजने लिङ्गं बाध्येत, पूर्वेषु तद्योजने क्रमो बाध्येतेति चेत् । बाध्यतां नाम क्रमोऽस्य दुर्बलत्वात् । यदि न पूर्वेषु तृती-
यमन्त्रस्य पृथकयोजनता तर्हि तत्र याज्या विकल्पताम् । यत्र तु युग्मात्तरं पूर्वयुग्मेन [ण] समानलिङ्गं तत्र याज्यापुरोनुवाक्यायुग्मस्यैव विकल्पोऽस्तु । यद्दिष्टयैक्ये मन्त्रयुग्माधिक्ये युग्मविकल्पस्तद्गुणमन्त्रयुग्मस्यैक्ये सति तदीयदे-
वताविवयानामिष्टीनामाधिक्ये वा इष्टयोऽपि विकल्पन्ताम् । तद्यथा । इहैव तावत्साहस्यमुपलभ्यते । उभा वाभिन्द्राग्नी इत्याद्य इन्द्राग्निलिङ्गकाश्चत्वारो मन्त्राः । ऐन्द्राग्नेष्टयस्तु फलभेदेन षड्गाम्नाताः । तत्र प्रथममन्त्रयुग्मविवये विस्र-
भाद्या इष्टयो विकल्पन्ते ।

तासु तिसुषु प्रथमामिष्टिं विधातुं प्रस्तौति—

“ प्रजापतिः प्रजा असृजत ताः सृष्टा इन्द्राग्नी अपागूहताई सोऽचायत्प्र-
जापतिरिन्द्राग्नी वै मे प्रजा अपाधुक्षतामिति स एतमैन्द्राग्नेकादशकपालमपश्यत्
निरवपसावस्मै प्रजाः प्रासाधयताम् ” [तै० सं० का० २ प्र० १
अ० १] इति ।

अपागूहतामाच्छादितवन्तौ । अचायदचिन्तयत् । प्रासाधयतां एकटी कृतवन्तौ ।

मस्तुनामिष्टिं विधत्ते—

“ इन्द्राग्नी वा एतस्य प्रजापगूहतो योऽलं प्रजायै सन्प्रजां न विन्दत
ऐन्द्राग्नेकादशकपालं निर्वपेत्प्रजाकाम इन्द्राग्नी एव स्वेन भागधेयेनोपधावति
सावेवास्मै प्रजां प्रासाधयतो विन्दते प्रजाम् ” [सं० का० २ प्र० १
अ० १] इति ।

(वरीपूर्णमासविकृतिभूतकान्धेहीनां याज्यापुरोनुवाक्यामन्त्राः]

यः पुरुषो धैवनादिनाः प्रजात्पादनसपथोऽपि मर्जा न लभते तस्येन्द्राग्नी म-
तिबन्धकौ । तपोरुक्कः पुरोडाशो भागस्तेन तौ सेवते ।

द्वितीयामिष्टिं विधत्ते—

“ ऐन्द्राग्नेकादशकपालं निर्वपेत्सर्धमानः क्षेत्रे वा सजातेषु ऐन्द्राग्नी एव
स्वेन भागधेयेनोपधावति ताभ्यामेवोन्द्रियं वीर्यं भ्रातृव्यस्य वृद्धके वि पाप्मना
भ्रातृव्येण जयते ” [सं० का० २ प्र० २ अ० १] इति ।

सजाताः समानजन्मानो बन्धुभृत्यादयः । अचेतनं क्षेत्रविषयं चेतनं भृत्यवि-
षयं च वैरिणो यत्सामर्थ्यं तदुभयमिन्द्राग्नी बलाद्दिनाशयतः । स्वयं तु पापिष्टे-
भेद वैरिणा विरुध्यमानो जयं प्राप्नोति ।

तृतीयामिष्टिं विधत्ते—

“ अप वा एतस्मादिन्द्रियं वीर्यं कामति यः संधाममुपप्रयात्यैन्द्राग्नेकाद-
शकपालं निर्वपेत्संधाममुरप्रयास्यभिन्द्राग्नी एव स्वेन भागधेयेनोपधावति तावे-
वास्मिन्निन्द्रियं वीर्यं धत्तः सहेन्द्रियेण वीर्येणोपप्रयाति जयति तस्संधामम् ”
[सं० का० २ प्र० २ अ० १] इति ।

सुखार्थं परसेन्यसमीपं प्रयास्यतो भयवेशाञ्जस्तपादादीन्द्रियगता शक्तिरप्रका-
मति । इन्द्राग्नी तस्य धैर्यमुत्पाद्येन्द्रियशक्तिं समाधत्तः ।

एतास्तु तिसृष्विष्टिषु पुरोनुवाक्यामाह—

उभेति । हे इन्द्राग्नी युवामुभौ हुव आह्वयामि । किमर्थम् । आहुवर्ध्मि सा-
कल्पेन होतुम् । न चाशामेधपुरुषमेधादावथादेरिव युवयोर्होमद्रव्यत्वं शङ्कन्ती-
यम् । अस्ति सत्र राघःशब्दवाच्यं पुरोडाशद्रव्यरूपमन्नम् । तेनानेन युवामुभौ
परस्परं युक्तौ हर्षयितुमाह्वयामि । ह्येताभ्यामावाभ्यां किं तवेति चेत् । युवामुभाव-
शान्तां धनानां च दातारावतोऽन्नस्य लाभाय युवामुभावाह्वयामि ।

अथ याज्यामाह—

अश्रवमिति । लोके हि स्वदुहितुरत्यन्तमियो विशिष्टो जामाता दौहित्रा-
दिरूपाः प्रजा बह्वर्षिर्ददाति, स्वालश्च स्वयं दक्षो भगिनीस्नेहेन गृहधनरक्षणाय
दासदासीरूपाः प्रजा नह्वीः प्रददाति । ताभ्यामपि वां मूरिदावत्तरावतिशयेन
नहुमजापदौ युवामित्यश्रुणवम् । अथाऽतो हे इन्द्राग्नी युवभ्यां युवभ्यां सो-
मस्य प्रयती सोमसदृशस्य पुरोडाशस्य प्रदानेन भवदीमे चित्ते नूतनं हर्षरूपाचि-

(दर्शपूर्णमासविकृतिभूतकाम्येष्टानां याज्यापुरोनुवाक्यामन्त्राः)

चवृत्तीनां स्तोमं संपादयामि । अत्रोदाहृतयोरग्नौ मन्त्रः पुरोनुवाक्या । यागा-
त्पुरस्ताद्देवताह्वानायाध्यर्थुमैषमनु होत्रा वक्तव्यत्वात् । इन्द्राग्नेभ्यामनुब्रूहीत्येता-
दृशोऽभ्यर्तुमैषः । द्वितियो मन्त्रो याज्या । इज्यतेऽनयोति तद्व्युत्पातिः । अत
एवान यजोति मैषः पठयते ।

उत्तरासु तिसृष्विष्टेषु मध्यमां विधत्ते—

“ वि वा एष इन्द्रियेण वीर्येण धर्यते यः संग्रामं जघत्तयैन्द्राग्नेकादशकपा-
लं निर्वपेत्संग्रामं जित्वेन्द्राग्नी एष स्वेन भागधेयेनोपधायति तावेवास्मिन्निन्द्रि-
यं वीर्यं धत्तो नेन्द्रियेण वीर्येण व्युध्यते ” [सं० का० २ प्र० २ अ० १]

इति । युद्धधमेणेन्द्रियगतस्य वीर्यस्य व्युद्धिः ।

द्वितीयाभिष्टिं विधत्ते—

अप वा एतस्मादिन्द्रियं वीर्यं कामति य एति जनतामैन्द्राग्नेकादशकपालं
निर्वपेज्जनतामेध्यभिन्द्राग्नी एष स्वेन भागधेयेनोपधायति तावेवास्मिन्निन्द्रियं
वीर्यं धत्तः सहेन्द्रियेण वीर्येण जनतामेति ” [सं० का० २ प्र० २ अ०
१] इति ।

द्विजिगीषुकथासु स्वदिद्य प्रकटनाय वा सर्वा जिगमिषोर्धैर्यंशस्त्वं वीर्या-
एकमणं भवति । तृतीया त्वैन्द्राग्नेष्टिः पौष्णचरुसैषपत्यचरुभ्यामुपरिष्ठादि-
धास्यते ।

तासु तिसृष्विष्टेषु पुरोनुवाक्यामाह—

इन्द्राग्नी इति । दासाः मजानामुपक्षपितारस्तस्करपभवस्ते पतयो यासां
पुरीणां ता दासपत्न्यः । हे इन्द्राग्नी तादृशीर्नवदिसंख्याकाः पुरो युगपदेकैव
महारकर्मणा युवा क्षपयतम् ।

याज्यामाह—

शुचिमिति । हे वृत्रहणाविन्द्राग्नी अद्य स्तोमं जुषेथां सेवेताम् । कीदृशं
शुचिं निर्दोषं नैवैरजविशेषैर्जातं जन्म यस्य तं नवजातं सुहवा रोषगर्वादिरहि-
ततया सुखेन होतुं शक्यौ युवाभूमौ यस्माज्जोहवीम्याह्वयामि तस्मात्तावुभौ
युवा कामयमानाय यजमानाय वाजं सद्यो धेत्तम् । तदिदमुत्तरार्धोक्तमर्थं न
स्तोत्रम् ।

[दर्शपूर्णमासविकृतिभूतफास्येष्टीनां याज्यापुरोनुवाक्यामन्त्राः]

यथोक्तकर्मप्रयोगान्तःपादिनमस्त्वं वागं विधत्से—“ पौष्णं चरुमनु निर्व-
पेत्पूषा वा इन्द्रियस्य धीर्यस्यानुप्रदाता पूषणमेव स्वेन भागधेयेनोपधावति स
एवास्मा इन्द्रियं धीर्यमनुप्रयच्छति ” [सं० का० २ प्र० २ अ० १]

इति । धीर्यं प्रददानादिन्द्राग्नी अनु पूषा प्रयच्छति ।

तत्र पुरोनुवाक्यामाह—

ययामिति । हे सुमार्गपते पूषन्वयमेव त्वां रथमिव योजयामः । किमर्थम् ।
धिये धीयतेऽनुष्ठीयत इति धीः कर्म । कीदृश्यै धिये । वाजस्यान्वस्य साति-
र्त्तामो यस्याः सा वाजसातिस्तस्यै ।

याज्यामाह—

पथरूपय इति । फलकामेन धेरितोऽहं तस्य तस्य मार्गस्य परिपालकं
पूषापरपर्यायमर्कं स्तोत्ररूपेण वचसाऽभिव्याप्तवानस्मि । सोऽस्मभ्यं शोकनिरो-
धिका रासत्प्रयच्छतु । कास्ताः । चन्द्रामाश्वन्द्रवदोह्लादसाधनममं यासां ता
ओवधीः । किंच पूषा धियं धियं तत्तद्विषयां प्रज्ञां प्रसीधधाति प्रकर्षेण साध-
यतु ।

इष्टयस्त्वं विधत्से—

“ क्षेत्रपत्यं चरुं निर्वपेऽजन्तामागत्येयं वै क्षेत्रस्य पतिरस्थामेव प्रतिष्ठति ”।
[सं० का० २ प्र० २ अ० १] इति ।

क्षेत्राणां भूभागत्वान्दमेः क्षेत्रपतित्वम् । अर्थवादगतप्रतिष्ठाकामोऽन्वाधि-
कारी ।

तत्र पुरोनुवाक्यामाह—

क्षेत्रस्येति । हितेन पुत्रादिना यथा गवादिजयस्तथा क्षेत्रस्य पतिना गा-
मर्थं षोषकमन्नादिकं च वयमा समन्ताञ्जयामः । स क्षेत्रस्य पतिरिदृशे गवादौ
मां सुखयतु ।

याज्यामाह—

क्षेत्रस्य पत इति । हे क्षेत्रस्य पते धेनुः पय इव त्वमस्मासु माधुर्यरसोपेतम्-

[दर्शपूर्णमासविकृतिभूतकाम्येष्टीनां याज्यापुरोनुवाक्यामन्त्राः]

भिवत्पुनः पुनरावृत्त्युपेतं द्रव्यान्तरेष्वपि स्वमाधुर्यंलाविणं शृतवत्पर्युषितत्वदोषाभावेन सुपूतं मालिकेरफलेक्षुखण्डगुडादिभोग्यपदार्थसमूहं ध्रुव । यज्ञस्य षष्ठयोऽस्मान्मृदयन्तु ।

अवशिष्टामैन्द्रामोष्टिं विधत्ते—

“ ऐन्द्राममेकादशकपालमुपरिष्टान्निर्वपेदस्मामेव प्रतिष्ठायेन्द्रियं वीर्यमुपरिष्ठादात्मन्धत्ते ” [सं० का० २ प्र० २ अ० १] इति ।

क्षेत्रपत्यचरोरुर्ध्वमियमिष्टिः । अत्रापि वीर्यकामोऽधिकारी । जनतामागत्येति क्षेत्रपत्यस्य काल उपरिष्ठादित्यस्य कालः । अत्र याज्यानुवाक्ये पूर्वमेवोक्ते ।

इष्टयन्तरं विधत्ते—

“ अग्नये पथिष्ठते पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेद्यो दर्शपूर्णमासयाजी सन्नमावास्यां वा पौर्णमासीं वाऽतिपादयेत्पथो वा एवोऽध्यपथेनैति यो दर्शपूर्णमासयाजी सन्नमावास्यां वा पौर्णमासीं वाऽतिपादयत्यग्निमेव पथिष्ठतस्त्वेन भागधेयेभोपधावति स एवैनमपथारपन्थामपि नयत्यनृवान्दक्षिणावर्ही शेष समृद्धये ” [सं० का० २ प्र० २ अ० २] इति ।

पर्वणि पर्वण्यप्रभादेन तद्विष्टेरनुष्ठानं विद्यमानं पन्थाः । कस्मिंश्चित्पर्वणि प्रभादेनानुष्ठानाभावोऽशक्यः । अस्मिन्विषये प्रायश्चित्तरूपेणमिष्टिः । यस्मादेवोऽनृवान्मन्थारं वहति तस्मात्समृद्धये भवति ।

तत्र पुरोनुवाक्यामाह—

अग्न इति । हेऽग्ने त्वं दर्शपूर्णमासेष्टिफलरूपाय धनायास्मानतिपाददोषरहितेन सुमार्गेण नय । हे देव त्वं विधान्मार्गान्येत्सि । नरकहेतुत्वेन कुटिलमतिपादरूपं पापमस्मत्तो वियोजय । बहुतर्षां नमस्कारोक्तिं तव करवाम ।

तत्र याज्यामाह—

आ देवानामिति । यस्मात्पथो वयं पूर्वं प्रष्टास्तमपि देवानां पन्थानमिदानीमागताः । किं कर्तुं, यत्कर्मानुष्ठातुं शक्नुमस्तदनुक्रमेण भवोढुम् । अविच्छेदेनानुष्ठानं प्रवाहः । यद्यप्यहं न जानामि तथाऽप्ययं पथिच्छेदशिरपराधं समाधातुं वेत्ति । अतः सोऽस्मदर्थं यक्षति । स एव देवानामाहवाता । स एवातिपन्नान्यज्ञानृत्वादिकालांश्च कल्पयिष्यति ।

इष्टयन्तरं विधत्ते—

“ अग्नये व्रतपत्ये पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेद्य आहिताग्निः सन्नमत्यमिव

[दर्शपूर्णमासविकृतिभूतकाम्येष्टीनां याज्यापुरोनुवाक्यामन्त्राः]

घरेदग्निमेव व्रतपतिः स्वैनं भागधेयेनोपधावति स एवैनं व्रतमालम्बयति व्रत्यो भवति ॥ [सं० का० २ प्र० २ अ० २] इति ।

अत्रत्यं यागव्रतविरोध्यनूतवादादिकं सोऽग्निरेवैनमव्रत्यचारिणं व्रतं प्रापयति । तत उच्यते यागव्रतेषु योग्यो भवति । अत्र मन्त्रकाण्डे पथिल्लिङ्गकं मन्त्रयुग्मं पूर्वमाज्ञातमुदाहरतम् । अतल्लिङ्गन्मुपयुंदाहरिष्यते । मध्यवर्तिं तु युग्मे विशेषलिङ्गनाभवेऽप्युभयसाधारणलिङ्गदर्शनात्पूर्वत्र विकल्पितमित्याहुः केचित् । अपरे तूत्तरत्र विकल्पितमिति मन्यन्ते । आचार्यास्तु पूर्वैव स्विष्टकृतः संयाज्ये इति मन्यन्ते ।

तत्र पुरोनुवाक्यामाह—

यदिति । यत्प्राथम्यं हविस्तदग्नये बृहद्भवतु । हे विभावसो फलप्रदानेन मां पूजय । यथा महिषी मया दत्तं कार्पासबीजं तिलपिष्टादिकं भक्षयित्वा बहुक्षीरादिना पूजयति तद्वत् । तथा सति त्वदनुग्रहाख्यानं लभ्यतेऽन्नाग्निं चोत्कर्षेण संप्रयन्ते ।

याज्यामाह—

अग्नि इति । हेऽग्ने मदीयापराधपरिहारार्थेदानीं प्रवृत्तत्वान्नूतनस्त्वपस्मान्फलपर्यन्तानां कर्मणां पारं नम । किं कृत्वा । स्वस्तिभिर्यथाशास्त्रानुष्ठानैरदिपादरूपाण्यत्रत्यरूपाणि वा दुर्गाणि पापानि विश्वान्यतिक्रमय । किंचास्माकं निवासाय नगरी विस्तृता भवतु । सस्यसंपत्त्यर्थमुर्वी बहुला भवतु । किंच त्वमस्मदीयाय पुत्राय दुहितूरूपापत्याय च सुखप्रदो भवे ।

अथ व्रातपत्ययागस्थासाधारणे युग्मे पुरोनुवाक्यामाह—

त्वमिति । हेऽग्ने त्वमागत्य मनुष्येषु व्रतपालको देवोऽसि । आ समन्ताद्यज्ञेषु त्वं स्तृत्योऽसि ।

याज्यामाह—

यद् इति । हे देवा विदुषां युष्माकं संबन्धीन्यस्मदनुष्ठेयव्रतान्यत्यन्तमविद्वांसो वयं प्रकर्षेण विनाशायाम इति यत्तत्सर्वं विद्वानग्निरापुरयतु । यैकंतूपलक्षितकालविशेषैर्देवान्हविर्भोक्तुं कल्पयति तैः कालविशेषैर्व्रतं पूरयतु ।

अत्र विनियोगसंग्रहः—

[दर्शपूर्णमासविकृतिभूतकाम्येष्टीनां याज्यापुरोनुवाक्यामन्त्राः]

“ अन्यानुवाके याज्यानुवाक्याः काम्येष्टिसंगताः ।

काण्डस्य तु द्वितीयस्य द्वितीये मन्त्र इष्टयः ॥ १ ॥

अग्नेन्द्राग्नये युग्ममिन्द्रैन्द्राग्नये तथा ।

वयं पौष्णे चरौ क्षेत्र क्षेत्रपत्यचरौ तथा ॥ २ ॥

अग्ने पाथिकृते यद्वा जातपत्ये द्वियुग्मकम् ।

विकल्पेनेति मन्त्राः स्मुरनुवाके चतुर्विंश ॥ ३ ॥

अथ मीमांसा ।

तृतीयाध्यायस्य द्वितीयपादे चिन्तितम्--

“ ऐन्द्राग्न्यादीष्टयः काम्या याज्या अप्युदिताः क्रमात् ।

काण्डयोस्ता यथालिङ्गं संचार्या निपयोऽथवा ॥

लिङ्गं क्रमसमारूपाभ्यां प्रसक्तं तद्दशादम् ।

अकाम्यास्वपि संचार्या याज्याः सर्वत्र का क्षतिः ॥

समारूपानात्काण्डयोगः क्रमादिष्टियु योजनम् ।

अपेक्षते दे(दे)वमार्त्तसक्तिः काम्यैकगास्ततः ” इति ॥

काम्येष्टयस्तरकाण्डे क्रमेणाऽऽज्ञाताः--“ ऐन्द्राग्नमेकादशकपालं निर्वपेद्यस्य सजाता वि(वी)युः ” इत्यादिना । सजाता ज्ञातयो वि(वी)युर्विमता विम-
तिपञ्चा इत्यर्थः । इन्द्राग्नी रोचनेत्यादिके मन्त्रकाण्डे याज्यानुवाक्याः क्रमे-
णाऽऽज्ञाताः । तत्रेदं काम्ययाज्यानुवाक्याकाण्डमिति याज्ञिकानां समारूपयाऽ-
वगम्यते । तयोरिष्टिकाण्डमन्त्रकाण्डयोः मथमायामिष्टौ मथमपठिते याज्यानु-
वाक्ये इत्यादिव्यवस्था । कर्मस्वरूपमात्रप्रकाशनं लिङ्गम् । न च तावन्मात्रेण
मन्त्रकर्मणोरङ्गाङ्गिभावः । ततः समारूपावसान्मन्त्रकाण्डकर्मकाण्डयोः संबन्धा-
वगमेन सामान्येन मन्त्रकर्मणोः संबन्धोऽवगम्यते । विशेषतस्त्वस्मिन्प्रथमे कर्म-
ण्ययं मन्त्र इति क्रमादवगम्यते । ऐन्द्राग्न्येष्टावैन्द्राग्नमन्त्रो वैश्वानरेष्टौ वैश्वानरमन्त्र
इत्येतादृशो विशेषो लिङ्गादवगम्यत इति चेन्न । लिङ्गसाधारण्ये क्रमापेक्ष-
णात् । ऐन्द्राग्नमेकादशकपालं निर्वपेद्भ्रातृव्यवधानेति द्वितीयेष्टिरपि । तत्रेन्द्राग्नी
पठितौ । मन्त्रकाण्डेऽपीन्द्राग्नी नवतिमित्यादिकमपरमैन्द्राग्नं याज्यानुवाक्यायुगु-
लमाम्नातम् । न हि तत्र क्रममन्तरेण निर्णेतुं शक्यम् । न च क्रमेणैव तस्मिन्ने-

(वर्षापूर्वमासविकृतिभूतकाम्येर्छिनां याज्यापुरोनुवाक्यामन्त्रः)

लिङ्गप्रयोजकमिति वाच्यम् । कचिल्लिङ्गस्यैव व्यवस्थापकत्वात् । ऐन्द्राबाह्र-
स्पत्येष्टिरैकैवाऽऽम्नाता—“ यं कामयेत राजन्यमनपोन्धो जायेत वृत्रान्धनश्चरे-
दिति तस्मा एतमैन्द्राबाह्रस्पत्यं चरुं निर्वपेत् ” इति । यं राजपुत्रं जायमानं राशः
पुरोहितस्य वा काम एवं भवति । अयं मातृगर्भे देवकृतविघ्नेन केनाप्यप्रतिबन्धो
जायतां जातश्च शत्रून्मारयन्संचरेदिति । वृत्राजपुत्रार्थमिष्टिः । मन्त्रकाण्डे
तद्विहिते याज्यापुरोनुवाक्ये ऐन्द्राबाह्रस्पत्ये द्विविधे आम्नाते । इदं वामास्ये
हविरित्येकं युगुलम् । अस्मि इन्द्रावृहस्पती इत्यादिकमपरम् । तयोः पथमयुगु-
लस्य क्रमेण विनियोगेऽपि द्वितीययुगलं लिङ्गेनैव विनियोक्तव्यम् । तस्मात्क्रम-
समाख्यासहकृतेन लिङ्गेन काम्येष्टिष्वैता याज्या नियम्यन्ते ।

द्वादशाध्यायस्य चतुर्थपादे चिन्तितम्—

“ इदं वा युगयोः किं स्थात्साहित्यं वा विकल्पनम् ।

साहित्यं पूर्ववन्मैवं देवताबोधनैक्यतः ” इति ॥

ऐन्द्राबाह्रस्पत्ये कर्मणि “ इदं वामास्ये हविः प्रियमिन्द्रावृहस्पती ” इति
याज्यानुवाक्ये द्विविधे आम्नाते । तयोः सारस्वत्यादिवत्समुच्चयः । यथा सार-
स्वतीमनूच्य वाग्यन्तव्या वैष्णवीमनूच्य वाग्यन्तव्येत्यत्रादृष्टार्थत्वात्समुच्चय-
स्तद्वदिति चेन्नैवम् । दृष्टप्रयोजनस्य देवताबोधनस्यैकत्वात् । तस्माद्विकल्पः ।

तत्रैवान्यच्चिन्तितम्—

“ पुरोनुवाक्यया याज्या विकल्प्या वा समुच्चिता ।

पुरेवाऽऽद्यः समाख्यानाद्वचनात्तु समुच्चयः ” इति ।

देवताप्रकाशनरूपकार्यस्यैकत्वाद्युगमयोर्यथा न समुच्चयः, किंतु विकल्प
एव तथैवैकयुगमगतयोरिति चेन्नैवम् । पुरोनुवाक्येति समाख्याया उत्तरकाली-
नयाज्यामन्तरेणानुपपत्तेः । किंच पुरोनुवाक्यामनूच्य याज्यया जुहोतीति
प्रत्यक्षवचनेन देवतोपलक्षणहविःप्रदानकार्यभेदोक्तिपुरःसरं साहित्यं विधीयते ।
तस्मात्समुच्चयः ।

दशमाध्यायस्य चतुर्थपादे चिन्तितम्—

“ पर्यायेणापि देवोक्तिर्वैधेनैव पदेन वा ।

अर्थाभेदादादिमोऽन्त्यः शब्दपूर्वांन्वयित्वतः ” इति ।

(दर्शपूर्णमासविकृतिभूतकाम्येष्टीनां याज्यापुरोनुवाक्यामन्त्राः)

दर्शपूर्णमासयोर्ये नियमास्तेष्वग्न्यादिदेवता किं पावकशुभ्यादिना येन केनापि पर्यायेणाभिधातव्याः किंवा तत्तद्विध्युद्देशगतेनाग्न्यादिपदेनैवेति संशयः । तत्र शब्दस्यार्थप्रत्यायनार्थत्वात्पर्यायाणां स्वरूपेण भेदेऽप्यर्थाभिदाद्येन केनाप्यभिधानमिति पूर्वपक्षः । यत्र ह्यर्थे कार्यमासाद्यते तत्र शब्दोऽर्थप्रत्यायनार्थो भवति । यत्र पुनः शब्द एव कार्यं तत्र कार्यसंबन्धार्थं शब्द एव प्रत्यायमितव्यः । तथाथा—देवदत्ते गौरवातिशयमापादयितुं राजसभायाभाचार्योपाध्यायादिशब्दैस्तं व्यबहरन्ति । पितृभ्रातृभानुलादयश्च तत्संबन्धविशेषवाचिशब्देन यथा तुष्यन्ति तथा न नामग्रहणेन । प्रत्युत कुप्यन्ति, तद्दत्ताप्यग्न्यादिवैधशब्द एव कार्यमासाकं विधिं विना यागवेवतयोः संबन्धाभावात् । विधिच्छेते तु तत्संबन्धे वैधशब्दस्य प्रयोजकत्वं दुर्वारम् । अत एवायादृस्वाहाकारोऽग्नित्यादिनिगमेषु नियमेन वैधा एवाग्न्यादिशब्दाः प्रयुज्यन्ते “ अयादग्नेः भिया धामानि, अयादृसोमस्य भिया धामानि, स्वाहाऽग्निं स्वाहा सोमम्, अमेरहमुज्जितिमनूज्येषं सोमस्याहमुज्जितिमनूज्येषम् ” इत्यादिना । तस्माद्वैधपदेरेव तत्तद्देवताभिधानम् ।

तत्रैवान्याच्चिन्तितम्—

“ निगमे पावकाग्नयोः किमभिः स्यादथवोभयम् ।

अग्निश्चोदकतो भैवं वैधोऽग्निः सगुणो यतः ” इति ।

आधाने श्रूयते—“ अग्नये पवमानाय पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेदग्नये पावकायाभये शुचये ” इति । तत्र गुणगुणिनोः पावकाग्नयोर्मध्येऽग्निशब्द एव निगमेषु प्रयोक्तव्यः । कृतः । तस्यैव चोदकमाप्तमन्त्रपाठितत्वात् । भैवम् । पावकगुणयुक्तस्याग्नेर्बैधत्वेन सर्वप्रयोगेषु तथैव प्राप्तत्वात् । तस्माच्छब्दद्वयं पाठितव्यम् । अनेन श्यायेन प्रकृतोऽप्यैवाग्नयाग इन्द्राग्निशब्देनैव निगमेषु देवताभिधातव्या । पाथिच्छतयागत्यागे त्वाग्निपाथिच्छब्दद्वयेनेति द्रष्टव्यम् ।

अथ व्याकरणम् ।

उभेत्यत्रं पूर्वसवर्णेकादेशस्वरौ । इन्द्राग्निशब्दे त्वाष्टमिकामन्वितनिघातः । आहुवध्या इत्यत्र तुमर्थे विहितस्य कध्यैप्रत्ययस्याऽऽदिरकार उदात्तः । ततः समासे कृत्स्वरः । एवं सर्वमुज्येषम् । अस्मिन्प्रथमप्रपाठके शब्दस्वरप्रक्रिया लेशतः प्रदर्शिता । साकल्येन तु प्रकृतिप्रत्ययविकरणतत्तद्देशादिपरिज्ञानम-

[दर्शपूर्णमासविकृतिभूतकाम्येष्टीनां याज्यापुरोमुवाक्यामन्त्राः]

न्तरेण दूर्वोधत्वात्तस्य च सर्वस्यास्याभिर्वैदिकशब्दप्रकाशे निरूपितत्वाद्वापि तन्निरूपणे मन्थसौरवप्रसङ्गवत्तत्रैव सर्वमथमन्तव्यम् । तदिदं याज्याकाण्डं वैश्व-
देवम् । तथ्य चानुक्तमणिकायामुक्तम्—

“ राजानुमः सत्राक्षणः पशुबन्धः सहेष्टिकः ।

उपानुवाक्यं याज्याश्च अश्वमेधः सत्राक्षणः ॥

सत्रायणं च होमाश्च सूक्तानि च सहेष्टिमिः ।

सौत्रामणी सहाच्छिद्रेः पशुमेधश्च षोडश ” इति ॥

अनुमत्यै पुरोडाशमित्यादिको मन्त्रकाण्डस्थोऽष्टमप्रपाठको राजसूयः । अनु-
मत्या इत्यादिका विधिककाण्डस्थाः षष्ठसप्तमाष्टमप्रपाठकास्तयो राजसूयस्य ब्राह्म-
णम् । वायव्यं चेतमालभेतेत्यादिप्रपाठकोक्ताः पशुबन्धाः । प्रजापतिः प्रजा
असृजतेत्यादिप्रपाठकत्रयोक्ता इष्टयः । प्रजापादिरकामथत प्रजाः सृजेयेत्यादि-
कमुपानुवाक्यम् । उभा वामिन्द्राग्नी इत्यादयो याज्याः । जीभूतस्येत्यादिक-
स्तत्र तत्रोक्तोऽश्वमेधः । साम्हृष्येष्ट्या, इत्यादिकं तद्ब्राह्मणम् । प्रजननं ज्यो-
तिरित्यादिप्रपाठकषष्ठकं सत्रायणम् । जुष्टो दमुना इत्यादिप्रपाठकद्वयोक्ता
मन्त्रा होमाः । पीवोऽन्नां रयिवृधः सुमेधा इत्यादिसार्धप्रपाठकोक्तानि
सूक्तानि । अग्निर्वा अकामथेत्याद्यर्धप्रपाठकोक्ता इष्टयः । स्वादीं त्वा स्वादुने-
त्यादिः सौत्रामणी । सर्वान्वा एषोऽग्नी कामःप्रवेशयतीत्यादिन्याच्छिद्रेणाणि ।
अञ्जान्ति त्वामित्यादिकः पशुः । ब्रह्मणे ब्राह्मणभालभत इत्यादिर्मेधः । ॐ
याज्यानां विश्वे देवा ऋषयः । उभा वामिति द्वे त्रिष्टुभौ । इन्द्राग्नी नवति-
मिति गायत्री । शुचिं नु स्तोममिति त्रिष्टुप् । वयमु त्येति गायत्री । पथस्यथ
इति त्रिष्टुप् । क्षेत्रस्य पतिनेत्यनुष्टुप् । क्षेत्रस्य पत इति तिस्रस्त्रिष्टुभः । यद्वा-
हिष्ठमित्यनुष्टुप् । अग्ने त्वमिति त्रिष्टुप् । त्वमग्ने वतपा इति गायत्री । यद्वा
वयमिति त्रिष्टुप् । देवतास्तु तत्तन्मन्त्रव्याख्यानेनैव प्रकाशिताः । ता एता ऋषि-
च्छन्दोदेवता अनुष्ठामकाले स्मरणीयाः ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे छण्णयजुर्वेदीयतैत्तिरी-
यसंहिताभाष्ये प्रथमकाण्डे प्रथमप्रपाठके चतुर्दशोऽनुवाकः ॥ १४ ॥

[यजमानकर्तृकप्राग्वंशप्रवेक्षोपयुक्ता मन्त्राः]

वेदार्थस्य मकाशेन तमो हार्दं निवारयन् ।

पुमर्थाश्वतुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेभरः ॥

इति श्रीमद्विद्यातीर्थमहेभरापरावतारस्य श्रीमन्नाजाधिराजपरमेश्वरस्य

श्रीवीरबुद्धमहाराजस्याऽऽज्ञापरिपालकेन माधवाचार्येण विर-

चिते वेदार्थमकाशे छण्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये

प्रथमकाण्डे प्रथमः प्रपाठकः ॥ १ ॥

(अथ प्रथमाष्टके द्वितीयः प्रपाठकः) ।

(तत्र प्रथमोऽनुवाकः) ।

हरिः ॐ ।

आपं उन्वन्तु जविते दीर्घायुत्वाद्य बर्चस
 ओषधे प्रायस्वैन स्वधिते मेन हि सदिव-
 श्वरेतानि प्र वपे स्वस्त्युत्तराण्यज्ञियाऽऽपो
 अस्मान्मातरः झन्धतु घृतेन नो घृतपुषः
 पुनन्तु विश्वमस्मत्प्र बहन्तु रिप्रमुदाश्व्यः शुचि-
 रा पूत एमि सोमस्य तनूरसि तनुवं मे पाहि
 महीनां पयोऽसि बर्चोधा असि बर्चः (१)
 मयि धेहि वृत्रस्य कनीनिकाऽसि चक्षुष्पा
 असि चक्षुर्मे पाहि चिरपतिस्त्वा पुनातु वाक्पति-
 स्त्वा पुनातु देवस्त्वा सविता पुनास्वच्छि-
 द्रेण पवित्रेण वसोः सूर्यस्य रश्मिस्तस्य ते
 पवित्रपते पवित्रेण यस्मै कं पुने तच्छकेयमा
 वो देवास ईमहे सत्यधर्माणो अध्वरे यद्दो
 देवास आगुरे यज्ञियासो हवामह इन्द्राग्नी

(अजमानकर्तृकप्रान्वंशप्रवेशोपयुक्ता मन्त्राः)

द्यावापृथिवी आप ओषधीस्त्वं दीक्षाणामधि-
पतिरसीह मा सन्तं पाहि (२) ।

(वचं ओषधीरष्टौ च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां प्रथमाष्टके
द्वितीयप्रपाठके प्रथमोऽनुवाकः ॥ १ ॥

(अथ प्रथमाष्टके द्वितीयः प्रपाठकः) ।

[तत्र प्रथमोऽनुवाकः] ।

यस्य निःश्रसितं वेदा वो वेदेभ्योऽस्त्रिंशं जग्त् ।

निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥ १ ॥

आद्यप्रपाठके दर्शपूर्णमासेष्टीरिता ।

प्रपाठकत्रयेणाथ सोमयागः प्रवक्ष्यते ॥ २ ॥

तदिदं सौम्यकाण्डम् । तथा चानुक्रमणिकायामुक्तम्—

“ अश्वरप्रभृतित्रीणि तद्विधिर्वाजपेयकौ ।

सवाः शुक्रियकाण्डे च नवेन्दोरिति धारणा ” इति ॥

आप उन्दिन्वित्यादिकमश्वरकाण्डम् । आ ददे ग्रावाऽसीत्यादिकं ग्रहका-
ण्डम् । उदु त्वं जातवेदसमित्यादिकं दक्षिणाकाण्डम् । तान्वेतानि त्रीणि । पा-
चीनवशं करोतीत्यादिकं त्रयाणामिदेषां विधिः । देव सवितः प्र सुवेत्यादिकं
वाजपेयस्य मन्त्रकाण्डम् । देवा वै यथादर्शं यज्ञानाहरन्तेत्यादिकं वाजपेयस्य
विधिकाण्डम् । त्रिवृत्स्तोमो भवतीत्यादिकाः सवाः । नमो वाचे या चोदिते-
त्यादिकं शुक्रियमन्त्रकाण्डम् । देवा वै सत्रमासतेत्यादिकं तद्विधिकाण्डम् । तान्वे-
तानि नवसंख्याकानि चन्द्रस्य काण्डानि । अवस्तेषु चन्द्र ऋषिरिति र्घ्यायेत् ।

“ सोमाङ्गे दीक्षणीयादौ दर्शमन्त्रातिवेशनात् ।

दर्शोर्ध्वत्वं तेत्र युक्तमग्निहोमोऽत्र वर्धते ” ॥

विधिः सोमयाग एकाहाह्निसत्रनामकः । एकस्मिन्नेवाहनि सवनत्रयेण
निष्पाद्य एकाहः । द्विरात्रमारभ्यैकादशरात्रपर्यन्ता अहीनाः । त्रयोदशरात्रमा-

(यजमानकर्तृकप्राग्ब्रह्मप्रवेशोपयुक्ता मन्त्राः)

रम्य सहस्रसंवत्सरपर्यन्तानि सत्राणि । द्वादशाहस्तु द्विरूपः । तत्राहीनरूपेण द्विरात्रादीनां प्रकृतिः, सत्ररूपेण त्रयोदशरात्रादीनाम् । तस्य च द्वादशाहस्यैका-
ह्ररूपो ज्योतिष्टोमः प्रकृतिः । अत एवाऽऽम्नायते—“ एष वाव प्रथमो यज्ञो य-
ज्ञानां यज्ज्योतिष्टोमः ” इति । यद्यपि सप्तसंस्थो ज्योतिष्टोमोऽग्निष्टोमोऽत्यग्नि-
ष्टोम उक्त्यः षोडशमतिरात्रोऽष्टोर्धामो वाजपेयश्चेति, तथाऽऽग्निष्टोमे कृत्स्नाङ्ग-
प्रातस्त्रयोपादिष्टत्वात्स एवेतरेषां प्रकृतिः । अतः प्रथमं स एवाभिधीयते । तत्र
प्रपाठकत्रयस्यानुवाकानां चार्थभेदो विनियोगसंग्रहे दर्शितः—

“ द्वितीयप्रश्नमारम्य प्रश्नत्रय उदीर्यते ।

सोमपागे मन्त्रजातं तत्रावान्तरभेदतः ॥ १ ॥

ऋयः पशुग्रहश्चेति प्रश्नभेदोऽवगम्यताम् ।

ऋयप्रश्नेऽनुवाकाः स्फुरर्थभेदाच्चतुर्दश ॥ २ ॥

माग्वंशावेशनं दीक्षा स्यादेवयजनग्रहः ।

सोमऋयणयानयनं तदीयपदसंग्रहः ॥ ३ ॥

सोमोन्मानं ऋयस्तस्य शकटारोपणं गतिः ।

आतिष्ठ्योपसदस्तद्भवेदुत्तरवेदिका ॥

हविर्धानं काम्ययाज्या इत्यर्थां अनुवाकगाः ॥ ४ ॥ ” इति ।

तत्र प्रथमानुवाके क्षौरादिभिः संस्कृतस्य यजमानस्य प्राचीनवंशाख्यशाला-
प्रवेशोऽभिधीयते । आप उन्वन्त्वित्यादयः क्षौरमन्त्राः । क्षौराभ्यामेव शाला नि-
र्मातव्या । ततो बौधायनो दीक्षासाधनद्रव्यसंपादनपूर्वकं शालानिर्माणमाह—“अ-
ग्निष्टोमेन यक्ष्यमाणो भवति स उपकल्पयते छण्णाजिनं च छण्णविषार्णं च दा-
सश्च मेखलां च ” इति । “ जुष्टे देवयजने शाला कारिता भवति ” इति च ।
आपस्तम्बोऽपि “ सोमेन यक्ष्यमाणो ब्राह्मणानार्षेयानृत्विजो वृणीते ” इत्युप-
क्रम्य वरणं देवयजनाव्यवसानं दीक्षणीयेष्टिं चाभिधायेदमाह—“ प्राचीनवशं
करोति पुरस्तादनुवं पश्चाच्चिनवः सर्वैः परिश्रितम् ” इति ।

एतदेवाभिप्रेत्य वपनविधेः पूर्वं शालां विधत्ते—

“ प्राचीनवशं करोति देवमनुष्या दिशो व्यमजन्त प्राचीं देवा दक्षिणां
पितरः प्रतीचीं मनुष्या उदीचीं रुद्रा यत्प्राचिनवशं करोति देवलोकमेव त-
द्यजमान उपावर्तते ” [सं० का० ६ प्र० १ अ० १] इति ।

[यजमानकर्तृकप्राग्वंशप्रवेशोपयुक्त मन्त्राः]

प्रागायतः पृष्ठवंशो यस्य गृहविशेषस्य स प्राचीनवंशः । केचित्तु यस्य देव-
यजनस्येति विगृह्य लक्षणदेवयजनविधिमेतमाहुः । देवयजनैकदेशरूपगृहसंघञ्चो
वंशो देवयजनसंघञ्चो भवति । वंशस्य प्रागमत्वेन तद्गृहं यजमानो देवलोकं
करोति ।

गृहस्य कुड्यस्थानीयमावर्त्यं विधत्ते-

“ परिश्रयापमार्हितो हि देवल्लोको मनुष्यलोकात् ” [सं० का० ६ प०
१ अ० १] इति ।

स्वर्गस्य मनुष्यैरदस्यत्वादत्रापि तदर्थं परिश्रयणम् ।

द्वाराणि विधत्ते-

“ नास्माल्लोकास्त्वेतव्यभिषेत्याहुः को हि तद्वेद यद्यमुष्यिहोकेऽस्ति वा न
वेति दिक्ष्वतीकाशान्करोत्युभयोर्लोकयोरभिजित्यै ” [सं० का० ६ प० १
अ० १] इति ।

इह लोके तावत्सुखं प्रत्यक्षसिद्धम् । गृहसोत्रपुत्रमित्रादिभिस्तदुत्पादात् । स्वर्गे
तु संदिग्धम् । यद्यदित्रेनेदं कर्म साङ्गं समाप्येत तदा सुखमास्ति नान्यथा । भव-
दपि तत्सुखं नेदानीं भवति किंतु मरणादूर्ध्वम् । तदाऽपि प्रयत्नेन केनचिन्नरक-
प्रदेन कर्मणा प्रतिबन्धे सति ततोऽपि विलम्ब्येत । तस्मादिदानीमेवास्माल्लोकाच्च
सर्वात्मना निर्गन्तव्यामिति बुद्धिमन्त आहुः । तत एवलोकदर्शनाय द्वारेषु लतेषु
लोकद्वयणयो भवति ।

आप इति । कल्पः-“ अथास्य प्राङ्मुखस्य दक्षिणं गोदानमद्भिरनुव-
ध्याऽऽप उन्दन्तु जीवसे दीर्घायुत्वाय वर्षस इति ” इति ।

गोदानं शिरसो भागः । जीवनायुर्वृद्धिजलवर्षसेभ्य आपः शिर आर्द्रां
कुर्वन्तु ।

ओषध इति । कल्पः-“ ऊर्ध्वांशं बर्हिरनुच्छ्रयति ओषधे जायस्वेनमिति
स्वधितिं तिर्यञ्चं मिदधाति स्वधिते मेनः हिरसीरिति प्रवर्षति देवश्रूतानि म वप
इति ” इति ।

स्वधिविः क्षुरः । देवेषु प्रसिद्धत्वेन श्रूयत इति देवश्रूद्वनापितस्तद्गोऽहं वपनं
कुर्वे । एवानि केशादीनि ।

[यजमानकर्तृकप्राग्वंशप्रवेक्षोपशुक्ता मन्त्राः]

स्वस्तीति । बौधायनः—“स्वस्त्युत्तराण्यशीयेत्युक्त्वा तं प्रत्यभिमृशते ” इति ।

आपस्तम्बः—“ स्वस्त्युत्तराण्यशीयेति यजमानो जपति ” इति ।

अविघ्नेनोत्तराणि कर्माणि प्राप्नुयाम् ।

विधत्ते—

“ केशश्मश्रु वपते नखानि निकृन्तते मृता वा एषा त्वगमेध्या यत्केशश्मश्रु मृतामेव त्वचममेध्यामपहृत्स्व यज्ञियो भूत्वा मेधमुपैति ” [सं० का० ६ प्र० १ अ० १] इति ।

आप इति । बौधायनः—“अथैनेमङ्गिरभिषिष्वत्यापो अस्मान्मातरः शुभन्तु घृतेन नो घृतपुवः पुनन्त्विति संपधाव्य रजः प्रक्षालयति विश्वस्मात्प्र यदन्तु रिमिति ” इति ।

आपस्तम्बस्त्वेकमन्त्रतां मन्यते । अस्मान्स्मदीयान्यजमानान् । क्षरदुदकमव घृतम् । तेन पुनन्ति पर्जन्यादयो घृतपुवः । रिमं पापम् । इमा आपः सर्वे पापमस्मत्तोऽपनयन्तु ।

उदाभ्य इति । कल्पः—“ उदाभ्यः शुचिः पूर्वं एधीत्युदाहयानो जपति ” इति ।

स्नानाचमनाभ्यां बहिरन्तश्च शुद्धः सन्नद्धश्च उदग्म्याऽऽगच्छामि ।

विधत्ते—

“ अङ्गिरसः सुवर्गं लोकं यन्तोऽप्सु दीक्षातपसी प्रावेशयन्त्सु स्नाति साक्षादेव दीक्षातपसी अवरुम्भे ” [सं० का० ६ प्र० १ अ० १] इति ।

मुण्डनादिसंस्कारो दीक्षा । आहारादिनियमस्तपः । अप्सु स्नानेन तदुपमयमव्यवधानेनैव प्राप्नोति ।

श्वेत्तरणप्रदेशं विधत्ते—

“ तीर्थे स्नाति तीर्थे हि ते तां प्रावेशयन् ” [सं० का० ६ प्र० १ अ० १] इति ।

उक्तमेवार्थमूद्य स्तोति—

“ तीर्थे स्नाति तीर्थमेव समानानां भवति ” [सं० का० ६ प्र० १ अ० १] इति ।

सख्यादीनां समानानां तीर्थवत्सेव्यो भवति ।

आचमनं विधत्ते—

“ अपोऽभ्रात्यन्तरत एव मेध्यो भवति ” [सं० का० ६ प्र० १ अ० १]
इति ।

सोमस्येति । कल्पः—“अथ प्रदक्षिणमह्वं वासः परिधत्ते सोमस्य तनूरसि
तनुवं मे पाहीति ” इति ।

क्षौमवस्त्रस्य सोमोऽभिमानो देव इति तस्य वस्त्रं शरीरम् ।

विधत्ते—

“ वाससा दीक्षयति सौम्यं वै क्षौमं देवतया सोममेष देवतामुपैति यो
दीक्षते ” [सं० का० ६ प्र० १ अ० १] इति ।

दीक्षयति संस्करोति ।

मन्त्रस्य पूर्वोच्चरभागौ व्याचष्टे—

“ सोमस्य तनूरसि तनुवं मे पाहीत्याह स्वामेव देवतामुपैत्यथो आशिशमे-
वैतामाशास्ते ” [सं० का० ६ प्र० १ अ० १] इति ।

वस्त्रपरिहितस्य सोम एव स्वा देवता ।

प्रकारान्तरेण प्रस्तौति—

“ अग्नेस्तूषाधानं वायोर्वातपानं पितृणां नीविरोषधीनां प्रघात आदित्यानां
माचीनतानो विधेषां देवानामोतुर्नक्षत्राणामतीकाशास्तद्वा एतत्सर्वदेवत्यं यद्वा-
सो यद्वाससा दीक्षयति सर्वाभिरेवैनं देववाभिर्दीक्षयति ” [सं० का० ६ प्र०
१ अ० १] इति ।

शलाकोपधानं तूषाः । तत्र तन्नूनां पूरणं तूषाधानम् । वायुना शोषणं वात-
पानम् । नीविर्बन्धविशेषः । प्रघातो दण्डेन शलाकोपधानेन वा प्रहारः । माची-
नतानो दीर्घतन्तुप्रसारणम् । ओतुस्तिर्बन्धतन्तुप्रसारणम् । अतीकाशास्त्रिदशणि ।
एतेषु क्रमेणाग्न्यादयोऽभिमानिदेवताः ।

भोजनं विधत्ते—

“ बहिःप्राणो वै मनुष्यस्तस्याशनं प्राणोऽभ्राति समाण एव दीक्षते ”
[सं० का० ६ प्र० १ अ० १] इति ।

प्राणस्थिविहेदुत्वादशनस्य प्राणत्वम् । मिनबन्धादिभिः प्रार्थितो बहु
भुञ्जीवेति ।

[यजमानकर्तृकप्राग्बंशप्रवेशोपयुक्ता मन्त्राः]

विधत्ते—

“ आशितो भवदि यावानेधास्य प्राणस्तेन सह मेघमुपैति ” [सं० का० ६ प्र० १ अ० १] इति ।

महीनामिति । बौधायनः—“ अथास्यैतन्नवनीतं विचितमुदशराव उप-
शेरते तस्य पाणिभ्यां संमन्त्राय मुखमेव प्रथममभ्यङ्क्ते महीनां पयोऽसि वचोधा
असि वचो मयि धेहीत्यनुलोभमापादाभ्याम् ” इति ।

आपस्तम्बो मन्त्रभेदमाह—“ महीनां पयोऽसीति दर्भपुञ्जीलाभ्यां नवनी-
तमुद्यैति वचोधा असीति तेन पराचीर्न विरम्यङ्क्ते ” इति ।

हे नवनीत त्वं गवां पयः कार्यमसि । स्निग्धतारूपं वचो धारयसि । अतो
मयि ब्रह्मवचंसं धेहि ।

अभ्यङ्क्तं विधत्ते—

“ घृतं देवानां मस्तु पितृणां निष्पकं मनुष्याणां तद्वा एतत्सर्वदेवत्यं यन्नव-
नीतं यन्नवनीतेनाभ्यङ्क्ते सर्वा एव देवताः प्रीणाति ” [सं० का० ६ प्र० १
अ० १] इति ।

नवनीतस्य पाकजन्यास्तिस्रोऽवस्थाः पकं किञ्चित्पकं निःशेषपकं च । इत्या-
न्तरप्रक्षेपेण सुरभि निःशेषपकम् । अत एव बह्वृचः पठन्ति—“आज्यं वै देवानां
सुरभि घृतं मनुष्याणामायुतं पितृणां नवनीतं गर्भाणाम् ” इति ।

प्रकारान्तरेण नवनीताभ्यङ्क्तं प्रस्तौति—

“ प्रच्युतो वा एषोऽस्माल्लोकादगतो देवलोकं यो दीक्षितोऽन्तरेव नवनीतं
तस्मान्नवनीतेनाभ्यङ्क्ते ” [सं० का० ६ प्र० १ अ० १] इति ।

दीक्षितस्य सर्वसाधने प्रवृत्तत्वादेवलोकप्रच्युतिः । यागस्थासमाप्तत्वादेवलोक-
प्राप्त्यभावः । नवनीतमपि क्षीरभावात्प्रच्युत्य घृतभावं न प्राप्नोति । अतोऽन्त-
रालवार्तिवसाम्पात्तेन तस्याभ्यङ्क्तो युक्तः ।

शुणद्धयं विधत्ते—

“ अनुलोमं यजुषा व्यावृत्त्यै ” [सं० का० ६ प्र० १ अ० १] इति ।
मनुष्याणां नास्त्यानुलोम्ये नियमः । नै वाभ्यङ्क्ते मन्त्रोऽस्ति । तस्माद्ब्रह्म-
वृत्त्यै तदुभयमवेति नियम्यते ।

(यजमानकर्तृकंशंभ्वंशप्रवेशोपयुक्ता मन्त्राः)

वृत्रस्येति । कल्पः “ अथास्यैतदाञ्जनं पिष्टं दृशदुपले सतूलया च शरेषी-
कया चास्व प्राङ्मुखस्य मत्स्यङ्मुख उपविश्य सन्धेन पाणिना दक्षिणमक्षयन-
क्ति वृत्रस्य कनीनिकाऽसि चक्षुष्या असि चक्षुर्मे पाहीति ” इति ।

मन्त्रार्थं विशदयन्नाञ्जनं विधत्ते—

“ इन्द्रो वृत्रमहन्तस्य कनीनिका एराऽपतत्तदाञ्जनमभवद्यदाङ्के चक्षुरेव भ्रा-
तृष्यस्य वृङ्के ” [सं० का० ६ म० १ अ० १] इति ।

विनाशयतीत्यर्थः ।

क्रमेण गुणान्विधत्ते—

“ दक्षिणं पूर्वमाङ्ङके सव्यं हि पूर्वं मनुष्या आञ्जते न नि धावते नीव हि
मनुष्या धावन्ते पञ्च कृत्व आऽङ्ङके पञ्चाक्षरा पङ्क्तिः पाङ्ङको यज्ञो यज्ञमेवाव
रुन्धे परिमितमाऽङ्ङकेऽपरिमितं हि मनुष्या आञ्जते सतूलयाऽऽङ्ङकेऽपतूलया हि
पैर्नुष्या आञ्जते व्यावृत्तैः ” [सं० का० ६ म० १ अ० १] इति ।

मनुष्यस्य घोषितामञ्जने वामभागपूर्वत्वं प्रसिद्धम् । अञ्जनोपेताङ्गुलेश्चक्षुषि
सहस्रा पुनः पुनः पर्यावर्तनं निधावनं तच्च मनुष्याः कुर्वन्ति । यज्ञे सवनीयपु-
रोडाशद्व्याणां पञ्चसंख्यया पङ्क्तिच्छन्दोगदाक्षरसाम्याद्यज्ञस्य पाङ्ङकत्वम् ।

तथा च पञ्चमपपाठके वक्ष्यति—

“ ब्रह्मवादिनो वदन्ति नर्वा न यजुषा पङ्क्तिराम्यतेऽथ किं यज्ञस्य पाङ्ङत्व-
मिति धानाः करम्भः परिवापः पुरोडाशः पयस्या तेन पङ्क्तिराम्यते तद्यज्ञस्य
पाङ्ङकत्वम् ” [सं० का० ६ म० ५ अ० १०] इति ।

परिमितमल्पं पञ्चसंख्याभियमो वा । न स्रथं नियमो मनुष्येष्वस्ति । अग्निसहिता
शरेषीका सतूला । मनुष्याणामिषीकानियम एव नारितं कुतः सतूलानियमः ।

विपैक्षे बाधकपूर्वकं स्वपक्षं निगमयति—

“ यदपतूलयाऽऽञ्जति वज्र इव स्वात्सतूलयाऽऽङ्ङके मिवत्वाय ” [सं० का०
६ म० १ अ० १] इति ।

तूलराहितशरकाष्ठस्य तीक्ष्णाग्रत्वाद्ब्रह्मसमत्वम् ।

चिदिति । कल्पः—“ अथैनमेकविंशत्या दर्भपुञ्जिलैः पवयति चित्पतिस्त्वा
पुनातु वाक्पतिस्त्वा पुनातु देवस्त्वा सविता पुनात्वच्छिद्रेण पवित्रेण वसोः
सूर्यस्य राशिभिरिति ” इति ।

[यजमानकर्तृकप्राग्वंशप्रवेशोपयुक्ता मन्त्राः]

प्रथमाद्वितीयमन्त्रयोरच्छिद्रेणेत्यनुवच्यते । हे यजमान चित्तां ज्ञानानां पति-
र्भनो देवस्त्वां पुनातु । वाचां शब्दानां पतिः सरस्वत्यसौ वा आदित्योऽच्छिद्रं
पवित्रं तद्रूपोऽयं दर्मस्तोमः । जगन्निवासहेतोः सूर्यस्य रश्मिरूपा दर्भाः ।

दर्भस्तोमविशिष्टं मार्जनं विधत्ते—

“ इन्द्रो वृत्रमहन्त्सोऽपोऽभ्यन्नियत तासां यन्मेधं यज्ञियं सदेवमासीत्तदपोद-
क्रामत्ते दर्भा अभवन्त्यदर्भपुञ्जीलैः पवयति या एव मेध्या यज्ञियाः सदेवा आप-
स्ताभिरैवैनं पवयति ” [सं० का० ६ प्र० १ अ० १] इति ।

मेधं शुद्धं, यज्ञियं यज्ञार्हं, सदेवं देवताप्रियम् । उत्पवनब्राह्मणे दर्भोत्पात्ति-
व्यारूपाता ।

दर्भस्तोमस्य संख्याविशेषान्विधत्ते—

“ द्वाभ्यां पवयत्यहोरात्राभ्यामेवैनं पवयति त्रिभिः पवयति त्रय इमे लोका एभि-
रैवैनं लोकैः पवयति पञ्चभिः पवयति पञ्चाक्षरा पङ्क्तिः पाङ्क्तौ यज्ञो यज्ञार्थैवैनं पवयति
षड्भिः पवयति षड्वा ऋतव ऋतुभिरैवैनं पवयति सप्तभिः पवयति सप्त छन्दांसि
छन्दोभिरैवैनं पवयति नवभिः पवयति नव वै पुरुषे प्राणाः समाणमेवैनं पवयत्ये-
कविंशत्या पवयति दश हस्त्या अङ्गुलयो दश पद्या आत्मैकविंशो यावा-
नेव पुरुषस्तमपरिवर्गं पवयति ” [सं० का० ६ प्र० १ अ० १] इति ।

“ गायत्री त्रिष्टुब्जगत्यनुष्टुप्पङ्क्त्या सह । बृहत्पुष्पिणहा ककुत्सुर्वीभिः
शिष्यन्तु त्वा ” इति कश्चिन्मन्त्र आम्नायते । तत्रोष्पिणककुभोरवान्तरमेद-
परित्यागेन सप्त छन्दांसि । संचारस्थानभूतच्छिद्राभिप्रायेण प्राणानां नवत्वम् ।
अपरिवर्गं निःशेषम् । एकविंशतिपक्ष एवात्रानुष्ठेयः । “ एकविंशत्या दर्भपु-
ञ्जीलैः पवयति ” इति बह्वृचब्राह्मण आम्नातत्वात् । तत्प्रशंसार्थमितरे पक्षा
अवपुत्रानुवादः ।

मन्त्रं व्याचष्टे—

“ चित्पतिस्त्वा पुनात्वित्याह मनो वै चित्पतिर्भनसैवैनं पवयति वाक्पति-
स्त्वा पुनात्वित्याह वाचैवैनं पवयति देवस्त्वा सविता पुनात्वित्याह सवितुश्चैव
एवैनं पवयति ” [सं० का० ६ प्र० १ अ० १] इति ।

१ स्व. शोषयतु । २ स्व. 'भिः शम्य' । ३ स्व. 'इत्यश्वमेधे क' । ४ क. व. छ.
कस्मिंश्चि' । ५ स्व. 'वादाः । म' ।

[यजमानकर्तृकप्राग्बंधप्रवेशोपयुक्ता मन्त्राः]

तस्येति । कल्पः—“ यजमानं वाचयति तस्य ते पवित्रपत्रे पवित्रेण यस्मै कं पुने तच्छक्रेयमिति ” इति ।

आदित्यरूपस्याच्छिद्रपवित्रस्य पतिः यैरकोऽन्तर्यामी । हे पवित्रपते पादशस्य तव पवित्रेण यस्मा अग्निष्टोमकर्मणे कमात्मानं शोधयामि तत्कर्तुं शक्तो भूया-
सम् ।

एतमभिमाद्यं दर्शयति—

“ तस्य ते पवित्रपते पवित्रेण यस्मै कं पुने तच्छक्रेयमित्याहाऽऽग्निष्टोमवैता-
माशास्ते ” [सं० का० ६ प्र० १ अ० १] इति ।

आ व इति । बौधायनः—“ अथैनं सव्ये पाणावभिपोद्य शालामानयति आ
वो देवास ईमहे सत्यधर्माणो अध्वरे यद्वो देवास आगुरे यज्ञिषासो हवामह
इति ” इति ।

आपस्तम्बः—“ आ वो देवास ईमह इति पूर्वया द्वारा प्राग्बंधे प्रविश्य ”
इति ।

हे देवा युष्माकं संबन्धिन्यस्मिन्ध्वरे वयं सत्यधर्माणोऽवश्यंभाऽपनुष्ठानपरा
आगच्छामः । हे यज्ञसंबन्धिनो देवा यस्मादागुरे कर्मोद्यमे युष्मानाह्वास्यामस्त-
स्माद्वयमत्राऽऽगच्छामः ।

इन्द्राग्नी इति । बौधायनः—“ पूर्वया द्वारा शालां प्रपादयति, इन्द्राग्नी
घावापृथिवी आप ओषधीरिति ” इति ।

आपस्तम्बः—“ इन्द्राग्नी घावापृथिवी आप ओषधीरित्यपरेणाऽऽहवनीयं
दक्षिणाऽतिक्लम्य ” इति ।

हे इन्द्रादय एनमनुजानीतेति शेषः ।

त्वमिति । बौधायनः—“ अथैनमग्नेनाऽऽहवनीयं पर्यहरत्य दक्षिणत उदङ्मुख-
मुपवेश्याऽऽहवनीयमीक्षयति त्वं दीक्षाणामधिपतिरसीह मा सन्तं पाहीति ” इति ।

आपस्तम्बः—“ त्वं दीक्षाणामधिपतिरसीत्याहवनीयमुपोपविशति ” इति ।

हे आहवनीय त्वं दीक्षारूपाणां नियमानां पाठकोऽर्थतस्त्वत्समीपे स्थितं
मां पालय ।

पूर्वोक्तपूतत्वप्रशंसापूर्वकं प्राचीनबंधप्रवेशं विधत्ते—

(यजमानकर्तृकप्रारम्भशोपयुक्ता मन्त्राः)

“ यावन्तो वै देवा यज्ञायापुनत त एवाभवन् एव विद्वान्यज्ञाय पुनीते भव-
त्येव बहिः पवयित्वाऽन्तः प्रपादयति मनुष्यलोक एवैनं पवयित्वा पूतं देवलोकं
प्रणयति ” [सं० का० ६ प्र० १ अ० २] इति ।

अभवन्नैश्वर्यं प्राहाः । भवत्येवैश्वर्यं माभोत्येव ।

अत्र विनियोगसंग्रहः—

“ आपः शिर उन्नत्योष दर्मोऽनान्तर्हितः स्वधि ।
क्षुरं निधाय देवश्रुर्वपेत्स्वस्ति तदा जपेत् ॥ १ ॥
आपः स्नायादुदा जप्यं सोम वल्लपरिमहः ।
महीति नवनीतस्य ग्रहो वर्चोऽतिलेपनम् ॥ २ ॥
बुत्रेत्याङ्गके दित्यतिस्वात्रिमिर्दंमेण पावयेत् ।
तस्येति जपति स्वामी ह्या वः प्रारम्भशवेशनम् ॥ ३ ॥
इन्द्राग्नी दक्षिणे गत्वा त्वमित्युपविशेदिह ।
प्रथमे हनुवाकेऽस्मिन्मन्त्रा अष्टादशेरिताः ॥ ४ ॥ इति ।

अथ मीमांसा ।

चतुर्थाध्यायस्य तृतीयपादे चिन्तितम्—

“ किं दर्शपूर्णमासाभ्यामिष्ट्वा सोमेन यागकः ।
अङ्गनाङ्गिन्ता वा कालो वा सपाराथर्याय चाङ्गता ।
दर्शादिलक्षिते काले सोमयागो विधीयते ।
स्वतन्त्रफलवत्त्वेन न युक्ताऽङ्गनाङ्गिन्ता तयोः ” इति ।

इदमाम्नायते—“ दर्शपूर्णमासाभ्यामिष्ट्वा सोमेन यजेत ” इति । तत्रोभयो-
राग्निमारुतानुयाजवदन्याधीनत्वाभावाद्दर्शपूर्णमासोक्तेः पाराथर्यपरिहाराय सोमस्य
दर्शपूर्णमासाङ्गत्वबोधकोऽर्थ संयोग इति चेन्नैवम् । स्वतन्त्रफलवतः सोमयाग-
स्वाङ्गत्वासंभवात् । फलवत्संनिधावफलं तदङ्गमिति न्यायात् । न चान् बहुस्पति-
सवन्यायेन सोमधर्मकमफलं कर्मान्तरं विधीयत इति शक्यं वक्तुम् । सोमशब्दस्य
बहुस्पतिसवशब्दव्याप्तत्वाभावेन धर्मोक्तिदेशकत्वाभावात् । क्त्वाप्रत्ययस्तु—असत्य-
ङ्गनाङ्गिन्ताभिवे कर्त्रेक्यमात्रेणोपपद्यते । तस्माद्दर्शपूर्णमासशब्दस्य पाराथर्यमभ्युपेत्यापि
तद्विद्वद्युपलक्षित उत्तरकाले सोमविधिरयम् ।

एतदेवाभिमेत्य रथत्वाकमाम्नायते—

[यजमानकर्तृकप्राग्वंशप्रवेशोपशुका मन्त्राः]

“ एव वै देवरथो यदृशपूर्णमासौ यो दृशपूर्णमासाविष्ट्वा सोमेन यजेते रथ-
स्पष्ट एवावसाने बरे देवानामवस्यति ” [सं० का० २ प्र० ५ अ० ६]
इति ।

अवसाने निश्चिते बरे मार्गे यथा रथेन क्षुण्णे मार्गे गन्तुः कण्टकपाषाणा-
दिबाधराहित्येन सुखं भवति तथा प्रथमं दृशपूर्णमासाविष्टवत् उत्तरकाले तद्वि-
ष्टिविकृतिषु सोमाङ्गभूतदीक्षणीषामायणीयादिषु कर्मानुष्ठानं सुकरं भवतीत्यर्थः ।
तस्मात्कालार्थः संयोगः ।

पञ्चमाध्यायस्य चतुर्थपादे चिन्तितम् ।

“ दृशादीष्ट्वा सोमयागः क्रमोऽयं नियतो न वा ।

उक्तेराद्यो न सोमस्याऽऽधानानन्तरताश्रुतेः ” इति ॥

दृशपूर्णमासाविष्ट्वा सोमेन यजेदेति क्त्वाप्रत्ययेनावगम्यमानः क्रमो नियत
इति चेन्मैवम् । सोमेन यक्ष्यमाणोऽधीनादधीतेत्याधानानन्तरताया अपि अव-
णात् । तस्माद्विष्टिसोमयोः पौर्वापर्यं न नियतम् ।

तत्रैवान्यश्चिन्तितम्—

“ विप्रस्य सोमपूर्वत्वं नियतं वा न वाऽग्निमः ।

उत्कर्षतो नैवमग्नीषोमीयस्यैव तच्छ्रुतेः ” इति ॥

इष्टिपूर्वत्वं सोमपूर्वत्वं च विकल्पितमिति यदुक्तं तत्र ब्राह्मणस्य सोमपूर्वत्व-
मेव नियतम् । कुतः । उत्कर्षभवणात् “ आग्नेयो वै ब्राह्मणो देवतपो स सोमे-
नेष्ट्वाऽग्नीषोमीयो भवति यदेवादः पौर्णमासं हविस्तत्तद्वानु निर्वपेत्तर्ह्यभयदे-
वतो भवति ” इति । अस्यायमर्थः—पजापतेर्मुक्त्वादग्निर्ब्राह्मणश्चेत्युभा-
युत्पन्नौ । ततो ब्राह्मणस्यैकैव देवतेत्याग्नेय एव ब्राह्मणो न तु सौम्यः । सोमस्य
सदेवतात्वाभावात् । यदा स ब्राह्मणः सोमेन यजति तदा सोमोऽप्यस्य देवतेत्य-
ग्नीषोमीयो भवति । तस्माद्गीषोमीयस्य ब्राह्मणस्यानुरूपं पौर्णमासमग्नीषोमीयपु-
रोडाशरूपं हविः सोमादूर्ध्वमनुनिर्वपेत् । तदा स ब्राह्मणो देवताद्वयसंबन्धी भव-
तीति । यद्यप्यत्र कर्मान्तरं किञ्चिद्विधीयत इति कश्चिन्मन्थेत तथाऽपि पौर्णमासं
हविरिति विस्पष्टं प्रत्यभिज्ञानान्न कर्मान्तरं किंतु दृशपूर्णमासयोः सोमादूर्ध्वमुत्क-
र्षः । तस्माद्विप्रस्य सोमपूर्वत्वमेव नियतमिति प्राप्ते ब्रूमः—नात्र दृशशब्दः पूर्ण-

[यजमानकर्तृकप्राग्वांशप्रवेशोपयुक्ता मन्वाः]

मासशब्दो वा कश्चिद्भागवाची श्रूयते । पौर्णमासमित्येष तद्धितान्तो हविर्विशेषणात्वेनोपन्यस्यते । तच्च हविरग्नीषोमीयपुरोडाशरूपमिति देवताद्वयेन संस्तवाद्वगम्यते । तस्मादेकस्यैव हविष उत्कर्षो न तु छत्स्नयोर्दशपूर्णमासयोः । तथा सति ब्राह्मणस्यैकस्मिन्नेवाग्नीषोमीयपुरोडाशे सोमपूर्वत्वानियमः । इतरत्र क्षत्रियवैशमयोस्त्रिवास्यापीष्टिपूर्वत्वसोमपूर्वत्वे विकल्प्येते ।

तृतीयध्यायस्य चतुर्थपादे चिन्तितम् ।

“ दिशं प्रतीचीं मनुजा व्यभजन्तत्यसौ विधिः ।

वादो वाऽथ पुराकल्पस्तुत्यर्थो विधिर्हति ॥

प्राचीनवंशवाक्योक्तेर्विधानस्यैकवाक्यतः ।

दिग्विधावर्धवादोऽथमुपवीते निवीतवत् ” इति ।

ज्योतिष्टोमे श्रूयते—

“ प्राचीनवंशं करोति देवमनुष्या दिशो व्यभजन्त प्राचीं देवा दक्षिणां पितरः प्रतीचीं मनुष्या उदीचीं रुद्रा यत्प्राचीनवंशं करोति देवलोकेषु तद्यजमान उपावर्तते ” [सं० का० ६ प्र० १ अ० १] इति । तत्र देवादीनां कर्मानधिकाराच्च तत्र विद्विशङ्कन । मनुष्याः प्रतीचीं विभजेयुरित्येष विधिः स्यात् । कुतः । पुराकल्परूपेणार्थवादेन स्तूयमानत्वात् । पूर्वपुरुषावरितत्वाभिधानं पुराकल्पः । व्यभजन्तेत्यनेन भूतार्थवाचिना तदभिधीयते । तस्माद्विधिरयमिति पूर्वः पक्षः । यस्य मण्डपविशेषस्योपरि वंशः प्राग्मा भवन्ति स प्राचीनवंशः । तद्विधेकवाक्यत्वाभ्युपगमादर्थवादः । सायंकालीनाध्यावौ प्रतीची माता ।

तृतीयाध्यायस्य सप्तमपादे चिन्तितम्—

“ वपतीत्युपकारः किं द्वयोर्मुख्याङ्गयोरुत् ।

मुख्य एव द्वयोरस्य छत्स्नकर्तृगतत्वतः ॥

युक्तः शास्त्रीयसंस्कारो मुख्येऽस्य फलभोगि(जि)नः ।

विनाऽपि संस्कर्ति दृष्टं कर्तृत्वं तस्य नास्ति सः ” इति ॥

ज्योतिष्टोमे केशरमश्रुवपनपयोव्रतादधो यजमानसंस्कारा आम्नाताः । ग्रहैः सोमहोमो ज्योतिष्टोमे मुख्यः । अग्नीषोमीयपधादिकमङ्गम् । तत्र द्वयोर्मुख्याङ्गयोरिते वपनादथ उपकुर्वन्ति । कुतः । कर्तृधर्मत्वात् । यजमानो हि कर्तृतया

(यजमानकर्तृकप्राग्वंशप्रवेशोपयुक्ता मन्त्राः)

वपनादिभिः संस्क्रियते । कर्तृत्वं च यथा मुख्ये षति तस्य विद्यते तथाऽङ्गं
 मत्यप्यस्ति । तस्मादुभयोरुपकार इति चेन्नैवम् । द्वौ हि यजमानस्याऽऽकारौ
 क्रियाकर्तृत्वं फलभोक्तृत्वं चेति । तयोरदृष्टः फलभोगः क्रियानिष्पत्तिश्च दृष्टा ।
 तथा सति वपनादिकृतोपकारस्याप्यदृष्टत्वान्नोक्तशेषा वपनादयः फलभोगसाधने
 मुख्य एव पर्यवस्यन्ति । वपनादिसंस्काररहितैर्नास्तिविभिः कृषीवलादिभिश्च क्रिया
 निष्पाद्यमाना दृश्यते । ततस्तत्र कर्तृत्वाकारे वपनादिकृतः स उपकारो नास्ति ।
 तस्माद्दृष्टफलभोजिनो यजमानस्य योऽयमदृष्टरूपः शास्त्रीयसंस्कारः सोऽयं
 मुख्ये कर्मणि युक्तो नाङ्गेषु । नात्र पूर्ववद्वाक्यमस्ति । येन परम्परया फलसा-
 धनाङ्गेषु वपनाद्युपकारः शङ्क्येत । मकरणं तु मुख्यस्यैव न त्वङ्गानाम् ।
 तस्मान्न तेषूपकारः ।

तत्रैवाष्टमे पादे चिन्तितम्—

“ संस्कारा वपनाद्याः किमध्वर्योः स्वापिनोऽथवा ।

अध्वर्योस्तत्र शकृत्वात्तद्वेदोक्तेश्च तस्य वे ॥

संस्कारैर्योम्यत्वां प्राप्य स्वकार्यं कर्तुमुत्तिजः ।

श्रीसायन्याक्रिया तेषां संस्क्रिया यजमानम् ” इति ॥

आप उन्दन्तु जीवस इत्याद्याः संस्कारमन्त्राः । तद्विधयश्चाध्वर्युर्वेदे सभा-
 म्नाताः—“ केशश्मश्रु वपते नस्त्वानि निरुन्तते ” इति । शकृत्वात्तद्वेदोक्तेश्च तस्य वे ॥
 तस्मात्तस्याध्वर्योर्वपनादिसंस्कारा इति चेन्नैवम् । वपनादिसंस्कारा यजमानगत-
 मालिन्धमपनीय दागयोग्यतामुत्पादयितुं क्रियन्ते । तथा च ब्राह्मणम्—“ केश-
 श्मश्रु वपते नस्त्वानि निरुन्तते मृता वा एषा त्वगमेध्या भर्तुकेशश्मश्रु मृतामेव
 त्वचममेध्यामपहत्य यज्ञियो मृत्वा मेधमुपैति ” [सं० का० ६ प्र० १ अ०
 १] इति । न ह्यध्वर्युवपनेन यजमानगता मृता त्वगपैति । योग्यस्य हि कर्मा-
 धिकारे सति पश्चात्प्रसासरूपेषु व्यापारेषु स्वयमशक्तः सन्कर्मकरानुत्तिजः
 परिक्रीणाति । लोकेऽपि रोगिणः स्वापिन औषधाद्यानयन एव मृत्या
 जीवितदानेन परिक्रीयन्ते । न तु तदौषधं मृत्याः सेवन्ते । तस्मादितरक्रियार्वि-
 षाम् । संस्कारस्तु यजमानस्य । क्वचित्तु वचनाद्विभागानि संस्कारोऽस्तु ।

चतुर्थाध्यायस्य तृतीयपादे चिन्तितम्—

(यजमानकर्तृकप्राग्ब्रह्मप्रवेशोपयुक्ता मन्त्राः)

“ जुह्वाः पर्णमधीत्वेन न पापश्रुतिरञ्जनात् ।

वैरिदृग्दर्शनं वर्मं प्रयाजैः पुरुषाय किम् ॥

कत्ववे वाऽग्निमो मानात्फलस्य न हि साध्यता ।

विभाति कत्ववे तस्मादर्थवादः फलं भवेत् ” इति ॥

इदमाभ्यायते—“ यस्य पर्णमधी जुहूर्भवति न पापश्च श्लोकश्च शृणोति यदा-
हूक्ते चक्षुरेव भ्रातृव्यस्य वृद्धके यत्प्रयाजानूयाजा इज्यन्ते वर्मैव तद्यज्ञाय
क्रियते वर्मं यजमानाय भ्रातृव्याभिभूत्यै” इति । तत्र यजुह्वाः प्रकृतिभूतं पर्ण-
द्रव्यं यथाञ्जनेन यक्षुःसंस्कारो यच्च प्रयाजानूयाजरूपं वर्मं तत्रितयं पुरुषार्थत्वेन
विधीयते । कुतः । पापश्लोकश्रवणराहित्यादेः पुरुषसंबन्धिफलस्य मतिमानादिति
चेन्नैवम् । फलं हि साध्यं भवति । न चात्र साध्यता प्रतिभासते । न शृणोति
वृद्धके वर्मं क्रियते इति वर्तमानत्वनिर्देशात् । अतः कत्वर्था एते विधयः । तत्र
पर्णमधीत्वस्थानारभ्याधीतस्यापि वाक्येन क्रतुसंबन्धः । संस्कारक(व)र्भणोस्तु
प्रकरणेन । कत्वर्थानां क्रतुभिष्पादनव्यतिरेकेण फलाकाङ्क्षाया असंभवादूर्त-
माननिर्देशस्य विपरिणामं कृत्वाऽपि फलं कल्पयितुं न शक्यम् । तस्मात्फलव-
त्त्वप्रमहेतुः पापश्लोकराहित्यादिरर्थवादः ।

द्वितीयाध्यायस्य प्रथमपादे चिन्तितम्—

“ नानुषङ्गोऽनुषङ्गो वाऽच्छिद्रेणेत्यस्य शेषिणी ।

चित्पतिस्त्वेत्यनाकाङ्क्षावती नात्रानुषङ्गते ॥

करणत्वं क्रियापेक्षं क्रिया चैका पुनारिविति ।

मन्त्रद्व(व)येऽतस्तद्द्वारा सर्वशेषोऽनुषङ्गते ” इति ।

ज्योतिष्ठेभि दीक्षाप्रकरणे पठ्यते—“ चित्पतिस्त्वा पुनातु, वाक्पतिस्त्वा
पुनातु, देवस्त्वा सविता पुनात्वच्छिद्रेण पवित्रेण वसोः सूर्यस्य रश्मिभिः” इति ।
तत्र तृतीयमन्त्रशेषोऽच्छिद्रेणेत्यादिभागः प्रथमद्वितीयमन्त्रधोर्नानुषङ्गते । कुतः ।
न हि चित्पतिस्त्वा पुनातु वाक्पतिस्त्वा पुनारित्यनयोर्मन्त्रयोः शेषिणोः संपूर्ण-
वाक्ययोः काचित्छेषाकाङ्क्षाऽस्तीति माते ब्रूमः—मा मूच्छेपिणोराकाङ्क्षा
तथाऽपि शेषस्याऽऽङ्क्षाऽस्ति । पवित्रेण रश्मिभिरित्युक्तं करणत्वं क्रियापेक्षते ।
क्रिया च पुनारित्येषा विष्वपि मन्त्रेष्वेका । तथा च क्रियाया संबन्धः शेषः क्रि-
याद्वारा तृतीयमन्त्रे निरपेक्षेऽपि यथाऽन्वेति तथा पूर्वयोरप्यन्वेतु । तस्मादनुषङ्गः ।

(प्राचीनवंशप्रविष्टयज्ञमानस्य वीक्षाङ्गभूता मन्त्राः)

अथ च्छन्दः ।

आप उन्दन्तिवति द्विपदा गायत्री । आपो अस्मानिति द्विपदा विराट् । विध-
मित्येकपदा विराट् । उदाभ्य इति तद्वत् । चित्पातिरित्यनुषङ्गे सति तिस्रो गायत्र्यः ।
आ वो देवास इत्यनुष्टुप् ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे छण्णजु-
वेदीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये प्रथमकाण्डे द्वितीयप्रपाठके
प्रथमोऽनुवाकः ॥ १ ॥

(अथ प्रथमाष्टके द्वितीयप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः) ।

आकू॒र्यै प्र॒युजे॒ऽमये॒ स्वाहा॑ मे॒धायै॑ मन॒सेऽ-
मये॒ स्वाहा॑ दी॒क्षायै॑ तप॒सेऽमये॑ स्वाहा॒ सर-
स्वत्यै॑ पु॒ष्णेऽमये॑ स्वाहाऽऽपो॑ दे॒वीर्बृ॒हतीर्वि॒श्व-
श॒भुवो॑ या॒वापृ॒थिवी॑ उ॒र्वन्त॑रि॒क्षं बृ॒हस्प॑ति॒र्नो
ह॒विषा॑ वृ॒धातु॑ स्वाहा॒ विश्वे॑ दे॒वस्य॑ ने॒तुर्म॑तो
वृ॒णीत॑ स॒रुथं॑ वि॒श्वे रा॒य इ॒षुच्य॑सि द्यु॒मं वृ॒णीत॑
पु॒ष्यसे॑ स्वा॒हर्क॑र्मा॒मयोः॑ शि॒ष्ये स्थ॑स्ते धा॒मा
रे॒भे ते मा॑ (१) पा॒तमाऽऽस्य॑ य॒ज्ञस्यो॒दृचं
इ॒मां धि॒यश्च॑ शि॒क्षमा॑णस्य दे॒व क॑तुं द॒क्षं वरु॑ण
सश्शि॒शाधि॑ यथाऽति॒ विश्वा॑ इ॒रिता॑ तरे॒म
सु॒तमा॑ण॒मधि॑ नावश्च॒ रुहे॑मोर्ग॒स्याङ्गि॑र॒स्यूर्ण-
म॒दा ऊ॒र्जे मे॑ यच्छ॒ पाहि॑ मा॒ मा मा॑ हिश्च॒
सीर्वि॒ष्णोः॑ शार्मा॒सि शर्म॑ यज॒मान॑स्य शर्म
मे॑ यच्छ॒ नक्ष॑त्राणां माऽती॒काशा॑त्पा॒हीन्द्र॑स्य
योनि॑रसि (२) मा॒ मा॑ हिश्चीः॒ कुष्यै॑
त्वा॒ मुस॑स्यायै॒ सुपि॑प्प॒लाभ्य॑स्त्वौर्ब॒धीभ्यः॑

(प्राचीनवंशप्रविष्टयजमानस्य दीक्षाङ्गभूता मन्त्राः)

सुपस्या देवो वनस्पतिरूर्ध्वो मां पाहो-
इचः स्वाहा यज्ञं मनसा स्वाहा द्यावापृ-
थिवीभ्याम् स्वाहोरोरन्तरिक्षात्स्वाहा यज्ञं
वातादा रभे (१) ।

(मा योनिरसि विश्वम्) ।

इति ऋष्ययजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां प्रथमाष्टके
द्वितीयप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः ॥ २ ॥

(अथ प्रथमकाण्डे द्वितीयप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः) ।

प्रथमानुवाके प्राचीनवंशप्रवेशोऽभिहितः । अथ प्रविष्टस्य दीक्षाभियमरूपेण
वपसा शरीरशुद्धौ सत्यां पश्चाद्देवमजनस्वीकारादिभ्योऽभ्येतोषि द्वितीयानुवाके दीक्षा
विधीयते । तत्र दीक्षणीयेष्टादध्वरमन्त्राणामतिदेशतः प्राप्तत्वादीक्षाहुत्यादिमन्त्रा
एवोच्यन्ते ।

आकृत्या इति । कल्पः—“ आष्यस्थाल्याः सुवेणोपघाते दीक्षाहुती-
र्जुहोति आकृत्यै पयजेऽग्नये स्वाहा मेधायै मनसेऽग्नये स्वाहा दीक्षायै तपसेऽ-
ग्नये स्वाहा सरस्वत्यै पूज्जेऽग्नये स्वाहेत्यथ स्रुचि चतुर्गृहीतं गृहीत्वा स्रुचा पश्चमीं
जुहोति आपो देवीर्बृहतीर्विधशंभुवो द्यावापृथिवी उर्वन्तरिक्षं बृहस्पतिर्नो हविषा
बृषातु स्वाहेति ” इति ।

यज्ञं करिष्यामीत्येवंविधो मानसः संकल्प आकृतिः । तत्संपूर्त्यर्धमविघ्नेन
मां पेरयते वह्नये हविरिदं हुतमस्तु । श्रुतयोः फलसाधनयोर्धारणाशक्तिर्मेधा ।
तत्सिद्धयर्थं मदीयमनोभिमानिने वह्नये हुतमस्तु । दीक्षा प्रवतनियमः । तत्सि-
द्धयर्थं मदीयशरीरतपोभिमानिने वह्नये हुतमस्तु । मन्त्रोच्चारणशक्तिः सरस्वती ।
तत्सिद्धयर्थं वागिन्द्रियपोषकाय वह्नये हुतमस्तु । बृहस्पतिरस्माकं
हविषा वर्धताम् । हे आपो भवत्योऽपि वर्धन्ताम् । द्यावापृथिव्यौ वर्धताम् । वि-
स्तीर्णमन्तरिक्षं च वर्धताम् । कीदृश्य आपः । देवीर्बृहद्विरूपेण शुद्धोकादागताः ।
बृहद्विहृत्ताः । विधशंभुवः सस्यपाचनेन सर्वस्य जगतः सस्यं कुर्वत्यः ।

२१० श्रीमत्सायणाचार्यविरचितभाष्यसमेता— [१प्रथमकाण्डे—
[प्राचीनर्वशाप्रविष्टयजमानस्य वीक्षाङ्गभूता मन्त्राः]

आहुतीविधिने—

“ अदीक्षित एकयाऽऽहुत्येत्याहुः ह्रुवेण चतस्रो जुहोति दीक्षितत्वाय शुचा पञ्चमी पञ्चाक्षरा षड्दिकः पाङ्क्तो यज्ञो यज्ञमेवावरुन्वे ” [सं० का० ६ प्र० १ अ० २] इति ।

प्रथममन्त्र आकृत्युपयोगमाह—

“ आकृत्यै प्रयजेऽग्नये स्वाहेत्याहाऽऽकृत्या हि पुरुषो यज्ञमभि प्रयुङ्क्ते यजे-
येति ” [सं० का० ६ प्र० १ अ० २] इति ।

यदा मनसाऽऽकृतिस्तदा पुरुष ऋत्विजामग्ने यज्ञमभिलक्ष्य यजेयेति वाचं प्रयुङ्क्ते ।

द्वितीयमन्त्रे मेधोपयोगमाह—

“ मेधायै मनसेऽग्नये स्वाहेत्याह मेधया हि मनसा पुरुषो यज्ञमभिगच्छति ” [सं० का० ६ प्र० १ अ० २] इति ।

श्रुतयोः फलसाधनयोरविस्मरणेन घृतयोर्मनसा यज्ञकर्तव्यतां प्रतिपद्यते । तपोभिमानिनो वद्वेरेनुग्रहेण दीक्षासिद्धिः स्पष्टेत्यभिप्रेत्य तृतीयमन्त्रो न व्याख्यातः ।

चतुर्थमन्त्रे पदवाक्ययोरर्थमाह—

“ सरस्वत्यै पूष्णेऽग्नये स्वाहेत्याह वाग्यै सरस्वती पृथिवी पूषा वाचैव पृ-
थिव्या यज्ञं प्रयुङ्क्ते ” [सं० का० ६ प्र० १ अ० २] इति ।

वावा मन्त्रोच्चारणसिद्धिः । पृथिव्या यज्ञस्य देवयजनवीक्षादिद्रव्यसिद्धिः । पञ्चममन्त्रस्य पूर्वभागे बहुविशेषणाभिप्रायमाह—

“ आपो देवीर्बृहतीर्विश्वशंभुव इत्याह या वै वर्षास्ता आपो देवीर्बृहतीर्वि-
श्वशंभुवः ” [सं० का० ६ प्र० १ अ० २] इति ।

वर्षे भवा वर्षाः ।

विपक्षे वाधमाह—

“ यदेतद्यजुर्न ज्ञयादिव्या आपोऽशान्ता इमं लोकमगच्छेयुः ” [सं० का० ६ प्र० १ अ० २] इति ।

दिव्यत्वादशनिषदपामशान्तत्वम् ।

यस्मान्मन्त्रोक्तगुणस्तुत्या जलदेवतायाः शान्तिस्तस्माच्छान्ताः सुखकारिण्य इत्येतं स्वपक्षमुपसंहरति—

(प्राचीनवंशप्रविष्टयजमानस्य दीक्षाङ्गभूता मन्त्राः)

“ आपो देवीर्बृहतीर्विश्वशंभुव इत्याहास्या एवैना लोकाय शययति तस्मा-
च्छान्ता इमं लोकमागच्छन्ति ” [सं० का० ६ प्र० १ अ० २] इति ।

मन्त्रस्य द्वितीयतृतीयभागयोरुपयोगमाह—

द्यावापृथिवी इत्याह द्यावापृथिव्योर्हि यज्ञ उर्वन्तरिक्षमित्याहान्तरिक्षे हि
यज्ञः ” [सं० का० ६ प्र० १ अ० २] इति ।

भूमौ देवयजनमन्तरिक्षेऽनुष्ठानाय संचारो दिवि फलमिति यज्ञस्य लोकत्रयव-
र्तित्वम् ।

मन्त्रस्य चतुर्थभागाभिप्रायमाह—

“ बृहस्पतिर्नो हविषा वृधात्स्विरयाह ब्रह्म वै देवानां बृहस्पतिर्ब्रह्मणैवास्मै
यज्ञमवकृन्धे ” [सं० का० ६ प्र० १ अ० २] इति ।

देवानां मध्ये बृहस्पतेर्गुरुत्वेन परब्रह्मस्वरूपत्वम् ।

हविषा विधेरिति शास्त्रान्तरमन्त्रपाठस्तं निन्दित्वा स्वपाठं प्रशंसति—

“ यद्ब्रूयाद्विधेरिति यज्ञस्थानुमृच्छेद्ब्रूधात्वित्याह यज्ञस्थानुमेव परिवृ-
णक्ति ” [सं० का० ६ प्र० १ अ० २] इति ।

बृहस्पतिर्विदधात्वित्युक्ते सत्यभिवृद्धेरसूचितत्वाद्यज्ञविघ्नं यजमानः प्राप्नुया-
द्ब्रूधात्वित्युक्त्या तत्परिहारः ।

विश्व इति । वीधायनः—“अपरं चतुर्गृहीतं गृहीत्वाऽऽज्यपूर्णेन(र्णया)सूचौ-
द्महणं णुहोति विश्वे देवस्य नेतुर्मतो वृणीत सख्यं विश्वे राय इषुध्यासि धुम्नं
वृणीत पुष्यसे स्वाहेति ” इति ।

आपस्त्वम्बः—“ द्वादशगृहीतेन सूचं पूरयित्वा विश्वे देवस्य नेतुरिति पूर्णा-
हुतिर पठीम् ” इति ।

विश्वे विश्वात्मकस्य नेतुर्जगन्निर्वाहकस्य देवस्य सख्यमनुग्रहं मतो मरणवान्य-
जमानः सहसा वृणीत तच्च सख्यमीदृशेन स्तोत्रेण लभ्यते । विश्वे हे विश्वा-
त्मक रामो धनस्येषुभ्यसीशिवे । स्तुत्वा(त्या) पुष्यसे यज्ञपोषणाय द्युम्नं
धनं याचेत । इदं हविस्तव हुतमस्तु ।

तमिममौद्ग्रहणहोमं विधास्यन्नाख्यायिकया पदं निर्वाकि—

“ प्रजापतिर्यज्ञमसृजत सोऽस्यात्सृष्टः पराङ्गैत्सप्रयजुरब्दीनात्स सांभ तमृगुद-
यच्छद्यद्गुदयच्छत्तदौद्ग्रहणस्यौद्ग्रहणत्वम् ” [सं० का० ६ प्र० १ अ०
२] इति ।

[प्राचीनवंशपरिविष्टयजमानस्य वीक्षाङ्गभूता मन्त्राः]

पलायमानं यज्ञपुरुषं ग्रहीतुं मजापतिना भेरितानां त्रिविधमन्त्रपुरुषाणां मन्त्रे
यज्ञःसामपुरुषौ स यज्ञः प्रकर्षेणाङ्गीनादावृणोत् । ऋग्देवता तु तं यज्ञमुद-
गृह्णात्तस्मादेतद्वक्त्राभ्यमनुष्ठानमौद्ग्रहणम् ।

तदेतद्विधत्ते—

“ ऋचा जुहोति यज्ञस्पोद्यत्यै ” [सं० का० ६ म० १ अ० २] इति ।

तदीयं छन्दः प्रशंसति—

“ अनुष्टुप्छन्दसामुदयच्छन्दित्याहुस्तस्मादनुष्टुभा जुहोति यज्ञस्पोद्यत्यै ”
[सं० का० ६ म० १ अ० २] इति ।

एतन्मन्त्रगतमुक्तं छन्दश्च यथा प्रशस्तं तथैव पदसंख्यामपि प्रशंसति—

“ द्वादश वारसबन्धान्युदयच्छन्दित्याहुस्तस्माद्द्वादशभिर्वारसबन्धविदो वीक्ष-
यन्ति ” [सं० का० ६ म० १ अ० २] इति ।

यथा वरस एकैकेन पौशेन प्रबध्यते तथा विश्वे देवस्येत्यादिषु द्वादशसु पदे-
ष्वेकैकेन पदेन यज्ञो बध्यतेऽतस्तानि पदानि वारसबन्धानि । वरसस्येव बन्धो
वारसबन्धः । तदीयानि पदानि यज्ञमुद्गृह्णन्तीत्याहुः पूर्वेऽभिज्ञाः । तद्विदोऽध्वर्यव
इदानीमपि तैः पदैर्जुह्वति ।

पूर्वमभिज्ञप्रांसिद्ध्या छन्दसः प्रशंसा कृता । इदानीं वागात्मकत्वेन छन्दः
स्तूपते—

“ सा वा एषमनुष्टुप्वागनुष्टुप्यदेतयर्चां दीक्षयति वाचैवैतं सर्वया दीक्षयति ”
[सं० का० ६ म० १ अ० २] इति ।

अनुष्टुभो वाग्विशेषत्वेन वागूपत्वम् । छन्दोन्तरस्यापि वरसमपिति चेत्तर्हि
प्रसङ्गे साति तदपि तथा स्तोतव्यम् ।

लिङ्गोपजीवनेन मन्त्रं स्तौति—

“ विश्वे देवस्य नेतुरित्याहु सावित्र्येतेन मर्तो वृणीत सख्यभिरयाह पितृदे-
वत्येतेन विश्वे राध इषुभ्यसीत्याह वैश्वदेव्येतेन धुन्नं वृणीत पुष्यस इत्याह
पौष्प्येतेन सा वा एषवर्त्सवैदेवत्या यदेतयर्चां दीक्षयति सर्वाभिरेवैनं देवताभिर्दी-
क्षयति ” [सं० का० ६ म० १ अ० २] इति ।

प्रथमपादे सवितृपर्यायस्य नेतृशब्दस्य प्रयोगेण सावित्रत्वम् । द्वितीयपादे

मर्तशब्देन मृतपितृसूचनात्पितृदेवत्वम् । तृतीयपादे विश्वशब्दस्य मयोगाद्विश्व-
वत्वम् । चतुर्थपादे पुष्यस इत्युक्तत्वात्पौष्णत्वम् ।

अक्षरसंख्यामुपजीव्य स्तौति—

“ सप्ताक्षरं मथमं पदमष्टाक्षराणि त्रीणि यानि त्रीणि तान्यष्टावुपयन्ति यानि
चत्वारि सान्यष्टौ यदष्टाक्षरा तेन गापत्री यदेकादशाक्षरा तेन त्रिष्टुभ्यद्द्वादशा-
क्षरा तेन षगती सा वा एषर्क्सर्वाणि ऋन्दारसि यदेतयर्चा दीक्षयावी सर्वे-
भिरेवैमं छन्दोभिर्दीक्षयति ” [सं० का० ६ प० १ अ० २] इति ।

मथमं पदमृचि मथमः पादः । द्वितीयादिषु त्रिषु पादेष्वस्ति प्रत्येकमक्षर-
गताष्टवसंख्या । द्वितीयपादे सखियमित्यक्षरत्रयेणाष्टवं पुरणीयम् । मथमपादं
द्वेषा विभज्य त्रीण्यक्षराणि तृतीयपादे चत्वारि चतुर्थपादे गणनीयानि । तथा
सति द्वितीयतृतीयचतुर्थपादा अक्षरसंख्याभिर्गीयन्पादिसमा इति ऋन्दस्त्वसंप-
त्तिः । गायत्र्यादीनां त्रयाणां सवनत्रये माध्याह्नात्सर्वं ऋन्दःसंपत्तिः ।

सप्तसंख्यामुपजीव्य स्तौति—

“ सप्ताक्षरं मथमं पदं सप्तपदा शकरी पशवः शकरी पशूनेवावरुन्धे ”
[सं० का० ६ प० १ अ० २] इति ।

विश्वे देवस्य नेतुरित्यत्र सप्ताक्षराणि । षोडशस्य पुरो रथमित्यस्यां च श-
करीमृचि सप्त पादाः । शकरीः पशुपदत्वात्पशुरूपत्वम् ।

अशेषजगद्भवहारसप्तत्वेन मन्त्रं स्तौति—

“ एकस्मादक्षरादनामं मथमं पदं तस्माद्यद्वाचोऽनामं तन्मनुष्या उपजीवन्ति
पूर्णया जुहोति पूर्णं इव हि मजापतिः मजापतेराप्स्यै न्यूनया जुहोति न्यूनया
मजापतिः मजा असुजत मजानां सुष्टयै ” [सं० का० ६ प० १ अ० २] इति ।

यस्मादस्यामृचि मथमः पाद एकेनाक्षरेण न्यूनस्तस्मान्मनुष्या वाचः स्वरूप-
मनाप्तमसंपूर्णमुपजीवन्ति । मूलाधारादुत्पन्नो वायुर्मूर्धपर्यन्तं प्रसृतो वक्त्रे तत्तत्स्था-
नेषु वर्णानुत्पादयति । तदिदं वर्णाभिव्यक्तिलक्षणं वाचश्चतुर्थं पदम् । पूर्वाणि तु
त्रीणि कण्ठादध एवं कृत्त्वान्नाभिव्यञ्जयितुं शक्यन्ते । तथा चाऽऽप्रापते—

“ गुहा त्रीणि निहिता नेङ्गयन्ति तुरीयं वाचो मनुष्या वदन्ति ” इति । ए-
तेनासंपूर्णवाग्भ्यवहारसाम्बन्धिं वर्धितम् । किंचेयमृगुक्षरेषु पादेष्वक्षरपूर्णां तेन सु-

द्विपूर्णं प्रजापतिसाम्यात्प्राप्तये भवति । प्रथमपादे यदक्षरम्यूनत्वं तेन सृष्टिशून्यजगद्गीजसाम्यात्पणोत्पत्तये भवति ।

ऋगिति । कल्पः—अथ यजमानायतने कृष्णाभिनं पाचीनश्रीवमुत्तरलोमोपस्तृणाति तस्य शुक्लकृष्णे संमुच्यति शुक्लेऽङ्गुष्ठो भवति कृष्णेऽङ्गुलिर्ऋक्सामयोः शिल्पे स्थस्ते वामा रमे ते मा पातमाजस्य यज्ञस्योदच इति ” इति ।

हे शुक्लकृष्णे रेखे युवामृक्सामयोः संबन्धिनी चित्रे भवथः । एतच्च ब्राह्मणे स्पर्शा भविष्यति । तादृशौ ते युवां स्पृशामि । अस्य यज्ञस्य येयमृगुत्तमा तयोपलक्षिता मा कर्मसमातिस्तत्पर्यन्तं ते युवां पालयतम् ।

इमं मन्त्रमवतारयन्नाख्यायिकया शिल्पत्वं विशदयति—

“ ऋक्सामे वै देवेभ्यो यज्ञायाऽऽतिष्ठमाने कृष्णो रूपं कृत्वाऽपक्रम्यातिष्ठतां तेऽमन्वन्त यं वा इमे उपावत्स्यंतः स इदं भविष्यतीति ते उपामन्वन्त ते अहोरात्रघोर्षहिमानमपनिधाय देवानुपावर्तेतायेष वा ऋचो वर्णो यच्छुक्लं कृष्णाभिनस्यैव साम्नां यत्कृष्णम् ” [सं० का० ६ प्र० १ अ० ३] इति ।

ऋक्सामे देवते केनापि निमित्तं देवयज्ञार्थमात्मानमपकाशयमाने आत्मतिरोधानाम कृष्णमृगो भूत्वा तदीयं संपूर्णं रूपं कृत्वा देवेभ्योऽपक्रम्य क्वचिद्गूढे अतिष्ठताम् । देवा विचारितवन्तो यं पुरुषमिमे ऋक्सामे प्राप्स्यतः स इदं यज्ञफलं प्राप्स्यतीति । देवास्तु ऋक्सामे रहसि केनाप्युपाधेनोपच्छन्दितवन्तः । ते जमे अहोरात्रमहिमानं शुक्लकृष्णवर्णद्वयं स्वकीये मृगशरीरे स्थापयित्वा देवसमीपमागच्छताम् । कृष्णाभिनस्य यच्छुक्लं स एव ऋचा स्वीकृतोऽहो वर्णः । यत्कृष्णं स एव साम्ना स्वीकृतो रात्रेर्वर्णः ।

शिल्पत्वमुपपाद्य मन्त्रं व्याचष्टे—

“ ऋक्सामयोः शिल्पे स्थ इत्याहकसामे एवावरुन्धे ” [सं० का० ६ प्र० १ अ० ३] इति ।

न केवलमृक्सामप्राप्तिः । किंत्वहोरात्रसारप्राप्तिश्चेत्याह—

“ एष वा अहो वर्णो यच्छुक्लं कृष्णाभिनस्यैव रात्रिया यत्कृष्णं यदेवैनयोस्तत्र न्यक्तं तदेवावरुन्धे ” [सं० का० ६ प्र० १ अ० ३] इति ।

एनयोरहोरात्रयोः संबन्धि यत्सारं तत्रकसामयोर्न्यक्तं गूढं तदपि प्राप्नोति ।

[प्राचीनवंशमविष्टयजमानस्य दीक्षाङ्गभूता मन्त्राः]

विधत्ते—

“ ऋष्णाजिनेन दीक्षयति ब्रह्मणो वा एतद्रूपं यत्ऋष्णाजिनं ब्रह्मणैवैनं दीक्षयति ” [सं० का० ६ म० १ अ० ३] इति ।

ब्रह्म वेदस्तद्रूपत्वं ऋष्णाजिनस्य । ऋक्सामशिल्पधारित्वाच्चदुपपन्नम् । दीक्षयति ऋष्णाजिनेन यजमानं योजयति । योजनं द्विविधम् । आस्तीर्णस्य ऋष्णाजिनस्याऽऽरोहणमन्यस्य ऋष्णाजिनस्य प्रावरणं च । तत्प्रकार आपस्तम्बेन दर्शितः—“ ऋष्णाजिनेन यजमानं दीक्षयति द्वाभ्यां समस्य दीक्षेतान्तर्मांस्ताभ्यां वहिलोमाभ्यां यद्येकं स्थाद्दक्षिणं पूर्वं पादं पतिषीव्येत् ” इति ।

इमामिति । कल्पः—“ अथ दक्षिणं ज्ञान्वाच्याभिसर्पतीमां धियं शिक्षमाणस्य देव क्रतुं दक्षं वरुण सःशिशुधि यथाऽति विधा दुरिता तरेम सुतर्माणमधि नावः रुहेमेति ” इति ।

हे वरुण देवमामग्निष्टोमविषर्षां धियमुपाददानस्य यजमानस्य संबन्धिनं दक्षं समृद्धमग्निष्टोमं क्रतुं संशिशुधि सम्पगुपदिश्य पारं नय । यमपि पारं गन्तुं सर्वाणि विघ्नरूपदुरितानि यथा नावाऽत्यन्तं तरेम तां सुखेन परणे समर्थाभिर्षां ऋष्णाजिनरूपां नावमधिरुहेम ।

मन्त्रस्य स्पष्टार्थतामाह—

“ इमां धियं शिक्षमाणस्य देवेत्माह यथायजुरेवैतत् ” [सं० का० ६ म० १ अ० ३] इति ।

ऋर्गिति । बौधायनः—“ प्रदक्षिणं मेखलां पर्यस्यति ऊर्गस्याङ्गिरस्यूर्ध्वं-जदा ऊर्गं मे यच्छ पाहि मा मा मा हिःसीरिति । अथ यजमानं वाससा प्रोर्षोति विष्णोः शर्मांसि शर्मं यजमानस्य शर्मं मे यच्छेति वसनस्मादीकाशेषु यजमानं वाचयति नक्षत्राणां माऽसीकाशात्पाहीति ” इति ।

हे मेखले त्वयाङ्गिरसां संबन्धिन्यन्तरसत्त्वा कम्बलवन्मुदुरस्यतोऽन्तरसं मे प्रयच्छ, मां पालय, हिंसां बन्धनेन वेदनारूपां मा कुरु । हे वस त्वं विष्णोः सुखप्रदमांसि, यजमानस्य सुखं प्रयच्छ, ममापि सुखं प्रयच्छ । हे वस मां नक्षत्रमकाशात्पाहि । अस्त्रान्तरानुसारेण हे उष्णीषेति व्याख्येयम् ।

तदिदं बौधायनेन मन्त्रक्रममनुसृत्योक्तम् । आपस्तम्बस्तु ब्राह्मणक्रममनुसृत्य ब्रह्ममेतल्लयोः पौर्वापर्यमाह—“विष्णोः शर्मांसीत्येन वाससा दक्षिणमस्तं यज-

(प्राची नवरात्रविद्ययजमानस्य दीक्षाङ्गभूता मन्त्राः)

मानः प्रोर्णुते, नक्षत्राणां माऽग्नीकाशात्पाहीति शिरः, उष्णीषेण शिरो वेष्टयत इति वाजसनेयम् । शरमयी मौञ्जी वा मेखला त्रिवृत्पथ्यन्यतरतःपाशा तथा यजमानं दीक्षयति योक्त्रेण पत्नीमूर्गसीति ” इति ।

रज्जुसदृशी मेखला । जटासदृशं योक्त्रम् ।

वस्त्रावरणं विधत्ते—

“ गर्भो वा एष यदीक्षित उल्बं वासः प्रोर्णुते तस्माद्गर्भाः प्रायुता जायन्ते ” [सं० का० ६ प्र० १ अ० ३] इति ।

दीक्षितस्य गर्भरूपत्वं बहुवचनान्नाने प्रपञ्चितम्—पुनर्वा एतमुत्विजो गर्भं कुर्वन्ति यं दीक्षयन्ति ” इति । एतसदृशं गर्भवेष्टनमुल्बम् ।

विपक्षे बाधकपुरःसरमाच्छादनस्यापनयनकालं विधत्ते—

“ न पुरा सोमस्य क्रयादपोर्ण्वीत यत्पुरा सोमस्य क्रयादपोर्ण्वीत गर्भाः मजानां परापातुकाः स्युः क्रीते सोमेषोर्णुते जायत एव तदथो यथा वसीयाश्चं पत्यपोर्णुते तादृगेव तत् ” [सं० का० ६ प्र० १ अ० ३] इति ।

सोमे क्रीते तत्तदैव जायते ततो वस्त्रापनयनं युक्तम् । किंचात्यन्तघनवन्तं राजादिकं प्रति जनानां दिदृक्षायां पार्श्वस्थैर्याष्टिकादिभिः समाया आवरणपटो यथाऽपनीयते तादृगेव तदिति द्रष्टव्यम् ।

ऊर्गस्माङ्गिरसीत्यस्वार्थमारुधाधिकया दर्शयन्नेत्सलां विधत्ते—

“ आङ्गिरसः सुवर्गं लोकं यन्त ऊर्जं व्यभजन्त ततो यदत्यशिष्यत ते शरा अमवभूग्वै शरा यच्छरमयी मेखला भवत्यूर्जमेवावरुन्त्रे ” इति । [सं० का० ६ प्र० १ अ० ३] इति ।

आङ्गिरोनामकानामूर्षीणां परस्परमन्त्रसे विभज्यमाने यदवशिष्टं तच्छरनाम-कतृणविशेषरूपेणाऽऽविर्भूतं तस्माद्गर्गसीत्यादिमन्त्र उपपन्नः ।

मेखलाबन्धनप्रदेशं विधत्ते—

“ मध्यतः संनहति मध्यत एवास्मा ऊर्जं दधाति तस्मान्मध्यत ऊर्जा भुञ्जते ” [सं० का० ६ प्र० १ अ० ३] इति ।

अस्य यजमानस्य शरीरमध्ये रसं स्थापयति । तस्मात्सर्वेऽपि मध्य ऊर्जा भुञ्जते रसं धारयन्तीत्यर्थः ।

मकारान्तरेण मध्यदेशं स्तौति—

“ ऊर्ध्वं वै पुरुषस्य नाभ्यै मेध्यमवाचीनममेध्यं बन्मध्यतः संनहति मेध्यं वैवास्यामेध्यं च व्यावर्तयति ” [सं० का० ६ प्र० १ अ० ३] इति ।

(प्राचीनवंशप्रविष्टयजमानस्य दीक्षाङ्गभूता मन्वाः)

शरभ्यत्वं प्रशंसति—

“ इन्द्रो वृषाय वज्रं प्राहरत्स त्रेधा व्यभदत्स्फ्यस्तृतीयं रथस्तृतीयं युप-
स्तृतीयं येऽन्तः शरा अशीर्यन्त ते शरा अभवन्तच्छराणां शरत्वं वज्रो वै
शराः क्षुत्खलु वै मनुष्यस्य भ्रातव्यो यच्छरमयी मेखला भवति वज्रेणैव सा-
क्षात्क्षुवं भ्रातृव्यं मध्यतोऽग्रहते ” [सं० का० ६ प्र० १ अ० ३] इति ।

ये वज्रस्यान्तः शीर्णाः क्षुद्रावधवास्ते शराख्यास्तृणरूपाः शरा अभवन् ।

गुणं विधत्ते—

“ त्रिवृद्भवति त्रिवृद्वै प्राणस्त्रिवृतमेव प्राणं मध्यतो यजमाने दधाति ”

[सं० का० ६ प्र० १ अ० ३] इति ।

प्राणापानव्यानवृत्तिभिः प्राणस्य त्रिगुणत्वम् ।

गुणान्तरं विधत्ते—

“ पृथ्वी भवति रज्जूनां व्यावृत्तै ” [सं० का० ६ प्र० १ अ० ३] इति ।

रज्जूनां सूक्ष्माणां स्वर्वादिस्थितानाम् ।

मेखलायोक्त्रयोर्व्यवस्थां विधत्ते—

“ मेखलाया यजमानं दीक्षयति योक्त्रेण पत्नीं मिथुनत्वाय ” [सं० का०
६ प्र० १ अ० ३] इति ।

मेखला यजमानस्य स्त्री योक्त्ररूपः पत्न्याः पुमानिते मत्येकं मिथुनत्वम् ।

इन्द्रस्येति । वौशासनः—“ अथास्यैषा कृष्णविषाणा त्रिवलिर्वा पञ्चव-
लिर्वा शप्या रज्ज्वा परितृष्णां तां यजमानाय प्रयच्छति—इन्द्रस्य योनिरसि
मा मा हिःसीरिति यजमानः प्रतिशृहणाति ” इति ।

आपस्तम्बो मन्त्रैक्यं मेने ।

कृष्णविषाणाय इन्द्रयोनित्यभाख्याधिक्या विशदयन्विधत्ते—

“ यज्ञो दक्षिणामभ्यध्यायत्तां समभवत्तदिन्द्रोऽजाघत्सोऽमन्यत यो वा इतो
जनिष्यते स इदं भविष्यतीति तां प्राविशत्तस्या इन्द्र एवाजायत सोऽमन्यत यो
वै मदितोऽपरो जनिष्यते स इदं भविष्यतीति तस्या अनुमृश्य योनिभाच्छिनत्सा
सूतवशाऽभवत्तसूतवशायै जन्म तां हस्ते न्यवेष्टयत तां मृषेण न्यदधत्सा
कृष्णविषाणाऽभवदिन्द्रस्य योनिरसि मा मा हिःसीरिति कृष्णविषाणां प्रय-
च्छति सयोनिमेव यज्ञं करोति सयोनिं दक्षिणां सयोनिभिन्त्रं सयोनित्वाय ”
[सं० का० ६ प्र० १ अ० ३] इति ।

[प्राचीनवंशप्रविष्टयजमानस्य दीक्षाङ्गभूता मन्त्राः]

यज्ञदेवस्य दक्षिणादेश्या सह योगमिन्द्रोऽवगम्य ततो जातः सर्वमिदमैश्वर्यं प्राप्स्यतीति निश्चित्य स्वयमेव दक्षिणां प्रविश्य ततोऽजायत । पुनरपि स्वस्माद्दपरस्तथा जनिष्यमाणः सर्वं प्राप्स्यतीति मत्वा मातुर्मौनिमाच्छिनत् । सा च माता सकल्पसूता पश्चाद्वियोनित्वेन बन्ध्याऽभवत् । ततो लोके पश्चात्तदीजा सूतवशा संपन्ना । ततस्तां योनिं हस्ते वेष्टयित्वा पश्चाद्वलिमिर्युक्तां तां योनिं कृष्णमृगेषु निदधौ । तत इयं कृष्णविषाणा यज्ञस्थ भोग्या योनिर्दक्षिणाया अवयवभूता योनिरिन्द्रस्य कारणभूता योनिः ।

कृष्या इति । कल्पः—“ कृष्यै त्वा सुसस्याया इति तया वेदेर्लोहमुद्धन्ति ” इति ।

हे लोह शोभनसस्योपेत कृष्यर्थं त्वामुद्धन्मि ।

मन्त्रसामर्थ्यं दर्शयति—

“ कृष्यै त्वा सुसस्याया इत्याह तस्मात्कृष्टपश्या ओषधयः पच्यन्ते ”

[सं० का० ६ प्र० १ अ० ३] इति ।

नीवारादथोऽकृष्टपश्याः ।

सुपिप्पलाभ्य इति । कल्पः—“ सुपिप्पलाभ्यस्त्वौषधीभ्य इत्यर्थे मासे शिरसि कण्डूयते ” इति ।

यदा कण्डूयते मयोर्जनं प्रसक्तं तदा कण्डूयेत । हे शिरस्त्वां शोभनफलोपेतौषध्यर्थं कण्डूये ।

पिप्पलाशब्दसूचितमाह—

“ सुपिप्पलाभ्यस्त्वौषधीभ्य इत्याह तस्मादोषधयः फलं गृह्णन्ति ” [सं० का० ६ प्र० १ अ० ३] इति ।

विषक्षबाधपुरःसरं इयं विधत्ते—

“ यद्धस्तेन कण्डूयेत पामनंभावुकाः प्रजाः स्युर्यत्स्येत नम्रंभावुकाः कृष्णविषाणया कण्डूयतेऽपिगृह्ण स्मयते प्रजानां गोपीथाय ” [सं० का० ६ प्र० १ अ० ३] इति ।

पामाख्यरोगयुक्ता दारिद्र्येण वस्त्ररहिताश्चेत्यर्थः ।

विषक्षबाधपूर्वकं कृष्णविषाणायास्त्यागं विधत्ते—

“ न पुरा दक्षिणाभ्यो नेतोः कृष्णविषाणामवचूतेद्यत्पुरा दक्षिणाभ्यो नेतोः

(प्राचीनवंशप्रविष्टयजमानस्य दीक्षाङ्गभूता मन्त्राः)

ऋष्यविषाणाभवचूतेद्योनिः प्रजानां परापतुका स्थाञ्जीतासु दक्षिणासु चात्वाले
ऋष्यविषाणां प्रास्यति योनिर्वै यज्ञस्य चात्वालं योनिः ऋष्यविषाणा योना-
वेव योनिं दधाति यज्ञस्य सयोनित्वाप ” [सं० का० ६ म० १ अ० ३]
इति ।

दक्षिणाभ्यो नेतोर्दक्षिणानामृत्विग्भिरपनयनात् । अवचूतेत्परिस्थजेत् । चा-
त्वालाद्विष्णियानुपवपतीति चात्वालनामकाङ्गर्ताद्विष्णियानामुत्पत्तेर्विधास्यमान-
त्वाच्चात्वालस्य यज्ञयोनित्वम् ।

सूपस्था इति । बौधायनः—“ अथास्मां ऊर्ध्वाग्रमौदुम्बरं दण्डं प्रयच्छति
मुखेन संमितं सूपस्था देवो वनस्पतिरूर्ध्वो मा पाशोद्वच इति यजमानः प्रति-
गृह्णाति ” इति ।

आपस्तम्बो मन्त्रैक्यमाह—“ सूपस्था देवो वनस्पतिरिति तं यजमानः प्रति-
गृह्ण ” इति ।

दण्डरूपो वनस्पतिकार्यो देवः सूपस्थाः सूक्ष्पस्थयितेऽवष्टभ्यते मैत्रावरुणेन
मैषकाल इति सूपस्थाः । हे तादृग्दण्ड त्वमूर्ध्वस्थित आ समासेर्मां पालय ।

यजमानायाय दण्डप्रदानं विधत्ते—

“ वाग्वै देवेभ्योऽप्राकामद्यज्ञायातिष्ठमाना सा वनस्पतीन्प्राविशत्सैषा वाग्वनस्प-
तिषु वदति या वुंदुमौ या तूणवे या वीणार्यां मदीक्षितदण्डं प्रयच्छति वाच-
मैत्रावरुन्वे ” [सं० का० ६ म० १ अ० ४] इति ।

तूणवो वेणुः ।

क्रमेण गुणौ विधत्ते—

“ औदुम्बरो भवत्यूर्ध्वा उदुम्बर ऊर्जमैत्रावरुन्धे मुखेन संमितो भवति मुखत
एवास्मा ऊर्जं दधाति तस्मान्मुखत ऊर्जां भुञ्जते ” [सं० का० ६ म० १
अ० ४] इति ।

यजमानस्य दण्डप्रदानं विधत्ते—

“ ऋति सेमे मैत्रावरुणाथ दण्डं प्रयच्छति मैत्रावरुणो हि पुरस्ताद्वृत्विग्भ्यो
वाचं विभजति दामृत्विजो यजमाने प्रतिष्ठापयन्ति ” [सं० का० ६ म० १
अ० ४] इति ।

मैत्रावरुणस्त्वत्र तत्र मैषैस्तेभ्य ऋत्विग्भ्यो मन्त्रान्विभजति । ते च ऋत्विजो
यजमानार्थं तान्मन्त्रान्पठन्ति । अतो मैत्रावरुणस्य वाग्रूपो दण्डो युक्तः ।

[प्राचीनवंशप्रविष्टयजमानस्य वीक्षाङ्गभूता मन्त्राः]

स्वाहेति । बौधायनः—“ अथैन यज्ञस्यान्वारम्भं वाचयति स्वाहा यज्ञं मनसा स्वाहा धावापृथिवीभ्याः स्वाहोरोरन्तरिक्षास्वाहा यज्ञं वातादा रभ इति ” इति ।

आपस्वम्भः—“ अथाङ्गुलीर्न्यञ्चति स्वाहा यज्ञं मनसेति द्वे स्वाहा दिव इति द्वे स्वाहा पृथिव्या इति द्वे स्वाहोरोरन्तरिक्षादिति द्वे स्वाहा यज्ञं वातादा रभ इति मुष्टी करोति वार्धं यच्छति ” इति ।

स्वाहाशब्देनाव्ययेन यथाब्राह्मणमर्था उपलक्षणीयाः मनसा यज्ञमभिगच्छामि । धावापृथिव्योरन्तरिक्षे च यज्ञ आश्रितः । साक्षादेव यज्ञं वायोः प्रसादादारभे । सोऽयमुपलक्षणप्रकारः ।

तदेतद्दर्शयति—“ स्वाहा यज्ञं मनसेत्याह मनसा हि पुरुषो यज्ञमभिगच्छति । स्वाहा धावापृथिवीभ्यामित्याह धावापृथिव्योर्ह्ये यज्ञः स्वाहोरोरन्तरिक्षादित्याहान्तरिक्षे हि यज्ञः स्वाहा यज्ञं वातादा रभ इत्याहायं वाव यः पवते स यज्ञस्त्वेष साक्षादारभते ” [सं० का० ६ म० १ अ० ४] इति । वातस्य क्रियाहेतुत्वाद्यज्ञरूपत्वम् ।

अत्र द्वयोर्हस्तयोः कनिष्ठिकामारम्य चतसृणामङ्गुलिनां चतुर्भिर्मन्त्रैर्न्यग्भावः । पञ्चमेन मन्त्रेणाङ्गुष्ठार्थ्या दृढमुष्टिवन्धौ वाङ्गनियमश्च ।

तदेतद्विधत्ते—

“ मुष्टी करोति वार्धं यच्छति यज्ञस्य धृत्यै ” [सं० का० ६ म० १ अ० ४] इति ।

अप्रमत्तत्वं यज्ञधृतिः ।

अध्वर्योः कंचिन्यन्त्रमुत्पाद्य विनियुङ्क्ते—

“ अदीक्षिष्टायं ब्राह्मण इति विरुपांशुवाह देवेभ्य एवैनं माह विरुचैरुभेभ्य एवैनं देवमनुष्येभ्यः माह ” [सं० का० ६ म० १ अ० ४] इति ।

स्वीकृतवाङ्गनियमस्य नक्षत्रोदयात्पुरा विमोक्तं निषेधति—

“ न पुरा नक्षत्रेभ्यो वार्धं विसृजेद्यत्पुरा नक्षत्रेभ्यो वार्धं विसृजेद्यज्ञं विच्छिन्द्यात् ” [सं० का० ६ म० १ अ० ४] इति ।

कालविशेषे वाग्विमोक्तं विधत्ते, विमोक्तकाले च वक्तव्यं कंचित्पैषमन्त्रमुत्पादयति—

(प्राचीनवंशप्रविष्टयजमातस्य वीक्षाङ्गभृता मन्त्राः)

उदितेषु नक्षत्रेषु ऋतं कृणुतेति वाचं विसृजति यज्ञवतो वै दीक्षितो यज्ञमे-
वामि वाचं विसृजति ” [सं० का० ६ प्र० १ अ० ४] इति ।

यज्ञार्थं स्वीकृतं वाङ्मनियमादिरूपं ऋतं यस्यासौ यज्ञवतः । तथा सत्यस्य
क्षीरसंपादनमैषस्यापि यज्ञार्थत्वाच्चायं वाग्विमोको दोषकारी ।

नक्षत्रोदयात्पुरा लौकिकवागुच्चारणे प्रायश्चित्तमाह—

“ यदि विसृजेद्वैष्णवीमुचमनुब्रूयाद्यज्ञो वै विष्णुर्यज्ञेनैव यज्ञ संतनोति ”
[सं० का० ६ प्र० १ अ० ४] इति ।

वैष्णवी विष्णो त्वं नो अन्तम इति केचित् । इदं विष्णुरित्यन्ये ।

अथ विनियोगसंग्रहः—

“ आकृत्यै जुहुयात्त्वद्भिर्ऋक्सामेत्यजिनं स्पृशेत् ।

इमामजिनमारोहेद्भ्रूनात्पुर्मिति मेखलाम् ॥ १ ॥

विष्णोर्वैष्णोर्णुंते तं नक्षेत्यावेष्टयेच्छिरः ।

इन्म दद्यात्कृष्णशृङ्गं कृष्यै लोहोन्वतिस्तथा ॥ २ ॥

सुपि कण्डूयर्न मूर्ध्नि सुप दण्डपरिग्रहः ।

स्वाहाऽङ्गुलीर्द्विधोर्न्यञ्चेत्पञ्चमेदेन विंशतिः ॥ ३ ॥ इति ।

अथ भीमांसा ।

पञ्चमाध्यायस्य तृतीयपादे चिन्तितम्—

“ इष्टिदण्डादिभिर्दीक्षा किं वेष्टयेवोक्तवः क्रमाद् ।

युक्तः संस्कार इष्टचैव दण्डादेर्व्यञ्जकत्वतः ” इति ।

ष्योतिष्टोमे दीक्षामकरणे श्रूयते—“ आग्रावैष्णवमेकादशकपालं निर्वपेद्दीक्षी-
ष्यमाणः ” इति । अन्यदपि श्रुतम्—“ दण्डेन दीक्षयति मेखलया दीक्षयति
कृष्णाजिनेन दीक्षयति ” इति । तत्रेष्टिवदण्डादीनामपि स्नाधनत्वाभिधानात्स-
र्वैरियं दीक्षेति चेन्नैवम् । इष्टेः कियारूपत्वात्संस्कारहेतुत्वं युक्तम् । दण्डादयस्तु
द्रव्यरूपा न पुरुषं संस्कर्तुं प्रभवन्ति । न चैतावता दण्डादिवैयर्थ्यं, दीक्षितोऽय-
मित्यभिध्यक्तिरूपस्य दृष्टस्य प्रयोजनस्य सद्भावात् । तस्माद्विष्टचैव दीक्षा सिध्यति ।

तृतीयाध्यायस्य सप्तमपादे चिन्तितम्—

“ दण्डदीक्षा दक्षिणा तु शतं ह्यादशभिर्मुतम् ।

द्वयार्थमुत मुरुपार्थं सोमस्येत्युक्तिसंभवात् ॥

[प्राचीनवंशप्रविष्टयजमानस्य दीक्षाङ्गभूता मन्त्राः]

मुरुधाङ्गद्वयमं भैवं पारम्पर्यविहम्बना ।

वचनस्य न युक्ताऽतः प्रधानार्थमिदं स्थितम् ॥ इति ॥

ज्योतिष्टोमे दीक्षादक्षिणे श्रूयेते—“ दण्डेन दीक्षयति ” इति । “ तस्य द्वादशशतं दक्षिणा ” इति च । तत्र दीक्षा मुख्याङ्गयोरुपकरोति । तथा दक्षिणाऽपि । न च वाच्यं दीक्षा सोमस्य दक्षिणा सोमस्येतिवाक्ये षष्ठ्या मुख्यसंबन्ध एवावगम्यते न स्वङ्गसंबन्ध इति । दीक्षादक्षिणे साक्षात्सोमेनैव संबन्धीतां स.सोमः पुनरङ्गैः संबध्यत इति परम्परया दीक्षादक्षिणयोरङ्गैरपि संबन्धोऽस्ति । तस्मादुपपत्त्यर्थं दीक्षादिकमिति प्राप्ते ज्ञमः—अव्यवहितसंबन्ध एव षष्ठ्या अभिधेयोऽर्थः । तदसंबन्धे तु परम्परया संबन्धः कथंचिद्गृह्येत । इह तु तत्संभवात्पारम्पर्यं न युक्तम् । तस्मात्प्रधानार्थं दीक्षादिकम् ।

चतुर्थ्याध्यायस्य द्वितीयपादे चिन्वितम्—

“ भैवावरुणके दण्डदानस्य प्रतिपत्तिता ।

उतार्थकर्मताऽऽद्योऽस्तु धारणे कृतकृत्यतः ॥

युक्तोपयुक्तसंस्कारादुपयुक्तव्यसंस्क्रिया ।

स्थित्वा भैषानुवचने दण्डोऽपेक्षयोऽर्थकर्म तत् ॥ इति ।

ज्योतिष्टोमे श्रूयेते—“ कृते सोमे भैवावरुणाथ दण्डं प्रयच्छति ” इति । तदेतद्दण्डदानं प्रतिपत्तिकर्म । कृतः । दण्डस्य यजमानधारणेन कृतकृत्यत्वात् । यजमानो ह्रस्वयुग्णा दीक्षासिद्धयर्थं दत्तं दण्डमासोमक्रयाद्धारयति । अत एवाऽऽम्नातम्—“ दण्डेन दीक्षयति ” इति । “ यदीक्षितदण्डं प्रयच्छति ” इति च । तस्मादुपयुक्तस्य दण्डस्य दानं प्रतिपत्तिरिति चेन्मैवम् । दण्डे मविष्यदुपयोगस्यापि सद्भावात् । यदा भैवावरुणः स्थित्वा भैषाननुवक्षति तदानीमथलम्बनाय दण्डोऽपेक्षितः । अत एवाऽऽम्नातम्—“ दण्डी भैषानन्वाह ” इति । तथा प्रतिपत्तिरूपादुपयुक्तसंस्कारादर्थकर्मरूप उपयोक्षमाणः संस्कारः प्रशस्तः । उपयोजयितुमेव हि सर्वत्र संस्कारस्य प्रवृत्तिः । उपयुक्ते तु प्रतिपत्तिरूपस्य संस्कारस्याऽऽद्रमानपर्यवसायित्वेन तत्कार्यपर्यवसानाभावाद्प्रशस्तत्वम् । तस्मान्भैवावरुणसंस्काराय दण्डदानमर्थकर्म । तथा सति निरूढपशावसत्यपि दीक्षिते दण्डसंपादमस्यैतद्दानं प्रयोजकम् ।

[वीक्षितकर्तृकवेद्यजनस्वीकारः]

तृतीयाध्यायस्य द्वितीयपादे चिन्तितम्—

“ उच्चिष्टन्मवदेदग्नीवग्नीनित्यादिकं तथा ।

ऋणव ब्रतमित्येवं पठन्वीचो विमुञ्चते ।

मन्त्रौ विधेयौ कालो वा मन्त्रावुत्थानमोकयोः ।

विनियोज्यौ न कालस्य लक्षणा भुष्यते विधौ ।

मन्त्रार्थानन्वयात्तत्र तद्विधिर्नैव शक्यते ।

अगत्या लक्षणाऽप्यस्तु तेन कालो विधीयते ” इति ।

धोतिष्ठोमे समापनन्ति—“ उच्चिष्टन्नाह्नाग्नीदग्नीन्विहर ” इति । तथा “ ब्रतं ऋणतेति वाचं विसृजति ” इति । तथाऽऽग्नीध्रं संबोध्याग्निविहरणादिप्रैषरूपो मन्त्रोऽनेन वाक्येनोत्थानमेषतया विनियुज्यते । तथा मुष्टिं कृत्वा निपमितवाचो वीक्षितस्य वाग्निमोके ब्रतं ऋणतेति मन्त्रो विनियुज्यते । न चात्रोत्थानविमोक-शब्दौ काललक्षकौ, तत्कालयोर्विधेयत्वे सति लक्षणाया अन्याय्यत्वादिति प्राप्ते ब्रूमः—अग्निविहरणमेषे पयःपानरूपव्रतसंपादनमेषे चान्वितावेतौ मन्त्रौ न तुत्याने वाग्निमोके च । अतोऽसमर्थयोर्विनियोगासंभवाद्गत्या लक्षणामप्यङ्गी-कृत्य कालो विधीयते ।

अथ च्छन्दः ।

आपो देवीरिति त्रिपदा विराट् । विश्वे देवस्येत्यनुष्टुप् । इमां धियमिति विष्टुप् ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे ऋणयजु-

र्वेदीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये प्रथमकाण्डे द्वितीयप्रपाठके

द्वितीयोऽनुवाकः ॥ २ ॥

देवीं धियं मनामहे सुमृडीकामभिष्टे
 षर्चोर्धा यज्ञवाहसं सुपारा नो असद्वशे ।
 ये देवा मनोजाता मनोयुजः सुवक्षा दक्षपि-
 तारस्ते नः पान्तु ते नोऽवन्तु तेभ्यो नम-

स्तेभ्यः स्वाहाऽग्ने त्व* सु जागृहि वय*
सु मन्दिषीमहि गोपाय नः स्वस्तये प्रबुधे नः
पुनर्ददः । त्वमग्ने व्रतपा असि देव आ
मर्त्येष्व । त्वम् (१) यज्ञेष्वीदृशः । विश्वे
देवा अभि माभाऽर्ववृत्रन्पुषा सन्या सोमो
रार्थसा देवः संविता वसोर्वसुदावा रास्वेय-
त्सोमाऽऽ भूयो भर मा पृणन्पूर्या वि रधि-
माऽहमायुषा चन्द्रमसि मम भोगाय भव
वल्मसि मम भोगाय भवोस्त्राऽसि मम
भोगाय भव हयोऽसि मम भोगाय भव
(२) छागोऽसि मम भोगाय भव भेषोऽसि
मम भोगाय भव धायवे त्वा वरुणाय त्वा
निश्रुत्यै त्वा रुद्राय त्वा देवीरापो अपा
मपाय ऊर्मिहविष्य इन्द्रियावान्मदिन्तमस्तं
वो माऽर्व क्रमिषमच्छिन्नं तन्तुं पृथिन्या
अनु गेषं भद्रावमि श्रेयः प्रेहि बृहस्पतिः
पुरएता ते अस्वथेमर्षं स्य वर आ पृथिन्या
आरे शत्रून्कृणुहि सर्ववीर एदमगम्भ देवय-
जनं पृथिन्या विश्वे देवा यदजुषन्त पूर्वं
ऋक्सामाभ्यां यजुषा संतरन्तो रायस्पोषेण
समिषा मदेम (३) ॥

(आ त्वं हयोऽसि मम भोगाय भव स्य पश्वविश्वादिश्व) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां प्रथमाष्टके
द्वितीयप्रपाठके तृतीयोऽनुवाकः ॥ ३ ॥

(दीक्षितकर्तृकदेवयजनस्वीकारः)

[अथ मथमकाण्डे द्वितीयप्रपाठके तृतीयोऽनुवाकः] ।

द्वितीयेऽनुवाके दीक्षा वर्णिता । दीक्षितेन देवयजने स्वीकृते सति सोमक्य-
णादिरूपः क्रतुव्यवहारस्तत्र कर्तुं शक्यत इति तृतीयेऽनुवाके देवयजनस्वीकारो
वर्ण्यते । तत्स्वीकारादूर्ध्वं सोमार्थं देवयजने सोमक्यस्यैव वक्तुमुचितत्वात्तत्स्वी-
कारात्पूर्वमनुवाकादौ व्रतपानद्रव्यसंपादनमभिधीयते ।

देवीमिति । द्यौधाधनः—“ अथाप आचामति दैवीं धियं मनामहे सुमृडी-
कामभिष्टपे वर्चोर्धा यज्ञवाहस्र सुपारा नो असद्वशा इति ” इति ।

आपस्तम्बः—“ दैवीं धियं मनामह इति हस्ताववनिष्य ” इति ।

अभीष्टार्थासिद्धये वयं देवताविषयां कर्मानुष्ठानबुद्धिमनया बुद्ध्या संपादयामः ।
कीदृशीं बुद्धिम् । समृडीकां सुखहेतुं ब्रह्मवर्चसधारणहेतुं यज्ञनिर्वाहिकाम् । सेधं
बुद्धिः सुष्टु पारं गताऽस्माकं वशे भवतु ।

सुमृडीकामिति पदस्थाभिप्रायमाह—

“ दैवीं धियं मनामह इत्याह यज्ञमेव तन्मदपति ” [सं० का० ६ प०

१ अ० ४] इति ।

मुद् करोतीत्यर्थः ।

सुपारेति पदेन यत्सूचितं तदाह—

“ सुपारा नो असद्वशा इत्याह व्युष्टिमेवावरुन्धे ” [सं० का० ६ प०

१ अ० ४] इति ।

व्युष्टिः सुप्रभार्तं कृत्स्नयज्ञप्रकाशनमित्यर्थः ।

य इति । कल्पः—“ अथोऽस्मै कर्त्से वा चपसे वा निषिष्य श्रवं मय-
च्छति तद्दक्षिणतः परिभित्य व्रतयति ये देवा मनोज्ञाता मनोयुजः सुदक्षा दक्षपि-
तारस्ते नः पान्तु ते नोऽवन्तु तेभ्यो नमस्तेभ्यः स्वाहेति ” इति ।

षक्षुरादिप्राणाभिमानिनो ये देवाः सन्ति तेऽस्मान्ययःपानरूपव्रतानुष्ठापि-
नोऽन्तर्वाहिन् बुद्धिसंपादनेन पाठयन्तु । कीदृशा देवाः । उत्पत्तिकाले मनसा
सहोत्पन्नाः । व्यवहारकालेऽपि मनसा युज्यन्ते । अन्यमनस्कस्य षक्षुरादिभिः
संनिहितविषयाणामप्यनवगमात् । सति तु मनःसाहाय्ये स्वस्वविषयेषु सुदक्षाः
कुशलाः । दक्षः प्रजापतिरुत्पादको येषां ते दक्षपितारः ।

विचारपुरःसरं व्रतं विधत्ते—

“ ब्रह्मवादिनो वदन्ति होतव्यं दीक्षितस्य गुहाऽ इ न होषव्याश्मिति हविर्वै दीक्षितो यज्जुहुपाद्यजमानस्यावदाय जुहुयाद्यञ्ज जुहुयाद्यज्ञपरुरन्तरियाद्ये देवा मनोजाता मनोयुज इत्याह प्राणा वै देवा मनोजाता मनोयुजस्तेष्वेव परोक्षं जुहोति तन्नेव हुतं नेवाहुतम् ” [सं० का० ६ प्र० १ अ० ४] इति ।

दीक्षितस्य हविष्त्वमर्थवादान्तरे श्रूयते—

“ पुरा स्वष्टु वावैष मेघापाऽऽत्मानमारभ्य चरति यो दीक्षितो यदधीषोमीयं पशुमालभत आत्मनिष्कयण एवास्य स तस्मात्तस्य नाऽऽशयं पुरुषनिष्कयण इव सथो स्वत्वाहुरधीषोभाभ्यां वा इन्द्रो वृत्रमहञ्जिति यदधीषोमीयं पशुमालभते वार्ध्न्य एवास्य स तस्माद्दाशयं वारुण्यर्चा परिचरति स्वयैवैतं देवतया परिचरति ” [सं० का० ६ प्र० १ अ० ११] इति ।

शास्त्रान्तरेऽपि—“ सर्वाभ्यो वा एष देवताभ्य आत्मानमालभते यो दीक्षितः ” इति । तथा सति दीक्षितस्य गृहे यद्यग्निहोत्रं जुहुयात्तर्हि यजमान एव हुतो भवेत् । अंहोमे तु नित्याग्निहोत्रस्य परुः प्रतिदिनानुष्ठानरूपं यमं विच्छिद्येत । तत्र पूर्वप्रसिद्धेन मन्त्रेणाऽऽहवनीयाग्नौ होमः स प्रत्यक्ष इत्युच्यते । अयं तु परोक्षोऽग्निहोत्रहोमः । अन्यमन्त्रेण प्राणाग्निषु हूयमानत्वात् । अतस्तृतीयकोटित्वेन मुख्ययोर्होमाहोमयोरभावात्शोक्तदोषद्वयम् । तस्मादनेन मन्त्रेण व्रतं कुर्यादित्यभिप्रायः ।

अन्न इति । बौधायनः—“ अथ संवेशनयजुर्जपति अग्ने त्वं सु जागृहि वयं सु मन्दिषीमहि गोपाय नः स्वस्तये प्रमुषे नः पुनर्दद इति ” इति ।

आपस्तम्बः—“ अग्ने त्वं सु जागृहीति स्वप्स्यन्नाहवनीयमभिमन्त्रयते ” इति ।

सुमन्दिषीमहि निर्भयाः सन्तः स्वप्स्यामः । नोऽस्माकं स्वस्तये विनाशाभावात् प्रबुधे जागरणाय ददः सामर्थ्यं देहि ।

भयमसर्किं दर्शयन्मन्त्रं व्याचष्टे—

“ स्वपन्तं वै दीक्षितं रक्षाशसि जिष्वाऽसन्त्याग्निः स्वष्टु वै रक्षोहाऽग्ने त्वं सु जागृहि वयं सु मन्दिषीमहीत्याहाग्निमेवाधिषां कृत्वा स्वपिति रक्षसामपहत्यै ” [सं० का० ६ प्र० १ अ० ४] इति ।

(दीक्षितकर्तृकदेवयजनस्वीकारः)

त्वमिति । कल्पः—“ अथाध्वर्युर्मध्यरात्र आद्रुत्य प्रभुंक्षयजुर्वाषयति त्वमग्ने व्रतपा असि देव आ मर्त्येषु त्वं यज्ञेष्वीडय इति ” इति ।

याज्यासु व्याख्यातम् ।

व्रतभ्रंशप्रसक्तिं दर्शयन्मथमं पादं व्याचष्टे—

“ अवत्यमिष वा एष करोति यो दीक्षितः स्वपिति त्वमग्ने व्रतपा असीत्या-
हामिर्वै देवानां व्रतपतिः स एवैनं व्रतपालम्भयति ” [सं० का० ६ प्र० १
अ० ४] इति ।

अविकर्तं करोतीत्यर्थः ।

मनुष्येषु च्छिन्नं व्रतं मनुष्यावतारेण पालयतीति शङ्कामं वारयन्दिदृतीयापादं
व्याचष्टे—

“ देव आ मर्त्येष्वेत्याह देवो शेष सन्मर्त्येषु ” [सं० का० ३ प्र० १
अ० ४] इति ।

अतो व्रतं समाधातुं शक्नोति ।

अभिर्मुर्धा दिवः ककुदित्यादियाध्यापुरोनुवाक्यादिमन्त्रेष्वग्निः स्तूयत इत्य-
भिप्रायं तृतीयपादे स्वयं दर्शयति—

“ त्वं यज्ञेष्वीडय इत्याहैतत् हि यज्ञेष्वीडते ” [सं० का० ६ प्र० १
अ० ४] इति ।

विश्व इति । बौधायनः—“ अथ सनिहारान्महिणोति स ये मन्यते न
र्मा प्रत्याख्यास्यतीति तं प्रथममभिमहिणोति विश्वे देवा अभि मामाऽववृत्रन्पूषा
सत्या सोमो राघसा देवः सविता वसोर्वसुदावेवि, आहरन्तं दृष्ट्वा अपति ना-
नाहरन्तं रास्वेयत्सोमाऽऽभूयो भर मा पूषन्पूषां वि राधि माऽहमायुर्वेति” इति ।

सनिशब्देन हिरण्यवस्त्रादि देयद्रव्यमुच्यते । सनिहारा ब्रह्मणागमनेतारः ।

आपस्तम्बस्तु प्रकारान्तरेण मन्त्रविनियोगविच्छेदावाह—

“ विश्वे देवा अभि मामाऽववृत्रन्निति प्रबुध्य अपति, पूषा सन्येति सनिहा-
रान्तस् शास्ति, चन्द्रमसीर्येतैः पतिमन्त्रं यथालिङ्गं पतिगृह्णाति, देवः सविता
वसोर्वसुदावेत्यन्यार्नि ” इति ।

सर्वे देवा अभितः पालयितुं मामावृत्य तिष्ठन्तु । पूषा सन्या पोषको देवो

देयेन हिरण्यद्रव्येण सहाऽऽयातु । सोमो राधसा साधकेन वस्त्रेण सहाऽऽयातु ।
वसोर्वस्वन्तरस्य गवादेः घेरको देवो वसुप्रदः सन्नायातु । हे सोमास्मिन्कर्गण्य-
पेक्षितमियद्देहि, संपूर्त्या मां पूर्यन्मूय आभर, अहपाऽमुषा मा विराधि विमुक्तो
मा भूषम् ।

मनुज्जो अपेदित्येतद्द्रव्याचष्टे—

“ अप वै दीक्षितास्तुषुषुष इन्द्रियं देवताः कामान्ति विश्वे देवा अभि मामाऽ-
ववृत्रन्वित्याहोन्द्रियेणैवैनं देवताभिः संनयति ” [सं० का० ६ प्र० १ अ०
४] इति ।

सुषुषुषः सुप्तात् । अतीन्द्रियसामर्थ्येन तदभिमानिदेवताभिश्चार्थं मन्त्रः संयो-
जयति ।

विपक्षनाथपुरःसरमाऽऽभूयो भरेत्यमुं मन्त्रभागं व्याचष्टे—

“ यदेतद्यजुर्न ब्रूयाद्यावत् एव पशूनभिर्दीक्षेत तावन्तोऽस्य पशवः स्यु रास्वे-
यत्सोमाऽऽभूयो भरेत्याहापरिमितानेव पशूनवरुन्धे ” [सं० का० ६ प्र० १
अ० ४] इति ।

दीक्षाकाले विद्यमानान्यावत् पशूनभिर्प्राप्य दीक्षेत मन्त्रानुक्तौ तावन्त एव
स्युः । मन्त्रोक्तौ तु तत्सामर्थ्यादपरिमिताः परलोके भवन्ति । पशुभिर्द्रव्यान्तराण्यु-
पलक्षयन्ते । चन्द्रमसि मम भोगाय भव वस्त्रमसि मम भोगाय भवोक्ताऽसि मम
भोगाय भव हृषोऽसि मम भोगाय भव ष्छामोऽसि मम भोगाय भव भेषोऽसि
मम भोगाय भवेत्येभिर्मन्त्रैर्यथाऽलिङ्गं वेसु स्वीकर्तव्यम् । चन्द्रं हिरण्यम् ।
उत्सा गौः ।

तेन तेन मन्त्रेण तत्तद्द्रव्याभिमानिदेवतास्तुष्यन्तीत्याह—

“ चन्द्रमसि मम भोगाय भवेत्याह यथादेवतमेवैनाः प्रतिगृह्णाति ” (सं०
का० ६ प्र० १ अ० ४) इति ।

एना हिरण्यादिरूपा वित्तिना दक्षिणाः ।

वायव इति । कल्पः—“ ताः समुद्रामृत्य रक्षति तासां या भश्यति भ्रियते
वा वायवे त्वेति तामनुदिशति, याऽप्सु वा पाशे वा वरुणाय त्वेति तां या सं
वा शीर्यते गर्ते वा पतति निरुत्तये त्वेति तां यामहिर्व्यर्धो वा हन्ति रुद्राय त्वेति
ताम् ” इति ।

[दीक्षितकर्तृकदेवयजनस्वीकारः]

अनुदिशामीति शेषः ।

विपक्षस्वपक्षयोर्दूषणभूषणे दर्शयति—

“ वायवे त्वा वरुणाय त्वेति यदेवमेता नानुदिशेदथथादेवसं दक्षिणा गम-
येदा देवताभ्यो वृश्च्येत यदेवमेता अनुदिशति यथादेवतमेव दक्षिणा गमयति न
देवताभ्य आ वृश्च्यते ” (सं० का० ६ प्र० १ अ० ४] इति ।

देवीरिति । बौधायनः—“ अथ यद्यपरियाणा आप उपाधिगच्छन्ति
तज्जपति देवीरापो अपां नपाद्य ऊर्मिर्हविष्य इन्द्रियावाम्मदिन्तमस्तं वो माऽव
क्रमिषमच्छिन्नं तन्तुं पृथिव्या अनुगेषमिति सं वा गाहते सं वा वरंति ” इति ।

अपरियाणा गमनविरोधिन्यो मार्गप्रतिरोधिकाः ।

आपस्तम्बः—“ प्रमाणे देवीराप इत्यपोऽवगाहतेऽच्छिन्नं तन्तुं पृथिव्या
अनुगेषमिति हस्तेन लोष्टं विमृद्नात्यापारात् ” इति ।

यदा केनापि निमित्तेन देवयजनादन्धत्र दीक्षेत् तदानीं पृथगरणीष्वग्नीन्स-
मारोप्य देवयजनं गच्छन्मध्ये मात्तमां नद्यामवगाहोत्तरेत् । अपां नपादित्यग्नि-
संबोधनम् । हे देव्य आपो युष्माकं य ऊर्मिस्तं पादेन माऽवक्रमिषम् । कीदृश
ऊर्मिः । त्रीह्याद्युत्पावनेन हविर्योग्यः स्वकीयजलपानेनेन्द्रियशक्तिकारी तृषां
निवर्तयतिर्हर्षपदः । मृदि लोष्टरूपं पृथिव्या अच्छिन्नं तन्तुं सेतुं प्राप्य तस्यो-
परि गच्छामि ।

हविष्यशब्दाभिप्रायमाह—

“ देवीरापो अपां नपादित्याह यद्वो मेघ्यं यज्ञिषश् सदेवं तद्वो माऽव क्रमि-
षमिति वावैतदाह ” [सं० का० ६ प्र० १ अ० ४] इति ।

इति वाव, इत्येव ।

तन्तुशब्दाभिप्रायमाह—

“ अच्छिन्नं तन्तुं पृथिव्या अनुगेषमित्याह सेतुमेव कृत्वाऽप्येति ” [सं०
का० ६ प्र० १ अ० ४] इति ।

भद्रादिति । बौधायनः—“ बृहस्पतिवत्यर्थां प्रयाति भद्रादामि श्रेयः मेहि
बृहस्पतिः पुरस्ता ते अस्तिवत्यथ यत्र वरस्पन्मवति तदवस्थत्यथेमव स्य वर आ
पृथिव्या इत्यथाऽऽदित्यमुद्यन्तमुपतिष्ठत आरे शत्रून्कृणुहि सर्ववीर इति ” इति ।

(दीक्षितकर्तृकदेवयजनस्वीकारः]

आपस्तम्बस्तु वीन्मन्वानेकीकृत्य विनियुक्ते—“ पृथग्गर्णीष्वग्निमारोप्य रथेन प्रयाति एतदभावे रथाङ्गान्नादाय भद्रादाभि श्रेय इति ” इति ।

अत्रार्थक्रमेण देवीराप इत्यस्मात्पूर्वमेवायं मन्त्रोऽवगन्तव्यः । हे रथ भद्रात्पश्चात्तादस्मान्चित्प्राग्निहोत्रस्थानादतिप्रशस्तं सौमिकं देवयजनमभिमयाहि । बृहस्पतिस्तव पुरतो गन्ता भवतु । अथ प्रयाणादूर्ध्वं पृथिव्याः संबन्धिन्या समन्ताद्वरे श्रेष्ठे स्थान इमिमां गतिमवस्य समापथ । हे रथाभिमानिनादित्य शशून्नाक्षसादीनारे देवयजनाद्वरे कुरु ।

कल्पः—“ अथ यत्र यक्षमाणो भवति तदवस्यत्येदमग्न्य देवयजनं पृथिव्या इत्यन्तादनुवाकस्य ” इति ।

स च मन्व एवमाध्यायते—

एदमिति । पृथिव्याः संबन्धि यद्देवयजनं तदिदमग्न्य वयं प्राप्ताः । यद्देवयजने(नं) पूर्वं सर्वे देवा अजुषन्तासेवन्त तद्वयमागत्य वेदभयगतैर्मन्त्रैः सोमयागं संतरन्तः सम्यक्कारं नयन्तो रायस्पोषेण धनसमुद्धत्या समिषा सपीचीनेनाग्नेन च मदेम हृष्यात्म ।

भद्रादमीत्यादिमन्वार्थः स्पष्ट इत्यभिप्रेत्य ब्राह्मणेनात्र व्याख्यानमुपेक्षितम् । औषानुवाक्यकाण्डे तु दीक्षितनियमप्रसङ्गगद्ब्याख्यानं कृतम् । तत्र बृहस्पतेरुपयोगमाह—

“ आग्निर्वै दीक्षितस्य देवता सोऽस्मादेतर्हि विर इव यर्हि याति तमीश्वरं रक्षांसि हन्तोर्भद्रादभि श्रेयः मेहि बृहस्पतिः पुरएता ते अस्त्वित्याह ब्रह्म वै देवानां बृहस्पतिस्तमेवान्वारभते स एनं संपारयति ” [सं० का० ३ म० १ अ० १] इति ।

यदा दीक्षितोऽग्निहोत्रस्थानात्प्रयाति तदाऽग्निस्तिरोहित इव नैनं पाळयति । ततो रक्षांस्येनं मार्गे हन्तुमीश्वराणि भवन्ति । तत्र बृहस्पतौ पुरतो गच्छति सत्यनुगच्छन्तमेनं रक्षोबाधपरिहारेण स बृहस्पतिः सम्यक्कारं नयति ।

उत्तरमन्त्रस्य चतुर्षु भागेषु प्रतिपाद्योर्थः प्रसिद्ध इत्याह—

“ एदमग्न्य देवयजनं पृथिव्या इत्याह देवयजनं श्रेष्ठं पृथिव्या आगच्छति यो यजते विधे देवा यदजुषन्त पूर्वं इत्याह विधे सेतदेवा जोषयन्ते यद्ब्राह्मणा

(दीक्षितकर्तृकदेवयजनस्वीकारः)

ऋक्सामाभ्यां यजुषा संतरन्त इत्याहकर्त्ताभाभ्यां शेषं यजुषा संतरति यो यजते रायस्पोषेण समिधा यदेमेत्याहाऽऽशिषमेवैतामाशास्ते ” [सं० का० ३ प्र० १ अ० १] इति ।

अभ्वयुर्मभृतयो ब्राह्मणा यदेवयजनमिदानीमादितिष्ठन्ति तद्देवाः स्वयं सेवमाना एतान्सेवन्ते । यो यजते स एष संतरतीत्यन्वयः ।

अत्र विनियोगसंग्रहः—

“ देवीं हस्तौ शोभयित्वा ये दे व्रतपयः पिनेत् ।

अग्रे स्वप्स्यन्नग्निपाह् त्वं प्रबुद्धो अपेत्तथा ॥ १ ॥

विश्व इत्यपि पूषेति सनिहारानुशासनम् ।

देवो वसुग्रहश्चन्द्रं षड्भिस्तत्र प्रतिग्रहः ॥ २ ॥

वाय नष्टापसु मृतां सन्नामृग्भ्यां च गां स्पृशेत् ।

देवीरापो विगास्याच्छि लोष्टमसु विमर्दयेत् ॥ ३ ॥

भद्राद्रथेन यात्येदं यागमैभिव्यवस्थितिः ।

अनुवाके तृतीयेऽस्मिन्प्रदिता एकविंशतिः ॥ ४ ॥ इति ।

अथ भीमांसा ।

एकादशाध्यायस्य चतुर्थपादे चिन्तितम्—

“ स्वप्नादिमन्त्रा आवर्त्या नो वाऽऽधोऽस्त्वन्तरायतः ।

कृत्स्नेदेशमवुत्तरवाचिमिच्छामेदतः सलन् ” इति ॥

दीक्षितस्थ स्वप्ननष्टतरणवृष्टिकेदनाभ्यदर्शननिमित्तकास्तत्तन्मन्त्रजपाः पठिताः । स्वप्ने व्रतपा असौत्यादिकः स्वप्नमन्त्रः । देवीरापो अषां नपादित्यादिर्नदीतरणमन्त्रः । उन्दतीर्बलं धत्त इत्यादिवृष्टिकेदनमन्त्रः । अनखं मन इत्यादिरमेभ्यदर्शनमन्त्रः । यदा निद्रा मध्ये प्रबोधैरल्पैर्व्यवधीयेत, मदी च बहुशःस्रोतोयुक्ता द्वीपैः, वृष्टिश्च दिच्छेदैः, अमेध्यानि च देशैस्तदा तैरन्तरायैर्निमित्तेषु मिथयानेषु नैमित्तिका मन्त्रा आवर्तनीया इति माते ब्रूमः—रात्रिगतां कृत्स्नां निद्रामुद्दिश्य मन्त्रामिधान्नाभिमित्तमेकम् । एवमन्यत्रापि योष्यम् । वस्मान्नास्मावुत्तिः ।

तत्रैवान्यच्चिन्तितम्—

(सोमयागोपयोगिसोमक्रयणार्थं सोमक्रयणीविषयहोमादिकम्)

“ प्रयाणे प्रत्यहं मन्त्रो भिन्नो नो वाऽथ विभ्रमैः ।

प्रयाणमेदाङ्गिन्नो नो गत्यैकवादानिवृत्तितः ” इति ।

भद्रादभि श्रेय इत्यादिः प्रयाणमन्त्रः । तत्र दीक्षितस्य भिर्गममारभ्य पुनः-
प्रवेशपर्यन्तं विभ्रमन्मन्त्रधानेऽपि प्रयोजनैकपादेकमेव प्रयाणम् । ततो न
मन्त्रावृत्तिः ।

अथ च्छन्दः-

देवीं धियमित्यग्ने त्वमिति चैते अनुष्टुभौ । त्वमग्न इति गायत्री । विश्वे देवा
इत्येकेपदा । एदमगन्मेति त्रिष्टुप् ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वे-
दीयवैत्तिरियसंहिताभाष्ये मथमकाण्डे द्वितीयप्रपाठके
तृतीयोऽनुवाकः ॥ ३ ॥

(अथ प्रथमाष्टके द्वितीयप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः) ।

इ॒शं ते॑ शु॒क्र त॒नुरि॒दं व॒र्चस्त॒या सं भ॑व
भ्रा॒जं ग॒च्छ जू॒रंसि॑ धृ॒ता म॒नसा॑ जु॒ष्टा वि॒ष्णवे॑
तस्या॑स्ते स॒त्यसं॑वसः प्रस॒वे वा॒चो य॒न्त्रम॑शीय
स्वाहा॑ शु॒क्रम॑स्यमृत॒मासि॑ वैश्व॒देव* ह॒विः सूर्य॑स्य
घ॒क्षुराऽरु॑ह॒मग्ने॑र॒क्षणः क॒नीनिका॑ यदे॒तशे॑मि॒रि-
य॑से भ्रा॒जमा॑नो वि॒पश्चि॒ता चि॑द॒सि म॒नाऽसि॑
धी॒रंसि॑ दक्षि॒णा (१) आ॒सि य॒ज्ञिया॑ऽसि
क्ष॒त्रिया॑ऽस्यदि॒तिरस्यु॑भयतः॒शीर्ष्णी॑ सा नः
सु॒प्राची॑ सु॒प्रती॑ची सं भ॑व मि॒त्रास्वा॑ प॒दि व-
ध्ना॑तु पू॒षाऽध्व॑नः पा॒त्विन्द्रा॑याध्व॒क्षायानु॑ त्वा
मा॒ता म॑न्यता॒मनु॑ पि॒ताऽनु॑ भ्रा॒ता स॒गभ्यो॑ऽनु
स॒खा स॒यूथ्यः॑ सा दे॒वि दे॒वम॑च्छे॒हीन्द्रा॑य सो-

[सोमयागोपयोगिसोमक्रयणार्थं सोमक्रयणीविषयहोमादिकम्]

म^३ रुद्रस्त्वाऽऽ वर्तयतु मित्रस्य पथा स्वस्ति

सोमसखा पुनरेहि सह रथ्या (२) ॥

(दक्षिणा सोमसखा पञ्च ५) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां प्रथमाष्टके

द्वितीयप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः ॥ ४ ॥

(अथ मथमकाण्डे द्वितीयप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः) ।

तृतीये देवयजनं स्वीकृतम् । अथ तस्मिन्नेव देवयजने सोमयागोपयोगिसोमं
क्रेतुं सोमक्रयणीविषयं होमादिकं चतुर्थेऽभिधीयते । इयं ते शुक्रेत्याद्यस्तन्म-
न्त्राः । प्रायणीयासंचन्धि ध्रौवाज्यम् । तेनाऽऽज्येन सोमक्रयणीमीक्षमाणो जुहु-
यात् । ततो मन्त्रव्याख्यानात्पूर्वं प्रायणीया सोमक्रयणी चानुवाकद्वयेन ब्राह्म-
णेऽभिधीयते ।

तत्र प्रायणीयां प्रस्तौति—

“ देवा वै देवयजनमध्यवसाय विशो न प्राजानन्तेऽन्योन्यमुपाधावन्त्वया
प्रजानाम त्वयेति त्वेऽदित्याः समाधियन्त त्वया प्रजानामेति साऽब्रवीद्वरं वृणौ
मत्प्रायणा एव वो यज्ञा मदुदयना असन्निति तस्मादादित्यः प्रायणीयो यज्ञा-
नामादित्य उदयनीयः ” [सं० का० ६ म० १ अ० ५] इति ।

देवयजनार्थमयं प्रदेशः समीचीनो न त्वितर इति निश्चेतुं परिभ्रम्य तं प्रदेशं
निश्चित्य परिभ्रमणेन दिग्भ्रमं प्राप्य प्राचीनवंशादावसमर्थाः संपन्नाः । ततस्तव-
मेव दिशं ज्ञापयेत्येवं परस्परं वदन्तो दिग्भोषकशक्तिमदित्यां निश्चितवन्तः । सा
चादितिः सोमयागारम्भसमाप्त्योरहमेव देवता भूयासामिति वरमपत्स्यत् । प्रयन्ति
आरभन्तेऽनेन देवतारूपेणेति प्रायणम् । उद्यन्त्युत्तिष्ठन्ति समापयन्त्यनेनेति उदय-
नम् । अहमेव प्रायणमारम्भदेवता येषां यज्ञानां ते मत्प्रायणाः । अहमेवोदयनं
समाप्तिदेवता येषां यज्ञानां ते मदुदयनाः ।

तस्मादेवं वृत्तत्वादिदिदेवताकः प्रायणीययागः कर्तव्यः । तस्मत्सङ्गमदुदयनया-
गोऽपि विधीयते ।

अदितिरिका प्रधानदेवता चतस्रस्त्वङ्गदेवता इत्यभिधेत्य संख्यां विधत्ते—

[सोमयागोपयोमिसोमक्रयणार्थं सोमक्रयणीविषयहोमादिकम्]

“ पञ्च देवता यजति पञ्च दिशो विशां प्रज्ञात्या अथो पञ्चाक्षरा पङ्क्तिः पाङ्क्तो यज्ञो यज्ञमेवावरुन्वे ” [सं० का० ६ प्र० १ अ० ५] इति ।

दिग्बिशेषेषु देवताविशेषान्विधातुं प्रस्तौति—

“ पथ्यास्व स्वस्तिमयजन्प्राचीमेव तथा दिशं प्राजानभग्निना दक्षिणा सोमे-
न प्रदीचीस्व सवित्रोदीचीमदित्योर्ध्वाम् ” [सं० का० ६ प्र० १ अ० ५] इति ।

स्वस्तिसंज्ञा देवता पथ्या पथि साधुः ।

दिग्बिशेषबोधनरूपे मार्गे कुशलाव्बधत्ते—

“ पथ्यास्व स्वस्ति यजति प्राचीमेव तथा दिशं प्राजानाति पथ्यास्व स्वस्ति-
मिष्ट्वाऽग्नीषोमौ यजति चक्षुषी वा एते यज्ञस्य यदग्नीषोमौ तान्यामेवानुपश्यती-
षोमाविष्ट्वा सवितारं यजति सवितृप्रसूत एवानुपश्यति सवितारमिष्ट्वाऽदितिं
यजतीयं वा अदितिरस्यामेव प्रतिष्ठायानुपश्यति ” [सं० का० ६ प्र० १
अ० ५] इति ।

अर्थानुसारेण होमविशेषा दिग्बिशेषेष्वन्वेषाः । चक्षुर्द्वयरूपेण प्रशंसितुमग्नी-
षोमयोः सह निर्देशः । होमस्तु तयोः क्रमभाषी दिग्भेदाद्याण्यानुवाक्याभे-
दाच्च । ततोऽग्निमिष्ट्वा सोमं यजतीत्यपि वाक्यं द्रष्टव्यम् । तयोश्चक्षुर्द्वयं
दार्शिकराज्यभागनास्त्रणे प्रपञ्चितम् । अत्रादितेश्वरहोमः । “ आदित्यः प्राय-
णीयः । पयसि चरुः ” इति शास्त्रान्तरे समाप्नानात् । आच्येन तु देवतान्त-
राणाम् । तथा च सूत्रम्—“ चतुर आज्यभागान्प्रतिदिशं यजति ” इति ।

अगनुवचनमध्वर्योर्विधत्ते—

आदितिमिष्ट्वा मारुतीमृचमन्वाह मरुतो वै देवानां विशो देवविशं स्वर्गु वै
कल्पमानं मनुष्यविशमनुकल्पते यन्मारुतीमृचमन्वाह विशां क्लृप्त्यै ” [सं०
का० ६ प्र० १ अ० ५] इति ।

मरुतो यद्वेव इत्येषा मारुती । तथा च सूत्रम्—“ मारुतीमृचमन्वाह मरुतो
यद्वेवो दिव इति ” इति । एकोनपञ्चाशत्संख्याकाः सप्तगणरूपा मरुतो मनुष्य-
वैश्वदेवानां धनसंपादकाः प्रजाः । अनेन मन्त्रानुवचनेन देवविशां समूहः स्वर्ग्या-
पारे क्लृप्तो भवति । तं च कल्पमानमनुसृत्य मनुष्यप्रजासंघः कल्पते । अतो
मन्त्रानुवचनं प्रजानां क्लृप्त्यै भवति ।

(सोमयागोपयोगिसोमक्रयणार्थं सोमक्रयणीविषयहोमादिक्रय)

पूर्वपक्षत्वेन चोदकप्राप्तं किञ्चिदङ्गमपवदति—

“जज्ञवादिनो वदन्ति प्रयाजवदननूयाजं प्रायणीयं कार्यमनूयाजवदप्रयाजमुद-
यनीयमितीमे वै प्रयाजा अग्नी अनुयाजाः सैव सा यज्ञस्य संततिः ” [सं०
का० ६ प्र० १ अ० ५] इति ।

प्रमुक्ते यष्टव्याः सभिदादिनामकाः पञ्च प्रयाजा अनु पश्चात्समाप्तौ यष्टव्या
बर्हिरादिनामकास्तयोऽनूयाजाः । तदुभयं प्रायणीयोदयनीययोरिष्टयोरितिदेशतः
प्राप्तम् । तत्र प्रायणीयेष्टयामनूयाजानुष्ठाने यागः समाप्येत तद्वदुदयनीयायां
प्रयाजानुष्ठाने यागान्तरं प्रारभ्येत । तथा सति सोमयागो मध्ये विच्छिद्येत ।
उभयवर्जने तु सोमयागस्य प्रारम्भरूपायां प्रायणीयेष्टाविदानीमनुष्ठीयमाना इमे
प्रत्यक्षाः प्रयाजाः समाप्तिरूपायामुदयनीयेष्टावनुष्ठीयमाना अग्नी परोक्षा अनु-
याजाः । तथा सति प्रयाजानूयाजद्वयेन दर्शयागस्य या संततिः सैवास्थ सोम-
यागस्य मध्ये विच्छेदराहित्यलक्षणा सा संततिः संपद्यते ।

पूर्वपक्षं दूषयति—

“ तस्यथा न कार्यमात्मा वै प्रयाजाः प्रजाऽनूयाजा यत्प्रयाजानन्तरियादा-
त्मानमन्तरियाद्यदनूयाजानन्तरियात्प्रजामन्तरियाद्यतः सल्लु वै यज्ञस्य विततस्य
न क्रियते तदनु यज्ञः पराभवति यज्ञं पराभवन्तं यजमानोऽनु पराभवति ”
[सं० का० ६ प्र० १ अ० ५] इति ।

आत्मनो वा पुत्रादेर्वा नान्तरायः सोढुं शक्यते यतो द्वयं तदङ्गमित्यर्थः ।
सिद्धान्तमाह—

“ प्रयाजवदेवानूयाजवत्प्रायणीयं कार्यं प्रयाजवदनूयाजवदुदयनीयं नाऽऽ-
त्मानमन्तरेति न प्रजां न यज्ञः पराभवति न यजमानः ” [सं० का० ६
प्र० १ अ० ५] इति ।

विच्छेदपरिहाराय विधत्ते—

“ प्रायणीयस्य निष्कास उदयनीयमभिनिर्वपति सैव सा यज्ञस्य संततिः ”
[सं० का० ६ प्र० १ अ० ५] इति ।

प्रायणीययागसंबन्धि चरुपात्रमपक्षाल्य निष्कासे पात्रलिप्तेऽन्ने निर्वापाच्च-
छेपस्य या संततिः सैव सोमयागस्याविच्छेदरूपा सा संततिर्भवति ।

प्रायणीयोदयनीययोर्देवैक्येन याज्याया अप्येकत्वमाप्तौ व्यत्यासं विधत्ते—

“ याः प्रायणीयस्य याज्या यत्ता उदयनीयस्य याज्याः कुर्वात्पराहभुं

(सोमयागोपयोगिसोमक्रयणार्थं सोमक्रयणीविष्महोमादिकम्)

लोकमारोहेत्प्रमायुक्तः स्वाद्याः प्रायणीयस्य पुरोनुवाक्यास्ता उदयनीयस्य याज्याः करोत्यस्मिन्नेव लोके प्रतिष्ठति ” [सं० का० ६ प्र० १ अ० ५] इति ।

स्वस्तिरिच्छि मपथे भेष्टेत्पाद्याः प्रायणीयस्य याज्या उदयनीयस्यापि तथे-
त्येवं केचिदाहुः । तथा सति प्रतिनिवृत्तेरभावाद्यजमानोऽस्माल्लोकात्पराङ्मुखः
स्वर्गमारोहुं सहसा धियेत । तस्मात्तेषां पक्षो न युक्तः । यास्तु स्वस्ति नः
पथ्येत्पाद्याः प्रायणीयस्य पुरोनुवाक्यास्तासां याज्यात्वे सति स्वस्तिरिच्छीत्या-
दीनां पूर्वोक्तानां पुरोनुवाक्यात्वाय प्रतिनिवृत्तेर्यजमानोऽप्यस्मिन्लोके प्रतिष्ठ-
त्येव ।

इत्थं प्रायणीयेष्टिमुक्त्वा सोमक्रयणीं वक्तुं सोमाहरणं सोपस्वयानमाह—

“ कद्रूश्च वै सुपर्णी चाऽऽत्मरूपयोरस्पर्धेताश्च सा कद्रूः सुपर्णमिजयत्साऽम-
वीतृतीयस्यामितो दिवि सोमस्तमाहर तेनाऽऽत्मानं निष्क्रीणीष्वेति ” [सं०
का० ६ प्र० १ अ० ६] इति ।

कद्रूः सुपर्णी चोभे सपत्न्यौ पराजये दासीत्वमभ्युपेत्य समैव सौन्दर्यं ममै-
वेत्यस्पर्धेताम् । तत्र मध्यस्थाः कव्त्वा जयमूचिरे । सा च कद्रूः सपत्नीं दासी-
त्वेन परिगृह्य तन्मोचनोपायं स्वयमेवोपदिदेश । इतोऽस्माल्लोकादारभ्य गणनार्यां
तृतीया द्यौः स्वर्गलोकस्तास्मिन्सोमो वर्तते । महर्जनस्तपः सत्यमिष्येतेऽपि लोका
द्युशब्दाभिधेयास्तस्मादितस्तृतीयस्यामिति विशेष्यते । सोम आहस्य वृत्ते सति
त्वां मुञ्चामीति ।

सोमाहरणं संभावयितुं श्रुतिराह—

“ इयं वै कद्रूरसौ सुपर्णी छन्दाश्चि सौपर्णेयाः [सं० का० ६ प्र० १
अ० ६] इति ।

भूलोकरूपत्वात्कद्रूः स्वयमाहर्तुं न शक्नोति । सुपर्णी तु द्युलोकरूपत्वाद्दुस्-
वनसमर्थानां गायत्र्यादिरूपाणामपत्यानां सद्भावाच्च शक्नोति ।

अथ सा सुपर्णी स्वपुत्राणां गायत्र्यादीनामग्रे स्ववृत्तान्तं स्पष्टी करोती-
त्याह—

“ साऽब्रवीदस्मै वै पितरौ पुत्रान्बिभृतस्तृतीयस्यामितो दिवि सोमस्तमाहर
तेनाऽऽत्मानं निष्क्रीणीष्वेति मा कद्रूरस्वोचदिति ” [सं० का० ६ प्र० १
अ० ६] इति ।

[सोमयागोपयोगिसोमकृष्णायुर्वेदीयसंहितासंस्कृतम्]

पुनामनरकोपस्त्रक्षिताद्दशेषाद्दुःखात्रायन्त इति पुनास्तान्पुनान्मा एतादृशोप-
म्वपरिवाणाय मातापितरौ पुष्पतिः । हे गायत्र्यादिपुत्राः कद्रवचनमदगत्य यदु-
चितं तत्कुरुध्वम् । गायत्र्यादीनामैच्छिकशरीरधारित्वात्पुत्रत्वमाविरुद्धम् ।

तत्र प्रौढत्वादादौ जगती प्रवृत्त इत्याह—

“ जगत्पुदपतञ्चतुर्दशाक्षरा सती साऽपाम्य न्यवर्तत तस्यै द्वे अक्षरे अमी-
येताः सा पशुभिश्च दीक्षया चाऽऽगच्छत्तस्माज्जगती छन्दसां पशव्यतया तस्मा-
त्पशुमन्तं दीक्षोपनमति ” [सं० का० ६ प० १ अ० ६] इति ।

पुरा जगतीपादस्थ चतुर्दशाक्षराण्यासन् । तादृशी जगती छुलोकं गत्वा
स्वानभ्राजदिसोमरक्षकैः सह युद्ध्वा सोममपाण्याभीषोमीषसवनीयानुबन्धा-
ख्यपशुनिष्टिसाभ्यां दीक्षां च गृहीत्वा स्वकीये चाक्षरद्वये स्वानादिभिर्गृहीते
सति पराजित्य समागता । यस्माज्जगती पशुनानयत्तस्मात्सैवात्सन्तं पशुप्रदा ।
यतः पशुभिः सह दीक्षाऽऽनीता ततः स्वाधीनसंपत्तौ सत्यां दीक्षार्यां प्रवर्तते ।

तथैव त्रिष्टुभो युद्धं दर्शयति—

“ त्रिष्टुगुदपतत्रयोदशाक्षरा सती साऽपाम्य न्यवर्तत तस्यै द्वे अक्षरे अमी-
येताः सा दक्षिणाभिश्च तपसा चाऽऽगच्छत् ” [सं० का० ६ प० १ अ० ६] इति ।

गौश्चाश्वश्वेत्यादयो दक्षिणाः । अशनपरित्यागमुष्टिबन्धवाग्यमनवनीताभ्यङ्ग-
कृष्णाजिनपावरणादिक्लेनासहिष्णुत्वं तपः । प्राणवृत्तिमयस्य गदाधादेर्दानम-
धिकं तपः ।

त्रिष्टुभा तदानयनमुपपादयति—

“ तस्मात्रिष्टुभो लोके माभ्यंदिने सवने दक्षिणा मीथश्च एतस्त्वष्टु वाव तप
इत्याहुर्यः स्वं ददावि ” [सं० का० ६ प० १ अ० ६] इति ।

माभ्यंदिनसवनस्य त्रिष्टुगभिमानीनी देवता । ततस्तदेतत्रिष्टुभो लोकः स्थानं,
शरीरप्रयासादपि धनहानिच्छतस्य मानसप्रयासस्याधिकत्वाद्दत्तेन धनेन परोपजी-
वनाच्च दानमेव महत्तप इत्यभिज्ञानां मतम् ।

गायत्र्या युद्धे जयं दर्शयति—

“ गायत्र्युदपतञ्चतुरक्षरा सत्यजया ज्योतिषा वमस्या अजाऽभ्यरुन्ध तद-

[सोमयागीपथीसोमक्रयणार्थं सोमक्रयणीविषयहोनादिकम्]

आया अजत्व२ सा सोमं चाऽऽहरच्चत्वारि चाक्षराणि साऽष्टाक्षरा समपद्यत् ॥
[सं० का० ६ प्र० १ अ० ६] इति ।

सहायरहितयोः पूर्वयोः पराजयं दृष्ट्वा गायत्री स्वयमजया सहोदपतत् ।
सा त्वजा गायथ्यर्थं स्वकीयेन तेजसा ते सोममभितो हरोध । तस्माद्रोधनपर्या-
यक्षेपणार्थादजधातोरजेति नाम भिष्यञ्चम् ।

यश्नोत्तराभ्यां गायत्रीं पशंसति—

“ ब्रह्मवादिनो वदन्ति कस्मात्सत्याद्गायत्रीं कनिष्ठा छन्दसा२ सती यज्ञ-
मुखं परीयायेति यदेवादः सोममाहरत्तस्माद्यज्ञमुखं पर्यैत्तस्मात्तेजस्विनीतमा ॥
[सं० का० ६ प्र० १ अ० ६] इति ।

सत्यात्कारणात् । कनिष्ठा न्यूनाक्षरा । यज्ञमुखं मातःसवनम् । तत्र बहि-
ष्पवमान्नाग्निं प्रथमस्तोत्रं उपास्मै गायता नर इत्याद्या ऋचो गायथ्यः । सेषं
यज्ञमुखपाणिः । ब्रह्मवादिष्वेव बुद्धिमन्तो यदेवेत्याद्युत्तरमाहुः । यस्मादियम-
वोऽमुष्माच्छोकात्सोममाहरत्तस्मादस्या मुखपाणिर्युक्ता । मुखत्वादेवास्यास्तेजोवा-
हृत्यम् ।

आहरणप्रकारं दर्शयति—

“ पद्भ्यां द्वे सवने समगृह्णान्मुखेनैकं यन्मुखेन समगृह्णात्तदधयत्तस्माद्द्वे सव-
ने शुकुवती मातःसवनं च माध्यंदिनं च तस्मान्तृतीयसवनं ऋषीषमभिषुष्यन्ति
धीतमिष हि मन्यन्ते ॥ [सं० का० ६ प्र० १ अ० ६] इति ।

पक्षिरूपा गायत्री सवनद्वयपर्यायी सोमभागौ पद्भ्यां संगृह्य तृतीयसवनपर्या-
यं सोमभागं चञ्चुपुटाभ्यां संदश्य तदीयं रसं पपौ । यस्मात्पद्भ्यां धृतौ सोम-
भागौ न पतितौ तस्मात्मातःसवनमाध्यंदिनसवने शुकुशब्दाभिधेयेन सोमरसेनोपेतौ ।

यस्मान्तृतीयो भागः पतितस्तस्मात्पतितत्वं मय्यमानास्तत्सादृश्वार्थमुजीषमभिषुषु-
शुरिति प्राप्तद्विगर्कं किञ्चिद्विधाय तनापरं विशेषं विधत्ते—

“ आशिरंमवनयति सशुकुत्वायाथो संभरत्येवैनत् ॥ [सं० का० ६ प्र०
१ अ० ६] इति ।

आशिरं क्षीरम् । सशुकुत्वं सरसत्वम् । किञ्च क्षीरसेचनादृजीषगतसोमरस-
रूपहविः संभरति सम्यक्पोषयत्येव ।

पुनरप्यन्याद्विधत्ते—

(सोमयागोपयोगिसोमकथ्यणार्थं सोमकथ्यणीविषयहोमादिकम्)

“ त२ सोममाह्वियमाणं गन्धर्वो विश्वावसुः पर्यमुष्णारस तिस्रो रात्रीः परि-
मुषितोऽवसत्तस्मात्तिस्रो रात्रीः क्रीतः सोमो वसति ” [सं० का० ६ प्र० १
अ० ६] इति ।

उपसद्विवसेषु विष्वभिषवमकृत्वा सोमं निवासयेदित्यर्थः ।

इत्थं सोमाहरणं निरूप्य सोमकथ्यणीं निरूपयितुमारभते—

“ ते देवा अनुवन्स्त्रीकामा वै गन्धर्वाः स्त्रिया मिष्क्रीणामेति ते वाध२ स्त्रि-
यमेकहायनीं कृता तथा निरक्रीणन् ” [सं० का० ६ प्र० १ अ० ६] इति ।

एकसंवत्सरवयस्कथा स्त्रीरूपया वाग्देवतया सोमस्य मिष्कयः कृतः ।

गन्धर्वेष्वपरकायास्तस्याः स्त्रिया रोहितगोरूपतां दर्शयति—

“ सा रोहित्रूपं कृत्वा गन्धर्वेभ्योऽपकम्पातिष्ठत्त्रोहितो जम्भ ” [सं० का०
६ प्र० १ अ० ६] इति ।

देवेष्वनुरंकायाः पुनर्देवताप्राप्तिं दर्शयति—

“ ते देवा अनुवचप युष्मदक्षमीन्वास्मानुपावर्तते विह्वयामहा इति बल ग-
न्धर्वा अवदन्नगायन्देवाः सा देवाग्गायत उपावर्तत तस्माद्गायन्त२ स्त्रियः काम-
यन्ते ” [सं० का० ६ प्र० १ अ० ६] इति ।

विह्वयामहै विलक्षणं यथा भवति तथैवाऽऽकारयामः । बल वेदः ।

एतद्वृत्तान्तवेदनं प्रशंसति—

“ कामुका एन२ स्त्रियो भवन्ति य एवं वेदाथो य एवं विद्वानपि जन्येषु
भवति तेभ्य एव ददत्पुत यद्बहुतया भवन्ति ” [सं० का० ६ प्र० १ अ०
६] इति ।

वरस्य स्त्रिम्भा वरार्थं कन्यामन्वेष्टुं प्रवृत्ता बान्धवा जन्याः । तादृशानां ज-
न्यानां द्वौ वर्गौ । तत्रैकस्मिन्वर्गे यथोक्तवेदनराहिता अनेकगुणान्तरोपेता बहवो
वरा यद्यपि सन्ति तथाऽपि तं वर्गमुपेक्ष्य येषु जन्येष्वेकोऽप्येवं विद्वाम्बरो भवति
तेभ्य एव जन्येभ्यः कन्यां तत्पितरो ददति ।

सोमकथ्यण्यां गुणं विधत्ते—

“ एकहायन्या क्रीणाति वाचैवैन२ सर्वया क्रीणाति तस्मादेकहायना मनुष्या
वाचं वदन्ति ” [सं० का० ६ प्र० १ अ० ६] इति ।

वाग्देवतायाः सोमकथ्यणीरूपस्वीकारात्सर्वया वाचा क्रम उपपद्यते ।
एकसंवत्सरस्वीकारश्च तस्मिन्वयासि सति वदनव्यवहारोपक्रमात् ।

(सोमयागोपयोगिसोमक्रयणार्थं सोमक्रयणीविषयहोमादिकम्)

वर्ष्यदोषान्विशदयति-

“ अकूटवाऽकर्णवाऽक्रेणवाऽश्लोणवाऽसप्तशकवां क्रीणाति ” [सं० का० ६ म० १ अ० ६] इति ।

कूटा कुटिलशुङ्गी । कर्णा छिन्नकर्णोपेता । क्रेणा त्वेकाक्षी । श्लोणा कुशादिदूषिता । सप्तशका न्यूनाङ्गी । एता वर्ष्याः ।

उपादेयां दर्शयति-

“ सर्वयैवेनं क्रीणाति ” [सं० का० ६ म० १ अ० ६] इति ।

सैवाऽवयवसंपूर्णेत्यर्थः ।

विपक्षबाधपुरस्सरं स्वपक्षं विधत्ते-

“ यच्छ्रुवेतया क्रीणीयाद्दुधर्मा यजमानः स्थाद्यत्कृष्ययाऽनुस्तरणी स्यात्प्र-
मायुको यजमानः स्याद्यद्द्विरूपया वार्षघ्नी स्यात्स वाऽन्यं जिनीयात्तं वाऽन्यो
जिनीयादरुणया पिङ्गाक्ष्या क्रीणात्येतद्वै सोमस्य रूपं स्वयैवेनं वेवतया क्री-
णाति ” [सं० का० ६ म० १ अ० ६] इति ।

मृतं पुरुषमनु हन्यमाना गौरनुस्तरणी । कृष्यामास्तादृक्त्वेन यजमानो
ध्रियेत । वर्णाद्युपेता यद्यपि विरोधिघातिनी' तथाऽपि यजमानतद्वैरिणोरन्यो-
न्यविरोधित्वात्को इन्ति को वा हन्यत इति न ज्ञायते । अरुणत्वं पिङ्गाक्षरत्वं
च सोमवेतायाः स्वरूपम् । अतस्तादृशी गौः सोमक्रयाय संदृशी भवति ।

इत्थं चतुर्थानुवाकोक्तमन्त्रव्याख्यानस्योपोद्घातत्वेन ब्राह्मणेन प्रायणीयासो-
मकयष्यवाननुवाकाभ्यामभिहिते । अथ मन्त्रा व्याख्यातव्याः ।

इयमिति । कल्पः-अथैतद्भ्रुवाज्यमाप्याप्य सुचि चतुर्गृहीतं गृहीत्वा
सूत्रेण हिरण्यं निष्ठक्यं बद्ध्वा देर्भाभ्यां प्रबध्य सुच्यवदधातीर्थं ते शुक्र तनू-
रिदं वर्षस्तया सं भव भ्राजं गच्छेति ” इति ।

हे शुक्र दीर्घमाद्विरण्य त्वेवं जुहूस्तनुः, इदं घृतं तव तेजोऽतस्तया जुह्वा
संगच्छ संभव । हे हिरण्योऽऽज्यरूपां भ्राजं दीर्घिं प्राप्नुहि । अथवा हे शुक्र
बद्ध इयमाज्यरूपा तव तनूरिदं हिरण्यं तव तेज इत्वेवं ब्राह्मणानुसारेण व्या-
ख्यातव्यम् ।

आधानब्राह्मणोक्तं हिरण्यस्य महिमानं तत्रत्यपदत्रयोच्चारणेन प्रत्यभिज्ञाप्य
प्रशंसति-

१ क. ग. दर्शनाद्व्यां प्रथम्यं सु । २ क. ग. घ. ङ. °च्छति जाज्यं । ख. °च्छ ।
तेनाऽऽज्यं । ३ स. °ज्ञात्तं त्रं ।

(सोमयागोपयीगिसोमकर्मणार्थं सोमक्रयणीविषयहोमादिकम्)

“ तद्धिरण्यमभवत्तस्माद्द्ध्यो हिरण्यं पुनन्ति ” [सं० का० ६ प० १ अ० ७] इति ।

आधानब्राह्मणे त्वेवमाज्ञायते—

आपो वरुणस्य पत्न्य आसन् । ता अग्निरभ्यध्यायत् । ताः समभवत् । तस्य रेतः परापतत् । तद्धिरण्यमभवत् ” इति ।

तस्माद्धिरण्यस्य वह्निः पिता आपो मातरः । तस्मात्स्वतः शुद्धं हिरण्यं यदि कदाचिद्गजस्वलाविस्पर्शेन शोधनीयं भवति तदाद्ध्योः पुनन्ति अलेनैव शोधयन्ति न तु कांस्यताम्रादेरिव भस्पाग्न्यादिकमपेक्षते ।

जुह्वां हिरण्यमक्षेपेण विशिष्टं होमं विधत्ते—

“ ब्रह्मवादिनो वदन्ति कस्मात्सत्याद्वनस्थिकेन प्रजाः म वीयन्तेऽस्थन्वतीर्जायन्त इति यद्धिरण्यं घृतेऽवधाय जुहोति तस्माद्वनस्थिकेन प्रजाः म वीयन्तेऽस्थन्वतीर्जायन्ते ” [सं० का० ६ प० १ अ० ७] इति ।

तस्माद्वनस्थिकेन वीर्येण प्रजाः मवीयन्ते गर्भाः क्रियन्ते । उत्पत्तिकाले स्वस्थियुक्ता जायन्ते । तत्र वीर्यसदृशमाज्यमस्थिसदृशं हिरण्यम् । तदिदं तादृश्यं निर्बोद्धुमीश्वरेणास्थि निर्मायत इत्यर्थः ।

वह्निसंबन्धबोधनपरतया मन्त्रं व्याचष्टे—

“ एतद्वा अग्नेः मियं धाम यद्घृतं तेजो हिरण्यमियं ते शुक्रं हनूरिदं वचं इत्याह सतेजसंपदैर्न सतनुं करोत्यथो सं भरत्येवैनम् ” [सं० का० ६ प० १ अ० ७] इति ।

एवमग्निं संभरति सम्यक्करोत्येव । वह्निसंबन्धेन मवीयतेजोरूपेण हिरण्यमथ मकाशयते ।

हिरण्यस्य सूत्रेण बन्धनं विधत्ते—

“ यदबद्धमवदध्याद्गर्भाः प्रजानां परापतुकाः स्युर्वज्रमव दधाति गर्भाणां धृत्यै ” [सं० का० ६ प० १ अ० ७] इति ।

सूत्राग्राकर्षणेन यथा सहस्रां मुच्यते तथा बध्नीयादिति विशेषं विधत्ते—

“ निष्टकर्म बध्नाति प्रजानां प्रजननाय ” [सं० का० ६ प० १ अ० ७] इति ।

निःशेषेण सहसा मोचनयोग्यं निष्टकर्मम् ।

जूरसीति । कल्पः—“ नाडीसुगुण्ड उपसंगृह्णाद्भवनीये जुहोत्यन्वारब्धे

[सोमसागोपयोगिसोमकृयणार्थं सोमकृयणीविधियहोमादिकम्]

युजमाने जूरसि धृता भवसा जुष्टा विष्णवे तस्यास्ते सत्यसवसः प्रसवे वाचो बन्धमशीय स्वाहेति ॥ इति ।

हे सोमकृयणि वाग्भूता त्वं जूर्वेगयुक्ताऽसि मनसा नियमिताऽसि यज्ञाय पियाऽसि । तद्दृश्या अमोघभरणायास्तव भरणे सति बन्धोश्चारणरूपाया वाचो बन्धं नियममशीय प्राप्नुयाम् । इदमाज्यं हुतमस्तु ।

यथोक्तार्थं मन्त्रे दर्शयति—

“ वाग्वा एषा यत्सोमकृयणी जूरसीत्याह यच्चि मनसा जवते तद्वाच्चा वदति धृता मनसेत्याह मनसा हि वाग्भूता जुष्टा विष्णव इत्याह यज्ञो वै विष्णुर्धन्यायैवैनां जुष्टां करोति तस्यास्ते सत्यसवसः प्रसव इत्याह सवितृप्रसूतामेव वाचमवहन्धे ॥ [सं० का० ६ प्र० १ अ० ७] इति ।

जवते सूर्गं कर्तव्यमिष्यवगच्छति ।

शुक्रमिति । नौधायनः—“ अग्रेण शालो विष्टन्यजमानमाज्यमवेक्षयति शुक्रमस्यमृतमासि वैश्वदेवः हविरिति ॥ इति ।

आपस्तम्बः—“ सोमकृयणीमीक्षमाणो जुहोति जूरसीत्यपरं चतुर्गृहीतं गृहीत्वा शुक्रमसीति हिरण्यं घृतादुद्धृत्य वैश्वदेवः हविरित्याज्यमवेक्ष्य ॥ इति ।

शुक्रं दीप्तिमत् । अमृतं नाशरहितम् । हे आज्य हे हिरण्येति वा षोडशम् । हे आज्य त्वं सर्वदेवमियं हविरसि । तदिदं स्वष्टत्वाच्च ब्राह्मणे व्याख्यातम् ।

सूर्यस्येति । कल्पः—“ अथैनद्धिरण्यमन्त्रधायाऽऽदित्यमुदीक्षयति सूर्यस्य चक्षुराऽरुहमग्नेरक्षणः कनीनिका यदेतरोभिरीयसे आजमानो विपश्चितेति ॥ इति ।

सूर्यसंबन्धि मदीयं चक्षुरिन्द्रियं, कनीनिका त्वमिसंबन्धिनी, तदुभयमारुहं प्राप्तोऽस्मि । यतो हे सूर्य त्वमेतशनामकैरथैर्गच्छसि, हे वल्ले त्वं विपश्चिता तेजसा आजमानोऽसि तस्मात्प्रक्षोभितारणाथ युवामुभौ प्राप्तोऽस्मि ।

एतदभिप्रायं दर्शयति—

“ काण्डेकाण्डे वै क्रियमाणे यज्ञः रक्षाःसि जिघाःसन्त्येष सलु वा अरक्षोहतः पन्था योऽग्रेथ सूर्यस्य च सूर्यस्य चक्षुराऽरुहमग्नेरक्षणः कनीनिकामित्याह य एवारक्षोहतः पन्थास्तः समारोहति ॥ [सं० का० ६ प्र० १ अ० ७] इति ।

[सोमयागोपयोगिसोमक्रयणार्थं सोमक्रयणीविषयहोमादिकम्]

काण्डेकाण्डे तत्तदुपाङ्गन्युक्त एकैकस्मिन्पञ्चाङ्गे ।

धीधायनः—“ अथैतां सोमक्रयणीमत्रेण शालामुदीधीमभिधेर्वयन्वे तामनु-
मन्त्रयते चिदसि मनाऽसीत्यन्तादनुवाक्यस्य ” इति ।

स च मन्त्र एवाम्नायते—

चिदसीति । आपस्तम्बस्तु त्रेधा विभज्य विनियुङ्क्ते—“ चिदसि मनासीति
सोमक्रयणीमभिमन्त्रयते, कर्णगृहीता पदि बद्धा भवति, भिवस्त्रा पदि बध्नात्विति
दक्षिणं पूर्वपादं धेक्षते, पूषाऽध्वनः पात्विति प्राचीमायतीमनुमन्त्रयते ” इति ।

हे वाग्देवतारूपे सोमक्रयणि त्वं चिदादिशब्दप्रतिपाद्याऽसि । अन्तःकरणस्य
चित्तं मनो बुद्धिरिति तिस्रो कुतमः । देहादिसंघातस्याचेतनत्वं व्यावर्त्य चेत-
नत्वं संपादयन्ती बाह्यवस्तुषु वा निर्विकल्परूपं सामान्यमज्ञानं जनयन्ती वृत्ति-
श्चित्तम् । अयं पदार्थ एव भवति वा न वेति विचाररूपा वृत्तिर्मनः । भवत्ये-
वेति मिश्रधरूपा बुद्धिः । एतन्नितयमिह चिन्मनोधीशब्दैरुच्यते । दक्षिणा
कुशला देयव्यरूपा वा यज्ञिया सोमक्रयद्वारेण यज्ञसंबन्धिनी । क्षत्रिया देवेषु
सोमः क्षत्रियजात्यभिमानी ।

तथा च वाजसनेयिन आमनन्ति—

“ याम्येतानि देवक्षत्राण्यिन्द्रो वरुणः सोमो रुद्राः पर्जन्यो यमो मृत्यु-
रीशानः ” इति ।

तेन सोमेनाभिमन्त्रव्यस्य सोमलताद्रव्यस्य ऋषहेतुत्वेन क्षत्रिया । ज्योति-
ष्टोमस्याऽऽद्यन्वयोः प्रायणीयोदयनमियोरदितेर्देवतात्वात्सेममुमतःशीर्ष्णीं तद्रूपा
त्वमसि । सा तादृशी त्वमस्पर्धुं सुमची सुमतीची संभव, प्रथमं सोमस्य
क्रेतारं मति सुष्टु माङ्गमुखी यत्वा पश्चादस्मान्मति सुष्टु पश्यङ्गमुखी समागम्या-
स्माभिः संगच्छस्व ।

यथोक्तमर्थं मन्त्रे दर्शयति—

“ वाग्वा एषा यत्सोमक्रयणी चिदसि मनाऽसीत्याह शास्त्येवैनयेतत्तस्मा-
च्छ्रष्टाः प्रजा जायन्ते ” [सं० का० ६ प्र० १ अ० ७] इति ।

एतेन मन्त्रेण वागात्मिकां सोमक्रयणीं चिदादिशब्दवाच्या भवेत्येवमनुशा-
सि । यस्मादेवं तस्माद्धौकेऽपि प्रजा अनुशिष्यन्ते ।

छत्सशस्तात्पर्यमुक्त्वा प्रत्यवयवं व्याचष्टे—

[सोमयागोपयोगिसोमक्रयणार्थं सोमक्रयणीविषयहोमादिकम्]

चिदसीत्याह यद्धि मनसा चेतयते तद्वाचा वदति मनाऽसीत्याह यद्धि मनसाऽभिगच्छति दत्करोति धीरसीत्याह यद्धिं मनसां ध्यायति तद्वाचा वदति दक्षिणाऽसीत्याह दक्षिणा श्लेषा यज्ञियाऽसीत्याह यज्ञियामेवैनां करोति क्षत्रियाऽसीत्याह क्षत्रिया श्लेषाऽदितिरस्युभयतःशीर्ष्णातित्याह यदेवाऽऽदित्यः प्रायणीयो यज्ञानामादित्य उदयनयिस्तस्मादेवमाह ” [सं० का० ६ म० १ अ० ७] इति ।

मनसा वृत्तिशयसाधारणेनान्तःकरणेन चेतयते सामान्यतो जानात्यभिगच्छति विचारयति ध्यायति निश्चिनोति । उच्चरन्वस्यायमर्थः । हे सोमक्रयाणि मित्रो हितकारी देवस्त्वां दक्षिणे पादे बध्नातु ।

एतन्मन्त्रविरुद्धं पक्षत्रयं व्यावर्तयन्मन्त्रं व्याचष्टे—

“ यदबद्धा स्यादयता स्याद्यत्पदिवद्धाऽनुस्तरणी स्यात्प्रमायुको यजमानः स्याद्यत्कर्णगृहीता वार्त्रघ्नी स्यात्स वाऽन्यं जिनीयात्तं वाऽन्यो जिनीयान्मित्रस्त्वा पदि बध्नात्यित्याह मित्रो वै शिवो देवानां तेर्द्वैनां पदि बध्नाति ” [सं० का० ६ म० १ अ० ७] इति ।

अत्र पादबन्धनं कर्णग्रहणं चामन्त्रकमङ्गी षकारेत्यविरोधः । अथवा, अकर्णगृहीता, अपदि बद्धेति पदच्छेदः । तृतीयमन्त्रस्थायमर्थः—हे सोमक्रयाणि त्वां पूषा षोडको देवो भयोपेतान्मागार्त्पालयतु । यागाध्यक्षायेन्द्राय त्वां सोमक्रयसाधनेन मातु(ता)पित्रादयोऽनुमन्यन्ताम् । सगर्भंस्त्वया सहैकस्मिन्गर्भेऽवस्थितः । हे देवि सा त्वमिन्द्रार्थं सोमं देवमनुगच्छ । तां त्वां रुद्रो देवोऽस्मान्प्रति पुनरावर्तयतु । आवर्तयन्नपि न रौद्रेण मार्गेण किंतु मित्रस्य पथा । ततस्ते स्वस्ति सुखं भवतु । सोमः सखा यस्यस्तव सा त्वं सोमसखा भूत्वा धनेन सहास्मान्प्रति पुनरामच्छ । अत्र रुद्रस्त्वेत्यादिना पृथग्ध्वनेण सोमक्रयादूर्ध्वमेतस्याः प्रत्यावर्तनमिति केचित् ।

मन्त्रस्य भाग्यान्क्रमेण व्याचष्टे—

“ पूषाऽध्वजः पात्वित्याहेषं वै पूषेभामेवास्था अधिपामकः समष्ट्या इन्द्रामाध्यक्षायेत्याहेन्द्रमेवास्था अध्यक्षं करोति अनु त्वा माता मन्यतामनुपितेत्याहानुपतयैवैनया ऋणाति सा देवि देवपच्छेहीत्याह देवी श्लेषा देवः सोम इन्द्राय सोममित्योहेन्द्राय हि सोम आहियते यदेतद्यजुर्न ब्रूयात्पराच्येव सोमक्रयणीया-

[सोमयागोपयोगिसोमक्रयणार्थं सोमक्रयणीविषयहोमादिकम्]

द्रुद्रस्त्वाऽऽवर्तयत्वित्थाह रुद्रो वै क्रूरो देवानां तमेवःस्यै परस्ताद्दधात्वावृत्तै
 क्रूरमिव वा एतत्क्रोति यद्रुद्रस्य कीर्तयति मित्रस्य पथेत्थाह शान्त्यै वाचा वा
 एष वि ऋणीते यः सोमक्रयण्या स्वस्ति सोम सखा पुनरोहि सह रयेत्वाह
 वाचैव विक्रीय पुनरात्मन्वाचं धत्तेऽनुपदासुकाऽस्य वाग्भवति य एवं वेद ”
 [सं० का० ६ प० १ अ० ७] इति ।

समष्ट्यै सम्यक्प्राप्तये । एतद्रुद्रस्ये(स्त्वे)ति यजुः । तमेव क्रूरं रुद्रम् । अस्याः
 सोमक्रयण्या आवृत्तये परस्तात्तोमतिरुद्रश्च परभागे स्थापयति । अनुपदासुका
 क्षयरहिता तदेतद्देदनस्य प्रशंसनम् ।

अथ विनियोगसंग्रहः—

“ इयं क्षिप्त्वा घृते स्वर्णं जूरसीति जुहोति हि ।

शुक्रेति स्वर्णमुद्भूत्य वैश्वेत्याभ्यमवेक्षते ॥ १ ॥

सूर्यं सूर्यमुपस्थाय चित्सोमक्रयणीं जपेत् ।

मित्रो दृष्ट्वा बद्धपादं पूषा तामनुमन्त्रयेत् ।

रुद्रस्तामावर्तयति मन्वाः संकीर्तिता नव ॥ २ ॥ इति ।

अथ मीमांसा ।

एकादशाध्यायस्य द्वितीयपादे चिन्तितम्—

“मायणीयस्य निष्कासे यो निर्वापोऽर्थकर्म तत् ।

निष्कासप्रतिपत्तिर्षोदयनीयस्य संस्कृतिः ॥

उताऽऽद्यः पूर्ववन्मैवं मुख्यस्य प्रकृतित्वतः ।

मध्येऽस्तु नोपयोक्तव्यसंस्कारस्य गुरुत्वतः ॥ ” इति ।

ज्योतिष्टोमे श्रूयते—“ मायणीयस्य निष्कास उदयनीयमभिनिर्वपति ” इति ।
 अत्र पूर्वन्यायेन निष्कासद्रव्यकमुदयनीयसमानकर्मकमन्वदर्थकमेत्याद्यः पक्षः ।
 मुख्यस्योदनीयस्य प्रकृतत्वाद्भिन्नप्रकरणाम्नातावभुधधर्मातिदेशवदुदयनीयधर्मा-
 तिदेशासंभवाच्चार्यकर्मत्वम् । तर्हि निष्कासप्रतिपत्तिरिति मध्यमः पक्षोऽस्तु । सोऽपि
 न संभवत्पुपयुक्तसंस्कारादुपयोक्तव्यमाणसंस्कारस्य गरीयस्त्वात् । तस्मादुदयनीयस्य
 संस्कारः ।

तृतीयाध्यायस्य प्रथमपादे चिन्तितम्—

[सौम्यागौपयोगिसोमक्यणार्थं सोमक्रयणीविषयहोमादिकम्]

“ क्रीणात्यरुणयेत्येतत्संकीर्णं वा क्रयैकमाक् ।

क्रयेणानन्वयात्कीर्णः सर्वद्रव्येषु ररुिमा ॥

द्रव्यद्वारा क्रये योगात्तद्भागेनास्वयः पुनः ।

साक्षात्क्रये गुणस्यार्थाद्द्रव्ये संनिहितेऽस्त्वसौ ” इति ।

ज्योतिष्टोमे श्रूयते—“ अरुणया पिङ्गक्ष्यैकहायन्या सोमं क्रीणाति ” इति । तत्रारुणशब्दोऽरुणिमानं गुणमाचष्टे । गुणिविषयतया प्रयुज्यमानस्यापि नागृहीतविशेषणा विशिष्टे बुद्धिरिति न्यायेन, गुणबोधकत्वादन्यव्यतिरेकान्यां गुणमात्रे व्युत्पत्तेश्च । तस्य चारुणिमगुणस्य तृतीयाश्रुत्या सोमक्रयसाधनत्वं प्रतीयते । तच्चानुपपन्नमूर्तस्य गुणस्य वासोहिरण्यवादिवाक्यसाधनत्वासंभवात् । तदस्तृतीयाश्रुतेर्विनियोजकत्वाभावेन प्रकरणस्यात्र विनियोजकत्वं वक्तव्यम् । प्रकरणं च ग्रहचमसादिद्रव्येष्वरुणिमानं विनिवेशयति । न चानेन न्यायेन पिङ्गक्ष्यैकहायनीशब्दयोरपि सर्वद्रव्यगामित्वं शङ्कनीयम् । तयोः शब्दयोर्द्रव्यवाचित्वात् । पिङ्गलवर्णे अक्षिणी यस्याः सा गौः पिङ्गक्षी । एवमेकहायनी । यद्यप्येकगोवाचिनौ शब्दौ तथाऽपि विशेषणीभूतधर्मभेदाच्छब्दद्वयम् । तच्च युगपरमवृत्तं सद्धर्मद्वयविशिष्टं गोद्रव्यं क्रयसाधनत्वेन विदधाति । न चैतद्द्रव्यमितरद्रव्ये विनिवेशयितुं शक्यम् । अरुणिमगुणो द्रव्येषु विशेषणत्वेनान्वेतुं योग्यत्वात्तेषु निवेशयते । तत्रैवाऽक्षरयोजना । अरुणयेत्येतत्पृथग्वाक्यम् । तत्र तृतीयाश्रुत्या प्राकरणिकानि साधनद्रव्याणि सर्वाण्यनूद्य प्रातिपदिकेन गुणो विधीयते यानि ज्योतिष्टोमे साधनद्रव्याणि तानि सर्वाण्यरुणानि कर्तव्यानीति । तस्माद्गुणः संकीर्णं इति प्राप्ते क्रमः—यद्यप्यमूर्तो गुणस्तथाऽपि हायनवदक्षिवच्च गोद्रव्यमवच्छिनत्ति । तच्च द्रव्यं साधनमिति तद्द्वारां गुणस्य क्रयेणान्वयो भवति । एवं सति वाक्यभेदे न भविष्यति । ननु वाक्यभेदामावेऽपि लक्षणादुर्वारा । गुणवाचिनः शब्दस्य गुणिद्रव्यपरत्वाङ्गीकारात् । भैवम् । गुणस्यैवान्तृतीयाश्रुत्या साधनत्वमुच्यते । तच्च द्रव्यद्वारमन्तरेण न संभवतीत्यर्थोपच्या द्रव्यावच्छेदकं कल्प्यते । तर्हि ग्रहचमसादिद्रव्यमवच्छिद्यतामिति चेत् । न । तस्य द्रव्यस्य क्रयसाधनत्वाभावेन तदवच्छेदकगुणस्य श्रूयमाणक्रयसाधनत्वान्निश्चयेः । तर्हि वाससा क्रीणात्यजया क्रीणातीति वसादीनां क्रयसाधनत्वान्तदव-

(क्रयप्रदेशं गच्छन्त्याः सोमक्रयण्याः पदसंग्रहस्याभिधानम्)

च्छेदोऽस्त्विति चेत् । न । तेषां क्रयान्तरसाधनत्वात् । न हि तत्राग्निहोत्रे ष्यो-
दध्यादिविकल्पवत्क्रयानुवादेन वस्त्रादिविकल्पो युक्तः । अनुवाद्यस्य क्रयपात्रस्था-
ग्निहोत्रवदन्यत्राविधानत् । ततो वस्त्रादिद्रव्यविशिष्टाः क्रयान्तरविधयः । न हि
स्ववाक्यगतमेकहायनीद्रव्यमुपेक्ष्य वस्त्राद्यवच्छेदो युक्तः । तस्मात्क्रयेण साक्षा-
दन्वितयोर्द्रव्यगुणयोः पश्चादन्यथाऽनुपपत्त्या परस्परावच्छेदकत्वेनान्वयः । तथा
सत्यारुण्यविशिष्टयैकहायन्या क्रीणातीत्यर्थः पर्यवस्यति । तस्मादाहण्यगुणः
क्रयहेतुमेकहायनीमेव भजते ।

अथ च्छन्दः—

सूर्यस्य चक्षुरारुहमित्यनुष्टुप् ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजु-
र्वेदीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये प्रथमकाण्डे द्वितीयप्रपाठके
चतुर्थोऽनुवाकः ॥ ४ ॥

[अथ प्रथमाष्टके द्वितीयप्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः] ।

वस्व्यासि रुद्राऽस्यदितिरस्यदित्याऽसिं हा-
काऽसिं चन्द्राऽसिं बृहस्पतिंस्त्वा सुमे रण्वतु
रुद्रो वसुभिरा चिकेतु पृथिव्यास्त्वा सुर्धन्ना
जिघामि देवयजन इडायाः पदे घृतवति स्वाहा
परिलिखित* रक्षः परिलिखिता अरातय इदम-
ह* रक्षसो ग्रीवा अपि कृन्तामि योऽस्मान्द्वेष्टि
यं च वयं द्विष्म इदमस्य ग्रीवाः (१) अपि
कृन्ताम्यस्मे रायस्त्वे रायस्तोते रायः सं देवि
देव्योर्वेद्या पश्यस्व त्वष्टीमती ते सपेय सुरेता
रेतो दधाना वीरं विदेय त्वं संहसि माऽह*
रायस्पोषेण वि योषम् (२) ।

[क्रयपदेशं गच्छन्त्याः सोमक्रयण्याः पदसंग्रहस्याभिधानम्]

(अस्य ग्रीवा एकाञ्जिश्शर्च) ।

इति ऋण्यञ्जुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां प्रथमाष्टके
द्वितीयप्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः ॥ ५ ॥

(अथ प्रथमकाण्डे द्वितीयप्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः) ।

चतुर्थेऽनुवाके क्रयपदेशं प्रति सोमक्रयणीगमनमुक्त्वा । गतायां तस्यां क्रयण
सोमोन्मानस्यावसरः । सप्तमपदसंग्रहस्तु गमनमध्य एव कर्तव्यः । ततः पञ्चमे
सोमभिधीयते ।

वस्यसीति । कल्पः—“ तस्यै षट्पदान्यनुनीष्कामति वस्यसि रुद्राऽस्थ-
दितिरस्थादित्याऽसि शुक्राऽसि चन्द्राऽसीति गच्छन्तीं सोमक्रयणीमनुगच्छन्षट्सु
तदीयपदेषु षट्भिरेतैर्मन्त्रैः स्वपादं प्रक्षिपेत् ” इति ।

वसुरुद्रादित्याः सवनत्रयदेवताः । आदितिः प्रायणीशोदधनीयशोर्देवता । शुक्र-
शब्देन दीप्तिमानसोमो विवक्षितः । चन्द्रशब्देनाऽऽह्लादकारि सुवर्णम् । हे सोम-
क्रयणि त्वं वस्वादीनां स्वरूपमसि । तदपेक्षितसोमयागसाधनत्वात् ।

बृहस्पतिरिति । कल्पः—“ सप्तमं पदमञ्जलिनां गृह्णाति बृहस्पतिस्त्वा
सुम्ने रण्वतु रुद्रो वसुभिरा चिकेत्विति ” इति ।

हे सोमक्रयणीपद त्वां बृहस्पतिरस्मिन्सुखप्रदेशे रमयतु वसुभिः साहितो रुद्र-
स्त्वामनुजानासु आवर्तयतु वा ।

पृथिव्या इति । कल्पः—“ अथैतस्मिन्पदे हिरण्यं निधाय संपरिस्ती-
र्थाभिजुहोति पृथिव्यास्त्वा मूर्धन्ना जिघर्षि देवयजन इडायाः पदे घृतवति स्वा-
हेवि ” इति ।

हे घृत त्वाभिडार्याः सोमक्रयण्याः पदे समन्तात्क्षारयामि । कीदृशे पदे ।
पृथिव्या मूर्धस्थानीये देवतानां यागस्थाने घृतयुक्ते । तथाऽन्यथाऽऽम्नातम्—
“ सा यत्र यत्र व्यक्षामन्ततो घृतमपीदृशत तस्माद्घृतपद्युच्यते ” इति ।

मन्त्राभ्यांरुघातुमादावनुष्ठानं विधत्ते—

“ षट्पदान्यनु नि कामति षडहं वाङ्नाति वदत्युत संवत्सरस्यायने यावत्येव
वाकामवरुन्धे ” [सं० का० ६ ध० १ अ० ८] इति ।

[क्रयप्रदेशं गच्छन्त्याः सोमक्रयण्याः पवसंग्रहस्याभिधानम्]

अस्ति कश्चित्पृष्ठचः षडहाख्यो वागः । तत्र षड्विधानि स्तोत्राणि बृहदयं-
तरवैरूपवैराजशाकररैवतनामकैः सामभिः साध्यानि । तानि च क्रमेण षट्सु
दिनेषु गीयन्ते । न तु सप्तमं पृष्ठचस्तोत्रं किञ्चिदप्यस्ति । ततः प्रधानभूतपृष्ठच-
स्तोत्ररूपा वाग्देवता षडहगतां संख्यामतीत्य न कापि वदति । अपि च संव-
त्सरकालसंबन्धानि गवामथनेऽपि नाधिकं पृष्ठचस्तोत्रं वदति । तस्माद्वाग्रूपायाः
सोमक्रयण्याः षट्पदानामनुक्रमणं युक्तम् । तस्माद्वाग्रूपत्वादेव सर्वा वाचमवरुन्धे ।

विधत्ते—

“ सप्तमे पदे जुहोति सप्तपदा शकरी पशवः शकरी पशूनेवाव रुन्धे सप्त
ग्राम्याः पशवः सप्ताऽऽरण्याः सप्त छन्दास्स्युभयस्यावेरुञ्चयै ” [सं० का०
६ प० १ अ० ८] इति ।

गवाद्दयो ग्राम्याः । ऋण्यमुगादय आरण्याः । तथा च बौधायनः—“ सप्त
ग्राम्याः पशवोऽजाऽथो गौर्माहिर्भी वराहो हस्त्यश्चतरी चेत्यथ सप्ताऽऽरण्या
द्विखुराश्चैकखुराश्च पक्षिणश्च सरीसृपाश्च श्वापदाश्च शरभाश्च मर्कटाश्च ” इति ।
गायत्री त्रिष्टुवित्यादीनि सप्त छन्दांसि । पशुजातीयं छन्दोजातीयं चेत्युभय-
मपि सप्तसंख्ययाऽवरुण्यते ।

प्रथममन्त्रगतशब्दस्वरूपेणैव सोमक्रयण्या महिमाऽऽख्यायत इत्याह—

“ वस्यसि रुद्राऽसीत्याह रूपमेवास्वा एतन्महियानं व्याचष्टे ” [सं०
का० ६ प० १ अ० ८] इति ।

द्वितीयमन्त्रे बृहस्पतिशब्दमा चिकेत्स्विति शब्दं व्याचष्टे—

“ बृहस्पतिस्त्वा सुम्ने रण्यत्वित्याह ब्रह्म वै देवानां बृहस्पतिर्ब्रह्मणैवास्मै पशु-
नव रुन्धे रुद्रो वसुभिरा चिकेत्स्वित्याहाऽऽवृच्यै ” [सं० का० ६ प० १
अ० ८] इति ।

तृतीयमन्त्रार्थस्य मासिद्धिं दर्शयति—

“ पृथिव्यास्त्वा मूर्धजा जिषमिं देवयजन इत्याह पृथिव्या शेष मूर्धा यदे-
वयजनमिडायाः पद इत्याहेडापै ह्येतत्पदं यत्सोमक्रयण्यै घृतवति स्वाहेत्याह
यदेवास्मै पदाद्घृतमपीडच्यत तस्मादेवमाह ” [सं० का० ६ प० १ अ० ८]
इति ।

सोमक्रयणीपदे हिरण्यपक्षेपं विधत्ते—

१ स. 'त्रं कचि' । २ स. 'हिपो व' ।

[क्रयप्रदेशं गच्छन्त्याः सोमक्रयण्याः पदसंग्रहस्थाभिधानम्]

“ यदध्वर्युरनग्नावाहुतिं जुहुयादन्धोऽध्वर्युः स्याद्रक्षाऽसि यज्ञः हन्युर्हिरण्य-
मुपास्य जुहोत्यशिवत्येव जुहोति नान्धोऽध्वर्युर्भवति न यज्ञः रक्षाऽसि हन्ति ”
[सं० का० ६ प० १ अ० ८] इति ।

परिलिखितमिति । कल्पः—“ अथोञ्जृत्य हिरण्यशकलेन वा लुष्णवि-
पाणया वा पदं परिलिखति परिलिखितः रक्षः परिलिखिता अरातय इदमहः
रक्षसो ग्रीवा अपि कृन्तामि योऽस्मान्द्वेष्टि यं च वयं द्विष्म इदमस्य ग्रीवा अपि
कृन्तामीति ” इति ।

परिलिखितं नाशितं, रक्ष इति जात्यभिप्रायेणैकवचनम् । ग्रीवा इति व्यक्त्य-
भिप्रायेण बहुवचनम् । इदमिति हस्ताभिनयः । कृन्तामि शिञ्जामि ।

रक्षसः प्रसार्कं पूर्वोर्का स्मारयन्मन्त्रं व्याचष्टे—

“ काण्डेकाण्डे वै क्रियमाणे यज्ञः रक्षाऽसि जिघाऽसन्ति परिलिखितः
रक्षः परिलिखिता अरातय इत्याह रक्षसामपहत्या इदमहः रक्षसो ग्रीवा अपि
कृन्तामि योऽस्मान्द्वेष्टि यं च वयं द्विष्म इत्याह द्वौ वाव पुरुषौ यं चैव द्वेष्टि
यश्चैनं द्वेष्टि तयोरेवानन्तरायं ग्रीवाः कृन्तति ” [सं० का० ६ प० १ अ०
८] इति ।

अनन्तरायं द्वयोर्मध्य एकतरस्थाप्यन्तरायो यथा न भवति तथेत्यर्थः ।

अस्मे इति । कल्पः—“ अस्मे राय इति स्थात्यां यावत्पूतः समोप्य
त्वे राय इति यजमानाय प्रयच्छति तोते राय इति पत्नियै ” इति ।

त्पूतं घृतेनाऽऽप्लुतम् । तादृशं रजः सोमक्रयण्याः सप्तमपदस्थाने यावदस्ति
तावत्सर्वं पात्रे क्षिपेत् । अस्मिञ्चध्वर्यो रायो रजोरूपं धनं तिष्ठतु त्वे त्वयि
यजमाने । तोते कलत्रे ।

अनुष्ठानविधिपुरःसरं मन्वान्व्याचष्टे—

पशवो वै सोमक्रयण्यै पदं यावत्पूतः सं वपति पशूनिवाथ रुन्धेऽस्मे राय
इति सं वपत्यात्मानमेवाध्वर्युः पशुभ्यो नान्तरोति त्वे राय इति यजमानाय
प्र यच्छति यजमान एव रयिं दधाति तोते राय इति पत्निया अर्घो वा एष
आत्मनो यत्पत्नी यथा गृहेषु निधत्ते तादृगेव तत् ” [सं० का० ६ प० १
अ० ८] इति ।

समिति । कल्पः—“ अथ पत्नीं सोमक्रयण्यां समीक्षयति सं देवि देव्यो-

(क्रमप्रदेशं गच्छन्त्याः सोमक्रयण्याः पदसंग्रहस्याभिधानम्)

वश्या पश्यस्वेति ” इति ।

हे देवि सोमक्रयणि त्वमुर्वश्या देव्या सहेमां पश्य । अयं मन्त्रः स्पष्टार्थ-
त्वाद्ब्राह्मणेनोपेक्षितः ।

त्वष्टीमतीति । बौधायनः—“ अथ पत्नी यजमानमीक्षते त्वष्टीमती ते
सपेय सुरेता रेतो दधाना वीरं विदेय वव संदशीति ” इति ।

आपस्तम्बः—“ त्वष्टीमती ते सपेयेति पत्नी सोमक्रयणीमभिमन्त्रयते ”
इति ।

हे यजमान त्वया सह सपेय संगच्छेय । अथवा हे सोमक्रयणि ते तवा-
नुग्रहेणाहं पत्या संगच्छेय । कीदृशी । त्वष्टीमती, स्त्रीपुरुषमिधुनरूपाणां पशु-
मनुष्यादीनां शरीरनिर्माता त्वष्टा । तथा चाग्न्युपस्थानप्रकरणे श्रूयते—“
यावच्छो वै रेतसः सिक्रस्य त्वष्टा रूपाणि विकरोति तावच्छो वै तत्प्रजायते ”
इति । तादृशस्य त्वष्टुरनुग्रहेणोपेता, शोभनममोघं स्वकीयं रेतो यस्याः सा
सुरेताः, तादृशमेव पत्यु रेतो दधाना तव पत्युः सोमक्रयण्या वा संदश्यमीक्षणं
मीक्षणं वर्तमाना वीरं स्वोचितगुणेषु शूरं पुत्रं विदेय लभेय ।

त्वष्टीमतीत्येतस्य पदस्थाभिप्रायमाह—

“ त्वष्टीमती ते सपेयेत्याह त्वष्टा वै पशूनां मिधुनानां रूपकद्रूपमेव पशुषु
दधाति ” [सं० का० ६ प्र० १ अ० ८] इति ।

माऽहमिति । बौधायनः—“ सोमक्रयणीमीक्षते माऽहं रायस्पोषेण वि
योषामिति ” इति ।

आपस्तम्बः—“ माऽहं रायस्पोषेण वि योषामिति पत्नीपदं मदीयमानम-
नुमन्त्रयते ” इति ।

विमोघं विपुक्तो मा भूवम् । अयं मन्त्रो ब्राह्मणेनोपेक्षितः ।

एतस्य सोमक्रयणिपदरजसस्तृतीयं भागं गार्हपत्ये प्रक्षिपेत्, मागान्तरमाह-
वनीय इति विधत्ते—

“ अस्मै वै लोकाय गार्हपत्य आ धीयतेऽमुष्वा आहवनीयो यद्गार्हपत्य
उपवपेदस्मिँल्लोके पशुमान्स्याद्यदाहवनीयेऽमुष्मिँल्लोके पशुमान्स्यादुममोरुप वपत्यु-
मयोरवैनं लोकयोः पशुमन्त्रं करोति ” [सं० का० ६ प्र० १ अ० ८]

इति ।

[क्रयप्रदेशं गच्छन्त्याः सोमक्रयण्याः पदसंग्रहस्याभिधानम्]

अत्र सूत्रम्—“पेद्रजस्रोधा विभज्य तृतीयमुत्तरतो गार्हपत्यस्य शीते भस्म-
न्युपवपति तृतीयमाहवनीयस्य तृतीयं पत्न्यै प्रयच्छति तत्सा गृहेषु दधाति ”
इति ।

अत्र विनियोगसंग्रहः—

“वत्पदानुक्रया वस्वी बृहस्वल्पइसंग्रहः ।

पृथिव्यास्तल्पदे हुत्वा परि संवेष्ट्य रेलया ॥ १ ॥

अस्मे स्थाल्यां पदं क्षिप्त्वा त्वे दद्यात्स्वामिने पदम् ।

तोत्रे पत्न्यै पदं दद्यात्सं क्रयण्या ह्यवेक्षयेत् ॥ २ ॥

त्वष्टी तर्ा मन्त्रयेत्पत्नी माऽहं तद्दीयते मदा ।

पदं तदा मन्त्रयेत् मन्त्राः पञ्चदशेरिताः ॥ ३ ॥ ” इति ।

अथ मीमांसा ।

वतुर्धाध्यायस्य प्रथमपादे चिन्तितम्—

“सोमक्रयण्यानयने पदकर्म प्रयोजकम् ।

न वाऽऽद्योऽक्षाञ्जनस्यापि क्रयवत्संनिकर्षतः ॥

तृतीयया क्रयार्था गौस्तद्द्वाराऽऽनयनस्य च ।

तावत्पर्याचरयुक्तत्वं न प्रयोजकता पदे ” इति ।

ज्योतिष्टोमे सोमक्रय आम्नायते—“एकहायन्या क्रीणाति ” इति । सेव-
मेकहायनी गौर्मदा सोमं केतुं नीयते तदाऽध्वर्युस्तस्याः पृष्ठतो गच्छति । तद-
प्याम्नातम्—वत्पदाभ्यनुनिष्क्रामति ” इति । ततः सप्तमे पदे हिरण्यं निधाय
हुत्वा तत्पदगतं रजो गृह्णीयात् । एतदपि श्रूयते—“सप्तमपदमध्वर्युरञ्जलिना गृह्णा-
ति ” इति । यदेतद्रजः संगृह्यते हविर्धानयोः शकटयोरक्षे तेन रजसा युक्तम-
ञ्जनं क्षिपेत् । एतदपि श्रुतम्—“यज्ञं वा एतत्संभरति एतत्सोमक्रयण्यै पदं यज्ञमु-
खं हविर्धाने यद्द्वि हविर्धाने याची प्रवर्तयेमुस्तार्ह्वे तेनाक्षमुपाञ्चयात् ” इति ।
तत्र यथा क्रयः संनिकृष्टस्तथैव पदकर्माप्यक्षाञ्जनं संनिकृष्टम् । अथोच्येत दृष्या-
नयनमभिक्षया यथा संयुक्तं न यथाऽक्षाञ्जनं सोमक्रयण्यानयने संयुक्तमिति ।
तच्च । क्रयेऽपि पदसंबोगस्य तुल्यत्वात् । अथासंयुक्तोऽपि क्रयो गवानयनेन
निष्पाद्येत तर्ह्यक्षाञ्जनमपि तेन निष्पाद्येत इति सप्तमत्वात्क्रयवत्पदकर्मापि सोम-

[सोमोन्मानस]

क्रयणयानयनस्य प्रयोजकमिति प्राप्ते ब्रूमः—एकहायन्या क्रीणातीति तृतीयाश्रु-
त्या गोः क्रयार्थत्वं गम्यते । गोद्वारा तदानयनमपि क्रयार्थमेवेति क्रय एवाऽऽ-
नयने प्रयोजकः । न च पदकर्माथत्वं गोर्वा तदानयनस्य वा क्वचिच्छ्रुतं तस्मा-
त्तदप्रयोजकम् । अस्मिन्ननुवाके सर्वाणि यजुष्येवेति नाम च्छन्द इति ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे ऋष्ययजुर्वे-
दीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये प्रथमकाण्डे द्वितीयप्रपाठके
एश्वमेऽनुवाकः ॥ ५ ॥

[अथ प्रथमाष्टके द्वितीयप्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः] ।

अ॒श्नु॒ना॒ ते अ॒श्नुः॑ पृ॒च्यतां॑ परु॒षा परु॒-
र्ग॒न्धस्ते॑ का॒मम॑वतु॒ मदा॑य॒ रसो॑ अ॒च्युतो॑ऽमा-
त्यो॑ऽसि॒ शुक॑स्ते॒ ग्रहो॑ऽभि॒ त्यं दे॒वश्च॑ स॒वितार॑-
मृ॒ण्योः क॒विक्र॑तुम॒र्चामि॑ स॒त्यस॑वस॒ रत्नधा॑-
म॒भि प्रि॑यं म॒तिमूर्ध्वा॑ यस्या॒मति॑र्भा॒ अदि॑द्युत-
त्स॒र्वीम॑नि॒ हिर॑ण्यपा॒णिर॑मिमीत॒ सुक्र॑तुः॒ कृषा॑
सु॒वः । प्र॒जाम्भ्य॑स्त्वा प्रा॒णाय॑ त्वा व्या॒नार्य॑
त्वा प्र॒जास्त्वम॑नु प्रा॒णिहि॑ प्र॒जास्त्वाम॑नु प्रा-
ण॑न्तु ॥ १ ॥

(अनु सप्त ष) ।

इति ऋष्ययजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां प्रथमाष्टके
द्वितीयप्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः ॥ ६ ॥

(अथ प्रथमकाण्डे द्वितीयप्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः) ।

एश्वमेऽनुवाके सोमक्रयण्याः पदसंग्रहो मार्गमध्येऽभिहितः । अथाऽऽगतया
सोमक्रयण्या सोमः केतव्यः । स च सोमक्रय उन्मानपूर्वक इति षष्ठे सोमो-
न्मानमभिधीयते ।

अशुनेति । नौधायनः—“ हिरण्यवता पाणिना राजानमभिमृशति अशुना वे अशुः पृथ्वीं परुषा परुर्गन्धस्ते काममवतु मदाथ रसो अशुतोऽमात्योऽसि शुक्रस्ते ग्रह इति ” इति ।

आपस्तम्बः—“ अशुना वे अशुः पृथ्वीनामिति यजमानो राजानमभिमन्त्रयवे ” इति ।

अशुः सूक्ष्मोऽवयवः । परुः पर्व । हे सोम तवैकेनाशुनाऽन्वोऽशुः संयुज्यतां, कोऽप्यंशुर्वाय्वाद्युपघातेन मा वियुज्यताम् । तथा परुषा परुः संयुज्यतां, कस्यापि परुषो भागो वा भूत् । त्वदीयो गन्धो यजमानस्य कामं पालयतु । त्वदीयो रसो मदाथ देवानां हर्षाय विनाशरहितो भवतु । त्वममात्योऽसि । यजमानेन देवताभिश्च सह सर्वदा तिष्ठसि । तव स्वीकारः शुक्रो हिरण्यसाध्यः ।

एतं मन्त्रं व्याचिरूपासुरादौ सोमविक्रयिणं प्रत्यश्वर्योः मेषमन्त्रमुत्पादयति—

“मल्लवाविनो बद्धन्वि । विचित्र्यः सोमा ३ न विचित्र्या ३ इति । सोमो वा ओषधीनां राजा तस्मिन्मदापन्नं मसितमेवास्व तद्यद्विचिनुयाद्यथाऽऽस्पाद्मसितं निषिखदति तादृगेव तद्यन्न विचिनुयाद्यथाऽऽक्षन्नापन्नं विधामति तादृगेव तत्क्षोभुकोऽश्वर्युः स्यात्क्षोभुको यजमानः सोमविक्रयिणस्तोमश्चोषधेत्येव ब्रूयाद्यदीतरं यदीतरमुभयेनैव सोमविक्रयिणमर्पयति तस्मात्सोमविक्रयी क्षोभुकः ” [सं० का० ६ प० १ अ० ९] इति ।

विचयो नाम सोमस्य गुणादेरपनयनम् । तस्मिन्ओषधीनां राक्षि सोमे यत्तुणादिकमापन्नं पतितं तत्तुणादिकमस्य सोमस्य मसितमेव भास एव भवति । तथा सति यदि विचिनुयात्तुणादिकमपनयेत्तदानीं यथा लोके मसितमन्नं निषिखदति मक्षिकाद्युपद्रवेण व्रमति तत्तुणाद्यपनयनं तादृक्स्यात् । यदि न विचिनुयात्तदानीं यथा चक्षुषि पतितमितस्ततो विधावनेन व्यर्था जनयति तद्विवेचनं तादृक्स्यात् । ततो दोषद्वयपरिहाराय सोमविक्रयिणित्यादिप्रैषमन्त्रं ब्रूयात् । तस्मिन्चुके सति यदीतरमितरो विचयदोषः, यदीतरं त्वविचयदोषस्तेनोभयेन दोषेण सोमविक्रयिणमेव योजयति । तस्मात्सौ क्षोभुको न रक्षितो भवेत् ।

अत्र सूत्रम्—“ उत्तरवेदिदेश उपरवदेशे वा रौहितं चर्माऽनद्बुहं प्राचीन-
श्रीवमुत्तरलोभाऽऽस्तीर्ष दक्षिणे चर्मपक्षे राजानं निवपत्युत्तरस्मिन्नुपविशति सोम-
विक्रय्युदकुम्भश्च राजानं सोमविक्रयणमिति सर्वतः परिश्रित्योत्तरेण द्वारं कृत्वा

[सोमोन्मानम्]

विधित्यः सोमाश्च इत्युक्तं सोमविक्रमिन्सोमश्च शोधयेत्पुक्त्वा पराङ्गाव-
र्तते ॥ इति ।

यथोक्तं कर्म विधत्ते—

“ अरुणो ह स्माऽऽहौपवेशिः सोमकृपण एवाहं तृतीयसवनमव रुन्ध
इति पशूनां चर्मन्निर्मिती पशूनेवाव रुन्धे पशवो हि तृतीयश्च सवनम् ॥ [सं०
का० ६ प्र० १ अ० ९] इति ।

अरुणनामकः कश्चिदुपवेशस्य पुत्रः पशुचर्मणि सोमं पिपीते । अत्रैव हि
तृतीयसवनं संपादयिष्यामीति तस्याभिप्रायः । सवनीयानुबन्ध्याख्ययोः पशवो-
स्तृतीयसवने सङ्गवात्पशवस्तृतीयसवनम् । अतः पशुचर्मणा तत्प्राप्तेः सोमोन्मा-
नं तत्र कुर्यादित्यर्थः ।

चर्मण उत्तरलोमास्तरणं विधत्ते—

“ यं कामयेतापशुः स्यादित्युक्षतस्तस्य पिपीतर्क्षं वा अपशव्यमपशुरेव भव-
ति यं कामयेत पशुमान्स्वादिति लोपतस्तस्य पिपीतैतद्वै पशूनाश्च रूपश्च रूपेणै-
वास्यै पशून्व रुन्धे पशुमानेव भवति ॥ [सं० का० ६ प्र० १ अ० ९] इति ।
कक्षतो रूक्षे पुरुषे निर्लोपभागे । लोपतः सलोपभागे ।

उदकुम्भसंनिधिं विधत्ते—

“ अपामन्ते क्रीणाति सरसोमैरेनं क्रीणाति ॥ [सं० का० ६ प्र० १ अ०
९] इति ।

मन्त्रे दुर्बोधभागं व्याचष्टे—

“ अमात्योऽसीत्याहपैवैनं कुरुते शुकस्ते मह इत्याह शुको हास्य महः ॥
[सं० का० ६ प्र० १ अ० ९] इति ।

अमेव सहैव स्थित इत्यर्थः । सोमस्वीकारः शुको हि सुवर्णसाध्यो हीत्यर्थः ।
शकटेन सह सोमं प्राप्तुं गच्छेदिति विधत्ते—

“ अनसाऽच्छ याति महिमानमेवास्याऽच्छ याति ॥ [सं० का० ६ प्र० १
अ० ९] इति ।

शकटरूपेण बहुमानेन सोमस्य महिमा प्रकाशितो भवति ।

तमेव विधिमनुष्यं पशंसति—

“ अनसाऽच्छ याति तस्पादनोवासश्च सोमं जीवमम् ॥ [सं० का० ६ प्र०
१ अ० ९] इति ।

समे षदेऽशे जीवनसाधने धान्यं शकटवाहं तद्वत्सोमः ।

विषमे तु षदेऽशे शिरसा सोमवाहनं विषचे—

“ यत्र स्रुतु वा एतश् शीष्णां हरन्ति तस्माच्छीर्षहार्यं गिरौ जीवनम् ” [सं०
का० ६ म० १ अ० ९] इति ।

यत्र यदा पर्वते सोमस्ततोत्पत्तिषदेऽशे सोमं क्रीणन्ति तदेति शेषः । लोकेऽ
पि दुर्गमे गिरौ धान्यं शिरसा वहन्ति ।

अत्र सूत्रम्—“ उद्धृतपूर्वफलकेनानसा परिश्रितेन च्छदिष्मता माञ्चः सोम-
मञ्च यान्ति शीष्णां गिरौ क्रीतं हरन्ति अपरेणोत्तरेण वा राजानं मागीषमुदगी-
षं वा अश्वयुगं शकटे चु(चि)बुकप्रतिष्ठितम् ” इति ।

तस्मिन्शकटे पूर्वस्थापितं मध्यमफलकमुद्धृत्य नूतनं फलकं स्थापनीयम् ।
अथवीदधृतमुजतं पूर्वफलकरूपं मुखं यस्य शकटस्य तदुद्धृतपूर्वफलकम् । परि-
श्रयः शकटस्थोपरि गृहकुडचवत्परितो वेष्टनम् । छदिरुपरितनमाच्छादनम् ।

अभि त्यमिति । बौधायनः—“अथैनमतिच्छन्दसर्चा मिमीत एकयैकयोत्सर्गं
मिमीतेऽधातयाम्निव्यायातयाम्निवैवैनं मिमीते तस्मान्नावावीर्यां अङ्गुलयः सर्वा-
स्वङ्गुष्ठमुपनिगृह्णाति अभि त्यं देवश् सवितारमूपयोः कविक्रतुमर्चामि सत्यसवश्
रत्नधामभि मियं मतिमूर्ध्वा यस्यामतिर्भा अदिद्युत्सवीमनि हिरण्यपाणिरमिमीत
सुकतुः रुषा सुवरिति पञ्चकृत्वो यजुषा मिमीते पञ्चकृत्वस्तुष्णीम् ” इति ।

आपस्तम्बः—“ क्षौमं वासो द्विगुणं त्रिगुणं वा प्राग्दशमुत्तरदशं चर्मण्यास्तु-
णात्पुदग्दशं वा तस्मिन्हिरण्यपाणिरङ्गुष्ठेन कनिष्ठिकया चाङ्गुल्यांऽशून्संपृह्य
न्यञ्चमभि त्यं देवश् सवितारमित्यतिच्छन्दसर्चा मिमीते ” इति ।

तं देवमर्चामि । कीदृशम् । ऊप्योर्ध्वावापुथिवीरूपयोर्हस्तयोः सवितारं
भेरकं, कवीनां वेदार्थविदां क्रतुयांगो यस्य भेरकस्य सोऽयं कविक्रतुः । अत एव
सत्यः फलपर्यवसायी सवः भेरणं यस्यासौ सत्यसवाः । रत्नानि दधातीति
रत्नधाः । आभिमुख्येन सर्वेषां मियः । मतिः सर्वैर्मन्तव्यः । तादृशं देवमर्चामि
यस्य सवितुरूर्ध्वलोकवर्तिनी वीधिरमतिर्मन्तुमशक्या द्योतते प्रकाशते । स्वर्ग-
वर्ती स देवः रुषया मां सप्रागत्य हिरण्यपाणिः सोमं मिमीषाम् ।

एतस्यामृचि वर्तमानं छन्दः प्रशंसति—

अभि त्यं देवश् सवितारमित्यतिच्छन्दसर्चा मिमीतेऽतिच्छन्दा वै सर्वाणि

(सोमोन्मानम्)

छन्दाशसि सर्वेभिरवैनं छन्दोभिर्मिमीते वर्ष्म वा एषा छन्दसां यदतिच्छन्दा यद-
तिच्छन्दसर्चा मिमीते वर्ष्मवैनं समानानां करोति ” [सं० का० ६ म० १
अ० ९] इति ।

अक्षराधिक्येन गायत्र्यादीनि च्छन्दांस्थतिकम्भ वर्त्त इत्यतिच्छन्दाः । वर्ष्मं
शरीरम् ।

अङ्गुलीषु मकारविशेषं विधत्ते—

“ एकैकैकयोत्सर्गं मिमीतेऽयातयाग्नियायावयाग्निवैवैनं मिमीते तस्मान्नाना-
वीर्या अङ्गुलयः ” [सं० का० ६ म० १ अ० ९] इति ।

उत्सर्गमुत्सृज्योत्सृज्य कनिष्ठिकैव प्रथमपर्यायेऽनामिकैव द्वितीये मध्यमेव
तृतीये तर्जनेव चतुर्थे । एवं सति सल्लापवृत्ताया अङ्गुल्याः पुनः प्रवृत्त्यभावा-
द्यातयामत्वं गतरत्वं न भविष्यति । यस्मात्पर्यायेण प्रवृत्तास्तस्मात्प्रत्येकमङ्गु-
ष्ठेन संयोजं पृथक्सामर्थ्येऽर्पिताः ।

अङ्गुष्ठस्य पर्यायो नास्तीत्यमुपर्थं विधत्ते—

“ सर्वास्वङ्गुष्ठमुप निगृह्णाति तस्मात्समावदीर्योऽन्याभिरङ्गुलिभिस्तस्मात्सर्वा
अनु सं चरति ” [सं० का० ६ म० १ अ० ९] इति ।

कनिष्ठिकादिषु सर्वास्वङ्गुलीषु प्रत्येकमङ्गुष्ठं संयोजयेत् । समावदीर्यस्तु-
त्यसामर्थ्यः । तस्मात्लोकव्यवहारेऽपि प्रत्येकं सर्वा अङ्गुलीरनुसंचरति ।

विपक्षबाधकपूर्वकं पूर्वोक्तं स्वपक्षमुपसंहरति—

“ यत्सह सर्वाभिर्मिमीत सः श्लिष्टा अङ्गुलयो जायेरन्नेकैकयोत्सर्गं मिमीते
तस्माद्दिमका जायन्ते ” [सं० का० ६ म० १ अ० ९] इति ।

समन्वकामन्वकयोः सोमोन्मानयोरावृत्तिसंख्यां विधत्ते—

“ पञ्च कृत्वो यजुषा मिमीते पञ्चाक्षरा पङ्क्तिः पाङ्क्तौ यज्ञो यज्ञमेवाद
रुन्धे पञ्च कृत्वस्तूर्ष्णीं दश सं पद्यन्ते दशाक्षरा विराडन्तं विराड्विराजैवाञ्जा-
ह्यपव रुन्धे यजुषा मिमीते भूतमेवाद रुन्धे यजुष्णीं भविष्यत् ” [सं० का०
६ म० १ अ० ९] इति ।

यद्यपि अतिच्छन्दसर्चेत्यान्नानात्पदार्थरूपस्य लक्षणस्यं सद्भावाच्चाभि-
त्यमित्येषोर्गेव तथाऽपि मुच्यते प्रमुच्यत इति न्युत्पत्तिमभिप्रेत्य यजुषेत्युक्तम् ।
अङ्गुष्ठस्य क्रमेण कनिष्ठिकादिभिः सह चत्वारः पर्यायाः । समन्वके प्रयोगे

कनिष्ठिकाव्यतिरिक्तया कयाचित्सह पञ्चमः पर्वण्यः । अमन्वके तु कनिष्ठिक-
यैव सह ।

तथा च सूत्रम्—“ यया प्रथमं न तथा पञ्चमं तयैवोत्तमम् ” इति ।

विराट्छन्दसोऽन्नप्रदत्वादन्नत्वम् । समन्वकामन्वकयोः प्रयोगयोः पूर्वोत्तर-
भावसाम्येन सूत्रमविष्मद्दस्तुमाप्तिः ।

प्रजाभ्य इति । कल्पः—“ अथातिशिष्टं राजानं प्रजाभ्यस्त्वेत्युपसमूहति
समुच्चित्य वसनस्यान्तान्प्रदक्षिणामुष्णीषेणोपनस्यति प्राणाय त्वेति व्यानाय त्वेत्य-
नुशुन्थति अथोपरिष्ठाद्ङ्गुलादकाशं शिष्ट्या यजमानमीक्षयति प्रजाभ्यस्त्वा
प्राणाय त्वा व्यानाय त्वा प्रजास्त्वमनु प्राणिहि प्रजास्त्वामनु प्राणन्विति” इति ।

हे सोमाशेषप्रजार्थं त्वां समूहामि प्राणार्थं त्वामुपनसामि व्यानार्थं त्वां
विस्संसयामि । प्राणदीः प्रजा अनु त्वं प्राणिहि । प्राणन्तं त्वामनु प्रजाः
प्राणन्तु ।

अवशेषणे वार्धं ब्रुवन्पथोक्तं समूहनादिकं विधत्ते—

यद्वै तावानेव सोमः स्याद्यावन्तं मिमीते यजमानस्यैव स्यान्नापि सदस्यानां
प्रजाभ्यस्त्वेत्युप समूहति सदस्यानेवान्वाभजति वाससोप नस्यति सर्वदेवरयं वै
वासः सर्वाभिरैवैनं देवताभिः समर्षयति पशवो वै सोमः प्राणाय त्वेत्युपनस्यति
प्राणमेव पशुषु दधाति व्यानाय त्वेत्यनु शून्थति व्यानमेव पशुषु दधाति तस्मा-
त्स्वपन्तं प्राणा न जहति ” [सं० का० ६ म० १ अ० ९] इति ।

दशकृत्वोद्ङ्गुलिभिर्मितात्सोमस्यानाधिक्ये सत्येतस्मिन्सदस्यवास्थितानामपि
सोमो न स्यान्मन्त्रेण समूहने तु यजमानमनु सदस्यान्तोमं प्रापयति । प्राणन्या-
नयोः पशुषु स्थापितत्वात्स्वापेऽपि नास्ति प्राणपरित्यागः ।

अत्र विनियोगसंग्रहः—

“ अंशु सोमं मन्त्रयेताभि त्वं केतुं मिमीत तम् ।

प्रजा समुह्य तच्छेषं प्राणायत्वेण बन्धते ॥

व्या विस्सस्य प्रजेक्षेत षण्मन्त्रा इह वर्णिताः ॥ १ ॥ ” इति ।

अस्मिन्ननुवाके संदिग्धार्थोदाहरणाभावात्प्राप्त विशेषेण किञ्चिदपि मीमा-
स्यते । सामान्यविचारास्तु पूर्वोक्ता मध्यायोगमनुसंधेयाः । छन्दस्तु श्रुतावेवाति-
च्छन्दसर्वाति स्पष्टमुहाहतम् ॥

[सोमक्रयः]

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे ऋष्ययजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये प्रथमकाण्डे द्वितीयप्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः ॥ ६ ॥

[अथ प्रथमाष्टके द्वितीयप्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः]

सोमं ते ऋणाम्यूर्जस्वन्तं पर्यस्वन्तं वीर्या-
वन्तमभिमातिषाहः शुक्रं ते शुक्रेण ऋणामि
षन्द्ं चन्द्रेणामृतममृतेन सम्यत्तेः गोरस्मे च-
न्द्राणि तपसस्तनूरसि प्रजापतेर्वर्णस्तस्यास्ते
सहस्रपोषं पुष्यन्त्याश्वरमेणं पशूनां ऋणाम्यस्मे
ते बन्धुर्मयि ते रायः अयन्तामस्मे ज्योतिः सो-
मविक्रयिणि तमो भिन्नो न एहि सुमित्रधा
इन्द्रस्योरुमा विश्वा दक्षिणमुशञ्जुशन्तं स्योनः
स्योनः स्वान भ्राजाहृषारि बभारि हस्त सु-
हस्त ऊर्शानवेते वः सोमक्रयणास्तान् रक्षध्वं मा
धो दधन् (१) ॥

(ऊरुं द्वाविंशतिश्च) ।

इति ऋष्ययजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां प्रथमाष्टके

द्वितीयप्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः ॥ ७ ॥

(अथ प्रथमकाण्डे द्वितीयप्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः) ।

षष्ठोऽनुवाके क्रयाय सोमस्योन्मानमुकम् । सप्तमे लब्धावसरः क्रयोऽभिधीयते ।

सोममिति । बौधायनः—“ अद्यैनं स हिरण्येन पणते सोमं ते ऋणाम्यूर्ज-
स्वन्तं पर्यस्वन्तं वीर्यावन्तमभिमातिषाहः शुक्रं ते शुक्रेण ऋणामि चन्द्ं चन्द्रे-
णामृतममृतेन सम्यत्ते गोरिति ” इति ।

आपस्तम्बो मन्त्रभेदमाह—“ सोमविक्रयिणे राजानं प्रदाय पणते सोमविक्र-
यिन्कवस्ते सोमाश्निति क्रय इतीतरः पर्याह सोमं ते ऋणाम्यूर्जस्वन्तमित्यु-

क्त्वा कलया ते क्रीणानीत्येवमाह भूपो वा अतः सोमो राजाऽर्हतीति सर्वेषु पणनेषु सोमविक्रयी भत्याह संपदो गवा ते क्रीणानीत्यन्वतः शुक्रं ते घुक्तेण क्रीणामीति जपित्वा हिरण्येन क्रीणामि ” इति ।

हे सोमविक्रयिन्नहं त्वदीयं सोमं क्रीणामि । क्रीदशम् । ऊर्णस्वन्तं शारीर-
बलप्रदं, पयस्वन्तं मभूतरसोपेतं, वीर्यावन्तमिन्द्रियपादवहेतुम् । अभिमातिषाहं
पापरूपस्य वैरिणो हन्तारम् । शुक्रवन्नामृतशब्दैरभिधेयास्तेजःसुखाविनाशा-
स्त्वदीयसोमेऽस्मदीयाहिरण्ये च समाः । अतो हिरण्येन सोमं क्रीणामि । न
केवलं हिरण्यं तुभ्यं दीयते किंतु समीचीनं गोरेकहायनीस्वरूपमपि पूर्वं दत्तं
तस्मात्तव हिरण्यलाभोऽधिकः ।

अस्मे इति । कल्पः—“ अस्मे चन्द्राणीति सोमविक्रयिणो हिरण्यमपादते ”
इति ।

अस्मास्तेव हिरण्यामि चन्द्राणि तिष्ठन्तु । बहुवचनं व्यत्ययेन द्रष्टव्यम् ।

तपस इति । बौधायनः—“ अथैनं मार्चानग्नीवयाऽजया पणते तपसस्तनुरसि
प्रजापतेर्वर्णस्तस्यास्ते सहस्रपोषं पुष्यत्याध्वरमेण पशुना क्रीणामीति अस्मे ते
चन्द्रुरिति यजमानमीक्षते मयि धे रायः श्रयन्तामित्यात्मानम् ” इति ।

आपस्वम्बस्त्वेकमन्वतामाह—“ तपसस्तनुरसीति जपित्वाऽजया क्रीणामि ”
इति ।

हेऽजे त्वं तपसः पुण्यस्थ शारीरमसि । यज्ञनिष्पादकस्य सोमस्य घुलोके
त्वयैवावरुद्धत्वात् । वर्णयत इति वर्णो देहः प्रजापतेर्वर्णोऽसि । प्रजापतिवत्सर्वदे-
वात्मकत्वात् । तच्चौषानुवाक्यकाण्डे आम्नातम्—“ सा वा एषा सर्वदेवत्या यदजा ”
इति । किञ्च त्वमपत्यपरम्परया सहस्रसंख्यातं पुष्यसि । तादृश्यास्तव संबन्धिना
चरमेण सहस्रतमेन पशुना सोमं क्रीणामि न तु त्वया । अहं तव बन्धुस्वरसं-
पादितस्य सोमस्य कर्मणि मवुचत्वान्मयि त्वदीयान्यपत्यरूपाणि घनान्यवति-
ष्ठन्ताम् ।

मन्वान्याचिख्यात्सुरादावनभिमतं निराकृत्य स्वाभिमतं पणनमन्त्रमुत्पाद्य
विनियुक्ते—

“ यत्कलया ते शक्नेन ते क्रीणानीति पणेतानोअर्चं सोमं कुर्माद्गोअर्चं
यजमानमगोअर्चमध्वर्युं गोस्तु महिमानं भाव त्तिरेद्ववा ते क्रीणानीत्येव मूषा-

(सोमकथः)

द्वोअर्धमेव सोमं करोति गोअर्वं यजमानं गोअर्धमध्वर्युं न गोर्महिमानमव तिरिति ” [सं० का० ६ प० १ अ० १०] इति ।

कलाऽस्पादप्लयो यः कोऽप्यवयवलेशः । कलया 'शफेन वा पणने दोष-
त्रयं स्यात् । सोमो गोरूपं मूल्यं नार्हति । यजमानस्तद्दार्तुं न शक्नोति । अध्व-
र्युश्च न दापयतीत्येवं सोमयजमानाध्वर्यवो गोअर्वरहिता इति दोषत्रयम् । किंच
सोमो गोमूल्य इत्युक्ते गोर्महिमाऽधिको भवेत् । तं नावधानीयात् । परमते
एवसाववशावो भवेत् । गवा ते क्रीणाऽनीत्यनेन मन्वेण सर्वं समाहितं भवति ।

यथेयं सोमकपणी गौस्तथैवाजादीनि नव इध्याणि क्रयसाधनानि क्रमेण
विधत्ते—

“ अजया क्रीणाति सतपसमेवैनं क्रीणाति हिरण्येन क्रीणाति सशुकमेवै-
नं क्रीणाति धेन्वा क्रीणाति साशिरमेवैनं क्रीणात्युषमेण क्रीणाति सेन्द्रमेवैनं
क्रीणात्पनडुहा क्रीणाति बद्धिर्वा अनडुवाम्बद्धिनैव बद्धि यज्ञस्य क्रीणाति मिथु-
नाभ्यां क्रीणाति पिथुनस्यावरुद्ध्यै वाससा क्रीणाति सर्वदेवत्यं वै वासः
सर्वाभ्य एवैनं देवताभ्यः क्रीणाति दश संपद्यन्ते दक्षाक्षरा विराड्चं विराड्वि-
राजैवावाद्यमव हन्धे ” [सं० का० ६ प० १ अ० १०] इति ।

तपसस्तनूरसीत्युक्त्यादजया क्रीतस्य सोमस्य सतपस्त्वम् । एवमुत्तरत्रापि
योज्यम् । साशिरं इध्यादिगोरसोपेतं, सेन्द्रमिन्द्रियवर्धकं, बद्धिर्वाहकः, यज्ञस्य
बद्धि यज्ञनिर्वाहकं सोमम् । मिथुनाभ्यां वरसतरो वत्सकरी चेत्येताभ्यां मिथुनाव-
धवाभ्यां धेनोः सवस्ताया विवक्षितत्वाद्दशद्रव्यसंपत्तिः ।

मन्त्रत्रयं स्पष्टार्थत्वबुद्ध्योपेक्ष्य चतुर्थमन्त्रस्याभिप्रायमाह—

“ तपसस्तनूरसि मजापतेर्वर्णं इत्याह पशुभ्य एव तदध्वर्युर्निहनुव आत्म-
नोऽनाम्रस्फाय ” [सं० का० ६ प० १ अ० १०] इति ।

तत्तेन मन्त्रपाठेन पशुभ्योऽजापभृतीन्निहनुतेऽप्यलपति । न सजा परमार्थतस्त-
पसस्तनूर्भवति, नापि मजापतेर्वर्णं(र्णो) रूपम् । तेनाप्यलपेनाजैपचरिता भवति ।
स चोपचारः स्वस्यापराधराहित्याय क्रियते ।

पशुपचारवेदनं प्रशंसति—

“ गच्छति भियं य पशूनाभ्नोति य एवं वेद ” [सं० का० ६ प० १
अ० १०] इति ।

इत्तस्य हिरण्यस्य पुनरादानं विधिरसुर्हिरण्यप्रकाशकं द्वितीयमन्नं स्पृष्टार्थमपि पुनरनुसंधत्ते—

“ शुक्रं ते शुक्लेण क्रीणाभीत्याह यथापञ्जुरैतत् ” [सं० का० ६ प० १ अ० १०] इति ।

पुनरादानं विधत्ते—

“ देवा वै येन हिरण्येन सोममक्रीणन्तदभीषहा पुनराऽ ददत् को हि तेजसा विक्रेष्यत इति येन हिरण्येन सोमं क्रीणीयात्तदभीषहा पुनरा ददीत तेज एवाऽऽ-
त्पन्धत्ते ” [सं० का० ६ प० १ अ० १०] इति ।

अभीषहा चलास्कारेण । को हीत्यादिदेवाभिमामः ।

अस्मे इति । कल्पः—“ अस्मे ज्योतिरिति शुक्लामूर्णास्तुर्का यजमानाय प्र-
यच्छति तां काले दशापवित्रस्य नाभिं कुरुते ” इति ।

अविलोमभिर्निर्मितस्तन्तुमूर्णास्तुका । सा च शुक्ला ज्योतिःस्वरूपा ।
तज्ज्योतिरस्मास्ववातिष्ठताम् ।

सोमविक्रेति । कल्पः—“ कृष्णामूर्णास्तुकाभङ्गिः कलेदपित्वेदमहः सर्पाणां
दन्दशूकानां ग्रीवा उपग्रथनामीत्युपग्रथ्य सोमविक्रयिणं विध्यति सोमविक्रयिणि
तम इति ” इति ।

मन्त्रद्वयं व्याचष्टे—

अस्मे ज्योतिः सोमविक्रयिणि तम इत्याह ज्योतिरेव यजमाने दधाति तमसा
सोमविक्रयिणमर्पयति ” [सं० का० ६ प० १ अ० १०] इति ।

विपक्षे बाधंपुरःसरं ग्रथनमन्त्रमुत्पादयति—

“ यदनुपग्रथ्य हन्याद्दन्दशूकास्ताः समाः सर्वाः स्फुरिदमहः सर्पाणां दन्दशू-
कानां ग्रीवा उपग्रथनामीत्याहादन्दशूकास्ताः समाः सर्वा भवन्ति तमसा सोम-
विक्रयिणं विध्यति ” [सं० का० ६ प० १ अ० १०] इति ।

कृष्णया विध्येत् । तां सर्वां तं सैवत्सरं कृत्स्नम् । इदमहमित्यादिमन्त्रेण स-
र्पदंशस्य परिहारः ।

मित्र इति । कल्पः—“ कौत्साद्राजानमादत्ते मित्रो न एहि सुमित्रधा इति
तं यजमानस्योरौ दक्षिणात् आसादग्रति । इन्द्रस्योरुमाविद्य दक्षिणमुशशुशान्तः
स्योनः स्योनामिति ” इति ।

(सोमकथः)

शोभनं मित्रं सोमरूपं यस्य यजमानस्य स यजमानः सुमित्रस्तं दधाति पो-
षयतीति सुमित्रधाः । हे सोम सुमित्रधास्त्वमस्माकं मित्रः मियो भूत्वा समागच्छ ।
हे सोम, इन्द्रस्य यजमानस्य दक्षिणमुरुमाविश । कीदृशम्, उद्यन्तं कामयमानं
स्थोनं सुखकरम् । त्वमपि तादृशः ।

स्वानेति । कल्पः—“अथ सोमकथणाननुदिशति स्वान भ्राजाङ्घारे बभ्मा-
रे हस्त सुहस्त कृद्यानवेते वः सोमकथणास्तान्द्रक्षध्वं मा यो दमभिवि ” इति ।
स्वानादयः सोमरक्षकाः । सोमः क्रीयते यैर्गवादिभिस्ते सोमकथणाः । हे
स्वानादयस्ताःसोमकथणान्यालयत । केऽपि वैरिणो युष्मान्मा हिंसिषत । अत्र
मूल्यभूताःसोमकथणाननुदिश्य पश्चात्सोमस्वीकारो युक्तः । अतोऽर्थक्रमेण मित्रो
नः, इन्द्रस्योरुमिति मन्त्रद्वयमुपरिष्ठाद्ब्याख्यास्यते ।

इमं मन्त्रं व्याचष्टे—

“स्वान भ्राजेत्याहोते वा अमुष्मिँल्लोके सोममरक्षन्तेभ्योऽधि सोममाऽहरन् ”
[सं० का० ६ प्र० १ अ० १०] (इति+ ।

अधि अधिकं प्रभूतम् ।

विपक्षस्वपक्षयोर्दोषतत्समव[वा]धाने दर्शयति—

“यदेतेभ्यः सोमकथणाःआनुदिशेदक्रीतोऽस्य सोमः स्वाश्वास्पैतेऽमुष्मिँल्लोके
सोमं रक्षेयुर्वदेतेभ्यः सोमकथणाननुदिशति क्रीतोऽस्य सोमो भवत्येतेऽस्यामुष्मि-
ँल्लोके सोमं रक्षन्ति ॥ [सं० का० ६ प्र० १ अ० १०] इति ।

सोमं सोमयागफलम् ।

अथ सोमस्वीकारस्य प्राप्तावसरत्वात्त्वान्मन्त्रं व्याचष्टे—

“वारुणो वै क्रीतः सोम उपनजो मित्रो न पृहि सुमित्रधा इत्याह शान्त्यै”
[सं० का० ६ प्र० १ अ० ११] इति ।

बन्धनस्य वरुणप्राशरूपत्वात्तद्युक्तः सोमो वारुणः । अतो वरुणवत्कूरत्वमा-
शौ तच्छान्तये मित्रत्वं प्रतिपादयति ।

ऊरुस्थानं पूर्वाचारधात्प्रमित्याह—

“इन्द्रस्योरुमा विश दक्षिणमिस्माह देवा वै यः सोममक्रीणन्तामिन्द्रस्योरौ

+ धनुभिर्हन्तान्तर्गतं क. म. च पुस्तकेषु नास्ति ।

दक्षिण आस्तादयज्ञेष खलु वा एतर्हन्त्रो यो यजते तस्मादेवमाह ” [सं०
का० ६ म० १ अ० ११] इति ।

अत्र विनियोगसंग्रहः—

“ सोमं जवेत्क्रयात्पूर्वं शुक्रं स्वर्णेन तत्क्रये ।

अस्ये स्वर्णमपादते तप जप्यं क्रयेऽजया ॥ १ ॥

अस्मे ज्यो स्वामिने दद्याच्छुक्लायूर्णास्तुकामथ ।

सोम विध्येत्कृष्णयोर्णास्तुकया क्रयकारिणम् ।

मित्रः सोममुपादायेन्द्रस्थोरावुपवेशयेत् ।

स्थान् मूल्याननुदिशेदिमे मन्त्रा नवोदिताः ॥ ३ ॥ ” इति ।

अथ मीमांसा ।

द्वादशाध्यायस्य चतुर्थपादे चिन्तितम्—

“ क्रयणेषु विकल्पः स्थास्ताहित्यं वाऽग्निमो यतः ।

कार्यैक्यमानतेर्लाभाद्दशोक्तेश्च समुच्चयः ” इति ।

अजया क्रीणाति हिरण्येन क्रीणाति वाससा क्रीणातीत्यादीनि बहूनि
सोमक्रयसाधनद्रव्याण्यान्नावानि । तेषां कार्यैक्यमिदिकल्प इति चेन्नैवम् । बहुभि-
र्द्रव्यैर्विकेतुरानतेः सौलभ्यात्, दशभिः क्रीणातीति संख्योक्तेश्च समुच्चयः ।

अत्र सर्वाणि यजूंषि ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माध्वीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वे-

दीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये प्रथमकाण्डे द्वितीयप्रपाठके

सप्तमोऽनुवाकः ॥ ७ ॥

(अथ प्रथमाष्टके द्वितीयप्रपाठकेऽष्टमोऽनुवाकः) ।

उदायुषा स्वायुषोदोर्षधीना* रसेनोत्पर्ज-
न्यस्य शुष्मेणोदस्थाममृता* अनु । उर्वन्तरि-
क्षमन्विस्तदित्याः सद्दोऽस्यादित्याः सद् आ
सीदास्तंभ्राड्यामृषभो अन्तरिक्षमभिमीत वरि-

(सोमस्य हाकटारोपणम्)

माणं पृथिव्या आसीद्विश्वा भुवनानि सद्भा-
 इविश्वेत्तानि वरुणस्य भृतानि वनेषु व्यन्तरिक्षं
 ततान वाजमवत्सु पयो अभियासु हत्सु (१)
 ऋतु वरुणो विक्ष्वार्थि दिवि सूर्यमदधात्सोमम-
 द्राबुद्रु त्यं जातवेदसं देवं बहन्ति केतवः । इशे
 विश्वाय सूर्यम् । उद्यावेतं धूर्पाहावनश्च अवी-
 रहणौ ब्रह्मचोदनौ वरुणस्य स्कम्भनमसि
 वरुणस्य स्कम्भसर्जनमसि प्रत्यस्तो वरुणस्य
 पाशः ॥ २ ॥

(हत्सु पश्चाजिज्ञाच) ।

इति ऋणयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां प्रथमाष्टके
 द्वितीयमपाठकेऽष्टमोऽनुवाकः ॥ ८ ॥

[अथ प्रथमाष्टके द्वितीयमपाठकेऽष्टमोऽनुवाकः]

सप्तमेऽनुवाके सोमकर्मणमभिहितम् । अथ कीवं सोमं माचीनैवंसे नेतुमष्टमे
 हाकटारोपणं सोमस्योच्यते ।

उदायुषेति । कल्पः—“अथैनमादायोपोत्तिष्ठति उदायुषा स्वायुषोदोषभी-
 नाः रसेनोत्सर्जन्यस्य शोषेणोदस्थाममृताः अन्विति ” इति ।

अमृतान्देवाननुलक्ष्याऽऽयुरादिविशेषणविशिष्टेन सोमेन सहोदस्थायुत्तिष्ठापीति ।
 जीवनमायुः । तथापि रोगाद्युपद्रवरहितं स्वायुः । तदुभयमदत्त्वात्सोमस्य तदुभय-
 रूपत्वम् । ओषधीनां पर्वण्यस्य च सोमः सार इतरौषधिवद्भूमिविशेषे जायमा-
 नत्वाद्बृष्टश्च वर्षमानत्वाच्च । चतुर्भिर्विशेषणैः पृथक्क्रियापदमन्वेतुं चत्वार
 उच्यन्ते ।

अमृतशब्दानुशब्दयोरर्थमाह—

१ स. 'कयोऽभि' । २ स. 'हितः । अ' । ३ स. 'वंशं ने' । ४ स. 'अहमसु' । ५
 स. ति चिरजी' । ६ स. 'क्षेपाज्जाय' ।

“उदायुषा स्वायुषेत्याह देवता एवाम्बारम्पोत्तिष्ठति” [सं० का० ६ म० १ अ० ११] इति ।

उच्येति । कल्पः—“उर्वन्तरिक्षमन्विहीति शकटयायामिपजजति” इति ।
उत्थापनमारम्भ पुनर्भूमौ स्थापनपर्यन्तं सोमोऽन्तरिक्षाधार इत्याभिप्रायं दर्शयति—

“उर्वन्तरिक्षमन्विहीत्याहान्तरिक्षे देवयो सोताहं सोमः” [सं० का० ६ म० १ अ० ११] इति ।

अदित्या इति । बौधायनः—“तस्य ऋद्वे कृष्णाजिनमास्तुणात्पदित्याः सद्दोऽसीति, अदित्याः सद् आसीदेति कृष्णाजिने राजानमथैनमुपतिष्ठतेऽस्तम्ना-
द्यामृषभो अन्तरिक्षमभिधीत वरिमाणं पृथिव्या आसीददित्या भुवनानि सधा-
इविशेत्तानि वरुणस्य व्रतानीति” इति ।

आपस्तम्बो द्वितीयसुतौयमन्त्रावेकी चकार । हे कृष्णाजिन त्वमादित्या भूमेः सद्दः स्थानमसि । हे सोम तस्या सद्दः प्राप्नुहि । ऋषभः भेद्योऽयं सोमो यथा घृल्लोको न पतति तथा स्तम्भं संवस्कार । अन्तरिक्षमेतावदित्याभिधीति पृथिव्या वरिमाणं गुरुत्वं चाभिधीति । स सोमदेवः स्वयहिम्ना सम्यग्राजमानो विश्वानि भुवनानि आसीदद्व्याप्तवान् । विश्वेत्तानि सर्वाण्येवोकानि कर्माणि सर्वावरक-
त्वेन वरुणनाम्नः सोमस्य व्रतानि व्रतवन्नियतानि ।

प्रथमद्वितीयमन्त्रयोः स्पष्टार्थतां दर्शयति—

“अदित्याः सद्दोऽस्यदित्याः सद्द आ सीदेत्याह यथायजुरेवैतत्” [सं० का० ६ म० १ अ० ११] इति ।

द्वितीयमन्त्रसाध्यं यदासादनं तदेव तृतीयमन्त्रेणापि कर्तव्यमित्यमुमर्थं हेसूप-
न्यासपुरःसरं विधत्ते—

“वि वा एनमेतदर्थयति यद्वावरुणः सन्तं मैत्रं करोति वारुण्यर्चाऽऽसादयेति स्वयैवेनं देवतया समर्थयति” [सं० का० ६ म० १ अ० ११] इति ।

उपनयः सोमो वरुणो यद्विषये मित्रो न एहीति दन्त्रं पठन्मैत्रं करोतीति यदास्ति एतेनैव सोमं व्यर्थयति समृद्धिहीनं करोति, वारुण्यर्चां तु समर्थयति ।

(सोमस्य ऋकटारोपणम्)

वनेष्विति । कल्पः—“ अथैनं वाससा परितनोति वनेषु व्यन्तरिक्षं ततान वाजमर्वत्सु पयो आग्निमासु हत्सु क्रतुं वरुणो विश्वमग्निं दिवि सूर्यमदधत्सोम-
मग्नाग्निं ” इति ।

वितनानेति पयिकारुण्यन्वेति । वरुणनामकः सोमदेवो जगदीश्वरेणाभिन्नः सर्वं निर्गमे । तर्हि वनेषु वृक्षमध्येषु अन्तरिक्षमवकाशां वितवान् । अर्वत्सु वाजिषु वाजं वेगं गतिविशेषं, पयो गोषु, हृदयेषु चित्तेषु क्रतुं संकल्पं, विश्व मग्नासु जठराग्निं, सुलोके सूर्यं, पर्वते सोमवल्लीमदधत्स्थापयत् ।

अनेन मन्त्रेण कर्तव्यं विधत्ते—

“ वाससा पर्यान्सति सर्वदेवस्य वै वासः सर्वाभिरैवैनं देवताभिः समर्धयन्वथो रक्षासामपहत्यै ” [सं० का० ६ प्र० १ अ० ११] इति ।

मन्त्रार्थो लोकप्रसिद्ध इत्याह—

“ वनेषु व्यन्तरिक्षं ततानेत्याह वनेषु हि व्यन्तरिक्षं ततान वाजमर्वत्स्व-
त्याह वाजं सर्वत्सु पयो आग्निमासित्याह पयो सौध्निमासु हत्सु क्रतुमित्याह
हत्सु हि क्रतुं वरुणो विश्वमग्निमित्याह वरुणो हि विश्वमग्निं दिवि सूर्यमित्याह
दिवि हि सूर्यं सोममग्नावित्याह आवाणो वा अद्रयस्तेषु वा एष सोमं दधाति
यो यजते तस्मादेवमाह ” [सं० का० ६ प्र० १ अ० ११] इति ।

अग्निशब्देनात्र पाषाणबहुलो गिरिविबक्षितः । पाषाणसंधिषु सोमस्योत्पत्तेः ।
यजमानस्तेषु पाषाणेषु सोमं प्राप्नोति ।

कल्पः—“ उदु त्वं जातवेदसमिति सार्यर्चां ऋणार्जिनं प्रत्यानसंत्सूर्ध्वं ग्रीवं
बेहिष्ठाद्विदसन्मू ” इति ।

स च मन्त्र एव पठ्यते—

उदु त्वमिति । केतवो रश्मयस्त्वं तं परोक्षं जातवेदसमुत्पन्नस्य सर्वस्य
जगतो वेत्तारं सूर्यं देवमुब्रूहन्ति ऊर्ध्वमदेवं प्रापयन्ति । किमर्थं, विधाय इदं
सर्वस्य जगतो दर्शनार्थम् ।

सौर्यमन्त्रेण रक्षांसि निवार्यन्व इत्याह—

“ उदु त्वं जातवेदसमिति सौर्यर्चां ऋणार्जिनं प्रत्यानसति रक्षासामपहत्यै ”
[सं० का० ६ प्र० १ अ० ११] इति ।

उस्त्राविति । कल्पः—“ अथ सोमवाहनावानीयमानौ प्रति मन्त्रपते—उस्त्रा-
वेतं पूर्वाहावनभू अवीरहणौ बलचोदनादिति ” इति ।

हे उसौ बलीवर्दावेतमागच्छतम् । कीदृशौ, धूर्वाहौ भारं सहमानौ । अनभू
अनसि शकटे श्रुतौ स्थावौ । अवीरहणौ वीरं शकटस्थितं सोममवाप्तमानौ
बलचोदनौ बलान्नं रुपिद्वारेणान्नमवर्तकौ ।

मन्त्रस्य स्पष्टार्थतामाह—

“ उस्त्रावेतं पूर्वाहावित्पाह यथायजुरेवतत् ” [सं० का० ६ प्र० १
अ० ११] इति ।

वरुणस्येति । बोधायनः—तयोर्दक्षिणं पूर्वं युनाके वरुणस्य स्कम्भनम-
सीति, वरुणस्य स्कम्भसर्जनमसीति शम्भ्याभवगूहति, प्रत्यस्तो वरुणस्य पाश
इति योक्त्रम् ” इति ।

आपस्तम्बः—“ वरुणस्य स्कम्भनमसीति शम्भ्यां प्रतिभोम्भोस्त्रावेतं धूर्वा-
होवित्पमद्वाहावुपाज्य वारुणमसीति योक्त्रपाशं परिहृत्य प्रत्यस्तो वरुणस्य
पाश इत्यभिधानीं प्रत्यस्यति ” इति ।

शाखान्तरानुसारेण वारुणमसीत्युक्तम् । एतच्छाखानुसारेण वरुणस्य स्क-
म्भसर्जनमसीति द्रष्टव्यम् । युगाच्छब्दे प्रक्षेप्यः शङ्कुः शम्भ्या । हे शम्भ्ये त्वं
वरुणस्मोक्षणे निवारणीयस्य बलीवर्दस्य स्कम्भनं निवारणं कुर्वत्यसि । मल-
बन्धनसाधनं योक्त्रम् । हे योक्त्र त्वमपि पलायनान्निवारणीयस्य शम्भ्येव निवा-
रणं सृजसि । दीर्घरज्जुः पाशः । स च प्रत्यस्तः शकटस्थोपरि प्रसारितः ।
एते तयो मन्त्राः स्पष्टार्था इति ब्रह्मणेनोपेक्षिताः ।

अत्र विनियोगसंग्रहः—

“ उदायु सोममादायोरु गच्छेच्छकटं प्रति ।

अदि स्तृत्वाऽजिनं सोममदित्पाः सेति सादयेत् ॥ १ ॥

वने वस्त्रेण बद्ध्वोदु परयानस्यति चैर्मणा ।

उस्त्रावनदुहोयैर्मो वरु शम्भ्यां विनिक्षिपेत् ॥ २ ॥

वरु बद्ध्वा योक्त्रपाशं प्रति धानीमुपास्वति ।

अनुवाके स्रष्टयेऽस्मिन्मन्त्रा एते दशोदिताः ॥ ३ ॥ ” इति ।

१ स. “थ उस्त्रावेतमित्ति युगपदनद्वाहावुपाज्य सो” । २ स. “हावनभू इत्य” । ३ क.
ग. घ. “शा ससोममुत्थायानुम” । ४ स. संविद्येत् । ५ स. चर्मणि ।

(शकटारोपितस्य सोमस्य प्राचीनवंशं प्रति गमनम्)

अत्र मीमांसा नास्ति ।

अथ च्छन्दः—

उदायुषेत्यनुष्टुप् । उर्वीत्येकपदा गायत्री । अस्तम्नादिति बनेष्विति च त्रिष्टुभौ । उद् तु त्यमिति गायत्री ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे ऋण्यजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये प्रथमकाण्डे द्वितीयप्रपाठकेऽष्टमोऽनुवाकः ॥ ८ ॥

(अथ प्रथमाष्टके द्वितीयप्रपाठके नवमोऽनुवाकः) ।

प्र च्यवस्व भुवस्वपते विश्वान्यभि धामानि मा
त्वा परिपरी विदन्मा त्वा परिपान्थिनो
विदन्मा त्वा वृका अघायवो मा गन्धर्वो
विश्वावसुरा दृषच्छयेनो भूत्वा परा पत यज-
मानस्य नो गृहे देवैः सस्कृतं यजमानस्य
स्वस्त्ययन्यस्यपि पन्थामगस्महि स्वस्तिगाम-
नेहसं येन विश्वाः परि द्विषो वृणक्ति विन्दते
वसु नरो मित्रस्य वरुणस्य चक्षसे महो
देवाय तदृत* संपर्यत दूरेदृशे देवजाताय
केतवे दिवस्पुत्राय सूर्याय शसत वरुणस्य
स्कम्भनमसि वरुणस्य स्कम्भसर्जनमस्युन्मुक्तो
वरुणस्य पाशः (१)

(मित्रस्य त्रयोविंशतिष्व) ।

इति ऋण्यजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां प्रथमाष्टके
द्वितीयप्रपाठके नवमोऽनुवाकः ॥ ९ ॥

(शकटाद्योपनिषत्सु श्वेतस्य, प्राचीनतर्शां प्रति-गमनम्)

(अथ प्रथमकाण्डे द्वितीयप्रपाठके नवमोऽनुवाकः) ।

अद्यमे सोमस्य शकटारोपणमुत्सृज्यसोपिप्रास्य नवमे गमनमुच्यते ।

प्र च्यवस्त्विति । श्वेतस्य च— “ सुवस्त्वप्योमिति, निरुकायां प्रच्यवस्त्विति च
 च्यवस्त्व भुवस्वते विधान्यभि धामानि मा त्वा परिपरी विदन्त त्वा परिपन्थिनो-
 विवन्मा त्वा वृका अघायधो मा गृध्वो विधावसुस दृवच्छेनो भूत्वा परा पत
 यजमानस्य न्ये गृहे देवैः संस्कृतमिति प्रदक्षिणं राजानं परिवहन्त्यथैतावज्जसो-
 पसंक्रामतोऽध्वर्युर्यजमानश्च यजमानस्य स्वस्त्यघ्न्यस्यपि पन्थामगस्माहि स्वस्ति-
 गामनेहसं येन विधाः परि द्विपो वृणक्ति विन्दते वस्विति ” इति ।

आपस्तम्ब उक्तमन्वद्वयं श्रेया विस्मयति—

“ प्र च्यवस्त्व भुवस्वत् इति प्रदक्षोऽभिमयाय प्रदक्षिणभावतते श्वेनो भूत्वा
 परा पतोऽध्वर्युं राजानमभिमन्त्रयतेऽपि पन्थामगस्महीत्यध्वर्युर्यजमानश्च दक्षिणे-
 नोत्तरेण वा राजानमतिक्रामतः ” इति ।

भूशब्देन भूमौ स्थितानि भूतानि यजमानाध्वर्युपभृतीन्पुपलक्षयन्ते । तेषां
 च भूतानां पालकत्वात्पत्तिः सोमः । हे भूतपते सोम विधानि धामानि प्राची-
 नवंशहविधानादिस्थानान्यभिलक्ष्य प्रकर्षेण च्यवस्त्व गच्छ । परिपरी मार्गं
 बाधकस्तस्करप्रभुः स त्वां मा जानातु । परिपन्थिनस्तद्भृत्यास्तेऽपि त्वां मा
 जानन्तु । वृका अरण्यधामः । अर्घं पापं दधस्त्वमिच्छन्तीत्यघायवः । तेऽपि
 त्वां मा जानन्तु । विधावसुर्गन्धर्वः स्वर्गमार्गं सोमस्यापहर्ता । सोऽपि त्वां मा
 दघत्, मा प्रतीक्षताम् । हे सोम त्वं श्वेनवदुत्पतनसमर्थो भूत्वाऽस्मद्यजमानस्य
 गृहे प्राचीनवंशे परापत शीघ्रं गच्छ । देवसदृशैरध्वर्युपभृतिभिस्तवोपवेशना-
 याऽऽसन्दीरूपं स्थानं संस्कृतम् । स्वस्ति श्रेयोत्सुपो यज्ञस्तस्यापानं मातिस्तद-
 स्यास्तीति स्वस्त्यघ्नी यजमानस्य यज्ञपापकोऽसि । अपि च वयं पन्थानमनु-
 ष्ठानरूपमगस्माहि प्राणाः । कीदृशं स्वस्तिर्गां श्वेयःपापकम् । अनेहसं नकारस्य
 न्यत्ययेन हकारः । अनेनसं पापराहितम् । येन पथां विधा द्विवः सर्वान्वैरि-
 णः परिवृणक्ति सर्वतो वर्णयति । किंच येन पथां द्वयं उभते, तादृशं
 पन्थानं प्राहाः ।

प्रथममन्त्रे यथोक्तमर्थं प्रसिद्धतया स्पष्टयति—

(शकटारोपितस्य सोमस्य प्राचीनवंशं प्रति गमनम्)

“ य च्यवस्व भुवस्पत इत्याह भूतानां ह्येष पतिर्विधान्यामि धामानीत्याह विधानि ह्येषोऽभि धामानि यच्चवति ना स्वा परिपरी विददित्याह यदेवादः सोममाह्विममाणं गन्धर्वो विधावसुः पर्यमुष्णात्तस्मादेवमाहापरिमोषाय ” [सं० का० ६ प्र० १ अ० ११] इति ।

पूर्वं गन्धर्वेण सोमस्यापहतत्वाद्दक्षिण तस्करमसक्तिस्तस्मान्मा स्वेत्यादिकं वक्तव्यम् ।

द्वितीयमन्त्रे स्वस्त्यमनी(नि)शब्देन यज्ञप्राप्तिर्विवक्षितेत्याह—

“ यजमानस्य स्वस्त्यमन्यसीत्याह यजमानस्यैवैष यज्ञस्यान्वारम्भोऽनवच्छिद्यै ” [सं० का० ६ प्र० १ अ० ११] इति ।

तृतीयमन्त्रो मास्रणेनोपेक्षितः ।

नम इति । कल्पः—“ अथाग्नेण शालां तिष्ठन्नोक्षमानं राजानं प्रति मन्त्रयेते । नमो भिवस्य वरुणस्य चक्षसे महो देवाय तद्वत् सपर्यत दूरेदसो देवजावाय केतवे दिसस्पुत्राय सूर्याय वासतेति ” इति ।

अस्मिन्मन्त्रे सूर्यरूपेण सोमः स्तुयते—भिवस्य मित्राय नमः । कीदृशाय । वरुणस्य स्वरश्मिभिर्जगदावृणते । पुनः कीदृशाय । चक्षसे सर्वज्ञाय । हे ऋत्विजो महो महते तस्मै देवाय देवमीत्यर्थं सपर्यत सपर्यां सेवां कुरुत । किं कृत्वा । तच्छयोतिष्टोमरूपमृतं सत्यमवश्यफलपदं कर्म कृत्वा । किंच सूर्याय घंसत सूर्यमीत्यर्थं स्तुतिं कुरुत । कीदृशाय सूर्याय । दूरे दृश्यमानाय देवत्वेन जाताय केतवेऽहो लक्षणभूताय द्युंलोकस्य पुत्रवाशियाय ।

अस्मिन्मन्त्रे वरुणशब्दाभिप्रायमार्ह—

“ वरुणो वा एष यजमानमन्येति शतकीषः सोम उपनन्दो नमो भिवस्य वरुणस्य चक्षसे इत्याह चान्त्यै ” [सं० का० ६ प्र० १ अ० ११] इति । यः सोम उपनन्द एष वरुणरूपः शन्यजमानमभिलेख्य सेनायच्छत्ववी वरुणनमस्कृतेण तस्वत उपद्रवः शाम्यति ।

यद्यप्यग्नीषोमीयस्य पशोर्दायमनुष्ठानकालस्तथाऽपि मक्षङ्गान्तं पशुं विधित्सुः मंसङ्गं तावद्दंशंति—

“ आ सोमं वहन्यग्निना प्रति तिष्ठति यो सवस्वो यजमानमभि सं भवतः पुरा खलु वावैष मेधायाऽज्जमानमारभ्यं चरवि यो वीक्षितः ” [सं० का० ६ प्र० १ अ० ११] इति ।

(शकटारोपितस्य सोमस्य प्राचीनवंशं प्रति गमनम्)

क्रात्विजः प्राचीनवंशगतस्याऽऽहवनीयस्माग्नेः समीपं प्रति सोपमानयन्ति । स च सोमोऽग्निना सोमस्य प्रतिष्ठितो भवति । तौ चाग्नीषोमी परस्परं वदा संगच्छेते वदा यजमानमभिलक्ष्य संगतौ भवतः । तदेतदवगम्य किञ्च पुरा यो दीक्षितः स एष यज्ञार्थं स्वात्मानमेवाऽऽस्य पशुत्वेनोपाकृत्य प्रचरति । सोऽयं मत्सङ्गः ।

इदानीं विधत्ते—

“ यदग्नीषोमीयं पशुमालभत आत्मनिष्कयण एवास्थि सः ” [सं० का० ६ प्र० १ अ० ११] इति ।

अस्य यजमानस्य पश्चालम्भ आत्मनिष्कयणः । पशुं मूल्यत्वेनाग्नीषोमाभ्यां वृत्त्वां तेन तयोः स्वभूतमात्मानं निष्क्रीणाति ।

अत्र हविःशेषंमक्षणं पूर्वपक्षतया निषेधति—

“ तस्मात्तस्य नाऽऽश्वं पुरुषनिष्कयण इव हि ” [सं० का० ६ प्र० १ अ० ११] इति ।

यस्मादयं पशुः पुरुषस्य मूल्यमिव तस्मात्तस्य पशोः संबन्धि हविर्न मक्षणीयं तद्द्रक्षणे मूल्यनाशमसङ्गनात् ।

सिद्धान्तमाह—

“ अथो स्वल्वाहुरग्नीषोमाभ्यां वा इन्द्रो वृत्रमहन्निति यदग्नीषोमीयं पशुमालभते दारुध्न एवास्य स तस्माद्दाशयन् ” [सं० का० ६ प्र० १ अ० ११] इति ।

अथोशब्दः पूर्वपक्षव्यावृत्त्यर्थः । अभिज्ञास्वग्नीषोमार्थमिन्द्रो वृत्रं हतवानित्माहुः । अयं वृत्तान्तो द्वितीयकाण्डस्य पञ्चमप्रपाठके त्वष्टा हतपुत्र इत्यस्मिन्ननुवाके प्रपञ्चितः । यस्मादग्नीषोमार्थमिन्द्रो वृत्रं हतवांस्तस्मादग्नीषोमीयपश्चालम्भो यः सोऽस्य यजमानस्य वैरिष्वाती । तस्मात्तदीयं हविर्मक्षणीयमेव ।

मासङ्गिकं परिसमाप्य मरुतमेव नमो मितस्येति मन्त्रं विनियुङ्क्ते—

“ वारुण्यर्चा परि चरवि स्वयैवैनं देवतया परि चरति ” [सं० का० ६ प्र० १ अ० ११] इति ।

उपमरुतस्य सोमस्य वरुणो देवता । परिचरणं नमस्काराद्युपचारः । ततो वरुणमन्त्रेण तदनुष्ठानं युक्तम् । अथ माण्डशे सोममासन्धां प्रतिष्ठाप्य तस्मि-

१ क. ग. घ. "ल्यमेवाग्नी" । २ क. ग. घ. "त्वा त" । ३ क. ग. घ. "शेषं पू" ।

४ स. "ल्यमेव" । ५ स. "ध" । एवं प्रा" ।

(शकटारोपितस्य सोमस्य प्राचीनवंशं प्रति गमनम्)

न्काल एवा वन्दस्व वरुणं नृहन्तमित्येतया तत्त्वा यामीत्यनया वा वारुण्यर्चो-
पस्थानरूपं परिचरणं कर्तव्यम् ।

वरुणस्येति । बौधायनः—“ अथैतत्सोमवाहनमग्नेण शालामुदगीषमुपस्था-
पयन्ति तदुपस्तम्नाति वरुणस्य स्कम्भममसीति वरुणस्य स्कम्भसर्जनमसीति
शम्पामुद्गत्युन्मुको वरुणस्य पाश इति योक्त्रम् ” इति ।

आपस्तम्बस्तु शम्पायोक्त्राभिधानीनां क्रमेणोन्मोचनं मन्यते ।

अत्र विनियोगसंग्रहः—

“ म ऋष्य प्राश्वंशगमनं श्येनोऽध्वर्युस्तु मन्त्रयेत् ।

अप्यतिक्रम्य राजानं नम एनं प्रतीक्षते ॥

वरुणयेण शम्पादीन्मुञ्चेत्सप्तत्र मन्त्रकाः ॥ १ ॥ ” इति ।

अत्रापि नास्ति मीमांसा ।

अथ ऋन्दः—

म ष्वस्वेति षट्पदाऽतिजगती । श्येनो भूत्वाऽपि पन्थामित्येते अनुष्टुभौ ।
नमो मित्रस्येति जगती ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे ऋष्ययजुर्वे-

दीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये प्रथमकाण्डे द्वितीयप्रपाठके

नवमोऽनुवाकः ॥ ९ ॥

(अथ प्रथमाष्टके द्वितीयप्रपाठके दशमोऽनुवाकः] ।

अग्नेरातिथ्यमसि विष्णवे त्वा सोमस्याऽऽ
तिथ्यमसि विष्णवे त्वाऽतिथेरातिथ्यमसि
विष्णवे त्वाऽध्वर्ये त्वा रायस्पोषदाग्ने विष्णवे
त्वा श्येनायं त्वा सोमभृते विष्णवे त्वा या
ते धामानि हविषा यजन्ति ता विश्वा परि-
भूरस्तु यज्ञं गयस्फानः प्रतरणः सुवीरोऽवी-
रहा प्र चरा सोम दुर्यानदित्याः सवोऽस्य-

दित्याः सव आ (१) सीद वरुणोऽसि धुत-
व्रतो वारुणमसि शंयोर्देवानां सख्यान्मा
देवानामपसंश्चित्स्मक्षापतये त्वा गृह्णामि प-
रिपतये त्वा गृह्णामि तनुनध्वे त्वा गृह्णामि
शाकराय त्वा गृह्णामि शकमज्जो जिष्ठाय त्वा
गृह्णाम्यनाधुष्टमस्यनाधुष्यं देवानामोजोऽभिज्ञ-
स्तिपा अनभिज्ञस्तेन्यमनु मे कीक्षां कीक्षापति-
भन्यतामनु तपस्तपस्पतिरजसा सत्यमुपं गेष
सुचिते मां धाः (२) ।

(आ मैकं च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां प्रथमाष्टके
द्वितीयप्रपाठके दशमोऽनुवाकः ॥ १० ॥

नवमेऽनुवाके सोमस्य प्राचिनवंशं प्रति गमनमुक्तं, दशमे तु समीपमागत-
स्याविधिरूपस्य सोमस्य सत्कारायाऽऽतिथ्येष्टिरुच्यते ।

अग्नेरिति । कल्पः—“ आतिथ्यं निर्वपत्यन्वारब्धायां पत्न्यामथ देवस्य
त्वा सवितुः प्रसव इति प्रतिपदं कृत्वाऽग्नेरातिथ्यमसि विष्णवे त्वा जुष्टं निर्वपामी-
त्येतामेव प्रतिपदं कृत्वा सोमस्याऽऽतिथ्यमसि विष्णवे त्वा जुष्टं निर्वपामी-
त्येतामेव प्रतिपदं कृत्वाऽतिथेरातिथ्यमसि विष्णवे त्वा जुष्टं निर्वपामीत्येतामेव
प्रतिपदं कृत्वाऽग्नये त्वा राघसपोषदान्ने विष्णवे त्वा जुष्टं निर्वपामीत्येतामेव प्रति-
पदं कृत्वा श्येनाय त्वा सोमभूते विष्णवे त्वा जुष्टं निर्वपामीति पञ्चकृत्वो
यजुषा ” इति ।

प्रकृतिगतेऽग्नये जुष्टं निर्वपामीत्येतस्मिन्पन्त्रेऽतिदेशात्प्राप्ते सति तत्रत्यदेवता-
पदस्यैवात्र पञ्चभिः पद्यायैरपोदितत्वात्पञ्चमेऽ(स्व)पि सावित्रं जुष्टं चानुषजति ।

१ क. ग. घ. “ति पं । २ स. त्वा निं । ३ स. च. “पामि ” इति । पाठस्तु—

“ अग्नेरातिथ्यमसि विष्णवे त्वा सोमस्याऽऽतिथ्यमसि विष्णवे त्वाऽतिथेरातिथ्यमसि विष्णवे
त्वाऽग्नये त्वा राघसपोषदान्ने विष्णवे त्वा श्येनाय त्वा सोमभूते विष्णवे त्वा ” इति । पञ्चकृ-
त्वो यजुषेति प्र । ४ स. “थैरापादिं ।

(प्राचीनवंशसमीपमागतस्य सोमस्य संस्कारार्थमातिथ्येष्टिः)

अत्र विष्णुरेक एव हविषो देवता । अग्न्यादयस्तु तदनुचराः । अतति सतर्त मच्छतीत्यतिथिः । तदर्थं क्रियमाणं सत्काररूपं कर्माऽऽतिथ्यम् । लोके स्वाभिने क्षीममानेन द्रव्येण तदनुचरा अपि परितुष्यन्ति । तस्यादन्वाऽग्न्यादीनामिदं हविर्भवात्पाविध्यम् । हे हविस्त्वमतिथिरूपस्याग्नेः सत्काररूपमसि । तादृशं त्वां विष्णुशब्दाभिधेयाय सोमाय निर्बधामि । सोमस्येत्यत्र प्रधानभूतः सोमो न त्वपरः कश्चित्तन्नामाऽनुचरः । अतिथिनामकोऽग्न्यः । रामस्योपवावा धनसमुच्छेदावा कृद्धिदग्निनामकोऽग्न्यः । सोमं विभर्ति पोषयतीति सोमभूच्छद्येननामकोऽग्न्यः । पतन्वुमावपि सोमस्य राज्ञोऽतिथ्यासन्नाबनुचरादित्यभिधेयत्वात्तये इयेनायेति चतुर्थ्या त्वाशब्देन च प्रधानसपतया निर्दिश्येते ।

मन्वान्माषिष्यासुरादौ कालविशेषसहितमातिथ्यं कर्म विधत्ते—

“ यद्भूमौ विमुच्याऽऽतिथ्यं गृह्णीयाद्यज्ञं विच्छिन्त्याद्यदुभावविमुच्य यथाऽनागतायाऽऽतिथ्यं क्रियते तादृगेव तद्विमुक्तोऽग्न्योऽनहृवान्भवरथविमुक्तोऽग्न्योऽथाऽऽतिथ्यं गृह्णाति यज्ञस्य संतत्यै ” [सं० का० ६ प्र० २ अ० १] इति ।

द्वयोर्बलीवर्द्धयोर्विमुक्तयोः सतोः सोमगमनरूपं कर्म सर्वथा परित्यक्तं भवति । आतिथ्यकर्म तूपक्रान्तं, ततो यज्ञमध्ये यज्ञो विच्छिद्येत । अधिमुक्तयोस्तु द्वयोर्गमनस्यासंपूर्णत्वावनागताय सोमायाऽऽतिथ्यं कृतं भवेत् । एकस्मिन्विमुक्ते च विमुक्त्वादेव गमनं संपूर्णं भवति । इतरस्य विमोकाभावात्पूर्वकर्मापि न त्यक्तम् । अतस्तस्मिन्काले विधायाद्यज्ञः संततो भवति ।

निर्वापकालेऽध्वर्युमनु पत्न्याः शकटस्यै विधत्ते—

“ पत्न्यन्वारभते पत्नी हि पारीणस्येशे पत्नियैवानुमर्तं निर्वपति यद्वै पत्नी मुञ्जस्य करोति मिथुनं तदथो पत्न्या एवैष यज्ञस्यान्वारम्भोऽनवच्छिद्यै ” [सं० का० ६ प्र० २ अ० १] इति ।

परि(री)णदृगृहं तत्र भवं श्रीष्टादिश्वं पारीणसं तस्येशाना पत्नी । किंच यज्ञः पुमान्पत्नी स्त्रीत्येतन्मिथुनम् । किंच योऽयं पत्न्याः शकटस्य यज्ञान्तरस्य शरीः स यज्ञस्य विच्छेदराहित्याय भवति ।

मन्वान्पाचते—

२७६ श्रीभत्सायणाचार्यविरचितभाष्यसमेता- [१प्रथमकाण्डे-

(प्राचीनवंशसमीपमागतस्य सोमस्य सत्कारार्थमातिथ्येष्टिः)

“ यावद्भ्रिवै राजाऽनुचरैरागच्छति तर्वेभ्यो वै तेभ्य आतिथ्यं क्रियते छदाश-
सि स्वसु वै सोमस्य राजाऽनुचराण्यग्नेरातिथ्यमासि विष्णवे त्वेत्याह गायत्रिया
एवैतेन करोति सोमस्याऽऽतिथ्यमसि विष्णवे त्वेत्याह विष्टुम एवैतेन करोत्यति-
थेरातिथ्यमसि विष्णवे त्वेत्याह जगत्या एवैतेन करोत्यग्रये त्वा रायस्पोषदाग्ने
विष्णवे त्वेत्याहानुष्टुम एवैतेन करोति श्वेनाय त्वा सोमभूते विष्णवे त्वेत्याह
गायत्रिया एवैतेन करोति ” [सं० का० ६ प्र० २ अ० १] इति ।

सोमस्य भृत्यैरन्यादिभिर्भृत्यान्तराणि गायत्र्यादीन्पुपलक्षयन्ते । उपलक्षक-
विशेषाणामन्यादीनामुपलक्ष्यविशेषैर्गायत्र्यादीभिः प्रातिस्विकसंबन्धविशेषे पमा-
णमिदं ब्राह्मणमेव ।

निर्वाणवृत्तिसंख्यां विधत्ते-

“ पञ्च कृत्वो गुह्यादि पञ्चाक्षरा षड्भक्तिः षड्भक्तो यज्ञो यज्ञमेवाव रुन्वे ”
[सं० का० ६ प्र० २ अ० १] इति ।

आद्यन्वयोर्मन्त्रयोगायञ्चा द्विरुपलक्षितत्वं प्रभोत्तराभ्यामुपपादयति-

“ ब्रह्मवादिनो वदन्ति कस्मात्सत्याद्वापत्रिया उभयत आतिथ्यस्य क्रियते
इति यदेवावः सोममाहरत्तस्माद्वापत्रिया उभयत आतिथ्यस्य क्रियते पुरस्ताच्चो-
परिष्टाच्च ” [सं० का० ६ प्र० २ अ० १] इति ।

आतिथ्यं क्रियत इत्यर्थः ।

निरुपैस्ताण्डुलैर्नवकपालः पुरोडाशः कार्य इति विधत्ते-

“ शिरो वा एतद्यज्ञस्य यदातिथ्यं नवकपालः पुरोडाशो भवति तस्मान्नवधा
शिरो विध्युतम् ” [सं० का० ६ प्र० २ अ० १] इति ।

आतिथ्येष्टेः सत्काररूपत्वेन शिरोवदुत्तमाङ्गत्वम् । यस्माद्न कपालेषु नव-
संख्या तस्माद्दृष्टान्तभूतं शिरोऽपि नवभिः कपालैर्विशेषेण स्युतम् । पुरोडाशि-
कब्राह्मणे' सेवमान्नातम्-“ तस्माद्दृष्टकपालं पुरुषस्य शिरः ” इति । ततोऽ-
ष्टानां कपालानां परस्परमष्टधा स्युतिस्तत्तत्समूहस्य शिरसोऽधस्तनेन कव-
न्धेन सहैकधा स्युतिः ।

उक्तमेष विधिमनूय प्रशंसति-

“ नवकपालः पुरोडाशो भवति ते त्रयासिकपालास्त्रिवृता-स्तोमेन- संभिता-

(प्राचीनवंशसमीपमागतस्य सोमस्य सत्कारार्थमातिथ्येष्टिः)

स्तेजस्त्रिवृत्तेज एव यज्ञस्य शीर्षन्द्धाति ॥ [सं० का० ६ प्र० २ अ० १] इति ।

त्रिवृत्तामके स्तोमे षीणि सूक्तानि । तेष्वेकैकस्मिन्सूक्ते तिस्रस्तिस्र ऋचः । अतः संख्यासाम्प्रान्नवकपालस्य त्रिवृत्तपरत्वम् । त्रिवृत्त प्रजापतेर्मुखादग्निना सह जातत्वात्तेजोरूपम् । तथा सति यज्ञशिरोरूप आतिथ्ये तेजः स्थापितं भवति ।

पुनरप्यनूद्य प्रशंसति—

“ नवकपालः पुरोडाशो भवति ते ययन्निकपालास्त्रिवृता प्राणेन संमितास्त्रिवृदे प्राणस्त्रिवृतमेव प्राणमभिपूर्वं यज्ञस्य शीर्षन्द्धाति ॥ [सं० का० ६ प्र० २ अ० १] इति ।

त्रिभिः कपालैः संस्कृतः पुरोडाशान्निकपालः । तादृशाश्च पुरोडाशास्त्रयः । नवसंख्यायां विभज्यमानायामेवं संपद्यते । तथा सति यत्कपालगतं त्रिवृत्त्वं यच्च पुरोडाशागतं तेन सहशी प्राणसंख्या प्राणस्योर्ध्वोऽधोमध्यवृत्तिभिस्त्रिगुणत्वात् । अथवा नवसु ऋचेषु वर्तमानो नवसंख्याकः प्राणः । तस्य भेदा विभागे सति प्रकृतनवकपालतादृश्यं भवति । तादृशं प्राणमभिपूर्वमनुक्रमेण यज्ञस्य शिरस्यातिथ्ये स्थापयति ।

अस्यामातिथ्येष्टौ प्रकृतिवत्प्रस्तरस्य विधृत्योश्च कुशमपत्वे प्राप्ते तद्भाभितुं द्रव्यान्तरं विधत्ते—

“ प्रजापतेर्वा एतानि पक्ष्माणि यदश्ववाला ऐक्षवी तिरश्ची यदाश्ववालः प्रस्तरो भवत्यैक्षवी तिरश्ची प्रजापतेरेव तच्चक्षुः सं भरति ॥ [सं० का० ६ प्र० २ अ० १] इति ।

पक्ष्माण्यक्षिरोमाणि । अश्ववालाः काशाख्या दर्भविशेषाः । ऐक्षवी इक्षु-
यत्रिके । तिरश्ची चक्षुषश्चर्मपुटिके । यथा सोमपर्णस्य पलाशवृक्षरूपेणोत्पत्ति-
र्यथा चाप्सु मेघ्याशो दर्भरूपेणोत्पन्नस्तथैव प्रजापतेः पक्ष्मणां चर्मपुटयोश्च
काशरूपेणोक्षुषत्ररूपेण चाऽऽविर्भावोऽर्थवादान्तरे द्रष्टव्यः । एवं सति प्रस्त-
त्वाद्न प्रस्तरारूपस्तूणमुष्टिराश्ववालः कर्तव्यः । तस्याभस्तात्तिर्यक्त्वेन स्थाप-
नीये विधृती ऐक्षव्यौ कुर्यात् । तावता प्रजापतेस्तच्चक्षुः संपादितं भवति ।

(प्राप्तीवक्त्रंशमीपभागतस्य सोमस्य सत्कारार्थमातिश्वेष्टिः)

परिधिषु श्रीमोर्णाद्वृक्षं विधत्ते—

“ देवा वै या आहुतीरणुहवस्ता असुरा निष्कावमावन्ते देवाः काष्मर्यं-
मपश्यन्कर्मण्यो वै कर्मिणेन कुर्वीतेति ते काष्मर्यमयान्परिधीनकुर्वत तैर्वै ते रक्षा-
शस्यपाप्तव मत्काष्मर्यमयाः परिधयो भवन्ति रक्षसामपहत्यै ” [सं० का० ६
प्र० २ अ० १] इति ।

निष्कावं निःशब्दं चर्वणादिशब्देन देवा ज्ञास्यन्तीति मत्वा चौर्येणाभक्ष-
यन् । काष्मर्यंश्वसो रक्षोनिवारकत्वेन कर्मण्यः । तस्मात्तेनैत्र कर्म कुर्वीतेति मत्वा
तन्मयान्परिधीनकुर्वत । तृशैवान्येनापि कर्म कर्तव्यम् ।

मध्यमपरिधेर्दक्षिणोत्तरपरिधिभ्यां सह संस्पर्शं विधत्ते—

“ स२ स्पर्शयति रक्षसामन्ववचाराय ” [सं० का० ६ प्र० २ अ० १]
इति ।

स्पर्शाभावे परिभ्योः संधौ रक्षसामन्तरनुमवेशः स्यात् ।

पूर्वस्यां दिशि रक्षःप्रवेशनिवारणाय प्रसक्तं जनुर्थपरिधिं निवेशति—

“ न पुरस्तात्परि दधत्वादित्यो सेषोद्यन्पुरस्ताद्भ्रक्ष्णाशस्यपहन्ति ” [सं०
का० ६ प्र० २ अ० १] इति ।

आधारसमिधोर्द्वयोराहवंनीयपूर्वभागे स्थापनं विधत्ते—

“ ऊर्ध्वे समिधावा वृषात्पुपरिष्ठादेव रक्षाशस्यप हन्ति ” [सं० का० ६
प्र० २ अ० १] इति ।

यद्यप्यूर्ध्वायां दिशि रक्षसां निवारणायोपरिष्ठादेव समिधौ स्थापनीये तथाऽपि
व्योम्नि स्थापयितुमशक्यत्वाद् ऊर्ध्वदिशि (गमे) स्थापनीये ।

तत्र कंचिद्विशेषं विधत्ते—

“ यजुषाऽन्यां तूष्णीमन्यां मिथुनत्वाय ” [सं० का० ६ प्र० २ अ०
१] इति ।

वीतिहोत्रं त्वा कव इति मन्त्रेण दक्षिणामादभ्यात्तूष्णीमुत्तराम् । समन्त्रका-
मन्त्रकयोः स्त्रीपुरुषैलक्षणत्वान्मिथुनत्वम् ।

समिरसंख्यां विधत्ते—

“ द्वे आ दध्राति द्विपाद्यजमानः प्रतिष्ठित्यै ” [सं० का० ६ प्र० २
अ० १] इति ।

शाचीनवंशसमीपमागतस्य सोमस्य सत्कारार्थमातिथ्येष्टिः)

द्वित्वं पादद्वयमतिष्ठायै भवति । ननु संस्पर्शादिविभयः प्रकृतौ दर्शपूर्णमा-
सेष्टावपि सन्तीत्यतिदेशादेव तदनुष्ठानस्यात्र प्राप्तत्वाच्च पृथग्विध्वंषेति चेन्न ।
उपसदर्थं विधेयत्वात् । तर्हि तत्रैव विधीयतामिति चेन्न । आतिथ्योपसदोः
परिध्वादिभेदं वारयितुं साधारणत्वेनात्रैव विधेयत्वात् ।

या त इति । बौधायनः—“ अथ यजमानो भीडाव्राजानमपादते या ते
धामानि हविषा यजन्ति ता ते विश्वा परिभूरस्तु यज्ञमिति पूर्वया द्वारा शार्त्तं
मपादयति गयस्कानः मतरणः सुवीरोऽवीरहा म चरा सोम दुर्मानिति ” इति ।

आपस्तम्बो मन्त्रैक्यं मन्यते—“ या ते धामानीति पूर्वया द्वारा प्रश्वंशं
प्रविश्य ” इति ।

हे सोम या ते धामानि त्वदीयेषु येषु स्थानेषु प्रातःसवमाविषु हविषा
यजन्ति यज्ञमुद्दिश्य ता ते विश्वा त्वदीयानि तानि सर्वाणि परिभूरस्तु परितः
प्रातवान्भव । हे सोम त्वं दुर्मानुहान्माचीनवंशरूपान्मचर माप्नुहि । ऋद्दशस्त्रं
गयस्कानो गृहाभिवर्धकः । मतरणः प्रकर्षेण यज्ञपारं पति अस्मांस्तारयिता ।
सुवीरः शोभनास्वरायसाद्बलम्भा वीरा अस्मात्पुत्रपौत्रा यस्य तव स त्वं सुवीरः ।
अवीरहा यथोक्तानां वीराणामहन्ता परिपालक इत्यर्थः ।

अदित्या इति । कल्पः—“ अथेनामासंभ्रीमन्नेणाऽऽहवर्णोयं पर्याहत्व दक्षि-
णतो निदधाति तस्यां छण्णाजिनमास्तुणात्वदित्याः सवीऽसीत्यादित्याः सद आ
सीदिति छण्णाजिने राजानम् ” इति ।

वरुण इति । बौधायनः—“ अथैनमुपनिष्ठते वरुणोऽसि धृतव्रतो वारुण-
मसीति समुच्चिरम छण्णाजिनं तस्यान्तान्स्वन्धया(वासन्ध्या) विभ्रध्वं वंशे
प्रमथ्नाति शंयोर्देवानां सत्त्वयादित्यथ परादासन्दीपादावन्तरेण ब्राह्मणोऽभिधि-
श्वति शूभ्रः प्रक्षालयति मा देवानामपसरिछास्महीति ” इति ।

आपस्तम्बोऽत्र पथममन्त्रोत्तरार्धस्य द्वितीयतृतीयमन्त्रयोश्चैकतां मन्यते—
“ वरुणोऽसि धृतव्रत इति राजानमभिमन्त्रयते, वारुणमसीति वाससा पर्याम-
सति ” इति ।

हे सोम त्वं वरुणपाशस्य निवारकोऽसि । धृतं यज्ञरूपं व्रतं येन त्वया स
त्वं धृतव्रतः । हे सोम त्वमुपमन्त्रस्वरूपत्वाद्वरुणसंबन्धसि । तथा सति त्वदी-

(प्राचीनवंशसमीपमागतस्य सोमस्य सत्कारार्थमातिथ्येष्टिः)

याच्छंथोः सुखमिथाद्वैरुणादिदेवानां सखुधाद्वयमपसो मा च्छित्सहि । सकारा-
न्तोऽपःशब्दः कर्मवाची । अस्माकं कर्मविच्छेदो मा भूदिन्मर्थः । या ते धामा-
नीत्यादयो मन्त्रा ब्राह्मणेनोपेक्षिताः ।

आतिथ्येष्टिमध्ये वह्निमन्थनपूर्वकमाहवनीये मथिताग्निप्रक्षेपं विधत्ते-

“ ब्रह्मवादिनो वदन्त्यग्निश्च वा एतौ सोमश्च कथा सोमाघाऽऽतिथ्यं क्रियते
नामय इति यदग्नावग्निं मथित्वा प्रहरति तेनैवामय आतिथ्यं क्रियते ” [सं०
का० ६ प्र० २ अ० १] इति ।

आग्निश्च सोमश्चेतद्ब्रुवावपि याग्निर्वाहकौ देवौ, तयोः साम्ये सति कथम-
ग्रय आतिथ्यं नेति प्रश्नः । अग्निं मथित्वाऽऽहवनीये प्रहरेत्तदिदमाहवनीयाग्ने-
रातिथ्यम् ।

मथनस्य कालं विधत्ते-

“ अधो स्वल्वाहुरग्निः सर्वा देवता इति यच्चविरासाघाग्निं मन्थति हव्यायै-
वाऽऽसन्नाय सर्वा देवता जनयति ” [सं० का० ६ प्र० २ अ० १] इति ।

अपि वैते ब्रह्मवादिनः कालविषयान्तस्त्वदुपोद्घातत्वेन वद्वेः सर्वात्मकत्व-
माहुः । तच्च सर्वदेवतात्मकत्वमेकद्विवितानामुत्पत्तौ विस्पष्टमान्नातम् । यदाति-
थ्यपुरोडाशं वेद्यामासाद्य तस्मिन्कालेऽग्निं मथनीयात्तथा मथ्यमानाग्नावन्तर्भूताः
सर्वा अपि देवता आसन्नहविर्भोक्तुमुत्पादिता भवन्ति तेस एव काल इत्यर्थः ।
मथनमन्त्रास्त्वाध्वर्यावा अग्नीषोमीपपशुमस्तावे समाप्नास्यन्ते । हौवास्तु वहवृच-
ब्राह्मण आतिथ्येष्टिसमीप एवोदाहृताः ।

आपतय इति । कल्पः-“ अथैतद्धौवमाज्यमाप्याय्य कर्त्तुं वा चमसं वा
याचति तमन्तर्धेदि निधाय तस्मिन्नेतत्तानूनर्षं समवद्य विगृह्णाति आपतये त्वा
गृह्णामि परिपतये त्वा गृह्णामि तनूनप्ने त्वा गृह्णामि शाक्राय स्वा गृह्णामि
शकमन्नोजिष्ठाय त्वा गृह्णामीति ” इति ।

आपतिर्निःधास्वरूपेण बहिर्गतः पुनराग्निमुख्येनान्तः पततीत्यापतिः प्राणः ।
हे आज्य प्राणार्थं त्वामस्मिन्वाग्ने गृह्णामि । परितो नाग्नाविषयेषु पततीति
परिपतिर्भवः । तन्न शरीरं न पातयति न विनाशयतीति तनूनप्ता जाठरोऽग्निः ।
शकमशीलः शक्ररः शक्तिमान्पुरुषस्तस्य संवन्धि शक्ररं शक्तिस्वरूपम् ।
शकमञ्जशक्तिभरसु यदोजिष्ठे तस्मै । ओजो नामाष्टमो धातुस्तस्य सारमोजिष्ठम् ।
तद्वद्वेनैव शक्तिरवतिष्ठते । एतैर्मन्त्रैस्तानूनर्षं ब्राह्मम् ।

(प्राचीनवंशसमीपमागतस्य सोमस्य सत्कारार्थमातिथ्येष्टिः)

तानूनप्तृसंज्ञकजाठरवद्विविषयस्य शपथकर्मणो हेतुभूतमाज्यं तानूनप्वं तस्य ग्रहणं विधातुं प्रस्तौति—

“ देवासुराः संयत्ता आसन्ते देवा मिथो विप्रिया आसन्तेऽन्योऽन्यस्मै ज्यैष्ठ्यायातिष्ठमानाः पञ्चधा व्यक्रामन्निर्वसुभिः सोमो हृद्वैरिन्द्रो मरुद्भिर्वरुण आदित्यैर्बृहस्पतिर्विश्वैर्वेवस्तेऽमन्यन्तासुरेभ्यो वा इदं भ्रातृभ्येभ्यो रथामो यन्मिथो विप्रियाः स्मो या न इमाः प्रियास्तनुवस्ताः समवद्यामहै ताभ्यः स निक्लंछाद्यो नः प्रथमोऽन्योऽन्यस्मै द्रुह्यादिति तस्माद्यः सतानूनप्विणां प्रथमो द्रुहति स आर्त्तिमाच्छति ” [सं० का० ६ प्र० २ अ० २] इति ।

संयत्ताः संग्रामं प्राप्ताः । मिथः परस्परं ते च देवाः सर्वेऽपि स्वातिरिक्तस्य ज्यैष्ठ्यायमनङ्गीकुर्वाणाः पञ्चध्या अभवन् । तेषु व्युहेष्वग्न्यादयः पञ्च देवाः सेनान्यो वस्वाद्यः पञ्च गणाः । ततस्ते कंचित्कालं परस्परविरोधिना भूत्वा पश्चादेवं विचारितवन्तो यदि वयमन्योन्यविरोधिनस्तदा वैरिणामसुराणामिदं जयस्वरूपं कार्यं वयमेव साधयामः । ततस्ताद्विरोधपरिहारहेतुं शपथं कर्तुं-मस्मदीयाः प्रियाः पुत्रभार्याविरूपा इमास्तनूरेकत्र संधी कुर्म इति विचार्य संधीकृत्य शपथमेव परिभाषितवन्तः । अस्माकं मध्ये यः प्रथमं द्रुहति स ताभ्यस्तनूभ्यो निर्गच्छेन्निर्रष्टो भवति । यस्माद्देवानामेवं वृत्तं तस्मान्-नुष्माणामपि शपथं कृतवतां मध्ये यः प्रथमं द्रुहति स विनाशं प्राप्नोति । समान एकस्मिन्विषये तानूनप्विणः शपथवन्तः सतानूनप्विणः ।

इदानीं विधत्ते—

“ यत्तानूनप्वं समवद्यति भ्रातृभ्यामिभूम्यै भवंत्यात्मना पराऽस्य भ्रातृभ्यो भवति ” [सं० का० ६ प्र० २ अ० २] इति ।

समवद्यति संभूयावदानं कुर्यात् । स्वयं भूतिमान्भवति वैरी तु पराभवति । इयमेव भ्रातृभ्यामिभूतिः ।

अवदानसंख्यां विधत्ते—

“ पञ्च कृत्वोऽव द्यति पञ्चधा हि ते तत्सपद्यान्ताधो पञ्चधाक्षरा पङ्क्तिः पाङ्क्तो यज्ञो यज्ञमेवाव रुन्धे ” [सं० का० ६ प्र० २ अ० २] इति ।

ते देवास्तत्तदानीं पञ्चधा विभक्ताः पश्चात्संभूयैकवत्प्रियतनूरवाद्य [न्त] स्थापितवन्तः ।

मन्वान्यावष्टे—

“ आपतये त्वा गृह्णापीत्याह प्राणो वा आपतिः प्राणमेव प्रीणाति परिपतय इत्याह मनो वै परिपतिर्मन एव प्रीणाति तनूनप्त्र इत्याह तनुषो हि ते ताः समवाद्यन्त शक्ररायेत्याह शक्यै हि ते ताः समवाद्यन्त शकम-
ज्जो जिष्ठायेत्याहौजिष्ठः हि ते तदात्मनः समवाद्यन्त ” [सं० का० ६ प्र० २ अ० २] इति ।

(× आपतिपरिपतितनूनप्त्रशक्रशकमज्जो जिष्ठाशब्दैर्वैवृत्तान्तः सूच्यते) ।

तेनुशाक्रौजिष्ठाशब्दैरेव [वा] घुत्तान्तः सूच्यते । ते देवास्तदानीं स्वात्म-
संबन्धं पुत्रादितनुरूपमोजःसारं समवाद्यन्त ।

अनाधुष्टमिति । कल्पः—“ वावन्त ऋषियजस्त एतत्समवमृशन्ति अनाधु-
ष्टमस्यनाधुष्टं देवानामोजोऽभिशस्तिषा अनभिशास्तेन्यमिति ” इति ।

हे तानूनप्त्राऽऽज्य त्वमितः पूर्वं केनाप्यतिस्क्रुतमसि । इतः परमप्यति-
रैस्कार्यं देवानामोजः सारमसि । अभिशस्तेहिंसात्प्राङ्मन्योन्यविरोधात्प्रा-
न्वालयसि । त्वं पुनरभिशास्तेरविषयैभूतमसि ।

मन्वस्म यथोक्तार्थः मसिज्ज इत्याह—

“ अनाधुष्टमस्यनाधुष्टमिस्थाहानाधुष्टः हेतदनाधुष्ट्यं देवानामोज इत्याह
देवानाः हेतदोजोऽभिशस्तिषा अनभिशास्तेन्यमिस्थाहाभिशास्तिषा हेतदनभिशास्ते-
न्यम् ” [सं० का० ६ प्र० २ अ० २] इति ।

अन्विति । कल्पः—“ यजमानमतिवाचयति अनु मे दीक्षां दीक्षापतिर्मन्वता-
मनु तपस्तपस्पतिरज्जसा सत्यमुप गेषः सुविते मा धा इति ” इति ।

दीक्षणीयेष्टौ यो देवः स दीक्षापतिर्ममेमां दीक्षामनुजानातु । तप उपसत्त-
वत्पो देवो मदीयं तपोऽनुजानातु । अहं चाज्जसा सत्यमुपगेषमार्जवेण तानून-
प्त्रस्पर्शनरूपं शपथं प्राप्नोऽस्मि । हे तानूनप्त्र मां सुविते शोभनमार्गे यशक-
र्माणि स्थापय ।

× धनुश्चिह्नान्तर्गतं स. पुस्तक एव ।

१ क. घ. सच्छकमज्जो जि । २ क. घ. ०न्दैर्वैवृत् । ३ क. ख. घ. ०त्यः—‘ स या ।
४ स. रस्क्रुतं दे । ५ ख. ०यम । ६ स. देवस्तपस्पतिः । म ।

[प्राचीनवंशसम्रीपमागतस्य सोमस्य सत्कारार्थमालिच्येष्टिः]

बन्वस्य सप्तार्थतामाह—

“ अनु मे दीक्षां दीक्षापतिर्मन्यतामित्याह यथायजुरेवैतत् ” [सं० का०

६ प्र० २ अ० २] इति ।

अथ विनिधोगसंग्रहः—

“ अग्नेः पञ्चकनिर्वापो या ते माग्बंशवेशानम् ।

अद्यासन्धां क्षिपेद्धर्मं ह्यपि सोमं तु सादयेत् ॥ १ ॥

वक्त्वं मन्त्रयेद्वाक् वाससा परिणहति ।

आप तानूनप्वमाक्यं समवद्यति पञ्चभिः ॥ २ ॥

जना सर्वं क्रत्विजस्तु तानूनप्वं स्पृशन्ति हि ।

अनु स्वामी स्पृशेदेतविति सप्तदशेरिताः ॥ ३ ॥ ” इति ।

अथ भीमांसा ।

सप्तमाध्यायस्य तृतीयपादे चिन्तितम्—

“ वैष्णवे त्रिकपाले वैष्णवाश्वकपालतः ।

धर्मातिदेशः स्यान्नो वा विद्यतेऽत्राग्निहोत्रवत् ॥

श्रुत्या वैष्णवशब्दोऽयं देवताया विधायकः ।

न गौणवृत्तिमाभित्य धर्मानतिविद्यत्यतः ” इति ।

आतिथ्येष्टौ वैष्णवो नवकपालो विहितः । तत्र श्रुत्या वैष्णवशब्दो राज-
सूयगते वैष्णवे त्रिकपाले प्रयुज्यमानोऽग्निहोत्रवन्नवकपालधर्मानतिविद्यतीति पूर्वः
पक्षः । विष्णुर्देवताऽस्येति विग्रहे सति विहितस्तद्धितप्रत्ययो देवतामभिधत्ते न
तु धर्मान् । तस्मात्प्रातिविद्यति ।

षतुर्थाध्यायस्य द्वितीयपादे चिन्तितम्—

“ यदातिथ्याचर्हिरेतद्रुपसत्स्वतिदेशानम् ।

साधारण्येवावधिकांऽऽद्यस्तदीयस्योपसंहतेः ॥

बर्हिःश्रुत्यैकतामानात्प्रातिदेशस्य लक्षणा ।

आतिथ्ययोपसङ्गिश्च बर्हिरेतत्प्रयुज्यते ” इति ।

ज्योतिष्टोमे श्रूयते—“ यदातिथ्यं बर्हिस्तद्रुपसदां तदग्नीषोमीयस्य च ” इति ।
कृतं सोमं शक्लैऽवस्थाप्य प्राचीनवंशं पर्यानीयमानेऽभिमुखे यामिष्टिं निर्वपति

(सोमकरणकरिष्यमाणयागविघ्नकार्यसुरपराभवाथोपसद्गर्जनम्)

सेवमातिथ्या । तत ऊर्ध्वं त्रिषु दिनेष्वनुष्ठीयमाना उपसदः । औपवसथ्ये दिनेऽ-
नुष्ठेयोऽग्नीषोमीयः । तथाऽऽतिथ्येष्टौ विहितं यद्बर्हिर्हृत्सद्यदि तस्या इष्टेराच्छिद्यो-
पसत्सु विधीयेत तदानीमातिथ्यार्था विधानमनर्थकं स्यात् । यदि च तत्रोपयुक्तमि-
तरत्र विधीयेत विनियुक्तविनियोगरूपो विरोधः स्यात् । तस्मादातिथ्यवर्हिषो वे-
धर्मा आश्रवात्त्वादयस्ते धर्मा उपसत्सूपसंहियन्त इत्यतिदेशपरं वाक्यमिति प्राप्ते
ब्रूमः । बर्हिःशब्दस्य धर्मातिदेशपरत्वे लक्षणा प्रसज्येत । अतः तु वर्हिष आतिथ्यो-
पसत्सुग्नीषोमीयेषु एकत्वं प्रदिमाति । अतः साधारण्यमत्र विधेयम् । आतिथ्यार्थं
यद्बर्हिर्हृत्पादीयते तत्रा केवलमातिथ्यार्थं किंतूपसत्सुग्नीषोमीयार्थं चोपादेयमिति
विभिवाक्यार्थः । तस्मादातिथ्योपसद्गुग्नीषोमीयास्तयोऽप्यस्य बर्हिषः प्रयोजकाः ।
एवं परिधिसंभिस्रशादिविधीनां साधारण्यं ब्रूय्यम् ।

अथ षष्ठ्यः—

या वे धामानीति त्रिषुप् ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे छण्णवजुर्वे-
दीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये प्रथमकाण्डे द्वितीयप्रपाठके
दशमोऽनुवाकः ॥ १० ॥

(अथ प्रथमाष्टके द्वितीयप्रपाठके एकादशोऽनुवाकः) :

अ०शु०र०शु०स्ते देव सोमाऽऽप्यायतामि-
न्द्रायैकधनविद् आ तुभ्यमिन्द्रः प्यायतामा
त्वमिन्द्राय प्यायस्वाऽऽप्यायय सस्तीन्सन्त्या
मेधया स्वास्ति ते देव सोम सुरयामंशीयेष्टा
रायः प्रेषे भगायर्तधृतवादिभ्यो नमो दिवे नमः
पृथिन्या अग्ने व्रतपते त्वं व्रतानीं व्रतपति-
रसि या मम तनूरेषा सा त्वयि (२) या
तव तनूरियं सा मयि सह नौ व्रतपते
व्रतिनोर्व्रतानि या ते अग्ने रुद्रिया तनूस्तया

(सोमकरणककरिष्यमाणयागविघ्नकार्यसुरपराभवाधोपेक्षद्वर्णनम्)

नः पाहि तस्यास्ते स्वाहा या ते अग्नेऽया-
ज्ञया रजाज्ञया हराज्ञया तनूर्वाषिष्ठा गह्वरे
द्योमं वचो अपावधीं त्वेषं वचो अपावधीं
स्वाहा (२) ॥

(त्वयि चत्वारिंशत्सर्वम्) ।

इति छण्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां प्रथमाष्टके
द्वितीयप्रपाठक एकादशोऽनुवाकः ॥ ११ ॥

[अथ प्रथमकाण्डे द्वितीयप्रपाठक एकादशोऽनुवाकः] ।

दशमेऽनुवाक आतिथ्येष्टिरुक्ता । तन्मध्ये सोमः प्राग्बंशे स्थापितः । तेन
सोमेन करिष्यमाणस्य यागस्य विघ्नकारिणोऽसुराः प्रथमं जेतव्या इति तद्विज-
यार्थमुपसद एकादशे वप्यन्ते । तत्राऽऽदौ तावदतिथेः सोमस्य बन्धनोपद्रवपरि-
हारेणाप्याप्यायनावुपचारैः क्रियते ।

अश्रुरिति । बोधायनः--“ अथ मदन्तीरुपस्पृश्योपोत्थाय विस्त्रस्य हिर-
ण्यमवधाय राजानमाप्याययति अश्रुरश्वास्ते देव सोमाऽऽप्यायतामिन्द्रायैकध-
नविद् आ तुभ्यमिन्द्रः प्यायतामा त्वमिन्द्राय प्यायस्वेति यजमानमभिवाचयति
आ प्यायय सखीन्सन्त्या मेधया स्वस्ति ते देव सोम सुत्यामशीयेति ” इति ।

आपस्तम्बस्य तु एक एव मन्त्रः । मदन्ती(न्त्य)स्तत्रा आपः । अंशुः सूक्ष्मोऽ-
वयवः । हे सोम देव ते योऽंशुः शुष्यति यश्चांशुः क्षीयति स सर्वोऽप्यंशुर्वधताम् ।
किमर्थम् । इन्द्रार्थम् । कीदृशयेन्द्राय, एकं मुख्यं द्योभनं सोमरूपं धनं वेत्ती-
त्येकधनवित्तस्मै । हे सोम तुभ्यं त्वदर्थमिन्द्र आप्यायतां त्वां एतुमुत्सहताम् ।
त्वमपीन्द्रार्थमाप्यायस्व वर्धस्व । सखीनृत्विजः सन्त्या धनलाभेन मेधया प्रज्ञया
च वर्धस्व । हे सोम देव ते स्वस्ति शुभमस्तु । त्वत्प्रसादेनाहं सुत्यामभिषद-
न्वमशीय माप्नवामि ।

एतन्मन्त्रं व्याख्यातुं प्रस्तौति—

१ स. °णाऽऽप्याय° । २ स. °चाराः क्रियन्ते । बोधा° । ३ क. ग. घ. °यन्ति अ° ।
४ स. °ते यजमानेन सर्वो° ।

(सोमकरणककरिष्यमाणस्यगविष्मन्मूर्धुरपराभक्तयोपसद्वर्णनम्).

“ वृत्तं वै देवः वज्रं कृत्वा सोममग्नन्तिकमिव खलु वा अस्यैतच्चरन्ति य-
त्तानूनप्त्रेण पचरन्ति ” [सं० का० ६ प्र० २ अ० २] इति ।

पुरा कदाचिरस्वसामध्याद्विज्रीकृतेन घृतेन सोमस्य देवैस्तावितत्वात्सोमो घृता-
द्विभेति । अत्विजस्य वेद्यां तानूनप्त्रेणाऽऽज्येन पचरन्तीति यदेतदस्य सोमस्या-
न्तिकं यथा भवति तथा चरन्ति । आहवनीयदक्षिणभागे सोमस्य स्थितत्वात् ।
अतो भीतः सोम आप्यायमित्यव्यः ।

आप्यावनस्य प्रसङ्गं दर्शयित्वा तन्मन्त्रं व्याख्ये-

“ अशुरशुस्ते देव सोमाऽऽप्यायतामित्याह यदेवास्यापुवायते यन्मीयते
तदेवास्यैतेनाऽऽप्याययत्या तुभ्यमिन्द्रः प्यायतामा त्वमिन्द्राय प्यायस्वेत्याहोभा-
वेवेन्द्रं च सोमं चाऽऽप्याययत्या प्यायय सस्तीन्स्तन्या मेधयेत्याहर्षिणो वा
अस्य सत्वापस्तानेवाऽऽप्याययति स्वस्ति ते देव सोम सुत्यामशीयेत्याहाऽऽशि-
णमेवैतामा शास्ते ” [सं० का० ६ प्र० २ अ० २] इति ।

अस्य सोमस्य यदङ्गमपुवायते शुष्यति यच्च मीयते ।

एष्येति । कल्पः-“ न प्रस्तरामाऽऽभावयति न बर्हिस्तनुमहरति तं दक्षिणार्धे
वेद्ये निधाय तस्मिन्दक्षिणोत्तरेण निहनुवते-एषा रायः प्रथे भगायर्त्तमृतवादिभ्यो
नमो दिवे नमः पृथिव्या इति ” इति ।

आतिथ्येष्टौ यः प्रस्तरो यश्च तत्रस्यं बर्हिस्तदुभयममौ न महरणीयं किंतु
तं प्रस्तरं वेद्यां दक्षिणार्धे निधाय तस्मिन्प्रस्तरे दक्षिणपाणीनुत्तानामाकृत्वा सव्या-
चीचैः कृत्वा सर्वे निह्वनमप्रत्तापसदृशं नमस्कारोपचारं कुर्युः । मन्वार्थस्तु एषु-
शब्द इच्छावन्तं यावाप्राशिव्यभियानिनं देवमाचष्टे । स हि इयालुतया भक्तेषु
पुरुषेष्विच्छावान् । हे तादृग्देव त्वमृतवादिभ्यो यज्ञवादिभ्योऽक्षमभ्यमुतं यज्ञं प्रकृ-
ष्टं देहीत्यध्याहारः । किमर्थम् । रायो राये धनार्थम् । इवेऽन्नार्थम् । भगावैश-
र्थादिवहृगुणार्थम् ।

ते च गुणः एवं स्मरन्ते-

“ ऐश्वर्यस्य समग्रस्य धर्मस्य यशसः श्रियः ।

ज्ञानवैराग्ययोश्चैव वण्णां मग इतीरुणा ॥ इति ।

वयं पुनर्दुर्देवतायै भूदेवतायै च नमस्कुर्मः ।

(सोमकरणककरिच्यमाणयागविघ्नकार्यसुरपराभवार्थोपसङ्घर्षणम्)

नायमकाण्डे नमस्कारः किंतु तस्य 'निमित्तमस्तीत्याह—

“ य वा एतेऽस्माद्धोकाच्च्यवन्ते ये सोममाप्याययन्त्यन्तरिक्षदेवत्यो हि सोम आप्यायित एष्टा रायः मेघे भगायेत्याह द्यावापृथिवीभ्यामेव नमस्कृत्यास्मिँल्लोके प्रति तिष्ठन्ति ” [सं० का० ६ प० २ अ० २] इति ।

आप्यायितस्य सोमस्य नाभिदघ्न्यामासन्धां पर्यवस्थितत्वादान्तरिक्षदेवत्यरव-
म् । तादृशस्य सोमस्याऽऽप्यायितारोऽपि तथाविधा इत्यस्माद्धोकारमच्युता
अतोऽस्मिँल्लोके प्रतिष्ठित्यै नमस्कारः क्रियते ।

अग्न इति । कल्पः “ अथ यजमानमवान्तरदीक्षाऽमुपनयति अग्ने व्रतपते त्वं
व्रतानां व्रतपतिरसि या मम तनूरेषा सा त्वमि या तव तनूरियः सा ममि सह
नौ व्रतपते व्रतनोर्मतानीति ” इति ।

अनेन मन्त्रेणाऽऽहवनीयस्योपस्थानम् । अत्रावान्तरदीक्षोपक्रमः । हेऽग्ने व्रत-
पते त्वं व्रतपतिरसि । नैकस्य व्रतस्य पतिः किंतु सर्वेषामिति विवक्षा द्योतयितुं
व्रतानामित्युक्तम् । व्रतमोचरन्ती मदीया तनूस्त्वयि ममसा समर्पिता । त्वदीया
तु व्रतं पालयन्ती तनूर्ममि ममसा स्थापिता । तथा सति आवाप्तुभावपि व्रतनौ
संप्रदावेह । तयोर्मतानि सह मवर्तन्ताम् ।

या त इति । कल्पः—“ अथैनं संधास्ति संतरां मेखलां समापच्छस्व संत-
रां मुष्टीं कुरुष्व तन्नवत एधि मदन्तीमिमांर्जयस्वोत्पूर्वं वरतं सुजया ते अग्ने रु-
द्रिया तनूस्तया नः पाहि तस्यास्ते स्वहेत्येतेनैवातोऽर्धव्रतय ” इति ।

या मेखला पूर्वं मध्ये संनद्धा सा संकुचिततरा यथा भवति तथा नियन्तव्या ।
ये च मुष्टीं कृते ते अप्यतिसंकोचेन इद्रीकर्तव्ये । उष्णक्षीरी भवेदुष्णोदकी म-
वेत् । पूर्वचमसमुत्सृजेत् । तत्र या ते अग्न इत्यथं मन्त्रः । अनेनैव मन्त्रेणात्र
ऊर्ध्वं वरतं पिवेत् । हेऽग्ने या तव तनूस्त्वयि रुद्रिया क्रूरा तथाऽस्मात्पात्रम् ।
त्वदीयायास्तस्यास्तन्वा इदं हुतमस्तु ।

अग्ने व्रतपते इत्यस्य मन्त्रस्य स्पष्टार्थतामभिप्रेत्यावान्तरदीक्षारम्भं विधत्ते—

“ देवासुराः संयत्ता आसन्ते देवा विभ्यतोऽग्निं प्राविशन्वस्माद्वाहुरग्निः सर्वा
देवता इति तेऽग्निमेव परत्वं कृत्वाऽसुरानभ्यभवन्प्राग्निवः स्वहु वा एव य वि-

१ स. 'र्वं तवव्रतं संभु' । २ स. 'वात ऊर्ध्वं व्रतपति' इ' । ३ स. 'वृकेन मार्जये-
त् । ४ स. पूर्व व्रतं मन्त्रम्' ।

(सोमकरणककारिष्यमाणयागाविघ्नकार्यसुरपराभवार्थोपसङ्घर्षणम्)

शति योऽवान्तरवीक्षामुपैति भ्रातृव्याभिभूत्यै भवत्पात्मना पराऽस्य भ्रातृव्यो भव-
ति ” [सं० का० ६ प० २ अ० २] इति ।

परकायप्रवेशहेतुत्वाद्योगशास्त्रप्रसिद्धेन संप्रमेविशेषेण देवा अभिमभिःशरीरं
प्राविशन् । तपोरूपत्वेनाभिसमानाऽवान्तरवीक्षा ततस्तामुपेयात् ।

पूर्वोक्ता दीक्षामिदानीमुच्यमानावान्तरदीक्षां च पशंसति—

“ आत्मानमेव दीक्षया पाति मजामवान्तरदीक्षया ” [सं० का० ६ प०
२ अ० २] इति ।

अवान्तरदीक्षानियमाश्लेषे—

“ संतरां मेश्वलाः समायच्छते मजा ह्यात्मनोऽन्तरतरा तद्वरतो भवति मदन्ती-
भिर्मार्षयेते निर्हृभिः शीतेन वायति समिञ्चै ” [सं० का० ६ प० २ अ०
२] इति ।

सर्वो जनः स्वात्मानं क्लेशयित्वाऽप्यपत्यानि सम्यक्परिपालयति । अतः स्व-
स्मादपि मजोऽभ्यन्तरा । मेश्वलायास्तु मजास्थानीयत्वेनान्तरतरत्वारसंश्लिष्टतरं
यथा भवति तथा समाच्छादयेत् । शीतेन क्षीरेण शीताभिरङ्गिभ्याभिर्निर्वापति ।
तस्माद्दुदराभिसमिन्धनाय पेयस्य क्षीरस्य मार्जनहेतोरुदकस्य चौण्ड्यं कर्तव्यम् ।

व्रतमन्त्रे रुद्रियाशब्दाभिप्रायमाह—

“ या ते अग्ने रुद्रिया तनूरित्याह स्वयैवैभदेवतया व्रतयति सद्योनिःवाय
शान्त्यै ” [सं० का० ६ प० २ अ० २] इति ।

स्वोदराग्नेरपरं रूपं रुद्रिया तनूस्तथा दुग्धे तप्ते सति तथा देवतया सहै(स्वयै)
व दुग्धं व्रतयति भुङ्क्ते । तच्च भोजनं सद्योनिःवाय योनिभूतेनाग्निना साहित्याय ।
तच्च साहित्यमुग्रस्याग्नेः शान्त्यै भवति ।

या ते अन्न इति । कल्पः—“ आष्यस्थात्याः सुवेणोपहत्य प्रथमानुपसर्वं
जुहोति या ते अग्नेऽयाशया तनूर्वर्षिष्ठा गह्वरेष्ठो बचो अपावर्धी त्वेदं बचो
अपावर्धीः स्वाहेति ” इति ।

अत्र या ते अग्नेऽयाशया रजाशया हराशया तनूर्वर्षिष्ठा गह्वरेष्ठेत्येतादृश-
(शो) [मन्त्र] आम्नातः । तस्मिन्नायाशयादिपदत्रयेण त्रयो मन्त्रा भवन्ति ।
तेषु प्रथममन्त्रे तनूरित्यादिरनुषङ्ग्यते । द्वितीये तु या ते अन्न इति ।

(सोमकरणकरिष्यमाणयागविघ्नकार्यसुरपरामवार्थोपसङ्घर्षणम्)

तनुरिति चोभयमनुष्यते । तृतीये तु या ते अग्न इत्ययमेवानुष्यते । तैरतैस्त्रिभिर्मन्त्रैस्त्रिषु दिनेषु क्रमेणोपसदाख्या आहुतयो होतव्याः । अयासि शेत इत्यया-
शया लोहनिर्मिता । तथा रजते शेत इति रजाशया । हिरण्ये शेत इति हराशया ।
वर्षिष्ठा वृद्धतमा । गह्वरे स्पष्टमशक्ये तमे लोहे तन्नरजते तन्नहिरण्ये वा विष्ट-
तीति गह्वरेष्ठा । अन्नपानयोरलाभेन क्षुधितोऽहं पिपासितोऽहमित्मुक्तिरुग्रं वच-
स्तदेतदैहिकमामुष्मिकं तु त्वेषं वीपकं मनसः संतापजनकं वचः । तज्जु जना इत्थं
वदन्ति—अद्य गोवधाद्युपपातकलक्षणमेनः प्राप्तं विद्वद्ब्राह्मणवधादिरूपा वीरहत्या
माप्तेति । इदं तु पदव्याख्यानमन्धन ब्राह्मणे स्पष्टमान्नातम्—“ अशनयापिपासे
ह वा उग्रं वचः । एनश्च वैरहरयं च त्वेषं वचः ” इति । अत्रायं वाक्यार्थः—
हेऽग्ने या तवामाशया तनूस्तयाऽहं द्वे अपि वचसी अपावर्धी नाधितवानस्मि ।
एवमुत्तरयोरपि योज्यम् । तस्मा अग्रय इदं हुतमस्तु ।

श्रीनेतानुपसङ्घोमाविधानं पस्तीति—

“ तेषामसुराणां तिस्रः पुर आसन्नयस्मध्यवमाऽथ रजताऽथ हरिणी ता देवा
जेतुं नाशकनुवन्ता उपसदैवाग्निपिपन्तस्मादाहुर्यश्चैवं वेद यश्च नोपसदा वै महा-
पुरं जयन्तीति त इषुः समस्कुर्वताग्निमनीकः सोमः शल्यं विष्णुं तेजनं तेऽनु-
वन्क इमामसिष्यतीति रुद्र इत्यनुवन्करो वै क्रूरः सोऽस्मत्पितृसोऽनवीद्वरं वृणा
अहमेव पशूनामधिपतिरसानीति तस्माद्भुद्रः पशूनामधिपतिस्ताः रुद्रोऽवाप्तुजस्त
तिस्रः पुरो भिस्त्वैभ्यो लोकेभ्योऽसुरान्प्राणदत्त ” [सं० का० ६ प्र० २ अ०
३] इति ।

ये पूर्वमग्निना वरूथेन परामृता असुरास्तेषामसुराणां प्रथिव्यन्तरिक्षद्युल्लोकेषु
स्वरक्षार्थं तिस्रः पुरो दुर्गरूपा आसन् । तासु प्रथिवीवर्तिनी लोहमाकारवेष्टिता ।
अन्तरिक्षवर्तिनी रजतमाकारवेष्टिता । द्युलोकवर्तिनी हिरण्यमाकारवेष्टिता ।
तादृशीः पुरो देवा अग्निना वरूथेनापि जेतुमशक्ता युद्धं परित्यज्योपसदैव जेतु-
मैच्छन् । दुर्गे परितोऽवरूथ्यं चिरं तत्सभीपेऽवस्थाय तमुप(पा)वसत चिरका-
लावस्थाने सति दुर्गमध्येऽन्नपानादिक्षयादन्तर्भेदाद्वा जयो भव[ती]ति । यस्मा-
द्देवैश्चिरवासो, जयोपायत्वेन विचारितस्तस्माल्लोकेऽप्याहुः । के किमाहुः । यश्च
ब्राह्मणादिर्वेदाध्ययनेन वेदविचारं जानाति यश्च शूद्रादिर्न जानाति ते सर्वेऽपि
युद्धेनाजेषं महापुरमुपसदा जेतुं शक्यमित्याहुः । ततो देवाः कालविलम्बो या

(सोमकरणकरिष्यमाणयागविघ्नकार्यसुरपरा भवार्थोपसर्जनम्)
 भूदिति विचार्य युद्धेनैव जेतुमिषुं संस्कृतवन्तः । अग्निं सोमं विष्णुं च संभूयै-
 कवाणं कृत्वा तेन जेतुमुद्युक्ताः । अनीकशब्दो बाणस्य प्रथमभागकाष्ठमाचष्टे ।
 शल्यशब्दो लोहम् । तेजनशब्दस्तदग्नम् । तामिमां देवतानथसमाष्टिरूपाभिषुं स्त्री-
 बालसहितकृत्स्नासुरवातिनीं को नाम मोक्षयतीति विचार्य शको निर्घृणश्च रुद्र
 इति निश्चित्य तस्मै वरं वृत्तवन्तः । स रुद्रस्तामिषुं मुक्त्वा तथा धाकारत्रयं
 विभिद्यन्त्रिभ्यो लोकेभ्योऽसुराग्निःसारयामास ।

विधत्ते—

“ यदुपसद् उपसद्यन्ते भ्रातृव्यपराणुर्यै ” [सं० का० ६ प० २ अ० ३] इति ।
 वैरिदुर्गोपसदनकार्यकारिरवादेता आहुतय उपसद् इत्युच्यन्ते । तत्राग्निः सोमो
 विष्णुरित्येवंरूपारितसो देवतास्तासां याज्यापुरोनुवाक्या हीत्र एवाऽऽम्नायन्ते ।
 अथावायादितनुधारी वक्रिश्चतुर्थी देवता । तदीयमन्त्र आध्वर्यवत्वाद्देवाऽऽजातः ।
 उपसदामाज्यहविष्वेनोपांशुयाज्वरमयाजाज्यभागाद्याहुतिमसक्तौ प्रतिषेधति—

“ मान्यामाहुतिं पुरस्ताज्जुहुयाद्यदम्यामाहुतिं पुरस्ताज्जुहुयादम्यन्मुखं कुर्यात् ”
 [सं० का० ६ प० २ अ० ३] इति ।

अग्निमनीकमिति षाण्ड्याजेनाग्नेः प्रथमभविष्वलक्षणं मुखत्वमुक्तम् । तत्र
 मयाजादिहोमे वल्लेर्मुखत्वं हीयेत ।

आहुत्यन्तराणां सर्वेषां निषेधघाती कांचिदाहुतिं विधत्ते—

“ लुवेणाऽऽधारमा धारयति यज्ञस्य मज्ञायै ” [सं० का० ६ प० २
 अ० ३] इति ।

दर्शपूर्णमासादिपश्चानामाधारोपेतत्वादुपसदामपि यज्ञत्वमत्यभिज्ञानाय लुवाधारः।
 तिसृणामुपसदां होममकारं विधत्ते—

“ पराङ्गतिक्रम्य जुहोति पराञ्च एवैभ्यो लोकेभ्यो यजमानो भ्रातृव्यान्म गु-
 द्दते ” [सं० का० ६ प० २ अ० ३] इति ।

पराङ्पुनरावृत्तिरहितो वेधाहवनीययोर्मध्यमतिक्रम्य दक्षिणस्यां दिशुदङ्मुखः
 स्थित्वा क्रमेणाग्नेः सोमस्य विष्णोश्च तिस्र आहुतीर्जुहुयात् । तथा सति वैरि-
 णोऽपि पुनरावृत्तिरहितानेव कृत्वा लोकत्रयान्निःसारयति ।

चतुर्थाहुतिमकारं विधत्ते—

(सोमकरणककरिष्यमाणथागविघ्नकार्यसुरपरामवार्थोपसङ्घर्षनम्)

“पुनरत्याक्रम्योपसदं जुहोति षण्णुधैवैभ्यो लोकेभ्यो भ्रातृव्याञ्छित्वा भ्रातृ-
व्यलोकमभ्यारोहति ” [सं० का० ६ प्र० २ अ० ३] इति ।

दक्षिणदेशादुत्तरस्यां दिशि समागत्य चतुर्थीमुपसदं जुहुवात् । तथा सति
वैरिणो निःसार्य स्वर्गं गत्वा वैरिस्थानं पुरत्रयपधिविष्ठति ।

अथ सूत्रम्—“धौवादष्टौ जुह्वां गृह्णापि चतुरूपभूति धृतवतीशब्दे जुहुवभू-
षावादाय दक्षिणा सकृदतिक्रान्त उपाश्रुषाजवत्पचरत्सर्धेन जौहवस्याग्निं यजति
अर्धेन सोममौषभुनं जुह्वामानीय दिष्णुमिष्ट्वा प्रत्याक्रम्य या वे अग्नेऽयाशया
तनूरिति कुवेणोपसदं जुहोति ” इति ।

कालद्वये तदनुष्ठानं विधत्ते—

“देवा वै याः प्रातरुपसद उपासीदन्नहनस्ताभिरसुरान्प्राणुञ्जन् याः सायम्
रात्रियै ताभिर्थासायंप्रातरुपसद उपसद्यन्तेऽहोरात्राम्भामेव तद्यजमानो भ्रातृव्याम्प
णुदते ” [सं० का० ६ प्र० २ अ० ३] इति ।

उपासीदन्ननुष्ठितवन्तः । प्रातरनुष्ठिताभिरहनो वैरिनिःसारणं सायमनुष्ठिता-
भिस्तु रात्रेः ।

कालद्वये याभ्यानुवाक्ययोर्व्यत्यासं विधत्ते—

“याः प्रातर्याज्याः स्युस्ताः सायं पुरोनुवाक्याः कुर्यादथातथामत्वाय ”
[सं० का० ६ प्र० २ अ० ३] इति ।

सातथापत्वं गतरसत्वं तद्वर्जनाय व्यत्यासः ।

दिनत्रये तदनुष्ठानं विधत्ते—

“तिस्र उपसद उपैति त्रय इमे लोका इमानिव लोकान्प्रीणाति ” [सं०
का० ६ प्र० २ अ० ३] इति ।

त्रिषु दिनेषु कालद्वयेऽनुष्ठानं प्रशंसति—

“वत्सं पद्यन्ते षड्वा क्रतव क्रतुनेव प्रीणाति ” [सं० का० ६ प्र० २
अ० ३] इति ।

यसङ्गनादहीने द्विरात्रादावुपसदिनसंख्यां विधत्ते—

“द्वादशाहीने सोम उपैति द्वादश मासाः संवत्सरः संवत्सरमेव प्रीणाति ”
[सं० का० ६ प्र० २ अ० ३] इति ।

अहःसंघेन निष्पाद्यः सोमयागोऽहीनः । सत्रमप्यनेनोपलक्ष्यते । अहःसमूह-
स्य समाप्तत्वात् ।

(सोमकरणककरिच्यदाण्यामविघ्नकार्यसुरपराभवार्थोपसदूर्णनम्)

द्वादशदिनेषु कालद्वयानुष्ठानं प्रशंसति—

“ चतुर्विंशतिः संपद्यन्ते चतुर्विंशतिरर्धमासा अर्धमासानेव प्रीणाति ॥

[सं० का० ६ प्र० २ अ० ३] इति ।

एतेषूपसद्दिनेष्ववसान्तरदीक्षाव्रतपाने स्तनसंख्यां विधत्ते—

“ आरामावसान्तरदीक्षामुपेयाद्यः कामयेतास्मिन्ने लोकेऽर्धुकं स्यादित्येक-
मध्येऽथ द्वावथ त्रीनथ चतुर एषा वा आरामाऽवसान्तरदीक्षाऽस्मिन्नेवास्यै लोकेऽ-
र्धुकं भवति ॥ [सं० का० ६ प्र० २ अ० ३] इति ।बलीवर्दपतोदनं लोहमारं तद्वदल्पमग्रं मुखं यस्याः साऽऽरामा । अर्धुकं समु-
द्विशालं फलम् । सोमकपदिने साधमेकं स्तनं दुहात्, अपरेद्युः प्रातर्द्वौ
स्तनौ, सायं त्रीन्स्तनान्, परेद्युः प्रातश्चतुरः ।

यस्तु परलोकसमृद्धिकामस्तस्योक्तवैपरीत्यं विधत्ते—

“ परोवरीयसीमवान्तरदीक्षामुपेयाद्यः कामयेतामुष्मिन्ने लोकेऽर्धुकं स्यादिति
चतुरोऽग्रेऽथ त्रीनथ द्वावथैकमेवा वै परोवरीयस्यवान्तरदीक्षाऽमुष्मिन्नेवास्यै लो-
केऽर्धुकं भवति ॥ [सं० का० ६ प्र० २ अ० ३] इति ।परःशब्देनात्र भेदत्वात्पुत्रकर्मो विवक्षितः । उपक्रमे वरीयोऽधिकं यस्याः सा
परोवरीयसी । अग्रं पक्षः सूत्र उपन्यस्तः—“ यदहः सोमं क्रीणीयुस्तदहश्चतुरः
सायं दुसुस्त्रीन्मातर्द्वौ साधमेकमुत्तमे ॥” इति ।

अशकस्य क्षीरघ्नतादूर्ध्वमाहारमल्पमनुजानाति—

“ सुवर्गं वा एते लोकं यन्ति य उपसद उपयन्ति तेषां य उन्नयते हीयत
एव स नोदनेषीति सूनीयमिव ॥ [सं० का० ६ प्र० २ अ० ४] इति ।उपसदां स्वर्गमाप्तिहेतुत्वात्तदनुष्ठामिभिरवहितैर्भवेत्तद्व्यम् । तेषां मध्ये यः
कोऽपि हीनमनस्को यथोक्तव्रतादूर्ध्वमोदनादिकमन्तर्नयेत्स स्वर्गास्तीयत एव ।
तस्मादशकोऽपि भ्रन्दालुतया नोदनेषि न किञ्चिदपि व्रतादूर्ध्वमन्तर्नेष्यामीति
यदि मध्येष तेन सूनीयमिव शोभनं वाक्यान्तराम्भनुशातं वस्तुत्तीतमिव कुर्यात् ।
अशक्तिपरिहारमात्रोपयुक्तं किञ्चिदेव स्वीकर्तव्यम् । वाक्यान्तरं तु कृष्णाण्डहो-
मप्रकरणे समाह्वयते—“ पथो ब्राह्मणस्य व्रतं यवागू राजन्यस्याऽऽमिक्षा वैश्य-
स्याधो सौम्येऽप्यध्वर एतद्व्रतं ब्रूयाद्यदि मन्येतोपदस्यामीत्योदनं धानाः सक्तू-
न्वृत्तमित्यनुव्रतयेवात्मनोऽनुपदासाय ॥” इति । उपदस्याम्युपक्षीणो भवाभि ।

(सोमकरणककरिष्यमाणयागाविघ्नकार्यसुराभवार्षोपसद्वर्णनम्)

अनुव्रते कृतेऽपि फलप्रशो नास्तीत्स्मिन्नर्थे दृष्टान्वमाह—

“ यो वै स्वार्थेतां यतः श्रान्तो हीयत उत स निष्ठयाय सह वसति ”

[सं० का० ६ प्र० २ अ० ४] इति ।

स्वार्थं यन्त्रि गच्छन्तीति स्वार्थे तस्तेषां स्वार्थेताम् । यतन् इति यवस्तेषां यताम् । मकरमासे प्रयागस्नानं केषांचित्स्वार्थस्तं माप्तुं प्रयतमानानां स्वग्रामा-
निर्गत्य गच्छतां मध्ये यः कश्चिच्छ्रुतो गन्तुमशक्तः संक्रान्तिकात्कीनत्नानाङ्की-
यते सोऽपि निष्ठयाय परेद्युर्निर्गत्य तीर्थे गत्वा तैस्तीर्थवासिभिः सहावशिष्टं मासं
वसति तद्ददयमप्येकेनानुव्रतेनाशक्तिं परिहृत्य शिष्टं नियममनुविष्ठेत् ।

तमिममर्थं निगमयति—

“ तस्मात्सकृदुन्नीय नापरमुच्येत ” [सं० का० ६ प्र० २ अ० ४] इति ।

सकृदुन्नीयने द्रव्यं दिधत्ते—

“ दध्नोच्येतैतद्वै पशुनाः रूपं रूपेणैव पशुनव रुन्धे ” [सं० का० ६
प्र० २ अ० ४] इति ।

अथ सौमिकीं वेदिं विधातुं मस्तौति—

“ यज्ञो देवेभ्यो निलायत विष्णु रूपं कृत्वा स पृथिवीं पाविशत्तं देवा ह-
स्तान्त्सः रभ्येच्छन्तमिन्द्र उपर्युपर्यत्यक्वामरसोऽब्रवीत्को माऽद्यमुपर्युपर्यत्यकमीदित्यहं
दुर्गे हन्तेत्यथ कस्त्वमित्यहं दुर्गादाहर्तेति सोऽब्रवीद्दुर्गे वै हन्ताऽनोचथा वराहोऽयं
याममोषः सप्तानां गिरीणां परस्ताद्विचं वेधमसुराणां विभार्तिं तं अहि यदि दुर्गे
हन्ताऽसीति स धर्मपुञ्जीलमुद्रवृत्य सप्त गिरीन्मिच्छ्वा तमहन्सोऽब्रवीद्दुर्गादा आह-
ताऽनोचथा एतमा हरेति तमेभ्यो यज्ञ एव यज्ञमाऽहरद्यत्ताद्विचं वेधमसुराणाम-
विन्दन्त तदेकं वेद्यै वेदित्वम् ” [सं० का० ६ प्र० २ अ० ४] इति ।

स्वर्गलोके स्थितो यज्ञपुरुषस्तिरोधानाय विष्णुर्भूत्वा वैष्णवं रूपं संपूर्णं कृत्वा
देवेभ्यः पलाय्य पृथिवीं पाविशत् । देवाश्च पृष्ठत एव समागत्य हस्तान्यसार्थं तं
घर्तुमैच्छन् । अयं यज्ञो यत्र यत्र गच्छति तत्र तत्रेन्द्रस्तमतिक्रम्य पुरतो मार्गम-
वरुध्यातिष्ठत् । कोऽयं मामत्यकमीदिति यज्ञेनाऽऽक्षिप्त इन्द्रः केनाप्यगम्ये दुर्गे
गत्वा विरोधिनें ताडयिष्यामीति स्वमहिमानं प्रतिजज्ञे । अथैवं मच्छक्तेः परी-
क्षकः को नाम त्वमसीतीन्द्रेणाऽऽक्षिप्तो यज्ञस्तादृशश्च दुर्गान्तं विरोधिनमाहारिष्या-
मीति स्वशक्तिं प्रतिजज्ञौ (ज्ञे) । प्रतिज्ञाय स्वकीयं पूर्ववृत्तान्तामिन्द्रस्य पुरतः सर्व-

(सोमकरणकृत्स्विनाणयागावैश्वकार्यसुरपराभवार्थोपसदर्शनम्)

भवोचत् । पुरा कदाचिदसुरमाबल्यं दृष्ट्वा मदङ्गभूतदीक्षाद्यभिमानिनः सर्वेऽपि स्वर्गलोकवासिनो यज्ञो निर्गत्य पृथिवीं प्राविशन् । ते च के, चतस्रो दीक्षा-
स्तिस्र उपसद एका सुत्येत्यष्टदिवससाध्यानि कर्माणि । तत्र दीक्षोपसदः सप्त
पृथिव्यां गत्वा गिरयोऽभवन् । सुर्याभिमानो देवो वाममोषो वामं कमनीयं सौ-
मिकवेदिग्रहचमसादिरूपं देवं वित्तं मुष्णारत्यपहरतीति वाममोषः । स च मुषितं
वसतर्वमसुरेभ्यो दृष्ट्वा स्वयं वराहो भूत्वा सप्तभ्यो गिरिभ्यः परस्तादसुराणां तद्वि-
त्तं विभक्तिं रक्षति । तच्च वित्तं वेद्यं देवैः पुनर्लब्धव्यम् । अतो हे इन्द्र त्वं यदि
दुर्गे स्थितं विरोधिनां हन्ताऽसि तर्हि तं वराहं जहीत्युक्त इन्द्रो दुर्मस्तन्वेनैव गि-
रीभिन्त्वा वराहं ताडितवान् । तत इन्द्रो यज्ञमुवाच विरोधिनाहरिष्यामीति य-
स्यतिज्ञातं वरकृत्तुं चावनोपि वेदेन विरोधिनां वराहमाहरेत्युक्तो यज्ञाभिमान्नेव तं
वराहाकारं वेदिग्रहचमसादिवित्तोपेतं यज्ञेभ्यो देवेभ्य आहृत्य वदौ । यस्माद्देवैर्ल-
ब्धस्ययसुराणां तद्वेदिरूपं वित्तं देवा अविन्दन्तालभन्त तस्माद्विद्यते लभ्यत इति
व्युत्पत्त्या वेदेर्वेदिनाम संपन्नम् । वक्ष्यमाणमपेक्षायामेकः प्रकारः । तस्मादेकं वे-
दित्वमित्युच्यते ।

प्रकारान्तरेणापि वेदित्वं दर्शयति—

“ असुराणां वा इयमग्र आसीद्यावदासीनः परापश्यति तावद्देवानां वे देवा
जम्बवन्स्तेव नोऽस्यामपीति किमदो दास्याम इति यावदियं सलावृकी मिः
परिक्रामति तावन्नो वृत्तेति स इन्द्रः सलावृकी रूपं कृत्वेमां मिः सर्वतः पर्यका-
मसदिमामविन्दन्त वदिमामविन्दन्त तद्वेद्यै वैदित्वम् ” [सं० का० ६ प्र० २
अ० ४] इति ।

दार्शिके वेदिब्राह्मणेऽभ्येतदुपास्थानं श्रुतम् । तत्र वसवस्येति मन्त्रैर्वावान्मदे-
शः परिगृहीतस्तावत्येव वेदिः । अत्र तु कृत्स्नाऽपि भूमिर्वेदिरिति विशेषः ।

कृत्स्नभूमिर्वेदित्वेऽपि यागोपयुक्तदेशः पृथक्कल्पनीय इति विधत्ते—

“ सा वा इयं सर्वैव वेदिरियति चाक्षयामीति त्वा अवमाय यजन्ते ” [सं०
का० ६ प्र० २ अ० ४] इति ।

भूमिः सर्वा यद्यपि वेदिरेव तथाऽपि न यत्र कापि यष्टव्यं किंत्वेतावति
प्रदेशे सदोहविधानादिकं मिमांस्तुं शक्यामीति निश्चित्य तावन्तं प्रदेशमवमाय पदैः
परिभित्त्य तस्मिन्मदेशे यजेरन् ।

(सोमकरणककरिष्यमाणयागविघ्नकार्यसुरपराभवाधोपिसद्वर्जनम्)

तत्र षट्संख्यां विधत्ते—

“ त्रिंशत्पदानि पञ्चात्तिरश्ची भवति षट्त्रिंशत्पदाची चतुर्विंशतिः पुरस्ता-
त्तिरश्ची दशदश सं पद्यन्ते दशाक्षरा विराड्छं विराड्विराजैवात्माद्यमव रुन्धे ”
[सं० का० ६ प्र० २ अ० ४] इति ।

अत्रोक्तषट्संख्यायां सर्वस्यां भेदितायां नषसंख्याकानि दशकानि संपद्यन्ते ।
तदेवं वेदिप्रदेशप्रमाणं मध्यम उपसदिने प्रातःकालीनाया उपसद ऊर्ध्वं कर्तव्यम् ।

तथा च सूत्रम्—“ अन्तरा मध्यमे प्रवर्ग्योपसदौ वेदिं कुर्वन्ति प्राग्बंशस्य
मध्यमालालाटिकान्नीन्प्राचः प्रक्रमान्प्रक्रम्य द्वाङ्कुं निहन्ति तस्मात्पञ्चदशसु दक्षि-
णत एवमुत्तरतस्ते श्रोणी प्रथमनिहिताच्छङ्कोः षट्त्रिंशति पुरस्तात्तस्माद्द्वादशसु
दक्षिणत एवमुत्तरतस्तावंसौ ” इति ।

यथोक्तपरिमाणवति प्रदेशे उपरितनमृत्तिकाया अपमयनं विधत्ते—

“ उद्धन्ति यदेवास्या अमेधं तदपहन्ति ” [सं० का० ६ प्र० २ अ०
४] इति ।

निष्ठीवनादिस्तृणशुचित्वमुद्धनेनपैति ।

तमेव विधिमनूद्य प्रशंसति—

“ उद्धन्ति तस्माद्दोषधयः परा भवन्ति बर्हिः स्तृणाति तस्माद्दोषधयः पुनरा
भवन्ति [सं० का० ६ प्र० २ अ० ४] इति ।

पूर्वं तस्मिन्प्रदेशे समुत्पन्नास्तृणाविशेषा उद्धनेन परामृता भवन्ति तस्मात्क-
र्त्स्नवेद्यां बर्हिरास्तरणादोषधयः पुनरागता भवन्ति ।

तस्य बर्हिष उपरि पुनरप्यग्नीषोमीयपथर्थं बर्हिरुत्तरवेदिप्रदेशे स्तृणयिषादिति
विधत्ते—

“ उत्तरं बर्हिष उत्तरबर्हिः स्तृणाति प्रधा वै बर्हियंजमान उत्तरबर्हियंज-
मानमेवायजमानादुत्तरं करोति तस्माद्यजमानोऽयजमानादुत्तरः ” [सं० का०
६ प्र० २ अ० ४] इति ।

उत्कृष्ट इत्यर्थः ।

यत्पूर्वं विहितं तिस्र उपसद उपैति द्वादशाहीने सोम उपैतीति तत्र विपक्ष-
स्वपक्षयोर्बाधावुपन्यस्यति—

“ यद्वा अनीशानो भारमादत्ते वि वै स त्रिंशते यद्द्वादश साहस्योपसदः
स्युस्तिशोऽहीनस्य यज्ञस्य विलोष क्रियेत तिस्र एव साहस्योपसदो द्वादशाही-

(सोमकरणककार्त्यगाणयागविघ्नकार्यसुरपराभकार्योपसङ्घर्षणम्)

नस्य यज्ञस्य सर्वार्थत्वायाथो सलोम क्रियते ” [सं० का० ६ प्र० २ अ० ५] इति ।

लोके यद्यशकः कश्चित्प्रौढं भारं बोद्धुमावदीत तदा स विलिखते विशेषेणा-
त्पी भवति उत्थातुमशक्नो भूवो पतेत् । तद्ददत्रापि योज्यते । अह्ना सह वर्तत
इति साह्र एकाहो ज्योतिष्टोमः । अहःसंघताध्योऽहीनो द्विरात्रादिः । तत्र यद्य-
त्पस्थ साह्रस्य द्वादश स्युर्यदि चाऽधिकस्याहीनस्य तिस्रः स्युस्तदा विलोम विप-
रीतं क्रियेत । तथा सति साह्रस्य धीर्यं ह्यियेत । स्वपक्षे तु नास्ति तदुभयम् ।

यश्चान्यत्पूर्वं विहितमारामवान्तरदीक्षानुपेयादिति तत्प्रशंसति—

“ वासस्यैकः स्तनो भागी हि सोऽथैकर स्तनं व्रतमुपैत्यथ द्वावथ धीनथ
चतुर एतद्वै क्षुरपादि नाम व्रतं धेन प्र जातान्भ्रातृव्यानुदते प्रति जनिष्यमाणान-
थो कनीयसैव भूय उपैति ” [सं० का० ६ प्र० २ अ० ५] इति ।

वासस्य भागो यः स्तनस्तस्मिन्मध्यस्थं पयो यजमानश्चतुर्थे पर्याये स्वी करो-
ति । ततोऽस्य चतुस्तननियमः सिध्यति । तदेतदेकस्तनादिकं व्रतं क्षुरपवीत्युच्यते ।
पविर्वज्रं तेन तीक्ष्णत्वमुपलक्ष्यते । क्षुरवत्पविस्तैक्ष्ण्यं यस्याऽऽराप्राप्ततस्म तेन
व्रतेन पूर्वमुत्पन्नान्चैरिणो विनाशयति जनिष्यमाणाश्च प्रतिबध्नाति । किंवात्प-
स्येन कर्मणा भूयः फलं प्राप्नोति । यथोप्तेनाल्पेन बीजेन प्रौढं वृक्षं फलं प्रा-
प्नोति तद्वत् ।

यदन्यत्पूर्वं विहितं परोवरीयसीयवान्तरदीक्षानुपेयादिति तत्प्रशंसति—

“ चतुरोऽप्ये स्तनान्ब्रतमुपैत्यथ धीनथ द्वावथैकमेतद्वै सुजघनं नाम व्रतं तप-
स्यः सुवर्ग्यमथो धैव जायते प्रजया पशुभिः ” [सं० का० ६ प्र० २ अ० ५] इति ।

यथा रूपवत्या युवत्या योषिवो जघनप्रदेशः स्थूलस्तस्योपरि देहमध्यप्रदेशः
कृशस्तद्वदस्य व्रतस्याधोभागश्चतुस्तन उपरिभाग एकस्तन इति सुजघनमिति
नाम । तपस्यमुत्तरोत्तरमाहारक्षमात्तपसो योग्यम् । अत एव स्वर्गसाधनम् । किं-
च सुजघनत्वादेव प्रजाः पशून्ध प्रजनयति ।

धैवर्षिकानां मध्ये क्षत्रियस्य द्रव्यं विधत्ते—

“ यवागू राजन्यस्य व्रतं क्रूरेव वै यवागूः कर्कर इव राजन्यो वज्रस्य रू-
पः समुद्यथै ” [सं० का० ६ प्र० २ अ० ५] इति ।

(सोमकरणककरिष्यमाणयागविन्नकार्यसुपरामवाथोपिसहर्षानव)

यदाग्वा ओदनवत्सृष्टिहेतुत्वाभावात्करत्वरत्नम् । राजन्यो दुष्टशिक्षकत्वात्करः ।
उभयं मिलित्वा यद्वज्रसदृशं तच्चानिष्टनिवर्तकत्वेन समृद्धयै भवति ।

विधत्ते—

“आमिक्षा वैश्यस्य पाकयज्ञस्य रूपं पुष्ट्यै” [सं० का० ६ प्र० २ अ० ५] इति ।

तप्ते पयसि दधिप्रक्षेपेण घनीभूतो भागोऽसावामिक्षा । पक्केन पुरोडाशादिना
कृतो यज्ञः पाकयज्ञः । आमिक्षायाः पक्कपयोनिष्पन्नत्वात्पाकयज्ञस्य रूपमतः
पुष्ट्यै भवति ।

विधत्ते—

“पयो ब्राह्मणस्य तेजो वै ब्राह्मणस्तेजः पयस्तेजसैव तेजः पय आत्मन्ध-
त्तेऽथो पयसा वै गर्भा वर्धन्ते गर्भं इव स्वलु वा एष यदीक्षितो यदस्य पयो वर्त
भवत्यात्मानमेव तद्वर्धयति ” [सं० का० ६ प्र० २ अ० ५] इति ।

ब्राह्मणोऽध्यापनादिरूपेण तेजसा युक्तः । पयोसस्तेजोवत्स्वच्छरूपत्वात्स्वयमे-
व तेजस्वि । पयसि पीते सति स्वकीयेन तेजसा सह पयोरूपं तेज आत्मनि धृतं
भवति । किंच दीक्षितस्य गर्भरूपत्वात्पयसा वृद्धिर्युध्यते ।

मध्याह्नमध्यरात्रयोर्व्रतकालत्वं विधातुं प्रस्तौति—

“त्रिव्रतो वै मनुरासीद्दिव्रता असुरा एकव्रता देवाः प्रातर्मध्यंदिने सायं
तन्मनोर्व्रतमासीत्पाकयज्ञस्य रूपं पुष्ट्यै प्रातश्च सायं चासुराणां निर्यध्यं क्षुधो रूपं
ततस्ते पराऽभवन्मध्यंदिने मध्यरात्रे देवानां ततस्तेऽभवन्सुवर्गं लोकमाभन्” [सं०
का० ६ प्र० २ अ० ५] इति ।

अहनि त्रिषु कालेषु व्रतं भोजनं कुर्वतो मनोरेकस्मिन्नेव काले व्रतं कुर्वतां
देवानां च मध्याह्नकाले व्रतमस्ति । स च कालः क्षुधः स्वरूपम् । तस्मिन्व्रतर-
हिता असुराः पराभूताः । व्रतमुक्तास्तु मनुर्देवाश्च पुष्टिं स्वर्गं च प्राप्ताः । ततो
मध्याह्नकालः प्रशस्तः ।

विधत्ते—

“यदस्य मध्यंदिने मध्यरात्रे व्रतं भवति मध्यतो वा अन्नेन भुञ्जते मध्यत
एव तदूर्जं धत्ते भ्रातृव्यामिभूत्यै भवत्यात्मना पराऽस्य भ्रातृव्यो भवति ” [सं०
का० ६ प्र० २ अ० ५] इति ।

मुखमध्येऽन्नस्य भोजनमुदरमध्येऽन्नस्य च धारणं यथा लोके तथैवावापि
मध्याह्ने मध्यरात्रे च व्रतं कर्तव्यम् ।

(सोमकरणककरिष्यमाणयागाविघ्नकार्यसुरपराभवाथोपसंहर्षणम्)

दीक्षितस्य स्वनिवासस्थानात्प्रवासं निषेधति—

“ गर्भो वा एष यदीक्षितो योनिदीक्षिताविमितं यदीक्षितो दीक्षिताविमित्वात्प्र-
वसेद्यथा योनेर्गर्भः स्कन्दति तादृगेव तत्र प्रवस्तव्यमात्मनो गोपीधाम ” [सं०
का० ६ प्र० २ अ० ५] इति ।

दीक्षितो विशेषेण मीयते मक्षिष्यते यस्मिंश्चात्तास्थाने तदीक्षिताविमितं तस्य
योनिरूपत्वात् । ततोऽस्थ निर्गमनं गर्भस्त्रावसमम् । तत्र आत्मरक्षणार्थं न निर्ग-
न्तव्यम् ।

एतमेव निषेधं प्रकारान्तरेण प्रशंसति—

“ एष वै व्याघ्रः कुलगोपो यदग्निस्तस्माद्दीक्षितः प्रवसेत्त एनमीधरोऽनु-
त्थाम हन्तोर्न प्रवस्तव्यमात्मनो गुप्त्यै ” [सं० का० ६ प्र० २ अ० ५] इति ।

एष एवाऽऽहवनीयोऽग्निः प्रवसतो व्याघ्रवर्द्धिसको निवसतः कुलरक्षकः ।
तस्मात्तोऽग्निः प्रवसन्तमेनमनु स्वयमुत्थाम हन्तुं समर्थः । प्रवासाभावस्त्वात्मनो
रक्षणाय भवति ।

आहवनीयस्य दक्षिणदेशं शयनार्थं विधत्ते—

“ दक्षिणातः शय एतद्वै यजमानस्याऽऽद्यतनं स्व एवाऽऽद्यतने शये ” [सं०
का० ६ प्र० २ अ० ५] इति ।

शेत इत्यर्थः ।

शयनस्याऽऽहवनीयाभिमुखं विधत्ते—

“ अग्निमभ्यावृत्य शये देवता एव यज्ञमभ्यावृत्य शये ” [सं० का० ६
प्र० २ अ० ५] इति ।

अथ काम्यानि देवयजनानि विधीयन्ते । तत्र पुरोहविरादयः संज्ञाविशेषा
ज्वथ्यषोडश्यतिरात्राद्युत्तरयज्ञाः । स्वर्गकामिनं(णं) प्रति विधत्ते—

“ पुरोहविषि देवयजने याजयेष्टं कामयेतोपैनमुत्तरो यज्ञो नमेदग्निं सुवर्गं
लोकं जयेदिति ” [सं० का० ६ प्र० २ अ० ६] इति ।

अनेन प्रकारेण यं यजमानमुद्दिश्य कामयेत तं पुरोहविर्नामके याजयेत् ।

तस्य लक्षणमाह—

“ एतद्वै पुरोहविर्देवयजनं यस्य होता प्रातरनुवाकमनुब्रुवन्नाग्निमप आदित्य-
मग्निं विपश्यति ” [सं० का० ६ प्र० २ अ० ६] इति ।

(सोस्रकृष्णकृत्तव्यमाणशामविघ्नकार्यसुरपरामन्त्रार्थोपसद्दर्शनम्)

यस्य देवमञ्जनस्य हविर्धानमण्डप आसीनः प्राङ्मुखो होता पातरनुवाकना-
मकं शस्त्रं पठेत् (ठन्) पुरोवर्तिनाहवनीयार्थिं ततः प्राग्वर्तिनं नदीतडागादि-
जलं ततोऽपि प्राग्दिश्यन्त्वमादित्यं चाऽऽभिमुख्येन युगपत्पश्यत्येताद्देवयजनं
पुरोहविरित्युच्यते ।

कामितफलसिद्धिं दर्शयति—

“अनमुच्चरो यज्ञो नमत्यभि सुवर्गं लोकं जयति” [सं० का० ६ प्र०
२ अ० ६] इति ।

अग्निद्विधत्ते—

“आग्ने देवयजने याजयेद्भानृष्यवन्दम्” [सं० का० ६ प्र० २ अ० ६]
इति ।

अग्निसामन्त्रस्य लक्षणमाह—

“एन्था वाऽधिस्पर्शयेत्कर्त्तुं वा यावन्नानसे यात्वै न रथापैतद्वा आसं देवय-
जनम्” [सं० का० ६ प्र० २ अ० ६] इति ।

प्रौढं राजमार्गं प्रौढं गर्भं वा विलोक्याऽऽधिक्येन तत्संस्पर्शो यथा भवति तथा
देवयजनं त्रिमातन्त्रम् । देवयजन्मार्कयोर्मध्ये ऋकटस्थ वा रथस्थ वा यातवै गन्तुं
यावदन्तरं न पर्याप्तं तावदेवान्तरं कर्तव्यम् । सोऽयमधिस्पर्शः । एतदेवाऽऽमनाम-
कम् ।

कामितार्थसिद्धिं दर्शयति—

“आग्नेत्येव आतुर्व्य नैनं आतुर्व्य आमोति” [सं० का० ६ प्र० २ अ० ६] इति ।
जयदीत्यर्थः ।

विघत्ते—

“एकोन्नते देवयजने याजयेत्पशुकामम्” [सं० का० ६ प्र० २ अ० ६] इति ।
प्रशंसति—

“एकोन्नताद्वै देवयजनादङ्घ्रिरसः पशून्सृजन्त” [सं० का० ६ प्र० २
अ० ६] इति ।

लक्षणमाह—

“अन्तरा सदोहविधाने जन्तवः स्यादेतद्वा एकोन्नतं देवयजनम्” [सं०
का० ६ प्र० २ अ० ६] इति ।

३०० श्रीमत्सायणाचार्यविरचितभाष्यसमेता— [१प्रथमकाण्डे—

(सोमकरणककरिष्यमाणयागाविघ्नकार्यसुरपराभवार्थोपसर्द्धनम्)

प्राचीनवंशात्पुरतः प्रत्यासन्नं सदः, उत्तरवेदेः पश्चात्प्रत्यासन्नं हविर्धानं, त-
द्योर्मध्यमुन्नतं कुर्यात् ।

फलमाह—

“ पशुमानेव भवति ” [सं० का० ६ प्र० २ अ० ६] इति ।

विधत्ते—

“ न्युन्नते देवयजने याजयेत्सुवर्गकामम् ” [सं० का० ६ प्र० २ अ० ६] इति ।

प्रशंसति—

“ न्युन्नताद्वै देवयजनादङ्गिरसः सुवर्गं लोकमायन् ” [सं० का० ६ प्र०
२ अ० ६] इति ।

लक्षणमाह—

“ अन्तराऽऽहवनीयं च हविर्धानं चोन्नतं स्यादन्तरा हविर्धानं च सदधा-
न्तरा सदस्य गार्हपत्यं चैतद्वै न्युन्नतं देवयजनम् ” [सं० का० ६ प्र० २ अ० ६] इति ।
उत्तरवेदिहविर्धानंसदःप्राचीनवंशानां षतुर्णामन्तराद्यप्रदेशेषु त्रिपुन्नतं कुर्यात् ।

फलमाह—

“ सुवर्गमेव लोकमेति ” [सं० का० ६ प्र० २ अ० ६] इति ।

विधत्ते—

“ प्रतिष्ठिते देवयजने याजयेत्प्रतिष्ठाकामम् ” [सं० का० ६ प्र० २ अ० ६] इति ।

लक्षणमाह—

“ एतद्वै प्रतिष्ठितं देवयजनं यत्सर्वतः समम् ” [सं० का० ६ प्र० २ अ० ६] इति ।

फलमाह—

“ प्रत्येव तिष्ठति ” [सं० का० ६ प्र० २ अ० ६] इति ।

अथ नामविशेषमनुकरवा लक्षणपुरःसरं विधत्ते—

“ यत्रान्या अन्वा ओषधयो व्यतिषक्ताः स्मृस्तद्याजयेत्पशुकामम् ”

[सं० का० ६ प्र० २ अ० ६] इति ।

यवगोधूममिषंगुकोद्भवादिबीजानि परस्परविलक्षणानि यस्मिन्प्रदेशे सहोत्प-
द्यन्ते तत्र पशुकामं याजयेत् ।

प्रशंसति—

(सोमकरणककरिष्यमाणयागविघ्नकार्यसुरपरामवार्थोपसद्वर्णनम्)

“ एतद्वै पशूनां रूपं रूपेणैवास्मै पशूनव रुन्धे ” [सं० का० ६ प्र० २ अ० ६] इति ।

फलमाह—

“पशुमानेव भवति ” [सं० का० ६ प्र० २ अ० ६] इति ।

विधत्ते—

“ निर्ऋतिगृहीते देवयजने याजयेद्यं कामयेत् निर्ऋत्याऽस्य यज्ञं ग्राहयेय-
मिति ” [सं० का० ६ प्र० २ अ० ६] इति ।

निर्ऋतिर्विज्ञविधाती राक्षसः ।

लक्षणमाह—

“ एतद्वै निर्ऋतिगृहीतं देवयजने यत्सदृश्यै सत्या ऋक्षम् ” [सं० का० ६ प्र० २ अ० ६] इति ।

निम्नोन्नतेत्वरहित्येन सदृश्याः सत्या भूमेः संबन्धि यदृक्षं तृणादिशून्यं
स्थानं तन्निर्ऋतिगृहीतम् ।

कामितार्थसिद्धिमाह—

“ निर्ऋत्यैवास्य यज्ञं ग्राहयति ” [सं० का० ६ प्र० २ अ० ६] इति ।

विधत्ते—

“ व्यावृत्ते देवयजने याजयेद्व्यावृत्कामं यं पात्रे वा तल्पे वा मीमांसतेरन् ”
[सं० का० ६ प्र० २ अ० ६] इति ।

पात्रोपलक्षिते सहपङ्क्तिभोजने तल्पोपलक्षिते विवाहे वा बन्धुमित्रादयो यं
पुरुषमुद्दिश्य मीमांसतेरन्संदिहीरन्स पुरुषः संदेहेतोरपवादादेः पाप्मनो व्यावृत्तिं
कामयते तं व्यावृत्ते याजयेत् ।

व्यावृत्तस्य लक्षणमाह—

“ प्राचीनमाहवनीयात्प्रवणं स्यात्प्रतीचीनं गार्हपत्यादेतद्वै व्यावृत्तं देवयज-
नम् ” [सं० का० ६ प्र० २ अ० ६] इति ।

उभयतः प्रवर्णं निम्नम् ।

फलसिद्धिमाह—

“ वि पाप्मना भ्रातृव्येणाऽऽ वर्तते नैनं पात्रे न तल्पे मीमांसन्ते ” [सं०
का० ६ प्र० २ अ० ६] इति ।

(सोमकर्मकर्मरश्मिनामप्ययावद्विष्णुकार्यसुरपराभवाधोपसद्गन्तम्)

पापरूपेण वैशिण्यं व्यक्तं विमुच्यते ततो न संदिहते ।

विधत्ते—

“ कार्यं देवयजने याजयेद्भूतिकामम् ” [सं० का० ६ प्र० २ अ० ६] इति ।

कार्यं मुच्छिन्नलादिभिरुज्ज्वलीकृत्स्नीभिः ।

प्रशंसति—

“ कार्यो वै पुरुषः ” [सं० का० ६ प्र० २ अ० ६] इति ।

उपनयनादिसंस्कारैरुन्नतस्त्रिष्वीयः पुरुषस्त्वतस्तस्येदं योऽप्यम् ।

फलसिद्धिं दर्शयति—

“ भवत्येव ” [सं० का० ६ प्र० २ अ० ६] इति ।

ऐश्वर्यं शान्मोत्सेह । त्वेतत्सर्वं सा ते अत्रेऽथाशेष एताशमेत्येव मन्त्रेण साध्योः पातःकालीनसायंकालीनोपसदोर्मध्ये कर्तव्यम् ।

अत्र विनिर्देशः—

अंशुराप्याययेत्सोममेष्टा प्रस्तरनिहवः ।

अग्रे पूर्वाभिमान्य याते मार्जयते तथा ॥ १ ॥

व्रतं च तेन कुरुते ग्रा ते अ्युपसदाभमी ।

आज्यहोमा अयाचेति रजेति च हरेति च ॥ २ ॥

त्रिष्वीयो मन्त्रभेदः स्फन्मन्त्राः सप्तैह ईस्त्रिः ॥ ३ ॥

अथ बीमांता ।

पञ्चमभाष्यायस्य तृतीयपादे चिह्नितम्—

“ अद्भुत्तिरूपसंस्लेषा संघस्यैकैकयाऽथवा ।

विरध्यायं पठेत्यादाविव स्यात्समुदायगत ॥

प्रथमा मध्यमाऽन्त्येति प्राकृतक्रमसिद्धये ।

एकैकत्वा द्विरभ्यसे षट्संख्याऽपि प्रसिध्यति ” ॥ इति ।

अत्रो श्रूयते—“ षट्पसङ्घः ” इति । तत्र चोदकशास्त्रानां विसृणामुपसदां पूर्वन्वायेनाऽऽवृत्त्या षट्संख्या संपादनीया । यथा पूर्वाधिकरणे प्रयाजेषु संघा-
वृत्त्यैकादशसंख्या संपादिता तद्वदत्रापि साऽऽवृत्तिदण्डकलितवत्समुदायस्य युक्ता ।
यथा वण्डेन भूभदेशं संभिमानः पुरुष आमुत्ताम्रे कृत्स्नदण्डं पुनः पुनः पातयति,
न तु दण्डस्य मयवयवं पृथगावृत्तिं करोति, यथा वा विचारं रुद्राभ्यायं प्राप-

(सोमकरणकक्षरिष्यमाणयागविभक्तकार्यपुरपरम्बवाशौकसौर्धर्मम्)

तीत्यत्र कृत्स्न एवाध्याय आवर्त्यते न त्वस्यापैकदेश एवैकोऽनुवाकः पृथगेव विः पठ्यते तथा विसृणात्पुपसर्वा समुदाय आवर्तनीय इति चेन्मैवम् । मारुत-
क्रमवाधपसङ्गनात् । प्रकृतौ हि दीक्षानन्तरभाविभि दिने हीतव्या प्रथमोपसत् ।
तत्र ऊर्ध्वदिने द्वितीया । ततोऽप्यूर्ध्वदिने तृतीया । ता एताः सक्तदनुष्ठाय पुन-
रुपरितनदिनेष्वनुष्ठीयन्ते चेत्युनरनुष्ठीयमनायाः प्रथमायाः प्रथमात्वमपैति चतु-
र्थीत्वमायाति । तस्मात्मारुतक्रमसिद्धये अथमां द्विरन्वस्य ततो द्वितीयां द्विरन्व-
स्येत्येवं स्वस्थानवृद्ध्या तासामावृत्तिः कार्या । न चाध्यायदृष्टान्तो युक्तः ।
अनुवाकसमुदायस्यैवाध्यायत्वात्तस्यैव चाऽऽवृत्तिविवात् । न त्विह समुदाय-
स्योपसत्त्वमस्ति । तस्मात्प्रत्येकमुपसदाकर्तनीया । अन्तेन न्यायेन द्वादशाहीनस्ये-
त्यत्रैकोपसत्त्वतुवार्मावर्तनीया ।

तृतीयाध्यायस्य तृतीयपादे चिन्तितम्—

“ तिस्र एव हि साङ्गे स्युरहीने द्वादशेत्यदः ।

ज्योतिष्टोमे द्वादशत्वमथवाऽहर्गणो(णे) भवेत् ॥

अस्तु प्रकरणादाद्यो नाहीनत्वं विरुध्यते ।

प्रकृतित्वाच्च केनापि हीनोऽतोऽत्र विकल्प्यताम् ॥

साङ्गाद्भिन्नमहीनसंज्ञा रूढैवाऽहर्गणो(णे) भवेत् ।

षष्ठीश्रुत्या द्वादशत्वं प्रकियातोऽप्रकृष्यताम् ” इति ।

ज्योतिष्टोमप्रकरणे श्रूयते—“ तिस्र एव साङ्गस्योपसदो द्वादशाहीनस्य ” इति ।
एकेनाहना निष्पाद्यत्वात्साहनो ज्योतिष्टोमः । दीक्षादिवसादूर्ध्वं सोमाभिषवदि-
वसात्पूर्वं कर्तव्या होमा उपसदः । तासां द्वादशत्वं प्रकरणबलाज्ज्योतिष्टोमे निवि-
शते । अहीनशब्दश्च तस्मिन्प्रकल्प्यते । ज्योतिष्टोमस्य निखिलसोमयागप्रक-
लित्वेन सर्वेषामङ्गानां तत्रोपदेशे सति तदुपदेशविकलविकृतीनामिव हीनत्वाभा-
वात् । अतो द्वादशत्वत्रैत्वयोर्विकल्प इति प्राप्ते ज्ञमः—आवृत्तः सोमयागरूपो
द्विरात्रविरात्रादिरहर्गणः । तस्मिन्हीनशब्दो रूढः । शैमिकत्वे तु न हीन इति
विगृह्य-सप्तसे कृते सत्यमशादिकशब्दवदाद्युदासः स्यात् । मध्येद्वाचस्त्वाम्भयते ।
रूढिश्च विमह्निरपेक्षत्वाच्छीप्रबुद्धिहेतुः । अतो ज्योतिष्टोमज्ञानिनः साहनशब्दा-
द्विधेयमहर्गणसंज्ञा ज्योतिष्टोमाद्भिन्नमहर्गणमभिधत्ते । तस्मिन्हर्गणे षष्ठीश्रुत्या
तदुक्तं द्वादशत्वं निवेद्यते । तत्सिद्धये अकरणादिदम्पनेतव्यम् ।

तृतीयाध्यायस्य सप्तमपादे चिन्तितम्—

“ मुख्यार्थां सौमिकीं वेदिकमयार्थोत् मुख्यगा ।

चिकीर्षितत्वान्मुख्यस्य वेद्यां तच्छक्तिसंभवात् ॥

मुख्यपौष्कल्यहेतुत्वात्तदङ्गं च चिकीर्षितम् ।

मुख्यवत्तेन तद्वेदिरङ्गेष्वप्युपकारिणी ” इति ॥

दार्शिकीं वेदिं मध्येऽन्तर्भाव्यं प्राचीनवंशो मण्डपोऽवस्थितः । ततः पूर्वस्थां दिशि सदोहविधानादीनां पर्याप्तो भूभागविशेषः । तैः सदःप्रभृतिभिः सह सौमिकी वेदिरित्युच्यते । सेयं मुख्यस्य सोमयागस्यैवोपकारं करोति, न त्वमु-
ख्यानामधीषोमीयाद्यङ्गानाम् । कृतः । मुख्यस्य चिकीर्षितत्वात् । न चाङ्ग-
न्यपि चिकीर्षितानीति वाच्यम् । चिकीर्षास्वरूपस्य वेदेनैवाभिहितत्वात् ।

एवं भ्रूयते—“ षट्विंशत्प्रकृता प्राची चतुर्विंशतिरग्रेण त्रिंशज्जघनेने [य]ति शक्यामहे ” इति ।

अस्यायमर्थः—अयमाणेनानेन दैर्घ्यमाणेन तिर्यकप्रमाणेन च प्रमिते भूभागे फलहेतुं सोमयागं कर्तुं शक्यामह इति निश्चित्य तत्रथैव कुर्यादिति । सेयं चिकीर्षा मुख्यविषया । इ[य]ति शक्यामह इति परिमाणस्य शकेश्चोपन्यासात् । अङ्गानां [तु] पश्नादिषीनां च सदोहविधानादिमण्डपनिरपेक्षाणां यथोक्तपरिमाणमन्तरे-
णाप्यनुष्ठानं शक्यत्वात् उपन्यासस्तत्र निरर्थकः । सोमस्य त्वनुष्ठानं यथोक्तवे-
द्यामेव संभवति न त्वन्यत्र । तस्मात्ता वेदिमुख्यस्यैवोपकरोतीति प्राप्ते ब्रूमः—
इयति शक्यामह इत्यत्र साङ्गभधानानुष्ठाने शक्तिरुक्ता । तादृशस्यैव फलं प्रति पुष्कलहेतुत्वात् । अतो मुख्याङ्गयोश्चिकीर्षास्तुल्यत्वाद्देदिकमयार्था । न चात्र वपनादिसाम्यं शङ्कनीयम् । दृष्टोपयोगाभावस्य तत्रोक्तत्वात् । इह तु हविरासा-
दनादिदृष्ट उपयोगः । स च मुख्याङ्गयोः सम इत्युपमयार्थत्वम् ।

षष्ठाध्यायस्याष्टमपादे चिन्तितम्—

“ अन्याभावेऽन्यभावेऽपि पयोभक्षादयोऽग्निमः ।

निमित्ते सत्यनुष्ठानान्नियमादृष्टतोऽन्तिमः ” इति ।

ज्योतिष्टोमे भ्रूयते—“ पयो ब्राह्मणस्य व्रतम् ” इति । तदेतदसत्यन्य-
स्मिन्मक्ष्ये कर्तव्यम् । कृतः । अन्याभावस्य निमित्तत्वात् । निमित्ते सति नैमि-
त्तिकस्यावश्यानुष्ठेयत्वादिति चेन्नैवम् । न ह्यत्रान्याभावो निमित्तत्वेन श्रुतः ।
तस्मात्सत्यप्यन्यस्मिन्मक्ष्ये नियमादृष्टाय पय एव भक्षयेत् ।

(मध्यमोपसंहिने स्वीकृतषट्त्रिंशत्पदपरिमितवेदिप्रदेशपूर्वभाग उत्तरवेद्यभिधानम्)

तत्रैवान्यच्चिन्तितम्—

“ अजीर्णिं संभवे कार्यं व्रतं नो वाऽग्निमो विधेः ।

रोगोत्पत्त्या प्रधानस्य विरोधान्न पयोव्रतम् ” इति ।

ज्योतिष्टोमे श्रूयते—“ मध्यंदिने मध्यरात्रे व्रतं व्रतयति ” इति ।

तत्र यस्याशीर्णिः संभाविता तेनापि विहितत्वात्पयो व्रतयितव्यमेवेति चेन्नैवम् । प्रधानानुष्ठानविधमसङ्गात् । तस्मात्तथाविषवेद्यायां पयो वर्जयेत् ।

अत्र सर्वाणि यजूष्येवेति नास्ति छन्दः ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे ऋणयजुर्वेदीय-

तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये प्रथमकाण्डे द्वितीयप्रपाठक

एकादशोऽनुवाकः ॥ ११ ॥

(अथ प्रथमाष्टके द्वितीयप्रपाठके द्वादशोऽनुवाकः)

वि॒त्ता॒र्य॒नी॒ भे॒ग॒सि॒ ति॒क्ता॒र्य॒नी॒ भे॒ऽस्थ॒र्व॒-
 तान्मा॒ नाथि॒तम॒र्व॒तान्मा॒ व्यथि॒तं वि॒दे॒र॒ग्नि॒र्न॒भो॒
 नामा॒ग्ने॒ अ॒ङ्गि॒रो॒ यो॒ऽस्यां॒ पृथि॒व्याम॒स्यायु॒षा॒
 नाम्ने॒हि॒ यत्ते॒ऽना॒धृष्टं॒ नाम॒ य॒ज्ञियं॒ तेन॒ त्वाऽऽ
 द्धे॒ऽने॒ अ॒ङ्गि॒रो॒ यो॒ द्वि॒तीय॑स्यां॒ तृ॒तीय॑स्यां॒ पृथि॒-
 व्याम॒स्यायु॒षा॒ नाम्ने॒हि॒ यत्ते॒ऽना॒धृष्टं॒ नाम॒ (१)
 य॒ज्ञियं॒ तेन॒ त्वाऽऽ द्धे॒ सि॒ऽहि॒रा॒सि॒ मा॒हि॒षी॒-
 र॒स्यु॒रु॒ प्रथ॑स्वोरु॒ ते॒ य॒ज्ञ॒प॒तिः॒ प्रथ॑तां॒ ध्रु॒वा॒ऽसिं॑
 दे॒वे॒भ्यः॒ शु॒न्ध॒स्व॒ दे॒वे॒भ्यः॒ शु॒म्भ॒स्वे॒न्द्रघो॑पस्त्वा
 व॒सु॒भिः॒ पु॒रस्ता॑त्पातु॒ मनो॑जवास्त्वा॒ पि॒तृभि॑-
 र्दक्षि॒णतः॑ पातु॒ प्रचे॑तास्त्वा॒ रु॒द्रैः॒ प॒श्वात्पा॑तु
 वि॒श्वक॑र्मा॒ त्वाऽदि॒त्यैरु॑त्तरतः॒ पातु॒ सि॒ऽही॒-
 रा॒सि॒ स॒प॒त्नसा॑ही॒ स्वाहा॑ सि॒ऽही॒रा॒सि॒ सु॒प्रजा॑व-

(मध्यमोपसहिते स्वीकृतषट्त्रिंशत्परिमितवेदिप्रदेशपूर्वभाग उत्तरवेदिमिधामध)

निः स्वाहा सिंहीः (२) असि रायस्पोष-
वनिः स्वाहा सिंहीरस्यादित्यवनिः स्वाहा
सिंहीरस्या वह देवान्देवयते यजमानाय
स्वाहा भूतेभ्यस्स्या विश्वायुरसि पृथिवीं इहं
ध्रुवक्षिर्वस्यन्तरिक्षं इहाभ्युतक्षिर्वसि दिवं इह-
हाभेर्भस्मास्यभेः पुरीषमसि ॥ ३ ॥

(नामं तुप्रजावनिः स्वाहा सिंहीः पञ्चविंशच्च) ।

इति छण्णयजुर्वेदीयतेचिरीयसंहितायां प्रथमाष्टके
द्वितीयप्रपाठके द्वादशोऽनुवाकः ॥ १२ ॥

(अथ प्रथमकाण्डे द्वितीयप्रपाठके द्वादशोऽनुवाकः)

एकादशेऽनुवाक उपसदोऽभिहिताः । तत्र मध्यमोपसहिते षट्त्रिंशत्पद-
परिमितो योऽयं वेदिप्रदेशः स्वीकृतस्तस्य पूर्वभाग उत्तरवेदिद्वयोऽनुवाकेऽ-
भिधीयते ।

वित्तायनीति । बौधायनः—“ उत्तरेण वेदिं द्वयोर्वा विषु वा प्रक्रमेण
स्फ्येनोऽव्यावोक्ष्य शाम्यया चात्वालं परिमितीति वित्तायनी मेऽसीति पुरस्तादुदी-
चीनकुम्बयाऽन्तरितस्फ्येनोल्लिखति, तिकायनी मेऽसीति दक्षिणतः प्राक्कुम्बयाऽन्त-
रितस्फ्येनोल्लिखति, अवतान्मा नाधितमिति पश्चादुदीचीनकुम्बयाऽन्तरितस्फ्येनो-
ल्लिखति, अवतान्मा व्यधितमित्युत्तरतः प्राचीनकुम्बयाऽन्तरितस्फ्येनोल्लिखति” इति ।

आपस्तम्बः—“ अपरेण य्पावटदेशं संचरमवाशिष्य वेद्यामुत्तरवेदिं दशपदां
सोमे करोत्यंहीमसीं पुरस्तादित्येके तां युगेन यजमानस्य वा पूर्वैर्विमाय शाम्यया
परिमितीति शाम्याभार्त्री निरूढपशुबन्धस्योत्तरवेदिः शाम्यां पुरस्तादुदगम्यां निधाय
स्फ्येनोदीचीमभ्यन्तरमुपल्लिखति वित्तायनी मेऽसीत्येवं दक्षिणतः प्राचीं तिकायनी
मेऽसीति पश्चादुदीचीमवतान्मा नाधितमित्युत्तरतः प्राचीमवतान्मा व्यधितमित्युत्तर-
रस्माद्द्वेद्यंसादुदगप्रक्रमे चात्वालस्तमुत्तरवेदिवसूष्णीं शाम्यया परिमित्य ” इति ।

अधोत्तरवेदोद्देवाकारौ महावेद्याः प्राग्भावे मूत्तिकाप्रक्षेपेण भिष्याद्यमान एक
आकारः । आपस्तम्बमते तद्विषया मन्वा उक्ताः । मूत्तिका चात्वालगतैवेति त-

(मन्त्रमोषसङ्घट्टिने स्त्रीकृतमङ्गलत्रिंशत्पत्रपरिमितवेदिप्रवेशपूर्वभाग उत्तरवेद्यभिधानम्)
 ह्युपोऽपर आकारः । तद्दिषया बौधासनमते मन्त्राः । हे उत्तरवेदे त्वं मम विता-
 यनी वह्निरूपस्य वित्तस्य प्रापिकाऽसि । तिकस्म वह्नितेजसो ज्वालास्वरूपस्य प्रा-
 पिकाऽसि । नाथितं वह्निवाचकं मामवतात्, रक्ष । व्यथितं धेह्यलाभाङ्गीतं मां
 रक्ष ।

मन्त्रान्वयाधिक्रमात्सुः शम्भया वेदिपरिमाणं विधातुमाख्याधिक्या वेदिं मस्तुव-
 प्यसङ्गनाद्व्याघारणमभिधत्ते—

“तेभ्य उत्तरवेदिः सिंही रूपं कृत्वोभयानन्तराऽपक्रम्यादिष्ठते देवा अम-
 न्यन्त यतरान्वा इयमुवावत्स्यति त इदं भविष्यन्तीति । तामुपामन्यन्त साऽग्नी-
 द्वरं युगै सर्वात्मया कामान्यभ्रवथ पूर्वा तु माऽग्नेराहुतिरभ्रवता इति तस्मादुत्त-
 रवेदिं पूर्वाग्नेर्व्याघारयन्ति वारेवृतं हस्ये ” [सं० का० ६ प० २अ० ७] इति ।
 अत्रोभयोरन्तरेणेत्यभिधानात्तेभ्यो देवासुरेभ्य इति लभ्यते । ते देवास्तामुपा-
 मन्यन्त प्रार्थितवन्तः । मया मद्गुणहेण घ्रातृव्याधिभवात्सर्वाङ्कामान्युषं व्यश्र-
 वथ विशेषेण प्राप्स्यथ । तदर्थं त्वाद्याऽऽहुतिर्व्याघारणरूपा युष्माभिर्हुता मणे-
 ष्यमाणावग्नेः पूर्वभाविनीं मां व्यश्रवतै विशेषेण व्यामोतु मामिवोद्दिश्य ह्यताम् ।
 सोऽयं वरः । यस्माद्गुरो वृवस्वस्मात्तथा व्याघारयेयुः । तत्प्रकारस्तु सिंहीरासि
 महिषीरसीत्यादिमन्त्रव्याख्यानावसरे वक्ष्यते ।

विधत्ते—

“शम्भया परि मिमीते मात्रैवास्वै साऽथो युक्तेनैव युक्तमव रुन्धे ” [सं०
 का० ६ प० २ अ० ७] इति ।

गदया सदृशी बाहुपरिभिता शम्पा तथा चतुर्दिक्षुत्तरवेदिं परिमिमीते । अस्या
 उत्तरवेदिः सेये भूमिः शम्भया निर्णिता मात्रैव न न्यूना ग्रहचमत्तादिप्रचारस्य
 पर्याप्तत्वात् । नाप्याधिका यथोक्तप्रचारानुपयुक्तभागस्याभावात् । किंच युक्तेनैव
 योभ्येनैवोत्तरवेदिप्रमाणेन योग्यफलं प्राप्नोति ।

मन्त्रान्वयाचष्टे—

“वित्तायनी मेऽसीत्याह वित्ता सेनानावत्तिकायनी मेऽसित्याह तिकान्हेना-
 नावदवतान्मा नाथितमित्याह नाथितान्हेनानावदवतान्मा व्यथितमित्याह व्य-
 थितान्हेनानावत् ” [सं० का० ६ प० २ अ० ७] इति ।

१ क. घ. वह्निरा। २ स. 'रणं विभ' । ३ क. घ. 'रुग्ने वक्ष्य' । ४ स.

'अ प्रमिक्त वि' ।

(मध्यमोपसवदिने एककृतषट्त्रिंशत्पदपरिमितवेदिप्रदेशपूर्वभाग उत्तरवेधभिधानम्)

वित्तं वह्निरूपम् । वित्तार्थेन एतान्यज्ञकृतवृद्धिभाषणेनेयमुत्तरवेदिररक्षत् ।
वित्तं वह्निरूपं तेजने तदार्थेन एतान्यागकर्तृन् ।

विदेरभिरिति । बौधायनः—“अथ चात्वाले बर्हिर्निधाय तस्मिन्स्वयेन महरति
विदेरभिरर्भो नामाग्ने अङ्गिरो योऽस्यां पृथिव्यामस्यायुषा नाम्नेहीति, तद्ध्रत्वोत्तर-
वेद्यां निवपति यत्नेनाधुष्टं नाम यज्ञियं तेन त्वाऽऽदध इति ” इति ।

आपस्तम्बस्येकमन्त्रतामाह—

“तूष्णीं जानुदग्ने भिषितस्वि वा स्वात्वोत्तरवेद्यर्थान्यांसूहरति विदेरभिरिति”
इति ।

विदेरुत्तरवेदेः संबन्धी योऽभिस्तस्य नभ इत्येतन्नाम । अङ्गानां रस इत्य-
ङ्गिरःशब्दस्य निर्वचनम् ।

तथा च ऋग्वेदाः प्राणोपास्तावामन्ति—“ एतमु एवाङ्गिरसं मन्थन्तेऽङ्गानां
यद्गसस्तेन ” इति ।

वाजसनेयिनोऽप्यधीयते—“ ये (?) अङ्गिरसोऽङ्गानां रसः ” इति ।

अयं चाग्निः सोमाहुत्याधारत्वाद्गार्हपत्यदक्षिणात्स्यौदीनां मध्ये सारः ।
हेऽङ्गिरो यस्त्वमस्यां चात्वालगतमृद्गवायां पृथिव्यामसि वर्तसे स त्वमायुष्पदेन
नभोनाम्ना सहित एहि उत्तरवेद्याभागच्छ । यत्तवानाधुष्टं केनाप्यतिरस्कृतं नाम
यज्ञसंबद्धं तेन नाम्ना ऽदधत्य त्वामुत्तरवेद्याभादधे ।

अग्ने अङ्गिर इति । बौधायनः—“ द्वितीयं महरति विदेरभिरर्भो नामाग्ने
अङ्गिरो यो द्वितीयस्यां पृथिव्यामसीत्यादत्ते—आयुषा नाम्नेहीति ह्रत्वोत्तरवेद्यां
निवपति यत्नेऽनाधुष्टं नाम यज्ञियं तेन त्वाऽऽ दध इति, तृतीयं महरति विदेरभि-
र्भो नामाग्ने अङ्गिरो यस्तृतीयस्यां पृथिव्यामसीत्यादत्ते—आयुषा नाम्नेहीति
ह्रत्वोत्तरवेद्यां निवपति यत्नेऽनाधुष्टं नाम यज्ञियं तेन त्वाऽऽ दध इति, तूष्णीं
चतुर्थं हरति सह बर्हिषा ” इति ।

आपस्तम्बः—“ एतेनैव यो द्वितीयस्यामिति द्वितीयं यस्तृतीयस्यामिति तृतीयं
तूष्णीं चतुर्थं हरति ” इति ।

अनाग्ने अङ्गिरो यो द्वितीयस्यामित्याम्नातो द्वितीयमन्त्रस्तस्याऽऽष्टौ विदेरित्या-
दिरनुषज्यते । अवसाने च पृथिव्यामित्यादिरनुषज्यते । तृतीयस्यामित्यादिश्चरम-

(मध्यमोपसंहिने स्वीकृतषट्त्रिंशत्पदपारिमितवेद्विषयदेशपूर्वभाग उत्तरखेचभिधानम्)

मन्वस्तस्य विदेरित्यादिरैवानुषङ्गते । चात्वालस्थितायाः पृथिव्या अंशभेदेन द्वितीयत्वं तृतीयत्वं च द्रष्टव्यम् ।

विधत्ते—

“ विदेरग्निर्भो नामाग्ने अङ्गिर इति विर्हरसि य एवैषु लोकेष्वग्रयस्ताने-
पाव रुन्धे तूष्णीं चतुर्थं हरत्यनिरुक्तमेवाव रुन्धे ” [सं० का० ६ प्र० २
अ० ७] इति ।

लोकत्रयवर्तिनां त्रयाणामग्नीनामवरोधाय विर्हरणमेतल्लोकवर्तीति निश्चित्य
वक्तुमशक्यत्वेनानिरुक्तस्याग्निसामान्यस्थावरोधाय तूष्णीं हरणम् ।

सिंहीरिति । बौधायनः—“ अथाध्वर्युरुचरवेद्यै पुरीषं संप्रयौति सिं-
हीरसि महिषीरसीति ” इति ।

संप्रयौति मिश्रयति ।

आपस्तम्बः—“ सिंहीरसीत्पुत्रारवेद्यां निवपति ” इति ।

वेदेः सिंहमृगतं दर्शयति—

“ सिंहीरसि महिषीरसीत्याह सिंहीरिणा रूपं लृत्वोभयानन्तराऽप्यक्रम्याति-
ष्ठत् ” [सं० का० ६ प्र० २ अ० ७] इति ।

महिषीर्महनीया । ब्राह्मणान्तरे वा महिषीणातित्वं द्रष्टव्यम् ।

उर्विति । कल्पः—“ उरु प्रथस्वोरु ते यज्ञपतिः प्रथताभिति प्रथयित्वा
ध्रुवाऽसीति शम्भया संहत्य देवेभ्यः शुन्धस्वेत्यद्भिः मोक्ष्य देवेभ्यः शुम्भस्वेति
सिकताभिरवकीर्य ” इति ।

प्रथस्व मत्सर । ध्रुवा दृढा । शुन्धस्व शुद्धा भव । शुम्भस्व शोभिता भव ।

व्याचक्षाणं क्रमेण विधत्ते—

“ उरु प्रथस्वोरु ते यज्ञपतिः प्रथतामित्याह यज्ञमानमेव यज्ञया पशुभिः
प्रथयति ध्रुवाऽसीति सः इन्ति धृत्यै देवेभ्यः शुन्धस्व देवभ्यः शुम्भस्वेत्यव चोक्ष-
ति य च किरति शुद्ध्यै ” [सं० का० ६ प्र० २ अ० ७] इति ।

इन्द्रघोष इति । कल्पः—मोक्षणीभिरुत्तरवेदिं मोक्षति—इन्द्रघोषस्त्वा वसुभिः
पुरस्तात्पात्विति पुरस्तान्मनोजवास्त्वा पितृभिर्दक्षिणतः पात्विति दक्षिणतः मचे-

वास्ता रुद्रैः पश्चात्प्राप्तिरिति पश्चाद्विभक्त्या त्वाऽऽदित्यैरुत्तरतः प्राप्तिरुत्तरतः ॥
इति ।

इन्द्रबोधोवादिनामका देवाः परिवृढास्तदनुचरा वस्वादिगणास्तीर्गणैः साहितास्ते
देवाः पान्तु ।

पुरस्तादित्यादिदिग्वाचकशब्दप्रयोगेण दिग्देवतातुष्टिकरं प्रोक्षणमित्याह—

“ इन्द्रबोधोवस्त्वा वसुभिः पुरस्तात्प्राप्तित्याह दिग्भ्य एवैनां प्रोक्षति ॥ [सं०
का० ६ प्र० २ अ० ७] इति ।

प्रोक्षणं विधानं मस्तीति—

देवाः श्वेदुत्तरवेदिरुपावर्त्तीर्ह्यै वि जयामहा इत्यसुरा वज्रमुद्यत्य देवानभ्या-
यन्त तानिन्द्रबोधो वसुभिः पुरस्तात्प्राप्तुवत मनीजवाः पितृभिर्दक्षिणतः पचेता
रुद्रैः पश्चाद्विभक्त्याऽऽदित्यैरुत्तरतः ॥ [सं० का० ६ प्र० २ अ० ७] इति ।

अपक्रम्य देवासुरसेनयोर्मध्ये तिष्ठन्तीमुत्तरवेदिं यदा देवा उपामभ्ययन्त
तदानीमसुरा एवमभिनयन् । बधोषा देवानुपावर्तेत तदा त एव विजयेरन् ।
तस्मादिहैवेदानीमेव तदुपावर्तनात्प्रागेव देवान्विजयामह इति विचिन्त्य वज्रमु-
द्यत्य देवानभिक्षय वज्रतुण्डावहाः । धान्तुरानिन्द्रबोधोवायो दिग्भ्योऽप्राकुर्षन् ।

विधत्ते—

“पदेवमुत्तरवेदिं प्रोक्षति दिग्भ्य एव तद्यजमानो भ्रातृभ्यान्व पुद्गले ॥ [सं०
का० ६ प्र० २ अ० ७] इति ।

प्रोक्षणशेषस्य निनयनं विधत्ते—

“ इन्द्रो यतीन्सालावृकैभ्यः प्रायच्छत्तान्दक्षिणत उत्तरवेद्या आदन्त्यप्रो-
क्षणीनामुच्छिष्येत तद्दक्षिणत उत्तरवेद्यै नि नयेद्यदेव तत्र कूरं तत्तेन शमयति ॥
[सं० का० ६ प्र० २ अ० ७] इति ।

[इन्द्रो] यतयो देवान्हुतुं सर्वदा प्रयतमाना उत्तमाश्रयेण प्रच्छन्नवेद्या
असुरास्ताहत्वा सालावृकैभ्यः शभ्यो दत्तवान् ।

निनयनकाले ध्यानं विधत्ते—

“ यं द्विष्यात्तं ध्यायेच्छुचैवैवैमर्षयति ॥ [सं० का० ६ प्र० २ अ०
७] इति ।

शुचा श्लोकेनार्थयति योजयति ।

सि० हरिसीति । कल्पः—“ अथैनां हिरण्यभेत्तथायाद्वयया पञ्चगृहीतेन व्याधारयति सि० हरिसि सपत्नसाही स्वाहेतिः दक्षिणेऽस्ते, सि० हरिसि सुप्रजावनिः स्वाहेत्युत्तरस्यां श्रोण्यां, सि० हरिसि रायस्पोषवनिः स्वाहेति दक्षिणस्यां श्रोण्यां, सि० हरिस्यादित्यथभिः स्वाहेति उत्तरेऽसौ, सि० हरिस्या वह देवान्देवयते यजमानाय स्वाहेति मध्ये ” इति ।

हे उत्तरवेदे त्वं सिंहरूपधारिण्यासि । सपत्नसाही वैरिघातिनी । सुप्रजावनिः शोभमापत्पभ्रमषदा । रायस्पोषभिः पथाविषमसभृदिदा । आदिस्वनिभूतिसंचान्धिप्रतिष्ठापदा । देवयते देवानिच्छते यजमानाय तैर्दे हुतमस्तु ।

उत्तरवेदेर्वरवाक्यमनुसृत्यैकैकं कामनेकैकाहुत्या प्राप्नुवन्ति त्वैर्दे मन्त्रसूचितमर्थं वृषीयति—

“ सोत्तरवेदिरब्रवीत्सर्वान्मया कल्पान्मयभवत्येति ते देवा अकामयन्तात्सुरान्भ्रातृव्यानभि भवेमेति तेऽजुहवुः सि० हरिसि सपत्नसाही स्वाहेति तेऽसुरान्भ्रातृव्यानभ्यभक्त्येऽसुरान्भ्रातृव्यानभिभूयाकामयन्त मया विन्देमहीति तेऽजुहवुः सि० हरिसि सुप्रजावनिः स्वाहेति ते प्रजामविन्दन्त ते यथां वित्वाऽकामयन्त पशुन्विन्देमहीति तेऽजुहवुः सि० हरिसि रायस्पोषवनिः स्वाहेति ते पशुनविन्दन्त ते पशुन्विन्वाऽकामयन्त प्रविष्टां विन्देमहीति तेऽजुहवुः सि० हरिस्यादित्यथभिः स्वाहेति त इमां प्रतिष्ठापविन्दन्त त इमां प्रतिष्ठां वित्वाऽकामयन्त देवदा आशिष उपेयामेति तेऽजुहवुः सि० हरिस्या वह देवान्देवयते यजमानाय स्वाहेति ते देवता आशिष उपाऽऽयन् ” [सं० का० ६ प्र० २ अ० ८] इति ।

आशिष इष्यमाणा हविःस्वीकारिणीदेवता उपेयाम प्राप्नुवामिति कामयमाना यष्टारस्ते देवाश्चरमाहुत्या तथैव प्राप्नुवन् । कर्मकथानि वाऽथाऽऽशीःशन्देनोच्यन्ते ।

आधुतिसंख्यां विधत्ते—

“ पञ्च कृत्वो व्याधारयति पञ्चाक्षरा पङ्क्तिः पाङ्को यज्ञो यज्ञमेवाव रुन्धे ” [सं० का० ६ प्र० २ अ० ८] इति ।

श्रेणं विधत्ते—

“ अक्षयव व्याधारयति तस्मादक्षयया पशुकोऽङ्गानि म हरन्ति प्रविष्टित्यै ” [सं० का० ६ प्र० २ अ० ८] इति ।

(मध्यभोपसहदिने स्वीकृतषट्त्रिंशत्यदपरिमितवेदिप्रवेशपूर्वभाग उत्तरवेद्यभिधानम्)

अक्षयया वक्रगरया । दक्षिणेऽस उत्तरश्रोणिरित्यादिका वक्रगतिः । पशवः
पायनकाले पादाद्यङ्गानि वक्रत्वेन प्रहरन्ति संकोचयन्ति । अत आहुतिवक्रत्वं
प्रतिष्ठित्यै भवति ।

भूतेभ्य इति । कल्पः—“ भूतेभ्यस्त्वेति लुचमुद्ग्ल्हा ” इति ।

हे शुद्धस्त्वां भूतेभ्यश्चिरंतनेभ्यो वेवेभ्य उद्गुह्लाभि ।

विधत्ते—

“ भूतेभ्यस्त्वेति लुचमुद्गुह्लाति य एव देवा भूतास्तेषां तद्भागधेयं तानेव तेन
प्रीणाति ” [सं० का० ६ प्र० २ अ० ८] इति ।

भूतेद्देशेन लुगुद्ग्रहणे सत्कृदाः सन्तः प्रीयन्ते ।

विश्वायुरिति । कल्पः—“ अथ पौतुद्रवान्परिधीन्परिदधाति विश्वायुरसि
पृथिवीं दृशेति मध्यमं, ध्रुवक्षिदस्यन्तरिक्षं दृशेति दक्षिणम्, अप्युतक्षिदसि
दिवं दृशेत्युत्तरम् ” इति ।

हे मध्यमपरिधे त्वं छरक्षापुःप्रदोऽसि पृथिवीं दृढां कुरु । हे दक्षिणपरिधे
त्वं स्थिरनिवासोऽसि । हे उत्तरपरिधे त्वमविनष्टनिवासोऽसि ।

विधत्ते—

“ पौतुद्रवान्परिधीन्परि दधात्येषां लोकानां विधुस्यै ” [सं० का० ६ प्र०
२ अ० ८] इति ।

परिधिवयेण प्रयो लोका विधुता भवन्ति । पुतुर्वेदेवदारुः ।

अग्नेरिति । कल्पः—“ अथातिशिष्टान्संभारान्निवपति गुल्गुलु सुगन्धिते-
जनं शुक्लामूर्णास्तुकामभेर्भस्मास्वभेः पुरीषमसीति ” इति ।

हे संभारस्वरूप त्वमभेर्मांसकं पूरकं चासि ।

संभारान्निवधार्तुं प्रस्तौति—

“ अग्नेस्त्वयो व्यायास्तौ भ्रातर आसन्ते देवेभ्यो हव्यं वहन्तः प्रापीयन्त
सोऽभिरविभेदिस्थं वाव स्य आर्तिमाऽरिष्यतीति स निलायत स यां वनस्पति-
ष्ववसत्तां पुतुद्रौ यामोषधीषु ताः सुगन्धितेजने यां पशुषु तां पेत्यस्यान्तरा शुङ्गे-
तं देवताः मैषमैच्छन्तमन्वविन्दन्तमद्भुवनुप न आ वर्तस्व हव्यं नो वहेति सोऽ-
अवीद्वरं वृणो यदेव गृहीतस्याहुतस्य बहिःपरिधि स्कन्दात्तन्धे भ्रातृणां भागधे-
यमसादिति तस्माद्यद्गृहीतस्याहुतस्य बहिःपरिधि स्कन्दाति तेषां तद्भागधेयं तानेव
तेन प्रीणाति सोऽमन्वयतास्थन्वन्तो मे पूर्वे भ्रातरः पामेषतास्थाऽनि शतया इति

(मध्यमोपसद्भिने स्वीकृतषट्त्रिंशत्पदपरिमितवेदिप्रदेशपूर्वभाग उत्तरवेद्यभिधानम्)

स यान्यस्थान्यशातयत् तत्पुतुद्रुवभवद्यन्मांससमुपभूतं तद्गुल्गुलु ” [सं० का० ६ प्र० २ अ० ८] इति ।

भातरो हविर्वहनप्रयासेन यथा मृता इत्यमेव सोऽन्योऽपि मृतिं प्राप्स्यतीति भीतोऽग्निर्निरूढो वनस्पत्योषधिपशुष्वेकैकां रात्रिमवसत् । देवदारुवृक्षे सुगन्धयुक्तवृणे पेत्यस्यं मेघस्य शुद्धन्योर्मध्ये च क्रमेण तं वसन्तं देवा हविर्वहने घेरयितुमैच्छन् । तमन्विष्यालमन्व । सुगुद्गृहीतस्य हविषो यल्लेशरूपं होमात्पूर्वं परिधिम्पो बहिर्हविः स्कन्देत्स भ्रातृभागोऽस्त्वित्यग्नेर्वरः । अस्थन्वन्तस्त्वगस्थिमांसोपेताः घामेषत् मृतास्तदीयान्यस्थानि मांसानि च शातयै परित्यजानि । परित्यक्तानि तानि पुतुद्रु गुल्गुल्वभवताम् ।

विधत्ते—

“ यदेतान्त्संभारान्त्संभरत्याग्निमेव तत्सं भरति ” [सं० का० ६ प्र० २ अ० ८] इति ।

मन्वगतेन पुरीषशब्देन संभाररूपं वह्निपूरणं विवक्षितमित्याह—

“ अग्नेः पुरीषमसीत्याहाग्नेर्हेतत्युरीषं यत्संभाराः ” [सं० का० ६ प्र० २ अ० ८] इति ।

गुल्गुलुसुगन्धितेजनशुक्लोर्णास्तुकाः संभाराः ।

किंच देवदारुपरिधिरूपेण वह्निना भातरोऽस्य संनिधीयन्त इत्याह—

“ अथो खल्वाहुरेते वावैनं ते भातरः परि शोरे यत्पौतुद्रवाः परिधय इति ” [सं० का० ६ प्र० २ अ० ८] इति ।

एवमग्निं परितः शोरेते ।

अथ विनियोगसंग्रहः—

“ वित्तोत्तरारूपवेद्यर्थं चतुर्भिः परितो लिखेत् ।

विदेस्त्रिभिर्हरेत्पांसुन्सिहीर्वेद्यां विनिक्षिपेत् ॥ १ ॥

उरु प्रथयते वेदिं ध्रुवा संहत्य शम्भया ।

देवे मोक्ष्य तथा देवे सिक्कदाऽभावकीर्मते ॥ २ ॥

इन्द्र मोक्ष्य चतुर्दिक्षु सिंहीरसद्दये तथा ।

शोणिद्वये च मध्ये च व्याघारयति पञ्चभिः ॥ ३ ॥

३१४ श्रीमत्सायणाचार्यविरचितभाष्यसमेता- [१प्रथमकाण्डे-
(उचत्वेदिसमीपवर्तिहविर्धानाभिधानम्)

भूतेभ्यः सुवमुद्गृह्य विश्वा परिधयस्त्रयः ।

अग्नेः संस्थाप्य संभारान्मन्त्राः षड्विंशतिर्मताः ॥४॥” इति ।

नात्र विशेषमीमांसा । नापि च्छन्दः ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे छण्णयजुर्वे-

दीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये प्रथमकाण्डे द्वितीयप्रपाठके

द्वादशोऽनुवाकः ॥ १२ ॥

(अथ प्रथमाष्टके द्वितीयप्रपाठके त्रयोदशोऽनुवाकः) ।

युञ्जते म॒नं उ॒त युञ्जते धियो॒ वि॒प्रा वि॒प्रस्य
बृ॒ह॒तो वि॒पश्चितः॑ । वि॒ होत्रा॑ द॒धे व॒युना॒वि-
दे॒क इ॒न्म॒ही दे॒वस्य॑ स॒वितुः॑ परि॒ष्टुतिः॑ । सु॒वा-
ग्दे॒वदु॒य॑श् आ॒ व॒द दे॒वश्रु॒तौ दे॒वेभ्य॑ घो॒षे-
था॒मा नो॑ वी॒रो जा॒यतां॑ क॒र्मण्यो॑ य॒ सर्वेऽनु॒-
जी॒वा॒म॒ यो ब॒हूना॑म॒सदृ॒शी । इ॒दं वि॒ष्णुर्वि॒च-
क्रमे॑ त्रेधा॒ नि द॒धे प॒दम् । स॒मूढ॑मस्य (१)
पा॒शु॒र इ॒रा॒वती॑ धे॒नुम॒ती हि भू॒तश् स॒यव-
सि॒नी म॒नवे॑ यश॒स्ये । ध्य॑स्क॒भ्नाद्रो॒दसी॑ वि-
ष्णु॒रेते॑ दा॒धारं॑ पृथि॒वीम॒भितो॑ म॒यू॒सैः । प्रा॒ची
प्रेत॑म॒ध्वरं॑ क॒ल्पय॑न्ती ऊ॒र्ध्वं य॒ज्ञं न॑य॒तं मा
जी॒ह्वर॑त॒म॒त्रं र॒मेथा॑ ध॒र्म॒न्पृथि॒व्या दि॒वो वा
वि॒ष्णुवृ॒त वा॑ पृथि॒व्या म॒हो वा॑ वि॒ष्णुवृ॒त वाऽ-
न्तरि॑क्षा॒द्ध॒स्तौ पृ॒णस्व॑ ब॒हूभिर्व॑स॒व्यै रा प्र
य॑च्छ (२) दक्षि॒णा॒द्योत॑ स॒व्यात् । वि॒ष्णो-

[उत्तरखेटिसमीपवर्तिहविर्धानाभिधानम्]

नुकं वीर्याणि प्र वोचं यः पार्थिवानि विममे
रजास्ति यो अस्कभायदुत्तरः सधस्थं विच-
क्रमाणस्त्रेधोरुमायो विष्णो रराटमसि विष्णोः
पृष्ठमसि विष्णोः शन्यन्त्रे स्थो विष्णोः स्यूरसि
विष्णोर्ध्रुवमसि वैष्णवमसि विष्णवे त्वा ॥ ३ ॥

[अस्य यच्छैकान्तचत्वारिंशच्च] ।

इति ऋण्यजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां प्रथमाष्टके
द्वितीयप्रपाठके त्रयोदशोऽनुवाकः ॥ १३ ॥

(अथ प्रथमकाण्डे द्वितीयप्रपाठके त्रयोदशोऽनुवाकः) ।

द्वादशोऽनुवाक उत्तरखेटिरभिहिंवा । तत्समीपवर्तिहविर्धानं त्रयोदशोऽनुवाकेऽ-
भिधीयते ।

युञ्जत इति । कल्पः—“गार्हपत्य आञ्चं विष्णोत्पूय स्रुचि चतुर्गृहीतं गृही-
त्वा शांतामुखीये सावित्रं जुहोत्यन्वारब्धे यजमाने युञ्जते मन उत युञ्जते
धिषो विषा विमस्य बृहतो विपश्चितः । वि होत्रा दधे वयुनाविदेक इन्मही देवस्य
सवितुः परिष्टुतिः स्वाहेति ” इति ।

होमार्थं स्वाहाशब्दोऽध्याहृतः । विमस्य ब्राह्मणस्य यजमानस्य संबन्धिनो
विषा ब्राह्मणा ऋत्विजो मनो युञ्जते लौकिकचिन्ताभ्यो मनो निवार्य यज्ञचि-
न्त्यां तत्प्रथमं नियमयन्ति । ततो धिध इन्द्रियाण्यपि ” यज्ञार्थेषु स्वस्वव्यापा-
रेषु नियमयन्ति । कीदृशस्य विमस्य । बृहतो विपश्चितः । अधीतवेदत्वाद्वृहत्त्व-
मर्थोभिज्ञत्वाद्भिपश्चित्वम् । कीदृशा विषाः । होत्रा होमकर्तारः । तदिदं विषाणां
मनोनियमनादिसामर्थ्यमेक इद्विदश् एक एव ससर्ज । कीदृश एकः । वयुनावित्,
मार्गान्चेत्ति सर्वज्ञ इत्यर्थः । न चैकस्य सर्वसृष्टौ विस्मैतव्यम् । यतः सवितुः प्रेर-
कस्यान्वर्षामिणो देवस्य परिष्टुतिर्मही महती ।

तथा चाऽऽध्वर्षाणिका अधीयते—“यः सर्वज्ञैः सर्वविद्यस्य ज्ञानमयं तपः” इति ।

(अक्षरबोधिसमीपउक्तिहविर्धानामिधानम्)

वाजसनेयिनश्च—“ स एष सर्वस्येशानः सर्वस्याधिपतिः सर्वमिदं प्रशास्ति यतिदं किञ्च ” इति ।

शेताश्वतराश्च—“ पराऽस्य शक्तिर्विधिष्वैव श्रूयते स्वाभाविकी ज्ञानवत्क्रिया च ” इति ।

एवं सर्वत्रोदाहार्यम् ।

एतं मन्त्रं विनियोक्तमुपोद्घातत्वेनानुष्ठेयं विधत्ते—

“ वज्रमव स्थिति वरुणपाशादेवैने मुञ्चति म णेनेकि नेध्ये एवैने करोति ” [सं० का० ६ प्र० २ अ० ९] इति ।

हविर्धाननाशकधोः शकटयोर्धर्मपूर्वं वज्रधासत्तदवस्थति मुञ्चेत् । मणेनेकि प्रक्षास्येत् ।

अथ सूत्रम्—“ मयुक्तपूर्वशकटे नक्षत्रयोगे प्रविहितशस्त्रे प्रक्षाल्य तयोः प्रथममथितान्मन्धीन्विस्त्रस्य नवान्प्रज्ञातान्कृत्वाऽग्नेण प्राग्ब्रह्मभितः पृष्ठचाम्ब्यवनयन्परिश्रिते सच्छदिषी अवस्थापयति ” इति ।

पृष्ठर्था वेदिमध्ये प्राक्प्रतीचोः शङ्कोर्ब्रह्मां रज्जुं मध्येऽव्यवनयन्पवधानमकुर्वन् । मन्त्रविनियोगपूर्वकं शकटप्रेरणं विधत्ते—

“ सावित्रियर्थां हृत्वा हविर्धाने म वर्तयति सवितुमसूत एवैने म वर्तयति ” [सं० का० ६ प्र० २ अ० ९] इति ।

कल्पः—“ स्याच्चेदक्षशब्दः सुवागित्यनुमन्त्रयते ” इति ।

स च मन्त्र एवमाग्नातः—

सुवागिति । हेऽक्षदेव दुर्षान्गृह्णामिति सुवाग्भूत्वाऽऽ समन्ताच्छ्रेयस्करिं वाचं वद । हे देवश्रुतौ परव्यातावक्षी यजमानोऽर्थं मुष्मान्यजतीति देवेष्वाधोवेधाम् ।

सुवाकशब्दोपयोगं दर्शयति—

“ वरुणो वा एष दुर्षागुभवधो वज्रो यदक्षः स यदुत्सर्जेद्यजमानस्य गृहानभ्युत्सर्जेत्सुवाग्देव दुर्षां आ वदेत्याह गृहा वै दुर्षाः शान्त्यै ” [सं० का० ६ प्र० २ अ० ९] इति ।

अक्षस्य बन्धनहेतुपाशोपेतत्वाद्वरुणत्वम् । वरुणश्च क्रूरत्वाद्दुर्वाक् । उत्सर्जेत्, शब्दं कुर्यात् ।

(उत्तरवेदिसमीपवर्तिहविर्धानामिधानम्)

कल्पः—“ अथैने पत्नी पददृतीयेणा(ना)ऽऽज्यमिच्छेन्नोपानवत्या नो वीरो जायतामिति ” इति ।

स चैवमान्नातः—

आ न इति । कर्मणि साधुः कुशलो वीर आलस्यरहितः पुत्रोऽस्माकमाजायताम् । यं जीवाप यश्च यहूनां वशी नियमनशक्तिमानसद्भवेत् , तादृशो जायताम् । अत्र कल्पे पददृतीयशब्देन सोमकयणीपद्वरजसस्तृतीयान्तः पूर्वं संगृहीतो विवक्षितः ।

अक्षोपाङ्गत्वं विधत्ते—

“ पत्युपानक्ति पत्नी हि सर्वस्य मित्रं मित्रत्वाय यद्वै पत्नी यज्ञस्य करोति- मिथुनं तदयो पत्नियः एवैष यज्ञस्यान्वास्मोऽनवाच्छिखैः ” [सं० का० ६ प० २ अ० ९] इति ।

इदमिति । कल्पः—“ दक्षिणस्य हविर्धानस्य पश्चादक्षानुपसुष्य दक्षिणस्यां वर्तन्यां स्फयेनोद्धत्यावोक्ष्य हिरण्यं निधाय संपरिस्तीर्याभिजुहोति—इदं विष्णुर्विषक्रे वेधा नि दधे पदम् । समूढमस्य पांसुरे स्वहोत्यपरं चतुर्मुहीतं गृहीत्वोत्तरस्य हविर्धानस्य पश्चादुपसुष्योत्तरस्यां वर्तन्यां स्फयेनोद्धत्यावोक्ष्य हिरण्यं निधाय संपरिस्तीर्य जुहोति—इरावती धेनुमती हि भूतः स्यवसिनी मवदे यज्ञस्ये । व्यस्कन्नाद्रोदसी विष्णुरेते दाधार पृथिवीमभितो मयूखैः स्वाहेति ” इति ।

विष्णुस्त्रिविक्रमावतारं धृत्वेदं विश्वं विभज्य क्रमते स्म भूमावेकं पदमन्तरिक्षे द्वितीयं दिवि तृतीयमित्येवं त्रेधा पदं निदधे । पांसवो भूम्यादिलोकरूपा यस्य पदस्थ सन्ति तत्पांसुरम् । अस्य विष्णोस्तस्मिन्पदे विश्वं समूढं सम्भगन्तभूतम् । किंच—इरावती अन्नवती धेनुमती धेनुर्बहुक्षरिा गौस्तद्वयौ स्रमवासिनी शोभनैर्यवसैरभ्यवहार्यैर्धुक्ते मनवे मानवप्रजार्थं यज्ञस्ये यज्ञोन्मिते भक्तम् । एते रोदसी यावा-पृथिवी विष्णुर्व्यस्कन्नाद्विभज्य स्थापितवान् । तां च पृथिवीं मयूखैः स्वतेजो-रूपैर्नानाजीवैरभितो दाधार पुषोष । स विष्णुरनयोत्तरहविर्धानमार्गाहुत्या प्रीयताम् ।

विधत्ते—

“ वर्त्मना वा अन्विरय यज्ञं रक्षारसि जिघारसन्ति वैष्णवीभ्यामुग्ध्वां वर्त्म-

नोर्जुहोति यज्ञो वै विष्णुर्वंजादेव रक्षास्स्य हन्ति ” [सं० का० ६ प्र० २ अ० ९] इति ।

वर्तमाना शकटमार्गेण । अन्वित्यानुप्रविश्य । यज्ञो देवेभ्यो निलायत विष्णु रूपं कृत्वेत्युक्तवाद्यज्ञस्य विष्णुत्वम् । अत एव वैष्णवमन्त्रोऽत्र न व्यधिकरणः । यज्ञादेव विष्णुरूपयज्ञद्वारेणैव ।

होमाधारत्वेन हिरण्यमक्षेपं विधत्ते—

“ यदध्वर्युरनग्नावाहुतिं जुहुयादन्धोऽध्वर्युः स्याद्रक्षास्ति यज्ञस् हन्युर्हिरण्य-
मुपास्य जुहोत्यग्निवत्येव जुहोति नान्धोऽध्वर्युर्भवति न यज्ञस् रक्षास्ति घ्नन्ति ”
[सं० का० ६ प्र० २ अ० ९] इति ।

प्राचीति । कल्पः—“ अथैने संपरिगुप्त संपैषमाह हविर्धानाभ्यां पूर्वार्थ-
मानाभ्यामनुज्ञहीति विरुक्तायां प्रवर्तयन्ति प्राची प्रेतमध्वरं कल्पयन्ती ऊर्ध्वं
यज्ञं नयतं ना णिह्वरतामिति ” इति ।

हे शकटे पाङ्गुस्ते गच्छतम् । कीदृशे । अध्वरं कल्पयन्ती देवकर्म बाधर-
हितं कुर्वाणे । किंचोर्ध्वमुपरिवर्तिदेवान्प्रति यज्ञं नयतं ना कुटिले भवतमसु-
रान्मा प्रापयतम् ।

प्राक्शब्दात्पर्यमाह—

“प्राची प्रेतध्वरं कल्पयन्ती इत्याह सुवर्गमेवैने लोकं गमयति ” [सं० का०
६ प्र० २ अ० ९] इति ।

कल्पः— “ आहवनीयात्प्रतीचस्त्रीन्प्रकमानुच्छिद्य (छे) ष्यात्र स्मेषामिति
नभ्यस्थे स्थापयित्वा ” इति ।

नम्यशब्देन फलकत्रयोपेते चक्रे नाभियुक्तं मध्यमफलकमुच्यते । तस्मि-
न्यथा शकटं तिष्ठति तथा स्थापयेत् । प्राचीनवंशस्थो यः पुरातन आह-
वनीयस्तस्मैत ऊर्ध्वं गार्हपत्यत्वम् । आहवनीयस्तुत्तरवेदिस्थ एव । तत्रत्यपुरात-
नगार्हपत्यस्य शालामुत्तीवत्वमिति ।

वथा च सूत्रम्—“ प्रवर्ग्यमुद्रास्य पशुबन्धवर्द्धिं प्रणयत्येष सोमस्थाऽऽह-
वनीयो यतः प्रणयति स गार्हपत्यः ” इति ।

(उत्तरलोदिसमीपवार्तिहविर्धानाभिधानम्)

मन्त्रपाठस्तु—

अत्रेति । हे शकटे देवयजनाख्ये पृथिव्याः शरीर उत्तरवेद्याः पश्चिमभागे प्रक्रमन्नयमवशेष्य यत्स्थानमस्ति अथ स्थाने क्रीडतम् ।

देवयजनरूपाया वेदेः पृथिवीशरीरत्वं यदिमामाविन्दन्त तद्देवै वेदित्वमित्येतस्मिन्वाक्षणे प्रसिद्धमाह—

“ अत्र रमेधां वर्ध्मन्पृथिव्या इत्याह वर्ध्मं हेतत्पृथिव्या यद्देवयजनम् ” [सं० का० ६ प्र० २ अ० ९] इति ।

कल्पः—“ दिवो वा विष्णोर्वित्वध्वयुर्दक्षिणस्य हविर्धानस्थ दक्षिणं कर्णा-
तर्दमनु मेथीं निहन्ति तस्यामीषां निनस्यत्येवमुत्तरस्य प्रतिप्रस्थाता विष्णोर्नुक-
मित्युत्तरस्योत्तरं कर्णातर्दमनु ” इति ।

युगस्य दक्षिणोत्तरभागौ शकटस्य कर्णस्थानीयौ । तयोरातर्दं ईषाम्भ्यां सह इत्तबन्धनम् । दक्षिणबन्धनसंधौ मेथी निखातव्या ।

मन्त्रौ त्वेवं पठितौ—

दिव इति । हे विष्णो शुभ्रोकाद्वा भूलोकाद्वा महर्लोकाद्वाऽन्तारिक्षलोकाद्वा समानातिवैहृभिर्धानसमूहैः स्वहस्तौ पूरय । हे विष्णो पूर्णधनादक्षिणात्सन्वाच्च हस्तादाप्रमच्छ बहुकृत्व आवृत्य प्रकृष्टं मणिमुक्तादिकं देहि । नुकमित्यन्वयं कर्म-
धाचकम् । विष्णोर्वीर्याणि कर्माणि प्रवोचं ब्रवीमि । कानि कर्माणि । यो विष्णुः पार्थिवानि रक्षांसि परमाणुन्विममे निर्मितवान्परिगणितर्वाश्च । पुनरपि यो वि-
ष्णुरुत्तरमुपरिवर्ति सधस्थं देवानां सह वासस्थानं शुभ्रोकमस्कभायत्, यथाऽधो न पतति तथा स्वाम्भिवदान् । पुनरपि यस्त्रेषा विचक्रमाणस्त्रिषु लोकेषु पदत्रयं निदधौ, उरुभिर्महात्मभिर्गीयते च ।

मेथया निखननं विधत्ते—

“ शिरो वा एतद्यज्ञस्य यद्दविर्धानं दिवो वा विष्णुर्वृतं वा पृथिव्या इत्याशी-
पंद्यर्चा दक्षिणस्य हविर्धानस्य मेथीं नि हन्ति शीर्षत एव यज्ञस्य यजमान आशिषोऽव रुन्धे ” [सं० का० ६ प्र० २ अ० ९] इति ।

यथा शिरसि चक्षुरादीनि गोलकानि निधीयन्ते तथा हविर्द्वय्याणि शकटे निधीयन्त इति हविर्धानस्य यज्ञशिरस्त्वम् । हस्तौ पुणस्वाऽऽप्यच्छेत्याशीर्यस्या कचः पदेषु प्रतीयते सेषमृगाशीर्षदा । यद्यप्येषा मेथीं न प्रकाशयति तथाऽपि

३२० श्रीमत्सायणाचार्यविरचितभाष्यसमेता— [१मथमकाण्डे—
(उत्तरवेदिसमीपवर्तिहविर्धानाभिधानम्)

वाचनिकोऽत्र विनियोगः । अनेन मन्त्रेण यज्ञशिरसो हविर्धानाद्यजमान आशिषः
भामोति ।

आच्छादकं विधत्ते—

“ दण्डो वा औपरस्तुतीयस्य हविर्धानस्य षड्कारेणाक्षमच्छिनद्यत्तृतीयं
छदिर्हविर्धानयोरुदाह्रियते तृतीयस्य हविर्धानस्यावरुद्ध्यै ” [सं० का० ६
म० २ अ० ९] इति ।

दण्डो नाम कश्चिदसुर उपरनामकस्यासुरस्य पुत्रो षड्कारदेवेन सह मैत्रीं
कृत्वा तद्द्वारां यविश्य तृतीयस्य शकटस्याक्षमच्छिनत् । अतस्तृतीयस्य शक-
टस्य प्रतिनिधित्वेनैकैकस्य शकटस्योर्ध्वं तुणादिनिर्मितं छदिः स्थापयेत् । तत्र
दक्षिणोत्तरपार्श्वयोः परिश्रयणार्थं द्वे छदिषी अरेक्ष्य तृतीयम् । अथ शकटे
अन्तर्भाव्य हविर्धानारूपं मण्डपं निर्मातव्यम् । तत्र दक्षिणशकटात्पुरतो ग्रहा-
सादनायावकाशं शिष्ट्वा दक्षिणोत्तररूपेण षट्संख्याकाः स्थूणा निखातव्याः ।
एवं पश्चाद्भागे षट् स्थूणा निखातव्याः । तयोः स्थूणापङ्क्त्योरुदञ्चौ वंशावा-
द्भावि ।

विष्णो इति । अत्र कल्पः—“ तासूवञ्चौ वंशौ मोहत्यध्यस्मति पुर-
स्ताद्वराटीं विष्णो रराटमसीति ” इति ।

हविर्धानमण्डपस्य विष्णुदेवताकरवाद्विष्णुत्वम् । पूर्वद्वारवर्तिस्तम्भयोर्मध्ये
काचिद्दर्भमाला ग्रथयते, तां दर्भमालां तदुन्धनाभारं तिर्यग्भंशं वा संबोध्य
पुरुषललाटत्वेनोपचरितुं विष्णो रराटमसीत्युच्यते ।

विष्णोरिति । कल्पः—पाचो वंशानत्याधाय विष्णोः पृष्ठमसीति तेषु
मध्यमं छद्विरभ्युहति अरत्निविस्तारं नवायामम् ” इति ।

यज्ञपुरुषस्य हविर्धानारूपं मण्डपं शिरस्तात्साम्यं मन्त्रैरुच्यत इत्याह—

“ शिरो वा एतद्यज्ञस्य यद्दविर्धानं विष्णो रराटमसि विष्णोः पृष्ठमसी-
त्याह तस्मादेतावन्वा शिरो विष्णुतम् ” [सं० का० ६ म० २ अ० ९] इति ।

एका रराटी, एकं छदिः, द्वौ रराटश्चन्तादिति भावन्तो मण्डपस्य प्रकारा
एतावज्ज्ञेतावत्प्रकारं शिरो विश्वकर्मणा विशेषेण स्यूतं, शिरस्याच्छादिका त्वगेव
छदिः स्थापनीया ।

(अन्तरवेदिसमीपवर्तिहविर्धानाभिधानम्)

विष्णोरिति । कल्पः—“ पार्श्वयोश्छदिवी निदधाति विष्णोः शन्यन्ते स्थ इति ” इति ।

विष्णोरिति । कल्पः—“ विष्णोः स्युरसीत्यध्वर्युर्दक्षिणं बाहुं स्यूत्वा विष्णोर्भुवमसीति प्रज्ञातं ग्रन्थि करोति वैष्णवमसि विष्णवे त्वेति संमितमभिमृ-
श्यादि ” इति ।

शीन्वतेऽनया रज्ज्वेति स्यूः । हे बन्धनहेतो त्वं विष्णुदेवताकस्य रज्जुरसि । हे ग्रन्थिरूप त्वं विष्णुसंबन्धि दृढमसि । हे मण्डप त्वं विष्णुदेवताकमस्यतो विष्णुमीतये त्वां स्पृशामि ।

अत्र विष्णोरिति षष्ठ्या देवतात्वलक्षणः संबन्धो विवक्षित इत्याह—

“ विष्णोः स्युरसि विष्णोर्भुवमसीत्याह वैष्णव इति देवतया हविर्धानम् ”

[सं० का० ६ प्र० २ अ० ९] इति ।

प्रज्ञातग्रन्थेर्विसंसनं विधत्ते—

“ यं प्रथमं ग्रन्थि ग्रन्थीयाद्यत्तं न विस्रंसयेदमेहेनाध्वर्युः प्र सीयेत
वस्मात्स विस्रस्यः ” [सं० का० ६ प्र० २ अ० ९] इति ।

अमेहेन मूत्रभिरोधेन ।

अथ विनियोगसंग्रहः—

“ युञ्ज हत्वा सुवागक्षे शब्दक्षेन्मन्त्रयेत तम् ।

आ नोऽक्षमञ्ज्याञ्जुहुयात्पथोरिदमिराद्धयात् ॥ १ ॥

प्राचीं प्रवर्त्यै शकटे अवेति स्थापयेदिमे ।

दिवो विष्णोर्द्वयान्मेष्यावनसो विनिहन्त्युभे ॥ २ ॥

विष्णोर्मण्डपनिर्माणं पञ्चभिर्द्वारि वंशकः ।

मध्यच्छदिल्ललाटचन्तौ रज्जुस्पृतिश्च बन्धने ॥

वैष्ण स्पृशेन्निर्मितं तन्मन्त्राः पञ्चदशोदिताः ॥ ३ ॥ ” इति ।

अथ मीमांसा ।

ब्रह्मसाध्यायस्माष्टमपदि चिन्तितम्—

“विकल्प्यते बाध्यते वाऽऽहवनीयः पदादिभिः ।

सामान्यस्य विशेषेण मत्वक्षोक्तित्वसाम्यतः ॥

लिङ्गचोदकवद्भाषो नास्ति तेन विकल्प्यते ।

विशेषार्थे लक्षणा स्यादतो मुख्येन बाध्यते ” इति ।

अनारभ्य श्रूयते—“ यदाहवनीये जुहवति । तेन सोऽस्याभीष्टः पीतः ” इति ।
ज्योतिष्टोमे श्रूयते—“ पदे जुहोति यत्संनि जुहोति ” इति । राजसूये श्रूयते—
“ बल्मीकवर्षामुत्सृज्य जुहोति ” इति । तथाऽन्यत्र श्रूयते—“ गार्हपत्ये पत्नीसं-
याजाञ्जुहांति ” इति ।

तत्रानारभ्यवादेन होमसामान्यमनूयाऽऽहवनीयो विहितः । प्रकरणनियमितैः
पदादिषाक्यैस्तदनुबन्धविशिष्टा होमा विहिताः । गार्हपत्यवाक्येन होमविशेषम-
नूय गार्हपत्यो विहितः । तत्र पदादिहोमेषु सामान्यशास्त्रेण प्राप्त आहवनीयो
विशेषशास्त्रमैः पदादिभिः सह विकल्प्यते । कुतः । प्रत्यक्षवचनोक्तत्वेन समा-
न्यत्वत्वात् । नन्वेन्द्रया गार्हपत्यमुपतिष्ठत इत्यत्र यथा भूत्या लिङ्गं बाध्यते, यथा
वा चोदकादिदिष्टानां कुशानामुपदिष्टैः शरैर्बाधस्तथा सामान्यस्य विशेषेण बा-
धोऽस्त्विति चेत् । वैषम्यात् । लिङ्गं विलम्बितत्वाद्दुर्बलम् । चोदकभ्यानुमेमतया
दुर्बलः । न त्वेवं सामान्यशास्त्रं विलम्ब्यते, नाप्यनुर्भायते । ततो
दौर्बल्याभावादिकल्प इति प्राप्ते ब्रूमः—होमसामान्यानुवादकं यच्छास्त्रं तत्सा-
मान्ये मुख्यत्वाद्धोमविशेषानुवादे लाक्षणिकतया दुर्बलं, विशेषशास्त्रं तु
मुख्यवृत्त्या विधायकस्वार्थबलम् । न च पदादिशास्त्रमपि होमसामान्यमेवानुद्य
पदादिविधायकं सत्समानबलं स्यादिति शङ्कनीयम् । प्रकरणनियमितत्वेन विशि-
ष्टविधायकस्य सामान्यानुवादाधोगात् । तस्वार्थबलेन विशेषेण सामान्यं बाध्यते ।

तृतीयाध्यायस्य सप्तमपादे चिन्तितम्—

“ हविधाने स्थितो ब्रूयात्सामिधेनीरिहाङ्गता ।

हविधानस्य तास्वाहो तद्देशोऽग्नेन लक्ष्यते ॥

वाक्यैक्यादङ्गता मैवं प्रकृत्या पश्चिमोऽग्निः ।

देशः प्राप्नो लाघवेन लक्ष्यः शकटसंनिधिः ” इति ।

ज्योतिष्टोमे श्रूयते—“ उत यत्सुन्वन्ति सामिधेनीस्तदन्वाहुः ” इति ।

हविधानमण्डपगतयोर्दक्षिणोत्तरमागावस्थितयोर्हविधाननामकयोः शकटयोर्मध्ये
दक्षिणं शकटमत्र यत्तच्छब्दाभ्यामभिधीयते । तस्य समीपे सोमस्याभिषवः । उ-

(उचरवोदिसमीपवर्तिहविर्धानामिधानम्)

तेत्ययं शब्दोऽथशब्दार्थे वर्तते । अथ यस्मिन्हविर्धाने सोममभिषुण्वन्ति तस्मिन्साभिधेनीरनुब्रूयुरित्यर्थः । इह दक्षिणस्य हविर्धानस्य साभिधेनीष्वङ्गत्वं प्रतीयते । न चात्रार्धमन्तर्वेदि मिनोत्यर्थं बहिर्वेदीत्युदाहरण इव वाक्यभेदे दोषः शङ्कितुं शक्यः । एकवाक्यतायाः स्पष्टं प्रतिभासादिति भासे ब्रूमः—साभिधेनीनामिष्टयङ्गन्तया दर्शपूर्णमासावत्र प्रकृतिः । प्रकृतौ चाऽऽहवनीयाग्नेः पश्चिमो देशः साभिधेनीनां स्थानम् । इहोत्तरवेदेराहवनीयत्वात्तदपेक्षया हविर्धानस्य पश्चिमदेशावस्थानात्स देशाधोदकेन प्राप्त इति न देशस्य साभिधेन्यङ्गत्वं विधातव्यं, किंतु दक्षिणोत्तरहविर्धानसमीपदेशयोरनियममाप्तौ दक्षिणस्य हविर्धानस्य समीपदेशं नियन्तुं हविर्धानेन संनिधिर्लक्ष्यते । तथा सति नियममात्रविधानाच्छक्यं भवति । स्वल्पक्षे त्वभिषवोपलक्षितस्य दक्षिणस्य हविर्धानस्यात्यन्तमप्राप्तं साभिधेन्यङ्गत्वं विधीयत इति गौरवम् । तस्माद्देशलक्षणा ।

द्वावशाध्यायस्य प्रथमपादे चिन्तितम्—

“ हविर्धानोर्ध्वकाले किमौषधार्थमनोन्तरम् ।

नास्त्यस्ति वा न शकत्वाद्देशभेदादितोऽन्तिमः ” इति ।

धोतिष्टोमे हविर्धाननामकयोः शकटयोः प्रवर्तनादूर्ध्वमौषधद्रव्यकाणां पुरोहाशादीनां निर्वापय तयोरेव शकत्वाच्च शकटान्तरमन्वेष्यमिति चेन्न । देशभेदात् । महावेद्यां मन्त्रपूर्वकं प्रवर्त्य हविर्धानमण्डपे हविर्धानारब्धे शकटे स्थापिते । निर्वापस्तु मुख्यगार्हत्यात्पश्चिमदेशे । किंचास्त्यत्र तृतीयं शकटम् । अनांसि प्रवर्तयन्तीति बहुवचनोक्तेः । तस्माच्छकटान्तरे निर्वापः ।

अथ च्छन्दः—

युञ्जते मन इति जगती । आ नो वीर इति विराड्गायत्री । इदं विष्णुरिति गायत्री । इरावतीति त्रिष्टुप् । माशी प्रेतमिति द्विपदा त्रिष्टुप् । अत्र रमेथामित्येकपदा विराट् । दिवो वा विष्णो विष्णोर्नुकमिति त्रिष्टुभौ ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे ऋण्यजु-

र्वेदीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये प्रथमकाण्डे द्वितीयप्रपाठके

त्रयोदशोऽनुवाकः ॥ १३ ॥

[काम्यसामिधेनीयाज्यापुरोनुवाक्यनाममिषानाम्]

[अथ प्रथमाष्टके द्वितीयप्रपाठके चतुर्दशीऽनुवाकः] ।

कृणुष्व पाजः प्रसितिं न पृथ्वीं याहि
 राजेवामवा* इमेन । तृष्वमिनु प्रसितिं दृणा-
 नोऽस्ताऽसि विध्य रक्षसस्तपिष्ठैः । तव भ्रमासं
 आश्रया पतन्त्यनु स्पृश धृषता शोशुचानः ।
 तपूथ्यमे जुह्वा पतङ्गानसंदितो वि सृज विष्व-
 गुल्काः । प्रति स्पशो वि सृज तूर्णितभो भवा
 पायुर्विशो अस्या अर्द्धधः । यो नो दूरे अध-
 शंसः (१) यो अन्त्यमे मार्किष्टे व्यथिरा
 र्द्धर्षीत् । उदमे तिष्ठ प्रत्या तनुष्व न्यमिन्ना*
 ओपतात्तिग्महेते । यो नो अराति* समिधान
 चके मीचा तं धृष्यतसं न शुष्कम् । ऊर्ध्वो
 भव प्रति विध्याध्यस्मदाविष्कृणुष्व दैव्यान्व्य-
 भे । अवं स्थिरा तनुहि यातुजूनां जामिम-
 जामिं प्र सृणीहि शत्रून् स ते (२) जानाति-
 सुमतिं यविष्ठ य ईवते ब्रह्मणे गानु-
 मेरत् । विश्वान्यस्मै सुदिनानि रायो शुम्ना-
 न्यर्यो वि दुरो अभि यीत् । सेदमे अस्तु
 सुभर्गः सुदानुर्यस्त्वा नित्येन हविषा य
 उक्थैः । प्रप्रीषति स्व आयुषि दुरोणे विश्वे
 दस्मै सुदिना साऽसंदिष्टिः । अर्चामि ते सुमतिं
 घोष्यवाक्सं ते वाधातां जरताम् (३) इयं गीः ।
 स्वश्वास्त्वा सुरयामर्जयेमास्मे क्षत्राणि धार-

(काम्यसामिधेनीयाज्यपुरोनुवाक्यानामभिधानम्)

येरनु घृन् । । इह त्वा भूर्या चरेदुप त्मन्धो-
 पावस्तदीदियास्तमनु घृन् । ऋडन्तस्त्वा सुम-
 नसः तपेभाभि युष्मा तस्थिवास्तो जनानाम् ।
 यस्त्वा स्वध्वः सुहिरण्यो अन्न उपयाति वसु-
 मता स्थेन । तस्य जाता भवसि तस्थ सस्ता
 यस्त आतिथ्यमानुषरजुजोषत् । महो रुजामि
 (४) कभ्रुता वचोभिस्तन्मा पितुर्मोतमादन्वि-
 याय । त्वं नो अस्य वचसश्चिकिद्धि होतयन्वि-
 ष्ट सुकृतो दसूनाः । अस्वमजस्तरणयः सुशेवा
 अतन्द्रासोऽवृका अश्रमिष्ठाः । ते पायवः स-
 धिर्यञ्चो निषद्यामे तव नः पान्त्वमूर । ये पाय-
 वो मामतेयं ते अग्ने पश्यन्तो अन्धं दुरितादर-
 क्षत् । ररक्ष तान्सुकृतो विश्ववेदा दिप्सन्त इ-
 द्विपवो ना हं [५] वेभुः । त्वया वयं संध-
 न्यस्त्वोतास्तव प्रणीत्यश्याम वाजात् । उभा
 शस्ती सूदय सत्यतातेऽनुभुया कृणुस्यहबाण ।
 अया ते अग्ने समिधा विधेम प्रति स्तोमं श-
 स्यमानं गृभाय । दहाशसो रक्षसः पाह्यस्मा-
 न्द्रुहो नियो मित्रमहो अवघात् । रक्षोहणं वा
 जिनमा जिधमि मित्रं प्रथिहमुप यामि शर्म ।
 शिशानो अग्निः करतुभिः समिद्धः स नो
 दिवा [६] स रिषः पांतु नक्तम् । वि न्योतिषा
 बृहता भात्यग्निराविर्विश्वानि कृणुते महित्वा ।

(काम्यसामिधेनीयाज्यापुरोनुवाक्यानामभिधानम्)

प्रादेवीर्मायाः संहते दुरेवाः शिशीति वृङ्गे रक्षसे
चिनिक्षे । उत स्वानासो दिवि षन्त्वभेस्तिग्मा-
युधा रक्षसे हन्तवा उ । मदे चिदस्य प्र हजन्ति
भामा न षरन्ते परिवायो अदेवीः [७] ॥

(अषशरंसः स ते षरता र हजामि ह दिवैर्कचत्वारिंशच्च) ।

इति छण्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां प्रथमाष्टके
द्वितीयप्रपाठके चतुर्दशोऽनुवाकः ॥ १४ ॥

(आप उन्दन्वाकृत्यै देवीमियं वस्व्यस्पशुना सोममुदायुषा प्र च्यव-
स्वामेसतिध्वमश्शुरश्शुर्दिसायनी मेऽसि युञ्जते छण्णव पाजश्चतुर्दश ॥ १४ ॥

(आपो वस्व्यासि या त्वेयं गीश्चतुस्त्रिंशत् ॥ ३४ ॥)
हरिं ॐ ।

इति छण्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां प्रथमाष्टके
द्वितीयः प्रपाठकः ॥ २ ॥

[अथ प्रथमकाण्डे द्वितीयप्रपाठके चतुर्दशोऽनुवाकः] ।

त्रयोदशोऽनुवाके हविर्धानमण्डपनिर्माणमुक्तम् । यद्यपि नैतावता किञ्चित्प्रमेयं
परिसमार्ष तथाऽन्यध्यापकसंघदायपरम्परया प्रपाठक उचरानुवाके समाप्यत
इत्यस्तिमानुवाकत्वाच्चतुर्दशे काम्याः सामिधेन्यः पुरोनुवाक्या याज्याश्चोच्यन्ते ।
तत्रोष्टिकाण्डे वातपत्येष्टेरूप्वै राक्षोघ्नेष्टिरेवमान्नायते—

‘ अग्नये रक्षोघ्ने पुरोडाशमहाकपालं निर्वपेद्य रक्षान्ति सचेरन्त्रभिमेव रक्षो-
हणं स्वेन भागधेयेनोप धावति स एवास्माद्रक्षाश्स्थप हन्ति ” [सं० का०
२ प्र० २ अ० २] इति ।

सचेरन्तमवेयुर्बाधेरन्नित्यर्थः ।

मध्यरात्रिकालं विधत्ते—

(काम्यसामिधेनीयाज्यापुरोनुवाक्यानामभिधानम्)

“ निशितायां निर्वपेन्निशितायां हि रक्षांसि भेरते संप्रेणान्येवैनानि हन्ति ” [सं० का० २ प्र० २ अ० २] इति ।

भेरते मकर्षेण चरन्ति । अतस्तस्यां वेलायां निर्वपेण प्रचारवन्त्येवैनानि रक्षांसि हन्ति ।

यागभूमेः परिवो वेष्टनं विधत्ते—

“ परिश्रिते याज्येवृक्षसामनन्ववचाराय ” [सं० का० २ प्र० २ अ० २] इति ।

अनुमवेशाभावापेत्यर्थः ।

रक्षोहृणं वाजिनं वि ज्योनिषेत्येतौ मन्वा विधत्ते—

“ रक्षोघ्नी याज्यानुवाक्ये भवतो रक्षसांस्तृत्यै ” [सं० का० २ प्र० २ अ० २] इति ।

हिसार्थमित्यर्थः ।

अस्यामिधौ रुणुष्व पाज इत्यनुवाकः छत्सो विन्दियुक्तः । तस्मिन्नुचेऽष्टा-
वश । तासु पञ्चदश सामिधेन्यः । एका पुरोनुवाक्या, द्वे याज्ये विकल्पिते ।
तत्रैवं प्रथमा—

रुणुष्वेति । रुणुष्व कुरुष्व । पाजो बलम् । प्रसितिं न मृगबन्धनेहतुभूत-
पाश्यामिव पृथ्वीं प्रसारिताम् । अमवानमात्ययुक्तः । इमेन हस्तिना तृष्वीं शी-
म्रगामिनीं प्रसितिं प्ररुष्टसेनां दूणानो हिसन् । अस्ता क्षेप्रा धावयिता । रक्षसो
राक्षसान् । तपिष्ठैरतिसंतापकैर्बाणैः । हेऽग्ने मृगबन्धनाय प्रसारितां पाश्यामिव
रक्षोनिरोधाय प्रौढं बलं कुरु । अमात्ययुक्तो गणेन सहितो राजेव रक्षसामुपरि
याहि । क्षिप्रगामिनीं परकीयसेनामनु पृष्ठतो गत्वा मारयन्ववशिष्टाया धावयिता
मव । पलायमानानपि राक्षसान्बाणैस्तीक्ष्णैर्विष्य ॥ १ ॥

अथ द्वितीया—

तव अमास इति । अमासो अमणशाब्दिनो विस्फुलिङ्गः । असंवितोऽ-
स्त्रण्डितः । (×आशुया शीम्रगामिनः(णः) । ध्रुवता धाष्टर्येन । शोशुचानो भृशं
दीप्यमानः । तर्पुषि संतापान् । पतङ्गान्पदनशीलान्) । विसृज विशेषणोत्पादय ।

× अनुश्रिह्नान्तगते स. पुस्तक एव ।

(काम्यसामिधेनीयाज्यापुरोनुवाक्यानामभिधानम्)

विश्वकूर्सर्वतः । उल्का महाज्वालाः । हेऽग्ने तव संबन्धिनो विरफुलिङ्गः शशिमामिनः (णः) सर्वतः पतन्ति । त्वमपि भृशं दीप्यमानस्तैर्विरफुलिङ्गैस्तानसुरान्घाष्टर्षेनात्यन्तगाढमनु स्पृश । पुनरपि जुह्वा हृतेन हविषा त्वमविच्छिन्नः सन्संतापान् विरफुलिङ्गान्महाज्वालाश्चासुरबाधनाय सर्वतो याहृल्येनोत्पादय ॥२॥

अथ तृतीया—

प्रति स्पश इति । स्पशः पाशान् । तूर्णितमोऽतित्वरितः । पायुः पाळयिता । विशः प्रजायाः । अदब्धः केनाप्यर्हिसितः । अघशंसो विचित्रवधकारी । अन्ति समीपे । भाकिर्मा । व्यथिव्यथाकारी । आदधर्षीत्सर्वतो धृष्टो भवतु । हेऽग्ने विचित्रवधकारी राक्षसो योऽस्माकं वैरी दूरे वर्तते, यथास्तिके वर्तते तं प्रति त्वमतित्वरितो बन्धनहेतुन्पाशान्विविधान्सृज । केनाप्यर्हिसितस्त्वमस्मदादिकारया अस्थाः प्रजायाः पाळको भव । कोऽपि व्यथयिता राक्षसस्ते समीपे सर्वत्र धृष्टो मा भवतु ॥ ३ ॥

अथ चतुर्था—

उदग्ग इति । हेऽग्ने त्वमुच्छिष्टं शत्रून्मति सर्वतः प्रवर्तस्व । हे वीक्ष्णायुध त्वमभिनाहितरां दह । हे समिध्यमान वह्ने योऽस्माकं शत्रुत्वं चक्रे तं नीचं कृत्वा शुष्कमतसैमिव काष्ठमिव भस्मी कुरु ॥ ४ ॥

अथ पञ्चमी—

ऊर्ध्व इति । हेऽग्ने त्वमुर्ध्वो भवोऽधुको भव । अस्मदाधि अस्माकमुपरि ये शत्रवः संवृत्तास्तान्प्रति विध्य । हेऽग्ने दैव्यानि वीर्याण्यविष्कुरु । यातुज्जनां यातुधानानां स्थिराणि वीर्याणि अवमतानि यथा भवन्ति तथा तनुहि कुरु । जाभिः पुनः पुनस्ताडितः, अजामिरताडितस्ताहशान्सर्वान्ममुणीहि मारय ॥५॥

अथ षष्ठी—

स त इति । हे षडिष्टं युवतमं यो यजमान ईवते स्वगृहं प्रति गमनर्वधं ब्रह्मणे परिवृढाय तुभ्यं गातुं हविर्लक्षणमन्नैरस्पददाति स एव यजमानस्त्वदनुग्रहयुक्तं मुमतिं जानाति । त्वमपि अर्थः प्राप्ती भूत्वा राधेः धनानि धुन्नानि यशांसि धुरो गृहान्वाभिलक्ष्यास्यै यजमानाय विश्वानि सुदिनानि यथा भवन्ति तथा धौत्वकाशयानुगृहाण ॥ ६ ॥

(काम्यसाभिधेनीयाज्यापुरोनुवाकवानामाभिधानम्)

अथ सप्तमी—

सेदम् इति । हेऽग्ने यो यजमानः स्व आयुषि यावज्जीवं दुरोणे स्वगृहे नित्येन प्रतिदिनमनुष्ठेयेन हविषा त्वीं पिपीषति मीणयितुमिच्छति यश्चोक्त्यैः शस्त्रैः पिपीषति स एव सुभगः सौभाग्यवान्सुदानुः शोभनदानवानप्यस्तु । अस्मा अस्व यजमानस्य सा सर्वाऽपीष्टिः सुदिनैवासद्भवति ॥ ७ ॥

अथाष्टमी—

अर्चामीति । हेऽग्ने तव सुमतिमनुग्रहरूपामर्चामि मनसा पूजयामि । अर्वा-
गर्वाचीनाऽपि घोषि घोषवतीर्यं स्तुतिरूपा मदीया गीर्वावाता पौनःपुन्येन मसृता
ते त्वयि सम्यग्जस्ता जीर्भता त्वां विहायान्यत्र मा गच्छतु । वयं तु त्वत्पसा-
दाच्छोभनैरथै रथैश्च मुक्ताः सन्तस्त्वा मर्जयेम सेवेमहि । त्वमप्यनुग्रहननुदिनमस्मे
अस्मासु क्षत्राणि सामर्थ्यानि धारयेधारय ॥ ८ ॥

अथ नवमी—

इह त्वेति । हेऽग्ने इहास्मिँल्लोके श्रेयोर्थीं पुरुषस्त्वामेव भूरि बाहुत्येन सर्वत
उपचरेत्पन्नात्मनि स्वनिमित्तम् । कीदृशं त्वां, दोषावस्तर्दीर्दिवांसं रात्रिर्दिवं
दीप्यमानम् । कियन्तं कालमुपचारः, अनुग्रहननुदिनम् । तस्माद्वयं क्रीडन्तो
हृष्टमनसत्त्वां सपेम संगच्छेम भजेम । किं कुर्वन्तः, जनानां मध्ये घृत्रानि
धनानि अभिवस्थिवांसस्त्वत्पसादादधिष्ठितवन्तः ॥ ९ ॥

अथ दशमी—

यस्त्वेति । हेऽग्ने त्वत्पसादाच्छोभनैरथैः समीचीनेन हिरण्येन च मुक्तो यो
यजमानो हविःस्वरूपधनवता रथेन सह त्वामुपयाति तस्य त्वं जाता भवसि ।
किञ्च यस्तवातिथिसत्कारमानुषङ्गमतिदिनं जुजोषतीतिपुरःसरं करोति तस्य
त्वं सत्स्वित्वाधीनो भवसि ॥ १० ॥

अथैकादशी—

मह इति । हेऽग्ने बन्धुता त्वदीयेन बन्धुत्वेन महोऽसुराणां तेजोऽधिक्षेपत्स-
पैर्वचोभिरेव रुजामि भञ्जयामि । तत्त्वदीयं बन्धुत्वं गेहमाद्गोतमसदृशादध्यापका-
त्पितृर्गामनुप्राप । हे होतर्देवानामाहा(हो)भर्याविष्ट युवतम मुक्तो शोभनकतो याग-
निष्पादक दमुना दान्तपनास्त्वं नोऽस्मदीयस्य वचसोऽधीतवेदस्य रहस्यं चिकिद्दि
षामासि ॥ ११ ॥

अथ द्वादशी—

अस्वभज इति । हेऽग्ने तव ते' नः पान्तु त्वदीयास्तथाविध्वा रश्मयोऽस्मान्-
न्यालग्नन्तु । अमूरत्यग्निविशेषणम् । मूर्मूर्च्छां तद्वान्मूरस्ततोऽन्यत्वादमूरस्त्वस्य संतो-
धनम् । कीदृशास्ते रश्मयः, स्वभजन्मानो मिथ्याभूता न भवन्तीति अस्वभजः ।
व्यत्ययेनैकवचनम्, तरणयो दुरितरूपं तमस्तारयन्ति । सुशेवाः सुखेन सेविष्यं
शोभाः । अतन्द्रासोऽममत्ताः । अवृका अर्हिसकाः । अश्रमिष्ठाः भ्रमरहिताः ।
पायवः पालकाः । सधिर्यश्चः सह भवर्षमानाः । निषद्य यागप्रदेशे स्थित्वा ॥ १२ ॥

अथ त्रयोदशी—

ये पायव इति । हेऽग्ने तव संबन्धिनः पालका ये रश्मयो ममताकृपायाः
कस्याभिक्षोषितोऽपर्यं क्वचिदन्धं पश्यन्तो दुरितादान्व्यलक्षणादरक्षन् । इयं त्वा-
ख्यायिका क्वापि ब्राह्मणान्तरे द्रष्टव्या । विश्वं वेत्तीति विश्ववेदाः । तादृशो भ-
वान्सुहृत्तः शोभनकर्मकारिणस्तान् रश्मीन् रक्ष । ते रिपवो राक्षसास्तान्दिप्सन्तश्च इदिव
परिभविष्यन्ति च्छन्तोऽपि ×ना(न) ह देभुर्नैव परिवभूवुः ॥ १३ ॥

अथ चतुर्दशी—

त्वयेति । हेऽग्ने वयं तव मणीती धेरणया वाजान्नान्यश्याम । कीदृश्या
वयं, त्वया सधन्यः । सह यज्ञकर्म नयन्तीति सधन्याः । त्वोतास्त्वया रक्षिताः ।
हे सत्यताते सत्यविस्तार, उभा शंसा त्वदग्नेऽस्माभिः शंसनीयावैहिकामुष्मिकौ
पुरुषार्थावुभौ सुदयै [क्षर देहि] हेऽह्ययाण भक्तानामलज्जाकरानुष्ठया कृणुहि
साधनानुष्ठापनेन तावुभौ कुरु ॥ १४ ॥

अथ पञ्चदशी—

अयात इति । हेऽग्नेऽस्या समिधाऽनया सामिधेन्या ते त्वां विधेम परिचरेम ।
अस्माभिः शस्यभानं स्तोमं स्तोत्रं प्रतिगुभाय प्रतिगृहाण । अशसोऽप्रशस्तान् रक्ष-
सो राक्षसान्दह । मित्रमुपकारकं महस्तेजो यस्यासौ मित्रमहा हे मित्रमग्ने ब्रुहो
वैरिहृतदोहान्निदो निन्दाया अवघादनुष्ठानदोषाश्चास्मान्पाहि ॥ १५ ॥

अथ षोडशी । सा तु पुरोनुवाक्या—

× तैत्तिरीयसंहितापदपाठानुरोधेन न हेत्यपेक्षितम् ।

१ स. ते रश्मयो नोऽस्मान्पान्तु । २ ख. शक्याः । ३ ख. 'य रक्ष । हेऽ' । ४ ख.
'दृशास्तीयाः' । ५ ख. 'हि । १५ ॥ इति पञ्चदश सामिधेन्यः । अ' ।

(काम्येनाग्निधेनीयाज्यापुरोनुवाक्यानामभिवानम्)

रक्षोहणमिति । रक्षसां हन्तारमन्वन्तमाग्निमाभिमुख्येन दीपयामि । जगतां मित्रं प्रथिष्ठं विस्तीर्णतमं शर्मं शरणमुपयामि भजामि । एतदादिभिः क्रतुभिः समिद्धैः संज्वलितः शिशानस्तीक्ष्णः सोऽभिर्दिवा रिषो हिंसाकादस्मान्पातु । स एव नक्रमपि पातु ॥ १६ ॥

अथ सप्तदशी । सा तु याज्या—

यि ज्योतिषेति । अवमग्निर्बृहता ज्योतिषा विभाति । विश्वानि महित्वा माहात्म्येनाऽऽविष्कुरुते । अदेवीरासुरीर्दुरेवा दुरत्यया मायाः प्रसहते विनाशयति । रक्षसे राक्षसान्विनिक्षे विनाशयितुं शुक्ले द्वे ज्वाले शिशीते तीक्ष्णां करोति ॥ १७ ॥

अथाष्टादशी । सा तु विकल्पिता याज्या—

उतेति । तिर्म तीक्ष्णत्वमेवाऽऽयुधं येषां रक्षीनां ते तिग्माद्युधास्ते तव स्वा-
नासोऽग्नेन पुरोडाशेन ध्वनिं कुर्वन्तः । तादृशा अग्ने रश्मय उत दिवि पन्तु द्यु-
लोकेऽपि प्रसरन्तु । किमर्थं, रक्षसे हन्तवा उ राक्षसान् हन्तुमेव । अस्याग्नेर्भाषा
भासो रश्मयो मदे चिदस्मद्दर्शयैव परुजन्ति प्रतिपक्षिणो भञ्जन्ति । अदेवीरासु-
र्यः परिबाधः सर्वतः कृता बाधा न वरन्ते नैवास्मानावृण्वन्ति । अत्र षोडशी
विकल्पिता सामिधेनी । उत्तरे याज्यानुवाक्ये इति केचित् । तथा वाऽस्तु ॥ १८ ॥

अत्र विनियोगसंग्रहः—

“ कृष्ण राक्षोहणे यागे सामिधेन्यस्तु षोडश ।

याज्यानुवाक्ये द्वे अष्टादश मन्त्रा ईहेरिताः ॥ १ ॥ ” इति ।

मीमांसा तु उभा वामिन्द्राग्नी इत्यत्रैवं सर्वत्र याज्याकाण्डे योजनीया ।
छन्दोऽपि सर्वांसामृचापत्र त्रिष्टुबेव ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीय-

तैत्तिरीयसंहितामाष्ये प्रथमकाण्डे द्वितीयमपाठके

अनुर्वशोऽनुवाकः ॥ १४ ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् ।

पुमर्थोऽश्वतुरो देवाद्दिघातीर्थमहेधरः ॥ १ ॥

१ क. ग. घ. ङ. 'मिन्द्रो ज्वालि' । २ ख. 'नी । तेन षोडश सामिधेन्य इत्यपि

पक्षः । ३ । ३ ख. 'इहोदिताः । ४ क. ग. घ. ङ. 'व या' ।

(अग्नीषोमीयपञ्चहस्त्वेन पूर्वोक्तशेषभूतसदोनिर्माणावि)

इति श्रीमद्विद्यातीर्थमहेश्वरापरावतारस्य श्रीमद्राजाधिपराजपरमेश्वरस्य
श्रीवीरबुक्कमहाराजस्थाऽऽज्ञापारिपालकेन माधवाचार्येण विर-
चिते वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयवैचिरीयसंहिताभाष्ये
प्रथमकाण्डे द्वितीयः प्रपाठकः ॥ २ ॥

(अथ प्रथमाष्टके तृतीयः प्रपाठकः ।

(तत्र प्रथमोऽनुवाकः) ।

हरि ॐ ।

देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनो-
र्बाहुभ्यां पुष्णो हस्ताभ्यामा ददेऽग्निरसि
नारिरसि परिलिखित* रक्षः परिलिखिता
अरांतय इदमह* रक्षसो श्रीवा अपि कृन्तामि
योऽस्मान्द्वेष्टि यं च वयं द्विष्म इदमस्य श्रीवा
अपि कृन्तामि दिवे त्वाऽन्तरिक्षाय त्वा पृथि-
व्यै त्वा शुन्धतां लोकः पितृपदनो यवोऽसि
यवयास्मद्द्वेषः (१) यवयारांतीः पितृणा*
सदनमस्युद्विव* स्तभानाऽन्तरिक्षं पृण पृथिवीं
ह* ह द्युतानस्त्वा मारुतो मिनोतु मित्रावरु-
णयोर्भ्रुवेण धर्मणा ब्रह्मवर्निं त्वा क्षत्रवर्नि*
सुप्रजावर्नि* रायस्योषवर्निं पर्युहामि ब्रह्म
ह*ह क्षत्रं ह*ह प्रजां ह*ह रायस्पोषं ह*ह
घृतेन द्यावापृथिवी आ पृणेत्यामिन्द्रस्य सदोऽ-
सि विश्वजनस्य छाया परिं त्वा गिर्वणो गिरं
इमा भवन्तु विश्वतो वृद्धायुमनु वृद्धयो जुष्टा

(अग्नीषोमीयपञ्चत्वेन पूर्वोक्तशेषभूतसदोनिर्माणादि)

भवन्तु जुष्टय इन्द्रस्य स्फुरन्सिन्द्रस्य ध्रुवमस्यै-
न्द्रमसिन्द्राय त्वा (२) ॥

(द्वेष इमा अष्टादश च) ।

इति ऋण्यजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां प्रथमाष्टके
तृतीयप्रपाठके प्रथमोऽनुवाकः ॥ १ ॥

(अथ प्रथमकाण्डे तृतीयः प्रपाठकः) ।

(तत्र प्रथमोऽनुवाकः) ।

यस्य निःशसितं वेदा यो वेदेभ्योऽस्त्रिंशं जगत् ।

निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेधरम् ॥ १ ॥

द्वितीयेऽस्मिन्प्रपाठके सोमकर्म प्राधान्येन प्रतिपाद्य ततो हविर्धानमण्डपनि-
र्माणपर्यन्तं कर्मजातं प्रतिपादितम् । अथ तृतीयेऽस्मिन्प्रपाठकेऽग्नीषोमीयपञ्चः
प्राधान्येन प्रतिपाद्यते । आदौ तावत्पूर्वशेषः सदोमण्डपनिर्माणादिः प्रतिपाद्यते ।
तत्रानुवाकार्था विनियोगसंग्रहकारेणाभिहिताः—

“ पशुमध्ये तृतीयेऽस्मिन्ननुवाकाश्चतुर्दश ।

सदशोपरवा विष्ण्या वैसर्जनहुतिस्तथा ॥ १ ॥

मूपच्छेदस्तस्मतिष्ठा पशुपाकविर्हसने ।

वपोत्सेवदो वसाहोमो गुदकाण्डाहुतिस्त्वथा ॥ २ ॥

वसतीवर्षुपादानं सोमोपावहतिस्तथा ।

काम्यमाख्या इति प्रोक्ता अर्था अत्रानुवाकगाः ॥३॥” इति ।

देवस्येति । कल्पः—“ अथाध्वर्युः प्रदक्षिणमावृत्य प्रत्यङ्ङाङ्गत्य शालामु-
स्त्रीयाच्छङ्खोरनुस्यन्धां षट् प्राचः प्रक्रमान्प्रकामसि दक्षिणा सप्तमं तत्राग्निं निद-
धाति स औदुम्बर्यै कालादग्निमादत्ते देवस्य त्वा सविनुः प्रसवेऽग्निर्नोर्वाहुभ्यां
पूष्णो हस्ताभ्यामा वद इति ” इति ।

अभ्यादानं विधत्ते—

“ देवस्य त्वा सविनुः प्रसव इत्याग्निमा दत्ते प्रसूत्या अग्निर्नोर्वाहुभ्यामि-

६६४ श्रीमत्साधनोक्त्यादिभिरिति बोधनयेता— [१ प्रथमकाण्डे—

(अग्निरीमीयकम्बुत्वेन पूर्वोक्तशेषभूतसदोभिर्भोगावि)

त्याहाधिनौ हि देवांसाध्वर्युं अस्त्रं पूज्यो इस्तन्धर्मित्पाह वत्यै ” [सं०
का० ६ प्र० २ अ० १०] इति ।

अग्निरिति । कल्पः—“ आदायाभिमन्त्रयतेऽग्निरसि नारिरसीति ” इति ।

स्ननसाधनभूता काष्ठमयी वीक्षणमुखंघ्राऽग्निरित्युच्यते । यद्यपि त्वमाग्निरसि
पथाऽप्यस्मान्धसि नारिरस्येवुरसि ।

नारिशब्दमयोबनमाह—

“ वज्र इव वा एषा यदाग्निरसि नारिरसीत्याह शान्त्यै ” [सं० का०
६ प्र० २ अ० १०] इति ।

परिलिखितमिति । कल्पः—“ त्र्यौदुम्बरा अवतं परिलिखति परिलिखित-
रक्षः परिलिखिता असवह इदमहं रक्षसो ग्रीवा अपि कृन्तामि योऽस्मान्द्वेष्टि
यं च वयं द्विष्टम इदमस्य ग्रीवा अपि कृन्तामीति ” इति ।

परिलेखनप्रयोगमाह—

“ काण्डेकाण्डे वै क्रियमाणे यज्ञरक्षाश्चि निवाश्चन्ति परिलिखितर रक्षः
परिलिखिता अरातय इत्याह रक्षसामपहत्वा इदमहं रक्षसो ग्रीवा अपि कृन्तामि
योऽस्मान्द्वेष्टि यं च वयं द्विष्टम इत्याह द्वौ वाव पुरुषौ यं चैव द्वेष्टि यश्चैनं द्वेष्टि
तयोरेवानन्तरायं ग्रीवाः कृन्तति ” [सं० का० ६ प्र० २ अ० १०] इति ।

दिव इति । वौधावनः—“ त्र्यौदुम्बर्येषा स्थूणा प्रक्षान्तिता पपन्ना प्राग-
घटादुपशेते तां परस्तादवाचीं प्रोक्षति दिवे त्वाऽन्तरिक्षाय त्वा पृथिव्यै त्वेति ”
इति ।

आपस्तम्बः—“ दिवे त्वेत्थमं प्रोक्षत्वन्तरिक्षाय त्वेति मध्यं पृथिव्यै त्वेति
मूलम् ” इति ।

प्रोक्षामीत्यध्याहारः । त्र्यौदुम्बरीभागानी(णां) लोकत्रयात्मकत्वं पन्त्रेणाभि-
प्रेतमित्याह—

“ दिवे त्वाऽन्तरिक्षाय त्वा पृथिव्यै त्वेत्यहिम्न एतेनां लोकेश्वरः प्रोक्षति ”
[सं० का० ६ प्र० २ अ० १०] इति ।

अग्रमारभ्य मूलपर्यन्तं प्रोक्षणं विधत्ते—

“ परस्तादवाचीं प्रोक्षति तस्मात्परस्तादवाचीं मनुष्या ऊर्ध्वं जीवन्ति ”
[सं० का० ६ प्र० २ अ० १०] इति ।

(अग्नीषोमीयपञ्चज्ञानेन पुत्रोक्तसोष्ठभूतसदोभिर्भाषावि)

ऊर्ध्ववर्तिनो मुरुषा(स्वा)क्षारम्भार्वाचीमुदरावसानम् ।

शुन्धतामिति । कल्पः—अत्रोऽभोऽभ्यन्तमति शुन्धतां लोकः पितृषदन इति ॥ इति ।

पितरः सीदन्त्यस्मिन्निति पितृषदनोऽवधारयो लोकः शुद्धो भवत् ।

अवहनयनं विधत्ते—

“ कूरमिद वा एतत्कसेति यत्स्त्रनत्यमोऽव नयति शान्त्यै ” [सं० का० ६ प्र० २ अ० १०] इति ।

यवोऽसीति । कल्पः—“ यवान्प्रस्कन्दयति यवोऽसि यवयास्मद्देवो यव-
भारातीरिति ” इति ।

हे धान्य त्वं यवोऽसि अमिथीकर्ताऽसि । अत्रो द्वेषिणो राक्षसानिवरानपि
शत्रूनस्वचो विधोजय ।

पूर्वोक्तास्वप्सु यवप्रस्कन्दनं विधत्ते—

यवमतीरय नयत्यूर्ध्वं यव ऊर्गुदुम्बर ऊर्ध्वोर्जः समर्धयति ” [सं० का०
६ प्र० २ अ० १०] इति ।

औदुम्बरां निखावभागादूर्ध्वभागे प्रयाणं विधत्ते—

“ यज्ञमानेत्र संमितोदुम्बरी भवति यज्ञान्नेश्च यज्ञमनस्तद्वर्धमिवास्मिन्पूर्जं
दधाति ” [सं० का० ६ प्र० २ अ० १०] इति ।

यज्ञयात्तस्य याज्ञत्यर्यांश्च तावदन्नं भवत्यर्थः ।

पितृणामिति । कल्पः—“ बर्हिर्हस्तं अक्षिपन्नायस्तृणाति पितृणाम् स्त-
नमस्तृप्तिः ॥ इति ।

बर्हिर्हस्तो बर्हिर्मुष्टिः । हे बर्हिः पितृणां स्थानमस्ति ।

विधत्ते—

“ पिश्रुणाः सदन्मसीति बर्हिर्वा स्तृणाति पितृदेवस्य सेतयन्निस्सतम् ”
[सं० का० ६ प्र० २ अ० १०] इति ।

निखावस्य पितरो देवतोऽर्थवादान्तरादवमन्त्वयम् ।

उद्विमिति । कल्पः—“ अथेनामुच्छ्रयति उद्विषः स्वभावाऽन्तरिक्षं पृण
पृथिवीं हःहेति ॥ इति ।

हे औदुम्बरि कुत्येकसुर्ध्वेऽत्रो विद्वात्स्य, अन्वक्षिणं पुस्त्य, पृथिवीं इती कुरु ।

उच्छ्रयणं विधत्ते—

“ यद्बर्हिरवस्तीर्यं मिनोत्पितृदेवत्या निखाता स्याद्बर्हिरवस्तीर्यं मिनो-
त्यस्यामेवैनां मिनोत्यथो त्वारुहमेवैनां करोति ” [सं० का० ६ प्र० २ अ०
१०] इति ।

यदि बर्हिरस्तीर्त्वा प्रथमत एव तामुच्छ्रयेत्तदा पितृणां निखातं मनुष्याणा-
मूर्ध्वं निखातादित्यथं विभागो न स्यात्किंतु कृत्वा पितृदेवत्यैव स्थापिता
भवेत् । बर्हिषः पृथिवीजन्यत्वेन तत्पृथिव्यामेव कृतं भवति । किंच स्वसंब-
द्धामेवैनां करोतीति नोक्तदोषः ।

मन्त्रे दिवमित्यादिपदानामुपयोगमाह—

“ उदिवस् स्तमानाऽन्तरिक्षं पृणेत्याहैषां लोकानां विधृत्यै ” [सं० का०
६ प्र० २ अ० १०] इति ।

द्युतान इति । कल्पः—“ अथैनां प्राचीनकर्णापुच्छितामवटे मक्षिपेत्-
द्युतानस्त्वा मारुतो मिनोतु मित्रावरुणयोर्ध्रुवेण धर्मणेति ” इति ।

हे औदुम्बरि मित्रावरुणयोः संबन्धिना दृढेन त्वदीयधारणेनेतस्ततः पति-
तां त्वां मरुत्पुत्रो द्युताननामको देवोऽवटे मक्षिपतु ।

इतरपरित्यागेन द्युतानस्वीकारकारणमाह—

“ द्युतानस्त्वा मारुतो मिनोत्वित्याह द्युतानो ह स्म वै मारुतो देवानामौ-
दुम्बरीं मिनोति तेनैवैनां मिनोति ” [सं० का० ६ प्र० २ अ० १०] इति ।

ब्रह्मवनिमिति । कल्पः—“ अथैनां मक्षिणं पुरीषेण पर्युहति ब्रह्मवनिं त्वा
क्षत्रवनिं सुमजावनिं रायस्योषवनिं पर्युहामीति ” इति ।

ब्रह्म ब्राह्मणजातिं वनति मजतीति ब्रह्मवनिः । हे औदुम्बरि ब्राह्मण्यादि-
मदां त्वां परितो मृत्तिकां मक्षिपामि ।

मन्त्रस्य स्पष्टार्थदां दर्शयति—

“ ब्रह्मवनिं त्वा क्षत्रवनिमित्याह मथायजुरेवैतत् ” [सं० का० ६ प्र०
२ अ० १०] इति ।

ब्रह्मेति । कल्पः—“ मैत्रावरुणदण्डेन सः हन्ति ब्रह्म दृग्ं क्षत्रं दृग्ं
मजां दृग्ं रायस्योषं दृग्ंहेति ” इति ।

हे दण्डं ब्राह्मण्यादीन्दृढी कुरु । मन्त्रोऽयं ब्राह्मणेनोपेक्षितः ।

(अग्नीषोमीयपञ्चदशत्वेन पूर्वोक्तशेषभूतसदोनिर्माणादि)

घृतेनेति । कल्पः—“ तस्या विशास्वे हिरण्यं निधाय घृतेन द्यावापृथिवी
आ पृणेशामिति सुवेण हिरण्ये जुह्वदान्तमौदुम्बरीमन्धवस्त्रावयति ” इति ।

हे द्यावापृथिवीरूपे औदुम्बर्या अग्रमूले घृतेनानेन समन्तात्तुष्येयाम् ।

विधत्ते—

“ घृतेन द्यावापृथिवी आ पृणेशामित्यौदुम्बर्या जुहोति द्यावापृथिवी एव
रसेनानकि ” [सं० का० ६ प्र० २ अ० १०] इति ।

अग्ने हुतस्याऽऽज्यस्य मूलपर्यन्ततां विधत्ते—

“ आन्तमन्धवस्त्रावयत्यान्तमेव यजमानं तेजसाऽनकि ” [सं० का० ६
प्र० २ अ० १०] इति ।

यजमानस्य शिर आरम्य षादपर्यन्तं तेजः संपादितं भवति ।

इन्द्रस्येति । बौधायनः—“ तस्या उच्छ्रयणमनु प्राचीनकर्णाः स्थूणा
उच्छ्रयन्ति तासूदीचो वंशान्प्रोहन्त्यध्यस्यन्ति मध्यमं छदिरिन्द्रस्य सदोऽसीति,
विश्वजनस्य छायेति ये अभितो भवतः ” इति ।

आपस्तम्बः—“ उदीचः प्राचश्च वंशानत्याधायैन्द्रमसीति तेषु मध्यमानि
शीणि च्छदीष्यधूहति, विश्वजनस्य छायेति शीणि दक्षिणानि, इन्द्रस्य सदोऽ-
सीति शीण्युत्तराणि ” इति ।

ऐन्द्रमसीति शाखान्तरेऽवगतो मन्त्रः । उत्तरधोर्मन्त्रयोरत्रैवाऽऽघ्रातयोर्जाह-
णान्तरानुसारेण क्रमव्यत्ययः ।

विधत्ते—

“ ऐन्द्रमसीति छदिरधि नि द्वातयैन्द्रः हि देवतया सदो विश्वजनस्य छाये-
त्याह विश्वजनस्य शेषा छाया यत्सदः ” [सं० का० ६ प्र० २ अ०
१०] इति ।

इन्द्रस्य सदोऽसीत्ययं मन्त्र उपेक्षितः ।

सदस्थानां कामनाभेदेन च्छदिषां संख्यां विधत्ते—

“ नषछदि तेजस्कामस्य मिनुयात्रिवृता स्तोमेन संमितं तेजस्त्रिवृत्तेजस्येव
भवत्येकादशछदीन्द्रियकामस्यैकादशक्षरा त्रिष्टुमिन्द्रियं त्रिष्टुमिन्द्रियाव्येष भवति
पञ्चदशछदि भ्रातृव्यवतः पञ्चदशो वज्रां भ्रातृव्याभिभूत्यै सषदशछदि मजा-

(अग्नीषोमीयपञ्चदशत्वेन पूर्वोक्तस्यैवभूतसदोनिर्माणादि)

कामस्य सप्तदशः प्रजापतिः प्रजापतेराप्त्या एकविंशतिच्छदि प्रतिष्ठाकामस्यै-
कविंशः स्तोमानां प्रतिष्ठा प्रतिष्ठित्यै” [सं० का० ६ प्र० २ अ० १०] इति ।

नवसंख्याकानि च्छदींषि यस्य सदसस्तत्रवच्छदि मिनुवारकुर्यात् । त्रिवृत्यश्चद-
शसप्तदशैकविंशशब्दैः सांज्ञ आवृत्तिभेदेन निष्पन्नाः स्तोमा उच्यन्ते । त्रिवृत्स्तोमे
सामावृत्त्यभावेऽपि ऋचां नवत्वात्संख्यासाम्यम् । प्रजापतिमुखादग्निना सहोत्प-
न्त्वात्त्रिवृतस्तेजस्त्वम् । वीर्यवतः प्रजापतिबाहुत उत्पन्नतया पञ्चदशस्य वज्रत्वम् ।
आ श्रावयेत्यादिमन्त्राक्षराणां संख्यया समत्वात्सप्तदशस्य प्रजापतित्वम् । त्रिवृ-
दादीनामन्तर्भावेनैकविंशस्य प्रतिष्ठात्वम् ।

औदुम्बरीस्थापनसदोमण्डपमध्यपदेशं विधत्ते—

“ उदरं वै सद ऊर्गुदुम्बरो मध्यत औदुम्बरीं दिनोति मध्यत एव प्रजा-
नामूर्जे दधाति तस्मान्मध्यत ऊर्जा भुञ्जते ” [सं० का० ६ प्र० २ अ०
१०] इति ।

दक्षिणदिग्गतच्छदिषामग्राण्युत्तरदिग्गतच्छदिषामुपरि दृश्यमानतया स्थापनी-
यानीति विधत्ते—

“ यजमानलोके वै दक्षिणानि छदिंषि भ्रातृव्यलोक उत्तराणि दक्षिणान्यु-
त्तराणि करोति यजमानमेवामजमानादुत्तरं करोति तस्माद्यजमानोऽयजमानादुत्त-
रः ” [सं० का० ६ प्र० २ अ० १०] इति ।

लोके स्थाने । उत्तर उत्कृष्टः ।

छदिषामन्तरालाच्छिद्रेषु तूर्णमूलैराधानं विधत्ते—

“ अन्तर्द्वीतां करोति व्यावृत्त्यै तस्माद्दरण्यं प्रजा उप जीवन्ति ” [सं० का०
६ प्र० २ अ० १०] इति ।

मूलानां विलक्षणत्वाच्छदिभ्यो व्यावृत्तिर्भवति । यस्मात्तृणभरण्यजन्यं तस्मा-
त्तृणकाष्ठलाभाय प्रजा अरण्यमुपजीवन्ति ।

परि त्वेति । कल्पः—“ अधैनाम्परिभ्रयन्ति परि त्वा गिर्यणो गिर इमा
भवन्तु विश्वतो वृद्धायुमनु वृद्धयो जुष्टा भवन्तु शुष्टम इति ” इति ।

(अग्नीषोमीयवध्वक्त्वेन पूर्वोक्तशेषभूतसदोनिर्माणादि)

गीर्भिः स्तुतिभिर्वननीयो भजनीय इन्द्रः सदोभिपानी गिर्वणः । हे गिर्वण
हमाः स्तोत्रघस्त्ररूपा गिरः सर्वतः कटकंरूपेण त्वां परिभवन्तु वेष्टयन्तु । कीदृ-
श्यः । दीर्घायुषं त्वामनु स्वयमपि वृद्धिमत्यः । किंच, जुष्टयोऽस्मत्सेवास्तव
जुष्टाः भिया भवन्तु ।

मन्त्रस्य स्पष्टार्थतां दर्शयति—

“ परि त्वा गिर्वणो गिर इत्याह यथायजुरेवैतत् ” [सं० का० ६ प्र०
२ अ० १०] इति ।

इन्द्रस्येति । +कल्पः—“ अथ दक्षिणद्वाबाहौ कुशहस्तमुपनिगृह्य दर्भणं
करोति प्रवर्तयति दर्भणे स्थन्धामिन्द्रस्य स्पूरसीति, इन्द्रस्य ऋवमसीति अन्धि
करोति* तं तदानीमेव विस्रस्याहाकुर्वन्तो हेस्तान्ग्रन्थकौशलेर्निस्तिष्ठन्ति, एवमे-
वोच्चरं द्वाबाहुमेवमेवापरौ द्वाबाहू निस्तिष्ठन्ति ” इति ।

ध्याख्यातं हविर्धनेन ।

व्याचष्टे—

“ इन्द्रस्य स्पूरसीन्द्रस्य ऋवमसीत्याहेन्द्रः हि देवतया सः ” [सं०
का० ६ प्र० २ अ० १०] इति ।

मञ्जालग्रन्थोर्विषंसनं विधत्ते—

“ यं प्रथमं अन्धि अथनीयाद्यत्तं न विस्रः सयेदमेहेनाध्वर्युः प्र भीयेत तस्मा-
त्स विस्रस्यः ” [सं० का० ६ प्र० २ अ० १०] इति ।

अत्र विनियोगसंग्रहः—

“ देवस्येत्वाभिपादते हाभिरित्यनुमन्त्रणम् ।

परीत्यचटमालिख्य दिवेऽग्रे मध्यमूलयोः ॥ १ ॥

मोक्षेदौदुम्बरीं शुन्ध शेषो गर्देऽवनयिते ।

यवो यवं क्षिपेत्तत्रे पितु दर्भेण संस्तुतिः ॥ २ ॥

उदौदुम्बर्युच्छ्रयोऽथ घृता तामवटे क्षिपेत् ।

ब्रह्म पांसुं क्षिपेद्दूर्वे नर्से गर्तद्वदीकृतिः ॥ ३ ॥

+एतत्कल्पस्यार्थः सम्यक्तया न ज्ञायते । *अत्रेन्द्रमसीन्द्राय त्वेतिमन्त्रविनियोगप्र-
शकं किंचित्त्रुटितं स्यादित्यनुमीयते ।

१ क. स. °उरु° । २ क. घ. °भस्म° । ३ च. हस्तग्रन्थी कौ° । ४ छ. °न्यन्धीन्कौश° ।
५ क. °धीनि । व्या । ६ स. °ह्य तत्र ह° ।

(अग्नीषोमीयपञ्चङ्गत्वेन पूर्वोक्तदोषभूतसद्योनिर्माणादि)

घृतेनौदुम्बरीहोम इन्द्रविध्वद्वादिशोः ।

छर्दीष्यध्यु(ध्यु)ह कर्तव्यः परि त्वेति परिभयः ॥ ४ ॥

इन्द्र रज्जुं क्षिपेदिन्द्र वद्वैन्दमिति मण्डपम् ।

स्थशेन्द्रस्तेन मन्वास्तु विंशतिः समुदीरिताः ॥ ५ ॥ ” इति ।

अथ मीमांसा ।

सृतीयाध्यायस्याष्टमपादे चिन्तितम्-

“ वृष्टिकामी सदो नीचैर्मिनुयादिति कामना ।

अध्वर्योः स्वामिनो वाऽऽद्यो वाक्यान्मातुः स उच्यते ।

परस्मैपदतोऽध्वर्युव्यापारस्य परार्थता ।

भ्रुवाऽतो वाक्यबाधेन तपोवत्स्वामिनोऽस्तु तत् ” इति ।

ज्योतिष्टोमे श्रूयते-“ यः कामयेत वर्षुकः पर्जन्यः स्वादिति नीचैः सदो मिनुयात् ” इति ।

यथा पुरस्तात्पश्चाच्चावास्थितौ हविर्धानमाचीनवंशार्धुधौ तथा सदो नोच्चं किंतु नीचं कार्यमित्यर्थः । इयं च वृष्टिकामनाऽध्वर्योर्युक्ता । यः कामयेत स मिनुयादिति वाक्येन कामयितुमात्रोरेकत्वावगमात् । मातृत्वं चाध्वर्योरित्यविवादम् । तस्मात्स एव कामयितेति चेन्नैवम् । मिनुयादिति परस्मैपदेनाध्वर्युव्यापारफलस्य परगामिता प्रतीयते । ततो वृष्टिलक्षणफलस्य यजमानगामित्वात्परस्मैपदभ्रुत्वा वाक्यं बाधित्वा कामस्य यजमानकर्तृत्वं दृष्टव्यम् । यजमानकामितां वृष्टिं पर्जन्यः संपादयत्वित्येवं योऽध्वर्युः कामयेत स मिनुयादिति वाक्यं व्याख्येयम् । “ एवं विदुद्राताऽऽत्मने वा यजमानाय वा यं कामं कामयेत तमागायति ” इत्यु-
 त्विजोऽपि काम इति चेत्तर्हि इस्मिन्नुद्गीथोपासने वचनादात्विजोऽपि फलमस्तु ।

अथ च्छन्दः-

परि त्वा गिर्विषा इत्यनुष्टुप् ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे छण्णयजुर्वेदयितै-
 चिरियसंहिताभाष्ये प्रथमकाण्डे तृतीयपाठके प्रथमोऽनुवाकः ॥ १ ॥

(हविर्धानाभ्यन्तर उपरवाभिधानम्)

(अथ प्रथमाष्टके तृतीयप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः)

रक्षोहणो बलगहनो वैष्णवान्स्वनामीद-
 महं तं बलगमुद्रंपामि यं नः समानो यमस-
 मानो निचखानेदमेनमधरं करोमि यो नः
 समानो योऽसमानोऽरातीयति गायत्रेण छन्द-
 साऽर्वाढो बलगः किमन्न भद्रं तन्नो सह
 विराडसि सपत्नहा सम्राडसि भ्रातृव्यहा
 स्वराडस्याभिमातिहा विश्वाराडसि विश्वासां
 नाह्राणां हन्ता (१) रक्षोहणो बलगहनः
 प्रोक्षामि वैष्णवान्रक्षोहणो बलगहनोऽर्वा न-
 यामि वैष्णवान्यवोऽसि यवयास्मद्द्वेषो यव-
 याराती रक्षोहणो बलगहनोऽर्वा स्तृणामि वै-
 ष्णवान्रक्षोहणो बलगहनोऽभि जुहोमि वैष्ण-
 वान्रक्षोहणो बलगहनानुप दधामि वैष्णवी
 रक्षोहणो बलगहनो पर्युहामि वैष्णवी रक्षो-
 हणो बलगहनो परि स्तृणामि वैष्णवी रक्षो-
 हणो बलगहनो वैष्णवी ब्रुहजसि ब्रुहदग्वावा
 बृहतीमिन्द्राय वाचं वद ॥ २ ॥

(हन्तेन्द्राय दे व) ।

इति ऋण्यजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां प्रथमाष्टके
 तृतीयप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः ॥ २ ॥

(अथ प्रथमकाण्डे तृतीयपपाठके द्वितीयोऽनुवाकः) ।

प्रथमेऽनुवाके सदोभिर्माणमुक्तम् । एतावता षट्त्रिंशत्ता प्रदेः परिमितायां महावेद्यां निर्मातव्यानि उत्तरवेदिहविर्धानसदांसि संपन्थानि । तस्याथ महावेद्या उत्तरदक्षिणभागस्थयोराम्रीम्रीमार्गात्सीमयोर्मन्त्रा न सन्त्यतो निर्मितेषु स्थानेष्वभ्यन्तरे षडन्धस्समन्त्रकं निर्मातव्यं भवति तदभिधेयम् । तत्रोत्तरवेद्यां सर्वस्याभिहितत्वाद्द्विविधानाम्बन्तर उपरवा द्विर्विधानुवाक उच्यन्ते ।

रक्षोहण इति । कल्पः—“ दक्षिणस्व हविर्धानस्माधस्तात्पुरोक्षं चतुर उपरवानवान्तरदेशेषु प्रादेशमुत्त्वान्प्रादेशान्तरालान्करोति रक्षोहणो वलमहनो वैष्णवान्त्वनामीति खनति ” इति ।

विष्णुदेवता येषामुपरवाणां ते वैष्णवाः । जीर्णकटपटादिखण्डबद्धा अस्थिनस्वरोमपादपांसुप्रसूययो विरोधिनां मारुणार्थं ये भूयौ निस्त्रन्धन्दे ते वलमास्तान्धन्तीति वलमहनः । रक्षांसि धन्तीति रक्षोहणः । तादृशानुपरवनामकान्गर्तान्त्वनामि ।

विधत्ते—

“ शिरो वा एतद्यज्ञस्य यद्द्विविधानं प्राणा उपरवा हविर्धाने स्वायन्तं तस्माच्छीर्षंप्राणाः ” [सं० का० ६ प्र० २ अ० ११] इति ।

उपरवबिलानां श्लेषनास्त्रिकादिच्छिद्रमत्प्राणस्थानयित्वाच्छिरस्थानयि हविर्धानं खननं युक्तम् ।

विधत्ते—

“ अधस्तात्स्वायन्ते तस्मादधस्ताच्छीर्ष्णाः प्राणाः ” [सं० का० ६ प्र० २ अ० ११] इति ।

यस्माद्द्विविधानस्माधोभागे भ्रूमाद्गुपस्वास्त्रस्माद्धौकेऽपि शिस्त्रूर्ध्वकपालादध एव प्राणसंचारः ।

वैष्णवानिति वदितो देववावाचीत्याह—

“ रक्षोहणो वलमहनो वैष्णवान्त्वनामीत्याह वैष्णवा हि देवतयोपरवाः ” [सं० का० ६ प्र० २ अ० ११] इति ।

वितस्तित्रयपमार्णं विधत्ते—

(हविर्धानाम्पन्तर उपरवाभिधानम्)

“ असुरा वै निर्यन्तो देवानां प्राणेषु बलगान्म्यस्वनस्तान्नाहुमाशेऽन्वविन्द-
न्तस्माद्वाहुमाशः स्नायन्ते ” [सं० का० ६ प्र० २ अ० ११] इति ।

निर्यन्तः पलायनोद्भूताः । प्राणविनाशानिमित्तम् । न्यस्वनन्निवि नितरां
भूमावन्तर्धापितवन्तः ।

इदमहमिति । बौधायनः “ अथैभ्यः पांसूनुद्वपतीदमहं तं बलगमुद्वपामि यं
नः समानो यमसमानो निचस्वानेदमेनमधरं करोमि यो नः समानो योऽसमानोऽरा-
तीयति गायत्रेण छन्दसाऽववाढो बलग इति ” इति ।

आपस्तम्बो मन्त्रभेदमाह—“ इदमहं तं बलममुद्वपामीत्युद्वोपरवाः स्व-
न्धन्तेऽववाधते गायत्रेण छन्दसाऽववाढो बलम इति ” इति ।

अस्मान्चिनाश्रयितुं विद्यावित्तसौभाग्यादिभिः समानोऽसमानो वा यं बलमं
निचस्वान तं बलगमहमिदमुद्वपामि । किंचास्मानुद्दिश्य समानोऽसमानो वा यः
कोऽप्यरातिवद्वाचरति एनमिदमधरं यजमानपादस्याधोवर्तिनं करोमि ।

गायत्रच्छन्दोभिमानिदेवेन बलगोऽववाधितः । अशेषशत्रुसंग्रहाय समानास-
मानशब्दावुभावप्युपादेयावित्याह—

“ इदमहं तं बलगमुद्वपामि यं नः समानो यमसमानो निचस्वानेत्याह द्वौ
वाव पुरुषौ यश्चैव समानो यश्चासमानो यमेवास्यै तौ बलगं निस्वनतस्तमेवोद्वप-
ति ” [सं० का० ६ प्र० २ अ० ११] इति ।

चतुर्णांभुपरवाणामधस्तादेकीकरणं विधत्ते—

“ सं तृणात्ति तस्मात्संनृण्णा अन्तरतः प्राणाः ” [सं० का० ६ प्र० २
अ० ११] इति ।

प्राणापानचक्षुःश्रोत्रादयः सर्वेऽपि शरीरस्वाम्यन्तरे हृद्येकीभूय वर्तन्ते ।

तदुपरि चतुर्णां पृथक्करणं विधत्ते—

“ न सं भिनात्ति तस्पादस्ताभिन्नाः प्राणाः ” [सं० का० ६ प्र० २ अ० ११] इति ।

संभेद एकीभावस्तं न कुर्यात् । प्राणाश्च बहिः स्वस्वगोलकेषु तिष्ठन्तो नैकी
भवन्ति ।

किमत्रेति । कल्पः—“ दक्षिणपूर्वं यजमानोऽेवमृशति, उत्तरापरमध्वर्युरथ
यजमानः पृच्छति अन्वयो किमत्रेति, भद्रमित्तीतिरः प्रत्याह, तन्नौ संहेत्युक्त्वा”
इति ।

अभ्वयो, इत्यध्याह्नियते । अत्रोपरवेष्वस्मदुपयुक्तं किमस्तीति प्रश्नः । भद्रं सोमाभिषवद्दारेण भजनार्थं सर्वमस्तीत्युत्तरम् । तद्भद्रमावयोः सह भवेदिति यज-
मानोक्तिः ।

विराडिति । कल्पः—“अथैनामभिमृशति विराडसि सपत्नहा सम्राडसि
भ्रातृभ्यहा स्वराडस्यभिधातिहा विश्वाराडसि विश्वासां नाट्टाणां हन्तेति” इति ।

दक्षिणपूर्वमुपक्रम्य प्रदक्षिणक्रमेण चतुर्षु चत्वारो मन्वाः । विविधं राजते स-
म्यज्जाजते स्वयमेव राजते विधेषु राजत इति विराडादयः । विरुद्धेन्द्रियवृत्तिरा-
न्तरः शत्रुः । ततो बाह्यो विरुद्धजातिः । ततोऽपि बाह्यो ग्रामक्षीमादौ विवद-
मानोऽन्वगोव्रजः । ततोऽपि बाह्याः परराष्ट्रसेनाः सर्वनाशहेतवः । एतच्चतुष्टयं
सपत्नादिशब्दैर्विवक्षितम् ।

रक्षोहण इति । कल्पः—“अथैनामद्भिः प्रोक्षति रक्षोहणो बलगहनः
प्रोक्षामि वैष्णवानिति सर्वानेवानुपूर्वमथैतेष्वपेऽवनयति रक्षोहणो बलगहनोऽव
नयामि वैष्णवानिति सर्वेष्वनुपूर्वमथैतेषु यथान्प्रस्कन्दयति यवोऽसि यवयास्मद्द्वेषो
यवयारावीरिति सर्वेष्वनुपूर्वमथैनान्वर्हिषाऽवस्तृणाति रक्षोहणो बलगहनोऽव स्तृ-
णामि वैष्णवानिति सर्वानेवानुपूर्वमथैनान्हिरण्यमन्तर्धाय स्रुवाहुत्याऽभिजुहोति
रक्षोहणो बलगहनोऽभि जुहोमि वैष्णवानिति सर्वानेवानुपूर्वम्” इति ।

किमवेत्यादिमन्वा उपेक्षिताः ।

प्रोक्षणशेषस्य जलस्योपरं वदेशेऽवनयनं विधत्ते—

“अपोऽव मयति तस्मादार्द्धं अन्तरतः प्राणाः” [सं० का० ६ प्र० २
अ० ११] इति ।

मुखनासिकाचक्षुरादिगोलकेषु ब्रह्मदर्शनात्प्राणानामार्द्धत्वम् ।

अवनीते जले यवप्रक्षेपं विधत्ते—

“यवमतीरव नयत्यूर्ध्वं यवः प्राणा उपरवाः प्राणेष्वेवोर्ध्वं दधाति” [सं०
का० ६ प्र० २ अ० ११] इति ।

या अपोऽवनयति वा यवयुक्ताः कुर्यादिति योजना ।

उपरवेषु दर्भप्रक्षेपणं विधत्ते—

“वर्हिरव स्तृणाति तस्माज्जोमशा अन्तरतः प्राणाः” [सं० का० ६ प्र०
२ अ० ११] इति ।

१ स. भवत्विति । २ स. 'नानुपस्थश्' । ३ स. 'सुवेणामि' । ४ स. 'रवेध्वपन' ।
५ स. 'धु अर्धा व' ।

(हविर्धानाभ्यन्तर उपरवाभिधानम्)

अक्षिपक्ष्मनासिकादिषु ङोपदर्शनालोमघत्त्वम् ।

होमं विधत्ते—

“ आग्नेन व्याघारयति तेजो वा आग्न्यं प्राणा उपरवाः प्राणेष्वेव तेजो दधाति ” [सं० का० ६ प्र० २ अ० ११] इति ।

रक्षोहणाविति । कल्पः—“ अयास्यैवे फलके दीर्घसोमे संतृण्णे भवतोऽ-
संतृण्णे एकाहे ते संसृष्टे उपदधाति रक्षोहणौ बलगहनानुष दधामि वैष्णवी
इत्यथैने शङ्कुभिः परिणिङ्गि ह्यन्वां पुरस्ताद्वाभ्यां पश्चाद्वाभ्यामभितोऽनव-
सर्पणाय प्रदक्षिणं पुरीषेण पर्युहति रक्षोहणौ बलगहनौ पर्युहामि वैष्णवी इत्य-
थैने बर्हिषा परिस्तुणाति रक्षोहणौ बलगहनौ परि स्तुणामि वैष्णवी इत्यथैने
अभिमृशति रक्षोहणौ बलगहनौ वैष्णवी इति ” इति ।

फलकविशेषविवक्षया रक्षोहणाविति पुल्लिङ्गनिर्देशः । हनुत्वेन ब्राह्मणे
निरूप्यमाणत्वाद्वैष्णवी इति स्त्रीलिङ्गनिर्देशः ।

बृहन्निति । कल्पः—“ अथैने चर्मफलकयोः प्राचीनग्रीवमुत्तरलोमोपस्तृ-
णाति यैश्च मतिष्ठेति वा तूर्ण्णां वा तिरंधर्मकैलके आग्णोद्वादयति बृहन्नासि
बृहद्ग्रावा बृहतीमिन्द्राय वाचं वदेति ” इति ।

उद्वादयति पाषाणेन फलके चर्मं जनयेत् । हे पाषाण त्वं वीर्येण बृहन्प-
हानसि । किंच बृहन्तोऽवपवभूता आवाणो यस्य स च त्वं बृहद्ग्रावाऽसि ।
इन्द्रार्थमिन्द्रो यथा शुणोति तथा बृहतीनुष्वन्निमस्मद्यज्ञविषयां वाचं वद । त
एते मन्त्रा उपेक्षिताः ।

फलकयोरत्यन्तसंश्लेषं निषेधति—

“ हनु वा एते यज्ञस्य यदधिपणजे न सं तृष्यस्यसंतृण्णे हि हनु ” [सं०
का० ६ प्र० २ अ० ११] इति ।

हनु मुखस्योऽऽधारफलके सोमाधिपवाचारफलके । संतर्दनं रज्जुबन्धनादिना
दृढसंश्लेषस्त्वमत्र न कुर्यात् ।

तद्द्विरावाद्दो यत्तद्गन्धिधत्ते—

“ अथो स्रु दीर्घसोमे संतृणे घृत्यै ” [सं० का० ६ प्र० २ अ० ११] इति ।

आवृत्तत्वात्सोमस्य दीर्घत्वम् । अभिषवबाहुल्याद्वाढ्यार्थं तत्र संतर्दनम् ।

१ ङ. संतृथे । २ घ. ङ. संसृष्टे । ३ स. 'य, अथैने प्र' । ४ स. यज्ञप्र' । ५ ङ.
घ. ङ. 'मिन्फल' । ६ स. 'स्याधरोत्तरक' । ७ स. 'के। अत्र सो' ।

अथ रूपकेणोपरवान्प्रशंसम्सङ्गनास्तनिमित्तं सदसि सोमभक्षणं विधत्ते—

“ शिरो वा एतद्यज्ञस्य यद्भविर्धानं प्राणा उपरवा हन् अविषवणे जिह्वा चर्म ग्रावाणो दन्ता मुखमाहवनीयो नासिकोत्तरवेदिरुदरः सदो यदा स्वस्तु वै जिह्वया दत्स्वाधि स्वादत्यथ मुखं गच्छति यदा मुखं गच्छत्यथोदरं गच्छति तस्माद्भविर्धाने चर्मन्धि ग्रावभिरभिपुत्याऽऽहवनीये हृत्वा प्रत्यश्वः परेत्य सदसि भक्षयन्ति ” [सं० का० ६ प० २ अ० ११] इति ।

अत्राभिषवहोमौ विधेयस्य भक्षणस्य निमित्तम् ।

पुनरप्युपरवस्तुतै भकारान्तरेण रूपकं परिकल्प्य उद्वेदनं प्रशंसति—

“ यो वै विराजो यज्ञमुखे दोहं वेद दुह एवैनामित्यं वै विराट्त्वस्यै त्वक्चर्मोऽधिषवणे स्तना उपरवा ग्रावाणो वत्सा ऋत्विजो दुहन्ति सोमः पयो य एवं वेद दुह एवैनान् ” [सं० का० ६ प० २ अ० ११] इति ।

अग्निधोमे द्वादशसु स्तोत्रेषु विद्यमाना ऋच आवर्त्यमानाः सत्यो नवतिः संपद्यन्ते । तत्र नवसु दशकेषु प्रत्येकं विराट्त्वन्दोक्षरसंख्याऽस्तीत्यर्थं यज्ञो विराट्द्विरुच्यते । एतदेवाभिप्रेत्य सप्तमकाण्डस्य प्रथमानुवाके समाभ्यासते— “ विराजमभिसंपद्यते ” इति । सोऽयं यज्ञो विराट्त्व कामधेनुत्वेन निरुच्यते । इयं च महावेदिरेव विराहाख्या धेनुस्तस्या धेनोर्यां त्वक्चर्मविदमास्तृतं चर्म । ऊध आपीनभारः । तद्रूपं फलकद्वयम् । एवमन्यद्योज्यम् । परेरुः कर्तव्यस्य यज्ञस्यायं कल्पः प्रारम्भोऽन्तःपातित्वान्मुखं, तस्मिन्मुखे विराजो धेनोर्दोहनप्रकारं यो वेद स एनां कामधेनुं सर्वथा दुग्धे । य एवं वेद दुह एवैनामिति पुनर्वचनमुपसंहारार्थम् । सेयमुपरवप्रशंसति केचित् । स्वतन्त्रोपास्तिविधिरित्यन्ये । यथा सप्तमकाण्डान्तेऽधमेधप्रकरणे— “ उवा वा अधस्य मेध्यस्य शिरः ” इति स्वतन्त्रोपास्तिराम्नाता तद्वत् । तस्याश्च स्वातन्त्र्यं बृहदारण्यकस्याऽऽदौ विस्पष्टम् । एतादृशानां वाक्यानां कर्मप्रकरणद्भुत्कर्षे उत्तरपीपांसार्या गुणोपसंहारे मनश्चिदाद्यधिकरणे निर्णीतः । तस्मान्बुत्कर्षे स्वातन्त्र्यमनुत्कर्षे तु स्तुतिर्वेनोपरववाक्याङ्गन्वमित्याकारद्वयमभ्युपेयम् । अवेष्टेश्चातुर्मास्यानां च राजसूयान्तःप्रयोगैर्वाहिष्पयोगैर्गौ (गौ) यथा तद्वदेतद्ब्रह्मण्यम् ।

अत्र विनियोगसंग्रहः—

“ स्वनेदुपरवान्क्ष इदं तन्मृदमुद्रपेत् ।
 गाय तत्रावबाधेत किं स्वामी पृच्छतीतरः ॥ १ ॥
 भद्रमित्याह तत्रावित्याह स्वामीतरं प्रति ।
 विराद्वचतुर्भिः संस्पर्शो रक्षःपञ्चस्फुटक्रिया ॥ २ ॥
 रक्षोऽधिषवणाख्ये तु फलके स्थापयेत्तथा ।
 पर्युष्य परितः स्तृत्वा मन्त्रयेच्च बृहन्निति ॥
 उपायु सवनाशपानं सा(नेऽश्मना वा)दयेद्विंशतिर्मता ॥ ३ ॥” इति ॥

अथ मीमांसा ।

तृतीयाध्यापस्थाष्टमपादे चिन्तितम्—

“ मङ्गं तच्चौ सहेत्येतत्कस्मिन्स्वामिनि युज्यते ।
 द्वित्वश्रुत्या भवेदेतदध्वर्युयजमानयोः ” इति ॥

अथोतिष्ठोमे हविर्धानमण्डपे सोमाभिषवाधारयोः फलकयोरधस्ताच्चतसृष्वध्याधे-
 प्यादिविदिक्षु चत्वार उपरवनामका गतां बाहुषात्रस्वाता अधोभागे परस्परमिलिता
 ऊर्ध्वभागे परस्परं प्रादेशभात्रव्यवहिता वर्तन्ते । तेष्वेकस्मिन्नुपरवे यजमानो इक्षि-
 णहस्तं प्रसारयति । तथैवाध्वर्युरन्यस्मिन्स्वहस्तं मसार्थावस्ताद्यजमानहस्तं
 गृह्णाति । तदा यजमानः किमन्त्रेत्यनेन मन्त्रेण फलं पृच्छति । अध्वर्युश्च भद्रमि-
 त्यनेन मन्त्रेणोत्तरं ब्रूते । ततो यजमानस्तच्चौ सहेत्यनेन मन्त्रेण तत्फलं स्वकी-
 यत्वेन स्वी करोति । तस्माद्यजमानस्मैतदिति चेन्नैवम् । नावित्यनेन द्विवचनेन
 सहेत्यनेन चोभयगामितयैव स्वीकारात् ।

तत्रैव तृतीयपादे चिन्तितम्—

“ संतुद्ये दीर्घसोमे तत्प्रकृतौ विकृतावुत ।
 दीर्घस्य सोम इत्मुक्तेः पकृतावस्तु तर्दनम् ॥
 सामानाधिकरणस्य षष्ठीतो बलवत्त्वतः ।

द्वैर्व्ययुक्तेऽन्य(कोक्थय)संस्थादावुत्कर्षोऽन्यत्र बाधनात् ” इति ॥

अथोतिष्ठोमे श्रूयते—“ दीर्घसोमे संतुद्ये धृत्यै ” इति । सोम-

यागविशेषो दीर्घसोमः । तस्मिन्सोमाभिषदाधारयोराभिषवणकलकयोः संतर्दनं
 कार्मम् । अन्योन्यवियोगेन चौथिस्थं वा भूदिति इष्टसंश्लेषः संतर्दनम् ।
 तदेतत्प्रकरणबलात्प्रकृतौ विनिदिशते । न च तत्र दीर्घसोमत्वानुपपत्तिः ।
 दीर्घस्य सोम इत्येवं दीर्घत्वस्य यजमानविशेषणत्वेनाप्युपपत्तोरिति प्राप्ते
 भ्रमः—षष्ठीसमासात्कर्मधारयो बलीयानिति भक्षये । तथा सति दीर्घत्वं
 सोमस्य वर्मो न तु यजमानस्य । नन्वेवमपि प्रकृतिभ्रवस्य सोमस्येष्टिपथपे-
 क्षया दीर्घत्वमस्त्येवेति चेन्न । सोमशब्देनैव तद्वगत्तौ दीर्घशब्दवैयर्थ्यात् । न ही-
 ष्टिपथपेक्षया ह्रस्वः कश्चित्सोमोऽस्ति यस्य व्यावृत्तये दीर्घशब्दः प्रयुज्येत । त-
 स्मात्प्रकृतिरूपं ह्रस्वसोमं व्यावर्तयितुमर्थं दीर्घशब्दः । विकृतिपृथ्यादिषु ग्रहा-
 धिक्येन दीर्घत्वम् । तस्माद्वाक्येन प्रकरणं बाधित्वा विकृतिषु तन्निवेशः ।
 प्रकृतौ तु दीर्घशब्दस्य बाधः पूर्वमुक्तः । संतर्दनबाधश्च साक्षाच्छ्रूयते—“ हनू वा
 एते यज्ञस्य यदधिषवणे न संतृणस्पसंतृण्ये हि हनू ” इति । तस्मान्न प्रकृतौ
 निवेशः ।

तत्रैव पञ्चमपादे चिन्तितम्—

“आख्यावचोवषट्कारा एव किं भक्षहेतवः ।

किंवाऽभिषवहोमौ च तत्राऽऽद्योऽस्तूक्तया दिशा ॥

हविर्धानेऽभिषुत्याथ हुत्वा सदासि भक्षयेत् ।

इति श्रुतत्वतस्तौ च भक्षहेतु मथेत्तरे ॥ इति ॥

पैतु होतृश्रमस इत्यत्र समाख्या भक्षहेतुः, हारियोजनवाक्यं, वषट्कर्तुः प्रथ-
 मभक्ष इत्यत्र वषट्कार इत्येवमुक्तत्वात्प्रथ एव इति चेन्नैवम् । “ हविर्धाने [व-
 र्ममन्धि] यावभिरभिषुत्याऽऽहवनीये हुत्वा मत्पञ्चः परेत्य सदासि भक्षयन्ति ”
 इति श्रूयते । उत्तरवेद्याः प्रतीचानि सदासः प्राचीने मण्डपेऽभिषवः । उत्तरवेद्यां
 होमः । सदासि भक्षणम् । तत्राभिषवहोममोर्षनान्तरमाप्तयोरभि(धि)षेद्यतया तौ
 निमित्तत्वेनानुद्य भक्षणं विधीयते । तस्मात्प्रनाख्यादिवदेतयोरपि[भक्ष]हेतुत्वमस्ति ।

षष्ठाध्यायस्य चतुर्थपादे चिन्तितम्—

“आभिषुत्य ततो हुत्वा सादेवेकैकहेतुना(ता) ।

संहृत्य वा निमिचोक्तौ साहित्याभिधिवोऽभिषः ॥

(आग्नीध्रियसदःप्रभृतिषु स्थानेषु धिष्णिगामिधानम्)

होमाभिषवकर्ताऽत्र भक्षाङ्गत्वेन चोद्यते ।

निमित्तताऽऽर्थिकी तस्मात्साहित्यं हेतुगं मतम् ” इति ॥

ज्योतिष्टोमे श्रूयते--“ हविर्धाने चर्मन्वधि गावभिरभिषुत्याऽऽहवनीये हुत्वा प्रत्यश्वः परेत्य सदसि भक्षयन्ति ” इति । तत्राभिषवहोमयोरेकैक एव भक्षहेतुः। साहित्यस्थाविधेयत्वात् । अभिषवहोमावत्र निमित्तत्वेनोच्येते । तत्र साहित्यविधौ वाक्यं भिद्येत । अभिषवहोमौ भक्षहेतू । तौ च साहितावित्यर्थं तद्भेदः । तस्मात्साहित्यस्याविधेयत्वादाभिषवहोमयोः प्रत्येकं भक्षणनिमित्तत्वमिति प्राप्ते ब्रूमः— नात्र निमित्तमुपन्यस्यते, किंतु होमाभिषवयोः कर्ता भक्षणं प्रत्यङ्गत्वेन पूर्वमपाद्यत्वाद्बिधीयते । तथा सत्यभिषवहोमयोर्द्विनिमित्तत्वं प्रतीयते तदार्थिकमिति वाक्यभेददोषाभावात्साहित्यं प्रदीपमानं विवाक्षितमिति संहितयोरेव तयोर्निमित्तत्वम् ।

अत्र सर्वेषां यजुष्ट्वान्नास्ति ँछन्दः ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वे-

दीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये प्रथमकाण्डे तृतीयप्रपाठके

द्वितीयोऽनुवाकः ॥ २ ॥

(अथ प्रथमाष्टके तृतीयप्रपाठके तृतीयोऽनुवाकः) ।

विभूरसि प्रवाहणो वह्निरसि हव्यवाहनः श्वा-
न्नोऽसि प्रचेतास्तुथोऽसि विश्ववेदा उशिर्गसि
कविरङ्घारिरसि शम्भारिरवस्युरसि दुर्वस्वा-
ञ्जुन्ध्युरसि मार्जालीयः सम्राडासि कुशानुः
परिप्रयोऽसि पर्वमानः प्रतक्तासि नभस्वानसं-
मृष्टोऽसि हव्यसूद ऋतधामाऽसि सुवज्योति-
र्ब्रह्मज्योतिरसि सुवर्धामाऽजोऽस्येकपादहिरसि
बुध्नियो रौद्रेणानीकेन पाहि माऽग्ने पिपृहि
मा मा मा हिःसीः (१) ।

(अनीकेनाष्टौ च) ॥

इति छण्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां प्रथमाष्टके
तृतीयप्रपाठके तृतीयोऽनुवाकः ॥ ३ ॥

(अथ प्रथमकाण्डे तृतीयप्रपाठके तृतीयोऽनुवाकः) ।

द्वितीयेऽनुवाके हविर्धानगतोपरवनिर्माणमुक्तम् । अध्यावशिष्टेष्वग्नीधीयस-
दःप्रभृतिस्थानेषु धिष्णिण्यास्तृतीयेऽनुवाकेऽभिधीयन्ते ।

विभूरसीति । कल्पः—“ आग्नीधीयं गत्वा स्फ्येनोद्धत्यावोक्ष्य चात्वालपु-
रीषं सिकता इति निवपति विभूरसि प्रवाहणो रौद्रेणानीकेन पाहि माऽग्ने पिष्ट-
हि मा मा मा हिःसीरिति तं परिमण्डलं धिष्णियं करोत्यथैनं सिकताभिरा-
ग्नाशितं करोत्यध्वान्तःसदसि धिष्णियान्निवपति होतुः प्रथमं वद्विरसि हव्यवाह-
न इति धाम्नोऽसि प्रचेता इति दक्षिणतो मैत्रावरुणस्य, तुथोऽसि विश्ववेदा इत्यु-
त्तरतो ब्राह्मणाच्छंसिनः, उशिसि कविरित्युत्तरतः पोतुः, अङ्घारिरसि बम्भा-
रित्युत्तरतो नेष्टुः, अवस्थुरसि दुवस्वानित्युत्तरतोऽच्छावाकस्याथ दक्षिणे वेद्यन्ते
भार्जालीयं निवपति शुन्ध्युरसि भार्जालीय इति, सर्वेष्वेव रौद्रमनुवर्तयत्यथाष्टावनु-
दिशति सन्नाडासि छशानुरित्याहवनीयमुपतिष्ठते, परिवद्योऽसि पवमान इत्यास्तावं,
प्रतक्राऽसि नभस्वानिति चात्वालमत्संमृष्टोऽसि हव्यसूद इति पशुश्रपणमथ सदसो
द्वारि तिष्ठन्नौदुम्बरीमुपतिष्ठत ऋतधाम्नाऽसि सुवर्ज्योदिरिति, ब्रह्मज्योतिरसि सुवर्धा-
येति ब्रह्मसदनमथानैव तिष्ठन्गार्हपत्यमुपतिष्ठतेऽजोऽस्पेकपादिति, अहिरसि बुध्निय
इति यं प्रहास्यन्तो भवन्ति ” इति ।

अत्र रौद्रेणेति वाक्यं सर्वमन्त्रशेषत्वादान्ते सपाम्नायते । आग्नाशितं सप-
न्ताद्यथा न भ्रश्यति तथा करोति शुभ्रं वा करोति । हे आग्नीधीय त्वत्तोऽन्य-
धिष्णियं विरहंस्त्वं विभूरसि विविधं भवसि । हविषां प्रवाहमित्यूत्वात्मवाहणोऽ-
सि । हे होत्रीय त्वं यो वह्निर्हव्यवाहनस्तद्रूपोऽसि । हे मैत्रावरुणीय धाम्नो
मित्रः प्रचेता वरुणस्तदुभयरूपोऽसि । हे ब्राह्मणाच्छंसिंसंवाधिन, तुथो ह स्प
वै विश्ववेदा देवानां दक्षिणा विभजतीत्याग्नावो विश्वाभिन्नो यस्तुथस्तद्रूपोऽसि ।
हे पोत्रीय त्वमुशिकमनीयः कविर्विद्वानसि । हे नेष्ट्रीय सोमरक्षकौ यावङ्घारि-

१ क. 'ग्नीधं ग' । ग. घ. 'ग्नीधं वृत्वा । छ. 'ग्नीधं हृत्वा । २ स. सात्वा । ३ स.
'त्वाले पु' । ४ स. 'रोति सि' । ५ स. तत्र । ६ स. 'ग्णियविहरणात्वं वि' ।

(आग्नीधीयसदःप्रभृतिस्थानेषु विष्णिग्याभिधानम्)

बम्भारिनामकौ तद्भूपोऽसि । हेऽच्छावाकसंबन्धिन्, अवस्पवे त्वा वाताय स्वाहा दुवस्वते त्वा वाताय स्वाहेत्याम्नातौ याववस्युदुवस्वन्तौ वातविशेषौ तद्भूपोऽसि । हे मार्जालीय त्वं शुन्ध्युः शोधकः पात्रप्रक्षालनेन लेपमार्जनस्थानभूतोऽसि । हे आहवनीय सम्भ्राजमानः ऋशानुरसि । हे आस्ताव स्तोत्रस्थान परिषद्यः परितः सवनयोग्यः पवमानः पूतोऽसि । हे चात्वाल ऋष्णविषाणत्यागार्थं मतका प्रकृष्टभगनविषयो नभस्वानन्तरवकाशदानसि । हे पशुक्षपणप्रदेश राक्षसैरसंभृष्टो हव्यसूदो हृदयादिहव्यपाचकोऽसि । हे औदुम्बरि त्वमृतधामा सामगानामृतमवश्यंभावि धामोपवेशनस्थानं यस्थास्तादृशी सुवर्च्योतिरुच्यतत्त्वेन स्वर्गप्रकाशिकाऽसि । हे ब्रह्मसवन त्वं ब्रह्मज्योतिर्ब्रह्मनामकस्यर्त्विजः प्रोक्षणादिकर्मान्मनुज्ञानरूपं ज्योतिर्यस्मिन्स्थाने तादृशमसि, सुवर्धाम स्वर्गसदृशं स्थानं यस्य तथाविधमसि । हे नूतनगार्हपत्य यो देवः प्रोष्ठपदा नक्षत्रमज एकपदेवतेत्याम्नातस्तद्भूपोऽसि । पुरावनं गार्हपत्यमित ऊर्ध्वमृत्विजः परित्यक्ष्यन्तो भवन्ति । हे त्याज्यगार्हपत्य यो देवः प्रोष्ठपदा नक्षत्रमहिर्बुध्नियो देवतेत्याम्नातस्तद्भूपोऽसि । आग्नीधीयमारम्य पुराणगार्हपत्यान्तेषु षोडशसु स्थानेष्वभिमान्यमान हेऽग्ने त्वदीयेन रौद्रेण सैन्येन राक्षसेभ्यो मां षाहि, कर्मफलप्रदानेन मां पिप्राहि पूर्णमनोरथं कुरु, मद्विनाशरूपां हिंसां मा कुरु ।

तानेतान्सर्वानु(न)पेक्ष्यानुष्ठानं विधत्ते—

“ चात्वालच्छिष्णियानुप वपति योनिर्वै यज्ञस्य चात्वालं यज्ञस्य सयोनि-
त्वाय ” [सं० का० ६ प्र० ३ अ० १] इति ।

ततः पुरीषमादायोत्तरेवेधाः करणाच्चात्वालं यज्ञस्य योनिः । तादृशाच्चात्वा-
लच्छिष्णियनामकानां स्थलविशेषाणां निवपने यज्ञः सर्वोऽपि स्वयोनियुक्तो भवति ।

कालान्तरेऽनुष्ठेयान्मपि कानिचिच्छिष्णियप्रसङ्गादिह विधीयन्ते । तत्राऽऽ-
ग्नीधीयधिष्णियस्थिताद्ब्रह्मनेर्होत्रीयादिधिष्णियेष्वभिस्थापनं विधत्ते—

“ देवा वै यज्ञं पराज्यन्त तमाग्नीधात्पुनरपाजयन्तेतद्वै यज्ञस्थापराजितं
यदाग्नीध्रं यदाग्नीध्राच्छिष्णियान्विहरति यदेव यज्ञस्थापराजितं तत एवैनं पुन-
स्तनुते ” [सं० का० ६ प्र० ३ अ० १] इति ।

पराज्यन्त पराजयमकुर्वत । यज्ञमसुरा अगृह्णन् । पुनस्त्वं यज्ञमाग्नीध्रदेवता-

(आग्नीधीयसदःप्रभृतिस्थानेषु धिष्णिग्याभिधानम्)

सामर्थ्येनासुरेभ्योऽपच्छिद्य देवा अजयन् । आग्नीधस्यापराजितस्थानत्वात्ततो
विहरणं युक्तम् ।

धैषमन्त्रमुत्पादयति—

“ पराजित्येव खलु वा एते यन्ति ये बहिष्पवमानः सर्पन्ति बहिष्पवमाने
स्तुते आहाग्नीध्रीन्वि हर बर्हिः स्तुणाहि पुरोडाशाः अलं कुर्विति यज्ञमेवाप-
जित्य पुनस्तन्वाना यन्ति ” [सं० का० ६ प्र० ३ अ० १] इति ।

बहिष्पवमानं नाम प्रतःसवने सादृशैर्गीयमानमुपास्मै गायतेत्यादिकं स्तोत्रम् ।
तत्र गायन्त ऋत्विजो धावन्ति यथा लोके पराजित्य पलायन्ते तद्वत् । ततः
स्तोत्रे समापिते सत्याग्नीध्रं संबोध्याभिविहरणादिभैष उक्ते यज्ञं पराजयाद्वावृत्त्य
पुनः प्रसारितवन्तो भवन्ति ।

विहरणे विशेषं विधत्ते—

“ अङ्गरैर्द्वै सवने वि हरति शलाकाभिस्तृतीयः सशुक्रत्वायाथो सं भर-
त्येवैनत् ” [सं० का० ६ प्र० ३ अ० १] इति ।

प्रतःसवनमाध्यंदिनसवनयोरग्नीधीयमैतद्देशककार्ष्णिर्विहरेत् । तृतीयसवने तु
शलाकाभिर्दीप्ततृणमुष्टिभिर्विहरेत् । अत्र सोमस्य गायत्रीमुखेन(ण) पितृत्वा-
त्तस्ति सोमे तेजः । दीपासु शलाकासु साररूपं तेजोऽस्तीति सशुक्रत्वाय सते-
जस्त्वाय तथा कुर्यात् । किंचैनत्तृतीयसवनमितरसदृशं कृत्वा संभरति सम्भ-
वपोषयति ।

पूर्वोक्तं धिष्णियैसंघं प्रशंसति—

“ धिष्णिग्या वा अमुष्मिँल्लोके सोममरक्षन्तेभ्योऽधि सोममाऽहरन्तमन्ववायन्तं
पर्यविशन् ” [सं० का० ६ प्र० ३ अ० १] इति ।

स्वानन्नाजाव्य इव धिष्णियदेवता अपि सोमं रक्षन्ति । आह्वियमाणं सोम-
मनु स्वयमभ्यागत्य परित उपविष्टाः । तस्मात्प्रशस्ता धिष्णिग्याः ।

एतद्वेदनं प्रशंसति—

“ य एवं वेद विन्दते परिवेष्टारम् ” [सं० का० ६ प्र० ३ अ० १]
इति ।

सेवकजनमित्यर्थः ।

१ स. ग. घ. ङ. समर्पिते । २ स. 'तैङ्गारैर्द्वै' । ३ स. तत्र । ४ क. ग. घ. ङ.
'आग्नीधोमे' । ५ क. ग. ङ. 'संवन्धं प्र' ।

(आग्नीधीयसदःप्रभृतिस्थानेषु विष्णिषाभिधानम्)

केषुचिद्विष्णिषेषु सोमाहुतिं विदधाति—

“ ते सोमपीथेन व्यार्ध्यन्त ते देवेषु सोमपीथमैच्छन्त तान्देवा अब्रुवन्हेदे नामनी कुरुष्वमथ प्र वाऽऽप्स्यथ न वेत्यन्नयो वा अथ विष्णिषास्तस्माद्द्विनामा ब्राह्मणोऽर्धुकस्तेषां ये नेदिष्ठं पर्यविशन्ते सोमपीथं माऽऽप्नुवन्नाहवनीय आग्नीधीयो होत्रीयो मार्जालीयस्तस्मानेषु जुहति ” [सं० का० ६ प्र० ३ अ० १] इति ।

ते विष्णिषाः सोमपानेन वियुक्ताः । तदस्ते देवेषु मध्ये सोमपानमस्माकमस्त्वित्यैच्छन्त । एकैकनाममात्रधारणेन युष्माकं सोमपानयोग्यता सर्वथा नास्ति । नामद्वये तु स्वीकृते पाक्षिकी तद्योग्येनेति देवैरुक्ता अभिनाम विष्णिषानाम च कृतवन्तः । यस्मान्नामद्वयमुत्कर्षहेतुस्तस्मात्सोमोऽपि देवदत्तादिनाम प्रथमं धृत्वा पश्चात्तपोविद्यादिभिराचार्योपाध्यायादिकं द्वितीयं नाम दधत्सत्कारेण समृद्धो भवति । नामद्वयधारिणां तेषां मध्ये ये चत्वार आहवनीयादयः सोमस्यात्यन्तसमीपे नियिष्टास्ते समीपवर्तित्वेन सोमपानयोग्या इति तेषु सोमं जुहुयुः ।

द्विनामधारित्वेनेदरेषामपि प्रसक्तं सोमपानं वारयति—

“ अतिहाय वषट्करोति वि ह्येते सोमपीथेनाऽऽर्ध्यन्त ” [सं० का० ६ प्र० ३ अ० १] इति ।

ये दूरवर्तिनो मैत्रावरुणविष्णिषा इत्यस्मानविलङ्घ्य समीपस्थेभ्य एव वषट्कारस्तथाऽपि अनुवषट्कारमदानाहुतिब्राह्मण एतरेयश्रुतौ तदाहुतिदेवतात्वेन चतुर्णामेव श्रवणात्तानतिहाय वषट्कारोऽतीत्युक्तं युक्तम् । सा च श्रुतिः—“ यदेव सोमस्याग्ने वीहीत्यनुवषट्करोति तस्य विष्णिषानधीषाति ” इति । तस्मात्तेषां वषट्कारपूर्वको होमः । इतरे देवाः सोमं व्यार्ध्यन्त, हि यस्मात्पूर्वोक्तस्य वियोगस्य प्रतीकारं समीप्यलक्षणं न संजातवन्तः । द्वितीयनामप्रयुक्तस्तुत्कर्षस्तेषां सोमाभावेऽप्याज्यव्याघारणदिव्येऽप्यर्धतः ।

सोमाहुतीनां व्यवस्थां विधत्ते—

“ देवा वै याः माचीराहुतीरजुहयुर्यं पुरस्तादसुरा आसन्ताःस्ताभिः प्राणुवन्त याः प्रतीचरिर्मै पश्चादसुरा आसन्ताःस्ताभिरसानुदन्त माचीरन्वा आहुतमो

(आग्नीध्रीयसदःप्रभृतिस्थानेषु विष्णियाभिधानम्)

ह्यन्ते प्रत्यङ्ङासीनो विधिष्यथान्वाघरयति पश्चाच्चैव पुरस्ताच्च यजमानो भ्रा-
तृव्यान्म पुदते तस्मात्पराचीः प्रजाः प्र वीयन्ते प्रतीचीर्जायन्ते [सं० का० ६
प्र० ३ अ० १] इति ।

प्राङ्मुखेन ह्यमानाः प्राचीरुत्तरवेदिगताः । यस्माद्वाहुतिषु द्वैविध्यं तस्माद्धो-
केऽपि प्रजाः भिन्ना यन्मुखेन प्रवीयन्ते निषिध्यन्ते तद्विपरीतदिङ्मुखा उत्पद्यन्ते ।
अध्वर्योः प्रत्यग्गमननिषेधं निन्दाम्यामुच्यति—

“ माणा वा एते यद्विष्णुया यदध्वर्युः प्रत्यङ्ङविष्णुयानतिसर्पेत्प्राणान्तं
कर्षेत्प्रमायुकः स्यान्नाभिर्वा एषा यज्ञस्य यद्धोतोर्ध्वः खलु वै नाम्यै प्राणोऽवा-
ह्णानो यदध्वर्युः प्रत्यङ्ङहोतारमतिसर्पेत्प्राणे प्राणं दद्यात्प्रमायुकः स्यात् ” [सं०
का० ६ प्र० ३ अ० १] इति ।

अतिसर्पेदातिक्रम्य गच्छेत् । होता यज्ञस्य नामिदं ध्यदेशे वर्तते । प्राणवत्प्रा-
णवर्तिनोरध्वर्योः प्रत्यग्गमनमयुक्तम् ।

कृत्विण उपगायन्तितिविधिप्राप्तगानमध्वर्योर्निषेधति—

“ नाध्वर्युरूप गायेद्वाग्वीर्यो वा अध्वर्युर्यदध्वर्युरूपगायेदुद्गात्रे वाच२ सं प्र
यच्छेदुपदासुकाऽस्य वाक्स्यात् ” [सं० का० ६ प्र० ३ अ० १] इति ।

उद्गात्रा सामनि गीयमाने पृष्ठतस्तदङ्गीकरणमुपगानम् । उपदासुकोपक्षयशीला ।
प्रकारान्तरेणाध्वर्योः प्रत्यग्गमनं विधातुं चोद्यमुद्गावयति—

“ ब्रह्मवादिनो वदन्ति नास२स्थिते सोमेऽध्वर्युः प्रत्यङ्ङसदोऽतीयादथ कथा
दाक्षिणानि होतुमेति ” [सं० का० ६ प्र० ३ अ० १] इति ।

अध्वर्योः सद उलङ्घ्य प्रत्यग्गमनं निषिद्धम् । दाक्षिणहोमस्तु प्राचीनवंशे
नूतनगार्हपत्ये कर्तव्यः । तत्कथं घटते । असंस्थितेऽसमाप्ते । कथा केन प्रकारेण ।

उक्तचोद्यस्य परिहाराभासमाशङ्कन्ते—

“ यामो हि स तेषाम् ” [सं० का० ६ प्र० ३ अ० १] इति ।

याम उपरमः । यस्मात्स दाक्षिणहोमस्तेषां देवानां संबन्धिनः कर्मण उप-
रमकालीनोऽतो लौकिकगमनत्वाद्देवा अनुज्ञास्यन्ति ।

इत्यमुत्तराभासं दूषयति—

“ कस्मा अह देवा यामं वाऽयामं वाऽनु ज्ञास्यन्तीति ” [सं० का० ६
प्र० ३ अ० १] इति ।

(अग्नीषोमीयपञ्चभिधानामग्नीषोमप्रणयनार्थवैसर्जनहोमाभिधानम्)

अहेत्युक्तेनिषेधे । यदुचरवादिनोक्तं भवति, देवाः कस्यै प्रयोजनाय कर्मण उपरतिमनुपरतिं वाऽनुज्ञास्यन्ति, न हि तदनुज्ञया देवानां किञ्चित्प्रयोजनं पश्यामः । ततः प्रत्यग्गमनस्य निषिद्धत्वाद्दाक्षिणहोमो न घटत एवेति चोद्यं सुस्थितम् ।

तस्य मुख्यं परिहारं दर्शयन्प्रत्यग्गमनं विधत्ते—

“ उत्तरेणाऽऽग्नीध्रं परित्य जुहोति दाक्षिणानि न प्राणान्सं कर्षति ”

[सं० का० ६ प० ३ अ० १] इति ।

आग्नीध्रहविधानयोर्मध्ये गत्वा यत्सदोतिक्रमणं तदेव निषिद्धम् । अयं त्वाग्नीध्रं वामतः परित्यज्य तस्मादुत्तरतः प्रत्यङ्मुखो गत्वा प्राचीनवंशे दाक्षिणानि षुहुयात् । ततो नोक्तदोषः ।

प्रासाङ्गिकं परिसमाप्य प्रकृतमनुसरति । तत्र चात्वालाद्धिष्णियानुपवपतीति सामान्यशास्त्रेणाऽऽग्नीध्रादीनां प्राजहितान्तानां षोडशानामपि निवपने प्रसक्ते मार्जालीयान्तानामेवेति विशेषं विधत्ते—

“ न्यन्ये धिष्णिष्या उप्यन्ते नान्ये यान्निवपति तेन तान्प्रीणाति ” [सं० का० ६ प० ३ अ० १] इति ।

इतरेषामाहवनमिादीनां प्राजहितान्तानामष्टानामुपस्थानं विधत्ते—

“ घान्न निवपति यदनुदिशति तेन तान् ” [सं० का० ६ प० ३ अ० १] इति । प्रीणातीत्यनुवर्तते । अनुदेशनं मन्त्रेणोपस्थानम् ।

अत्र विनियोगसंग्रहः—

“ विभूपदत्रयात्मामो मन्त्राः षोडश निर्वपेत् ।

धिष्ण्यान्दिशेच्च सर्वेषु रौद्रेणेत्यनुदिशते ॥१॥ इति ।

अत्र भीमांसाच्छन्दसी न स्तः ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे ऋण्यजुर्वे-

दीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये मथमकाण्डे तृतीयप्रपाठके

तृतीयोऽनुवाकः ॥ ३ ॥

(अग्नीषोमीयपञ्चमिधानायाग्नीषोमप्रणयनार्थवैसर्जनहोमामिधानम्)

(अथ प्रथमाष्टके तृतीयप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः) ।

त्व॑ सोम॑ तनु॑रु॒द्भ्यो॒ द्वेषो॑भ्योऽन्य॑रु॒तेभ्य॑
 उ॒रु॒ यन्ता॑ऽसि॒ वरु॑न्त्य॒ स्वाहा॑ जु॒पा॒णो॒ अप्पुरा॑-
 न्यस्य॑ वेतु॒ स्वाहा॑ऽयं नो॒ अग्नि॑र्वरि॒वः कृ॒णो-
 त्वयं॑ मृ॒धः पू॒र ए॒तु प्र॑भिन्दन् । अ॒यः श॒ङ्ख-
 यतु॑ ज॒ह्वा॒णोऽयं॑ वा॒जं ज॑यतु॒ वाज॑सातौ । उ॒रु
 वि॒ष्णो॒ वि क्र॑मस्वो॒रु क्षया॑य नः कृधि । घृ॒तं
 घृ॒तयो॑ने पि॒ब प्र॑प्रं॒ यज्ञ॑पतिं॒ तिर । सोमो॑
 जि॒माति॑ गा॒तु॒चित् (१) दे॒वाना॑मेति॒ निष्कृत॑-
 मृत॑स्य॒ योनि॑मा॒सद॑मदि॒त्याः स॒दोऽस्य॑दि॒त्याः
 स॒द आ॑ सी॒देष॑ वो॒ देव॑ सा॒वितः॑ सोम॒स्तः
 र॑क्ष॒ध्वं मा॑ वो॒ इभ॑दे॒तत्त्वः॑ सोम॒ देवो॑ दे॒वानु॑-
 पा॒गा इ॒दम॑हं म॒नुष्यो॑ म॒नुष्या॑न्सह॒ प्रज॑या॒सहं
 रा॒यस्पोषे॑ण॒ नमो॑ दे॒वेभ्यः॑ स्व॒धा पि॒तृभ्यं॑ इ॒द-
 म॑हं नि॒र्वरु॑णस्य॒ पाशा॑न्सु॒वर॑भि (२) वि
 रु॒येषं॑ वैश्वान॒रं ज्योति॑रि॒धे॒ व्रत॑पते॒ त्वं व्र॑तानीं
 व्र॒तप॑तिरसि॒ या मम॑ त॒नुस्त्व॑द्य॒भूदि॑यः॒ सा
 मा॒यि या॑ तर्ष॒ तन्म॑द्य॒भूदे॑षा सा॒ त्वयि॑ यथा-
 यथं॑ नो॒ व्रत॑पते॒ व्रति॑नो॒र्व्रतानि॑ (३) ॥

(गा॒तु॒वि॒द्भ्येक॑त्रि॒शच्च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां प्रथमाष्टके
 तृतीयप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः ॥ ४ ॥

[अथ प्रथमकाण्डे तृतीयप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः] ।

तृतीयानुवाके विधिण्या वर्धिताः । एतवता वेदिगतविशेषनिर्माणं समाप्तम् । अथ तस्मां वेद्यामधीषोमीयपशुर्वकल्प्यः । तस्य चासीषोमयोः प्रणीतयोः पश्चाद्ब्रह्ममुचितत्वाचारमणयनाय वैसर्जनहोमश्चतुर्थोऽनुवाकेऽभिधीयते ।

त्व* सोमेति । कल्पः—“सृचि चतुर्गृहीतं गृहीत्वा शाळामुखीये वैसर्जने-
होमं जुहोति त्व*सोम तनूकृद्ग्रथो द्वेषोभ्योऽन्यकृतेभ्य उरु यन्ताऽसि वस्तुथ* स्वा-
हेति, स्रुयेणाप्तुं प्रस्कन्दयति जुषाणो अप्पुराज्यस्य वेतु स्वाहेति, पूर्वया द्वारोप-
निष्क्रामत्ययं नो अग्निर्वरिवः ऋणोत्वयं मृधः पुर एतु प्रभिन्दन् । अय* शत्रुञ्ज-
यतु जर्हषाणोऽयं वाजं अयतु वाजसाताविति, अथाऽऽहवनीये सुवाहुतिं
जुहोति उरु विष्णो वि क्रमस्तेरु क्षयाय नः कृधि । घृतं घृतयोने पिव प्रप्र
यज्ञपतिं तिर स्वाहेति ” इति ।

तनूं शरीरं कृत्वन्ति च्छिन्दन्तीति तनूकृन्ति रक्षांसि । द्विषन्तीति द्वेषांसि ।
अन्यैरस्माद्विरोधिभिरभिषरद्भिः कृतानि मेरितानीत्यन्यकृतानि । हे सोम त्वं
वाहशेभ्यो नियन्ताऽसि । यथा वाहशानि नास्मान्बाधन्ते तथाऽस्मानन्यत्र
सुरक्षितप्रदेशे स्थापयित्वा पालयंसि । तस्मात्त्वमेवास्माकमुरु प्रभूतं वस्तुथं बल-
मसि, तस्मै तुभ्यमिदं हुतमस्तु । अप्तुं प्रस्कन्दयतीत्यनाप्तुशब्द आज्यविन्दुवाची ।
मन्त्रे त्वल्पदेहवाची । हे सोम त्वं जुषाणोऽस्मात्तु प्रीतिमान्क्षसापदर्शनायाप्तु-
रल्पदेहः सचाज्यस्य विन्दुं वेतु पिव, तदेदं हुतमस्तु । पूर्वद्वारेण निष्क्रामन्तो
यमग्निं प्रणयन्ति । अयमग्निरस्माकं वरिवः ऋणोतु श्रेयः करोतु । अयं मृधो
वैरिणः प्रभिन्दन्पुर एतु अये गच्छतु । अयं जर्हषाणो हृष्टान्तःकरणः शत्रु-
ञ्जयतु । वाजस्थानस्य सातिलांभो यस्मिन्संश्रयि स वाजसातिस्तस्मिन्अयमस्मदर्थं
वाजं अयतु वशी करोतु । हे विष्णो व्यापिन्नाहवनीयास्पदनुग्रहार्थंमुरु विक्र-
मस्य वैरिषु बहुलं पराक्रमं कुरु । नोऽस्माकं क्षयाय निवासाार्थंमुरु कृधि बहुलं
गृहधनादिकं संपादय । घृतेन ज्वालोकृद्वाद्घृतयोनिः । हे घृतयोने ह्यमानमिदं
घृतं पिव, यज्ञपतिं यजमानं [प्र] पतिराविशयेन वर्धय ।

मन्त्रान्वयाचिरुयासुरादौ होमं विधत्ते—

“सुवर्गाय वा एतानि लोकाय ह्यन्ते यद्वैसर्जनानि ” [सं० का० ६
प० ३ अ० २] इति ।

अवान्तरदीक्षाविसर्जनार्थत्वादेतानि होमकर्माणि वैसर्जनानि ।

(अग्नीषोमीयपशुभिधानायाग्रविभ्रप्रणयनार्थवैसर्जनहोमाभिधानम्) ।

तत्प्रकारः सूत्रे दर्शितः—“ उपस्थे ब्रह्मा राजानं कुरुते सैमपि ब्रह्मन्सह्य-
ध्वमिति संप्रेष्यति यजमानस्यामात्यान्संहयन् (स्वम्) ध्वयुं यजमानोऽन्वा-
रभते यजमानं पत्नीमितरे पुत्रभ्रातरौऽहतेन वाससाऽमात्यान्संपच्छाद्य वाससोऽन्ते
सुगदण्डमुपनियम्य प्रचरणया वैसर्जनानि जुहोति ” इति ।

ब्रह्मामात्यशब्दौ बन्धुवाचकौ । प्रचरणी जुह्वा सदृशी ।

विशेषान्क्रमेण विधत्ते—

“ द्वाभ्यां गार्हपत्ये जुहोति द्विपाद्यजमानः मतिष्ठित्या आग्नीध्रे जुहोत्यन्व-
रिक्ष एवाऽऽक्रमत आहवनीये जुहोति सुवर्गमेवैनं लोकं गमयति ” [सं०
का० ६ प्र० ३ अ० २] इति ।

द्वाभ्यां त्व२ सोम जुषाण इत्येताभ्याम् । आग्नीध्रे होमस्य मन्त्रो विधा-
स्यते । आहवनीय उरु विष्णो, इति मन्त्रः ।

होमात्पूर्वमेव ब्रह्मणा सोम आवातव्य इति विधत्ते—

“ देवान्चै सुवर्गं लोकं यतो रक्षाःस्यजिषाःसन्ते सोमेन राज्ञा रक्षाःस्यपह-
त्याप्तमात्मानं कृत्वा सुवर्गं लोकमायन्त्रक्षसामनुपलाभायाऽऽन्तः सोमो भवत्यथ
वैसर्जनानि जुहोति रक्षसामपहत्यै ” [सं० का० ६ प्र० ३ अ० २] इति ।

यतो गच्छतः । अप्तुं रक्षोभिरुपसन्धुमशक्यमल्पदेहम् । आत्तो भवति
स्वीकृतो भवेत् । तव ऊर्ध्वं कृतो होमो रक्षाःस्यपहन्ति ।

प्रथममन्त्रस्य पूर्वभागोऽभिधेत्तं सोमस्य सामर्थ्यमुपपादयति—

“ त्व२ सोम तनूकृद्भ्य इत्याह तनूकृद्भ्येभ्यः ” [सं० का० ६ प्र० ३
अ० २] इति ।

तनुच्छिदां रक्षसामपि तनूं कृणन्ति च्छिनत्तीतिष सोमोऽत्यन्तं तनूकृत-
स्माद्रक्षोभ्योऽस्मान्पालयितुं समर्थः ।

द्वितीयभागे विशेष्यं पूरयति—

“ द्वेषोभ्योऽन्यकृतेभ्य इत्याहान्यकृतानि हि रक्षाःसि ” [सं० का० ६
प्र० ३ अ० २] इति ।

तृतीयमार्गस्थोरु वरूथमित्यस्य वाक्यस्य शेषं पूरयति—

(अग्नीषोमीयपञ्चमिधानायाग्नीषोमप्रणयन्नाधर्वैसर्जनहोमाभिधानम्) ।

“ उरु यन्ताऽसि वस्त्वामित्याहोरु णस्त्वधीति वावैतदाह ” [सं० का० ६ प्र० ३ अ० २] इति ।

बहुलमस्मदर्थं कुर्वित्येतदेव स भागो ब्रूते ।

द्वितीयमन्त्रेऽप्तुशब्दसूचितमाह—

“ जुषाणो अप्तुराज्यस्य नेत्वित्याहाप्तुमेव यजमानं कृत्वा सुवर्गं लोकं गमयति रक्षसामनुपलाभाय ” [सं० का० ६ प्र० ३ अ० २] इति ।

प्राचीनवंशाभिष्कन्त्याऽऽग्नीध्रे जिगमिषुमिरनुष्ठेयानि सोमस्वीकारादीनि षड्विधत्ते—

“ आ सोमं ददत आ ग्राव्य आ वामव्यान्था द्रोणकलशमुत्पत्नीमा नपत्त्यन्वनाऽसि म वर्तयन्ति यावदेवास्यास्ति तेन सह सुवर्गं लोकमेति ” [सं० का० ६ प्र० ३ अ० २] इति ।

सोमं हविर्धामि नेतुमाददीरन् । ग्रावाणोऽभिषवार्थाः । वाधव्यान्युलूखलसहृद्यानि ग्रहपात्राणि । द्रोणकलशः प्रौढं काष्ठपात्रम् । एतान्याददीरन् । पत्नीं स्वस्थानाद्दुत्याप्याऽऽज्येयुः । व्रीक्षाद्यौषधद्रव्यार्थं यत्तृतीयं शकटं तदेवासकृदावृत्तत्वादर्नासीति बहुवचनेनोच्यते । तदमु पुनः पुनः प्रवर्तयेयुः । एवं सति यजमानस्य त्वं यावदस्ति तेन सर्वेण सह स्वर्गं प्राप्नोति ।

विधत्ते—

“ नधवत्यर्चाऽऽग्नीध्रे जुहोति सुवर्गस्थ लोकस्याभिनीत्यै ” [सं० का० ६ प्र० ३ अ० २] इति ।

अग्ने नध सुपथेत्यसौ नधवती ।

अत्र सूत्रम्—“ शालामुखीधे प्रणयनीयमिध्ममादीप्य सिकताभिरुषयस्याग्नीषोमाभ्यां प्रणीयमानाभ्यामनुब्रूहीति संप्रेष्यति प्रणीयमानायानुब्रूहीति वा प्रथमार्थां त्रिरनूक्तयामयं नो अभिर्वरिवः ऋणोत्वित्यभिप्रथमाः सोममथमा वा प्राञ्चोऽभिप्रजन्त्याग्नीध्रीधेऽग्निं प्रतिष्ठाप्याग्ने नधेत्यर्धमाज्यशेषस्य जुहोति” इति ।

प्रचरंण्या चतुर्गृहीतस्थाऽऽज्यस्थार्धं गार्हपत्ये मन्त्रद्वयेन हुतमवशिष्टेऽप्यर्धमाज्यमाग्नीध्रे हुत्वेवरदाहवनीये होतुं शेषयेत् ।

विधत्ते—

३६० श्रीमत्सांख्यणाचार्यविरचितभाष्यसमेता— [१प्रथमकाण्डे—
(अग्नीषोमीयपञ्चभिधानाचार्यविरचितसांख्यसाधनार्थवैसर्जनहोमाभिधानम्) ।

“ अन्नो वायव्यानि द्रोणकलशमाग्नीध्र उप वासयति ” [सं० का०
६ प्र० ३ अ० २] इति ।

स्थापयेदित्यर्थः ।

तद्वत्सोमस्यापि स्थापनमाप्तौ तद्वारयितुं ग्रहणं विधत्ते—

“वि होमं तैर्गृह्णते यत्सहोपवासयेदुपवाधेत” [सं० का० ६ प्र० ३ अ० २]
इति ।

एनं सोमं तैर्वावादिभिर्वियुज्य नेतुं गृह्णीरन् । यदि कश्चित्तैः सह स्थापयेत्त-
दानीमभिषवर्भीत्या सोमस्त्योदरं पूति भवेत् । अत्राऽऽज्यशेषस्थाऽऽहवनीये होमा-
योरु विष्णो, इति यो मन्त्रो यश्च ततः पूर्वोऽयं नो अग्निरिति मन्वस्तामुपेक्षितौ ।

सोम इति । कल्पः—“ ब्रह्मणो राजानमादाय पूर्वया द्वारा हविर्धानं
प्रपादयति सोमो जिगाति गानुविदेदेवानामेति निष्कृतमृतस्य योनिमासदामिति ”
इति ।

गानुविन्मार्गज्ञः सोमो जिगाति गच्छति । कं देशं गच्छति, आसीदत्यस्मि-
न्हविर्धानदेश इत्मासदः । देवानामासदमेति । कीदृशं, निष्कृतमलंकृतम् ।
मृतस्य यज्ञस्य योनिं कारणं ग्रहणमसादिहविषामत्रावस्थितत्वात् ।

विधत्ते—

“सौम्यर्चा प्र पादयति स्वयैवैनं देवतया प्र पादयति” [सं० का० ६ प्र०
३ अ० २] इति ।

अदित्या इति । कल्पः—“ अथ दक्षिणस्य हविर्धानस्य नीहे कृष्णा-
जिनमास्तृणाति अदित्याः सदाऽऽतीत्यदित्याः सद आ सीदेति । कृष्णाजिने रा-
जानम् ” इति ।

स्पष्टार्थतां दर्शयति—

“ अदित्याः सदाऽऽस्थदित्याः सद आ सीदेत्याह यथायजुरेवैतत् ” [सं०
का० ६ प्र० ३ अ० २] इति ।

एष व इति । कल्पः—“ अथैनं देवताभ्यः संपद्यच्छत्येष वो देव सवितः
सोमस्त रक्षध्वं मा वो दमादिति ” इति ।

एतावन्तं कालं यजमानः सोममरक्षत् । इत ऊर्ध्वं हे देव युष्मदीयं सोमं
यमेष रक्षध्वम् । यद्यपीन्द्रादयः सर्वे संवोधनीयास्तथाऽपि परिवृढत्वादशेषोप-

(अग्नीषोमीयपञ्चमिधानायाग्नीषोमप्रणयनार्थवैसर्जनहोमाभिधानम्)

रक्षणाार्थं सवितैव संबोध्यते । या वो दभत्सोमं रक्षभाणान्युष्मान्कश्चिदपि मा हिंसीत् ।

सवितृसंघोधनतात्पर्यमाह—

“यजमानो वा एतस्य पुरा गोशा भवत्येष वो देव सवितः सोम इत्याह सवितृमसूत एवैनं देवताभ्यः सं म यच्छति ” [सं० का० ६ प्र० ३ अ० २] इति ।

एतत्त्वमिति । बौधायनः—“संप्रदायोपातिष्ठत एतत्त्वम् सोम देवो देवानुपागा इदमहं मनुष्यो मनुष्यान्त्सह प्रजया सह रायस्पोषेणेति ” इति ।

हे सोम त्वं देवः सन्भक्षदीयान्देवानेतदिदानीं प्राप्नोऽसि । अहमपि मनुष्यः सन्भक्षदीयान्मनुष्यानिदमिदानीं प्राप्नोऽस्मि । क्रीदशोऽहं, पुत्रादिप्रजया पश्वादिघनपुष्ट्या च सह वर्तमानः ।

मन्त्रभागयोर्द्वयोः प्रसिद्धिं तृतीयभागे विपक्षबाधं च दर्शयति—

“एतत्त्वम् सोम देवो देवानुपागा इत्याह देवो ह्येष सन्देवानुपैतीदमहं मनुष्यो मनुष्यानित्याह मनुष्यो ह्येष सन्मनुष्यानुपैति यदेतद्यजुर्न ब्रूयादप्रजा अपशुर्ब्रजमानः स्यात्सह प्रजया सह रायस्पोषेणेत्याह प्रजयैव पशुभिः सहैमं लोकमुपावर्तते ” [सं० का० ६ प्र० ३ अ० २] इति ।

नम इति । बौधायनः—“नमो देवेभ्य इति प्राश्नमञ्जलिं करोति स्वधा पितृभ्य इति दक्षिणाप्रत्यश्चमथोपनिष्कामतीदमहं निर्वरुणस्य पाशादित्यथाऽऽहवनीयमुपतिष्ठते सुवरभि वि ख्येष वैश्वानरं ज्योतिरिति ” इति ।

आपस्तम्बः—“इदमहं मनुष्यो मनुष्यानिति प्रदक्षिणमावृत्य नमो देवेभ्य इति पाचीनमञ्जलिं कृत्वा स्वधा पितृभ्य इति दक्षिणे, इदमहं निर्वरुणस्य पाशादित्युपनिष्कम्य सुवरभि वि ख्येषमिति सर्वं विहारमनुवीक्षते वैश्वानरं ज्योतिरित्याहवनीयम् ” इति ।

मन्त्रद्वयार्थप्रसिद्धिं दर्शयति—

“नमो देवेभ्य इत्याह नमस्कारो हि देवानां स्वधा पितृभ्य इत्याह स्वधाकारो हि पितृणाम् ” [सं० का० ६ प्र० ३ अ० २] इति ।

निर्वरुणस्य पाशादित्यत्र निर्मुञ्चामीत्यध्याहर्तव्यम् ।

एतमेवाभिप्रायं दर्शयति—

“इदमहं निर्वरुणस्य पाशादित्याह वरुणपाशादेव निर्मुच्यते ” [सं० का० ६ प्र० ३ अ० २] इति ।

(अग्नीषोमीयपञ्चमिधानायाग्नीषोमप्रणयनाधीवैसर्जनहोमाभिधानम्) ।

अग्ने इति । कल्पः—“ अथ यजमानोऽवान्तरदीक्षां विसर्जयति अग्ने व्रतपते त्वं व्रतानां व्रतपातिरासि या मम तनूस्त्वय्यभूदियं सा मयि या तव तनूर्मय्यभूदेषा सा त्वयि यथावर्थं नौ व्रतपते धतिनोव्रतानीति ” इति ।

अवान्तरदीक्षाया आदौ यजमानः स्वतनुमग्नौ संकल्पेनावस्थाप्याभितनुं च स्वस्मिन्नावस्थाप्य सहै व्रतनिघमुपचक्रमे । इदानीं तु शरीरव्यत्यर्थस्यासमाहितत्वाद्ब्रतितोरग्निप्रजमानयोः स्वोचितव्रतमेवास्तु । अत्र सुषराभि वि रूपेषं वैश्वानरं ज्योतिरित्येतौ मन्त्रौ पुरोडाशब्राह्मणे स्पष्टत्वावुपेक्षितौ ।

अस्य तु मन्त्रस्य प्रतीकग्रहणपूर्वकं तात्पर्यमाह—

“ अग्ने व्रतपत आत्मनः पूर्वां तनुरादधेत्याहुः को हि तद्वेद यद्वसीयान्त्वे वशे भूते पुनर्वा ददाति न वेति ” [सं० का० ६ प्र० ३ अ० २] इति ।

अग्ने व्रतपत इत्येतावत्प्रतीकम् । स्वकीया पूर्वां तनुरग्निस्तकाशात्सहसा स्वीकार्येति बुद्धिमन्त आहुः । कृतः, वसीयानत्यन्तघनिकः प्रभुः परकीये वस्तुनि स्ववशीभूते सति पुनर्ददाति वा न वेति यत्तत्को नाम वेद । ततो वशीभाषात्प्रागेवाऽऽदेशः ।

शावादीनामाग्नीध्रे स्थापनं यत्पूर्वमुक्तं तत्प्रशंसति—

“ शावाणो वै सोमस्य राज्ञो मलिम्लुसेना य एवं विद्वान्प्राण आग्नीध्र उपवासयति नैनं मलिम्लुसेना विन्दति ” [सं० का० ६ प्र० ३ अ० २] इति ।

मलिम्लुसेना विरोधितस्करसेना ।

अथ विनियोगसंघट्टः—

“ एवं जुषा पश्चिमे बह्वी वैसर्जनहुतिस्त्वयम् ।

शालामुखीयतो वाङ्गं धृत्वा प्राञ्चोऽभियान्ति हि ॥ १ ॥

उरु हुत्वा पूर्ववह्नौ सोमो राजानमग्रतः ।

हविर्धानं नयत्यत्र चर्म संस्तरिषि सादयेत् ॥ २ ॥

अदिद्वयादेश सोमं निर्दिश्यैतान्निमन्त्रयेत् ।

इदं दक्षिणमावृत्य नमः प्रागञ्जलिः स्वधा ॥ ३ ॥

दक्षिणाञ्जलिरेतस्मान्निर्गच्छेन्मण्डपादिदम् ।

सुवर्वाह्वारभीक्षित्वा वैशा पूर्वाग्निमीक्षते ।

अग्ने वद्वेरुपस्थानं मन्त्राः षोडश कीर्तिताः ॥ ४ ॥ ” इति ।

(अग्नीषोमप्रश्नभिधानाय पञ्चदशसूत्रच्छेदनाभिधानम्)

अथ मीमांसा ।

प्रथमाध्यायस्य तृतीयपादे चिन्तितम्—

“वैसर्जनारूपहोमीयदाससो ग्रहणस्मृतिः ।

प्रमा न वा श्रुत्यबाधात्प्रमा स्यादष्टकादिवत् ॥

दृष्टलोभैकमूलत्वसंभवे श्रुत्यकल्पनात् ।

सर्ववैष्टनषट्पादहीनाऽप्येषा न हि प्रमा ” इति ॥

इदं स्मर्यते—“वैसर्जनहोमवासोऽध्वर्युर्गृह्णाति ” इति । सोऽयं स्मृतिः सर्ववैष्टन-
नस्मृतिषत्प्रत्यक्षश्रुत्या न बाध्यते । ततोऽष्टकादिस्मृतिवन्मूलवेदानुमानेन प्रमाण-
मिति प्राप्ते ब्रूमः—कदाचित्काश्चिदध्वर्युर्लोभादेतद्वासो जग्राह । तन्मूलैवैषा स्मृति-
रित्यपि कल्पना संभवति । दृष्टानुसारिणी चैवं कल्पना । दक्षिणया परिक्री-
तानामुत्विजां लोभदर्शनात् । तथा सत्यस्याः स्मृतेरन्यथाऽप्युपपत्तावष्टकादिमूल-
श्रुतिवन्मूलश्रुतिर्न कल्पयितुं शक्यते । अतो बाधाभावेऽपि मूलवेदाभावान्नेयं
स्मृतिः प्रमाणम् ।

अथ च्छन्दः—

त्वर सोमेति गायत्री, अयं नो अग्निरिति त्रिष्टुप् । उरु विष्णो, इत्यनुष्टुप् ।
सोमो जिगातीति गायत्री ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वे-

दीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये पञ्चमकाण्डे तृतीयप्रपाठके

चतुर्थोऽनुवाकः ॥ ४ ॥

(अथ प्रथमाष्टके तृतीयप्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः)

अत्यन्यानां नान्यानुपांगामर्वाक्त्वा परै-
रविदं परोऽर्वरैस्तं त्वा जुषे वैष्णवं देवयज्यायै
देवस्त्वा सविता मध्वाऽनक्त्वोषधे त्रायस्वै-
न स्वार्धिते भैन हिंसीर्दिवमश्रेण मा
लैरवीरन्तरिक्षं मध्येन मा हिंसीः पृथिव्या

(अग्निषोमपश्वभिधानाय पश्वङ्गयूपच्छेदनभिधानम्)

सं भव वनस्पते शतवल्शो वि रोह सहस्र-
 बल्शा वि वय* रुहेम यं त्वाऽय* स्वर्धिति-
 स्तोतिजानः प्रणिनाय महते सौभगायाच्छिन्नो
 रायः सुवीरः (१) ॥

(यं दत्तं च) ।

इति ऋष्ययजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां प्रथमाष्टके
 तृतीयप्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः ॥ ५ ॥

(अध प्रथमकाण्डे तृतीयप्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः) ।

चतुर्थोऽनुवाके वैसर्जनहोमेऽवान्तरदीक्षां विसृज्याग्निषोमयोरग्नीध्रीये हविर्धाने
 च प्रणयनमुक्तम् । अथ पञ्चमभारभ्यैकादशान्तेषु सप्तस्वनुवाकेषु प्रणीतयोस्तयो-
 रग्निषोमयोः पशुर्वक्तव्यः । तत्रास्मिन्पञ्चमोऽनुवाके पश्वङ्गयूपस्य च्छेदनमभिधीयते ।

अत्यन्यानििति । बौधायनः—“ पुनः पूर्वया द्वारोपनिष्कम्य तां दिशं
 यन्ति यत्रास्य यूपस्तष्टो भवति यत्र वा वत्स्यन्मन्यते स यः समे भूम्यै स्वाद्योने
 रूढो बहुपर्णो बहुशाखोऽप्रतिशुष्काश्रः पन्थङ्ङुपनतस्तमुपतिष्ठते—अत्यन्यानर्गा
 नान्यनुपागामर्वाक्त्वा परैरविदं परोऽवरैस्तं त्वा जुवे वैष्णवं देवयज्याया इति” इति ।

अपस्तम्बः—“ अतिक्रम्य यूप्यान्वं जोषपते तमभिमन्त्रयतेऽत्यन्यानगामित्यथै-
 नमुपस्पृशति तं त्वा जुवे वैष्णवं देवयज्याया इति ” इति ।

वृक्षा द्विविधा यूप्या अयूप्याश्च । पलाशस्वदिरादयो यूप्याः । निम्बजम्बी-
 रादयस्त्वयूप्याः । हे पुरोवर्तियूप्यवृक्ष त्वत्तोऽन्यान्कांघ्निघ्नानपि समग्रदेशज-
 न्मादिलक्षणरहितानत्यगाम् । अन्यांस्त्वयूप्यान्जोषागाम् । त्वां त्वविदं लब्धवा-
 नस्मि । कीदृशं, परैरर्वागुत्कष्टैर्लक्षणैः प्रत्यासन्नं तल्लक्षणयुक्तमित्यर्थः । पुनः
 कीदृशं, परोऽवरैर्निकृष्टैर्लक्षणैर्दूरवर्तिनं तद्ग्रहितमित्यर्थः । हे वृक्ष तं त्वां विष्णु-
 देवतार्कं देवयजनार्थं सेवे ।

विधत्ते—

“ वैष्णव्यर्वा हत्वा यूपमच्छेति वैष्णवो वै देवतया यूपः स्वयैवैवं देवतयाऽ-
 च्छेति ” [सं० का० ६ प० ३ अ० ३] इति ।

(अग्नीषोमपश्वभिधानम् पश्वङ्गयुपच्छेदनाभिधानम्)

उरु विष्णो वि क्रमस्वेति जुषेणाऽऽहवनीये भूपाहूर्तिं हुत्वा कप्ये मूर्धं पाप्नुं गच्छेत् ।

यथोक्तमन्त्रार्थे मसिद्धिं दर्शयति—

“ अत्यन्यानयां नान्यानुपागामित्याहाति सन्यानेति नान्यानुपैत्यर्वाक्त्वा परैरविदं परोऽवरैरित्याहावाग्ध्येनं परैर्विन्दति परोऽवरैस्तं तथा जुषे वैष्णवं देव-यज्याया इत्याह देवयज्यायै स्नेनं जुषते ” [सं० का० ६ प० ३ अ० ३] इति ।

देवस्त्वेति । कल्पः “ देवस्त्वा सविता मध्वाऽनक्तिवति स्रुवेण सर्वतो मूलं ष्यणक्तयोषधे त्रायस्वैनमित्यूर्ध्वाग्रं दग्धमन्तर्धाय स्वधिते मेनः हिःसीरिति स्वधितिना प्रहरति ” इति ।

मध्वा मधुरेणाऽऽज्येन ।

एतदेवाभिषेत्याऽऽह—

“ देवस्त्वा सविता मध्वाऽनक्तिवत्याह तेजसैवैनमनक्तयोषधे त्रायस्वैन-स्वधिते मेनः हिःसीरित्याह वज्रो वै स्वधितिः शान्त्यै ” [सं० का० ६ प० ३ अ० ३] इति ।

विधत्ते—

“ स्वधितेर्वृक्षस्य विभ्यतः प्रथमेन शकलेन सह तेषः परा पतति यः मध्यमः शकलः परापतेत्तमप्या हरेत्सतेजसमेवैनमा हरति ” [सं० का० ६ प० ३ अ० ३] इति ।

स्वधितिभयात्पतितस्य वृक्षतेजस आहरणायैहाऽऽद्यशकलाहरणम् ।

दिवमिति । कल्पः—“ प्राञ्चं वोदञ्चं वा प्रयन्तमनुमन्वयते दिवमग्नेण मा लेखीरन्तरिक्षं मध्येन हिःसीः पृथिव्या सं भवेति ” इति ।

हे छिन्नवृक्ष त्वं पतन्दिवं मा लेखीर्मा विदारीः पृथिव्या संभव संयुज्याव-तिष्ठस्व ।

अमसरुप्रतिषेधबुद्धिं वारयति—

“ इमे वै लोका भूपात्प्रयतो विभ्यति दिवमग्नेण मा लेखीरन्तरिक्षं मध्येन मा हिःसीरित्याहैभ्य एवैनं लोकेभ्यः शमयति ” [सं० का० ६ प० ३ अ० ३] इति ।

प्रयतः पततः ।

वनस्पत इति । कल्पः “ अथाऽऽन्नश्चने हिरण्यं निभाय संपरिस्ती-
र्याभिजुहोति वतस्पते शतवल्शो वि रोह स्वाहेति ” इति ।

विधत्ते—

“ वनस्पते शतवल्शो वि रोहेत्यान्नश्चने जुहोति तस्मादान्नश्चनाद्वृक्षाणां
भूयांस उचिष्ठन्ति ” [सं० का० ६ प्र० ३ अ० ३] इति ।

आवृश्च्यते वृक्षो यस्मान्मूलादित्यान्नश्चनम् । भूमांसो बहवो वल्शाः शाखा-
विशेषाः ।

सहस्रेति । कल्पः “ सहस्रवल्शा वि वयः रुहेनेत्यात्मानं प्रत्यभिभृश्य ” इति ।

विरोहेवेत्याशीरर्थो विवक्षित इत्याह—

“ सहस्रवल्शा वि वयः रुहेनेत्याहाऽऽग्निपयेवैताया छास्ते ” [सं० का०
६ प्र० ३ अ० ३ इति ।

यं त्वेति । कल्पः—“ अन्वग्रः शाखां प्रसूदयति यं त्वाऽयः स्वधितिस्ते-
तिजानः प्रणिनाथ महते सौभगायेवि ” इति ।

हे छिन्नवृक्ष वेतिजानस्तीक्ष्णोऽयं स्वधितिर्यं त्वां महते सौभगाय दर्शनीय-
त्वाय तिर्यक्शास्त्रालेदनेन प्रणिनाथ प्रकृष्टं यूपत्वं प्रापयामास । ततस्तादृशेन
त्वया छेदनात् भेतव्यम् ।

अच्छिन्न इति । कल्पः—“ अच्छिन्नो रायः सुवीर इत्यग्रं परिवासयति ”
इति ।

हे यूप त्वमच्छिन्नो भव । मन्त्रसामर्थ्येन च्छेदनव्यथा तव मा भून् । कीदृ-
शस्त्वं, सुवीरः शोभना वीरा यजमानपुत्रपौत्रादयो येन त्वया लभ्यन्ते स त्वं
सुवीरः । तादृशस्त्वं रायो धनानि यजमानाय देहि । यं त्वाऽयमच्छिन्न इत्येतौ
मन्त्रावुपेक्षितौ ।

योऽयं यूपार्थो वृक्षच्छेदः पूर्वमुक्तस्तत्र च्छेदे छेद्यं वृक्षस्य प्रदेशं विधत्ते—

“ अनक्षसङ्गः वृश्चेत् ” [सं० का० ६ प्र० ३ अ० ३] इति ।

छिन्नावशिष्टस्य मूलस्योपरि गच्छतः शकटस्याक्षो यथा न प्रसज्यते तथा
नीचं मूलमवस्थाप्य च्छिन्द्यात् ।

(अग्नीधोमपश्वमिधानाय पश्वङ्गयूपच्छेदनामिधानम्)

विपक्षे वाधकमाह—

“ यदक्षसङ्गं वृक्षेदधं ईषं यजमानस्य प्रमायुकरं स्यात् ” [सं० का० ६ म० ३ अ० ३] इति ।

यदि च्छिन्ने वृक्षमूले शकटस्याक्षः प्रसज्येत तदा यजमानस्य संबन्धि गोवत्सादिकर्मिषाया अधो मरणशीलं भवेत् । शकटस्य प्राचीनं दीर्घकाष्ठ-
मिषा ।

शाखाया यूपार्थं छेदनं निन्दति—

“ यं कामयेतामतिष्ठितः स्यादित्यारोहं तस्मै वृक्षेदेष वै वनस्पतीनामप्रतिष्ठि-
तोऽप्रतिष्ठित एव भवति ” [सं० का० ६ म० ३ अ० ३] इति ।

वृक्षमारुह्य जायत इत्यारोहः शाखा । स च भूमावनुत्पन्नत्वादप्रतिष्ठितः ।
तस्य यूपत्वे यजमानोऽप्रतिष्ठित एव भवति ।

अपर्णमपि निन्दति—

“ यं कामयेतापशुः स्यादित्यपर्णं तस्मै शुष्काम्रं वृक्षेदेष वै वनस्पतीनामध-
व्योऽपशुरेव भवति ” [सं० का० ६ म० ३ अ० ३] इति ।

वनस्पतीनां मध्य एष पर्णरहितः शुष्काम्रश्चापशव्यः पशुभ्यो न हितः ।

बहुपर्णं विधत्ते—

“ यं कामयेत पशुमान्त्स्यादिति बहुपर्णं तस्मै बहुशाखं वृक्षेदेष वै वनस्पती-
नां पशव्यः पशुमानेष भवति ” [सं० का० ६ म० ३ अ० ३] इति ।

भूमौ समप्रदेशे स्वबीजावुत्पन्नं विधत्ते—

“ प्रतिष्ठितं वृक्षेत्प्रतिष्ठाकामस्यैष वै वनस्पतीनां प्रतिष्ठितो यः सपे भूम्यै
स्वाद्योने रुढः मर्येव तिष्ठति ” [सं० का० ६ म० ३ अ० ३] इति ।

स्वाद्योनेरित्यनेन वृक्षजन्था शाखा व्यावर्त्यते ।

पश्चिमदिश्यानतं विधत्ते—

“ यः प्रत्यङ्ङुपनवस्तं वृक्षेत्स हि मेधमभ्युपनतः ” [सं० का० ६ म० ३ अ० ३] इति ।

मेधो यज्ञः । स चोत्तरवेद्यां क्रियमाणो यूपस्थानात्पस्यङ्ग भवति । अतो
मेधमभिलक्ष्यैवोपनतः ।

यूपस्य काम्यानि परिमाणानि विधत्ते—

“ पञ्चारत्नि तस्मै वृक्षेद्यं कामयेतोपैनमुत्तरो यज्ञो नमेदिति पञ्चाक्षरा पङ्क्तिः
पाङ्क्ते यज्ञ उपैनमुत्तरो यज्ञो नमति पञ्चरत्नि प्रतिष्ठाकामस्य षड् वा ऋतव
ऋतुष्वेव प्रति तिष्ठति सप्तारत्नि षड्काकामस्य सप्तपदा शकरी पशवः शकरी
पशूनेवाव रुन्वे नवारत्नि तेजस्कामस्य त्रिवृता स्तोमेन संमितं तेजस्त्रिवृत्तेजस्व्ये-
व भवत्येकादशारत्निमिन्द्रियकामस्यैकादशाक्षरा त्रिष्टुगिन्द्रियं त्रिष्टुगिन्द्रियान्येव
भवति पञ्चदशारत्नि भ्रातृव्यवतः पञ्चदशो वज्रो भ्रातृव्याभिभूत्यै सप्तदशारत्नि
प्रजाकामस्य सप्तदशः प्रजापतिः प्रजापदेराप्त्या एकविंशत्यरत्नि प्रतिष्ठाकाम-
स्यैकविंशः स्तोमानां प्रतिष्ठा पतिष्ठत्यै ” [सं० का० ६ प० ३ अ० ३] इति ।

चतुर्विंशतिरङ्गुलयोऽरत्निः । उत्तरो यज्ञः सोमविकृतिः ।

विधत्ते—

“ अष्टाभिर्भदत्वष्टाक्षरा गायत्री तेजो गायत्री गायत्री यज्ञमुखं तेजसैव गाय-
त्रिया यज्ञमुखेन संमितः ” [सं० का० ६ प० ३ अ० ३] इति ।

गायत्र्यास्तेजस्त्वमाग्निना सहोत्पन्नत्वात् । यज्ञमुखत्वं च प्रातःसवने प्रयोज्य-
त्वात् । अतोऽष्टसंख्याद्वारा तेजोगायत्रीयज्ञमुखैः समानो भवति । तस्मात्तक्षणेन
यूपस्थाष्टावभयः कार्याः ।

अत्र विनियोगसंभ्रहः—

“ अति वृक्षं मन्थयित्वा तं त्वा यूपतरुं स्पृशेत् ।

देवस्तन्मूलमभ्यज्य स्रोष दर्भान्तरायतः ॥ १ ॥

स्वधि च्छिन्द्यादिवं प्राच्यां पातयेद्वन शेषिते ।

मूले हुत्वा सहोत्पात्मस्पर्शो यं त्वाऽङ्गकानि च ।

अच्छीत्यग्रं च संछिन्द्याद्दश मन्त्रा उदीरिताः ॥ २ ॥ ” इति ।

अथ मीमांसा ।

पञ्चमाध्ययस्य प्रथमपादे चिन्तितम्—

“ यूपच्छेदापकर्षः किं तदन्ते श्रुत एव वा ।

भयाजवत्तदन्तवाचधनं चापकृष्यताम् ॥

अग्नीषोमप्रणयनं सौमिकं पाशुकी छिदा ।

भयाजावारवैषम्याच्छ्रुतमात्रापकर्षणम् ” इति ।

ज्योतिष्टोमे वैसर्जनहोमकाले प्राचीनबंशगतो वह्निराग्नीध्रीये क्षणोत्पद्यः । सं-

(छिन्नस्य यूपस्थ स्थापनम्)

मथ्य प्राचीनवंशे पूर्वं स्थापित इदानीं हविर्धाने प्रमेतव्यः । तयोरुभयोः प्रण-
यनादूर्ध्वं यूपच्छेद आम्नातः । तदेतत्सर्वं सुत्यादिनात्प्राचीन औपवसथ्ये दिने
प्राप्तम् । तत्र यूपच्छेदो दिनत्रयात्पूर्वस्मिन्दीक्षाकालेऽपकृष्टः । दीक्षासु यूपं छि-
नतीति तद्विधानान् । तस्मिन्नपकृष्टे प्रयाजन्यायेन तदन्ताङ्गसमूहस्थापकर्षा-
त्यणयनमप्यपकृष्यतामिति प्राप्ते ब्रूमः—प्रयाजाचारादीनामेकमेव प्रधानं
प्रत्यङ्गत्वेनैकप्रयोगन्तःपातित्वादवश्यंभावी परस्परक्रम इति प्रयाजापकर्षे
तदन्ताङ्गसमूहापकर्षो युक्तः । इह तु प्रणयनं सोमयागाङ्गम् । यूप-
च्छेदस्त्वशीषोमीयपशोरङ्गमिति प्रणयनच्छेदनयोर्नान्योन्यक्रमोऽपेक्षितः । तस्मा-
च्छ्रुतस्य यूपच्छेदनमात्रस्थापकर्षः ।

एकादशाध्यायस्य तृतीयपादे चिन्तितम्—

“ अग्नीषोमीयमुख्येषु यूपो भिन्नोऽथ तन्वता ।

उपदेशातिदेशाभ्यां भिन्नो नो कालभेदतः ” इति ।

द्योतिष्ठेति पशवोऽग्नीषोमीयसवनीयानुबन्धास्तयो विहिताः । तेषु यूपभेदो
युक्तः । कुतः । अग्नीषोमीये प्रत्यक्षवचनेन तदुपदेशादितरयोश्चेदकाभ्यामतिदे-
शादिति प्राप्ते ब्रूमः—न तावदग्नीषोमीयपशोः कर्मणः काले यूपस्थोत्पत्तिः ।
[किंतु] ततः प्रागेव यूपोत्पत्तिकालः । दीक्षासु यूपं छिनत्ति कृते वा राज-
नीति तत्कालविधानात् । अत आधानवत्सर्वार्थत्वं संभवति । यथा स्वकाले
संपन्नमाधानं तत्तद्वाक्यविशेषैस्तेषु तेषु कर्मसु संबध्यते तथा स्वकाले छेदनादिना
निष्पन्नो यूपः प्रत्यक्षचोदकोक्तिभ्यां तत्र तत्र विनिमुच्यते । तस्मात्तन्त्रेण यूपः
संपादनीयः ।

तत्रैव द्वितीयपादे चिन्तितम्—

“ यूपैकादशिनियुपाहुतेर्भेदोऽथ तन्वता ।

सामीप्यभेदाद्योऽन्त्यः सामीप्यं दृष्टिगं यतः ” इति ।

यूपैकादशिन्यां चोदकप्राप्ता यूपहुतिः मतिरूपं भिद्यते । कुतः । यूपस्था-
न्तिकेऽग्निं मथित्वा यूपहुतिं जुहोतीति तद्विधानात्सामीप्यानां च भेदादिति प्राप्ते
ब्रूमः—न तावदत्यन्तसामीप्यं संभवति यूपदाहमसङ्गत् । अतो यावता व्यवसा-
नेन यूपो दृष्टिगोचरा भवन्ति तावतो देशस्य सामीप्यत्वमभ्युपेयम् । तथा सति
देशैक्यसंभवादाहुतेस्तन्वता ।

पष्ठस्य तृतीयपादे चिन्तितम्—

“ अमुख्ये संस्कृते मुख्यलाभे किं ब्राह्ममेतयोः ।

अमुख्यस्तक्षणाधूपः स्वादिरस्तक्षणात्पुनः ” इति ।

यदा यूपार्थं स्वदिरमलब्ध्वा कदरे तक्षणादिसंस्कृते सति पश्चान्मुख्यः स्वदिरो यदि पशुनियोजनात्प्रागेव लभ्यते तदा तक्षणादिसंस्कृतः प्रतिभिधिः कदर एव प्रासः, अतस्संस्कृतात्संस्कृतस्य प्रशस्तत्वादिति चेन्नैवम् । मुख्ये स्वदिरे लब्धे पुनस्त्वक्षणादिसंस्कारः कर्तव्यः । तथा सति संस्कृतस्य मुख्यस्य लाभात्प्रतिभिधिः संस्कृतोऽपि परित्याज्यः ।

तत्रैवान्यच्चिन्तितम्—

“ पशौ नियुक्ते स्वदिरलाभे कार्यं पुनर्न वा ।

साङ्गुण्याय पुनः कार्यं मुख्यावृत्तिर्गुणाच्च हि ” इति ।

यदा संस्कृते प्रतिनिधौ पशुर्नियुज्यते तत ऊर्ध्वं स्वदिरो यदि लभ्येत तदाऽपि पूर्वन्वायेन मुख्यलाभात्साङ्गुण्याय मुख्ये यूपे पुनर्नियोजनं कार्यमिति चेन्नैवम् । गुणभूतो यूपः, पशुनियोजनं प्रधानं, न हि गुणानुसारेण प्रधानस्याऽऽवृत्तिर्मुक्ता । तस्मान्न नियोजनं पुनः कार्यम् ।

तत्रैवान्यच्चिन्तितम्—

“ अमुख्यमुख्ये संस्कारयोग्यायोग्ये तदा तु किम् ।

आद्यो बहुगुणालोपान्न मुख्यायास्तु लोपनम् ” इति ॥

यदाऽमुख्यः कदरः स्थूलत्वात्तक्षणादिसंस्कारयोग्यः, मुख्यस्तु स्वदिरः सूक्ष्मत्वादयोग्यस्तदा तक्षणादिवहुगुणलोपो मा भूदिति प्रतिनिधिरेवाऽऽदर्शनीय इति चेन्नैवम् । मुख्यसिद्धये गुणलोपस्य सादृष्टं शक्यत्वात् । तस्मात्कशौऽपि मुख्य एवोपादेयः ।

तत्रैवान्यच्चिन्तितम्—

“ नियोजनेऽप्ययोग्येस्वदिरः किं तदा भवेत् ।

मुख्यत्वेन स एव स्यात्तद्वैयर्थ्येन हीतरः ” इति ॥

यदा स्वत्वत्सकृत्सात्तक्षणादिरहितोऽपि स्वदिरो नियोजनेऽप्ययोग्यस्तदाऽपि मुख्यत्वात्स्वदिर एवोपादेय इति चेन्नैवम् । उपासस्य प्रयोजनमावाप्तिरनियोजनयोग्यः प्रतिनिधिरेव प्रासः ।

(कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिता)

अत्र अस्ति पञ्चन्दः ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थमकांशे कृष्णयजु-
र्वेदीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये प्रथमकाण्डे तृतीयप्रपाठके
पञ्चमोऽनुवाकः ॥ ५ ॥

[अथ प्रथमाहके तृतीयप्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः] ।

पृथिच्यै त्वाऽन्तरिक्षाय त्वा दिवे त्वा
शुन्धतां लोकः पितृषदंनो यवोऽसि यवयास्म-
द्दृष्टेषो यवयारतीः पितृणां * सदनमासि स्वावे-
शोऽस्यमेगा नेतृणां वनस्पतिरधि त्वा
स्थास्थति तस्य वित्ताद्देवस्त्वा सविता मध्वाऽ-
नक्तु सुपिप्पलाभ्यस्त्वौषधीभ्य उद्विह्व*
स्तमानाऽन्तरिक्षं पृण पृथिवीमुपरेण इ*ह ते
ते धामान्युश्मसि (१) गमधये गावो यत्र
भूरिशृङ्गा अयासः । अत्राह तदुरुगायस्य
विष्णोः परमं पदमवं भाति भूरैः । विष्णोः
कर्माणि पश्यत यतो ब्रतानि पस्पशे । इन्द्रस्म
युज्यः सखा । तद्विष्णोः परमं पद* सदा
पश्यन्ति सुरयः । दिवीव चक्षराततम् । ब्रह्म-
वनिं त्वा क्षत्रवनिं* सुप्रजावनिं* रायस्पोष-
वनिं पर्युहामि ब्रह्म इ*ह क्षत्रं इ*ह प्रजां
इ*ह रायस्पोषं इ*ह परिवीरसि परि त्वा
देवीर्विशो व्ययन्तां परीम* रायस्पोषो यज-

मानं मनुष्या अन्तरिक्षस्य त्वा सानावव
शुहामि (२) ॥

(उरुमसी पोषमेकाग्रविंशतिश्च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां प्रथमाष्टके
तृतीयप्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः ॥ ६ ॥

(अथ प्रथमकाण्डे तृतीयप्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः) ।

एश्वमेऽनुवाके यूपच्छेदो वर्णितः । छिन्नस्य यूपस्य स्थापनं षष्ठेऽनुवाके वर्णयते ।

पृथिव्या इति । कल्पः—“ यूप एष प्रक्षालितः प्रपन्नः संपन्नचषालः प्रागवरादुपशेते तमुत्तरेणाऽऽहवनीयं तिष्ठन्पराञ्चं प्रोक्षति पृथिव्यै त्वाऽन्तरिक्षाय त्वा दिवे त्वेति ” इति ।

प्रोक्षार्थावि शेषः । चषालो यूपेऽग्रे प्रतिमुच्यमानः कटकः ।

लोकत्रयाभिमानिदेवताप्रीत्यर्थं प्रोक्षणमित्याह—

“ पृथिव्यै त्वाऽन्तरिक्षाय त्वा दिवे त्वेत्याहैभ्य एवैनं लोकेभ्यः प्रोक्षति ”
[सं० का० ६ प्र० ३ अ० ४] इति ।

नात्रौदुम्बर्था इवाग्रमारभ्याधोमुखप्रोक्षणं किंतु मूलमारभ्योर्ध्वमुखमिति विधत्ते—

“ पराञ्चं प्रोक्षति पराङ्घ्रिं हि सुवर्गो लोकः ” [सं० का० ६ प्र० ३ अ० ४] इति ।

शुन्धतामिति । कल्पः—“ अवदेऽपोऽवनयति शुन्धतां लोकः पितृषदन इति, यवान्प्रस्कन्दयति यवोऽसि यवयास्मद्द्वेषो यवयारातीरिति, बर्हिर्हैस्त्वं व्यतिषज्यावस्तृणाति पितृणां सदनमसीति ” इति ।

यूपस्थापनार्थं योऽवदस्तस्मिन्प्रोक्षणशेषं निनीय यवान्प्रक्षिप्य बर्हिर्मुष्टेरर्थं प्रागग्रमर्धमुदगग्रमित्येवं व्यतिषज्य बर्हिरवस्तृणीयात् ।

एतानर्थान्विधत्ते—

“ क्रूरमिव वा एतत्करोति यत्स्वनत्यपोऽव नयति शान्त्यै यवमधीरव नय-

(छिन्नस्य यूपस्य स्थापनम्)

त्यूर्वे यवो यजमानेन यूपः संमितो यावानेव यजमानस्तदवतीमेवास्मिन्सूर्जे दधाति पितृणां सदनमसीति नर्हिरव स्तृणाति पितृदेवत्यं होतृद्यन्निस्वातं यद्गर्हिरन-
वस्तीर्यं मिन्यातिपितृदेवत्यो निस्वातः स्याद्गर्हिरवस्तीर्यं मिनोत्यस्थापेवैनं
मिनोति ” [सं० का० ६ प्र० ३ अ० ४] इति ।

यद्यप्यत्र यूपावटस्वननं नाऽऽन्नातं तथाऽप्यौदुम्बर्धामान्नातं तस्येहानुवृत्ति-
मभिमेत्य यत्स्वनसीत्यनुद्यते । तदनुवृत्तये समानविषयत्वं प्रत्यभिज्ञापयितुं एव
विहितमप्यवनयनादिकं पुनरत्र विधीयते ।

स्वावेश इति । कल्पः—“ यूपशकलमवास्याति स्वावेशोऽस्यश्रेणा नेतृणां
वनस्पतिरधि त्वा स्थास्यति तस्य वित्तादिति ” इति ।

शोभन आवेशो यूपावस्थितिलक्षणो यस्मिन्प्रथमशकले स स्वावेशः । हे
शकल त्वं स्वावेशोऽसि । यूपस्य त्रयो नेतारः प्रथमशकलः स्वरुशकलश्चेति ।
तेषां नेतृणां मध्ये स्वमश्रेणाः प्रथमभावी । वनस्पतिरूपो यूपस्यामधिष्ठास्यति ।
तस्य वित्तान्, तं यूपमनुजानीहि ।

विधत्ते—

“ यूपशकलमवास्याति सतेजसपेवैनं मिनोति ” [सं० का० ६ प्र० ३
अ० ४] इति ।

यत्पूर्वोक्तं स्वधितेर्बृक्षस्य विभ्यतः प्रथमेन शकलेन सह तेजः परापततीति
शकले मक्षिधे सति तेन तेजसा सहितमेवैनं यूपं स्थापितवान्भवति ।

देवस्त्विति । कल्पः—“ अथ प्रवृत्स्य चषाळं यूपस्याग्रमनक्ति देवस्त्वा सवि-
विता मध्वाऽनकित्वति ” इति ।

मध्वा मधुरेण तेजोरूपेणाऽऽज्येन ।

तद्विदं दर्शयति—

“ देवस्त्वा सविता मध्वाऽनकित्वत्याह तेजसैवैनमनक्ति ” [सं० का० ६ प्र०
३ अ० ४] इति ।

सुपिप्पलाभ्य इति । कल्पः—“ अन्तरैतश्च बाह्यतश्च स्वभ्यकं कृत्वा
चषाळं प्रतिमुञ्चति सुपिप्पलाभ्यस्तथैवधीभ्य इति ” इति ।

यूपस्याग्रभागः पूर्वमच्छिन्नो रायः सुवीर इति मन्त्रेण च्छिन्नस्तेन निष्पा-

(छिन्नस्य यूपस्य स्यादन्तम्)

वितश्चतुरङ्गुलोद्धितः सच्छिन्नश्चवालः । हे चवाल त्वां यूपाम्ने प्रतिमुञ्चाभि ।
क्रियर्थम् । शोभनफलसंयुक्तैः पथ्यर्थम् ।

विधत्ते—

“ सुषिष्यलाभ्यस्तौषधीभ्य इति चवालं प्रति मुञ्चति तस्माच्छीर्षत ओषधयः
फलं गृह्णन्ति ” [सं० का० ६ प्र० ३ अ० ४] इति ।

यस्मात्फलाभ्यमे चवालः प्रतिमुक्तस्तस्माच्छिरस्यमे फलग्रहणम् ।

विधत्ते—

“ अनक्ति तेजो वा आज्यं यजमानेनाग्निष्ठाऽग्निः संभिता यदाग्निष्ठाग्नि-
मनक्ति यजमानमेव तेजसाऽनक्त्यान्तमनक्त्यान्तमेव यजमानं तेजसाऽनक्ति ”
[सं० का० ६ प्र० ३ अ० ४] इति ।

वक्षणेन निष्पादितास्वष्टासु यूपान्निषु मध्ये येयमाहवनीयाग्निसमीपे स्थिता
साग्निष्ठा तामाज्येनानक्ति । तद्विदमञ्जनममन्त्रकमिति बौधायनस्य मतम् । अथ
सुवेणाग्निष्ठामग्निमिधारयन्नाह यूपयाज्यमानायानुब्रूहीत्येतावत् एवाभिधानात् ।

आपस्तम्बस्तु समन्वकतामाह—“ देवस्त्वा सविता मध्वाऽनाकित्वति सुवेण
संततमविच्छिन्दन्नाग्निष्ठामग्निमन्त्रकथोपरात् ” इति ।

अवटे श्लिष्यमाणो मूलभाग उपरम् । मूलतोऽतद्वमुपरमिति ।

विधत्ते—

“ सर्ववः पारे मृशत्यपरिवर्गमेवास्मिन्तेजो दधाति ” [सं० का० ६ प्र० ३
अ० ४] इति ।

यजमाने कमप्यवयवमवर्जयित्वा तेजो दधाति ।

उद्विवमिति । कल्पः—“ उच्छ्रपत्युद्विवः स्तभानाऽन्तरिक्षं पृण पृथिवी-
मुपरेण दृष्टेति ” इति ।

वाक्यत्रयप्रयोजनमाह—

“ उद्विवः स्तभानाऽन्तरिक्षं पृणेत्याहैषां लोकानां विधुत्यै ” [सं० का०
६ प्र० ३ अ० ४] इति ।

बौधायनः—“ अथैनं वैष्णवीभ्यामुग्भ्यां कल्पयति ते वे धामानि विष्णोः
कर्माणि पश्यतेति द्वाभ्यां स यत्राग्निष्ठामग्निमाहवनीये संपादयति तद्यूपस्य चवा-
लं परीक्षयति तद्विष्णोः परमं पदं तदा पश्यन्ति सूरयः । दिववि चक्षुरात-
मिति ” इति ।

(विष्णोः कर्माणि पश्यतेति)

आपस्तम्बः—“ ते ते धामानीत्यघटेऽवदधाति विष्णोः कर्माणि पश्यतेति
द्वाभ्यामाहवनीयेनाग्निष्ठा संमिनोति ” इति ।

आद्यो मन्त्र एवाम्नातः—

ते ते धामानीति । ते तानि, ते तव धामानि स्थानानि उश्मसि काम-
यस्महे गमध्वे गन्तुं, गावो गन्तारः, भूरिशृङ्गन बहुदीप्तयः, अघासोऽनपायाः,
अह, एव । उरुगायस्म महात्मभिर्गीयमानस्य, मूरेर्महतः । हे यूपोऽभिमानिन्वि-
ष्णो तव तानि स्थानानि गन्तुं कामयामहे । येषु गन्तारो बहुदीप्तयो वर्तन्ते न
कदाचिदपयन्ति । एष्वेव स्थानेषु महात्मभिर्गीयमानस्य महतो विष्णोस्तत्परमं
पदमवभाति । तादृशस्थानप्राप्तिहेतवे कर्मणे यूपोऽस्मिन्नघटे तिष्ठतु ।

विधत्ते—

“ वैष्णव्यर्चा कल्पयति वैष्णवो वै देवतया यूपः स्वयैवैर्न देवतया कल्पय-
ति ” [सं० का० ६ प्र० ३ अ० ४] इति ।

ते ते धामानीत्यसौ वैष्णवी । कल्पयति उच्छ्रयेत् ।

मन्त्रान्तरं त्वेषाम्नातम्—

विष्णोरिति । हे जना विष्णोः कर्माणि सृष्टिस्थितिसंहारचरितानि पश्यत,
यतो यैः कर्मभिर्वृतानि भवदपि लौकिकवैदिककर्माणि पश्यते सृष्टवाभिमर्तवान् ।
स विष्णोरिन्द्रस्य मुच्यो योग्यः सत्त्वा ।

तद्विष्णोरिति । तद्विष्णोरिति मन्त्रस्यायमर्थः—सूरयो विद्वांसो वेदान्तपारं
गता विष्णोस्तत्परमं पदं स्वस्वरं सदा पश्यन्ति । कीदृशं दिव्याकाशे निरावरणे
प्रसूते अक्षुरिवाऽऽततं व्याप्तम् । तादृशस्य विष्णोरनुग्रहाद्द्वैष्णवस्य यूपस्याग्नि-
ष्ठाभिमर्तवाहवनीयेन संमितां स्थापयामीत्यर्थः ।

अस्मिन्स्थापने विष्णोः कर्माणि तद्विष्णोरिति मन्त्रद्वयं विनियुङ्क्ते—

“ द्वाभ्यां कल्पयति द्विपाद्यजमानः प्रतिष्ठित्यै ” [सं० का० ६ प्र० ३
अ० ४] इति ।

ते ते धामानीत्यादीनां त्रयाणां मन्त्राणां पदार्था उपेक्षिताः ।

अग्निष्ठाभिमर्तवाहवनीयेन पूर्वपक्षं दर्शयति—

“ यं कामयेत् तेजसैर्न देवताभिरिन्द्रियेण व्यर्धयेममित्यनिष्टां तस्याभिमर्तवाह-
वनीयादित्यं वेत्थं वाऽति नावयेत्तेजसैर्वैनं देवताभिरिन्द्रियेण व्यर्धयति ”
[सं० का० ६ प्र० ३ अ० ४] इति ।

(छिन्नस्य यूपस्य स्थापनम्)

तक्षणवेलायामष्टास्वभिषु कांचिदाभिषिद्यमभिष्ठेति प्रज्ञातां कुर्यात् । तामाभिं
यूपस्य पश्चिमभागे स्थितादा(तमा)हवनीयमतिलक्ष्य दक्षिणत उत्तरतो वा नावये-
त्पापयेत् । तथा सति वेजआदिभिर्वर्धयति वियोजयति ।

सिद्धान्तं दर्शयति—

“ यं कामयेत् वेजसैनं देवताभिरिन्द्रियेण समर्धयेममित्यभिष्ठां तस्याभिमा-
हवनीयेन सं भिनुयात्तेजसैवेनं देवताभिरिन्द्रियेण समर्धयति ” [सं० का० ६
प्र० ३ अ० ४] इति ।

संभिनुयात्संमुखां स्थापयेत् ।

ब्रह्मवनिमिति । कल्पः—“ अथैनं पदक्षिणं पर्युहति ब्रह्मवनिं त्वा क्षत्रव-
निं सुप्रजावनिं रामस्योषवनिं पर्युहापीवि, भैत्रावरुणदण्डेन संहन्ति ब्रह्म दृश्ह
क्षत्रं दृश्ह प्रजां दृश्ह रामस्योषं दृश् हेति ” इति ।

मन्वयोः स्मृतिर्थां दर्शयति—

“ ब्रह्मवनिं त्वा क्षत्रवनिमित्याह यथायजुरैवैतत् ” [सं० का० ६ प्र०
३ अ० ४] इति ।

परिवीरिति । कल्पः—“ पदक्षिणं परिव्ययति परिवीरसि परि त्वा दैवी-
र्विशो व्ययन्तां परिपं रामस्योषो यजमानं मनुष्या इति ” इति ।

हे यूप त्वं परिवीरसि परितो रशनया कीतो वेष्टितोऽसि । दैवीर्विशो देव
संबन्धिन्यः प्रजा मरुद्गणाद्यस्तवां परितो व्ययन्तां वेष्टयन्तु । तद्दिमं यजमानं
धनपुत्रभृत्यादिमनुष्याश्च परिव्ययन्तु ।

अन्तरिक्षस्येति । कल्पः—“ स्वरुमादायान्तरिक्षस्य त्वा सात्तावव गूहामी-
त्युत्तरेणाग्निष्ठां मध्यमे रशनागुणेऽवगूहति ” इति ।

हे स्वरो त्वामन्तरिक्षलोकमध्यवर्तिनो रशनागुणस्य सानौ पार्श्वेऽवगूढं
करोमि । मन्वयोर्थं उपेक्षितः ।

विधत्ते—

“ परि व्ययत्यूर्वे रशना यजमानेन यूपः संमितो यजमानमेवोर्जा समर्ध-
यति ” [सं० का० ६ प्र० ३ अ० ४] इति ।

ओषधिविशेषैर्देवैरुत्पन्नत्वाद्दशनाया ऊर्ध्वत्वम् । तथा यूपस्य संबन्धे सति
यूपप्रमाणहेतुर्यजमान एवाग्नेन समृद्धो भवति ।

(त्रिभस्व यूपस्य स्थापनम्)

रशनाया मध्यमगुणस्य देशं विधत्ते—

“ नाभिदध्ने परि व्ययति नाभिदध्न एवास्मा ऊर्जे दधाति तस्मान्नाभिदध्न ऊर्जा भुञ्जते ” [सं० का० ६ प्र० ३ अ० ४] इति ।

अस्मा अस्य यजमानस्य नाभिदध्न उदर ऊर्जे स्थापयति । ततः सर्वे तनोर्णा भुञ्जते मुक्तामूर्जे धारयन्ति ।

नाभिदध्नमशंसार्षे निन्धं पक्षमुपन्यस्यति—

“ वं कामयेतोर्जेनं ध्वर्षयेयमित्यूर्ध्वा वा तस्यावाचीं वाऽवोहेदूर्जेदेनं ध्वर्षयति ” [सं० का० ६ प्र० ३ अ० ४] इति ।

उदरसदृशाङ्गान्नाभिदध्नादूर्ध्वमधो वा रशनावेष्टने यजमानमन्त्रेण वियोजयति । कामनाभेदेन देशविशेषं विधत्ते—

“ यदि कामयेत वर्षुकः पर्जस्यः स्यादित्पवाचीमवोहेद्वृष्टिमेव नियच्छति यदि कामयेतावर्षुकः स्यादित्यूर्ध्वामुद्वेद्वृष्टिमेवोद्यच्छति ” [सं० का० ६ प्र० ३ अ० ४] इति ।

नाभिदध्नदेशादवाचीनमधोदेशे बद्धां पुनरप्यवोहेदुत्कर्षेत्तेन वृष्टिं नियच्छति न्यग्भावेन प्रवर्तयति । ऊर्ध्वप्रदेशे बद्धां पुनरप्युद्वेदुत्कर्षेत्तेन वृष्टिमुद्यच्छति ऊर्ध्वं प्रवर्तयति निवारयतीत्यर्थः ।

युपं सर्वदेवताप्रीतिहेतुतया स्तौति—

“ पितॄणां निस्वातं मनुष्याणामूर्ध्वं निस्वातादा रशनाया ओषधीनां रशना विश्वेषां देवानामूर्ध्वं रशनाया आ चषालादिन्द्रस्य चषालं साध्यानामतिरिक्तं स वा एष सर्वदेवत्यो यद्युपो यद्युपं मिनोति सर्वा एव देवताः प्रीणाति ” [सं० का० ६ प्र० ३ अ० ४] इति ।

निस्वातमुपरं पितॄणां प्रियं, निस्वातरशनादेशयोर्ध्वं मनुष्याणां, रशना देश ओषधीनां, तद्देशचषालयोर्ध्वं विश्वेषां देवानां, चषालदेश इन्द्रस्य, अतिरिक्तं तु साध्यानाम् । तच्च सूत्रे दर्शितम्—“ यावदुत्तममङ्गुलिकाण्डं तावदूर्ध्वं चषालाद्युपस्यातिरिक्तं द्व्यङ्गुलं त्र्यङ्गुलं वा ” इति ।

पुनरपि स्वर्गलोकावगतिहेतुतया युपं स्तौति—

यज्ञेन वै देवाः सुवर्गं लोकमावन्तेऽमन्यन्त मनुष्या नोऽन्वाभविष्यन्तीति ते

(छिन्नस्य यूपस्य स्थापनम्)

यूपेन योपयित्वा सुवर्गं लोकमायन्तमृषयो यूपेनैवानु प्राजानन्तद्यूपस्य यूपत्वं यद्युपं मिनोति सुवर्गस्य लोकस्य प्रज्ञात्यै ” [सं० का० ६ प्र० ३ अ० ४] इति ।

देवाः पुरा कदाचिद्यज्ञं कृत्वा देन यज्ञेन स्वर्गं गच्छन्तो मनुष्या अप्यस्मान्वागत्वास्मात्सदृशास्ते भविष्यन्तीति मत्वा यूपेन मनुष्यान्योपयित्वा मोहयित्वा स्वयमेव स्वर्गं गताः । यूपः सर्वदेवत्व इत्यज्ञात्वा काष्ठमात्ररूप इति बुद्धिर्मोहः । कथमस्तु यूपमाहात्म्यस्यातीन्द्रियस्यापि वृष्टारस्तेनैव विदिततत्त्वेन यूपेन देवाननु तं स्वर्गं प्रज्ञातवन्तः । तत्तस्मान्मनुष्यमोहनहेतुत्वाद्यूपस्य यूपत्वं यूपनाम संपन्नम् । “ यूप(यु)प विमोहने ” इत्यस्माद्धातोर्धूपशब्दो निष्पन्नः । एवं च सति विदितमाहात्म्यस्य यूपस्य स्थापनेन स्वर्गः प्रज्ञायते ।

आहवनीयात्पूर्वदेशे यूपस्थापनाय विधत्ते—

“ पुरस्तान्मिनोति पुरस्ताद्धि यज्ञस्य प्रज्ञायते प्रज्ञातं हि तद्यदातिपन्न आहुरिदं कार्यमासीदिति ” [सं० का० ६ प्र० ३ अ० ४] इति ।

अत्र सूत्रम्—अग्नेणाऽऽहवनीयं यूपवटं परिलिखत्यर्धमन्तर्वेद्यर्धं बहिर्वेदि ” इति ।

विधिवाक्ये पुरस्ताच्छब्दः पूर्वदेशवाची । अर्थवादे तु पूर्वकालवाची । यज्ञस्य संज्ञान्धि यत्कर्तव्यमङ्गजातं तत्सर्वमनुष्ठानात्पूर्वमेव प्रज्ञायते । तथा च ब्राह्मणास्त्रे—“ आ चतुर्थात्कर्मणोऽभिसप्तमीक्षेतेदं करिष्यामीदं करिष्यामि ” इति । यत्तु पूर्वं न ज्ञातं तत्पश्चाद्बुद्धमपि सदज्ञातमेव यस्मात्लोकं विस्मरणेनान्यथाकरणेन वा कस्मिंश्चिदनुष्ठेयेऽतिपन्ने विनष्टे सति पश्चात्किञ्चन्य आहुरिदं गमनादिकमध्ययनादिकं वा तस्मिन्नेव दिने कार्यमासीन्न चास्माभिस्तदानीं प्रज्ञातमिति । तस्मात्पूर्वकालस्य प्रज्ञानार्हत्वेन प्रश्नस्तत्त्वात्पूर्वदेशोऽपि पूर्वत्वसाम्येन प्रश्नैतदः ।

यदुक्तं चषालादतिरिक्तं साध्यानामिति तत्समर्थयते—

“ साध्या वै देवा यज्ञमत्यभ्यन्यन्त तान्यज्ञो नास्पृशत्तान्यद्यज्ञस्यातिरिक्तमासीत्तदस्पृशदतिरिक्तं वा एतद्यज्ञस्य यदभावाभि मथित्वा प्रहरत्यतिरिक्तमेतद्यूपस्य यदूर्ध्वं चषालात्तेषां तद्भागधेयं तानेव तेन भीणाति ” [सं० का० ६ प्र० ३ अ० ४] इति ।

साध्यनामका देवाः पुरा यज्ञं क्लृप्तं यज्ञभागमतिक्लृप्त्याधिको भागोऽस्मा-

(छिन्नस्य यूपस्य स्थापनम्)

कमस्त्वित्यमन्यन्त । तानधिकं लिप्तमानान्यज्ञो नास्पृशत् । तर्हि किमस्पृशत् । यद्यज्ञस्यातिरिक्तमिहाऽऽसत्तिचानस्पृशत् । किमतिरिक्तम् । यदमावर्षि मधित्वा महरणमस्ति एतदन्ययज्ञेऽभावादिहातिरिक्तम् । यदपि चषालादूर्ध्वं यूपाम्रमेतदपि यजमानपरिमाणादधिकत्वादतिरिक्तम् । तदुभयं साध्यानां प्रीतिहेतुः ।

यूपप्रसङ्गात्स्वकाले स्वरुहोमं विधत्ते—

“ देवा वै सः स्थिते सोमे म सुचोऽहरन्म यूपं तेऽपन्यन्त यज्ञवेशसं वा इदं कुर्म इति ते प्रस्तरं सुचां निष्कयणमपश्यन्स्वरुं यूपस्य सःस्थिते सोमे म प्रस्तरं हरति शुहोति स्वरुमयज्ञवेशसाय ” [सं० का०६ प्र०३ अ०४] इति ।

पुरा देवाः समाप्ते सोमयज्ञे सुचो यूपं चाभौ माहरन्मभौ महर्तुं संकल्पितवन्तः । ततो यज्ञविनाशो भा भूदिति विचार्य प्रस्तरेण सुचः स्वरुणा यूपं च निष्क्रीतवन्तः । तस्मात्सोमसमाप्तौ प्रस्तरमभौ प्रहरेत्स्वरुं च जुहुयात् । स्वरु-
रूपतक्षणे प्रथमः शकलः । तथा च सूचम्—

“ अवतक्षणानां स्वरुमधिमन्थनशकलम् ” इति ।

अत्र विनियोगसंग्रहः—

“ पृथिवदकं पुरेवात्र स्वावे प्रथमपातितम् ।

शकलं चावटे क्षिप्त्वा देवोऽग्निष्ठाभिकाञ्जनम् ॥ १ ॥

सुप्यारोपश्चषालाग्रे स्याद्दि यूपं समुच्छ्रयेत् ।

ते तेऽवटे क्षिपेद्विष्णोर्द्वाभ्यां यूपस्य कल्पनम् ॥ २ ॥

ब्रह्मद्वयं गतं यूपो(पे) रज्ज्वा संवेष्टेनं परि ।

अन्त स्वरुं तत्र गूहेदिति सप्तदशेरिताः ॥ ३ ॥ ” इति ।

अथ मीमांसा ।

तृतीयाध्यायस्य सप्तमपादे चिन्तितम्—

“ अन्तर्वेदि मिनोत्यर्थं यूपान्मुत लक्षयेत् ।

देशं यूपान्मावेन वेदिभागोऽत्र बोधते ॥

बहिर्वेद्यर्थमित्येतद्वाक्यं भिद्येत तद्विधौ ।

मीयमानस्य यूपस्य तावान्देशोऽत्र लक्ष्यते ” इति ॥

(छिन्नस्य यूपस्य स्थापनम्)

अग्नीषोमीये पशौ यूपं भिनोतीति प्रकृत्य श्रूयते-“ अर्धमन्तर्वेदि भिनोत्यर्धं वहिर्वेदि ” इति ।

यूपं स्थापयितुं किमद्विस्तारवानवटोऽपेक्षित इति बुभुत्सायां वस्त्रिणंयोयैत-
न्यूलस्य स्थौल्यमङ्गुल्यादिभिर्मातव्यम् । तस्य च मीयमानस्य वेद्यभ्यन्तरभागोऽ-
ङ्गत्वेन विधीयते इति चेन्मैवम् । यथा संस्कृतो वेद्यभ्यन्तरभागोऽर्धमन्तर्वेदीत्यनेन
वाक्येन विधीयते तद्वदसंस्कृतो वेदिनहिर्भागोऽप्यर्धं वहिर्वेदीत्यनेन वाक्येन विधा-
तव्यः । ततो वाक्यं भिद्येत । यदा तु वेदेरभ्यन्तरबाह्यभागभ्यामुपलक्षितोऽसं-
स्कृतो लौकिको देशो मीयमानयूपोचितो विधीयते तदा नास्ति वाक्यभेदः ।
तस्माल्लौकिकदेश एवात्र यूपङ्गत्वेन विधीयते न तु संस्कृतवेदिभागः ।

अथ छन्दः-

ते ते धामानीति त्रिष्टुप् । विष्णोः कर्मणि तद्विष्णोरित्युभे गायत्र्यौ ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थमकारे छण्णयजुर्वे-

दीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये प्रथमकाण्डे तृतीयपपाठके

पद्योऽनुवाकः ॥ ६ ॥

(अथ प्रथमकाण्डे तृतीयपपाठकः) ।

इपे त्वोपवीरस्युपो देवान्दैवीर्विंशः प्रागु-
र्धहनीरुशिजो बृहस्पते धारया वसूनि हव्या
ते स्वदन्तां देवं त्वष्टर्षसु रणवरेवती रमध्वम-
शेर्जनिर्भमसि वृषणोः स्थः उर्वश्यस्यायुरसि
पुरवां घृतेनाक्ते वृषणं दधातां गायत्रं छन्दोऽ-
नुः प्रः जायस्वः त्रैष्टुभं जागतं छन्दोऽनु प्रः
जायस्वः भवतम् (१) नःः समनसौ समोक-
सावरेपसौः । माः यज्ञश्हिशसिष्टं माः यज्ञपति

(यूपे पशुनियोजनार्थमुपाकरणमिधानम्)

जातवेदसौ शिवौ ववतमय नः । अत्रावमि-
श्वरति भविष्ट ऋषीणां पुत्रो अधिराज एवः ।
स्वाहाकृत्य ब्रह्मणा ते जुहोमि मा देवानां
मिथुया कर्भामिधेयम् (३) ॥

(भवतमेकाविश्वाच्च) ।

इति ऋष्यजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां प्रथमाष्टके
तृतीयप्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः ॥ ७ ॥

(अथ प्रथमकाण्डे तृतीयप्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः) ।

षष्ठेऽनुवाके यूपस्थापनमुक्तम् । तस्मिन्यूपे पशुं नियोज्यमुपाकरणमस्मिन्सप्तमेऽ-
नुवाकेऽभिधीयते ।

इषे त्वेति । वीधायनः—“ अथैनं पशुं पल्पूलितमन्तरेण चात्वालोत्करौ
प्रपाद्यायेण यूपं पुरस्तात्प्रत्यङ्मुखं स्थापयति तद्विषे त्वेति बर्हिषी आवायोपा-
करोति उपवीरस्युपो देवान्दैवीर्विशः मागुर्वद्वीरुशिशो बृहस्पते भारथा वसूनि
हव्या ते स्वदन्तां देव त्वष्टवंसु रणव रेवती रमध्वमिति ” इति ।

पल्पूलितं स्थापितम् ।

आपस्तम्बः—“ इषे त्वेति बर्हिषी आदत् उपवीरसीति वृक्षशाखां बर्हिष्यां
वृक्षशाखया च पुरस्तात्प्रत्यङ्मुखं पशुमुपाकरोति उपो देवान्दैवीर्विश इति ” इति ।

हे बर्हिरिषे पशुलक्षणाय देवान्नायेष्यमाणाय त्वामाददे । बर्हिरिति जात-
वैकवचनम् । उपाकर्तुं वेति गच्छतीत्युपवीः । हे वृक्षशाखे त्वमुपवीरसि । उपो
समीपे मागुः प्राप्ताः । के, उपाक्रियमाणपशुसंबन्धिहृदयाद्यवयवा इत्यर्थात्प्रथते ।
कान्प्राप्ताः, देवानमीदमादीन्दैवीर्विशस्तद्देवसंबन्धिनीः प्रजाश्च । किं च वद्वी-
र्धौगनिर्वाहकानुशिशः शेषभक्षणकामान्प्राप्ताः । हे बृहस्पते वसूनि हृदयादि-
ब्रह्म्याणि भारथ पोषय । हे पशो ते त्वदीयानि हव्यानि स्वदन्तां स्वादूनि
भवन्तु । हे देव त्वष्टनापक वसु पशुद्वयं रणव रमणीयं कुरु । हे रेवतीः क्षीरा-
दिभिनवन्तः पशवो रमध्वं यजमानगृहे क्रीडध्वम् ।

(यूमे पञ्चानियोजनाधर्ममुपाकरणामिधानम्)

अग्नेरिति । कल्पः—“ अग्नेर्जनित्प्रसीत्याधिमन्थनशकलं निदधाति, वृष-
णौ स्थ इति प्राञ्चौ दर्भौ, उर्वश्यसीत्यधरारणिमादत्ते, पुक्करवा इत्युत्तरारणि,
घृतेनाके वृषणं दधाधामित्युभे आमिमन्त्याऽऽयुरसीति समवधाय ” इति ।

हे शकल त्वमग्नेर्जनकमसि । हे दर्भौ युवां वृषणौ धीर्यत्तेषकौ स्थः । हेऽध-
रारणे त्वपूर्वश्या सदृशी भवसि । हे उत्तरारणे त्वं पुक्करवसा समानाऽसि । हे
उभे अरणी युवां घृतेनाके सत्यौ सेवनं पोषयतम् । हेऽरणिहृय मातापितृ-
स्थानीय त्वमायुरसि वज्रस्याऽऽयुस्थानीयमसि । पुत्रस्थानीयं वह्निमुत्पाद्य यज्ञा-
भिवृद्धिकरत्वात् ।

यद्यप्यत्र पाठक्रमेषु त्वेत्यादय उपकरणमन्त्रा व्याख्यातव्यास्तथाऽपि
पूर्वानुवाके मसङ्गनाद्यदृक्प्रमातिरिक्तं वा एतद्यज्ञस्य यदभावाभि मधित्वा महरतीति
वह्निस्पष्टयितुमादावग्निमन्थनमन्त्रान्वयाद्विरुद्धासुर्मन्थनावेशिष्टमग्निप्रहरणं विधत्ते—

“साध्या वै देवा अस्मिँल्लोक आसन्वान्यत्किंचन भिषत्तेऽग्निपेदाग्रये मेधायाऽऽ-
लमन्त न हान्यदालम्भमविन्दन्ततो वा इमाः प्रजाः पाजामन्त यदभावाभि
मधित्वा महरति प्रजानां प्रजननाय ” [सं० का० ६ प्र० ३ अ० ५] इति ।

मनुष्यपश्चादिसृष्टेः पुरा लोके साध्यनामका देवा एवाऽऽसन् । अन्यत्कि-
मपि भिषत्प्राणिजातं नाऽऽसीत् । ते च साध्याः प्रजाकिंभास्तद्धेतवे यज्ञायाऽऽ-
लमन्तैर्(म्भन)योग्यमन्यत्पशुजातमलम्बाऽग्निमेव पशुत्वेनाग्रये देवताया आलम्भ-
न्त पुरुषारण्यपशुन्धायेन पर्याग्निकरणान्तान्तस्कारानकुर्वन्त । तथा चाधमेधकाण्डे
श्रूयते—“ पर्याग्निकृतं पुरुषं चाऽऽरण्यार्श्वोत्सृजन्त्यहिःसायै ” इति । ततोऽ-
ग्न्यालम्भनरूपाद्यज्ञादेव प्रजा असृजन्त । तस्मात्पूर्वसिद्धाग्नौ मधिताग्नेः प्रह-
रणं प्रजोत्पत्तये भवति ।

अथ मन्थनकालविन्दयते—उपाकरणमारभ्य मारणपर्यन्तो व्यापार आल-
म्भशब्दार्थः, किं तस्मादालम्भात्पूर्वमग्निर्निर्मन्थनीय आहोस्विदुपाकरणान्तर-
यिति । तत्र प्रथमपक्षे दोषमाह—

“ रुद्रो वा एष यदग्निर्यजमानः पशुर्यत्पशुमालम्भार्गिन मन्थेद्रुद्राय यजमान-
मपि दध्यात्प्रभाशुकः स्यात् ” [सं० का० ६ प्र० ३ अ० ५] इति ।

रुद्रः क्रूरः । पशोर्यजमाननिष्कयणरूपत्वात्पशुरेष यजमानः । तत आल-

(यूषे पशुनियोजनार्थमुपाकरणाभिधानम्)

म्मादूर्ध्वग्निसन्धने हविर्भूतं यजमानमपि रुद्राय दद्यात् । ततो यजमानो मर-
णशीलः स्यात् ।

तस्मिन्नेव पक्षे गुणमपि दर्शयति—

“ अथो खत्वाहुरग्निः सर्वा देवता हविरेतद्यत्पशुरिति यत्पशुमाहम्याग्निं म-
न्थति हव्यायैवाऽऽसन्नाय सर्वा देवता जनयति ” [सं० का० ६ प्र० ३
अ० ५] इति ।

“ ते देवा अग्नौ तूनः संन्यदधत । तस्मादाहुः । अग्निः सर्वा देवताः ”
इति श्रुतेरग्नेः सर्वदेवतारूपत्वम् । पशोर्हविर्द्वयं मसिद्धम् । तथा सत्यालभ्य म-
न्थने प्रत्यासन्नाय हविषे सर्वा देवता जनयति संनिधापयति ।

द्वितीयपक्षं सिद्धान्तत्वेनोपादत्ते—

“ उपाकृत्यैव मन्थयस्तन्नेवाऽऽलम्बं नेवानालम्बम् ” [सं० का० ६ प्र०
३ अ० ५] इति ।

उपाकरणेनाऽऽलम्ब उपक्रान्तोऽतो यथोक्तगुणः सिध्यति । अमारणेनासमा-
प्तत्वाद्यथोक्तदोषो न भविष्यति ।

द्वयोर्मन्त्रयोरर्थे मसिद्धिं दर्शयति—

“ अग्नेर्जनित्रमसीत्याहाग्नेर्सेतज्जनिषं वृषणौ स्थ इत्याह वृषणौ सेतौ ”
[सं० का० ६ प्र० ३ अ० ५] इति ।

स्त्रीमन्त्रपुरुषमन्त्रतत्समवधानमन्त्रैर्मिथुनत्वसिद्धिं दर्शयति—

“ उर्वश्यस्यापुरसीत्याह मिथुनत्वाय ” [सं० का० ६ प्र० ३ अ० ५] इति ।

वृषणशब्देन निषिक्तवीर्यस्थानीय उत्पाद्यो वद्विर्विवक्षित इत्याह—

“ घृतेनाक्ते वृषणं दधाधामित्याह वृषणं सेते दधाते ये अग्निम् ” [सं०
का० ६ प्र० ३ अ० ५] इति ।

ये अधरोत्तरारणी वद्विं धारयत एते वृषणं सिक्तवीर्यं दधाते इति मन्त्रेणोच्यते ।
गायत्रमिति । बौधायनः—“ अथ प्रजातीर्वाचयति गायत्रं छन्दोऽनु प्र-
जायस्व त्रैष्टुभं जागंतं छन्दोऽनु प्रजायस्वेति ” इति ।

त्रैष्टुभमित्यत्र छन्द इत्यनुषङ्गः ।

(यूरे पशुनियोजनाद्यर्घमुपाकरणाभिधानम्)

आपस्तम्बः—“ अग्नये मध्यमानायानु ब्रूहीति संश्लेषति मध्यमानायानुब्रूही-
ति वा, मध्यमायां भिरनुकायां त्रिः प्रदक्षिणमग्निं मन्थति गायत्रं छन्दोऽनु म
जायस्वेति प्रथमं, वैष्टुभमिति द्वितीयं, जागतामिति तृतीयं, तत्रो यथाप्राशु म-
न्थति ” इति ।

हेऽग्ने होषा पठयमानं गायत्रं छन्दोऽनुलक्ष्य त्वं मजायस्व । एवमितरत्रापि
योज्यम् । प्राशु क्षिमित्यर्थः ।

छन्दसां साधनत्वमनेन मन्त्रेण दर्शितमित्याह—

“ गायत्रं छन्दोऽनु प्र जायस्वेत्याह छन्दोभिरैवेनं प्र जनयति ” [सं०
का० ६ म० ३ अ० ५] इति ।

होतारं मत्पध्वर्योः प्रैषमन्त्रमुत्पादयति—

“ अग्नये मध्यमानायानु ब्रूहीत्याह ” [सं० का० ६ म० ३ अ० ५] इति ।

होतुरभि त्वा देव सवितरित्येतामृचं विधत्ते—

“ सावित्रीमुचमन्वाह सवितुमसूत एवेनं मन्थति ” [सं० का० ६ म० ३
अ० ५] इति ।

पुनः प्रैषद्वयमुत्पादयति—

“ जातायानु ब्रूहि महियमाणायानु ब्रूहीत्याह काण्डेकाण्ड एवेनं क्रिय-
माणे समर्धयति ” [सं० का० ६ म० ३ अ० ५] इति ।

मन्थनकाण्ड एकः । मथितस्य जन्मकाण्डोऽपरः । जातस्य पूर्वाग्नौ प्रहरण-
काण्डोऽन्यः । तत्र सर्वत्र प्रैषे सति मन्त्रैरग्निः समृद्धो भवति ।

होतृमन्त्रान्विधत्ते—

“ गायत्रीः सर्वा अन्वाह गायत्रछन्दा वा आग्निः स्वेनैवेनं छन्दसा समर्ध-
यति ” [सं० का० ६ म० ३ अ० ५] इति ।

मन्थनकालेऽनुवचनीया अभि त्वा देव सवितरित्याद्याः । जाते सति उत
भुवन्तु जन्तव इत्यादिकमनुब्रूयात् । प्रहरणकाले म देवं देववीतय इत्यादिकम-
नुब्रूयात् । ताः सर्वा ऋषो गायत्र्यः । अग्निश्च गायत्र्या सहोत्पन्नत्वाद्गायत्र-
छन्दाः ।

कल्पः—“ भवतं नः समनसावित्यग्नेणोत्तरं परिधिमाहवनीये प्रहरति संभिना
वाऽग्नावभिश्चरति मषिष्ठ इति महत्य सुदेणाभिषुहोति ” इति ।

(धूपे पशुनियोजनार्थमुपाकरणाभिधानम्)

मन्त्रौ त्वेवमाप्नातौ—

भवतमिति । योऽग्निः पुराऽऽहवनीये वर्तते, यक्षेदानीं मथितस्तस्मिन्महि-
येते, तौ युवामस्मान्मथि समनसौ समानमनस्कौ विप्रतिपगिरहितौ समोकसौ
समाननिवासस्थानावरेपसौ पापादिचरहितौ भवतम् । यज्ञस्य यज्ञपतेश्च हिंसां मा
कुरुतम् । अघास्मिन्कर्मणि नोऽस्मान्मथि शिषौ शान्तौ भवतम् । एष मथितोऽग्नि-
राहवनीयाभौ प्रविष्टश्चरति । कीदृशः । अशीर्षां मन्वाणामृत्विजां वा पुत्रः ।
गैरुत्पादितस्यात् । अधिकं राजत इत्यधिराजः । हे मथिताग्ने ते तुभ्यं स्वाहाश-
न्वमुद्धार्य मन्त्रेण जुहोमि । देवानां भागधेयं मिथुया कः, मिथ्याभूतं मा कुरु ।
शिषौ भवतमिति प्रार्थनायाः प्रसक्तिं दर्शयति—

“ अग्निः पुरा भवत्यग्निं मथित्वा प्र हरति तौ संभवन्तौ यजमानमग्निं संभ-
वतो भवतं नः समनसावित्पाह शान्त्यै ” [सं० का० ६ प्र० ३ अ० ५] इति ।

यजमानं भक्षयितुमभिलक्ष्य परस्परसंयुक्तत्वात्पञ्चान्ये प्रार्थनीयो । अग्नाव-
ग्निरिति मन्त्र उपेक्षितः ।

विधत्ते—

“ प्रहरत्य जुहोति जातायैवास्मा अन्नमपि दधात्याग्नेन जुहोत्येतद्वा अग्नेः
प्रियं धाम यदाभ्यं मियेणैवैर्धं धाम्ना समर्धयत्यथो तेजसा ” [सं० का० ६
प्र० ३ अ० ५] इति ।

समर्धयतीत्यन्वयः ।

उत्तरमादिनोऽपि मन्थनमन्त्रा औत्सुक्येनाऽऽदौ व्याख्याताः । अथ पूर्वभा-
विन उपाकरणमन्त्रान्ध्याविरुप्यासुविधत्ते—

“ इवे त्वेति बहिरा वृत्त इच्छत इव शेष यो यजते ” [सं० का० ६
प्र० ३ अ० ६] इति ।

एष यजमानो देवेभ्यो दातुं पशुरूपं हविरिच्छत्येव । तस्मादिष इत्युच्यते ।
पशुसमीपे देवानाह्वयतीति प्लक्षशाखेऽपकीरित्युच्यते, तदेतद्दर्शयति—

“ उपवीरसीत्याहोष सेनानाकरेति ” [सं० का० ६ प्र० ३ अ० ६] इति ।

इदयाद्यवयवा देवान्देवप्रजाश्च प्राप्ता इति यदुच्यते तत्प्रसिद्धमित्याह—

“ उपो देवान्दैवीर्दिशः प्रागुरित्याह दैवीर्देता दिशः सतीर्देवानुपयन्ति ”
[सं० का० ६ प्र० ३ अ० ६] इति ।

(शूरे पशुनियोजनार्थमुपाकरणाभिधानम्)

यद्वा हृदयादय एव पदार्थत्वेन देवप्रजा भूत्वा देवान्प्राप्नुवन्ति ।

यद्विशब्दो वाहकवाचीत्यभिप्रेत्य दर्शयति-

“ वह्नीरुशिञ्ज इत्याहर्विजो वै वह्नय उशिञ्जस्तस्मादेवमाह ” [सं० का० ६ म० ३ अ० ६] इति ।

अत्र पशुपदत्वेन बृहस्पतिप्रार्थनमित्याह-

“ बृहस्पते धारया वसूनीत्याह ब्रह्म वै देवानां बृहस्पतिर्ब्रह्मणैवास्मै पशून्व हन्वे ” [सं० का० ६ म० ३ अ० ६] इति ।

हृदयादीनि स्वादूकर्तुमियमाशीरित्याह-

“ ह्रिया ते स्वदन्तामित्याह स्वदधत्येवैनान् ” [सं० का० ६ म० ३ अ० ६] इति ।

मिथुनरूपपशुपदत्वेन त्यष्टुः प्रार्थनमित्याह-

“ देव त्यष्टुर्वसु रण्वेत्याह त्यष्टा वै पशूनां मिथुनानां रूपकद्रूपमेव पशुषु वधाति ” [सं० का० ६ म० ३ अ० ६] इति ।

रेवतीशब्दः पशुपर इत्याह-

रेवती रमध्वमित्याह पशवो वै रेवतीः पशूनेवास्मै रमयति ” [सं० का० ६ म० ३ अ० ६] इति ।

अत्र विनियोगसंग्रहः-

“ इमे बर्हिः समादत्त उपेति प्लक्षशास्त्रिकाम् ।

उपो पशुमुपाकृत्य स्वग्नेः शकलसंस्थितिः ॥ १ ॥

वृषाभ दूर्ध्वं संस्थाप्य सुर्वारणिमघः क्षिपेत् ।

पुरूत्तरां समादत्त आयुरित्युपरि क्षिपेत् ॥ २ ॥

धृते संमन्य गावेति त्रिभिर्मथ्नाति त्रिक्षिपेत् ।

भय पूर्वानलेऽथाग्नौ होमो मन्वाभ्यनुर्दश ” इति ॥ ३ ॥

अत्र विशेषशीर्षासा नास्ति ।

अथ च्छन्दः-

भवतं नः सामनसाविति पङ्क्तिः । अग्नावग्निरिति त्रिष्टुप् ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदाथर्मकाशे ऋण्यधर्षुर्वेदीयतैत्तिरी-

संहिताभाष्ये प्रथमकाण्डे तृतीयप्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः ॥ ७ ॥

(उपाकृताग्नीषोमीयपहुनिसासनाभिधानम्)

(अथ प्रथमाष्टके तृतीयप्रपाठकेऽष्टमोऽनुवाकः) ।

आ दद ऋतस्य त्वा देवहविः पाशेनाऽऽरभे
 धर्षा मानुषानद्भ्यस्त्वौषधीभ्यः प्रोक्षाम्यर्षां देह-
 रसि स्वात्तं चिःसदेव* हव्यमापो देवीः स्वद-
 तेन* सं ते प्राणो वायुर्न गच्छता* सं
 यजत्रैरङ्गानि सं यज्ञपतिराशिषां घृतेनाक्तौ
 पशुं त्रियेथा* रेवतीर्यज्ञपतिं प्रियधाऽऽ विश-
 तोरौ अन्तरिक्ष सजुर्देवेन (१) धातेनास्य
 हविषस्त्वना यज समस्य तनुवा भव वर्षीयो
 वर्षीयसि यज्ञे यज्ञपतिं धाः पृथिव्याः संपृच्यः
 पाहि नमस्त आतानानर्वा प्रेहि घृतस्य कुल्या-
 मनु सह प्रजया सह रायस्पोषेणाऽऽपो देवीः
 शुद्धायुवः शुद्धा यूयं देवा* ऊद्भूव* शुद्धा
 वयं परिविद्याः परिवेष्टारौ वो भूयास्म (२) ॥

(देवेन चतुर्भवारिश्शच) ।

इति ऋण्यजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां प्रथमाष्टके
 तृतीयप्रपाठकेऽष्टमोऽनुवाकः ॥ ८ ॥

(अथ प्रथमकाण्डे तृतीयप्रपाठकेऽष्टमोऽनुवाकः) ।

सममेऽनुवाके पशोरुपाकरणं प्रधान्येनोक्तम् । अथोपाकृतस्य विश्वसप्त-
 मेऽनुवाके विधीयते ।

आ दद इति । बौधायनः—“ अथ रथानामादत्ते देवस्य त्वा सवितुः
 प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्यामा दद इति ” इति ।

अत्राऽऽम्नात् आ दद इति मन्त्रो देवस्य त्वेत्थनेन पूर्वते ।

(उपाकृताग्नीषोमीयपशुविशसनाभिधानम्)

आपस्तम्बः—“साविवेण रशनाभादाय पशोर्दक्षिणे बाहौ परिवीयोर्ध्वमुत्क-
ष्यतंस्य त्वा देवहविः पाशेनाऽऽ रभ इति दक्षिणेऽर्धशिरसि पाशेनाक्षणाया प्रति-
मुञ्च्य धर्षा मानुषानित्युत्तरतो यूपस्य नियुनाकि दक्षिणत एकादाशिनान्”
इति ।

हे रशने स्वाभाददे । हे देवहविः पशोः, ऋतस्य यज्ञस्य सिद्धयर्थं त्वां पाशे-
नावबन्नामि । हे विनियुज्यमानपशो देवत्वप्राप्त्या मानुषानुपदवांस्ताहनादीन्ध-
र्षाभिभव ।

विधत्ते—

“देवस्य त्वा सवितुः प्रसव इति रशनामा दत्ते प्रसूत्या अधिनोर्बाहुभ्या-
मित्याहाधिनौ हि देवानामध्वर्यु आस्तां पूष्णो हस्ताभ्यामित्याह यत्यै” [सं०
का० ६ प्र० ३ अ० ६] इति ।

ऋतस्यार्थमाह—

“ऋतस्य त्वा देवहविः पाशेनाऽऽ रभ इत्याह सत्यं वा ऋतः सत्येनैवैन-
मृतेनाऽऽरभते” [सं० का० ६ प्र० ३ अ० ६] इति ।

अवश्यंभाविफलोपेतत्वाद्यज्ञस्वरूपं सत्यं, तेन निमित्तेनैव पशुं बध्नाति ।

बन्धनप्रकारं विधत्ते—

“अक्षणाया परि हरति बध्यः हि प्रत्यञ्चं प्रतिमुञ्चन्ति व्यादुरस्यै” [सं०
का० ६ प्र० ३ अ० ६] इति ।

अक्षणाया पूर्वोक्तया दक्षिणपादादिशिरोभागपर्यन्तया वक्रया परिहरति
वेष्टयति । छोके तु सांसभक्षिणो बध्यं पशुं प्रत्यञ्चं स्वाभिमुखवस्थाप्य गले
पाशां प्रतिमुञ्चन्ति । अतस्तद्व्यावृत्तये वक्रबन्धनम् ।

विधत्ते—

“धर्षा मानुषानिति नि युनाकि धृत्यै” [सं० का० ६ प्र० ३ अ० ६] इति ।

नियुनाकि निरन्तरं बध्नीयात् । तच्च बन्धनं धृत्यर्थं पलायननिवारणार्थम् ।

अर्द्धं इति । कल्पः—“अङ्गद्यस्तवौषधीभ्यः मोक्षामीति मोक्षति, अपां
पेरुरसीति पाययति, स्वाचं चित्सदेवः हव्यमापो देधीः स्वदतैनमित्युपरिष्ठादद्यस्ता-
त्सर्वतश्च मोक्षय” इति ।

(उपाकृताग्नीषोमीयपञ्चविंशतनाभिधानम्)

हे पशो त्वाभाद्भिरौषधीभिश्च प्रोक्षामि । दूर्ध्वैरपासुत्पुत्रत्वादस्त्योषधीनामपि प्रोक्षणसाधनत्वम् ।

पातुस्वीकृताभ्यां तृणोदकाभ्यां पशोरुत्पन्नत्वेनोभयेन प्रोक्षणं युक्तमित्याह—

“अद्भ्यस्त्यौषधीभ्यः प्रोक्षामीत्याहाद्भ्यो ह्येष ओषधीभ्यः संभवति मत्पशुः”।

[सं० का० ६ प० ३ अ० ६] इति ।

पेरुशब्दः पातुवाचीत्याह—

“ अपां पेरुरसीत्याहैष सपां पाता षो मेधायाऽऽरभ्यते ” [सं० का० ६ प० ३ अ० ६] इति ।

यज्ञार्थमालभ्यमानस्य पशोरित ऊर्ध्वमुदकपानाभावादिदानीमेव पातुत्वम् । हे आपो देव्यः स्वात्तं चित्स्वावुभूतमपि सदेवं देवतार्थं हव्यं होतुं योग्यमेवं पशुं स्वदत्तं स्वाहुं कुरुत ।

अनेन मन्त्रेण स्वाहुता भवतीत्याह—

“ स्वात्तं चित्सदेवः हव्यमापो देवीः स्वदत्तैरमित्याह स्वदयत्येवैनम् ” [सं० का० ६ प० ३ अ० ६] इति ।

त्रिभिर्मन्त्रैरनुष्ठेयानि विधत्ते—

“ उपरिष्ठात्प्रोक्षत्युपरिष्ठादेवैर्मे मेध्यं करोति पाययत्पन्तरत एवैनं मेध्यं करोत्यधस्तादुपोक्षति सर्वत एवैनं मेध्यं करोति” [सं० का० ६ प० ३ अ० ६] इति ।

अथ होतारं प्रत्यध्वर्योः प्रेषमुत्पादयति—

“ अग्निना वै होत्रा देवा असुरानभ्यभवन्नमये सभिध्यमानासानु ब्रूहीत्याह भ्रातृव्याभिभूतैः ” [सं० का० ६ प० ३ अ० ७] इति ।

अग्निः सपिन्धो भ्रातृव्यानभिभवति ।

अग्निसामिन्धनाय होत्राऽनुष्पमानानामृचां चोदकपादां पञ्चदशसंख्यामघोद्य सप्तदशसंख्यां विधत्ते—

“ सप्तदश सामिधेनीरन्वाह सप्तदशः प्रजापतिः प्रजापतेराप्त्यै ” [सं० का० ६ प० ३ अ० ७] इति ।

आभावयेत्याविभिरक्षरैः प्रजापतेः सप्तदशावम् ।

तमेव विधिमनुष्य प्रर्शंसति—

“ सप्तदशान्वाह द्वादश मासाः पञ्चतंवः स संवत्सरः संवत्सरं प्रजा

(उपकृताग्नीषोमीयपशुविशसनाभिधानम्)

अनु प जायन्ते मजानां मजननाय ” [सं० का० ६ प्र० ३ अ० ७] इति ।

हमन्ताशिशिरयोः समासेनेति बहुवचनानुवादात्तानादनुनां पञ्चसंख्या । प्रजाः संवत्सरं गर्भे स्थित्वा पश्चात्प्रजायन्ते ।

अमन्त्रकं प्रथममाचारं विधत्ते-

“ देवा वै सामिधेनीरनुष्य यज्ञं नान्वपश्यन्स प्रजापतिस्तूष्णीमाचार-
माचारयत्ततो वै देवा यज्ञमन्वपश्यन्तूष्णीमाचारमाचारयति यज्ञस्यानुख्यात्यै ”
[सं० का० ६ प्र० ३ अ० ७] इति ।

बहुविधमोषेते^१ सामिधेन्यनुवचने^२ व्यापृता बुद्धिः आन्ता सती पश्चात्कर्तव्यं यज्ञं नान्वपश्यत् । ततः प्रजापतिस्तूष्णीमाचारेण मन्त्रविषयव्यापारजन्यं बुद्धेः आममदनीतवान् ।

तमेव विधिमनूय पशंसति-

“ असुरेषु वै यज्ञ आसीत्तं देवास्तूष्णीं ह्येमेनावृज्जत यत्तूष्णीमाचारमाचा-
रयति भ्रानुष्यस्मिद्यथा यज्ञं वृद्धे ” [सं० का० ६ प्र० ३ अ० ७] इति ।

असुरा गूढचारिणो भूत्वा देवैरनुष्ठितमवगत्य स्वयमपि तथैवानुतिष्ठन्ति । तथा च श्रुत्यन्तरम्-“ देवा वै यद्यज्ञेऽकुर्वन्त तदसुरा अकुर्वन्त ” इति । तं वृत्तान्तमवगत्य देवा गूढचारिणां सभिषे प्रथममाचारममन्त्रकं हुतवन्तः । तं दृष्टवन्तोऽसुराः सहसा गत्वा कृत्स्नं यज्ञं तूष्णीं कृत्वा नाशितवन्तः । तमभिषेत्स तं देवास्तूष्णींह्येमेनावृज्जतेत्युच्यते ।

प्रयाणां परिधीनां मार्जनं प्रत्येकं तदावृत्तिं च विधत्ते-

“ परिधीन्तसं मार्हे पुनात्येवैनान्प्रिस्त्रिः सं मार्हे ज्यावृद्धिं यज्ञोऽथो रक्षसाम-
पहत्यै द्वादश सं पद्यन्ते द्वादश मासाः संवत्सरः संवत्सरमेव प्रीणात्यथो संवत्स-
रमेवास्मा उप दधाति सुवर्गस्य लोकस्य समष्ट्यै ” [सं० का० ६ प्र० ३ अ० ७] इति ।

परिधिषु पतितस्य भस्मादेरपनयनेन ते शुद्धा भवन्ति । तिस्र आवृचयो यस्यासौ ज्यावृत् । त्रिः प्रथमामन्वाहेत्यादिषु सप्तसिद्धम् । ज्यावृचया तदादरं दृष्ट्वा रक्षसां भयातिशयो भवति । त्रिषु परिधिषु नव संमार्जनान्युक्तानि ।

१ स. 'पेतसा' । २ स. 'नेन आन्ताः सन्तः प' । ३ स. 'इत्यम् । त' । ४ स. 'जन्यवु' । ५ स. 'हुत्वा ।

(उपाकृताग्नीषोमीयपशुविशसनाभिधानम्)

अधानुकैस्त्रिभिर्वह्निसंमार्जनैः सह द्वादशसंपत्तिः । अत एव दर्शपूर्णमासत्रा-
सणे श्रूयते—

“ परिधीन्संमार्ष्टं पुनात्पेवैनान्त्रिर्षध्यमं त्रयो वै प्राणाः प्राणानेवाभिजयति
त्रिर्दक्षिणार्ध्यं त्रय इमे लोका इमानेव लोकानभिजयति त्रिरुत्तरार्ध्यं त्रयो वै
देवयानाः पन्थानस्तानेवाभिजयति त्रिरुपवाजमति त्रयो वै देवल्लोका देवल्लोका-
नेवाभिजयति द्वादश संपद्यन्ते ” इति ।

तया संख्यया संवत्सरदेवतां तोदयति । किंवास्य यजमानस्य स्वर्गमापणाय
तां संवत्सरदेवतामुपदधाति सधीपे सप्तानयति ।

पूर्वं सौवाचारो विहितः । अथ स्रुत्याचारं विधत्ते—

“ शिरो वा एतद्यज्ञस्य यज्ञाचारोऽग्निः सर्वा देवता यज्ञाचारमाचारयति शीर्षत
एव यज्ञस्य यजमानः सर्वा देवता अब रुन्धे ” [सं० का० ६ प्र० ३ अ० ७] इति ।

आचारस्य होमेषु मध्यमभाविस्त्वेन शिरोरूपत्वम् । यद्यपि पशोरिष्टिविकृति-
त्वादेवाऽऽधारद्वयं प्राप्नोति तथाऽपि तद्विकृतित्वमेव निश्चेतुं तदीयलिङ्गत्वेनात्र
पुनर्विहितम् ।

सं त इति । कल्पः—“ स्रुत्यमाचार्यं प्रत्याक्रम्य जुह्वा पशुं समनक्ति
सं ते प्राणो वायुना गच्छतामिति शिरसि, सं यजत्रैरङ्गानतीत्यसोऽचलयोः,
सं यज्ञपतिराशिषेति श्रोण्याम् ” इति ।

उच्चलशब्देन ककुदुष्पते । हे पशो ते तव प्राणो वायुना संगच्छताम् । ह्य-
वाद्यङ्गानि यजत्रैर्यागविशेषैः संयुज्यन्ताम् । यज्ञपतिराशिषा संयुज्यताम् ।

स्रुत्याऽऽधारशेषेण पथस्त्रुतं विधत्ते—

“ शिरो वा एतद्यज्ञस्य यज्ञाचार आत्मा पशुराधारमाचार्यं पशुः समन-
कत्यात्मन्नेव यज्ञस्य शिरः प्रति दधाति ” [सं० का० ६ प्र० ३ अ० ७] इति ।

आत्मा ग्रीवाया अवोवर्निदेहः ।

प्राणस्य बाह्यवामुसंगमो युक्त इत्याह—

“ सं ते प्राणो वायुना गच्छतामित्याह वायुदेवत्यो वै प्राणो वायावेवास्य
प्राणं जुहोति ” [सं० का० ६ प्र० ३ अ० ७] इति ।

अस्य यज्ञस्य फलेन वायुना यजमानो युज्यत इत्येतमर्थमन्त्यमन्त्रे दर्शयति—

(उपाकृताग्नीषोमीयपशुविशसनाभिधानम्)

“ सं यज्ञवैरङ्गानि सं यज्ञपतिराशिषेत्याह यज्ञपतिमेवाऽऽस्याशिषं गम-
यति ” [सं० का० ६ प्र० ३ अ० ७] इति ।

मध्यममन्त्रेण हृदयाद्यङ्गानि यागविशेषैर्यौजयतीत्येतावदुभेयम् ।

पूर्वं शिरस्पञ्जनं विहितम् । इदानीं ककुदि श्रोण्यां चाञ्जनं विधत्ते । अथ-
वा पूर्वविधेः साधारणत्वात्तमेवानुष्ठानं प्रशंसति—

“ विश्वरूपो वै स्याद् उपरिष्ठात्पशुमभ्यवधीत्तस्मादुपरिष्ठात्पशोर्नाव दान्ति
यदुपरिष्ठात्पशुः समनक्ति मेधमेवैनं करोति ” [सं० का० ६ प्र० ३ अ०
७] इति ।

त्वष्टुः पुत्रो विश्वरूपः पशुमभि प्राप्योपरिष्ठात्पृष्ठभागे वमनमकरोत् । तस्मा-
द्याशिका हृदयादिवदुपरिभागान्नादद्यन्ति । तं भागमञ्जनेन शुद्धं करोति ।

विधत्ते—

“ ऋत्विजो वृणीते छन्दास्स्येव वृणीते ” [सं० का० ६ प्र० ३ अ०
७] इति ।

वक्ष्यमाणसंख्यासाम्याहृत्विजां छन्दस्त्वम् ।

सप्तत्वंसंख्यां विधत्ते—

“सप्त वृणीते सप्त ग्राम्याः पशवः सप्ताऽऽरण्याः सप्त छन्दास्स्युभयस्यावरु-
क्ष्ये ” [सं० का० ६ प्र० ३ अ० ७] इति ।

होताऽऽग्नीधोऽभ्यर्घुर्घृषैर्वावरुणो ब्राह्मणाच्छंसी पोता नेष्टेति [सप्तर्त्विजः] ।
सप्तग्राम्यादिकं व्यारूपात्तम् ।

षोडशप्रमाणेषु प्रयाजेषु संख्यां विधत्ते—

“ एकादश प्रयाजान्यजति दश वै पशोः प्राणा आत्मैकादशो यवानेव
पशुस्तं म यजति ” [सं० का० ६ प्र० ३ अ० ७] इति ।

प्राणशब्देन तवाधारभूतानि ऋग्व्राण्युच्यन्ते । तानि च शिरसि सप्त, अधस्ताद्
द्वे, नाभिर्दशमी । आत्मा देहः । अत एकादशसंख्यया कृत्स्नं पशुं प्रयजति ।

अन्तिमप्रयाजस्य कालान्तरं विधत्ते—

“वपामेकः परि शय आत्मैवाऽऽत्मानं परि शये” [सं० का० ६ प्र० ३ अ० ७] इति ।

वर्षां परि वपाहोमसमीपे शये शैते तस्मिन्काले यजेदित्यर्थः । चरमः प्रयाजो
देहत्वेन निरूपितत्वात्पशोरात्मा, वपाऽपि मुख्यावधत्त्वाद्वात्माऽतस्त्वयोः सामीप्यं
युक्तम् ।

(उपाकृताग्नीषोमीयपशुविशसनाभिधानम्)

घृतनेति । कल्पः—“ जुह्वा स्वरुस्वधित्वा अनक्ति, द्विः स्वरुं सकृत्स्वधि-
तेरन्यतरां धारां स्वरुमन्तर्धाय स्वधित्वा पशुं समनक्ति घृतनाक्तौ पशुं त्रायेथा-
मिति शिरसि ” इति ।

हे स्वरुस्वधित्वा इति संयोधनीयम् ।

स्वरुस्वधित्वाघृतानामुपयोगं दर्शयति—

“ वज्रो वै स्वधित्वावज्रो घृतं सलु वै देवा वज्रं कृत्वा सोम-
घृतघृतेनाक्तौ पशुं त्रायेथामित्वाह वज्रेणैवैनं वशं कृत्याऽऽ लभते ” [सं० का०
६ प्र० ३ अ० ७] इति ।

विधिधेन वज्रेणैतं पशुं वशीकृत्य पारयति ।

विधत्ते—

“ पर्याग्निं करोति सर्वहुतमेवैनं करोत्यस्कन्दायास्कन् = हि तद्यजुतस्य स्कन्-
ति ” [सं० का० ६ प्र० ३ अ० ८] इति ।

अत्र प्रकारः सूत्रेऽभिहितः—“ आहवनीयादुलमुकमादायाऽऽग्नीध्रः परिव्राज-
यति कविरिति त्रिः मद्दक्षिणं पर्याग्निं करोति पशुं घृतमाहवनीयं त्रामिषदेशं
चात्वालमाग्यानि चेतपेके ” इति । तेन पर्याग्निकरणेनैतं पशुं सर्वमपि हुतमेव
करोति । तदधुतत्वं स्कन्दमदोपराहित्याय भवति । होमादूर्ध्वं स्कन्दनेऽपि तदोषो
न भवति ।

आवृत्तिं विधत्ते—

“ त्रिः पर्याग्निं करोति त्र्यावृत्तिं यज्ञोऽथो रक्षसामपहत्यै ” [सं० का० ६
प्र० ३ अ० ८] इति ।

रेवतीरिति । कल्पः—“ रेवतीर्मज्ञपतिं मियथाऽऽविशतेति यथाभ्यपणीभ्यां
पशुमन्वारभेते अध्वर्युर्मजमानध्व ” इति ।

हे रेवतीर्धनवन्तः पथवयथा यजमानं प्रति मियधारिष्यो भवत, हविष्वेन
यज्ञमाविशत ।

अत्र विचारं दर्शयति—

“ ब्रह्मवादिनो वदन्त्यन्वारभ्यः पशुर्नान्वारभ्याऽ इति ” [सं० का०
६ प्र० ३ अ० ८] इति ।

प्रथमपक्षे दोषमाह-

“ मृत्यवे वा एष नीयते यत्पशुस्तं यदन्वारमेत प्रमायुको यजमानः स्यात् ”
[सं० का० ६ प्र० ३ अ० ८] इति ।

द्वितीयपक्षे दोषमाह-

“ अथो खत्वाहुः सुवर्गाय वा एष लोकाय नीयते यत्पशुरिति यच्चान्वार-
मेत सुवर्गालोकाद्यजमानो हीयेत ” [सं० का० ६ प्र० ३ अ० ८] इति ।
दोषद्वयपरिहाराय प्रकारान्तरं विधत्ते-

“ वपाश्रपणीभ्यामन्वारभते तन्नेवान्वारब्धं नेवानन्वारब्धम् ” [सं० का०
६ प्र० ३ अ० ८] इति ।

वाम्नां वारुपधीभ्यां वपा पच्यते ते वपाश्रपण्यौ ।

प्रेषमन्त्रमुत्पादयति-

“ उप प्रेष्य होतर्हव्या देवेभ्य इत्याहवितरं हि कर्म क्रियते ” [सं० का०
६ प्र० ३ अ० ८] इति ।

हे होतर्देवेभ्यो वपादीनि हव्यानि कर्तुमुपप्रेष्य पशुसमीपे शमितृन्प्रेष ।
लोके हि प्रभुणा प्रेषितं कर्म सहसा क्रियते ।

मन्त्रस्तु स्पष्टार्थं इत्याह-

“ रेपतीर्यज्ञपतिं प्रियथाऽऽविशतेत्याह यथायजुरेवैतत् ” [सं० का० ६
प्र० ३ अ० ८] इति ।

कल्पः-“ आहवनीयादुत्सुकमादायाऽऽशीधरः पूर्वः प्रतिपद्यते शमिता पशुं
नपत्युरो अन्तरिक्षेत्पन्तरा चात्यालोत्कराबुदश्चं पशुं नयति ” इति ।

मन्त्रस्त्वेषमान्नातः-

उर इति । अत्रान्तरिक्षशब्देन पशोः श्रोत्रादिच्छिद्रद्वेष्ववस्थित इन्द्रियस-
मुदाय उपलक्ष्यते । हे उरो अन्तरिक्ष विस्तीर्णेन्द्रियसमुदायास्य पशोरभिमानी-
देवेन धातेन प्राणवायुनात्मना जीवात्मना च सजुः सह हविषो यज हविर्देहि ।
किंचास्य पशोस्तनुवा भविष्यता देवशरीरेण संभवं संयुज्यस्व । हे वर्षाणोऽ-
तिविस्तीर्णेन्द्रियसमुदाय वर्षार्यस्यतिविस्तीर्णे यज्ञे यज्ञपतिं यजमानं धाः स्थापय ।
मन्त्रोऽयमुपोक्षितः ।

विधत्ते-

“ अग्निना पुरस्तादेति रक्षसामपहत्यै ” [सं० का० ६ प्र० ३ अ० ८] इति ।

(उपाकृताग्नीषोमीयपशुविशसनाभिधानम्)

उल्मुकेन सह पशोः पुरस्तादाग्नीध्रो गच्छेत् ।

पृथिव्या इति । कल्पः—“ अभिपर्याग्निकृते देशे उल्मुकं निदधाति स शामिन्नस्वं दक्षिणेन मत्पञ्चं पशुमवस्थाप्य पृथिव्याः संपृचः पाहीति बर्हिरुपास्यत्युपाकरणधोरन्यतरत् ” इति ।

हे बर्हिर्मुसंपर्कात्पालव ।

विधत्ते—

“ पृथिव्याः संपृचः पाहीति बर्हिरुपास्यत्यस्कन्द्यायास्कन्नं हि तद्यद्बर्हिविस्कन्दत्यथो बर्हिषदमेवैनं करोति ” [सं० का० ६ प्र० ३ अ० ८] इति ।

पशुसंबन्धि यद्दङ्गं बर्हिविस्कन्देत्तद्भूमावपतनादस्कन्नमेव । अथ कथंचिदधः पतितेऽप्येनं बर्हिषदमेव करोति ।

विधत्ते—

“ पराङ्गा वर्ततेऽध्वर्युः पशोः संज्ञप्यमानात्पशुभ्य एव तन्निहनुत आत्मनोऽनावस्काय ” [सं० का० ६ प्र० ३ अ० ८] इति ।

अध्वर्युर्पर्यामाणं पशुमहृष्ट्वा ततः पराङ्मुखः प्रत्यावर्तेत । तेन पशुभ्यो निहनुते पशुं न मारयामीत्येवमपलपति । स चापलापः स्वस्थ दोषभावाय भवति ।

वेदनं पशंसति—

“ गच्छति श्रियं प्र पशुमाप्नोति य एवं वेद ” [सं० का० ६ प्र० ३ अ० ८] इति ।

अत्र सूत्रम्—“ प्रत्यक्षिशरसमुदीचीनपादममायुं कृण्वन्तं संज्ञपयेत्युक्त्वा पराङ्गावर्ततेऽध्वर्युः ” इति ।

नम इति । कल्पः—“ ततः प्रतिप्रस्थाता पत्नीमुदानयाति नमस्त आतानेति परन्यादित्यमुपतिष्ठते ” इति ।

आ सपन्तात्तानो व्याप्तिर्वस्थ सूर्यरश्मेः स आतानः ।

एतदेव दर्शयति—

“ पश्चात्सोका वा एषा प्राच्युदानीयते यत्पत्नी नमस्त आतानेत्याहाऽऽदित्यस्य वै रश्मय आतानास्तेभ्य एव नमस्करोति ” [सं० का० ६ प्र० ३ अ० ८] इति ।

(उपाकृताग्नीषोमीयपद्युविशसनाभिधानम्)

पश्चात्पत्नीभ्यां दिशि निर्दिता शाला लोको निवासस्थानं यस्याः सा पश्चा-
ल्लोका । तादृशी यदा मार्ची गच्छति तदानीभाभिमुख्येन सूर्यरश्मिर्भवतीति त-
न्मस्कारो युक्तः ।

अनवेति । शौघायनः—“ अथैनामन्तरेण चात्वालेत्कराबुदगुर्पांनिष्क्रमथ्य
प्राचीमुदानमन्वाचयत्यनर्वा मेहि घृतस्य कृत्वामनु सह प्रजया सह राधस्योषेणे-
त्यागतामध्वर्युरप्सु वाचयत्यापो देवीः शुद्धायुवः शुद्धा सूर्यं देवाः ऊहृद्बभूवुः शु-
द्धा वयं परिविष्टाः परिविष्टारो वो भूयास्मेति ” इति ।

आपस्तम्बः—“ अनर्वा मेहीति प्राचीमुदानमत्यनुमन्त्रयत इत्येक आपो
देवीः शुद्धायुव इति चात्वाले परन्वपोऽवमृशति ” इति ।

हे पत्नि त्वमनर्वा शत्रुरहिता सती घृतमवाहमनु प्रजया सह धनपुष्ट्या च
सह मयाहि । घृतस्य कृत्वामित्यनेन सर्वयस्तुसंपूर्णं स्थानमुपलक्षयते । हे आपो
देव्यो सूर्यं देवानूहृद्बभूवुः यामप्रदेशे प्रापयत । कीदृश्यो यूयम् । शुद्धायुवः शु-
द्धिमस्मद्दीयामिच्छन्तीति शुद्धायुवः । सूर्यं तु स्वत एव शुद्धाः । वयमपि यु-
ष्माभिः परिवेष्टिताः शुद्धाः सन्तो युष्माकं परिवेष्टारो भूयास्म ।

एतौ मन्वौ व्याषष्टे—

“ अमर्वा मेहीत्याह भ्रातृभ्यो वा अर्वा भ्रातृभ्यापनुस्मै घृतस्य कृत्वामनु
सह प्रजया सह राधस्योषेणेत्याहाऽऽशिपमेवैतासा शास्त आपो देवीः शुद्धायुव
इत्याह यथायजुरेवैतत् ” [सं० का० ६ म० ३ अ० ८] इति ।

अत्र विनियोगसंग्रहः—

“ आ देवे रज्जुमादाय ऋतं बध्नाति तं पशुम् ।

धर्मं यूपे नियुङ्क्तेऽङ्गभ्यः पोक्ष्यापां पाययेदपः ॥ १ ॥ .

स्वात्तं सर्वत्र संप्रोक्ष्य सं ते मूर्ध्नि समञ्जनम् ।

सं यासथोः सं य पश्वाद्घृते सस्वरुशस्त्रके ॥ २ ॥

रेव अपण्युपस्पर्श उरो उत्तरतो नयेत् ।

प्राथि बर्हिरवस्थाप्य नमः पत्नी रविं भजेत् ।

अन पत्नीं नयेदापः स्पृश(शे)न्मन्त्रास्तु षोडश ॥ ३ ॥” इति ।

(उपाकृताग्नीषोमीयपशुविश्वसनाभिधानम्)

अथ मीमांसा ।

द्वितीयाध्यायस्य प्रथमपादे चिन्तितम्—

“गच्छतामिति शब्दस्यानुषङ्गोऽस्ति न वोपरि ।

सं यज्ञपतिरित्यत्र योग्यत्वात्सोऽस्ति पूर्ववत् ॥

तदेकवचनं मध्यमन्त्रेऽङ्गानीत्यनेन हि ।

नान्वेति तद्व्ययायेन नोपर्यप्यनुष्यते ” इति ।

अग्नीषोमीयपशौ श्रूयते—“ सं ते प्राणो वायुर्ना गच्छतां सं यजनैरङ्गानि सं यज्ञपतिराशिषा ” इति ।

अयमर्थः—भोः पशो तव प्राणवायुर्वायुना संगच्छतां, तव हृदयाद्यङ्गानि यागविशेषैः संयुज्यन्तां, यज्ञपतिराशिषा संश्रूयतामिति । तत्र यज्ञपतिरित्यस्मिंस्तु-
तीयमन्त्रे सप्तित्युपसर्गस्य क्रियापदाकाङ्क्षात्वात्प्रथममन्त्रगतस्य गच्छतामिति पद-
स्यैकवचनान्तस्य यज्ञपतिशब्देनान्वेतुं योग्यत्वात्पूर्ववद्वुद्धिस्थित्वेन संनिहितत्वादा-
काङ्क्षासंनिधियोग्यतानां सद्भावेन क्रियापदमनुष्यते इति प्राप्ते ब्रूमः—मध्य-
मन्त्रे बहुवचनान्तेनाङ्गानीत्यनेनान्वेतुमयोग्यत्वात्तद्व्ययायेन बुद्धिसंनिधिलो-
पान्नास्त्यनुषङ्गः । ततो द्वितीयतृतीयमन्त्रयोर्धोवितं वाक्यशेषोऽध्याहर्तव्यः ।

अष्टमाध्यायस्य प्रथमपादे चिन्तितम्—

“ न पंशवैष्टिकः स्पाद्वा न कपालाद्यभागतः ।

स्याद्व्यक्तद्रव्यदेवत्वमथाजस्रुच्यसाम्यतः ” इति ।

अग्नीषोमीयपशवैष्टिको विध्यन्तो नास्ति । कुतः । पूर्ववदत्र निर्वापकपाला-
दिलिङ्गाभावादिति चेन्नैवम् । आग्नेयमष्टाकपालमित्यत्रोत्पत्तिवाक्ये यथा द्रव्य-
देवते व्यक्ते तथाऽग्नीषोमीयं पशुमित्यत्रापि । न तु सोमेन यजेतेत्यत्रैव देवताया
अव्यक्तत्वम् । तदेतद्व्यक्तद्रव्यदेवत्वमेकं लिङ्गम् । एकादश मयाजान्यजतीति
मयाजवरत्वं द्वितीयम् । स्रुच्यमाचार्य जुह्वा पशुमनकीत्याचाराज्जने लिङ्गान्तरे ।
आस्रुभो लिङ्गान्तरम् । इष्टावपीषामास्रुभत इति दर्शनात् । तस्मादस्ति पशवै-
ष्टिको विध्यन्तः ।

पञ्चमाध्यायस्य प्रथमपादे चिन्तितम्—

“ मयाजेष्वपकर्षोऽनुयाजेषूत्कर्ष इत्यम् ।

श्रुतभाषे तदन्तेषु तदाद्येषु च वाऽग्निमः ।

अन्येषां मुख्यकाण्डत्वान्मैवं व्युत्क्रमशक्तिः ।

प्रयाजान्ते ह्यनु(नू)याजादिके चैतौ समूहके ” इति ।

अग्नीषोमीयपशौ प्रयाजानामपकर्षः श्रूयते—“ तिष्ठन्तं पशुं मयजन्ति ” इति । प्रकृतौ हविष्यासादिते पश्चात्प्रयाजा इज्यन्ते । इहापि पशुसंज्ञपनादूर्ध्वं हविष्यासादिते पश्चादेव प्रयाजाश्चोदकेन प्राप्ताः । ते चात्र वचनाञ्जीवत्येव पशावपकृष्यन्ते । तथा सवनीयपशावनुयाजानामुत्कर्षः श्रूयते—“ आग्निमास्ता-दूर्ध्वमनुयाजैश्चरन्ति ” इति । तत्र प्रयाजमात्रस्यापकर्षः श्रुतः । अनुयाजमात्रस्यो-त्कर्षः । तावुभौ श्रुत्यनुसारेण तथैवाङ्गीकर्तव्यौ । यदि प्रयाजान्तस्याङ्गकटापस्या-पकर्षः स्यात्तदा प्रयाजेभ्यः पूर्वभाविनामाधारसामिधेन्यादीनां ततोऽप्यपकर्षाद-त्यन्तव्यवहितानां प्रधानकालीनत्वं न स्यात् । प्रयाजमात्रेऽपकृष्टे सत्याधारादीनां मुख्यकालीनत्वं न लुप्यते । एवमनुयाजमात्र उक्तकृष्टे तत ऊर्ध्वभाविनां सूक्वा-कशंसुवाकादीनामनुत्कर्षात्प्रधानसंनिधिर्न विनश्यति । तस्मात्प्रयाजमात्रस्यापक-र्षोऽनुयाजमात्रस्योत्कर्ष इति प्राप्ते ब्रूमः—प्रकृतौ पदार्थानुष्ठानक्रमस्य कल्पत्वात्स-क्रमाणामेव पदार्थानां चोदकेनातिदेशाद्व्युत्क्रमे सति पूर्वेण पदार्थेनोत्तरपदार्थस्य बुद्धावनुपस्थापितत्वादानुष्ठानमेव लुप्येत । तस्मात्प्रयाजान्तस्य कर्मसमूहस्यापकर्षः, अनुयाजादेरङ्गसमूहस्योत्कर्षः ।

तत्रैव तृतीयपादे चिन्तितम्—

“ एकादश प्रयाजाः किं मत्येकं स्यादुतान्यथा ।

संख्याबुद्धिरिहाऽऽद्योऽस्तु प्रतिमुख्यं गुणो यतः ॥

मत्येकं समुदाये वा स्वरूपेण न सिध्यति ।

संख्याबुद्धिः प्रयोगात्तु साऽऽवृत्त्या संभाविष्यति ” इति ।

अग्नीषोमीयपशौ श्रूयते—“ एकादश प्रयाजान्यजति ” इति । तत्र चोदकप्रान्तेषु पञ्चसु प्रयाजेष्वेकैकस्य प्रयाजस्येयमेकादशत्वसंख्या युक्ता । कुतः । प्रयाजानुद्दिश्य संख्यागुणे विहिते सति प्रतिप्रधानं गुणस्याभ्यु-पेयत्वादिति प्राप्ते ब्रूमः—न एकैकस्य प्रयाजस्य स्वरूपमात्रमुपजीव्येयमेकादश-त्वसंख्या संपादयितुं शक्या । नापि पञ्चप्रयाजसमुदायस्य स्वरूपे साऽस्ति । तस्मात्प्रयोगद्वारा सा संपादनया । मयोगस्य चाऽऽवर्तयितुं शक्यत्वात् । पञ्च प्रयाजान्द्विरावर्त्य पुनरपि चरमप्रयाजे सकृदावर्तिते सत्येकादशत्वसंख्या संपद्यते ।

(उपाकृताग्नीषोमीयपशुविश्रानामिधानम्)

अथ छन्दः ।

उरो अन्तरिक्षेति त्रिष्टुप् । आपो देवीः शुद्धायुव इत्यनुष्टुप् ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वे-
दीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये प्रथमकाण्डे तृतीयपपाठकेऽ-

ष्टमोऽनुवाकः ॥ ८ ॥

Central Archaeological Library,
NEW DELHI 1893

Call No. sa2v22
Tal/aga

Author Taittiriya Samhita
Agashe, K. amended.

Krsnaya Jurvediya-
Title Taittiriya Samhita .1
Part. I.

Borrower No.

Date of Issue

Date of Return

"A book that is shut is but a block"

CENTRAL ARCHAEOLOGICAL LIBRARY
GOVT. OF INDIA
Department of Archaeology
NEW DELHI

Please help us to keep the book
clean and moving.